

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἀναγνωστοπούλου 14 106 73 Ἀθήνα
Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou Athènes 106 73, Grèce

ΤΗΛ. 210-3664610, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

ΑΘΗΝΑ 2004

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γ. Ριζάρη μὲ τὸν Α. Κοραῆ. Εὐεργετισμὸς καὶ παιδεία στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821	9-36
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Ἀλλαξοπατριαρχεῖες στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης (17ος-18ος αἰ.)	37-66
ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ, Ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτη ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντας	67-81
ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Οἱ γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνικὴ θέση, ἀντιλήψεις, συμπεριφορὲς (16ος-17ος αἰ.)	83-142
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ – ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφὲς ἀπὸ ναοὺς καὶ μονῆς τῆς Κρήτης	143-206
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου	207-226
ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Συμβολὴ στὴν προσωπογραφία τοῦ Ἰονίου. Ἡ οἰκογένεια Ἀλεάνδρου καὶ ὁ ἀνταποκριτὴς τοῦ Ρήγα Λαυρέντιος (18ος-19ος αἰ.)	227-292
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνα) καὶ τὰ ἀγιολογικά του κείμενα (κριτικὴ ἔκδοση)	293-365
ABSTRACTS – RÉSUMÉS – RIASSUNTI	367-372
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	373-390

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Γ. ΡΙΖΑΡΗ ΜΕ ΤΟΝ Α. ΚΟΡΑΗ
ΕΥΕΡΓΕΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

Στην εργασία αυτή εξετάζονται, με βάση την αλληλογραφία του γνωστού ήπειρώτη εμπόρου Γεωργίου Ριζάρη με τον Άδαμάντιο Κοραή και άλλα σχετικά κείμενα, ή μέρη του Ριζάρη για την παιδεία στα χρόνια της ελληνικής Έπανάστασης, καθώς και όρισμένες αλλαγές που γίνονται την εποχή αυτή στις αντιλήψεις και τις πρακτικές του ευεργετισμού. Με την ευκαιρία αυτή εκδίδονται δύο επιστολές του Γ. Ριζάρη προς τον Κοραή, από τις οποίες ή μία είναι άγνωστη, ενώ ή δεύτερη, γνωστή ως τώρα μόνο από σχέδιο, θέτει όρισμένα ζητήματα σχετικά με την πρακτική της επιστολογραφίας.

Από την αλληλογραφία του Γ. Ριζάρη με τον Κοραή είναι γνωστές έξι επιστολές, χρονολογημένες ανάμεσα στον Μάρτιο του 1825 και τον Ιούνιο του 1826. Δύο απ' αυτές είναι του Ριζάρη και τέσσερις του Κοραή¹. Από τις επιστολές του Ριζάρη ή πρώτη έχει δημοσιευθεί από σχέδιο με έλλιπη χρονολογία (1825) που βρίσκεται στο Άρχείο Ριζάρη (Ριζάρειος Έκκλησιαστική Σχολή), ενώ ή δεύτερη, χρονολογημένη στις 13 Ιουλίου 1825, έχει δημοσιευθεί από το πρωτότυπο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Κοραή της Χίου². Οί δύο επιστολές του Ριζάρη σώζονται και σε αντίγραφο σε κώδικα του Άρχείου Ριζάρη, που

1. Άδαμάντιος Κοραής, *Άλληλογραφία*, τ. Ε', 1823-1826, έκδ. ΟΜΕΑ, Άθήνα 1983, σ. 209-210 (23 Μαρτ. 1825), 217-219 (5 Μαΐου 1825), 243 (13 Ιουλ. 1825), 266-268 (14 Σεπτ. 1825), 285-286 (28 Νοεμ. 1825), 322-323 (10 Ιουν. 1826). Μία ακόμη, άγνωστη, επιστολή του Κοραή προς τον Ριζάρη μνημονεύεται σε επιστολή του Κοραή (από 13 Μαΐου 1827) προς τον Ιάκωβο Ρώτα (στο ίδιο, τ. ΣΤ', σ. 29).

2. Βλ. Στέφ. Δ. Καββάδας, *Η έν Χίω Βιβλιοθήκη Κοραή (Ίστορία, Κατάλογοι χειρογράφων)*, Άθήνα 1933, σ. 152, αρ. 516 (ή επιστολή και σε μικροταινία στο ΚΝΕ/ΕΙΕ). Έκδόσεις της επιστολής: Π. Μ. Κοντογιάννης, «Έπιστολαί ανέκδοτοι Κοραή και προς Κοραήν», *Χιακά Χρονικά*, 5 (1923), σ. 99-101· Γ. Βαλέτας (έκδ.), *Κοραής. Άπαντα τά πρωτότυπα έργα. Οί επιστολές (1815-1833)*, τ. Β2, [Άθήνα], Δωρικός, [1965], σ. 449-450 (με βάση την προηγούμενη έκδοση)· Κοραής, *Άλληλογραφία*, Ε', σ. 243.

περιέχει «κόπιες» τών επιστολών του ήπειρώτη εμπόρου³. Στόν ίδιο κώδικα περιέχεται και μία τρίτη άγνωστη επιστολή του Ριζάρη πρὸς τὸν Κοραῆ με χρονολογία 26 Νοεμβρίου 1825.

Τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλληλογραφίας τῶν δύο ἀνδρῶν εἶναι γνωστό. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1825 ὁ Γ. Ριζάρης, ἐγκατεστημένος στὴ Μόσχα, ἀνακοινώνει στὸν Κοραῆ τὴν ἀπόφασή του νὰ διαθέσει τὴν περιουσία του, μαζί με τὴν περιουσία τοῦ μακαρίτη ἀδελφοῦ του Ματθαίου (Μάνθου), γιὰ τὴ σύσταση σχολείου στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους, τὸ Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου, ἢ σὲ ἄλλο μέρος. Συγχρόνως, ζητεῖ ἀπὸ τὸν Κοραῆ νὰ τοῦ στείλει ἕναν ἀριθμὸ ἀντιτύπων «ἀπὸ τοὺς ἐκδοθέντας σας συγγραφεῖς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1824», ἀξίας 2.000 ρουβλίων. Τελικὰ, ὁ Κοραῆς τοῦ στέλνει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1825 348 τόμους κλασικῶν συγγραφέων⁴, τοὺς ὁποίους εἶχε ἐκδώσει ὡς τὸ 1824, ἐνὼ δὲν παραλείπει νὰ τὸν ἐνημερώνει, ὅπως τοῦ εἶχε ζητήσει ὁ ἴδιος, γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις του.

Στὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς τῶν παραπάνω βιβλίων ἀναφέρεται καὶ ἡ ἄγνωστη ἐπιστολή τοῦ Ριζάρη πρὸς τὸν Κοραῆ (26 Νοεμ. 1825) ποὺ σώζεται, ὅπως εἶπαμε, στὸν κώδικα Ριζάρη⁵. Ἡ ἐπιστολή δὲν προσφέρει ἐπιπλέον στοιχεῖα σὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ριζάρη με τὸν Κοραῆ· συμπληρώνει ἀπλῶς ἕνα κενὸ στὴν ἀλληλογραφία τους. Πρόκειται γιὰ ἀπάντηση στὴν ἀπὸ 14 Σεπτεμβρίου 1825 ἐπιστολή τοῦ Κοραῆ, στὴν ὁποία ὁ τελευταῖος ἔγραφε στὸν Ριζάρη ὅτι τοῦ στέλνει κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε παραγγεῖλει καὶ ὅτι τὰ βιβλία ἐστάλησαν, ὅπως εἶχε ὀρίσει ὁ Ριζάρης, στὸν Θεόδωρο Πρασασακάκη, στὴ Μασσαλία, γιὰ νὰ διαβιβαστοῦν ἀπὸ ἐκεῖ στὸν Παναγιώτη Πάλη, στὸ Λιβόρνο. Ἀπαντώντας ὁ Ριζάρης, πληροφορεῖ τὸν Κοραῆ ὅτι ἔλαβε τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων καὶ ὅτι αὐτὰ ἔφτασαν ἤδη στὰ χέρια τοῦ Πάλη. Εὐχεται ἐπίσης στὸν Κοραῆ νὰ ξεπεράσει τὰ «ὄχληρά» προβλήματα τῶν γηρατειῶν

3. Ὁ κώδικας φέρει τὴν ἐπιγραφή «Σὺν θεῷ Ἁγίῳ ΕΝ ΕΤΕΙ ΜΟΣΧΑ 1824 ΙΑΝΝΟΥΑΡΙΟΥ. Κοπιὰρ Γεωργίου ριζάρι» (στὸ ἐξῆς: Κώδικας Ριζάρη) καὶ περιέχει ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τῶν ἐτῶν 1824-1830. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Κωνσταντῖνο Πανταζῆ, ποὺ διευκόλυνε τὴν ἔρευνά μου στὸ Ἀρχεῖο Ριζάρη.

4. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 267-268. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐξῆς βιβλία: Ἀριστοτέλους *Ἠθικὰ Νικομάχεια καὶ Πολιτικά* (30+30 τόμοι), Πλουτάρχου *Πολιτικά* (40 τ.), Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά* (6 τ.), Ἱεροκλέους *Ἀστέια* (10 τ.), Ὀμήρου *Ἰλιάς* (80 τ.), Στράβωνος *Γεωγραφία* (48 τ.), Ὀνησάνδρου *Στρατηγικά* (40 τ.), Ξενοκράτους *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς* (10 τ.), Μάρκου Αὐρηλίου *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* (24 τ.), Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ *συγγραμμάτια* (20 τ.), Βεκκαρίου *Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν* (10 τ.).

5. Δημοσιεύεται στὸ Παράρτημα, σ. 36.

του, ἔτσι ὥστε νὰ συνεχίσει τὴν ἔκδοση «χρησίμων καὶ ἐπωφελῶν εἰς τὸ γένος συγγραμμάτων», καὶ τὸν παρακαλεῖ γιὰ μία ἀκόμη φορὰ νὰ τὸν εἰδοποιήσει γιὰ ὅ,τι καινούριο ἐκδώσει.

Ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ἡ πρώτη ἐπιστολή τοῦ Ριζάρη πρὸς τὸν Κοραῆ, με τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, σώζεται σὲ σχέδιο με ἑλλιπὴ χρονολογία καὶ σὲ ἀντίγραφο. Τὸ σχέδιο ὅμως δὲν εἶναι γραμμμένο, ὅπως θὰ ὑπέθετε κανεῖς, ἀπὸ τὸν Ριζάρη ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλο πρόσωπο: τὸν συμπατριώτη τοῦ Ἀναστάσιο Ἰωάννου Κόνιαρη, ἔμπορο στὴν Κέρκυρα, με τὸν ὁποῖο ὁ Ριζάρης εἶχε στενὴ συνεργασία. Ὁ Κόνιαρης ἀκριβῶς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ προέτρεψε τὸν Ριζάρη νὰ ἀνοίξει ἀλληλογραφία με τὸν Κοραῆ καὶ συνέταξε, μετὰ ἀπὸ παράκλησή του, τὸ παραπάνω σχέδιο⁶. Συγκρίνοντας τὸ σχέδιο τοῦ Κόνιαρη με τὸ ἀντίγραφο⁷, τὸ ὁποῖο ἀναπαράγει τὴν ἐπιστολή ποὺ στάλθηκε στὸν Κοραῆ, παρατηροῦμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο: μεταξὺ τους ὑπάρχουν ἀρκετὲς διαφορὲς, τὶς ὁποῖες ἀξίζει νὰ σχολιάσουμε.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι γραμμμένο ὅχι με τὸ χέρι τοῦ Ριζάρη ἀλλὰ τοῦ γραμματικοῦ του. Με τὸ ἴδιο χέρι εἶναι γραμμμένη καὶ ἡ δευτέρη ἐπιστολή τοῦ Ριζάρη πρὸς τὸν Κοραῆ (13 Ἰουλ. 1825)⁸, ὅπως καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς στὸν κώδικα Ριζάρη. Προφανῶς, οἱ διαφορὲς μεταξὺ τοῦ σχεδίου καὶ τοῦ ἀντιγράφου ὀφείλονται σὲ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔκανε στὸ σχέδιο ὁ γραμματικός. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ὁ Ριζάρης παίρνοντας τὸ σχέδιο τοῦ Κόνιαρη τὸ ἔδωσε στὸν γραμματικό του, ὁ ὁποῖος δὲν τὸ καθαρὸγραψε ἀπλῶς ἀλλὰ θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ κάνει σ' αὐτὸ καὶ ὀρισμένες διορθώσεις, κάτι ποὺ ἦταν βέβαια μέσα στὰ καθήκοντά του. Κάτοχος μιᾶς μέσης ἑλληνικῆς παιδείας, ὁ γραμματικός ἦταν «ο πιο σημαντικός καὶ

6. Βλ. Κώδικα Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, 8 Ὀκτ. 1824. Τὸ σχέδιο περιέχεται σὲ ἐπιστολή τοῦ Κόνιαρη πρὸς τὸν Ριζάρη ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο Ριζάρη ἀλλὰ δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐντοπίσω (χρησιμοποίησά φωτοτυπία ποὺ βρίσκεται στὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ). Γιὰ τὴ λήψη τοῦ σχεδίου ὁ Ριζάρης ἐνημέρωσε τὸν Κόνιαρη στίς 11 Μαΐου 1825 (Κώδικας Ριζάρη). Τὸ σχέδιο πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ *Διαθήκη τοῦ Γεωργίου Ραδιοῦ Ριζάρη*, Ναύπλιο 1841, σ. κγ'-κδ', ἀλλὰ με παραλείψεις καὶ ἐπεμβάσεις τοῦ ἐκδότη. Πληρέστερη ἔκδοση, ἀλλὰ με ἐπεμβάσεις πάλι στὴν ὀρθογραφία, ἔκανε ὁ Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἐπὶ τῆ ἑβδομηκονταπενταετηρίδι αὐτῆς*, Ἀθήνα 1919, σ. 22-23 (ἀπὸ ἐδῶ τὸ ἀναδημοσιεύει ὁ Γ. Βαλέτας, *Κοραῆς*, ὁ.π., σ. 432-433). Αὐτοῦσιο τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς στὸ Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 209-210.

7. Βλ. τὰ δύο κείμενα στὸ Παράρτημα, σ. 33-35.

8. Βλ. σημ. 2.

απαραίτητος βοηθός» του εμπόρου, όταν ο κύκλος των εργασιών του ήταν εύρους· κι αυτό όχι γιατί ο έμπορος ήταν αγράμματος αλλά γιατί δεν επαρκούσε στο πλήθος των αναγκών του επαγγέλματος⁹. Μεταξύ των καθηκόντων του ήταν η τήρηση των εμπορικών βιβλίων και η διεκπεραίωση της πυκνής συνήθως αλληλογραφίας του εμπόρου ή της εμπορικής εταιρείας στην οποία εργαζόταν.

Ας δοῦμε ὅμως τις διαφορές των δύο κειμένων. Σε αντίθεση με το σχέδιο, που έχει στο τέλος μόνο το έτος (1825), το αντίγραφο φέρει στην αρχή πλήρη χρονολογία: 23 Μαρτίου 1825¹⁰. Έχει παραλειφθεί ὅμως από το αντίγραφο, για λόγους συντομίας, ὁ τόπος (Μόσχα), που υπάρχει στο σχέδιο. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τὰ δύο κείμενα δὲν παρουσιάζουν διαφορές, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ ὅτι στο σχέδιο προσδιορίζεται μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων που ζητοῦσε ὁ Ριζάρης ἀπὸ τὸν Κοραῆ (200), ἐνῶ στο αντίγραφο ἀναφέρεται καὶ τὸ ποσὸν τῶν χρημάτων που διέθετε γι' αὐτὰ (2.000 ρούβλια)¹¹. Ἀρκετὲς ὅμως καὶ σημαντικὲς εἶναι οἱ διαφορὲς στο λεκτικὸ, τὴ σύνταξη καὶ γενικότερα τὴ δομὴ τοῦ κειμένου, που ὀφείλονται, ὅπως εἶπαμε, σὲ ἐπεμβάσεις τοῦ γραμματικοῦ τοῦ Ριζάρη στο σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς.

Τὸ σχέδιο ἄρχιζε χωρὶς εἰσαγωγὴ. Μετὰ τὴν προσφώνηση ὁ συντάκτης του περνοῦσε κατευθείαν στο θέμα, χωρὶς περιττὲς κουβέντες, κάτι που ὁ γραμματικὸς τὸ βρῆκε μᾶλλον ἄκομφο. Μιὰ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόμενη σὲ ἕνα λόγιο τῆς παιδείας καὶ τῆς φήμης τοῦ Κοραῆ, με τὸν ὁποῖο μάλιστα ὁ ἀποστολέας ἐρχόταν γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία, δὲν μποροῦσε νὰ ἀρχίζει ἔτσι ἀπότομα. Πρόσθεσε, λοιπόν, μετὰ τὴν προσφώνηση, μιὰ παράγραφο με ἐγκώμια στὸν Κοραῆ (ἡ κάλλιστος φήμη, ἥτις πανταχοῦ ἀνεκέρυξε καὶ διακηρύττει τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῆς τοῦ γένους βελτιώσεως διακαῆ ὡς ἀληθῶς ζῆλον σας...), που ἀποτελοῦσε συγχρόνως καὶ ἕνα εἶδος εἰσαγωγῆς στο θέμα με τὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ἀπασχολήσει ὁ Ριζάρης τὸν γέροντα τοῦ Παρισιοῦ.

Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ ὁ γραμματικὸς θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ ἀντικαταστήσει τὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ που ὑπῆρχε στο σχέδιο Κόνιαρη με πληθυντικὸ εὐγενείας (τὴν σοφολογιότητά σας ἀντὶ τὴν σοφολογιωτητά σου, νὰ ὠφελῆτε ἀντὶ νὰ

9. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ἐμποροὶ καὶ ἐμπορικὰ δίκτυα στα χρόνια του Εἰκοσιένα (1820-1835)*. Κυκλαδίτες ἔμποροι καὶ πλοιοκτῆτες, Ἀθήνα, Ναυτικὸ Μουσεῖο Αἰγαίου, 1996, σ. 20.

10. Μὲ πλήρη χρονολογία καταχωρίζεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ριζάρη (σχέδιο) καὶ στὴν ἐκδοση τῆς αλληλογραφίας τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸν ΟΜΕΑ· προφανῶς, ἡ χρονολογία λαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ (Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 217).

11. Παράρτημα, σ. 34.

ὠφελῆς κλπ.). Σχετικὰ με τὴν ἀλλαγὴ αὐτῆ, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὅταν ὁ Κόνιαρης γράφει στὸν Ριζάρη χρησιμοποιοῦ τὸν καθιερωμένο στὴν ἐπιστολογραφία πληθυντικὸ ἀριθμὸ, παρότι πρόκειται γιὰ πολὺ γνωστὸ του πρόσωπο τὸν πληθυντικὸ χρησιμοποιοῦ γενικὰ καὶ ὁ Ριζάρης, ὅπως δείχνουν οἱ αὐτόγραφες ἐπιστολές του στὸν κώδικα. Κάτι ἀνάλογο θὰ περιμέναμε καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Κοραῆ, ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε ἐνικὸ ἀντὶ γιὰ πληθυντικὸ. Ἡ διαφορὰ αὐτῆ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στο ὅτι ὁ Κοραῆς με τὸ ἔργο καὶ τὴ φήμη του ἦταν ἕνα δημόσιο πρόσωπο καὶ μπορούσε κάποιος νὰ τοῦ μιλήσει με εὐθὺ καὶ ἄμεσο τρόπο, δηλαδὴ στὸν ἐνικὸ, χωρὶς αὐτὸ νὰ καταργεῖ τις ἀποστάσεις. Μπορεῖ ὅμως νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ κάτι ἄλλο: στο ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ σχεδίου Ἄναστ. Κόνιαρης γνωρίζει καὶ ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὴ συνήθεια τοῦ Κοραῆ νὰ χρησιμοποιοῦ στίς ἐπιστολές του τὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ὅμως, ὁ λόγιος γραμματικὸς τοῦ Ριζάρη εἶχε ἄλλη γνώμη γιὰ τοὺς κώδικες ἐπικοινωνίας. Γι' αὐτὸν ὁ κοινωνικὸς καθωσπρεπισμὸς ἀπαιτοῦσε τὴ χρῆση πληθυντικοῦ· ὁ ἐνικὸς ἐδειχνε ἔλλειψη παιδείας καὶ καλῆς ἀνατροφῆς, καὶ ἐνδεχομένως ἕνα αἰσθημα ὑπεροψίας, που ἦταν ἀνεπίτρεπτο ὅταν ἀπευθυνόταν κανεὶς σὲ πρόσωπα τῆς περιωπῆς τοῦ Κοραῆ¹².

Οἱ διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ γραμματικοῦ δὲν μπορούσαν νὰ ἀφήσουν ἀνέπαφο καὶ τὸ λεκτικὸ τῆς ἐπιστολῆς, που ἦταν γενικὰ λόγιο ἀλλὰ με ἀρκετὲς παραχωρήσεις στὴν κοινὴ γλώσσα. Ἐπεμβάινει, λοιπόν, ὁ γραμματικὸς καὶ ἐδῶ, ἀντικαθιστώντας λέξεις καὶ περιφράσεις με ἄλλες λογιότερες (ἐπιθυμία: ἔφρεσις - εὐχαιρία: εὐκαιρία - ὄχι καὶ δὲν ὑπάρχει: ἀλλὰ ἐὰν καὶ δὲν ὑπάρχει - ὑγιένε, ζῖσε πολλὰ ἔτη: ζῶντε δὲ ἐν ὑγιείᾳ εἰς ἔτη πολλὰ) ἢ προσαρμόζοντας ρηματικὸς τύπους τῆς ἀπλῆς στο τυπικὸ τῆς λόγιας γλώσσας (θὰ με κατηγορίσεις: θέλετε με κατηγορήσει - θὰ φανοῦν: θέλουν φανῆ - νὰ σταλθοῦν: νὰ σταλθῶσι).

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινοῦνται οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ γραμματικοῦ καὶ στὴ δομὴ τοῦ κειμένου. Τροποποιεῖ ἐπὶ τὸ λογιότερον τὴ σύνταξη (τοῦ ἐκέισε: τῷ ἐκέισε - συντροφευωντάς μου: συντροφεύοντάς μοι), διορθώνει τὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου ὅπου τοῦ φαίνεται κοινὴ ἢ ἀδόκιμη (Εἶμαι, κατὰ δυστηχίαν ὀλυγομαθῆς ἀγάπισα ὅμως πάντοτε τὰς Μαθήσεις: ἀγκαλὰ καὶ κατὰ ἀτυχίαν νὰ εἶμαι ὀλυγομαθῆς ἠγάπησα ὅμως πάντοτε τὰς μαθήσεις - ἀλλὰ καὶ ὁ μακαρίτης ἀδελφός μου: διὰ τοῦτο ὅτε μακαρί(της) ἀδελφός μου)· προσπαθεῖ νὰ κάνει σαφέστερο τὸ νόημα τῆς ἐπιστολῆς (αἱ ἐκδώσεις σας: αἱ ἐκδόσεις σας τῶν κλασικῶν συγγραφέ-

12. Πβ. Παν. Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 370.

ων), υίοθετεῖ, τέλος, κλισε τῆς λόγιας ἐπιστολογραφίας, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸ κλείσιμο τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ σχέδιο τελείωνε μὲ ἀπλὸ τρόπο: *κατάγραψε καὶ ἐμὲ μεταξὺ τῶν φίλων σου καὶ τῶν ἄδωλων φιλογενῆ. ὁ πρόθυμος εἰς τὰς προσταγὰς σου Γ. ριζάρης, ζαγωρίσιος ἐκ χωρίου Μονοδένδρι*. Ἀντιγράφοντας τὴν ἐπιστολὴν ὁ γραμματικὸς διάλεξε ἕνα πῦθ λόγιον κλείσιμο, ἐξαρτώντας τὴν τελευταία πρόταση ἀπὸ τὴν προηγούμενὴ τῆς, τὴν ὁποία καὶ τροποποιεῖ ἀναλόγως, ἀλλοιώνοντας ὁμῶς κάπως τὸ νόημα: *κατατάξατε εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν φίλων σας καὶ τῶν ἀδωλων φιλογενῶν τὸν εἰς τὰς προσταγὰς σας προθυμότατον*. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστολογράφου δὲν ὑπάρχει στὸ ἀντίγραφο, οὔτε καὶ ἡ ἐνδειξη τοῦ τόπου καταγωγῆς του· καὶ τὰ δύο ὁμῶς, ἢ τουλάχιστο τὸ πρῶτο, θὰ γράφτηκαν στὸ καθαρὸ τῆς ἐπιστολῆς μὲ τὸ χέρι τοῦ Ριζάρη.

Οἱ παραπάνω ἐπεμβάσεις εἶναι χαρακτηριστικὲς τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ γραμματικοὶ τῶν ἐμπόρων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπαγγελματιῶν ἢ φορέων ἐξουσίας (ἀρχόντων, καπεταναίων στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 κλπ.)¹³, συνέτασσαν ἢ ἐπεξεργάζονταν τὴν ἀλληλογραφία τους. Συγκρίνοντας κανεὶς τὸ σχέδιο τοῦ Κόνιαρη μὲ τὸ ἀντίγραφο διαπιστώνει ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ γραμματικοῦ περιόρισαν τὴν ἀμεσότητα ποὺ εἶχε ὁ λόγος στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Ὑποθέτω ὡστόσο ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις δὲν ἔγιναν ἐρήμην τοῦ Ριζάρη· μὲ δική του ἐντολὴ καὶ πάντως μὲ τὴ δική του συναίνεση ὁ γραμματικὸς θὰ «χτένισε» τὸ κείμενο, δίνοντάς του λογιότερη μορφή. Διαβάζοντας ὁ Ριζάρης τὸ τελικὸ κείμενο — ἂν τὸ διάβασε, βέβαια, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ὑπέγραψε— θὰ βρῆκε μᾶλλον ἱκανοποιητικὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ γραμματικοῦ, καὶ γιὰ τὴν ἐμπιστευτόταν τὶς γνώσεις του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν θεωροῦσε καὶ αὐτὸς ὅτι μιὰ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόμενη σὲ ἕνα ἄνθρωπο σὰν τὸν Κοραῆ ἔπρεπε νὰ εἶναι γραμμένη μὲ ὅλους τοὺς τύπους τῆς λογιότητος καὶ τῆς εὐγένειας. Εἶναι ἀμφίβολο ὁμῶς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἂν καὶ ὁ Κοραῆς θὰ προτιμοῦσε τὸ τελικὸ κείμενο τοῦ γραμματικοῦ, ποὺ ἔφτασε στὰ χέρια του, ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο.

Ἄς δοῦμε τῶρα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διακίνηση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ριζάρη μὲ τὸν Κοραῆ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἐπιστολὲς δὲν ἀποστέλλονται κατευθεῖαν στὸν ἀποδέκτη. Ὁ ἀποστολέας, ὅταν οἱ ἀποστάσεις εἶναι μεγάλες, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ στέλνει τὶς ἐπιστολὲς του σὲ ἄλλα ἐνδιάμεσα πρόσωπα, ἐγκατεστημένα σὲ πόλεις ποὺ βρίσκονται στὸν δρόμο πρὸς τὸν τόπο τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀναλαμβάνουν

13. Γιὰ τοὺς γραμματικοὺς τῶν ὀπλαρχηγῶν τοῦ 1821 βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Οἱ λόγοι καὶ ὁ Ἄγώνας*, Ἀθήνα 1971, σ. 112.

νὰ διαβιβάσουν τὶς ἐπιστολὲς στὸν ἀποδέκτη. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Κοραῆ, ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας του ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ ἕνα καλὸ ὄργανωμένο δίκτυο φίλων τοῦ ἐμπόρου, ἐγκατεστημένων σὲ διάφορα λιμάνια. Οἱ ἐπιστολὲς του πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες περιοχές, ὅπως ἡ Ρωσία, διαβιβάζονται συνήθως μέσω τῆς Μασσαλίας στὴν Τεργέστη, στοὺς ἐμπόρους Ἰάκωβο Ρῶτα καὶ Ζανῆ Βλαστὸ — στενοὺς φίλους τοῦ Κοραῆ, ποὺ εἶναι συγχρόνως καὶ διακινήτες τῶν βιβλίων του—, οἱ ὁποῖοι φροντίζουν γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς ἀλληλογραφίας στὸν τόπο προορισμοῦ τῆς.

Ὁ Ρῶτας καὶ ὁ Βλαστὸς εἶναι οἱ ἐνδιάμεσοι καὶ στὶς ἐπαφὲς τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν Ριζάρη. Πραγματικὰ, τὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις γνωστὲς ἐπιστολὲς του πρὸς τὸν Ριζάρη καὶ μιὰ ἀκόμη ποὺ λανθάνει¹⁴ ὁ Κοραῆς τὶς στέλνει στὴν Τεργέστη, στοὺς δύο φίλους τοῦ ἐμπόρου, καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὶς διαβιβάζουν στὸν Ριζάρη, στὴ Μόσχα, μὲ ἐνδιάμεσο, σὲ μιὰ τουλάχιστο περίπτωσιν (ἐπιστ. 10 Ἰουν. 1826), τὸν Γεώργιο Παπᾶ Ἰωάννου στὸ Βρόδι¹⁵. Μία μόνο ἐπιστολὴ (14 Σεπτ. 1825) ὁ Κοραῆς προτίμησε νὰ τὴ στείλει στὸ Λιβόρνο, στὸν ἔμπορο Παναγιώτη Πάλη, γιὰ νὰ τοῦ τὴ διαβιβάσει αὐτὸς στὴ Μόσχα. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ δρομολογίου στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἔγινε γιὰ λόγους ἀσφαλείας («φοβηθεὶς νὰ τὴν στείλω διὰ σοῦ, ἢ κατευθεῖαν εἰς Μόσχαν», ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὸν Ρῶτα)¹⁶, ἴσως ἐπειδὴ ἡ ἐπιστολὴ περιεῖχε καὶ τὸν τιμοκατάλογο τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε παραγγείλει ὁ Ριζάρης. Ὁ Ρῶτας καὶ ὁ Βλαστὸς εἶναι οἱ ἐνδιάμεσοι καὶ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ριζάρη μὲ τὸν Κοραῆ. Σ' αὐτοὺς ἀπευθύνει τὴ μιὰ τουλάχιστο ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπιστολὲς του (13 Ἰουλ. 1825) ὁ Ριζάρης γιὰ νὰ τὴ διαβιβάσουν στὸν Κοραῆ¹⁷. Μέσα ἀπὸ ἕνα ἀνάλογο δίκτυο γίνεται ἡ ἀποστολὴ ἀλλὰ καὶ ἡ πληρωμὴ τῶν βιβλίων ποὺ παραγγέλλει ὁ Ριζάρης στὸν Κοραῆ¹⁸.

Ἄναφερθήκαμε παραπάνω στὴν πρόθεση τῶν Ριζαρηδῶν νὰ ἀφήσουν τὴν περιουσία τους γιὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείου. Ἀκολουθώντας τὴ μακρὰ παράδοσιν τοῦ ἠπειρωτικοῦ εὐεργετισμοῦ, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου Ριζάρη Μάνθος, ὁ

14. Βλ. σημ. 1.

15. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 219, 287, 325 καὶ ΣΤ', σ. 29.

16. Στὸ ἴδιο, Ε', σ. 269.

17. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ζ. Βλαστὸ καὶ Ἰάκ. Ρῶτα, 13 Ἰουλ. 1825.

18. Τὴ σειρά τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποὺ εἶχε παραγγείλει ὁ Ριζάρης στὸν Κοραῆ τὸ 1825, θὰ πληρώνει μὲ συναλλαγματικὴ στοὺς Ρῶτα καὶ Βλαστὸ ὁ συνεργάτης τοῦ Ριζάρη Ἀναστάσιος Μπούμπας, ἔμπορος στὴν Ὀδησσό, ἐνῶ μιὰ ἄλλη παρτίδα βιβλίων (25 ἀντίτυπα τῆς κοραϊκῆς ἐκδόσεως *Λόγος κατὰ Λεωκράτους* τοῦ Λυκούργου) θὰ

όποιος πέθανε στη Μόσχα τον Ιανουάριο του 1824¹⁹, είχε όρισει να διατεθεί ή περιουσία του για την ίδρυση σχολείου στον τόπο καταγωγής του, τὸ Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου. Τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ τοῦ Μάνθου συμμεριζόταν ἀπολύτως καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος²⁰. Σὲ ἐπιστολὴ ποὺ γράφει στὸν Ἀναστ. Κόνιαρη ἓνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του, τοῦ ἀνακοινώνει ὅτι πρόκειται νὰ καταθέσει τὴν οἰκογενειακὴ τους περιουσία στὸ «Βασιλικὸν Βάγκον» τῆς Μόσχας, «ὅπου ἐν καιρῷ ἀπὸ τὰ διαφόρετα νὰ γέννιει εἰς τὴν πατρίδα μας σχολεῖον αἰώνιον, καὶ διὰ κοινὸν ὠφέλιμον», καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ ζητήσει τὴ γνώμη τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, ὁ ὁποῖος δίδασκε στὴ Κέρκυρα, σχετικὰ μὲ τὸν διορισμὸ ἐπιτρόπων τοῦ σχολείου. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ὁ Ριζάρης ζητεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ψαλίδα νὰ τοῦ κάνει ἓνα σχέδιο διαθήκης²¹.

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀπὸ κάποια στιγμή ὁ Γ. Ριζάρης ἄρχισε νὰ προσανατολίζεται καὶ σὲ ἄλλες ἐναλλακτικὲς λύσεις, ὅπως φανερώνει ἡ πρώτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κοραῆ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1825. Σ' αὐτὴν ἀφοῦ ἐνημέρωνε πρῶτα τὸν Κοραῆ γιὰ τὴ θέληση τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ τοῦ ἴδιου νὰ ιδρῦσουν σχολεῖο στὴν πατρίδα τους, πρόσθετε ὅτι γιὰ τὴν ὥρα αὐτὸ ἦταν δύσκολο νὰ γίνει: «ἐπειδὴ κατὰ τὸ παρὸν ἡ ἡπειρος εὐρίσκεται εἰς δεινὰς περιστάσεις πρέπει νὰ προσμείνωμεν διὰ νὰ ἰδῶμεν τί θέλει ἀπογένη καὶ ἡ μερικὴ μου πατρίς Ζαγόρι, καὶ τότε ἀποφασίζω τὸν τόπον ὅπου ἡμπορεῖ νὰ συστηθῇ ἡ σχολὴ μὲ περισσοτέραν ἐλπίδα στερεώσεως καὶ ασφαλείας»²². Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ Ριζάρης εἶχε ἀρχίσει νὰ σκέπτεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ιδρυθεῖ τὸ σχολεῖο ὄχι στὸ Ζαγόρι, ἀλλὰ σὲ κάποιο ἄλλο μέρος. Στὸ ἴδιο θέμα ἐπανερχεται καὶ παρακάτω, ὅπου προκαταλαμβάνοντας, κατὰ κάποιο τρόπο, μιὰ πιθανὴ ἔνσταση τοῦ Κοραῆ, τὸν βεβαιώνει: «μὲ ὄλην τὴν ἐπιθυμίαν μου νὰ χρησιμεύσω περισσότερον εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μου πατρίδα, δὲν εἶμαι ὅμως τόσον ἰσχυρογνώμων ὥστε νὰ μὴ προτιμῆσω ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος ὅπου ἡμπορῶ νὰ συμπεράνω ὅτι τὰ ἔξοδά μου θέλουν φανῆ ὠφελιμώτερα». Στὴν ἐπιστολὴ

πληρωνόταν στοὺς ἴδιους, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ριζάρη, ἀπὸ τὸν ἔμπορο στὴ Βιέννη Σίμωννα Γ. Σίνα (Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ζ. Βλαστὸ καὶ Ἰάκ. Ρῶτα, 13 Ἰουλ. 1825 καὶ ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Σίμωννα Γ. Σίνα, 30 Σεπτ. 1826).

19. Λ. Βρανούσης, «Ὁ Χρ. Χρηστοβασιλῆς στὴ Ρωσία», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον*, (1983), σ. 360.

20. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ 1811 ἤδη οἱ Ριζάρηδες εἶχαν ἀποφασίσει νὰ συνεισφέρουν στὴν ίδρυση σχολείου στὸ Μονοδένδρι· βλ. Μάνθος Οἰκονόμου, «Μάνθος καὶ Γεώργιος Ριζάρη», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 10 (1961), σ. 901.

21. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, 21 Φεβρ. 1824.

22. Παράρτημα, σ. 34.

του σημείωνε ἐπίσης ὅτι σκόπευε, «εἰς τὴν πρώτην εὐκαιρίαν», νὰ δανείσει τὴ χρηματικὴ περιουσία του, μαζί μὲ αὐτὴν τοῦ ἀδελφοῦ του, στὴν Ἑλλάδα ἢ «εἰς ἄλλο μόνιμον αὐτῆς κατάστημα» γιὰ νὰ «κυβερνᾶται» ἀπὸ τοὺς τόκους «αἰωνίως» τὸ ὑπὸ ίδρυση σχολεῖο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση.

Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἡ λέξη πατρίδα εἶχε ἀποκτήσει ἓνα καινούριο νόημα: πατρίδα δὲν ἦταν μόνο ὁ τόπος καταγωγῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος²³. Ἡ ἐννοιολογικὴ αὐτὴ διαφοροποίηση ἐπιτείνεται μὲ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν προοπτικὴ ἐγκαθίδρυσης ἐθνικοῦ κράτους, ὅποτε ἡ «κοινὴ» πατρίδα ἀποκτᾶ συγκεκριμένη ὑπόσταση καὶ κερδίζει ἔδαφος, ὄχι χωρὶς ἀντιστάσεις, σὲ σύγκριση μὲ τὴ «μερικὴ». Μὲ τὶς ἀλλαγὲς αὐτὲς διαφοροποιοῦνται καὶ οἱ παραδοσιακὲς προτεραιότητες στὰ ἔργα κοινωνικῆς εὐποιίας. Ἄν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἦταν σχεδὸν αὐτονόητο ὅτι φυσικὸς ἀποδέκτης ἐνὸς κληροδότηματος γιὰ τὴν ίδρυση, λόγου χάρη, ἐνὸς σχολείου ἢ μιᾶς βιβλιοθήκης ἦταν ἡ ἰδιαιτέρη πατρίδα τοῦ εὐργετοῦντος, τώρα, στὶς νέες συνθήκες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ, ἐμφανίζοταν νὰ διεκδικεῖ μερίδιο ἀπὸ τὰ εὐεργετήματα, μὲ τὰ ἴδια ἢ καὶ περισσότερα δικαιώματα ἀπὸ τὴ «μερικὴ» πατρίδα, καὶ τὸ ὑπὸ συγκρότηση ἐθνικὸ κράτος. Ἡ πρόταξη τοῦ ἐθνικοῦ ἔναντι τοῦ τοπικοῦ καλλιεργεῖται ἀπὸ φορεῖς τῆς ἐξουσίας στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ διανοοῦμενους ποὺ ἀναλαμβάνουν νὰ διαλύσουν ἀμφιβολίες καὶ δισταγμοὺς καὶ νὰ πείσουν ὅτι περισσότερο ἀπὸ τὸν τόπο καταγωγῆς χρειαζόταν συνδρομὴ ἢ κοινὴ πατρίδα²⁴.

Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κοραῆ, ὁ Γ. Ριζάρης, ἢ πιὸ σωστὰ ὁ συντάκτης τοῦ σχεδίου τῆς ἐπιστολῆς Ἀναστ. Κόνιαρης—ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει καὶ πολλὴ σημασία— κάνει ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ ὄρου πατρίδα. Συγκεκριμένα, ὁ ὄρος πατρίδα ἐμφανίζεται στὸ σχέδιο ἔξι φορὲς καὶ συνοδεύεται σχεδὸν πάντα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀντωνυμία *μας* ἢ *μου* (τῆς πατρίδος *μας*, τὴν πατρίδα *μου*) καὶ σὲ μία ἀπὸ τὸ προσδιοριστικὸ *μερικὴ* (ἢ *μερικὴ μου πατρίς*). Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα τῶν Ριζάρηδων, τὸ

23. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, «Ἐνα αξίωμα του Π. Κοδρικά, καὶ κάποιες παραλλαγές-του στον δέκατο ἑνάτο αἰῶνα», *Ζητήματα Ἱστορίας τῶν Νεοελληνικῶν γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρᾶ*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 267-269.

24. Πβ. Λουκία Δρούλια, «Λογιοσύνη καὶ βιβλιοφιλία. Ὁ Δημήτριος Μόστρας καὶ ἡ βιβλιοθήκη του», *Τετράδια Ἐργασίας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. 9, Ἀθήνα 1987, σ. 268 καὶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκληβενίτης, *Ἡ σχολικὴ βιβλιοθήκη τὸ 19ο αἰῶνα. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Ἀθήνα 1995, σ. 21-22.

Ζαγόρι. Για την κοινή πατρίδα χρησιμοποιείται ο όρος 'Ελλάς, που εμφανίζεται στο σχέδιο τέσσερις φορές, τη μία φορά μάλιστα σε σαφή αντιπαράθεση προς τη μερική πατρίδα. Με την ίδια περίπου συχνότητα και το ίδιο νόημα απαντούν οι όροι και στο αντίγραφο της επιστολής που έκανε ο γραμματικός του Ριζάρη. Σε μία περίπτωση όμως, στην αρχή της επιστολής που πρόσθεσε ο γραμματικός, ο όρος πατρίς χρησιμοποιείται με τη σημασία όχι του τόπου καταγωγής αλλά της κοινής πατρίδας, της Ελλάδας, πράγμα που φανερώνει μια σαφή συνείδηση της ανανοσηματοδοτημένης χρήσης του όρου, που είχε αρχίσει άλλωστε να γενικεύεται.

Η υποχώρηση του Γ. Ριζάρη ως προς την έδρα του σχολείου, που είδαμε παραπάνω, φαίνεται ότι δεν ήταν άσχετη με κάποιες προτάσεις που του είχε υποβάλει ήδη ο λόγιος κληρικός Κωνσταντίνος Οικονόμος. Ο τελευταίος, έγκατεστημένος από το 1822 στην Πετρούπολη, συνέταξε το 1824, κατά παραγγελία του Ριζάρη, ένα σχέδιο διαθήκης που έθετε σε άλλη βάση το θέμα του κληροδοτήματός του. Τα σχετικά με τη διαθήκη αυτή και τις διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν μάς είναι γνωστά από μια μεταγενέστερη χειρόγραφη Βιογραφία του Οικονόμου, γραμμένη αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του (1857)²⁵, καθώς και από την άλληλογραφία του Ριζάρη με τον έμπορο Κων. Παπαδόπουλο Όλύμπιο, στενό φίλο και συγγάτοικο του Οικονόμου στην Πετρούπολη, ο οποίος είχε μεσολαβήσει για τη σύνταξη της διαθήκης²⁶.

Κατά τη Βιογραφία του Οικονόμου, ο αδελφός του Γεωργίου Ριζάρη Μάνθος, έχοντας στον νου του να συστήσει ένα σχολείο (Ακαδημία) στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου, άπευθύνθηκε περί το 1823 στον Οικονόμο, ζητώντας του να του συντάξει ένα σχέδιο διαθήκης²⁷. Ο Οικονόμος δέχθηκε να ικανοποιήσει το αίτημά του. Παράλληλα όμως του διαμήνυσε με τον Παπαδόπουλο τις αντιρρήσεις του για το υπό ίδρυση σχολείο:

25. Βρίσκεται στο Αρχείο Οικονόμων/ΕΛΙΑ, φάκ. Π, ύποφ. 1 (δ), σ. 15 κ.εξ.

26. Στη Βιογραφία του Οικονόμου (σ. 18-23) καταχωρίζονται δύο επιστολές: μία του Κων. Παπαδόπουλου προς τον Γ. Ριζάρη και μία του Ριζάρη προς τον Παπαδόπουλο, χρονολογημένες, αντίστοιχα, στις 15 και 21 Ιουλίου 1824· απ' αυτές είναι δημοσιευμένη έξ ολοκλήρου μόνο η δεύτερη (Σοφ. Οικονόμος, *Τὰ Σωζόμενα Έκκλησιαστικά Συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και Οικονόμου τού έξ Οικονόμων*, τ. Α', Αθήνα 1862, σ. ια'-ιγ').

27. Έκτος από τον Οικονόμο, ο Μάνθος Ριζάρης είχε συμβουλευτεί για το θέμα του σχολείου και τον συμπατριώτη του Νεόφυτο Δούκα, ο οποίος, όπως αναφέρει σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Γεώργιο Γεννάδιο (30 Ιουν. 1842), είχε προτείνει στον Μάνθο Ριζάρη περί το 1820 να ιδρύσει σχολείο στο Ζαγόρι (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, χρ. 213).

«Ακαδημία εις την πατρίδα του δέν τελεσφορεί δια τους λόγους α'. (ως σοι είπεν) είναι χωρίον όρεινόν και πετρώδες και ως έκ τούτου καταντᾶ δύσκολος ή κατοικία των Καθηγητών και μαθητών, και δια τὸ ψυχος τὸν χειμῶνα και δια τὰ τρόφιμα· β'. Η Ακαδημία θέλει υπόκεισθαι υπό τὸν Σουλτάνον και θέλει είσθαι λίαν ύποπτος και έπισφαλής ή ύπαρξίς της· και γ'. Αρκετὰ και καλά δια τὸν τόπον Σχολεία ύπάρχουν εις Ίωάννινα. Αλλ' ή γνώμη μου είναι να κάμη έν Σχολείον εις τὸ Μονοδένδρι ανάλογον και άρμόδιον δια τὸν τόπον· να τὸ προικίση δια να διατηρεΐται αιώνίως· την δὲ Ακαδημίαν να την συστήση εις την θεοῦ εὐδοκίᾳ γενησομένην πρωτεύουσαν τῆς Ελλάδος. Και πάλιν θεία συνάρσει έλευθερωθείσης τῆς Ελλάδος, θέλει συστήσει άφ' έαυτῆς και Σχολεία και Γυμνάσια, και λύκεια και Ακαδημίας και Πανεπιστήμια. Αλλά να συστήση ο Ριζάρης έν σχολείον θεολογικόν, ως τὰ έν Ρωσσία Σεμινάρια, και να ονομασῆ Ριζάρειος θεολογική Σχολή, και έν τῇ όποία να σπουδάζωσιν οι μέλλοντες ιερατεύειν...».

Σύμφωνα με τη Βιογραφία, λοιπόν, ο Οικονόμος, αντιμετωπίζοντας από έθνική σκοπιά το θέμα του κληροδοτήματος των Ριζάρηδων, πρότεινε στον Μάνθο Ριζάρη να διαθέσει την περιουσία του όχι αποκλειστικά για την ίδρυση σχολείου στην ιδιαίτερη πατρίδα του, αλλά κυρίως για την ίδρυση μιας θεολογικής σχολῆς στην Ελλάδα. Ο Μάνθος Ριζάρης φέρεται να αποδέχθηκε τις προτάσεις του Οικονόμου. Στο μεταξύ όμως πέθανε ο Μάνθος και ο αδελφός του Γεώργιος, στον όποιο αυτός είχε μεταβιβάσει τη θέλησή του, ζήτησε από τον Οικονόμο να του συντάξει σχέδιο διαθήκης, όπως και έγινε πραγματικά.

Η σχετική αφήγηση, καταγραμμένη πολλά χρόνια αργότερα με βάση διηγήσεις του Κων. Παπαδόπουλου²⁸ και πιθανώς και του ίδιου του Οικονόμου, είναι αυτόνομη ότι δεν αποδίδει με ακρίβεια τις διαβουλεύσεις του Οικονόμου με τους Ριζάρηδες: είναι αμφίβολο, για παράδειγμα, αν ο Μάνθος Ριζάρης συμφώνησε πραγματικά με τις προτάσεις του Οικονόμου. Σε γενικές γραμμές, πάντως, ή αφήγηση βρίσκεται κοντὰ στο πνεῦμα του Οικονόμου, όπως δείχνει ή άλληλογραφία του Γεωργίου Ριζάρη με τον Κων. Παπαδόπουλο και μάλιστα το σωζόμενο σχέδιο της διαθήκης του Γ. Ριζάρη που συνέταξε ο Οικονόμος²⁹.

28. Στο Αρχείο Ριζάρη ύπάρχει σημείωμα ή απόσπασμα επιστολής του Κων. Παπαδόπουλου που αναφέρεται ακριβῶς στις προτάσεις του Οικονόμου.

29. Το σχέδιο της διαθήκης είναι γραμμένο με τὸ χέρι, πιθανώς, του Κων. Παπαδόπουλου και φέρει στα περιθώρια αυτόγραφες προσθήκες του Οικονόμου. Βρισκόταν στο Αρχείο Οικονόμων ως τὸ 1933, όπότε ο Αλέξιος Ε. Πάλης, άπόγονος των Οικονόμων, τὸ δώρισε στη Ριζάρειο Σχολή, όπου και ύπάρχει σήμερα. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος,

Με τὴ διαθήκη αὐτῆ, χρονολογημένη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1824, ὁ Γεώργιος Ριζάρης καὶ ὁ ἀδελφός του Μάνθος, «κατὰ τὴν ἐσχάτην παραγγελίαν» τοῦ τελευταίου, ἀφιερώνουν ὅλη τὴν περιουσία τους «εἰς τὴν φιλότιμη ἡμῶν πατρίδα Ἑλλάδα, ἀποκαθιστῶντες τέλειον καὶ πληρεξούσιον κληρονόμον μας τὸ πολυποθητὸν μας γένος τὸ Ἑλληνικόν». Ἀπὸ τὸ κληροδότημα αὐτὸ θὰ διατεθοῦν 220.000 ρούβλια γιὰ νὰ ἰδρυθεῖ ἓνα ἐκκλησιαστικὸ σχολεῖο («ἐν σπορείον πνευματικὸν ἤτη σχολεῖον Σεμινάριον ἐπ' ὀνομασίᾳ τῶν ἀδελφῶν Ριζάριδων») καὶ 120.000 ρούβλια γιὰ τὴ σύσταση ἑνὸς Ὀρφανοτροφείου. Μετὰ τὴ διαθήκη ἀνατίθεται ἐπίσης στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ δώσει διάφορα ποσὰ σὲ συγγενεῖς τῶν Ριζάρηδων στὸ Ζαγόρι καὶ σὲ φτωχοὺς συμπατριῶτες τους. Ὁ τόπος ὅπου θὰ χτιστοῦν τὰ δύο παραπάνω καταστήματα ἀφήνεται στὴ κρίσις τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως. Ἐκφράζεται ὅμως ἡ ἐπιθυμία ὁ τόπος αὐτὸς νὰ μὴ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ Ζαγόρι:

«Ἐπιθυμούσαμεν νὰ κτισθῶσιν ἀμφοτέρωτα εἰς τὸν τόπον ὅπου ἐγεννήθημεν τὸ Μονοδένδρι ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι χωρίον μικρὸν καὶ γενικῶς ὄλον τὸ Ζαγόριον δύσβατον, διὰ τοῦτο ἄς ἐκλέξῃ ἡ ἐθνικὴ Διοίκησις τὸν ἀνάλογον τόπον, ὥστε νὰ γένωσι ταῦτα τὰ καταστήματα κοινωφελέστερα κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν μας, τόσον μόνον παρακαλοῦμεν τὴν εὐσεβεστάτην Διοίκησιν, ὥστε τὰ κτίρια νὰ μὴ οἰκοδομηθῶσι πολλὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ γενεθλιόν μας ἔδαφος, διὰ νὰ ἐμπορῶσιν εὐκολώτερον οἱ συμπατριῶται μας νὰ ὠφελῶνται ἐξ αὐτῶν. ὅπου δὲ καὶ ἂν κτισθῶσι παρακαλοῦμεν τοὺς μέλλοντας ἐπιτρόπους τῶν δύο τούτων ἀφιερωμάτων, νὰ δέχωνται τοὺς κατοίκους τῆς Βεϊτζας [χωριὸν στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ Μονοδένδρι] μὲ προνόμιον κατὰ προτίμησιν ἀπὸ πάντα ἄλλον ξένον, καὶ ἰσοτίμως μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ τόπου ὅπου γίνωσι τὰ κτίρια».

Ἡ ἀφιέρωσις τῆς περιουσίας τῶν Ριζάρηδων σὲ ἓνα ἐκκλησιαστικὸ σχολεῖο καὶ ἓνα φιλανθρωπικὸ ἴδρυμα εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν ἐπιλογῶν ἀλλὰ καὶ τῶν προτεραιοτήτων τοῦ Οἰκονόμου³⁰. Ἀξιοσημεῖωτο πάντως εἶναι ὅτι στὴ διαθήκη δὲν προβλέπονται ἀφιερώσεις σὲ ἄλλα ἴδρύματα καὶ μάλιστα στὸ σχολεῖο ποὺ ἤθελαν νὰ συστήσουν οἱ Ριζάρηδες στὸ Μονοδένδρι, παρότι ὁ Οἰκονόμος, σύμφωνα τουλάχιστο μετὰ τὴ Βιογραφία του, δὲν εἶχε ἀντίρρηση νὰ

«Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. Ε', ἀρ. 1, 1936, σ. 23· πβ. Σοφ. Οἰκονόμος, *Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα...*, ὁ.π., σ. ι' κ.εξ.

30. Ὁ ἴδιος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συνέταξε τὸ 1827 κατὰ παραγγελίαν τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια ἓνα σχέδιο γιὰ τὴν ἰδρυσιμὴν ἐκκλησιαστικῆς ἀκαδημίας στὴν Ἑλλάδα (Σοφ. Οἰκονόμος, *Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα...*, ὁ.π., σ. 133-224).

ἰδρυθεῖ καὶ ἐκεῖ ἓνα μικρὸ σχολεῖο. Σχολιάζοντας τὶς παραλείψεις αὐτῆς ὁ Κων. Παπαδόπουλος σημειώνει σὲ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Γ. Ριζάρη (15 Ἰουλίου 1824)³¹: «Παρατηρῶντας τὴν διαθήκην θέλεις ἰδεῖ ὅτι λείπουν ποσότητες αἱ προσδιορισμέναι εἰς ἄλλα σχολεῖα καὶ εἰς μοναστήρια, ἐπειδὴ αὐτὰ πλέον εἶναι περιττὰ καὶ εἰμποροῦν νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς ἄλλα ὠφελιμώτερα καὶ ἱερώτερα».

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ριζάρη μετὰ τὸν Κοραῆ. Στὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Κοραῆ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1825, ὁ Ριζάρης δὲν κάνει καμιά ἀναφορὰ στὶς προτάσεις τοῦ Οἰκονόμου. Δὲν θεώρησε ἀπλῶς σκόπιμο νὰ τὶς ἀναφέρει ἢ μήπως εἶχε κάποιες ἐπιφυλάξεις γι' αὐτῆς; Πιθανότερο εἶναι τὸ δεύτερο. Ἔτσι κι ἄλλιῶς ὅμως ὁ ἡπειρώτης ἔμπορος φαίνεται ὅτι εἶχε μετακινήσει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν του σκέψιν γιὰ ἰδρυσιμὸν σχολεῖου ἀποκλειστικὰ στὸ Ζαγόρι.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Κοραῆ στὸν Ριζάρη, τὸν Μάιο τοῦ 1825, ἦταν ἡ ἀναμενόμενη. Χαρακτηρίζεται «φρόνιμη» τὴν προτίμησίν του στὴν ἰδιαίτην πατρίδα του, ἀλλὰ πρὸς φρόνιμη τὴν συγκατάθεσίν του «εἰς ὅ,τι ἀποδείξουν αἱ περιστάσεις χρησιμώτερον εἰς τὴν πατρίδα». Ἐπαινεῖ τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του νὰ καταστήσουν κληρονόμο τῆς περιουσίας τους τὴν κοινὴν πατρίδα καὶ τὸν καλεῖ νὰ γράψῃ στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ κληροδότημα «εἰς τὴν κοινὴν παιδείαν ὄλων τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὅταν αἱ περιστάσεις τὸ συγχωρήσωσι, νὰ λάβῃ φροντίδα ἐξαιρετικὴν, ὡς εἶναι δίκαιον, καὶ διὰ τοὺς συμπατριώτας σας Ζαγορινοὺς». Θέλοντας μάλιστα νὰ διαλύσει τοὺς ὁποιους δισταγμοὺς τοῦ Ριζάρη, τὸν διαβεβαιώνει: «Μὴν ἀμφιβάλλῃς, φίλε, ὅτι ὠφελῶν τὴν κοινὴν πατρίδα, ὠφελεῖς ἐνταυτῷ καὶ τὴν μερικὴν, καὶ γίνεσαι τῶντι χρηστὸς καὶ χρήσιμος εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα»³².

Τὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Ριζάρη ὁ Κοραῆς τὴ διαβιβάζει στὸν Ρῶτα καὶ τὸν Βλαστὸ μαζὶ μετὰ ἓνα σημείωμα, μετὰ τὸ ὁποῖο τοὺς ζητεῖ πληροφορίες γιὰ τὸν Ριζάρη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Παναγιώτη Πάλη, στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ σταλοῦν τὰ κιβώτια μετὰ τὰ βιβλία. Αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ μάθει ὁ Κοραῆς εἶναι ἡ οἰκονομικὴ

31. Βλ. σημ. 26.

32. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 218. Ἡ ἔγνοιαν γιὰ τὴν κοινὴν πατρίδα δὲν ἦταν βέβαια, ξένη στοὺς Ριζάρηδες. Ἄρκει νὰ θυμίσω ὅτι ὁ Μάνθος Ριζάρης ἦταν μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ὅτι εἶχε προσφέρει, μαζὶ μετὰ τὸν ἀδελφόν του Γεώργιο, ἀρκετὰ χρήματα ὑπὲρ τοῦ κινήματος τοῦ Ἀλέξανδρου Ἰψηλάντη· ὁ ἴδιος ἐπίσης εἶχε συνεισφέρει ὑπὲρ τῆς ἀπελευθέρωσις τῶν ἐλλήνων αἰχμαλώτων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν (1823)· βλ. *Διαθήκη Ριζάρη*, ὁ.π., σ. κ' κβ', λ' λβ' καὶ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 9 κ.εξ.

κατάσταση του Ριζάρη και αν ο Πάλης είναι αξιόπιστο πρόσωπο³³. Φυσικά, ο Κοραΐς δεν ρωτάει μόνο από απλή περιέργεια. Αν και θα είχε πιθανώς κάποιες πληροφορίες για τον Ριζάρη, με τον πραγματισμό όμως που τον διέκρινε, θα ήθελε να έχει περισσότερα στοιχεία για τις οικονομικές δυνατότητες του ανθρώπου που ήταν έτοιμος να διαθέσει ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την αγορά βιβλίων του και άφησε την περιουσία του για την ίδρυση σχολείου.

Τα αίτήματα αυτά συνοδεύονται από μια πρόταση στον Ρώτα και τον Βλαστό, διατυπωμένη με τον γνωστό τρόπο του Κοραΐ: «Ἐσύμπερεν ἴσως νὰ συνοδεύσετε τὴν ἐπιστολήν μου [πρὸς τὸν Ριζάρη] μὲ ὀλίγους ἐπαίνους τῆς εἰς τὴν πατρίδα μεγαλοδωρεᾶς του, λέγοντες ὅτι τὴν ἐμάθετε ἀπὸ ἰδιαιτέρων μου ἐπιστολήν». Τὸ «ἴσως» δὲν ἔκρυβε βέβαια κανενὸς εἶδους ἀμφιβολία· ἀντίθετα, σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νὰ γράψουν δυὸ καλὰ λόγια στὸν ἡπειρώτη ἔμπορο, ὅπως εἶχε κάνει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος στὴν ἐπιστολή του, ἐπαινώντας τὴν «ὄντως Ἑλληνικὴν» ἀπόφαση τῶν Ριζάρηδων νὰ διαθέσουν τὴν περιουσία τους γιὰ τὸν φωτισμὸ τῆς πατρίδας.

Ὁ Ρώτας καὶ ὁ Βλαστός ἔσπευσαν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν «ἐντολή» τοῦ Κοραΐ. Στις 19 Μαΐου 1825 ἔστειλαν στὸν Ριζάρη τὴν ἐπιστολή, συνοδεύοντάς τὴν μὲ ἓνα δικό τους σύντομο γράμμα, ὅπου ἐπαινοῦσαν μὲ θερμὰ λόγια τὴ φιλογενεΐά του καὶ τὸν συναριθμοῦσαν μὲ τοὺς Καπλάνηδες, τοὺς Ζωσιμάδες καὶ τὸν Βαρβάκη³⁴. Τὴν ἐπομένη ἔγραψαν καὶ στὸν Κοραΐ, δίνοντάς του τὶς πληροφορίες ποὺ ζητοῦσε γιὰ τὸν Ριζάρη καὶ τὸν Πάλη: γιὰ τὸν Ριζάρη ὅτι ἦταν ἄνθρωπος «χρηστῶν ἡθῶν καὶ καταστάσεως λαμπρᾶς», ποὺ καταγόταν ἀπὸ μιὰ περιοχὴ ποὺ γέννησε ὄχι μόνον τὸν «ἀναθεματισμένον Ἀλῆ πασᾶ» ἀλλὰ καὶ φιλογενεῖς ἄνδρες σὰν τοὺς «Ζωσιμάδας, Ρηζάρην Φωτιάδην κ.λ.» ἀλλὰ καὶ τὸν «ἀείμνηστον Μάρκον Βόζαρη, Ζαβέλαν κ.λ.»· γιὰ τὸν Πάλη ὅτι ἦταν αξιόπιστο πρόσωπο³⁵.

Οἱ ἐπαινοὶ πρὸς τὸν Ριζάρη ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο μιᾶς στρατηγικῆς ποὺ συνήφιζε νὰ χρησιμοποιοῦ ὁ Κοραΐς ὅταν ἀπευθυνόταν σὲ ἀνθρώπους μὲ οικονομικὴ ἰσχὺ, ὅπως ὁ Ριζάρης, ἢ σὲ πρόσωπα μὲ πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν

33. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 219-220.

34. Δημοσιεύεται στὴ *Διαθήκη Ριζάρη*, ὁ.π., σ. κθ' καὶ στὸ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 25-26. Τοὺς Ζωσιμάδες ὡς παράδειγμα γενναιοδωρίας προβάλλει στὸν Ριζάρη καὶ ὁ Κοραΐς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1825, ὅταν τοῦ στέλνει τὰ βιβλία ποὺ τοῦ εἶχε ζητήσει: «οἱ φιλογενεῖς οὗτοι Ζωσιμάδαι ἐξόδυσαν πολλὰ διὰ τοὺς νέους μας· χαίρω ὅτι δὲν εἶναι μόνοι. Εἶθε νὰ γεννηθῶσι καὶ ἄλλοι ἔχοντες τὸν ζῆλον τοῦ Ριζάρη καὶ τῶν Ζωσιμάδων» (Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 267).

35. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 228-229.

Ἐπανάσταση. Στόχος τοῦ Κοραΐ ἦταν νὰ κολακέψει μὲ τὸν καλὸ λόγο του τὴν πατριωτικὴ φιλοτιμία τους καὶ νὰ κεντρίσει ἔτσι ἢ νὰ τονώσει τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν παιδεία καὶ γενικότερα γιὰ τὶς ἐθνικὲς ὑποθέσεις. Στὴν περίπτωσή τοῦ Ριζάρη ὁμως οἱ ἐπαινοὶ εἶχαν, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἓνα ἄλλο εἰδικότερο στόχο: νὰ διαβεβαιώσουν τὸν ἡπειρώτη ἔμπορο ὅτι ἦταν προτιμότερο νὰ ἀφιερῶσει τὴν περιουσία του «εἰς τὴν κοινὴν παιδείαν ὄλων τῶν Ἑλλήνων» παρά στὴν ίδρυση σχολείου στὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του.

Καὶ ὁ Κοραΐς, λοιπόν, ὅπως ὁ Οἰκονόμος, δίνει προτεραιότητα στὶς ἐθνικὲς ἀνάγκες· ὁ καθένας ὁμως τὶς ἀξιολογεῖ μὲ βάση τὶς δικές του ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς στρατηγικὲς. Ἄν ὁ συντηρητικὸς κληρικὸς Οἰκονόμος προκρίνει τὴ δημιουργία ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς, ὁ Κοραΐς θεωρεῖ πρώτη ἄνγκη τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας γενικὰ στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Ἡ δευτέρη αὐτῆ ἐπιλογή ἦταν πιὸ κοντὰ στὶς ἐπιλογές τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ἀφοῦ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ (Μάρτιος 1825) τὸ Βουλευτικὸ σῶμα ἔκανε δεκτὴ εἰσήγησή τοῦ ἐφόρου τῆς Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντᾶ νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους τῶν Καπλανῶν καὶ τοὺς Ζωσιμάδες νὰ στέλνουν στὴν «ἐλευθέραν Ἑλλάδα» τοὺς τόκους τῶν χρημάτων ποὺ εἶχαν ἀφιερῶσει στὸ σχολεῖο τῶν Ἰωαννίνων, μὲ σκοπὸ τὴ σύσταση «ὁμοίων [σχολείων] εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῆς ἐλευθερώσεως ἐκείνης τῆς πόλεως»³⁶.

Τὴν εἰσήγησή τοῦ Κωνσταντᾶ πρὸς τὸ Βουλευτικὸ προκάλεσε ἓνα ὑπόμνημα ποὺ ὑπέβαλε σ' αὐτὸν «πατριώτης τις ζηλωτῆς καὶ φιλόπατρις». Ὁ τελευταῖος, ἀφοῦ ἐνημέρωνε πρῶτα τὸν Κωνσταντᾶ γιὰ τὰ ἀφιερῶματα τοῦ Καπλάνη καὶ τῶν Ζωσιμάδων, τοῦ ἔγραφε κατόπιν καὶ γιὰ τοὺς Ριζάρηδες: «Ἀπέθανεν εἰς τὴν Μόσχαν πλούσιός τις Ζαγορίσιος, ὁ ὁποῖος ἄφισε πληρεξούσιον τὸν ἄγαμον ἀδελφόν του Γεώργιον (νομίζω) Ῥιζάρην, ὁ ὁποῖος ἔχει σκοπὸν νὰ συστήσῃ σχολεῖον εἰς τὴν πατρίδα του. Τοῦτον προετοίμασα νὰ θεωρῆ πατρίδα τὸ Πανελλήνιον, δὲν εἶναι λοιπὸν δύσκολον νὰ καταπεισθῆ, διὰ νὰ ἀφιερῶσῃ τὸ εἰσόδημα τῶν χρημάτων του εἰς τὸ κεντρικὸν τῆς Ἑλλάδος Σχολεῖον, καὶ ἄς ἦναι μὲ τὴν συμφωνίαν ἕως νὰ ἐλευθερωθῆ ἡ Ἡπειρος»³⁷. Ὁ ἀνώνυμος αὐτὸς «πατριώτης» εἶναι ὁ Ζαγορίσιος Κωνσταντῖνος Πολυχρονιάδης³⁸, ποὺ βρισκόταν τὴν ἐποχὴ αὐτῆ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ξέρουμε πότε καὶ πῶς

36. *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας*, τ. Ζ', Ἀθήνα 1973, σ. 155 καὶ τ. Η', Ἀθήνα 1974, σ. 158.

37. *Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, 1821-1827*, ἐπιμέλεια-παρουσίαση Δαυὶδ Ἀντωνίου, τ. Α', 1821-1825, Ἀθήνα 2002, σ. 446, 447.

38. Ἡ ταύτιση προκύπτει ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτῆρα τοῦ ὑπομνήματος, φωτοτυπία τοῦ ὁποῖου ἔθεσε ὑπ' ὄψην μου ὁ Δαυὶδ Ἀντωνίου.

ὁ Πολυχροσιάδης —ὁ ὁποῖος στὸ ὑπόμνημά του φαίνεται νὰ μὴν εἶναι βέβαιος γιὰ τὸ μικρὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Ριζάρη— εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ πείσει τὸν ἠπειρώτη ἔμπορο νὰ ἀφιερῶσει τὸ κληροδότημα στὸ «κεντρικὸν τῆς Ἑλλάδος Σχολεῖον». Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅμως ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Πολυχροσιάδη στὸν Ριζάρη καὶ μάλιστα ἡ λεκτικὴ διατύπωσή της βρίσκονται ἀκριβῶς στὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν ἠπειρώτη ἔμπορο, ποὺ εἶδαμε παραπάνω. Ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἄσχετη βέβαια μὲ τὸ ὅτι ὁ Πολυχροσιάδης ἀνῆκε στὸν κοραϊκὸ κύκλο καὶ ἐπιπλέον εἶχε ἐνεργῶ ἀνάμιξη στὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἀγώνα καὶ συνείδηση τῶν ἀναγκῶν του.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ στὸν Ριζάρη, τὸν Μάιο τοῦ 1825, πρέπει νὰ ἱκανοποίησε τὸν ἠπειρώτη ἔμπορο. Ἀπαντώντας στὸν Κοραῆ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1825, ὁ Ριζάρης τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὶς «συνετὲς» καὶ «πατρικῆς» συμβουλές του καὶ τὸν διαβεβαιώνει ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ τὶς βάλει «εἰς πρᾶξιν»³⁹. Συγχρόνως εὐχαριστεῖ καὶ τοὺς συνεργάτες τοῦ Κοραῆ, τὸν Βλαστὸ καὶ τὸν Ρῶτα, γιὰ ὅσα ἐγκωμιαστικὰ εἶχαν γράψει γι' αὐτόν, κατατάσσοντάς τον στὴ χορεία τῶν εὐεργετῶν τοῦ ἔθνους. Δὲν παραλείπει ὅμως, ὅπως ἐπέβαλλαν οἱ κοινωνικοὶ κώδικες, νὰ «διαμαρτυρηθεῖ» γιὰ τοὺς ὑπερβολικοὺς ἐπαίνους τους: «κρίνω χρέος μου ἀπαραίτητον νὰ σᾶς ἐπιμαρτυρήσω μὲν τὴν εὐγνωμοσύνην μου διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ εὐνοϊκὴν σας διάθεσιν, ἀλλ' ἐν ταυτῷ νὰ σᾶς ὁμολογήσω τὴν ἀπαρέσκειάν μου διὰ τοὺς παρ' ἀξίαν πρὸς ἐμὲ ἐπαίνους σας, ἐν ᾧ φιλοτιμεῖσθε νὰ μὲ κατατάξετε εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν Καπλάνιδων, Ζωσιμάδων, Βαρβάκη καὶ λπ. ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι κατεστάθησαν ὄντως ἐπάξιοι πολλῶν καὶ μεγάλων ἐγκωμίων, διὰ τὰς ἀδράς καὶ δαφιλεστάτας αὐτῶν θυσίας εἰς κοινὴν τῆς πατρίδος ὠφέλειαν. τὸ δὲ ἡμέτερον ἔργον εἶναι κατὰ πολλὰ ὑποδεέστερον ἀπὸ τὰς πράξεις ἐκείνων...»⁴⁰. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Ριζάρης θὰ ἐνιωθε ἰδιαίτερα κολακευμένος ἀπὸ τοὺς ἐπαίνους τῶν συνεργατῶν τοῦ Κοραῆ, ἀφοῦ αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμοῦσε ἦταν νὰ κερδίσει μιὰ θέση μεταξὺ τῶν εὐεργετῶν τοῦ ἔθνους.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν τύχη τῶν βιβλίων ποὺ ἀγόρασε ὁ Ριζάρης ἀπὸ τὸν Κοραῆ. Ἐκεῖνος ποὺ ὤθησε τὸν Ριζάρη νὰ προβεῖ στὴν ἀγορὰ ἦταν ὁ συνεργάτης του Ἀναστάσιος Κόνιαρης, ὁ ὁποῖος εἶχε σχέσεις μὲ τὸν κόσμον τῶν λογίων καὶ γινώριζε τὶς ἀνάγκες ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Κοραῆς στὴν ἐκδοτικὴ του προσπάθεια. Σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ριζάρη, ποὺ περιεῖχε τὸ γνωστὸ σχέδιο τῆς

39. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 243.

40. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ζ. Βλαστὸ καὶ Ἰάκ. Ρῶτα, 13 Ἰουλ. 1825.

ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Κοραῆ⁴¹, ὁ Κόνιαρης πρότεινε στὸν Ριζάρη νὰ συνδράμει τὸν Κοραῆ ἀγοράζοντας βιβλία του καὶ ἐκεῖνος συμφώνησε: ἐπειδὴ, ἔγραφε στὸν Κόνιαρη, «μὲ βεβαιοῖτε ὅτι θέλει εἶναι τοῦτο πρὸς κοινὴν τοῦ γένους ὠφέλειαν, ἡμεῖς ἐτοιμοὶ νὰ τὸ ἀκολουθήσω». Μὲ τὸν πραγματισμὸ τοῦ ἐμποροῦ ὅμως, ὁ Ριζάρης ἤθελε νὰ ἔχει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Κοραῆ: τί συγγράμματα εἶχε ἐκδώσει τελευταῖα, γιὰ πόσον καιρὸ θὰ ἐξακολουθοῦσε τὶς ἐκδόσεις του καὶ ποῖος θὰ συνέχιζε τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο του «ἐπειδὴ ὁ Κοραῆς εἶναι πολλὰ γέρων», ἀν ὁ Κοραῆς εἶχε καὶ ἄλλους συνδρομητὲς κτλ.⁴². Ὁ Κόνιαρης προσπάθησε, ὅσο μποροῦσε, νὰ ἀπαντήσῃ στὶς ἀπορίες τοῦ Ριζάρη, καὶ θέλοντας ἴσως νὰ κεντρίσῃ τὴν πατριωτικὴ φιλοτιμία του, ἄφηνε ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Κοραῆς νὰ γράφει στὰ βιβλία του «καὶ ὑπὲρ ῥηζάριδων, καθὼς καὶ περὶ τῆς πτωχῆς πατρίδος μας Ζαχωρίου».

Ἀκολουθώντας τὴν πρόταση τοῦ Κόνιαρη, ὁ Ριζάρης παράγγειλε, ὅπως εἶδαμε, στὸν Κοραῆ μιὰ σειρά βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐστάλησαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1825 στὴ Μασσαλία γιὰ νὰ διαβιβαστοῦν στὸν Παν. Πάλη στὸ Λιβόρνο. Ὁ Ριζάρης, ἐνημερωμένος γιὰ τὴν ἀποστολὴ, δίνει στὸν Πάλη τὸν Νοέμβριο τὶς ἀπαραίτητες ὁδηγίες. Τελικὸς προορισμὸς τῶν βιβλίων ἦταν ἡ Κέρκυρα, ὅπου θὰ τὰ παραλάμβανε ὁ Ἀναστ. Κόνιαρης. Λόγω τοῦ χειμῶνα ὅμως, καὶ γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ «κίνδυνος τῆς θαλάσσης», ὁ Ριζάρης γράφει στὸν Πάλη νὰ τὰ κρατήσῃ «εἰς καλὸν μέρος ἕως τὴν πρώτην ἄνοιξιν», ὅποτε θὰ εἶναι εὐκολότερη ἡ ἀποστολὴ τους στὴν Κέρκυρα, καὶ καταλήγει: «Ἐἴθε ὁ Κύριος νὰ μᾶς καταξίωσῃ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν μας νὰ ἰδῶμεν ἐν τάχει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς φιλῆς μας πατρίδος, καὶ θεοῦ εὐδοκοῦντος, τότε θέλει ἀποκατασταθῆ ἡ ἡσυχία τοῦ τόπου ὅπου τότε αὐτὰ τὰ βιβλία νὰ μειρασθοῦν εἰς μέρη ὅθεν θέλουν γένωσι σχολεῖα»⁴³. Στὸ ἴδιο θέμα ἐπανέρχεται ὁ Ριζάρης καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1826, παρακαλώντας ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν Πάλη νὰ τὰ φυλάξῃ σὲ καλὸ μέρος στὸ Λιβόρνο⁴⁴.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι τὰ βιβλία προορίζονταν γιὰ σχολικὴ χρῆση —αὐτὸ εἶχε τονίσει ἄλλωστε ὁ Ριζάρης στὸν Κοραῆ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1825: «νὰ εἶναι τὰ περισσότερα αὐτῶν ἀπὸ τὰ εἰς τὰ σχολεῖα χρησιμώτερα βιβλία»⁴⁵— καὶ ὅτι θὰ διανεμόνταν σὲ διάφορα σχολεῖα. Κάπως διαφορετικὲς

41. Βλ. σημ. 6.

42. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, 8 Ὀκτ. 1824.

43. Στὸ ἴδιο, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Π. Πάλη, 26 Νοεμ. 1825.

44. Στὸ ἴδιο, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Π. Πάλη, 22 Φεβρ. 1826.

45. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ε', σ. 243.

είναι όμως οι έντολές που δίνει ο Ριζάρης στον συνεργάτη του Άναστ. Κόνιαρη στην Κέρκυρα. Τον Φεβρουάριο του 1826 τον ενημερώνει για την παραμονή των βιβλίων στο Λιβόρνο, στέλνοντάς του και αντίγραφο του σχετικού καταλόγου που είχε λάβει από τον Κοραή, ενώ συγχρόνως του δίνει και οδηγίες για τη διάθεση των βιβλίων: «ὅθεν θέλεται θεωρήσει αὐτῶν τῶν καταλόγων κὺρ Ἀναστάση καὶ διαλέγεται ἀπὸ τὰ χρησιμώτερα καὶ ὠφελιμώτερα βιβλία ὁποῦ ἤθελαν χρειασθοῦν διὰ ἐν μέλλων σχολεῖον. καὶ τὰ ῥέστα βιβλία ἂν ἐγκρίνετε καὶ στοχασθῆ ὅτι ἤμποροῦν νὰ πουλιθοῦν, τότε μοὶ γράφεται καὶ γράφω τοῦ Πάλλη ἵνα σᾶς ἐξαποστείλῃ (ἤδὲ εἰς τὸ ἐνάντιον ἂς σταθοῦν εἰς αὐτόν). διότι ὡς μοὶ λέγῃ ὁ Σεβάσμιος Κοραῆς ὅτι αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι ἀρκετὰ βγαλμένα εἰς τὸν Κόσμον»⁴⁶.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ριζάρης λογάριαζε νὰ κρατήσει ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Κοραῆ καὶ τὰ ὑπόλοιπα νὰ τὰ πουλήσει. Πιθανῶς αὐτὰ που ἤθελε νὰ πουλήσει δὲν ἦταν μόνο ὅσα δὲν κρίνονταν ἀπολύτως «ὠφέλιμα» ἀλλὰ καὶ τὰ πολλαπλά, που ἦταν ἀρκετά, ἀφοῦ ἀπὸ κάθε βιβλίο ὁ Κοραῆς εἶχε στείλει στὸν Ριζάρη ἀπὸ 3 ἕως καὶ 40 σῶματα. Σχετικὰ μὲ τὸν τελικὸ ἀποδέκτη τῶν βιβλίων, ὁ Ριζάρης μιλάει ὄχι γενικὰ γιὰ σχολεῖα, ὅπως ἔγραφε στὸν Πάλλη, ἀλλὰ γιὰ ἓνα μελλοντικὸ σχολεῖο, ἐννοώντας πιθανῶς ἓνα κεντρικὸ σχολεῖο στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἀπὸ ἐπόμενη ἐπιστολὴ τοῦ Ριζάρη πρὸς τὸν Κόνιαρη (Ὀκτ. 1826) μαθαίνουμε ὅτι ὁ τελευταῖος, ἀφοῦ συμβουλευτήκε καὶ τοὺς «ἀρχιδιδασκάλους» στὴν Κέρκυρα —μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἦταν μᾶλλον καὶ ὁ Ψαλίδας—, ἀποφάσισε «ὀλίγα σῶματα νὰ βασταχθοῦσιν διὰ ἐν καιρῷ σχολίων: τὰ ἐπίλοιπα νὰ πουληθοῦσιν καὶ νὰ ἀγοραστοῦν ἄλλα βιβλία»⁴⁷. Ὅπως καὶ ὁ Ριζάρης ὅμως, ὁ Κόνιαρης θεωροῦσε ὅτι ἦταν δύσκολο στὶς παρούσες συνθήκες νὰ βρεθοῦν ἀγοραστὲς.

Ἡ πρόθεση τοῦ Ριζάρη νὰ πουλήσει ἓνα μέρος τῶν κοραϊκῶν ἐκδόσεων φανερώνει ἀσφαλῶς ἓναν ὀρθολογισμό, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν συμβιβαζόταν καὶ πολὺ μὲ τὴ στρατηγικὴ τοῦ Κοραῆ: ὁ τελευταῖος θὰ ἤθελε ὅλα τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα εἶχε ἐπιλέξει ἄλλωστε ὁ ἴδιος, νὰ σταλοῦν τὸ γρηγορότερο στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ μοιραστοῦν σὲ διάφορα σχολεῖα. Ἀλλὰ καὶ ἡ συνεισφορά τοῦ Ριζάρη στὴν ἀγορὰ κοραϊκῶν ἐκδόσεων δὲν ἦταν ἀνάλογη μὲ τὶς προσδοκίες τοῦ γέροντα τοῦ Παρισιοῦ. Ὅταν ὁ ἡπειρώτης ἔμπορος τοῦ ἔγραφε ὅτι θὰ διέθετε ἓνα σημαντικὸ ποσὸν γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐκδόσεων του, ἐπειδὴ τὶς θεωροῦσε

46. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, 22 Φεβρ. 1826.

47. Στὸ ἴδιο, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, Ὀκτ. 1826.

«ἐν ἀπὸ τὰ ὠφελιμώτερα μέσα πρὸς κοινὴν παιδείαν τοῦ γένους»⁴⁸, ὁ Κοραῆς εἶδε πιθανῶς στὸ πρόσωπό του ἓναν ὑποψήφιο μαικήνα τοῦ τύπου τῶν Ζωσιμάδων, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει μὲ γενναιοδωρες συνδρομές στὴν ἀνακούφισή του ἀπὸ τὶς ἐκδοτικὲς δαπάνες καὶ στὴ διάδοση τῶν βιβλίων του, που ἦταν ὁ πρώτιστος στόχος του. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἔγιναν ἀκριβῶς ἔτσι. Ὅταν λίγο ἀργότερα ὁ Κοραῆς ἐξέδωσε τὸν Λόγο κατὰ Λεωκράτους τοῦ Λυκούργου, λογάριαζε νὰ στείλει στὴν Τεργέστη 300 ἀντίτυπα μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ Ριζάρης θὰ ἀγόραζε 100 ἀπ' αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ στείλει στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι: «ὁ Ρ. ἔχει καλὴν ἀφορμὴν νὰ δεῖξει τὴν φιλογενεῖάν του»⁴⁹. Τελικὰ ὅμως ὁ Ριζάρης ζήτησε ἀπὸ τὸν Βλαστὸ καὶ τὸν Ρῶτα νὰ τοῦ κρατήσουν μόνο 25 σῶματα, τὰ ὁποῖα «κἀμνοντάς τα πακέτον καὶ βουλώνοντάς τα, θέλετε τὰ ἐπιγράψῃ ἐπ' ὄνομάτι μου καὶ διὰ λογαριασμὸν μου, καὶ θέλετε τὰ φυλάξῃ αὐτοῦ μέχρι δευτέρου διορισμοῦ μου»⁵⁰. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Ριζάρη προκάλεσε τὴν ἀπογοήτευση τοῦ Ρῶτα: «Μάντευσε, πόσα λαμβάνει σῶματα ὁ Ριζάρης ἐκ τῶν 300 τοῦ ἐκαυδεκάτου τόμου τῆς Ἑλλ. Βιβλιοθήκης.....; εἰκοσιπέντε», ἔγραφε στὸν Κοραῆ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1825⁵¹. Ἀνάλογα θὰ ἦταν καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ Κοραῆ, ὁ ὁποῖος θὰ περιέμενε μιὰ πιὸ γενναιοδωρὴ χειρονομία ἀπὸ τὸν Ριζάρη, ὅταν τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ συμπατριῶτες του Ζωσιμάδες ἔστειλαν κιβώτια βιβλίων στὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ. Οἱ συγκρίσεις ἦταν ἀναπόφευκτες, ἀλλὰ οἱ προϋποθέσεις καὶ ἡ ἐτοιμότητα τοῦ καθενὸς διαφορετικές.

Παρὰ ταῦτα, ὁ Ριζάρης εἶχε κάνει ἤδη τὰ πρῶτα ἀνοίγματα στὸν χῶρο τοῦ βιβλίου, τὰ ὁποῖα θὰ συνεχίσει καὶ ἀργότερα, μὲ προσοχὴ πάντα καὶ καλὰ ὑπολογισμένες κινήσεις. Ἐνδιαφέρεται πάντα γιὰ τὴν ἀπόκτηση βιβλίων καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ δέχεται κάποια στιγμή μιὰ μᾶλλον ἀσυνήθιστη γιὰ τὶς ἀσχολίες του πρόταση: νὰ χρηματοδοτήσῃ ἓνα βιβλίο.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1825 ὁ Οἰκονόμος, ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Πετρούπολη στὴ Βιέννη, πέρασε ἀπὸ τὴ Μόσχα. Ἐκεῖ συνάντησε τὸν Ριζάρη καὶ τοῦ πρότεινε νὰ τὸν ἐγγράψῃ «συνδρομητὴν διὰ 1000 σῶματα» σὲ ἓνα ἔργο του που ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσει⁵². Τὸ ὑπὸ ἔκδοση ἔργο ἦταν, κατὰ τὸν Ριζάρη, «*βιβλία

48. Παράρτημα σ. 34.

49. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, Ε', σ. 325· βλ. καὶ σ. 323, 333. Πβ. Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ. 30-31.

50. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. 30 Σεπτ. 1826. Γιὰ τὴν ἀπόφασή του αὐτὴ ὁ Ριζάρης ἐνημέρωσε καὶ τὸν Κόνιαρη (στὸ ἴδιο, ἐπιστ. Ὀκτ. 1826).

51. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, Ε', σ. 352.

52. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Κόνιαρη, 1 Ὀκτ. 1825.

ἐξηγητικά* ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον εἰς τὰ ἀπλά, ὅπου θέλη ἐμπεριέχει τὰς παλαιᾶς ἐκκλησιαστικὰς ἐξηγήσεις». Ἡ περιγραφή τοῦ ἔργου δὲν φαίνεται ἀκριβής. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ κάποιο ἄγνωστο πόνημα τοῦ Οἰκονόμου, πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» ποὺ λογάριάζε να ἐκδώσει ὁ Οἰκονόμος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἀναζητοῦσε χορηγὸ. Ἐπειδὴ τὸ ὕψος τῆς συνδρομῆς ποὺ ζήτησε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὸν Ριζάρη ἦταν πολὺ ὑψηλὸ (πάνω ἀπὸ 25.000 ρούβλια), ὁ τελευταῖος ἀπευθύνθηκε στὸν Ἀναστ. Κόνιαρη, ρωτώντας τὸν ἂν ἔκρινε ὠφέλιμο νὰ ἐγγραφῆ συνδρομητῆς γιὰ ἕναν ἀριθμὸ σωμάτων, ποὺ θὰ κόστιζαν 5.000 ρούβλια· γιὰ περισσότερην σιγουριὰ ὅμως τὸν παρακάλεσε νὰ συνεννοηθεῖ «καὶ μ' ἄλλα ὑποκείμενα καὶ εἰδήμωνα ἄνθρωπον, ὅπου ἂν εἶναι ἐν καιρῷ νὰ πιάσουν τόπον καὶ ἤθελεν εἶναι ὠφέλιμα ὅπου νὰ μὴν πηγαίνουν ματαίως τ' ἄσπρα ὅπου ἤθελα δώσω». Οἱ σχετικὲς διαβουλεύσεις ὅμως δὲν εἶχαν θετικὸ ἀποτέλεσμα⁵³.

Ἐνα χρόνον ἀργότερα βρίσκουμε τὸν Ριζάρη νὰ διαπραγματεύεται τὴν ἀγορὰ μιᾶς σειρᾶς ἐκδόσεων κλασικῶν συγγραφέων, ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἕνα λόγιον συμπατριώτη τοῦ ἐγκατεστημένο στὸ Κισνόβι τῆς Ρωσίας. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Πολυαῖνη, τὸν γνωστὸ συγγραφέα τῶν ἔργων *Γενικὴ ἱστορία ἐκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νέων ἱστοριῶν καὶ Διατριβὴ εἰς τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου* (Ἰάσι 1820). Ἀξίζει νὰ παρακολουθήσουμε τὶς διαπραγματεύσεις.

Τὸ Αὐγουστο τοῦ 1826 ὁ Πολυαῖνης στέλνει στὸν Ριζάρη, στὴ Μόσχα, «ἕνα Κατάλογον βιβλίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν», ζητώντας του νὰ τὸν δώσει σὲ κάποιον «φιλομαθῆ» γιὰ νὰ τὸν δεῖξει «εἰς σπουδαίους ῥώσσους» μὲ σκοπὸ τὴν πώληση τῶν βιβλίων⁵⁴. Στὴν ἀπάντησή του ὁ Ριζάρης ἐμφάνιζε τὴ διαδικασίαν αὐτὴ ἀρκετὰ δύσκολη: «τοιούτοι φιλομαθεῖς», ἔγραφε στὸν Πολυαῖνη, «μοὶ εἶναι ἄγνωστοι, καὶ ἂν γνωρίζω τινά, δὲν ἀναδέχεται τὴν φροντίδα νὰ περιέρχηται ἀναπᾶσαν τὴν εὐρυχωροτάτην Μόσχαν, ἀναζητῶν τοὺς σπουδαίους τῶν ῥωσσῶν, καὶ ἔχοντας τὴν ἐφεσιν νὰ ἀγοράσουν τοιαῦτα βιβλία· λοιπὸν τὸ μόνον μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ἡμπορεῖ τις νὰ δοκιμάσῃ τὴν πωλησίαν τοὺς εἶναι, ἔρχοντας ἐδῶ, να τα παραδώκῃ εἰς βιβλιοπώλην, ὅστις να τὰ δημοσιεύσῃ δια τῶν ἐφημερίδων, προσκαλῶν τοὺς εἰδήμονας, καὶ ἐραστὰς τῶν τοιούτων». Τὴν ὥρα ὅμως ποὺ ὁ Ριζάρης ἔγραφε αὐτὰ στὸν Πολυαῖνη, εἶχε

53. Ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Ριζάρη στὸ θέμα τῆς ἐπιχορήγησης τοῦ βιβλίου ἐνόχλησε τὸν Οἰκονόμο, ὅπως δεῖχνουν κάποιοι ὑπαινηγμοὶ στὴν ἀλληλογραφία του (Ἀρχεῖο Οἰκονόμων/ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φάκ. III, ἀρ. 235, 10 Νοεμ. 1825 καὶ 237, 14 Δεκ. 1825).

54. Κώδικας Ριζάρη, ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ν. Πολυαῖνη, 23 Σεπτ. 1826.

στὸν νοῦ τοῦ καὶ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖο προτείνει στὸν λόγιον συμπατριώτη τοῦ νὰ ἀγοράσει ὁ ἴδιος ἕνα μέρος τῶν βιβλίων:

«Ἐγὼ φίλε», τοῦ γράφει, «εἶχα συλλάβει τὸν σκοπὸν να συντάξω μίαν βιβλιοθήκην, ἐκ κλασικῶν ἐλλήνων, καὶ τινῶν λατίνων συγγραφέων, καὶ νὰ ἐφοδιάσωμεν αὐτὴν καὶ ἐν σχολείον ἐν τῇ ἐλλάδι, ὅταν ὁ θεὸς εὐδοκήσῃ καὶ κατασταθῆ βάσιμος ἢ διοίκησις τῆς, καὶ μάλιστα πρό τινος καιροῦ ἄρχισα νὰ ἐνεργῶ τὸν τοιοῦτον σκοπὸν μου. φιλομαθῆς τις λοιπὸν ὁμογενῆς ἀνακρίνας αὐτὰ τα βιβλία σας με ἐπαρακίνησεν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ νὰ ἀγοράσω ἐξ αὐτῶν τῶν βιβλίων σας, τριάκοντα τρεῖς συγγραφεῖς ἑλλήνας καὶ πέντε λατίνους, ὡς διαλαμβάνεται ἐν τῷ ἐγκλείστῳ ἐνταῦθα καταλόγῳ, τοὺς ὁποίους ἐκτιμᾶται ἐν τῷ ἰδίῳ σας Καταλόγῳ δι' ἀσημένια ρου(βλια) 388 φέροντα εἰς Κορδόντε ρου(βλια) 1554, ἅτινα μεταποιούμενα εἰς ἀσυγνάτζιαις πρὸς 108 Καπίκια τὸ ρούβλι, φέρουν ρου(βλια) 1438. ὅθεν πρὸς ἀπαλλαγὴν σας *τὸν τοιοῦτον*, ὡς λέγετε, ἀνωφελοῦς βάρους, σᾶς προσφέρω δι' αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς ρου(βλια) 1086 εἰς ἀσυγνάτζιαις, τουτέστι με ἀφαίρεσιν εἴκοσιπέντε τῶν % ἐκ τῆς ἄνωθεν ἐκτιμῆσεως Σας. ἀνίσως λοιπὸν σας εἶναι δεκτὸν τὸ τοιοῦτον μου πρόβλημα, ἡμπορεῖτε, ὡς ἐκ διορισμοῦ μου, νὰ στείλετε τὰ αὐτὰ βιβλία, μὲ ἀντίγραφον τοῦ ἔσωθεν Καταλόγου, εἰς περιλαβὴν τοῦ ἐν ὁδησῷ Κυρ(ίου) ἀναστασίου Μπούμπα, πρὸς τὸν ὁποῖον γράφω, παραλαμβάνοντας τα. νὰ πληρώσῃ εἰς τὸν διορισμὸν Σας τὰ ἀνωτέρω ρούβλια χίλια ὄγδοῦντα εἰς ἀσυγνάτζιαις».

Στὴν ἀπόφασή του νὰ ἀγοράσει τὰ βιβλία, ἔγραφε κλείνοντας ὁ Ριζάρης στὸν Πολυαῖνη, παρακινήθηκε κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν συμπατριώτης, «καὶ ἐπομένως ὅτι ἀπαλάττομαι τῆς φροντίδος τοῦ νὰ συνάξω τοὺς τοιούτους συγγραφεῖς ἀνὰ ἕνα, μᾶλλον ὅτι θέλουν μένει ἴσως ἀρκετὸν καιρὸν ἀσύμφοροι, ὁ μὴ γένοιτο, εἰς τὸ σκόπιμον τέλος». Ὅσο γιὰ τὴν ἐκπτώση ποὺ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Πολυαῖνη, αὐτῇ, τὸν διαβεβαίωσε, ἦταν τὸ ἰσόποσο, ἂν ὄχι καὶ λιγότερο, τῶν ἐξόδων μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐπιβαρύνονταν τὰ βιβλία (ἐξόδα «Κομμισιόνος καὶ πολυκαιρίας»), ἂν δίνονταν σὲ βιβλιοπώλη⁵⁵.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ριζάρης διαπραγματεύεται τὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων δεῖχνει ἕναν ἄνθρωπο ποὺ κατεῖχε καλὰ τοὺς κανόνες τοῦ ἐμπορίου. Ποιὰ ἦταν ἡ ἐξέλιξη τῆς ὑπόθεσης δὲν εἶναι γνωστὸ. Ἀπ' ὅσο ξέρουμε, πάντως, ὁ Ριζάρης δὲν ἀπέκτησε τελικὰ τὰ βιβλία τοῦ Πολυαῖνη. Καὶ μόνον τὸ ἐνδιαφέρον του γι' αὐτὰ ὅμως δεῖχνει τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ συμπληρώσῃ τὴ συλλογὴ βιβλίων ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ συγκροτεῖ πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνον μὲ σκοπὸ,

55. Βλ. καὶ ἐπιστ. Γ. Ριζάρη πρὸς Ἀναστ. Μπούμπα, 18 Ὀκτ. 1826 (στὸ ἴδιο).

ὅπως σημειώνει ἐδῶ, νὰ τὴ στείλει σὲ κάποιο σχολεῖο τῆς Ἑλλάδας, «ὅταν ὁ θεὸς εὐδοκήσῃ καὶ κατασταθῇ βᾶσιμος ἢ διοικήσις τῆς». Ἡ τελευταία αὐτὴ φράση εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν δισταγμῶν τοῦ Ριζάρη. Ἡ ρευστὴ κατάστασις ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα, λόγῳ τῆς Ἐπανάστασης, φαίνεται νὰ μὴ ἐνέπνεε ἐμπιστοσύνη στὸν ἡπειρώτῃ ἔμπορο. Ἀντί, λοιπόν, νὰ στείλει ἀμέσως τὰ βιβλία στὴν Ἑλλάδα, ὅπως θὰ ἤθελε ὁ Κοραῆς, προτίμησε νὰ περιμένει ἕως ὅτου ἡ χώρα ἀποκτήσῃ σταθερὴ διοίκησις. Σὲ ἀνάλογες αἰτίες ἀλλὰ καὶ σὲ οικονομικὰ προβλήματα — ἡ χρηματικὴ περιουσία του ἦταν διάσπαρτη — ὀφείλεται πιθανῶς καὶ τὸ ὅτι ἔμεινε σὲ ἐκκρεμότητα ἢ ὑπόθεσις τοῦ κληροδοτήματός του.

Ἡ στάσις τοῦ Ριζάρη ἀλλάζει ἀπὸ τὸ 1827, ὅταν μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἡ κατάστασις στὴ χώρα σταθεροποιεῖται. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1828 ὁ Ριζάρης δίνει ἐντολὴ στὸν συνεργάτη του Ἄναστ. Κόνιαρη νὰ φροντίσῃ νὰ σταλοῦν στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις γιὰ τὸ μελλοντικὸ «γενικὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο» ὅσα βιβλία του βρίσκονταν στὸ Λιβόρνο καὶ τὴν Τεργέστη. Τῆ σχετικὴ ἐντολὴ ὁ Κόνιαρης διαβίβασε γιὰ ἐκτέλεσις στὸν Παν. Πάλη καὶ τοὺς συνεργάτες τοῦ Κοραῆ Βλαστὸ καὶ Ρῶτα. Ἀπὸ σχετικὸ σημείωμα τοῦ Κόνιαρη⁵⁶ πληροφοροῦμαστε ὅτι τὰ βιβλία ποὺ θὰ στέλλονταν στὴν Ἑλλάδα ἦταν 65 σῶματα κοραϊκῶν ἐκδόσεων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 40 βρίσκονταν στὸ Λιβόρνο καὶ 25 στὴν Τεργέστη⁵⁷.

Ἡ χειρονομία αὐτὴ τοῦ Ριζάρη δὲν ἦταν ἡ μόνη πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κράτος: μερικὸς μῆνες πρὶν, ἀνταποκρινόμενος σὲ ἔκκλησις τοῦ Καποδίστρια πρὸς τοὺς πλούσιους ὁμογενεῖς (Ἰούλιος 1827) νὰ συνδράμουν οικονομικὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις, εἶχε δανείσῃ σ' αὐτὴν 5.000 ἀργυρὰ φιορινία⁵⁸. Στὸ δά-

56. ΓΑΚ, Γραμματεία Ἐκκλησιαστικῶν, φάκ. 18, 1828, Σχολικά, ἀρ. 104-107, ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ τῶν βιβλίων. Πβ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Β', Ἀθήνα 1936, σ. 212-213.

57. Προφανῶς τὰ 25 σῶματα ἦταν ἀντίτυπα ἀπὸ τὸν *Λόγο κατὰ Λεωκράτους* τοῦ Λυκούργου, τὰ ὁποῖα κρατοῦσαν ὁ Βλαστὸς καὶ ὁ Ρῶτας, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα 40 ἀπὸ ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ ποὺ εἶχαν σταλεῖ πρῶτύτερα στὸ Λιβόρνο. Ὅπως ξέρουμε ὁμως, τὰ βιβλία ποὺ εἶχαν φτάσει ἐκεῖ δὲν ἦταν μόνο 40 ἀλλὰ πολὺ περισσότερα (348 τόμοι/249 σῶματα). Ἄραγε δὲν ὑπολογίζει σωστὰ ὁ Κόνιαρης, καθὼς δὲν εἶχε μάλιστα τὰ χέρια του, ὅπως γράφει, τὸν σχετικὸ κατάλογο, ἢ μήπως στὸ μεταξὺ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία εἶχαν διαβιβαστεῖ κάπου ἄλλου ἢ πωληθεῖ; Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι στὰ 1828-1829 ὁ Καποδίστριας, ἐνημερωμένος ἀπὸ τὸν Κοραῆ γιὰ τὴ δωρεά, περιέμενε στὸ Ναύπλιο τὸ σύνολο τῶν βιβλίων τοῦ Ριζάρη (348 τόμοι)· βλ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ΣΤ', σ. 74, 164 καὶ Χρυσ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, σ. 35. Δὲν ξέρουμε ὁμως ἂν τελικὰ τὰ βιβλία ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα.

58. Βλ. *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Α. Καποδίστρια*, ἐκδ. Μιχ. Γ. Σχινᾶ, τ. Α', Ἀθήνα 1841, σ. 120-123 καὶ Χρυσ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, σ. 32-33.

ναιο αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ἓνα σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Ριζάρη πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκησις. Σ' αὐτὸ ὁ ἡπειρώτῃς ἔμπορος, ἀφοῦ θυμίζει πρῶτα τὶς παλαιότερες συνεισφορὲς τῶν Ριζάρηδων «ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος», σημειώνει: «μ' ὄλον ὅτι διέταξα τελευταίως διὰ τῆς διαθήκης μου, ἵνα ἡ μένουσα ἡμῶν περιουσία χρησιμεύσῃ ἅπασα εἰς σύστασιν δύο Σχολείων εἰς τὴν Ἑλλάδα, βλέπων ὁμως τὴν ἐνεστῶσαν τῆς πατρίδος ἀνάγκην πρὸς ἀνακούφισιν τῆς ὁποίας ἠνοίχθη δάνειον εἰς Κορφοῦς, ἐπροθυμήθην καὶ ἐγώ, ἵνα ἐκ τῆς διὰ τὰ ῥηθέντα Σχολεῖα διωρισμένης μοι ποσότητος προσφέρω τῇ αὐτῇ Διοικήσει ἐν λόγῳ δανείων πέντε χιλιάδας ἀργυρῶν φιορινίων τῆς Αὐγούστας (...): ἀφοῦ δὲ ἡ Σεβαστὴ Διοίκησις παραλάβῃ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν εἰρημένων φιορινίων εἰς τάληρα, παρακαλῶ νὰ ἐκδώσῃ τῷ εἰρημένῳ κῦρ Κόνιαρη ἐγγράφον ὑποσχετικὸν αὐτῆς, ἐπ' ὀνόματί μου, διαλαμβάνον, ὅτι μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀνεξαρτησίας, νὰ πληρωθῇ ἡ αὐτὴ ποσότης τῶν χρημάτων μετὰ τοῦ τόκου αὐτῶν, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς οἰκοδομὴν ἐνὸς τῶν ῥηθέντων Σχολείων, καθὼς ἤθελα διορίσει ἢ καθὼς διαλαμβάνει ἢ διαθήκη μου»⁵⁹.

Ἡ διαθήκη στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Ριζάρης δὲν φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὴ ποὺ εἶχε συντάξῃ ὁ Κων. Οἰκονόμος τὸ 1824 ἀλλὰ μιὰ ἄλλη διαφορετικὴ, ἀφοῦ ὁ λόγος ἐδῶ εἶναι ὄχι γιὰ ἓνα σχολεῖο ἀλλὰ γιὰ δύο. Προφανῶς, ὁ Ριζάρης ἀποφάσισε κάποια στιγμή νὰ συντάξῃ νέα διαθήκη μὲ τὴν ὁποία τροποποίησε ἢ διευθέτησε ἐκ νέου τὰ σχετικὰ μὲ τὴν διάθεσις τῆς περιουσίας του, ἀφήνοντας ἐντολὴ νὰ ἰδρυθοῦν δύο σχολεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο θὰ ἦταν ἓνα κεντρικὸ σχολεῖο στὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἐνῶ τὸ ἄλλο, πιθανότατα, ἓνα σχολεῖο στὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ Ριζάρης, δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὴν ἀρχικὴ ἰδέα του γιὰ ἴδρυσις σχολείου στὸ Ζαγόρι. Ἡ παρακαταθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Μάνθου, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ τοπικὸς πατριωτισμὸς του δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀγνοήσῃ τὸ «χρέος» πρὸς τὴν «μερικὴ» πατρίδα του.

Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστὴ. Ὁ Ριζάρης, συνδυάζοντας τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν μερικὴ καὶ τὴν κοινὴ πατρίδα, ἴδρυσεν τὸ 1835 ἓνα ἑλληνικὸ σχολεῖο στὸ Μονοδένδρι⁶⁰, ἐνῶ τὸ 1840, ὅταν εἶχε πλέον ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα, ἔκανε τὴν ὀριστικὴν διαθήκη του μὲ τὴν ὁποία ἴδρυσεν στὴν Ἀθήνα τὴ γνωστὴ Ριζάρειο Σχολή: ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα μὲ ἐκκλησιαστικὸ χαρακτήρα, ὅπως

59. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, σ. 32.

60. *Διαθήκη Ριζάρη*, *δ.π.*, σ. ιδ'-κ'.

του είχε προτείνει το 1824 ο Οικονόμος, παρότι ο τελευταίος δεν έμεινε ικανοποιημένος από τη μορφή που έλαβε τελικά το ίδρυμα⁶¹. Στα δύο αυτά σχολεία ο Ριζάρης αφιέρωσε και δσα βιβλία είχε ακόμη στην κατοχή του⁶².

61. Σε έπιστολή του, τον Μάρτιο του 1843, όταν είχε ιδρυθεί ή Ριζάρειος Σχολή, ο Οικονόμος γράφει σχετικά: «Τοιαύτην σχολήν ήδη κατά το 1825: έπρόβαλα και προς τους έν Μόσχα μακαρίτας Ριζάρας, και έπεισα τον, άπελθόντος του μ. Μάνθου, μείναντα κληρονόμον άδελφόν αυτού Γεώργιον, και την επί τούτω διαθήκην αυτού συνέταξα, χερσίν ιδίαις. Άλλ' ούτος ο μακαρίτης έλθών εις την Έλλάδα, και παραπεισθείς, άλλην έγραψε διαθήκην...» (Παναγ. Α. Ύφραντής, *Μέγα Σπήλαιο*, Αθήνα 1999, σ. 180-181). Άς σημειωθεί ότι την ίδια έποχή ο Νεόφυτος Δούκας έγραφε στον Γεώργιο Γενάδιο (βλ. σημ. 27) ότι αυτός έπεισε τον Γεώργιο Ριζάρη να συστήσει τη Ριζάρειο Σχολή. Για το θέμα αυτό βλ. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, σ. 42.

62. *Διαθήκη Ριζάρη*, *δ.π.*, σ. ιε'. Ίω. Ν. Νικολαΐδης, «Γεώργιος Ριζάρης και Μονοδένδρο», *Ήπειρωτική Έστία*, 7 (1958), σ. 476· Νικηφόρος Κοχωμιάνης, *Βιβλιοθήκη της Ριζαρείου Έκκλησιαστικής Σχολής*, Αθήνα 1994, σ. 9-10, 14, 61, 336.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΙΖΑΡΗΣ ΠΡΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ*

ΣΧΕΔΙΟ

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ

Σεβάσμιέ μου Κύριε!

Παρίσιον τῆ 23 μαρτ(ί)ου 825.

Σεβάσμιέ μοι Κύριε!

ή κάλλιτος φήμη, ήτις πανταχοῦ άνεκήρυξε και διακηρύττει τον υπέρ της πατρίδος και της του γένους βελτιώσεως διακαή ως αληθώς ζήλον σας άνέπεισε και έμέ να εξαγγελω προς την ύμετέραν φιλοπάτριδα σοφολογιότητα διά του παρόντος μου και τους έδικούς μου σκοπούς, οί όποιοι τείνουνσιν όπωςσυν εις αυτό το ώφελιμώτατον έργον.

έγώ, σεβάσμιέ μοι Κύριε, άγκαλά και

κατά άτυχίαν να είμαι όλιγομαθής, ήγάπησα όμως πάντοτε τας μαθήσεις και έτίμησα τους πεπαιδευμένους· άλλ' αί δυστηχίαι της πατρίδος μας δεν με έσυγχώρησαν να εύχαριστήσω ταύτην μου την έφρσιν, και μās ήνάγκασαν έμέ και τον μακα(ρίτην) άδελφόν μου να ζήσωμεν μακράν αυτής, και με την επιθυμίαν να την ιδώμεν ελευθέραν άπεράσαμεν τον καιρόν μας, και ήδη πλησιάζει και εις έμέ ή γεροντική ήλικία χωρίς να έχωμεν κληρονόμους. διά τουτο οτε μακαρι(της) άδελφός μου κ' έγώ άπεφασίσαμεν να αφήσωμεν κληρονόμον την πατριδαν μας. Και επειδή κατά την γνώμην μας δεν είναι άλλο ώφελιμώτερον από την παιδευσιν και όρθην άνατροφήν των νέων, ό πρό ενός χρόνου άποθανών άδελφός μου Ματθαίος διώρισεν το επιβάλλον του μέρος της καταστασεώς μας,

Είμαι, κατά δυστηχίαν όλιγομαθής άγάπιστα όμως πάντοτε τας Μαθήσεις και έτίμησα τους πεπαιδευμένους, άλλ' αί δυστηχίαι της έλλάδος δεν με έσυγχώρισαν να εύχαριστίσω την επιθυμίαν μου. διά τας ιδίαις δυστηχίας και έγώ και ο μακαρίτης άδελφός μου έζήσαμε μακράν της Πατρίδος μας και επιθυμώντας να την ιδώμεν ελευθέραν άπεράσαμεν τον καιρόν μας και ήδη πλησιάζει και εις έμέ ή γεροντική ύλικία χωρίς να έχωμεν κληρονόμους. άλλά και ο μακαρίτης άδελφός μου και έγώ άπεφασίσαμε να αφήσωμε κληρονόμον την πατριδαν μας και επιδη κατά την γνώμην μας δεν είναι άλλο ώφελιμώτερον από την πέδευσιν και όρθην άνατροφήν των Νέων, ό πρό ενός χρόνου άποθανών άδελφός μου Ματθαίος διώρισεν το επιβάλλον μέρος της καταστασεώς μας,

* Βλ. έδω, σ. 9, 11. Το σχέδιο αναδημοσιεύεται μετά από αντιβολή με το πρωτότυπο.

μέ τὸ ὅποιον ἐνόνω καὶ ἐγὼ
τὸ ἐδικόν μου διὰ νὰ συστήσωμε
σχολεῖον εἰς τὴν πατρίδα μας.
ἀλλ' ἐπιδὴ ἡ εἴπωρος
εὐρίσκεται τῶρα εἰς δεινὰς περιστάσεις
πρέπει νὰ προσμενῶμε νὰ ἰδῶμε
τί θὰ γένη καὶ ἡ μερικὴ μου πατρίς,
τὸ Ζαγόρι, καὶ τότε ἀποφασίζω
τὸν τόπον ὅπου ἔμπορεῖ
νὰ συστηθῆ ἡ σχολὴ με περισσοτέραν
ἐλπίδα στερεώσεως καὶ ἀσφαλείας,
ἐν τοσοῦτῳ καταγίνομαι διὰ νὰ συνάξω
τὰ διεσπαρμένα χρήματά μας τὰ ὅποια
καταθέτω εἰς τὰ ἀσφαλέστερα μέρη
ἐδῶ εὐχαριστούμενος καὶ με ὀλυγότερον
τόκον διὰ νὰ ἔμπορῶ νὰ τὰ σύρω
εἰς τὴν πρώτῃν εὐχερίαν
καὶ νὰ τὰ δανίσω εἰς τὴν ἑλλάδα ἄλλην
ἢ εἰς ἄλλο μόνιμον αὐτῆς κατάστῳμα
μετὰ τόκου τοῦ ὅποιο ἔμπορεῖ
αἰωνίως νὰ κυβερνᾶται τὸ σχολεῖον μου.
δὲν θὰ με κατηγορήσει βέβαια
ὅτι προτιμῶ τὴν πατρίδα μου,
ἀλλὰ με ὄλην τὴν διαθήκην
τοῦ Μακαρίτου ἀδελφοῦ μου, καὶ με ὄλην
τὴν ἐπιθυμίαν μου νὰ χρησιμεύσω
περισσότερον εἰς τὴν
πατρίδα μου, δὲν εἶμαι ὅμως τόσον
ἰσχυρογνώμων ὥστε νὰ μὴν προτιμίσω
ἄλλο μέρος τῆς ἑλλάδος ὅπου
ἔμπορῶ νὰ συμπαιράνω ὅτι τὰ ἔξοδά μου
θὰ φανοῦν ὀφελιμώτερα.
ἐπιδὴ δὲ αἱ ἐκδόσεις σου

μοὺ φαίνονται ἐν ἀπὸ τὰ ὀφελιμώτερα
μέσα πρὸς κοινὴν πέδευσιν
τοῦ γένους παρακαλῶ
τὴν σοφολογιωτήτά σου νὰ

με καταγράψης
ἀγοραστὴν 200 (διακοσίων) σωμαίων
καθ' ἐνὸς τῶν Συγγραφέων ὅσους
ἐξέδωσες ἀπὸ τοὺς 1824,
τὰ ὅποια με πρώτῃν
εὐχερίαν νὰ σταλθοῦν διὰ λιβόρνον
εἰς περιλαβὴν κὴρ Παναγιώτῃ
Πάλῃ με διωρησίν σου τοῦ νὰ τὰ πέμψῃ

μέ τὸ ὅποιον ἐνόνω καὶ ἐγὼ
τὸ ἐδικόν μου, διὰ τὴν σύστασιν
ἐνὸς σχολεῖου εἰς τὴν πατρίδα μας.
ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὸ παρὸν ἡ ἡπειρος
εὐρίσκεται εἰς δεινὰς περιστάσεις
πρέπει νὰ προσμενῶμεν διὰ νὰ ἰδῶμεν
τί θέλει ἀπογένη καὶ ἡ μερικὴ μου πατρίς
Ζαγόρι, καὶ τότε ἀποφασίζω
τὸν τόπον ὅπου ἔμπορεῖ
νὰ συστηθῆ ἡ σχολὴ με περισσοτέραν
ἐλπίδα στερεώσεως καὶ ἀσφαλείας.
ἐν τοσοῦτῳ καταγίνομαι νὰ συνάξω
τὰ διεσπαρμένα χρήματα μας, τὰ ὅποια
καταθέτω εἰς τὰ ἀσφαλέστερα μέρη
ἐδῶ, εὐχαριστούμενος καὶ με ὀλυγότερον
τόκον, διὰ νὰ ἔμπορῶ νὰ τὰ σύρω
εἰς τὴν πρώτῃν εὐκαιρίαν,
καὶ νὰ τὰ δανίσω εἰς τὴν Ἑλλάδα,
ἢ εἰς ἄλλο μόνιμον αὐτῆς κατάστῳμα
μετὰ τόκου, διὰ τοῦ ὅποιο ἔμπορῆ
αἰωνίως νὰ κυβερνᾶται τὸ σχολεῖον μας.
δὲν θέλετε με κατηγορήσει βέβαια
ὅτι προτιμῶ τὴν πατρίδα μου,
ἀλλὰ με ὄλην τὴν διαθήκην
τοῦ μακα(ρίτου) ἀδελφοῦ μου, καὶ με ὄλην
τὴν ἐπιθυμίαν μου νὰ χρησιμεύσω
περισσότερον εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μου
πατρίδα, δὲν εἶμαι ὅμως τόσον
ἰσχυρογνώμων ὥστε νὰ μὴ προτιμίσω
ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος ὅπου
ἔμπορῶ νὰ συμπαιράνω ὅτι τὰ ἔξοδά μου
θελουὺν φανῆ ὀφελιμώτερα.

ἐπειδὴ δὲ αἱ ἐκδόσεις σας τῶν
κλασικῶν συγγραφέων ἐλλήνων
με φαίνονται ὡς ἐν ἀπὸ τὰ ὀφελιμώτερα
μέσα πρὸς κοινὴν παιδείουσιν
τοῦ γένους, παρακαλῶ
τὴν σοφολογιωτήτά σας ἵνα ἀπὸ τοὺς
ἐκδοθέντας σας συγγραφεῖς κατὰ τὸ
παρελθὸν ἔτος 1824 με καταγράψῃτε
ἀγοραστὴν τοσοῦτων σωμαίων, ὅσα
ἤθελαν ἀναλογῆσει εἰς τὴν ποσότητα
δύω χιλιάδων βουβλίων P 2000 εἰς
Ἄσσιγν(άτζιαις) τὰ ὅποια σώματα με πρώτῃν
εὐκαιρίαν νὰ σταλθῶσι διὰ λιβόρνον
εἰς περιλαβὴν τοῦ κὴρ Παναγιώτου
πάλῃ με διωρησίν σας νὰ τὰ πέμψῃ

εἰς κορφοὺς τοῦ ἐκέισε κύρ Ἀναστάση
Ἰωάννου Κόννιαρη,
καὶ ὅσα στείση ἡ τιμὴ των ὁμοῦ
με τὰ ἔως
Κορφοὺς ἔξοδά των θέλει
μοῦ τὰ τραβίσῃ διὰ ἐδῶ νὰ τὰ πλιρῶσω
συντροφευοντάς μου Κατάλογο
λογ(αρια)σμὸν τους. ὄχι καὶ
δὲν ὑπάρχει τρόπος τοῦ ἐξαντόθῃ
τραβυγματός τους γράψῃ μου
καὶ σοῦ τὰ ἐμβάζω ἀπὸ ἐδῶ,
φανερῶσόν μοι πρὸς τούτους καὶ *ὄλους
τοὺς* εἰς τὸ ἐξῆς *μελετουμέ<ν>ου<ς>*
σου ἐκδώσεις Συγγραφέων διὰ νὰ
ἀκολουθήσωμε τὸ ἴδιον καὶ ἐπὶ τοῦ
παρεμπρός. μένω λοιπὸν εὐέλπεις
ὅτι μέλης με τιμῆση με ἀπαντησίν σου
τοῦ ὅτι ἐδέχθῃς τὴν παρακαλεσίν μου,
ἐὰν εἶχα ἀνταποκριτὴν αὐτοῦ
εἰς παρήσιον ἤθελα γράψῃ διὰ νὰ ἀγοράξῃ
τὰ βιβλία σου καὶ πέμπῃ
ὡς εἴρηται, ἐπιδὴ ὅμως δὲν ἔχω,
ἐξανάγκης γράφω
πρὸς σέ καὶ
δὲν ἀμφιβάλω ὅτι θα μοὶ συγχωρέση
τὸ βάρος τοῦτο, ὕγεινε, ζῆσαι
πολλὰ ἔτη διὰ νὰ ὀφελῆς
τὴν ἑλλάδα καὶ καταγράψῃ καὶ ἐμὲ
μεταξὺ τῶν φίλων σου καὶ τὸν
ἄδωλον φιλογενῆ.
ὁ πρόθυμος εἰς τὰς προσταγὰς<ς> σου
Γ. ρηζάρης,
ζαγορήσιος ἐκ χωρίου Μονοδένδρι
1825....
Μόσχα.

Τω σοφολογιωτάτῳ Κυρίῳ Κυρ(ίῳ) Κοραῆ
Εἰς Παρίσιον. ὁδὸς τῆς κυρίας N. 15
ὄπισθεν τοῦ λυξεμπουργου
[στὸ περιθώριον:]
Ἰδοῦ καὶ σχέδιον διὰ τὸ ἐπανόγραμμά
Πρὸς Κύρ. Κοραῆν.
À Monsieur Monsieur le
docteur Coray. à Paris. Rue de Madame n° 15
derrière le Luxembourg.

εἰς Κορφοὺς τῷ ἐκέισε κὴρ Α:
Κόννιαρη.
τὴν εἰρημένην δὲ ποσότητα τῶν δύω
χιλιάδων βουβλίων ὁμοῦ με τὰ ἔως
Κορφοὺς ἔξοδά των βιβλίων θέλετε
μοῦ τραβίσῃ δι' ἐδῶ νὰ τὰ πληρῶσω,
συντροφευοντάς μοι καὶ τὸν ἐπ' αὐτῶ
τούτῳ λ(ογαρια)σμὸν. ἀλλ' ἐὰν καὶ
δὲν ὑπάρχῃ τρόπος τοῦ αὐτόθεν
τραβίγματος των, θέλετε μοὶ γράψῃ
καὶ σᾶς τὰ ἐμβάζω ἀπ' ἐδῶ.
φανερῶσατέ μοι πρὸς τούτους καὶ ὄλας
τὰς εἰς τὸ ἐξῆς μελετουμένας
σας ἐκδώσεις συγγραφέων, διὰ νὰ
ἀκολουθήσωμε τὸ ἴδιον καὶ εἰς τὸ
παρεμπρός. ἤμῃ λοιπὸν εὐέλπεις
ὅτι θέλετε με τιμῆσει με ἀπάντησίν σας
τοῦ ὅτι ἐδέχθῃτε τὴν παρακαλεσίν μου.
Ἄν εἶχα ἀνταποκριτὴν αὐτοῦ
εἰς τὸ παρίσι ἤθελα γράψῃ νὰ ἀγοράξῃ
ἀπὸ τὰ βιβλία σας καὶ τὰ πέμπῃ
ὡς εἴρηται. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἔχω,
ἐξ ἀνάγκης γράφω κατ' εὐθείαν
πρὸς τὴν σοφολογιωτήτά σας, καὶ
δὲν ἀμφιβάλω ὅτι θέλετε μοὶ συγχωρήσει
τὸ βάρος τοῦτο. ζῶητε δὲ ἐν ὑγιείᾳ εἰς
ἔτη πολλὰ διὰ νὰ ὀφελῆτε
τὴν Ἑλλάδα καὶ κατατάξατε
εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν φίλων σας καὶ τῶν
ἀδῶλων φιλογενῶν τὸν εἰς τὰς
προσταγὰς σας προθυμῶστατον.

τὸ ἄδρισόν του
À Monsieur Mon(sieur) le Docteur Coray.
à Paris Rue de Madame N 15
derrière le Luxembourg.
παρακαλῶ δὲ νὰ μοὶ κάμητε τὴν χάριν νὰ μοὶ
φανερῶσητε με πρώτων πόσα κοστίζουσι
διακόσια σώματα ἀπὸ κάθε συγγραφέα
τοὺς ὁποίους ἐξεδώκατε κατὰ τὸ
παρελθὸν ἔτος, καθὼς καὶ ἀπὸ
ἐκείνους ὅπου εἰς τὸ ἐξῆς θέλετε ἐκδώσει.

2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΙΖΑΡΗΣ ΠΡΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ*

Παρίσιον

τῆ 26 9βρίου 825.

Σοφολογιώτατε καὶ σεβαστὲ ἄνερ!

ἢ ἀπὸ τὰς 14 7βρίου ἀσπαστή μοι αὐτῆς Ἐπιστολὴ μὲ ἐχαροποίησε μὲν διὰ τὴν, ὅσον ἐγχωρεῖ ὑγείαν τῆς, μὲ ἐπύκρνε δὲ διὰ τὰ ὅποια μοι σημειοῖ ὀχληρὰ τοῦ γή-
ρωσ ἐπακολούθα, τῶν ὁποίων οἱ ὡς ἡ σοφολογιότης τῆς ἄνδρες ἔπρεπε δι' ὄλου νὰ
ῆναι ἀλλότριοι, ἢ κἂν ἐπὶ πολὺ νὰ καρπῶνται τὴν εὐεξίαν, ἵνα ἐπὶ πολὺ ὠφελῶσι
τὴν ἀνθρωπότητα. εὐχομαι οὖν ἐκ καρδίας ἵνα ὁ τῆς φύσεως δεσπόζων ἐξαλείψῃ τὰ
ἀσθενήματά τῆς, καὶ χάριση αὐτῇ βαθύτατον μὲν γῆρας ἀλλ' εὖρωστον καὶ λιπαρόν,
καὶ ἱκανὸν νὰ ἀντέχῃ πρὸς τοὺς ὁποίους θέλῃ ἀναδεχθῆ πόνους ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεως
χρησίμων καὶ ἐπωφελῶν εἰς τὸ γένος συγγραμμάτων, καὶ περὶ ὧν προσμένω νὰ μὲ
εἰδοποίησῃ ἐν καιρῷ, ὡς μοι σημειοῖ. Εὐρον ἐγκεκλεισμένην καὶ τὴν σημείωσιν τῶν
σωμάτων ἐκ διαφόρων συγγραφέων εἰς 348. τόμους καὶ τῆς τιμῆς αὐτῶν εἰς fr.
2141. ἐξιουμένης μὲ τὸ φέρον τῆς συναλλαγματικῆς μου, καὶ ἔχει καλῶς. Ὁ δὲ ἐν
λιβόρνῳ κύρ Πάλης πρὸς τὸν ὁποῖον ἐστάλησαν αἱ ἐμπεριέχουσαι αὐτὰ δύο κιβω-
τοί, μοι φανερόναι ὅτι εὐοδώθησαν ἐκεῖ, καὶ τὰς παρέλαβεν ἀσφαλῶς, πρὸς τὸν
ὁποῖον καὶ γράφω ποῦ νὰ τὰς διευθύνῃ. Εἶθε κατὰ τὰς εὐχάς τῆς νὰ μὲ καταξιώσῃ
ὁ Κύριος νὰ ἐπιδημήσω ἐν τάχει εἰς τὴν φιλότατην, ἀλλὰ δεινῶς πάσχουσαν Πατρί-
δα. ἀλλ' εἶθε ὁ Πανουκτίρμων Κύριος νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὰς καρδίας τῶν ὁμογενῶν
μας τὰ σωτηριώδη αἰσθήματα τῆς ὁμονοίας. καὶ εἶθε τὰ ὀλέθρια τῆς διχονοίας ἀπο-
τελέσματα νὰ τοῖς γίνωσι μαθήματα ἀνανήψεως καὶ σωφρονισμοῦ. ἐν τοσοῦτῳ προσ-
κυνούμεντες τὴν μ' ὄλον τὸ σέβας, εἰμὶ τῆς ὑμετέρας σοφολογιότητος. δοῦλος Γ: Ρίζαρη.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

ΑΛΛΑΞΟΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΘΡΟΝΟ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
(17ος-18ος αἰ.)

«Καὶ πατριαρχεύσας μῆνας τρεῖς, ἐξωθεῖται τοῦ θρόνου συνεργεῖα τῶν ἀρχιε-
ρέων...». Μὲ αὐτὴ τὴ φράση, τὴν ὁποία συναντᾶμε στὰ χρονικά τοῦ 18ου
αἰώνα, δηλώνεται συχνὰ ἡ ἀλλαγὴ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντι-
νούπολης. Μιὰ πρακτικὴ ποῦ ἀποδυνάμωσε τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἔθεσε
σὲ ἀμφισβήτησιν τὸν θεσμὸ τῆς πατριαρχείας κυρίως τὸν 17ο αἰώνα.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἀνιχνεύσῃ τὰ αἷτια τῶν συχνῶν
ἀλλαγῶν τῶν προσώπων στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ
τις διεργασίες, οἱ ὁποῖες προηγούνται κάθε φορὰ ποῦ ἕνας νέος πατριάρχης
καταλαμβάνει τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα, βάζοντας ἕνα χρονικὸ ὄριο 140 χρόνων
περίπου, μὲ συμβατικὴ ἀφετηρία τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα. Δὲν προτίθεται νὰ
διαλευκάνει χρονολογίες ἀναρρήσεων καὶ καθαιρέσεων ἢ ἀπομάκρυνσης τῶν
συγκεκριμένων πατριαρχῶν ἀπὸ τὸν θρόνο τους, ἀφοῦ πλούσια εἶναι ἡ σχετικὴ
βιβλιογραφία καὶ λεπτομερῆ τὰ στοιχεῖα ποῦ παραδίδονται. Ὡς τελικὴ χρονο-
λογία τίθεται τὸ 1741, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἕνας νέος παράγοντας ἔρχεται νὰ
προσθεθεῖ στὴ διαδικασία τῆς πατριαρχικῆς ἐκλογῆς. Συγκεκριμένα τότε, μὲ
φορμάνι τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ Α' (1730-1754), τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε ὕστερα
ἀπὸ αἴτηση τοῦ Γερασίμου Ἡρακλείας¹, ἀποφασίζεται «νὰ μὴν γίνεταί τις πα-
τριάρχης, ἂν δὲν ἐρωτηθῆ ἢ κατάστασὶς του καὶ δὲν δώσουν καλὴν μαρτυρίαν
διὰ τὸν βίον καὶ διαγωγὴν του οἱ πέντε ἀρχιερεῖς, ὁ Ἡρακλείας, ὁ Κυζικίου, ὁ
Νικομηδείας, ὁ Νικαίας καὶ ὁ Χαλκηδόνος». Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ποῦ ὀνομάστη-
κε Γερωντισμὸς θεωρήθηκε ὅτι ἔθεσε τέλος στὴν ἀπολυταρχία τοῦ ἐνὸς προσώ-
που καὶ προφύλαξε τὴν πατριαρχικὴ ἐκλογὴ ἀπὸ τὶς κοσμικὲς ἐπιρροές².

1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴ χειροτονία τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλε-
ως περιγράφονται στὸ Γεννάδιος Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως, Ἱστορία τοῦ Οἴκουμει-
κοῦ Πατριαρχείου, τ. Α', Ἀθήνα 1953, σ. 371-373.

2. Τὴ ρύθμιση αὐτὴ ἐπέβαλε, μέσω τοῦ ἀρχιάτρου τοῦ σουλτάνου Χαγιατῆ, ὁ
Ἡρακλείας Γεράσιμος, πληρώνοντας μάλιστα καὶ 17.500 γρόσια. Ἐπέτυχε ὅμως μόνον

* Βλ. ἐδῶ, σ. 10-11.

Ἄν ξεκινήσει κανείς με κάποια στατιστικά δεδομένα, ή πραγματικότητα τῶν ἀριθμῶν θά τὸν εκπλήξει. Στὰ περίπου 150 χρόνια (ἀπὸ τὸ 1602 μέχρι τὸ 1751), στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ ἔρευνα, καταγράφονται 71 ἀλλαγές πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως με μέσο ὄρο χρονικοῦ διαστήματος παραμονῆς στὸ ἀξίωμα 2 χρόνια καὶ μερικὸς μῆνες. Εἶναι, βέβαια, σαφές ὅτι δὲν πρόκειται πάντα γιὰ νέα πρόσωπα, ἀλλὰ ἀρκετὰ συχνὰ γιὰ ἀνεβοκατεβάσματα τῶν ἴδιων ἀτόμων στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση 15 πατριαρχῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναρρήθηκαν στὸν θρόνο περισσότερες ἀπὸ μία φορές, με ἀποκορύφωμα τὸν Κύριλλο τὸν Α' τὸν Λούκαρη, ποὺ πατριάρχευσε ἑξὶ φορές, καὶ τὸν Παρθένιο τὸν Δ' τὸν Μογιλάλο καὶ τὸν Διονύσιο Δ' τὸν Μουσελίμη, ποὺ πατριάρχευσαν πέντε φορές.

Ἄς ἀρχίσουμε, πρώτιστα, με μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ ἀνάρρηση στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ στοὺς παράγοντες ποὺ ἔπαιζαν κάθε φορά ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἐκλογή καὶ στὴ συνέχεια στὴν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχη.

Ἡ διαδικασία ἀνάδειξης νέου πατριάρχη στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἄλλαζε κατὰ περιόδους, ὅπως αὐτὸ ἀνιχνεύεται στὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς καὶ τὰ σουλτανικὰ βεράτια τῶν διαφόρων πατριαρχῶν. Ρυθμιστικὸς παράγοντας, ὡστόσο, στὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ σῶμα τῶν ἀρχιερέων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ Σύνοδο τοῦ πατριαρχείου, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ λαϊκοὶ ἄρχοντες, οἱ ὀφφικιάλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅπως προκύπτει ἀπ' τὴ φρασεολογία, ἡ ὁποία δεσπόζει στὰ συνοδικὰ γράμματα τῆς συγκεκριμένη χρονικῆς περιόδου: «κοινῇ συμφωνίᾳ καὶ ψήφῳ τῶν καθυρεθέντων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων προεβιβάσθη εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ὁ κύρ...», καθὼς καὶ ἀπὸ πῶς εἰδικές ἐκφράσεις, ὅπως: «ἡ ἱερά σύνοδος προκρίνασα πάντων τοῦτον (τὸν μητροπολίτην...) ἀνύψωσεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἄκοντα καὶ μὴ βουλόμενον»⁴, ἢ «...τούτου χάριν θεόθεν

τὴν ἐκδοση ἐνὸς φερμανιοῦ, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση περιλήφθηκε στὸ σουλτανικὸ χάτ - ι σερίφι μόλις τὸ 1757. Ἄθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 350 καὶ Παρασκευᾶς Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, 17ος-ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1998, σ. 133.

3. Ἡ συνήθεια νὰ προσδιορίζονται με τακτικὰ ἀριθμητικὰ οἱ πατριάρχες ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο ὄνομα εἶναι τῶν τελευταίων αἰώνων· στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωσιν χρόνια, οἱ πατριάρχες διακρίνονταν ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ τους ἐπώνυμο, ἀπὸ τὸ ὀφφικιο ποὺ κατεῖχαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ κάποιο παρωνύμιο. Βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, ἐπιμέλεια Νικολάου Φορόπουλου, Ἀθήνα 1996, σ. 41-42.

4. Γερμανὸς Μητροπολίτης Σάρδεων καὶ Πισιδίας, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἔξης*, μέρος Α' (1454-1702), Κωνσταντινούπολη 1935, σ. 107.

ὀδηγηθέντες ἐξελέξαμεν αὐτόν, ποιήσαντες ψήφους κανονικὰς πρότερον κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ διατύπωσιν...»⁵, ἐπίσης, «εὐδοκίᾳ καὶ νεύσει Θεοῦ καὶ ἐκλογῇ τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος καὶ ψήφῳ κανονικῇ τῶν ἀρχιερέων καὶ συγκαταθέσει πάντων τῶν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων τῆς πολιτείας καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ προεβιβάσθη εἰς τὸν ἀγιώτατον οἰκουμενικὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦτον...»⁶, «...συνήλθομεν ἅπαντες ἡμεῖς οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄντες ἀρχιερεῖς καὶ συνδιασκεψάμενοι κοινῇ γνώμῃ καὶ ἐπὶ τῷ αὐτῷ ὁμογνωμονήσαντες καὶ συμφωνήσαντες... ἐξελέξαμεν προβιβασθῆναι νομίμως καὶ κανονικῶς εἰς τὸν ἀγιώτατον τοῦτον οἰκουμενικὸν θρόνον»⁷, «...συνήχθημεν ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου, ἰσχύει καὶ δυνάμει τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος, καὶ ψήφους κανονικὰς ποιησάμενοι ἐθέμεθα πρώτων...»⁸.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα προκύπτει με βεβαιότητα ὅτι ὁ τόπος διεξαγωγῆς τῆς ἐκλογῆς ἦταν ὁ πατριαρχικὸς ναὸς καὶ οἱ προϋποθέσεις ἦταν ἡ κοινῇ γνώμη, οἱ κανονικὲς ψήφοι καὶ ἡ ὁμογνωμοσύνη, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ μιὰ κανονικὴ ἐκλογή.

Ὁ Μ. Γεδεών, μάλιστα, ὁ ὁποῖος γνῶριζε καὶ ἀπὸ προσωπικὲς ἐμπειρίες τὰ πατριαρχικὰ πράγματα, ἀναφέρεται διὰ μακρῶν στὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Συγκεκριμένα γιὰ τὴν πρώτη περίοδο σημειώνει: «Αἱ ἐκλογαὶ τῶν πατριαρχῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐγίνοντο πάντοτε κατὰ τοὺς κειμένους κανόνες, καθ' οὓς καὶ αἱ τῶν μητροπολιτῶν ἐκλεγόμενων καὶ χειροτονουμένων ὑπὸ τῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων τῶν ὑπ' αὐτοῦς»⁹. Μετεῖχαν, δηλαδή, στὴν ἐκλογή πρώτιστα οἱ ἀρχιερεῖς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ Σύνοδο, ἀλλὰ καὶ οἱ παρεπιδημοῦντες μητροπολίτες, οἱ ὀφφικιάλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, οἱ ἄρχοντες τῶν ρουφετιῶν καὶ πολὺ συχνὰ οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ μετὰ τὸ τυπικὸ εἶναι ἀπολύτως σαφές, γιὰ τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωσιν αἰῶνες τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι περιπλέκονται ἀρκετὰ.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ψηφοφορία οἱ μητροπολίτες ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἐκλογή συνέτασσαν ἕνα Ὑπόμνημα Ἐκλογῆς, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνονταν στὸν

5. Στὸ ἴδιο, σ. 126.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 127. Στὸ συγκεκριμένο παράθεμα φαίνεται καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀνώτερου ἄρχοντα στὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 132.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 138.

9. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 17.

Ἄν ξεκινήσει κανείς με κάποια στατιστικά δεδομένα, ή πραγματικότητα τῶν ἀριθμῶν θὰ τὸν ἐκπλήξει. Στὰ περίπου 150 χρόνια (ἀπὸ τὸ 1602 μέχρι τὸ 1751), στὰ ὁποία ἀναφέρεται ἡ ἔρευνα, καταγράφονται 71 ἀλλαγές πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως με μέσο ὄρο χρονικοῦ διαστήματος παραμονῆς στὸ ἀξίωμα 2 χρόνια καὶ μερικὸς μῆνες. Εἶναι, βέβαια, σαφές ὅτι δὲν πρόκειται πάντα γιὰ νέα πρόσωπα, ἀλλὰ ἀρκετὰ συχνὰ γιὰ ἀνεβοκατεβάσματα τῶν ἴδιων ἀτόμων στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση 15 πατριαρχῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναρρήθηκαν στὸν θρόνο περισσότερες ἀπὸ μία φορές, με ἀποκορύφωμα τὸν Κύριλλο τὸν Α' τὸν Λούκαρη, ποὺ πατριάρχευσε ἔξι φορές, καὶ τὸν Παρθένιο τὸν Δ' τὸν Μογιλάλο καὶ τὸν Διονύσιο Δ' τὸν Μουσελίμη, ποὺ πατριάρχευσαν πέντε φορές.

Ἄς ἀρχίσουμε, πρώτιστα, με μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ ἀνάρρηση στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ στοὺς παράγοντες ποὺ ἔπαιζαν κάθε φορά ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἐκλογή καὶ στὴ συνέχεια στὴν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχη.

Ἡ διαδικασία ἀνάδειξης νέου πατριάρχη στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἄλλαξε κατὰ περιόδους, ὅπως αὐτὸ ἀνιχνεύεται στὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς καὶ τὰ σουλτανικὰ βεράτια τῶν διαφόρων πατριαρχῶν. Ρυθμιστικὸς παράγοντας, ὡστόσο, στὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ σῶμα τῶν ἀρχιερέων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ Σύνοδο τοῦ πατριαρχείου, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ λαϊκοὶ ἄρχοντες, οἱ ὀφικιάλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅπως προκύπτει ἀπ' τὴ φρασεολογία, ἡ ὁποία δεσπόζει στὰ συνοδικὰ γράμματα τῆς συγκεκριμένη χρονικῆς περιόδου: «κοινῆ συμφωνία καὶ ψήφω τῶν καθευθεθέντων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων προεβιβάσθη εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ὁ κύρ...», καθὼς καὶ ἀπὸ πῶς εἰδικές ἐκφράσεις, ὅπως: «ἡ ἱερὰ σύνοδος προκρίνασα πάντων τοῦτον (τὸν μητροπολίτην...) ἀνύψωσεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἄκοντα καὶ μὴ βουλόμενον»⁴, ἢ «...τούτου χάριν θεόθεν

τὴν ἐκδοσὴ ἐνὸς φερμανιοῦ, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση περιλήφθηκε στὸ σουλτανικὸ χάτ - ι σερφι μόλις τὸ 1757. Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 350 καὶ Παρασκευὰς Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, 17ος-ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1998, σ. 133.

3. Ἡ συνήθεια νὰ προσδιορίζονται με τακτικὰ ἀριθμητικὰ οἱ πατριάρχες ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο ὄνομα εἶναι τῶν τελευταίων αἰώνων· στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωσιν χρόνια, οἱ πατριάρχες διακρίνονταν ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ τους ἐπώνυμο, ἀπὸ τὸ ὀφίκιο ποὺ κατεῖχαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ κάποιο παρωνύμιο. Βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, ἐπιμέλεια Νικολάου Φορόπουλου, Ἀθήνα 1996, σ. 41-42.

4. Γερμανὸς Μητροπολίτης Σάρδεων καὶ Πισιδίας, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς, μέρος Α' (1454-1702)*, Κωνσταντινούπολη 1935, σ. 107.

ὀδηγηθέντες ἐξελέξαμεν αὐτόν, ποιήσαντες ψήφους κανονικὰς πρότερον κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ διατύπωσιν...»⁵, ἐπίσης, «εὐδοκία καὶ νεύσει Θεοῦ καὶ ἐκλογῇ τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος καὶ ψήφω κανονικῇ τῶν ἀρχιερέων καὶ συγκαταθέσει πάντων τῶν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων τῆς πολιτείας καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ προεβιβάσθη εἰς τὸν ἀγιώτατον οἰκουμενικὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦτον...»⁶, «...συνήλθομεν ἅπαντες ἡμεῖς οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄντες ἀρχιερεῖς καὶ συνδιασκεψάμενοι κοινῇ γνώμῃ καὶ ἐπὶ τῷ αὐτῷ ὁμογνωμονήσαντες καὶ συμφωνήσαντες... ἐξελέξαμεν προβιβασθῆναι νομίμως καὶ κανονικῶς εἰς τὸν ἀγιώτατον τοῦτον οἰκουμενικὸν θρόνον»⁷, «...συνήχθημεν ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου, ἰσχύει καὶ δυνάμει τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος, καὶ ψήφους κανονικὰς ποιησάμενοι ἐθέμεθα πρώτον...»⁸.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα προκύπτει με βεβαιότητα ὅτι ὁ τόπος διεξαγωγῆς τῆς ἐκλογῆς ἦταν ὁ πατριαρχικὸς ναὸς καὶ οἱ προϋποθέσεις ἦταν ἡ κοινῆ γνώμη, οἱ κανονικὲς ψήφοι καὶ ἡ ὁμογνωμοσύνη, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ μιὰ κανονικὴ ἐκλογή.

Ὁ Μ. Γεδεών, μάλιστα, ὁ ὁποῖος γνώριζε καὶ ἀπὸ προσωπικὲς ἐμπειρίες τὰ πατριαρχικὰ πράγματα, ἀναφέρεται διὰ μακρῶν στὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Συγκεκριμένα γιὰ τὴν πρώτη περίοδο σημειώνει: «Αἱ ἐκλογαὶ τῶν πατριαρχῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐγίνοντο πάντοτε κατὰ τοὺς κειμένους κανόνες, καθ' οὓς καὶ αἱ τῶν μητροπολιτῶν ἐκλεγόμενων καὶ χειροτονουμένων ὑπὸ τῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων τῶν ὑπ' αὐτοῦς»⁹. Μετεῖχαν, δηλαδή, στὴν ἐκλογή πρώτιστα οἱ ἀρχιερεῖς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ Σύνοδο, ἀλλὰ καὶ οἱ παρεπιδημοῦντες μητροπολίτες, οἱ ὀφικιάλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, οἱ ἄρχοντες τῶν ρουφετιῶν καὶ πολὺ συχνὰ οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ μετὰ τὸ τυπικὸ εἶναι ἀπολύτως σαφές, γιὰ τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωσιν αἰῶνες τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι περιπλέκονται ἀρκετὰ.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ψηφοφορία οἱ μητροπολίτες ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἐκλογή συνέτασσαν ἓνα Ὑπόμνημα Ἐκλογῆς, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνονταν στὸν

5. Στὸ ἴδιο, σ. 126.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 127. Στὸ συγκεκριμένο παράθεμα φαίνεται καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀνώτερου ἄρχοντα στὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 132.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 138.

9. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 17.

έπίσημο κώδικα του πατριαρχείου, από όπου προκύπτει ότι η όμοια διεξαγωγή της εκλογής προϋπέθετε την παρουσία όλων αυτών που αναφέρθηκαν παραπάνω, τον καταρτισμό τριπροσώπου υποψηφίων και στη συνέχεια την εκλογή του επικρατέστερου και αξιότερου. Αυτό καταφαίνεται και στο Υπόμνημα εκλογής του Κύριλλου Λούκαρη, όπου μεταξύ άλλων δηλώνεται:

«Ἐποίησαμεν ψήφους κανονικὰς δι' αὐτὸν τὸν ἀγιώτατον καὶ ὕψηλότατον θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν αἷς καὶ ἐθέμεθα πρῶτον μὲν τὸν προρηθέντα μακαριώτατον πατριάρχην Ἀλεξανδρείας κύριον Κύριλλον, δεύτερον δὲ τὸν πανιερώτατον καὶ λογιώτατον μητροπολίτην Λαοδικείας κύριον Νικηφόρον καὶ τρίτον τὸν θεοφιλέστατον καὶ μουσικώτατον ἐπίσκοπον Ραιδεστοῦ καὶ Πανίου κύριον Μελχισεδέκ¹⁰. πλὴν πρὸ τῶν λοιπῶν ἐξελεξάμεθα ἄξιον καὶ ἐπιτήδειον εἰς τὴν τοιαύτην ἐπιστάσιαν τὸν ἐπ' ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ διαβόητον, τὸν αὐτὸν μακαριώτατον κύριον Κύριλλον...» (1620)¹¹.

Ὅσο καὶ νὰ φαίνονται ὅλα κανονικὰ στὸν ἐπίσημο κώδικα, ὅπου καταγράφονται οἱ πράξεις, συχνὰ ἡ πραγματικότητα εἶναι ἄλλη καὶ ὁ τρόπος εκλογῆς τοῦ πατριάρχου περνοῦσε διάφορες μεταβολές· περιγράφονται μάλιστα συγκεκριμένα περιστατικὰ στὰ ὁποῖα οἱ «ἐπηρεασμοὶ καὶ αἱ παράλογοι ἐπεμβάσεις» τῶν ὀφφικιάλων τοῦ πατριαρχείου ὀδηγοῦσαν τοὺς ἐκάστοτε πατριάρχες σὲ ἀπόγνωση¹². Εἶναι, βέβαια, γνωστὸ ὅτι ἡ εκλογή τοῦ πατριάρχου ἀπὸ τὴ χορεία τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν λαϊκῶν ἀρχόντων δὲν ἦταν τελεσίδικη ἀφοῦ ἡ ὅλη διαδικασία ἔπρεπε νὰ ἐπικυρωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἀρχή, δηλ. τὸν σουλτάνο. Μέχρι τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα οἱ πατριάρχες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκλεγεί, παρουσιάζονταν στὸν σουλτάνο γιὰ τὸ καθιερωμένο χειροφίλημα¹³ καὶ τὴ λεγόμενη καβαδιφορία, κατὰ τὴν ὁποῖα, ἀφοῦ ὁ ὑποψήφιος πλήρωνε στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο τὸ θεσμοθετημένο πεσκέσι, ὁ σουλτάνος ἐπεκύρωνε τὴν εκλογή, περιέβαλλε τὸν πατριάρχη μὲ τὸ

10. Ἀρχιμ. Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, «Ὁ Ραιδεστοῦ καὶ Πανίου Μελχισεδέκ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 61 (1978), σ. 107 καὶ Γρ. Θ. Στάθης, «Ἡ πρώτη μελοποίηση τῆς Μεγάλης Δοξολογίας ἀπ' τὸν Μελχισεδέκ Ἐπίσκοπον Ραιδεστοῦ», στὸ *Συμπόσιον Πνευματικῶν ἐπὶ τῷ χρυσῷ ἱωβηλαίῳ ἱερωσύνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*, Ἀθήνα 1989, σ. 678-690.

11. Τὸ ὑπόμνημα δημοσιεύεται στὸ *Γερμανὸς Σάρδεων*, δ.π., σ. 102.

12. Γεδεῶν, *Πατριαρχικὸ Πίνακες*, σ. 19.

13. «Κατὰ τὴν ἐδεργεσίαν ὁποῦ ἔχουν οἱ πατριάρχαι ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ σουλτᾶν Μεχεμέτη, τοῦ πρώτου βασιλέως ὁποῦ ἐπῆρε τὴν πόλιν, ὅτι ὁποῖος γένει πατριάρχης νὰ φιλεῖ τοῦ βασιλέως τὴν χεῖρα...», *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos*, ἔκδ. E. Bekker, Βόννη 1849, σ. 193.

«καβάδιον», τὸ ὁποῖο στὰ χρονικὰ ἀναφέρεται καὶ ὡς ἔνδυμα βασιλικόν, καὶ ἐξέδιδε βεράτιο διορισμοῦ¹⁴.

Τὰ διοριστήρια αὐτὰ ἐγγράφα πού ρύθμιζαν τὶς σχέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς μὲ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση ἔγιναν ἀντικείμενο ἔρευνας σύγχρονων ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι συνέκριναν μεταξύ τους τὰ κατὰ διάφορες ἐποχὲς ἀπολυμένα σουλτανικὰ βεράτια¹⁵. Ἀπὸ τὸ 1657 καὶ μετὰ ἡ ἐπικύρωση τοῦ ἀξιώματος τοῦ πατριάρχου, ἡ ὁποῖα ὀνομαζόταν πρόβλησις (ὁ ὅρος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ διαδικασία πού προηγείτο τῆς χειροτονίας τοῦ πατριάρχου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ εἶχε τὴν ἔννοια τῆς ἐνθρόνισης)¹⁶, γινόταν ἐνώπιον τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ σουλτάνου, δηλ. τοῦ μεγάλου βεζύρη. Ὁ ἐκλεγείς πατριάρχης συνοδεύεται ἀπὸ δώδεκα ἀρχιερεῖς, παρουσιάζονται στὴν Πύλη, ὅπου λάβαινε χώρα ἡ παραπάνω τελετή, καὶ στὴ συνέχεια, μετὰ τὴν πρόβληση, ἀναχωροῦσε μὲ τὴ συνοδεία γενιτσάρων, πού τὸν προέπεμπαν μέχρι τὸ πατριαρχεῖο μὲ τὸ «συνηθισμένον ἀλάι», ὅπως σημειώνουν οἱ χρονικογράφοι τῆς ἐποχῆς¹⁷.

Ἡ συγκεκριμένη τάξη εκλογῆς καὶ πρόβλησης ἴσχυσε, βέβαια, μόνο γιὰ περιόδους κατὰ τὶς ὁποῖες ἐπικρατοῦσε εἰρήνη καὶ ὁμαλότητα στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, πράγμα τὸ ὁποῖο ὅσον ἀφορᾷ τὸν 17ο αἰ. ἦταν ἀρκετὰ σπάνιο. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. σὲ κείμενο, πού ὑπογράφει ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ (1780-1785), περιγράφεται ἀκριβῶς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ εκλογή του¹⁸. Ἡ φρασεολογία εἶναι σχεδὸν ἡ ἴδια πού ὑπάρχει καὶ στὰ πρωϊμότερα κείμενα καὶ ἡ διαδικασία δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀλλάξει· παραμένουν ἡ ἴδια σύσταση ἐκλεκτῶν καθὼς καὶ τὸ τριπρόσωπο τῶν υποψηφίων.

Παρουσιάζονται, ὡστόσο, περιπτώσεις πατριαρχῶν οἱ ὁποῖοι παραβιάζουν κάθε τάξη καὶ τυπικὸ καὶ βρίσκονται στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, παραγκωνίζον-

14. Β. Στεφανίδης, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον», *Νέος Ποιμὴν*, 1921, σ. 114.

15. Κονόρτας, δ.π., σ. 104-119.

16. Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως, δ.π., τ. Α', σ. 371-373.

17. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, δ.π., σ. 325.

18. Τὸ κείμενο, καταχωρημένο στὸν ἐπίσημο κώδικα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιγράφεται «Περιγραφή τοῦ τρόπου πατριαρχείας τοῦ παναγιωτάτου καὶ σεβασμιστάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότη, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου κυρίου Γαβριήλ, συντεθεῖσα τῇ ἐπιταγῇ τῆς αὐτοῦ σεβασμιωτάτης παναγιότητος, καὶ καταστρωθεῖσα ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ κώδικι τῶν ὑπομνημάτων εἰς διηνεκὴ παράστασιν», Μηνᾶς Χαμουδόπουλος, «Πατριαρχικὰ Πινακίδες», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 2 (1881-1882), σ. 251-252.

τας τούς νόμιμους διαδόχους και δικαιούχους αυτού του αξιώματος.

Διαβάζοντας τις χρονολογίες και τούς πατριαρχικούς καταλόγους, σταματάμε στα έτη 1651-1653 κατά τα όποια ανεβουκατεβαίνουν στον θρόνο ο Ίωαννίκιος Β', ο Κύριλλος Γ', ο Άθανάσιος Γ' και ο Παΐσιος Α'. Αυτή η συχνότητα αλλαγής στον θρόνο σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα δίνει την εντύπωση ότι τα πράγματα γίνονταν με συνοπτικές διαδικασίες. Έτσι ο Κύριλλος Γ' με το παρωνύμιο Σπανός, πρώην μητροπολίτης Τορνόβου, άρπαξε τον πατριαρχικό θρόνο, «είσεπήδησε και έπεβήσατο του οίκουμενικού θρόνου», όπως σημειώνεται στην πράξη καθαιρέσεως (1653), καταργώντας κάθε νομιμότητα, έπεισε τον βεζύρη, με την ύποσχεση πάντα χρημάτων, και φόρεσε καβάδι¹⁹. Δεν μπόρεσε ωστόσο να κρατήσει την πατριαρχία πάνω από οκτώ μέρες και με τις ενέργειες του Άθανασίου Γ' του Πατελάρου καθαιρέθηκε. Το αξίωμα ανέλαβε ο τελευταίος, χρησιμοποιώντας τα ίδια άνομα μέσα, κι' αυτός όμως δεν κατώρθωσε να μείνει περισσότερο από 15 μέρες στον οίκουμενικό θρόνο και οδηγήθηκε σε παραίτηση²⁰. Πατριάρχης έγινε, με συνοδική γνώμη πλέον, ο Παΐσιος Α' από Λαρίσσης. Πολλές λεπτομέρειες έχουν γραφεί σχετικά με αυτή την πολύ ανώμαλη περίοδο του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και τις συμπεριφορές των προσώπων, άξιο προσοχής, ωστόσο, είναι το συνοδικό γράμμα με το όποιο ο πατριάρχης Κύριλλος Γ' κατηγορείται για την προσπάθειά του να ταραξει τη Μεγάλη Έκκλησία: «Της εκκλησίας ήρεμούσης και γαληνιώσης κατά θάλασσαν... έδράξατο του πατριαρχικού θρόνου μηδενός γινώσκοντος, μήτε άρχιερέων, μήτε κληρικών, μήτε τινός των προεχόντων, αλλά κρύβδην και έν παραβύστω, δι' ύποσχεσεως χρημάτων... προκαλούμενος τούς άρχιερείς και ένεδρεύων κατ' αυτών ως λύκος και ευαγγελικώς ζητών καταπτοήσαι αυτούς, γράψας αυτούς, μη παραγινόμενους, ως άπειθείς τη αυτοκρατορία, εις εσχάτην άποδοῦναι τιμωρίαν...»²¹, και συνεχίζεται το κατηγορητήριο με λέξεις και εκφράσεις σκληρές, όπως «άθέμιτος, άνόσιος, χρησάμενος σατανικοῖς όργάνοις» κλπ.

Ο τερματισμός της παραμονής στο αξίωμα ενός πατριάρχη και κατ' επέκταση ή ανάρρηση ή άλλου μπορεί να προέκυπτε είτε από φυσικά αίτια, όπως π.χ. ασθένεια ή θάνατος του προκατόχου, είτε από έξωτερικές επεμβάσεις τις όποιες θα έπιχειρήσω να αναλύσω παρακάτω.

19. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Κύριλλος Γ', ο Σπανός, έπιβάτης του οίκουμενικού θρόνου», *Θεολογία*, 29 (1958), σ. 92-104, 407-417.

20. Το κείμενο της παραίτησης δημοσιεύει ο Κομνηνός Ύψηλάντης, *δ.π.*, σ. 153.

21. Γερμανός Σάρδεων, *δ.π.*, σ. 134.

Είναι συχνές οι περιπτώσεις πατριαρχών, οι όποιοι έκμεταλλεύονται την παρουσία του βεζύρη σε τόπο μακριά από την Κωνσταντινούπολη, κυρίως στην Άδριανούπολη, αφού από αυτόν έξαρτιόταν ή επικύρωση της έκλογής τους· τον πλησιάζουν με χρηματικές ύποσχέσεις και ένδύονται το περίφημο καβάδι «χωρίς συνόδου και προσκλήσεως», χωρίς, δηλαδή, να προηγηθεί ή τακτική διαδικασία έκλογής. Οι πατριάρχες αυτοί καλούνται έπιβάτες του θρόνου, αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση και δεν άναγνωρίζονται συνοδικώς. Η άνοδος στον θρόνο του Άθανασίου Δ' του από Ραιδεστού, το έτος 1683, όπως περιγράφεται στα χρονικά της εποχής, είναι δηλωτική μιās τέτοιας ανώμαλης κατάστασης. «Τῆ λ' του Ίουλίου, έξωσθέντος του πατριάρχου Διονυσίου του Μουσελίμη, έπιτηδᾶ του θρόνου παρά γνώμη συνοδικήν Άθανάσιος ο Ραιδεστού έπίσκοπος· μη δεχθείς δε παρά των άρχιερέων και μη μεταθεθείς, κατά το έθος, δια την άχρειότητά του έμεινεν άργός πάσης ιεροπραξίας»²².

Η έξωση κάποιου πατριάρχη από το αξίωμά του προϋπέθετε άπόφαση της συνόδου, ή όποια και συνέτασε τη σχετική πράξη καθαιρέσεως, όπου καταγραφόταν το κατηγορητήριο. Για να έχει ισχύ ή πράξη αυτή, ωστόσο, οι ένδιαφερόμενοι άρχιερείς άποσπούσαν σουλτανικό όρισμό έξωσης και έξορίας, ο όποιος ήταν έκτελεστέος από τις τουρκικές άρχές. Παραθέτω ένα τέτοιο κείμενο καθαιρέσεως, του πατριάρχη Γρηγορίου Δ' του από Άμασειας (1623), το όποιο περιέχει όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν μια άλλαγή στον πατριαρχικό θρόνο υπό συνθήκες μη όμαλές:

«Έπειδή ο στραβοαμασειας²³ Γρηγόριος, χωρίς σκέψεως και συνοδικής γνώμης έτόλμησεν, ως άλλοτε, και έτάραξε την Έκκλησίαν του Χριστού χωρίς άρχιερατικής και συνοδικής διασκέψεως, και πατριάρχης Κπολεως φευ! ώνομάσθη βία και δυναστεία ο άσυνείδητος και τρισάθλιος και του πατριαρχικού θρόνου έπέβη ληστρικώς (ώ τῆς άνοχής σου, Χριστέ ο Θεός) και κατετυράννει και κατεδούλου άρχιερείς τε, κληρικούς και ιερείς και εις δεσμά και φυλακάς ένέβαλλε και μυρίας ζημίας προῦξένει αυτοῖς και έμελλεν ή εκκλησιαστική τάξις και παράδοσις άφανισθῆναι και εις παντελή κατάπτωσιν έμπεσεῖν, ει μη προνοία Θεοῦ και νεύσει συνήλθομεν επί τῷ αυτῷ και δια βασιλικῆς έξουσίας έδιώξαμεν αυτόν και υπερόριον κακιγκάκως άπεστείλαμεν...»²⁴.

22. Κομνηνός Ύψηλάντης, *δ.π.*, σ. 182.

23. Ο πατριάρχης αυτός ήταν μονόφθαλμος, γι' αυτό και του πρόσθεσαν το περιαικτικό αυτό παρωνύμιο.

24. Γερμανός Σάρδεων, *δ.π.*, σ. 107. Για τη διαδικασία έξορίας γίνεται λόγος παρακάτω.

Έντυπωσιακή είναι η συσσώρευση τόσων αρνητικών λέξεων σε μία και μόνη παράγραφο, όπως: *ετάραξε, βία και δυναστεία, ασυνείδητος, τρισάθλιος, ληστροκῶς, κατετυράννει, κατεδούλου, δεσμά, φυλακάς, μυρίας ζημίας, αφανισθῆναι, κατάπτωσιν, ἐδιώξαμεν, κακιγκάκως*, με τις οποίες εκφράζεται όλη ή δυσαρέσκεια τῶν ἀρχιερέων ἐναντίον ἐνὸς πατριάρχου.

Καμία ἀπόφαση ὁμως δὲν ἦταν τελεσίδικη ἐκεῖνα τὰ χρόνια και ἡ Σύνοδος μπορούσε νὰ ἐκδώσει ἐγγραφο ἀναιρέσεως τῆς καθαιρέσεως, ὅπως ἐγινε τὸ 1673 με τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Διονυσίου Δ' και τὴν ἀνάκληση τῆς ἴδιας τῆς καθαιρέσεως ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια. Ὁ πατριάρχης Διονύσιος, μάλιστα, παρόλο ποὺ ὑπέγραψε τὸ κείμενο τῆς ἀναίρεσης τῆς καθαιρέσεώς του, τὸ ἄφησε χωρὶς νὰ τὸ διορθώσει στὸν ἐπίσημο πατριαρχικὸ κώδικα «πρὸς ἔλεγχον τῶν φιλοψευσαμένων»²⁵.

Συχνὰ οἱ παυθέντες τιμωροῦνταν και με τὴν ποινὴ τῆς ἐξορίας, τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ ἐκτίσουν σὲ προκαθορισμένο τόπο. Ἔτσι καταγράφονται τόποι ἐξορίας, οἱ ὁποῖοι ὁμως μερικὲς φορὲς δὲν παρουσίαζαν ἀρκετὲς δυσκολίες ὥστε νὰ συνείσουν τὸν ἐξωσθέντα, ἀλλὰ χρειαζόταν δευτέρη ἀπόφαση και ἄλλος τόπος ἐξορίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ πατριάρχου Νεόφυτου Β', ποὺ ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1602 και παρέμεινε (τὴν πρώτη φορὰ) μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους 1603. Βαρημένος με πολλὲς κατηγορίες, ἡ σημαντικότερη τῶν ὁποίων ἦταν ἡ συμπάθειά του πρὸς τὴ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία²⁶, ὁ Νεόφυτος ἐξορίστηκε πρῶτα στὴ Ρόδο και ἀπὸ ἐκεῖ με πρόσθετες κατηγορίες τοῦ διαδόχου του πατριάρχου Ραφαήλ Β', ὅτι δὲν ἔπαυε «ἀποπλανῶν τοὺς ἀπίστους και καταχρώμενος οὐ μόνον δημόσια χρήματα ἀλλὰ και τὰ δι' ἐλέη προοριζόμενα χρήματα (τῶν Ρωμῶν)»²⁷, στάλθηκε μακρύτερα, στὴ Μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ. Στὴ συνέχεια ἐπανῆλθε ἀπὸ τὴν ἐξορία, ἀνέβηκε γιὰ δευτέρη φορὰ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ 1607 και πατριάρχευσε μέχρι τὸ 1612, ὁπότε ἐξορίστηκε πάλι στὴ Ρόδο.

Ὡς τόποι ἐξορίας τῶν πατριαρχῶν ἀναφέρονται ἡ Τένεδος, ἡ Ρόδος, ἡ Χίος, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ Ὄρος Σινᾶ, ἡ Καρθαγένη, ἡ Λήμνος και ἡ Κύπρος. Οἱ ἐξωσθέντες πατριάρχες ὀδηγοῦνταν πολλὲς φορὲς σιδηροδέσμοι, ὅπως μαρτυροῦν τὰ κείμενα, συνοδευόμενοι ἀπὸ τοὺς γιασακτοῦδες, τοὺς κλη-

25. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάκης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ και ἓνα τεκμήριο*, τ. Α', Ἀθήνα 1987, σ. 342.

26. Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο και εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1992, σ. 47.

27. Γερμανὸς Σάρδεων, *δ.π.*, σ. 92.

τῆρες, δηλαδή, τοὺς ἐπιφορτισμένους με τὴν τήρηση τῆς τάξης, οἱ ὁποῖοι φρόντιζαν νὰ ἐκτελεστεῖ ὁ σουλτανικὸς ὀρισμὸς, νὰ φθάσει ὁ τιμωρημένος στὸν τόπο ἐξορίας και νὰ παραμείνει. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Γ' (1716-1726) γράφει γιὰ τὸν προκάτοχό του Κοσμᾶ Γ' (1714-1716), τὸν πρῶτον Ἀλεξανδρείας, ποὺ δὲν εἶχε πολλὲς συμπάθειες, ὅτι «και πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν πάλιν τὴν ἐγράψαμεν, δηλοποιοῦντες τὴν ἐξορίαν τοῦ Κακοκοσμᾶ εἰς πλάτος, ὅτι δηλαδή τὸν ἐπιάσαμεν νυκτὸς και τὸν ἀπεστείλαμεν με βασιλικὸς ἀνθρώπους και με ἐδικούς μας εἰς τὸ Σιναιὸν ὄρος διὰ νὰ κατακλεισθῇ ἐκεῖ ἐφ' ὄρου ζωῆς αὐτοῦ, σιδηροδέσμιος, και ὅτι τὸν ἔχομεν καθηρημένον τῆς ἱερατικῆς και ἀρχιερατικῆς τάξεως, καθὼς και ἀναγνώσθη ἀπ' ἄμβωνος ἡ συνοδικὴ καθαιρέσεις...»²⁸.

Πολλὲς εἶναι, βέβαια, οἱ περιπτώσεις ὅπου με τὴ βοήθεια χρηματικῶν ποσῶν ὁ ἐξοριζόμενος κατάφερνε νὰ διαφύγει και νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου και προσπαθοῦσε νὰ ἀνακτήσει τὸν θρόνο του²⁹. Ἔτσι διαβάζουμε στὸ χρονικὸ τοῦ Ὑψηλάντη, «Ὁ δὲ Παρθένιος ἐξορισθείς, και καθ' ὁδὸν φυγῶν, και αὐθις συλληφθείς, περιορίζεται εἰς τὴν Κύπρον»³⁰.

Ἡ συνήθεια νὰ ἐξορίζονται οἱ πατριάρχες ποὺ καθαιροῦνταν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τους σταμάτησε μόλις τὸν 19ο αἰώνα, ὅταν ὁ Κωνσταντῖος ὁ ἀπὸ Σιναίου με γενναιότητα ἀνακάλεσε ἀπὸ τὴν ἐξορία δυὸ ἔκπτωτους πατριάρχες, ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ξαναγυρίσουν στὶς ἐστίες τους³¹.

Φαίνεται ὅτι και ἡ διαδικασία τῆς καθαιρέσεως, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεδεών³², περιῆλθε σὲ ἀχρηστία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. και οἱ παυθέντες πατριάρχες συνέτασσαν ἓνα ἐγγραφο παραίτησης, τὸ ὁποῖο ὑπέγραφαν προσθέτοντας τὴν καταληκτικὴ φράση «ἐκουσίως και ἀβιάστως ἔγραψα». Στὸ ἐγγραφο αὐτὸ ἐξηγοῦσαν σύντομα τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἤθελαν νὰ παραι-

28. Γραμματοφυλακεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, *φάκ. Ἀλληλογραφία Τουρκίας*, 1716 Νοεμβρίου α'.

29. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ περίπτωση ἐξορίας τοῦ Νεοφύτου Β', ὁ ὁποῖος δὲν ἔφθασε ποτὲ στὴ Ρόδο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη ὅπου στάθμευσε τὸ πλοῖο διέφυγε και ἐπανῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη. Γερμανὸς Σάρδεων, *δ.π.*, σ. 91, σμ. 179.

30. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *δ.π.*, σ. 168.

31. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὸν Ἄνθιμο Γ' (1822-1824) και τὸν ἀπὸ Σερρῶν Χρυσόστομο (1824-1826), βλ. Θεόδωρος Ἀριστοκλῆς, *Κωνσταντῖος Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου αἰοδίμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία και συγγραφὰι αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικὰι και φιλογολικὰι, και τινες ἐπιστολαὶ αὐτοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 9-10.

32. Γεδεών, *Πατριαρχικὸι Πίνακες*, σ. 40-41.

τηθούν από τον πατριαρχικό θρόνο και υπόσχονταν να μην επιχειρήσουν να επανέλθουν και να ταραξούν τη Μεγάλη Ἐκκλησία. Ἔτσι ὁ Παΐσιος Α' τὸ 1655 γράφει: «καὶ υπόσχομαι ἐνώπιον Θεοῦ καὶ τῆς ἱεράς τῶν ἀρχιερέων συνόδου καὶ τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, ἵνα ἀπερχόμενος σὺν Θεῷ εἰς τὴν δοθεῖσάν μοι ἐπαρχίαν Κυζίκου κατὰ προεδρίαν νέμεσθαι τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς, ἐκτελέσαι ἐκεῖσε ἅπαντα τὰ τοῖς ἀρχιερεῦσι προσήκοντα οὐ μὴ μνησθῶ ποτὲ ἐπὶ ζωῆς μου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, ἀλλ' εὐρίσκεισθαι με εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κυζίκου εἰρηνικῶς διάγων ἐν αὐτῇ καὶ ἀταράχως καὶ ἀνεπιβουλεύτως ἐν πάσῃ μου τῇ ζωῇ, καθὰ ὑπεσχέθην ἐν λόγῳ, ἰδοὺ καὶ ἐγγράφως βεβαιῶ τὰ τῶν λόγων...»³³.

Οἱ λόγοι τοὺς ὁποίους προβάλλουν οἱ πατριάρχες ὡς αἰτία παραίτησως εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οικονομικοί: «διὰ τὰ πολλὰ βάρη καὶ τὰς πολλὰς ὀχλήσεις τὰς καθημερινὰς τῶν χρεωφειλετῶν...» ἢ «μὴ δυνάμενος ὑποφέρειν τὰς καθ' ἑκάστην ἐνοχλήσεις καὶ ἀπαιτήσεις τῶν ἀπείρων χρεῶν τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας...», γράφουν τὰ ὡς ἄνω ἔγγραφα.

Δήλωναν, λοιπόν, παραίτηση οἱ πατριάρχες, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα ἐξασφάλιζαν νὰ τοὺς δοθεῖ κάποια ἐπαρχία πρὸς ζωάρκειαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ παραπάνω ἔγγραφο τοῦ Παΐσιου. Ἔτσι μὲ τὰ εἰσοδήματα τῆς μητροπόλεως εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν καὶ κυρίως νὰ πληρώνουν τὰ χρέη τους, ποὺ συχνὰ ἦταν καὶ ἡ αἰτία ἔξωσής τους ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα.

Λόγοι οἱ ὁποῖοι προκάλεσαν ἀλλαξοπατριαρχεῖες

Ὁ Κομνηνὸς Ὑψηλάντης τὸ ἔτος 1655 μὲ θλίψη σημειώνει, μὲ τὰ παρακάτω λόγια, τὶς αἰτίες γιὰ τὶς συχνὲς ἀλλαγὲς πατριαρχῶν στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης, χάρις στὶς ὁποῖες τὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο ἔπαιρνε μεγάλα ποσά: «Παρατρέχω οὖν τὸ ὅτι τοιοῦτους καρπούς δὲν ἔπρεπε νὰ τρυγᾷ ὁ θρόνος αὐτὸς ἀπὸ τὸ σύστημά του· πρῶτον μὲν ἀπὸ τῆς ὀρμῆς τῶν ἐπιβαίνειν κατατολμώντων παρανόμως· δεῦτερον ἀπὸ τὴν διαγωγὴν τῶν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐνδημούντων μητροπολιτῶν· καὶ τρίτον ἀπὸ τὰς φατρίαις λαϊκῶν τινῶν ἀρχόντων συμφωνούντων τοῖς ῥηθείσι μητροπολίταις διὰ τὰ ἴδια τέλη, αἰσχροκερδῆ θελήματα καὶ ἀξιομισήτους σκοπούς, πολλὰκις βιαζόντων καὶ καταδυναστευόντων πατριάρχην τε καὶ τοὺς ἐνδημούντας ἀρχιερεῖς διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν αἰσχροκερδειῶν αὐτῶν»³⁴.

33. Γερμανὸς Σάρδεων, ὁ.π., σ. 138-139.

34. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ὁ.π., σ. 155.

Παρ' ὅλο ποὺ ἡ πρωταρχικὴ αἰτία γιὰ τὶς ἀλλαξοπατριαρχεῖες στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ὄλες τὶς χρονικὲς περιόδους ἦταν οικονομικὴ, μποροῦμε νὰ κατηγοριοποιήσουμε κάποιες ἄλλες αἰτίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν μὲν οικονομικὴ ἀφετηρία ἐμπλέκονται ὅμως σ' αὐτὲς καὶ ἄλλοι παράγοντες ἔξωτερικοί ἢ ἐσωτερικοί.

α) Ἐπέμβαση τῶν Ἰησουιτῶν στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πατριαρχείου

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση αὐτῆς τῆς παραμέτρου εἶναι ὁ κατατρεγμὸς τοῦ πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίστηκε «αἰρετικός», ἐξ αἰτίας ἀφ' ἑνὸς τῆς συμπάθειάς του γιὰ τὴν καλβινιστικὴ διδασκαλία καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀντίθεσής του στὴν ἐνωτικὴ δραστηριότητα τῆς Ρώμης. Οἱ Ἰησουῖτες κατηγοροῦσαν τὸν πατριάρχη στὸν μεγάλο βεζύρη καὶ πέτυχαν τὴν ἔξωσή του ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν ἐξορία του. Ἐξί φορές ἀνέβηκε στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Κύριλλος, τὰ ἔτη 1612, 1621, 1623, 1630, 1634 καὶ 1637. Κάθε φορὰ ἡ ἐπέμβαση τῶν Ἰησουιτῶν καὶ τῆς γαλλικῆς πρεσβείας τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν καθοριστικὴ, ἀφοῦ ὁ Λουδοβίκος ΙΓ' θὰ προτιμοῦσε νὰ ἔχει στὸν θρόνο ἕναν φιλοκαθολικὸ πατριάρχη³⁵. Ἀποκορύφωμα τῆς γαλλικῆς ἐπέμβασης εἶναι ἡ πληρωμὴ ἀπὸ τὸν γάλλο πρέσβη κόμη Césy τοῦ ποσοῦ τῶν 40.000 ταλήρων, ποὺ ζήτησε ὁ βεζύρης Hüsein Mere (1622-1623), γιὰ νὰ καθαιρέσει τὸν Λούκαρη. Ἡ καθαίρεση αὐτῆ ἔγινε παράνομα καὶ χωρὶς τὴν ἀπόφαση τῆς Συνόδου³⁶. Τὰ δραματικὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ πατριάρχη εἶναι γνωστὰ ἀπὸ λαμπρὲς ἐργασίες, ποὺ ρίχνουν ἄπλετο φῶς τόσο στὰ γεγονότα ὅσο καὶ στὶς συνωμοσίες, οἱ ὁποῖες στόχο εἶχαν τὴν ἐπιρροή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ὅργανο τῶν Ἰησουιτῶν καὶ μάλιστα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας τῆς Κωνσταντινούπολης θεωρεῖται ὁ Γρηγόριος Α', πρῶην μητροπολίτης Ἀμασειας, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ γάλλου πρέσβη κόμη Césy. Στραβοαμασειας ἀποκαλοῦν αὐτὸν τὸν πατριάρχη οἱ μητροπολίτες καὶ ὅταν κατορθώνουν νὰ τὸν ἐξώσουν τὸν ἀφορίζουν καὶ τὸν ἀναθεματίζουν, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω· ὁ Κομνηνὸς Ὑψηλάντης ὡστόσο δὲν κάνει καμιὰ ἀναφορὰ στὶς παρασηκαστικὲς κινήσεις, παραθέτει ἀπλῶς τὰ γεγονότα:

35. Hering, ὁ.π., σ. 81.

36. Στὸ ἴδιο, σ. 103-105.

[1623] «Ὁ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις, προστάς τοῦ θρόνου μῆνας δέκα πρὸς τοῖς ἑπτὰ καὶ ἡμέρας τέσσαρας, ἀδίκως ἐξώσθη τῷδε τῷ ἔτει Ἀπριλίου ιβ', ἐπὶ τοῦ προρορηθέντος Σουλτάν Μουράτ τοῦ Δ', εἶτα καὶ ἐξωρίσθη... Γέγονε δὲ ταῦτα τῇ καταδρομῇ Γρηγορίου τοῦ Ἀμασειας μητροπολίτου, τοῦ Στραβοαμασειας ἐπικληθέντος, ὃς ληστρικῶς τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον καθήρπασε, Μαΐου ιζ', ἡμέρα Τρίτη περιβληθεὶς τὸ βασιλικὸν ἔνδυμα (συνόντων αὐτῷ δύο καθηρημένων ἀρχιερέων, Μητροφάνους τοῦ Ἀχριδῶν καὶ Ἰωάσαφ τοῦ πρώην Σερρῶν, παρὰ τοῦ ἐπιτρόπου Χουσεῖν πασοῦ... Καὶ μετὰ μῆνας τρεῖς, Αὐγούστου ιζ', ἡμέρα Τετάρτη πρὸς τὸ ἔσπερας, παραδοθεὶς ὁ Γρηγόριος σιδηροδέσμιος τῷ Ἀχμέτ-ἀγά εἰς τὴν Ρόδον ἐξωρίσθη»³⁷.

Στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καὶ ὁ Κύριλλος Β' ὁ Κονταρής, ὁ ὁποῖος εἶχε μαθητεύσει στῇ σχολῇ τῶν Ἰησοιτῶν στὸν Γαλατᾶ καὶ ὑποστηριζόταν ἀπὸ αὐτοὺς «ὀρεγόμενος δράξασθαι τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου». Στῇ δεύτερη πατριαρχία του τὸ 1638 ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Οὐρβανὸ τὸν Η', καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν πρέσβη τῆς Αὐστρίας Ροδόλφο Σμίθ. Ὁ τελευταῖος ὅταν ἐκτελέστηκε ὁ Κύριλλος Λούκαρης εἶχε δηλώσει μὲ ἱκανοποίηση: «Ἐτσι αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς τῆς ἀγίας καθολικῆς ἐκκλησίας τελείωσε τὴν κακοήθη ζωὴ του, χάρις στῇ δίκαιη κρίση τοῦ Θεοῦ»³⁸.

Στὰ παιχνίδια ἐξουσίας ποὺ παίζονταν εἰς βᾶρος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας πρωταγωνιστοῦσαν οἱ εὐρισκόμενοι στὴν Κωνσταντινούπολη πρέσβεις τῆς Γαλλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Βενετίας ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ πρέσβεις τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἀφ' ἑτέρου. Καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πατελάρος ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη εἰσπήδησε στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἰησοιτῶν καὶ ἔμεινε στὸ ἀξίωμα αὐτὸ τὴν πρώτη φορὰ τὸ 1634, γιὰ σαράντα μέρες, καὶ τὴ δεύτερη τὸ 1652, γιὰ ἓνα δεκαπενθήμερο. Ἀλλὰ καὶ ὁ Παρθένιος ὁ Μογιλάλος τὸ 1671 πέτυχε νὰ φορέσει «καβάδιον», ἀφοῦ χρησιμοποίησε ἰσχυρὰ μέσα καὶ μάλιστα μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ πρέσβη τῆς Γαλλίας Marquis de Nointel. Ἡ τόσο μικρῆς διάρκειας παραμονὴ τῶν πατριαρχῶν αὐτῶν στὸν θρόνο εἶναι δηλωτικὴ τῆς ἀνωμαλίας τῶν καιρῶν.

Μεγάλη ἦταν ἡ ἀναστάτωση καὶ ἡ λύπη ποὺ προκλήθηκε στῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐξ αἰτίας τῆς συκοφαντίας τοῦ Παρθενίου Γ', ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μῆνες στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ 1657 διαβλήθηκε στὸν σουλτάνο ἀπὸ

37. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *δ.π.*, σ. 131.

38. Hering, *δ.π.*, σ. 371.

τοὺς ἐχθροὺς του καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν ἀββᾶ τῶν Ἰησοιτῶν, ὅτι συνεργάστηκε μὲ τοὺς Ρώσσοις, στοὺς ὁποίους φέρεται ὅτι εἶχε ἀποστείλει ἐπιστολές³⁹. Μὲ διαταγὴ τοῦ Κιοπρουλοῦ Μεχμέτ πασοῦ, συνελήφθη καὶ παρ' ὄλο ποὺ βρέθηκε ἀθῶος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ διεξήγαγαν οἱ ἀρχές, ἀπαχρονίστηκε γιὰ λόγους σκοπιμότητος πολιτικῆς⁴⁰. Τὸ σῶμα του ἔμεινε κρεμασμένο τρεῖς μέρες καὶ στῇ συνέχεια ρίχτηκε στῇ θάλασσα. Τὰ χρονικὰ σημειῶνουν ὅτι ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ θλιβερὸ γεγονός καὶ ὕστερα οἱ ἐπίτροποι τοῦ σουλτάνου δὲν ἐπέτρεπαν σὲ κανένα πατριάρχη νὰ παρουσιάζεται στὸν σουλτάνο γιὰ τὸ καθιερωμένο χειροφίλημα, ὅπως συνηθίζοταν στὰ χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση⁴¹.

Ὡς κατακλείδα αὐτῆς τῆς παραγράφου παραθέτω τμῆμα ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Ἐνετοῦ Βαΐλου ποὺ κατοικοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ 14 Δεκεμβρίου 1626, πρὸς τὸν Δόγη σχετικὰ μὲ τὰ σχέδια τῆς Ἁγίας Ἐδρας.

«...ὡς ἐπληροφορήθην ἀπὸ τὸν μοναχὸν τοῦτον, οἱ ἐν Ρώμῃ ἐπιδιώκουν, ὅπως ἐπιτύχουν τὴν προσχώρησιν τῶν τεσσάρων Ἑλλήνων Πατριαρχῶν εἰς τὴν Φλωρεντινὴν Σύνοδον καὶ συμφώνως τῶν δογμάτων ταύτης, συντάξουν μίαν κατήχησιν πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν λαῶν, ὑποσχομένης ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τῆς αὐτοῦ Ἀγιότητος, ἐν ἐτήσιον χρηματικὸν ἐπίδομα πρὸς ἀνακούφισιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰς συχνὰς ἐπιβαρύνσεις καὶ ἐκβιάσεις τῶν Τούρκων, ὡς καὶ τὴν προστασίαν τῶν χριστιανῶν πρεσβευτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἢ ὁποία θὰ ἔπιπτε ἐπὶ μόνου τοῦ Γάλλου πρέσβεως. Οὗτος κατέπεισε μὲ τὰς συχνὰς ἐπιστολάς του τὸν Ποντίφηκα καὶ τὴν Congregatione, ὅτι ἅμα προσηλυτισθοῦν οἱ Πατριαρχαὶ τότε διὰ τῆς ἐξουσίας των θὰ εἶναι εὐκόλος ὁ προσηλυτισμὸς τῶν λαῶν διὰ μεγαλύτερα σχέδια...»⁴².

β) Οἰκονομικὲς ὀφειλὲς καὶ κορύφωση τῶν χρεῶν τοῦ πατριαρχείου

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ πατριαρχεῖο ἀποτελοῦσε ἓνα θεσμὸ μέσα στὸ ὀθωμανικὸ κράτος καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπαγόταν καὶ στὸ φορολογικὸ του σύστημα⁴³. Ἡ κα-

39. Ζαχαρίας Μαθᾶς, *Κατάλογος ἱστορικῶν τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Ναύπλιο 1837, σ. 214-215.

40. «Καισαρίου Δαπόντε Χρονογράφος (1648-1704)», στὸ Κ. Σάβας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 6.

41. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *δ.π.*, σ. 158.

42. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, «Πατριαρχικὰ ἦτοι ἀνέκδοτοι πληροφορία σχετικά πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 15, ἀριθ. 4, Ἀθήνα 1951, σ. 36.

43. Δ. Ἀποστολόπουλος, «Les mécanismes d'une Conquête: adaptations politiques

ταβολή τῶν νενομισμένων φόρων γινόταν ἀπὸ μέρους τοῦ ἴδιου τοῦ πατριάρχου, τὸν ὁποῖο εἶχε ἀναγνωρίσει τὸ κράτος ὡς μόνον ὑπεύθυνο καὶ τοῦ εἶχε δώσει μὲ τὰ βεράτια διορισμοῦ ιδιαίτερες δικαιοδοσίες⁴⁴ καὶ φοροεισπρακτικὲς δυνατότητες ὥστε νὰ μπορεῖ μὲ τὴ σειρά του νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οικονομικὲς ἀπαιτήσεις. Οἱ ἐξουσίες αὐτὲς θεωρήθηκε ὅτι ὀδήγησαν τὸν πατριάρχη νὰ ἀναπτύξει μιὰν ἀπολυταρχικὴ ἐξουσία διότι ἔπρεπε νὰ συλλέγει τὸ ποσὸν τοῦ ἐτήσιου φόρου ἀπὸ τὶς κατὰ τόπους μητροπόλεις μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο⁴⁵. Ὁ ἐτήσιος φόρος, βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῶν μελετῶν οἱ ὁποῖες ἐπεξεργάστηκαν τὰ σχετικὰ δεδομένα, ἀνέρχεται στὰ δύο χιλιάδες φλωρία, ποσὸν τὸ ὁποῖο θεσπίστηκε τὸ 1483 ἐπὶ πατριάρχη Συμεὼν τοῦ Τραπεζουντίου⁴⁶.

Παράλληλα μὲ τὸν ἐτήσιο φόρο ὁ ἐκάστοτε πατριάρχης εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλει στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιον τὸ συνηθισμένο πεσκέσι, δῶρο χρηματικὸ ποῦ πληρωνόταν κατὰ τὴν πρόβλησή του. Εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ συχνὲς ἐναλλαγὲς στὸν πατριαρχικὸ θρόνον ἦταν πηγὴ ἐσόδων γιὰ τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος⁴⁷, ἐνῶ ἀντιθέτως προκαλοῦσαν μεγάλα χρέη στὸ πατριαρχεῖο. Συχνά, μάλιστα, οἱ παρευρισκόμενοι ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δανείσει χρήματα στὸς ἐκάστοτε πατριάρχες, σέρονταν στὰ δικαστήρια ἀπὸ τοὺς δανειστὲς τοὺς⁴⁸, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν λόγο στὶς ἐκλογὲς καὶ νὰ ὑποστηρίζουν τὸν ὑποψήφιό τους μὲ πάθος. Ὁ Ὑψηλάντης σημειώνει ὅτι οἱ πατριάρχες Κύριλλος Λούκαρης, Ἀθανάσιος Πατελάρος, Κύριλλος ἀπὸ Βερροίας καὶ Νεόφυτος ἀπὸ Ἡρακλείας, «παραλόγως ἐδανείζοντο παρὰ ποσταντζήδων, τσαουσάδων, καπιτζιπασήδων, κασάπιδων, γουναρέων, Φράγκων, Ἑβραίων,

et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire Ottoman», *Actes du IIe colloque international d'histoire, Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. 3, Ἀθήνα 1986, σ. 203-204.

44. Κονόρτας, ὁ.π., σ. 207.

45. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου – Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιέρωματα καὶ δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002, σ. 91-98.

46. Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1453-1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 85-88.

47. Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İstanbul 1985, σ. 104-107. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀναλύονται οἱ μορφὲς δωροδοκίας στὸ Ὀθωμανικὸ κράτος καὶ στὸ συγκεκριμένο χωρίο ἀναφέρονται οἱ περιπτώσεις δωροδοκίας τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ὀθωμανοὺς ἀξιωματούχους.

48. Τὸ σύστημα πληρωμῆς τῶν διαφόρων δοσιμάτων ἀπὸ πλευρᾶς πατριαρχῶν εἶναι ἕνας φαῦλος κύκλος, ἀφοῦ γιὰ νὰ πληρώσει ὁ πατριάρχης τοὺς ὑποχρεωτικούς φόρους στὴν Πύλη εἰσέπραττε μὲ τὴ σειρά του ὑποχρεωτικὲς εἰσφορὲς ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες καὶ οἱ μητροπολίτες ἀπὸ τὸν κατώτερο κλῆρο. Josef Kabrda, *Le système fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno 1969, σ. 62-67.

Ἀρμενίων καὶ παντὸς τοῦ τυχόντος, οἷς ἐγγυηταὶ ἐγίνοντο οἱ ὑπ' αὐτοὺς διατελοῦντες μητροπολίται»⁴⁹.

Σὲ δραματικὴ κατάσταση ἐξ αἰτίας τῶν χρεῶν τοῦ ἔφθασε ὁ πατριάρχης Παῖσιος τὸ 1654 καὶ ἀναγκάστηκε νὰ φύγει κρυφὰ ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια πατριαρχείας. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Ἰωαννίκιος Β' ὁ ἀπὸ Ἡρακλείας, ποῦ ἀνέβηκε γιὰ τρίτη φορὰ στὸν πατριαρχικὸ θρόνον, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸν τὰ πράγματα δὲν ἦταν καλύτερα, ἀφοῦ ἕνδεκα μῆνες μετὰ τὴν κατοχὴ τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος συλλαμβάνεται καὶ φυλακίζεται πάλι ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας του νὰ πληρώσει τὰ χρέη⁵⁰.

Μεγάλα ποσὰ δαπανοῦσαν μητροπολίτες καὶ πατριάρχες ἐν ἐνεργείᾳ, οἱ πρῶτοι γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸν πατριαρχικὸ θρόνον καὶ οἱ δεῦτεροι γιὰ νὰ τὸν κρατήσουν. 20.000 γρόσια μαρτυρεῖται ὅτι ξόδεψε γιὰ νὰ πατριαρχεῖσει τρίτη φορὰ, παραμερίζοντας τοὺς ἀντιπάλους του, ὁ Παρθένιος Δ' ὁ Μογιλάος⁵¹ μετὰ τῶν ἐτῶν 1671-1677.

Τὸ 1670 ὁ Ἀλουῖσιος Μολίν, πρῶτος ἔκτακτος πρεσβευτῆς τῆς Βενετίας, ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ πολλῶν μηνῶν στὴν Κρήτη. Σὲ ἔγγραφο τοῦ πρὸς τὸν Δόγη ἀπὸ 15 Μαρτίου 1671 σχετικὰ μὲ τὰ πατριαρχικὰ πράγματα σημειώνει στὸ τέλος:

«Κατεβίβασαν ἀπὸ τὸν θρόνον τὸν γηραιὸν Πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ὀγδοήκοντα χιλιάδες ρεάλια, καταβληθέντα ἀπὸ ἕναν ἄλλον, ἵνα τῷ ἀφαιρέσουν τὸ ἀξίωμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ὁ πρῶτος ἠγόρασε πρὸ ἐνὸς ἔτους μὲ ἐξήντα χιλιάδας. Θὰ εἶναι πολὺ ἂν ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν στραγγαλισμὸν ὅπως συνηθίζετο νὰ γίνεται εἰς παρομοίας μεταβολάς, ἀλλὰ δὲν ἐφηρμόσθη τὸ μέτρον τοῦτο ἀπὸ τὸν τωρινὸν Βεζύρην, ὁ ὁποῖος ἱκανοποιεῖται μὲ 20.000 ρεάλια διὰ τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ τόσα θὰ πάρῃ ὁ Κεχαγιᾶς του καὶ 40.000 εἶναι διὰ τὸν Βασιλέα. Αὐταὶ αἱ δαπάναι, τὸ μεγαλεῖτερον μέρος τῶν ὁποίων ἐπιβαρύνει τοὺς πτωχοὺς Ἑλληνας, συνετέλεσαν ὥστε τὸ χρέος νὰ φθάσῃ τὰς ἐπτακοσίας χιλιάδας ρεαλίων. Καὶ εἶνε, συνεπείᾳ τούτου, εἰς ἐσχάτην ἀθλιότητα, ἐνῶ ἐξ ἄλλου θριαμβεύουν καὶ ὠφελοῦνται οἱ Τοῦρκοι»⁵².

Πράγματι οἱ Τοῦρκοι ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὶς ἀνώμαλες καταστάσεις καὶ

49. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ὁ.π., σ. 142.

50. Μελέτιος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Γ', Βιέννη 1784, σ. 465.

51. Πέντε φορὲς πατριαρχευσε συνολικὰ ὁ Παρθένιος Δ': 1657-1652, 1665-1667, 1671, 1674-1676, 1684-1685.

52. Κ. Μέρτζιος, «Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων», τχ. Β', ἀνὰτ. ἀπὸ *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 1960, σ. 26.

τήν ανταγωνιστική μανία τῶν υποψηφίων πατριαρχῶν καὶ ὑπέθαλπαν τὴν τάση γιὰ δωροδοκία τῶν ἀξιωματούχων, πολλές φορές, μάλιστα, σ' αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις ἐμπλέκονταν καὶ ἄλλα πρόσωπα, ἀκόμη καὶ οἱ γυναῖκες τῶν ἀξιωματούχων⁵³ ἢ τῶν σουλτάνων. Ἀντίθετη γνώμη φαίνεται νὰ ἔχει ὁ Halil Inalcik ὁ ὁποῖος παραλληλίζει τὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ διαδικασία μὲ αὐτὴν τοῦ Kethûda, καὶ σημειώνει ὅτι τὸ κράτος πάντα προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τοπικοὺς παράγοντες νὰ ἐμπλακοῦν στὶς ἐκλογές τοῦ προσώπου τοῦ Kethûda καὶ κατ' ἐπέκταση τοῦ πατριάρχη καὶ τῶν μητροπολιτῶν⁵⁴.

γ) Ὑποσχέσεις αὔξησης τῶν δοσιμάτων πρὸς τὴν Πύλη ἀπὸ τοὺς διεκδικητὲς τοῦ θρόνου

Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος συνδεόταν μὲ χρηματικὲς προσόδους, καθὼς ἡ ἀνάρρηση στὸν θρόνο ἐνὸς πατριάρχη καὶ ἡ παραμονή του σ' αὐτὸν ἦταν ἀποτελεσματικῆς συναλλαγῆς μὲ τὴν Πύλη. Ὁ P. Rycault γράφει ὅτι παλαιότερα ἡ ἐκκλησία δὲν πλήρωνε στὴν Πύλη περισσότερα ἀπὸ δέκα χιλιάδες χρυσά, ἀλλὰ ἡ πληθώρα τῶν υποψηφίων ἀνέβασε αὐτὴ τὴν τιμὴ στὰ 25.000⁵⁵.

Δεδομένου αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, εἶναι σαφὲς ὅτι περισσότεροι ἀπὸ ἕναν ἦταν οἱ μνηστήρες τοῦ θρόνου καὶ συνοδεύονταν ἀπὸ τοὺς ὄπαδούς τους, οἱ ὁποῖοι δὲν δίσταζαν νὰ χρησιμοποιήσουν κάθε μέσον ὥστε νὰ ἐπιβάλλουν τὸν υποψήφιο πρὸς ὑποστήριξη. Δημιουργοῦσαν, ἐπίσης, προϋποθέσεις πρὸς δὲν ἐπέτρεπαν σὲ κάποιους νὰ διεκδικήσουν τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ἦταν πάντα οἰκονομικὲς καὶ βάρυναν ὑπερβολικὰ τοὺς υποψηφίους. Τὸ 1606 καθαιρέθηκε ὁ μητροπολίτης Σερρών, ἐπειδὴ πρότεινε στὸν σουλτάνο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ποσὸν γιὰ πεσκέσι καὶ χαράτζι, ἀποσκοπώντας νὰ καταλάβει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης⁵⁶.

Κάποιοι υποψήφιοι πατριάρχες, δηλαδή, ὑπόσχονταν νὰ αὐξήσουν τὸ καθιερωμένο πεσκέσι πρὸς κατέβαλλε ὁ νεοεκλεγείς πατριάρχης, πράγμα τὸ

53. Εἶναι γνωστὴ ἡ διένεξη τοῦ ἡγεμόνα Γρηγορίου Γκάκα μὲ τὸν πατριάρχη γιὰ τὸ διαζύγιο τῆς ἀδελφῆς του Μαριώρας (βλ. παρακάτω).

54. H. Inalcik, «The status of the Greek Orthodox Patriarchate», *Turcica*, 20-21 (1991), σ. 420.

55. «In former times the church paid no more to the G. Signior, at the change of a Patriarch, than ten thousand Dollars; but the multitude of pretenders for this Office, hath enhanced the price to 25000 Dollars». Paul Rycault, *The present state of the Greek and Armenian Churches*, Λονδίνο 1678, σ. 107.

56. Ἀποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Νομικὴ Συναγωγή*, ὁ.π., σ. 376.

ὁποῖο ἀπεθάρρυνε κάποιους ἄλλους υποψηφίους. Εὐγλωττο εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Τιμοθέου Β', πρῶην μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ καταλάβει τὸ πατριαρχεῖο ἀνέβασε τὸ πεσκέσι κατὰ 8.000 χρυσὰ φλορίνια καὶ τὸ χαράτσι κατὰ ἕνα τρίτο⁵⁷, μὲ τὴ συναίνεση καὶ προτροπὴ τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης Παΐσιου καὶ Λαρίσσης Τιμοθέου. Ἡ συνωμοσία αὐτὴ ἐξυφάνθηκε ἐναντίον τοῦ Λούκαρη πρὸς ἦταν τότε πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ εἶχε τὴν ἐπιστάσια τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινούπολης⁵⁸. Ὁ Τιμόθεος πατριάρχευσε ὀκτὼ χρόνια, 1612-1620, καὶ πέθανε δηλητηριασμένος⁵⁹.

«Ἐφατρίασαν, ἐλκύσαντες καὶ ἄλλους μετὰ πονηρίας καὶ ἀπάτης καὶ χρέματα πολλὰ τοῖς ἄρχουσιν ὑποσχεθέντες, ὥστε λαβεῖν τὸ πατριαρχεῖον ἐπανεβασαν δὲ τὸ πεσκέσιον χιλιάδας χρυσίνων ὀκτὼ καὶ τὸ χαράτζιον τοῖς τρισὶν ἐν ἐπρόσθεσαν μέρος». Ἐφατρίασαν εἶναι ἡ λέξις κλειδί στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀλλὰ καὶ στὶς περισσότερες πατριαρχικὲς ἀλλαγὲς τὴν ἑκατονταετηρίδα πρὸς μελετᾶμε. Μικρὲς ομάδες μητροπολιτῶν καὶ λαϊκῶν ἀρχόντων μὲ οἰκονομικὰ συμφέροντα προωθοῦν ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο πρὸς τὸ ἐκπληρώσει τὶς προσδοκίες τους.

δ) Ἐσωτερικὲς ἐπεμβάσεις, συκοφαντίες καὶ ἀνατροπές

Σὲ καιροὺς δύσκολους, ὅταν προηγεῖτο κάποια βίαιη ἔξωση πατριάρχη ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, ἡ ὁποία πολλές φορές κατέληγε ἀκόμη καὶ σὲ θάνατο, ἦταν δύσκολο νὰ βρεθεῖ ἄμεσος ἀντικαταστάτης στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Τὸ 1657 ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄδικο καὶ οἰκτρὸ θάνατο τοῦ Παρθενίου Γ', τοῦ Παρθενάκη, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν, ὁ βεζύρης ζήτησε ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ προβοῦν σὲ πατριαρχικὴ ἐκλογή γιὰ τὴν πλήρωση τοῦ χηρεύοντος θρόνου. Θορυβημένοι οἱ μέλλοντες υποψήφιοι ἀρχιερεῖς κρύφτηκαν καὶ δὲν εἶχαν καμία ἐπιθυμία νὰ δεχτοῦν τὸ ἀξίωμα. Στὴ σύγχυση αὐτὴ παρουσιάστηκε ὁ μητροπολίτης Γάνου καὶ Χώρας Γαβριήλ καὶ δέχθηκε νὰ φορέσει τὸ καβάδι. Ὁ ἱεράρχης αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς χρονικογράφους ὡς ἀγράμματος καὶ ἀκατάλληλος γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἐνῶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων δηλώνει ὅτι ὁ Γαβριήλ προωθήθηκε «ὑπὸ τινῶν ἀθλίῶν ἀρχιερέων»⁶⁰. Ἡ παραμονὴ του ὡστόσο στὸν θρόνο δὲν διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ ὀκτὼ ἡμέρες· ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἔξωσή του ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο.

57. Γερμανὸς Σάρδεων, ὁ.π., σ. 103 καὶ σημ. 201.

58. Hering, ὁ.π., σ. 44.

59. Ὑπάρχουν κάποιες ὑπόνοιες ὅτι γιὰ τὸν θάνατό του εὐθύνεται ὁ Λούκαρης.

60. Βλ. τὸ σχετικὸ παράθεμα παρακάτω σ. 60-61.

χικό αξίωμα, αφού του εξασφαλίστηκε η μητρόπολη Προύσης προς ζωάρκειαν. Σημειώνεται μάλιστα ότι «εξώσθη από την καταδρομή των αρχιερέων». Η ζωή του όμως δεν τελείωσε όμως γιατί όντας στη μητρόπολη Προύσης τον διέβραλαν ότι βάρφτισε κάποιον Τούρκο, πράγμα που επέσυρε την όργη του βεζύρη, ο οποίος διέταξε τον απαγχονισμό του.

Ο Κομνηνός Ύψηλάντης γράφει για τον Γαβριήλ: «Μετά τουτον οὖν τὸν ἀδίκως καταδικασθέντα Παρθένιον ἐπιβαίνει τοῦ θρόνου ὁ μητροπολίτης Γάνου καὶ Χώρας Γαβριήλ, παρὰ γνώμην τῆς συνόδου, ἀνὴρ γραμμάτων ἀδαής. Ὅθεν μετὰ ἡμέρας 60 στεφανώσας γάμον ἀρχοντικὸν καὶ εἰπὼν κακῶς τὰς εὐχὰς, ἐξοῦται τοῦ θρόνου ὑπὸ τῆς τῶν ἀρχιερέων συναινέσεως, οἵτινες, ἵνα μὴ τοῦ λοιποῦ ἐνοχληθῶσιν ὑπ' αὐτοῦ, δεδώκασιν αὐτῷ διὰ πρὸς ζωάρκειαν τὴν τῆς Προύσης μητρόπολιν... Ὅ,τε προρρηθεὶς Γαβριήλ ὁ πρῶν Κωνσταντινουπόλεως, βαπτίσας Ἑβραῖόν τινα ἐν τῇ Προύσῃ, συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων καὶ διαβληθεὶς πρὸς τὸν βεζύρη Κιοπροულῆ Μεχμέτ-πασσάν, διάγοντα κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον ἐν τῇ Προύσῃ μετὰ τοῦ σουλτάνου, ὡς δῆθεν Τούρκον τινα βαπτίσας, κρεμᾶται ἐν τῇ Προύσῃ...»⁶¹.

Μέχρι τὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἑκατονταετίας τὰ πράγματα στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία δὲν εἶναι καλὰ, τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο στὸ πατριαρχικὸ αξίωμα δὲν θεωροῦνται ἰκανά. Ψευδοπατριάρχες τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Ύψηλάντης⁶² καὶ θρηνεῖ τὴ θλιβερὴ κατάσταση τοῦ Γένους. Πολλὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς γιὰ φατριασμοὺς τῶν λαϊκῶν ἀρχόντων μὲ ομάδες μητροπολιτῶν ὥστε νὰ ἐπιβληθεῖ ὁ ὑποψήφιος τῆς ἐπιλογῆς τους, πάντα μὲ οἰκονομικὰ ἀνταλλάγματα χάριν τῶν ὁποίων ἀπειλοῦσαν καὶ καταδυνάστευαν τὸν ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχη καὶ τοὺς ἐνδημοῦντες ἀρχιερεῖς.

Δεδομένου ὅτι κυρίαρχο σῶμα γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ πατριάρχη ἦταν ἡ σύνοδος τῶν μητροπολιτῶν, αὐτοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἀποφάσιζαν ποῖον θὰ προωθήσουν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ἡ παρατήρηση «τῇ συνεργίᾳ ἀρχιερέων ἐξώσθη τοῦ θρόνου ὁ παναγιώτατος πατριάρχης», ἔχει ἀπόλυτη ἐφαρμογὴ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις. Παρ' ὅλο πού, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ κατ' ἐπανάληψη, ἡ κύρια αἰτία τῆς ἀλλαγῆς στὸ πατριαρχικὸ αξίωμα ἦταν οἰκονομικὴ, καταγράφονται καὶ συκοφαντικὲς κατηγορίες τῶν προσώπων ποὺ βρίσκονται στὸ προσκήνιο ἀπὸ συναδέλφους ἀρχιερεῖς μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ τους.

Σὲ ἔκθεση τοῦ βενετοῦ Βαΐλου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸν Δόγη, ἀπὸ 15 Μαρτίου 1603, διαβάζουμε: «...ἐστάλη ἓνας τζαούσης νὰ φέρῃ τὸν

61. Κομνηνός Ύψηλάντης, ὁ.π., σ. 159, 160.

62. Στὸ ἴδιο, σ. 193-194.

ἐν Ρόδῳ εὐρισκόμενον ἐν ἐξορίᾳ Πατριάρχην⁶³, μὲ σκοπὸν ἵνα ἐπανέλθῃ εἰς τὴν προτέραν τοῦ ἔδραν, ἀλλ' ὅταν ἔφθασεν εἰς μικρὰν ἐντεῦθεν ἀπόστασιν, τὸν συνήτησεν ἄλλος τζαούσης, ὅστις εἶχε διαταγὴν ἀνακαλοῦσαν τὴν προηγουμένην καὶ οὕτω τὸ καράβι τὸ φέρον τὸν Πατριάρχην ἐπέστρεψε μετ' αὐτοῦ εἰς Ρόδον. Τὴν ἀνωτέρω διαταγὴν τὴν ἐπέτυχον οἱ ἀντίπαλοι του, διότι οἱ Ἕλληνες ἐδῶ εἶνε διηρημένοι εἰς φατρίες, αἱ ὁποῖαι διὰ δῶρων προκαλοῦν τὰς συχνάς αὐτὰς ἀξιοκατακρίτους μεταβολάς...»⁶⁴.

Οἱ μεταβολὲς αὐτὲς γίνονταν «ἢ μόνον τῇ συνδρομῇ τῶν ἀρχιερέων ἢ τῇ συγκατανεύσει αὐτῶν», ὅμως πάντοτε μὲ τὴν ἐνεργὴ ἀνάμιξή τους. Τὸ 1647 ὁ Παρθένιος ὁ Νέος κατηγορεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς ὅτι δὲν παρακάθεται στίς ἀγρυπνίες καὶ στίς μακρὲς ἀκολουθίες τῆς ἐκκλησίας καὶ ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας καθαιρεῖται. Βέβαια, αὐτὴ ἀπὸ μόνῃ της δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκὴς κατηγορία. Σημαντικότερη αἰτία τῆς ἀπομάκρυνσής του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἦταν ἡ αὔξηση τοῦ «ἐμβατοικίου».

Οἱ ἀντιπαραθέσεις τῶν ἀρχιερέων ἔπαιρναν δραματικὲς διαστάσεις ὅταν αὐτοὶ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὸν δικὸν τους ὑποψήφιο χρησιμοποιοῦσαν κάθε μέσο. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι καὶ ὁ σοφὸς καὶ λόγιος πατριάρχης Ἀθανάσιος Ε' (1709-1711), ὁ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως⁶⁵, συκοφαντήθηκε ὡς νεωτεριστῆς καὶ φιλολατῖνος, ἐπειδὴ θέλησε νὰ ἐπιβάλῃ τὸ μνημόσυνο τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων στοὺς ναοὺς καὶ στὰ μετόχια τοῦ Παναγιῶτου Τάφου τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας καὶ μὲ κανονικὲς διατάξεις νὰ ἐπικυρώσει τὶς παλαιὲς συνήθειες ὡς πρὸς τὴν ἀξία τῶν παλαιῶν ὀφικίων τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας⁶⁶.

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση συνομωσίας ἐναντίον τοῦ νόμιμου πατριάρχη εἶναι καὶ τὰ ὅσα διαδραματίστηκαν στὴ διάρκεια τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμῖα Γ' (1716-1726). Ὁ Ἱερεμῖας διαδέχθηκε τὸν Κοσμᾶ Γ', τὸν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας, τὸν ὁποῖο συχνὰ ἀποκαλεῖ Κακοκοσμᾶ. Σὲ σειρὰ ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν Χρυσάνθο Ἱεροσολύμων ὁ Ἱερεμῖας ἐξιστορεῖ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τελικὰ συνέλαβε τὸν Κοσμᾶ Γ' καὶ τὸν ἐξόρισε:

63. Πρόκειται γιὰ τὸν Νεόφυτο Β' τὸν ὁποῖο ἐξόρισε ὁ προκάτοχός του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο Ματθαῖος μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Ραφαήλ Β', ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια διέταξε τὴν ἐξορία τοῦ Νεοφύτου στὸ Σινᾶ. Βλ. Γερμανὸς Σάρδεων, ὁ.π., σ. 88-89.

64. Μέρτζιος, ὁ.π., σ. 28.

65. Μ. Μανούσκακας, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν κρητικὸ οἰκουμηνικὸ πατριάρχη Ἀθανάσιο Ε' τὸ Μαργούνιο (1709-1711)», *Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, Ἀθήνα 1988, σ. 451-468.

66. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 498.

«Εἶχεν αὐτὸς ἓνα φίλον τὸν Ἀχμετεφέντη Τζιλιγγιρζατέ, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ ὄσπητι ἐκάθησεν εἰς μερικὰς ἡμέρας· αὐτὸς οὗτος, ὡς τις καλὸς Ἰούδας, ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, παρέδωκε τὸν τοῦ ἀντιχρίστου πρόδρομον, ἐξειπῶν καὶ τὰ μελετώμενα παρ' αὐτοῦ δεινά· καὶ λοιπόν, ἔχοντες καὶ ἡμεῖς περὶ αὐτοῦ προετοιμασμένα φερμάνια, ἀπεστείλαμεν τζοχαντάρη τοῦ Ὑψηλοτάτου καγιμακαμπασιᾶ καὶ γιαντισάρους τοῦ κουλουκίου, ὁμοῦ μὲ εἰδικούς μας ἀνθρώπους, ἐπιάσαμεν τὸ καλὸν κυνήγι εἰς τὰς τρεῖς ὥρας τῆς νυκτὸς ἐξερχόμενον τῆς οἰκίας τοῦ ρηθέντος ἐφέντη καὶ περικεκοσμημένον, ἐν μὲν τῇ κεφαλῇ μὲ σαρίκι ἄσπρον, ἐν τοῖς ποσὶν ὑποδήματα ὀσμаниκά, καὶ μὲ πρασίνην γούναν φορεμένον, μὴ διαφέροντα καὶ τῷ ἱματισμῷ, καθὼς καὶ τοῖς ἔργοις τῶν ἐθνικῶν, καὶ αὐτὰ ἔγιναν ἡμέρα τετάρτη, τῇ δεκάτῃ τοῦ παρόντος, εἰς τρεῖς ὥρας τῆς νυκτὸς καὶ τὸν ἀπεστείλαμεν λοιπὸν εἰς τὸ Σινᾶ Ὅρος μὲ τζαούσην ὁποῦ στάζει φαρμάκιν ἀπὸ τὴν μῆτιν του»⁶⁷.

Ἡ περιγραφή εἶναι ἀπολαυστικὴ ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργούσαν οἱ πατριάρχες κατὰ τῶν διεκδικητῶν τοῦ θρόνου καὶ πῶς οἱ τελευταῖοι προκειμένου νὰ σώσουν ὄχι μόνον τὸ ἀξίωμα ἀλλὰ καὶ τὴ ζωὴ τους ἀκόμη κατάφευγαν σὲ κάθε εἴδους τεχνάσματα.

Στὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ποὺ ἐξετάζει αὐτὴ ἡ ἐργασία, τριάντα ἐννιά πατριάρχες ἀναρρήθηκαν στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δεκαεῖς περισσότερες ἀπὸ μία φορὲς. Ἐννέα ἀπὸ τοὺς πατριάρχες βρῆκαν βίαιον θάνατο, εἴτε μὲ πνιγμό, εἴτε μὲ δηλητήριο, εἴτε μὲ ἀγχόνη. Πολλοὶ ἐξορίστηκαν, ἄλλοι καθαιρέθηκαν καὶ ἀπομακρύνθηκαν, καὶ μόνον δύο πέθαναν ὄντας πατριάρχες. Παράδειγμα μακρόχρονης παραμονῆς στὸν θρόνο εἶναι ὁ Καλλίνικος Β', ὁ ὁποῖος παρέμεινε στὸν θρόνο δέκα ἕξι χρόνια, ἀπὸ τὸ 1694, καὶ πέθανε ὑπέργηρος, ὅπως σημειώνεται, τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1702. Μία φορὰ μόνον διεκόπη ἡ πατριαρχία του ἀπὸ τὸν Διονύσιο Δ', τὸ 1694.

Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων θεωρεῖται ἀσφαλῆς πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν πατριαρχῶν ὄχι μόνον τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπως ἐπιγράφει τὸ δωδεκάβιβλο ἔργο του, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁶⁸. Σ' αὐτὸν μάλιστα ἀνα-

67. Τὸ παράθεμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τῆς 15ης Ὀκτωβρίου, ἀπὸ τὸ Γραμματοφυλακεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, φάκ. Ἀλληλογραφία Τουρκίας· περιέχεται καὶ στὸ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, ἐπιμ. Ν. Φορόπουλου, σ. 507. Στὴν ἔκδοσιν πρέπει νὰ διορθωθοῦν ὀρισμένες παραναγνώσεις, ὅπως *καγιμακαμποῖα* ἀντὶ *καγιμακαμπασιᾶ*, *ἐφίππου* ἀντὶ *ἐφέντη*, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται προφανῶς στὴ δυσκολία ἀνάγνωστος τῶν σημειωμάτων τοῦ Μ. Γεδεών ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς νέας ἔκδοσης.

68. Συγγραφεῖς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀντιγράφουν τὸν Δοσίθεο σὲ θέματα ἀ-

φέρεται συχνὰ ὁ Κομνηνὸς Ὑψηλάντης κυρίως γιὰ τὰ χρόνια γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ἄμεση γνώση. Μία παράγραφος ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Δοσιθέου, ποὺ ἀναφέρεται στὸ θέμα τῶν ἀναρρήσεων στὸν θρόνο τοῦ πρωτοκλήτου ἀφορᾷ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα, καὶ συνοψίζει τὶς διαπιστώσεις μας ὡς πρὸς τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁶⁹:

«Εἴρηται ὅτι Παρθένιος ὁ γέρων ἐπατριάρχευσε ἐν ἔτει χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ τριακοστῷ ἐνάτῳ, καὶ τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ τεσσαρακοστῷ τετάρτῳ ἐξέβαλεν αὐτὸν ὁ Ἀδριανουπόλεως Παρθένιος ὁ νέος, ἐν τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ τεσσαρακοστῷ ἕκτῳ ἔτει ὁ Ἡρακλείας Ἰωαννίκιος ἐκβαλὼν, ἐξώρισεν εἰς Κύπρον, ὁ δὲ Παρθένιος φυγὼν καθ' ὁδόν, ἦλθεν εἰς Γιάσιον, καὶ συνεργεῖα τοῦ Βασιλείου Βοεβόδα ἔλαβε τὸ Πατριαρχεῖον δεύτερον, ὅτε ἀπεκτάνθη τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πενητηκοστῷ ἔτει, μηνὶ Μαΐῳ. τῷ αὐτῷ ἔτει καὶ μηνὶ ἐγένετο Πατριάρχης δεύτερον ὁ Ἰωαννίκιος, πατριαρχεύσας ἔτος ἐν καὶ ἡμέρας τρισκαίδεκα, εἶτα Κύριλλος ὁ ποτε Κορίνθου ἡμέρας ὀκτωκαίδεκα, καὶ πρὸ τοῦ μετατεθῆναι ἐξεβλήθη, εἶτα ὁ Πατελάρος Ἀθανάσιος τὸ δεύτερον, πατριαρχεύσας ἡμέρας τεσσαρεσκαίδεκα ὡς εἴρηται. Εἶτα Παΐσιος ὁ Λαρίσσης τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πενητηκοστῷ πρώτῳ ἔτει Ἰουλίου πρώτῃ ἐκβληθεὶς δέ, καὶ ἀπελθὼν εἰς Λέσβον τὴν ἰδίαν πατρίδα, ἡσύχασεν ἔτη τριακονταεπτὰ, καὶ ἀπέθανε. Μετὰ τοῦτον ἐγένετο τρίτον ὁ Ἰωαννίκιος, οὗ ἐκβληθέντος ἐν τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πενητηκοστῷ ἕκτῳ ἔτει, ἐπατριάρχευσε ὁ Χίου Παρθένιος ὁ καὶ Παρθενάκης καλούμενος, ἀγαθὸς καὶ θεῖος ἀνὴρ, ἐφ' οὗ ὁ ὑπὸ τοῦ Τατταρχάνη πρὸς τὸν Καζακίας Χάτμανον πεμφθεὶς πρεσβευτῆς ἰδὼν ἐκεῖ παρακαθήμενόν τινα Μητροπολίτην πρώην Νικαίας, καὶ ἐπανελθὼν, εἶπε πολλὰ τῷ Χάνη, τοῦ δὲ Χάνη γράψαντος τῷ Βεζύρη κατὰ τοῦ Πατριάρχου, ἔκραξεν ὁ Βεζύρης τὸν Πατριάρχην, καὶ ἠρώτησεν αὐτόν, εἰ ἔπεμφεν ἄνθρωπον εἰς τὸν Χάτμανον. Καὶ εἰ καὶ ἀθῶον εὗρεν αὐτόν, διὰ μέντοι τὸν λόγον τοῦ Χάνη ἐκρέμασεν αὐτόν, τῷ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πενητηκοστῷ ἑβδόμῳ ἔτει, τῷ Σαββάτῳ τοῦ Λαζάρου, ὃς καὶ ἴσατο κρεμάμενος ἡμέρας τρεῖς, εἶτα ριφθεὶς ἐν τῇ θαλάσῃ, εὗρισκεται ὕστερον, καὶ θάπτεται εἰς τὰ Νησία, καὶ γίνεται θλίψις εἰς τὴν πόλιν. Ζητεῖται δὲ ὁ Ἱεροσολύμων Παΐσιος ὑπὸ τοῦ Βεζύρη ὡς γνωστὸς αὐτῷ πατριαρχεῦσαι, καὶ κρύπτεται, καὶ τὶς Μητροπολίτης ἀγράμματος Γάνου καὶ Χώρας τοῦνομα Γαβριὴλ πορευθεὶς εἰς τὸν

νάφρησης καὶ καθάρσεως πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Συγκεκριμένο παράδειγμα εἶναι ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 446-451.

69. Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, Βιβλία ΙΑ' καὶ ΙΒ', ἔκδ. Ρηγόπουλου, [Θεσσαλονίκη 1983], σ. 72-73.

Βεζύρη γίνεται Πατριάρχης, και μετατίθεται υπό τινων ἀθλίων Ἀρχιερέων, και μετὰ δύο μῆνας στεφανώσαντα γάμον ἀρχοντικόν, μετὰ τὸ εἰπεῖν κακῶς τὰς εὐχάς, ἐκβάλλουσιν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς, και ἀντιεσάγουσι τὸν Προύσης Παρθένιον τέταρτον μετὰ τοιοῦτου ὀνόματος πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τὸν και Μογιλάον καλούμενον, ἐλάλει γὰρ τὰ πλείστα διὰ τῆς ρινός. Τὸν δὲ Γαβριὴλ ἡσυχάζοντα ἐν τοῖς ἰδίοις, και μετὰ δύο χρόνους ὄντος τοῦ σουλτάνου ἐν τῇ Προύση βαπτίσαντα τινὰ Ἑβραῖον, ἐσυκοφάντησαν οἱ Ἑβραῖοι βαπτίσει οὐχ Ἑβραῖον, ἀλλὰ Τοῦρκον, ὅθεν κρεμᾶ και αὐτὸν ὁ Βεζύρης, εἰς τὴν Προῦσαν τότε διατρίβων μετὰ τοῦ σουλτάνου».

ε) Ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις

Στὶς ἀλλαγὲς προσώπων στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως μικρὴ ἦταν ἡ ἀνάμιξη τῆς Πύλης. Οἱ ἀναρρήσεις και οἱ διορισμοί, καθὼς και οἱ καθαιρέσεις, οἱ ἐξορίες και οἱ βίαιοι θάνατοι τῶν πατριαρχῶν προετοιμάζονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς και τοὺς ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου. Οἱ ὑποψήφιοι πατριάρχες προσέφευγαν στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση γιὰ νὰ λύσουν τὶς μεταξὺ τους διαφορὲς και ἔβρισκαν, βέβαια, πρόσφορο ἔδαφος, ἀφοῦ ἡ κάθε πλευρὰ γιὰ νὰ δικαιωθεῖ προσπαθοῦσε νὰ προσφέρει ὅσο τὸ δυνατό περισσότερα χρήματα. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι χαρακτηριστικὴ μόνο τῆς περιόδου στὴν ὁποία ἐπικεντρώθηκε ἡ ἔρευνα. Στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ., και συγκεκριμένα στὰ χρόνια 1584-1597, ἀπὸ ὀθωμανικὸ ἔγγραφο —πρόκειται γιὰ μιὰ «συνοπτικὴ ἐκθεση» τοῦ βεζύρη Δερβίς πασᾶ (πέθανε τὸ 1605) ποὺ ὑποβλήθηκε στὸν σουλτάνο γιὰ ἔγκριση⁷⁰— προκύπτει σαφέστατα ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μουράτ Γ' (1574-1595) και στὴ συνέχεια τοῦ Μεχμέτ Γ' (1595-1603) παρατηρήθηκαν παρόμοιες κινήσεις αὔξεσης τοῦ πεσκέσιου ἀπὸ κάποιους ὑποψήφιους γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο μητροπολίτες. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι οἱ κινήσεις αὐτὲς καταδικάστηκαν ἀπὸ τὴν Πύλη, γιὰτὶ ἐνῶ, ὅπως προκύπτει πάντα ἀπὸ τὸ ἔγγραφο, τὸ 1584 τὸ πεσκέσι ἦταν 2.000 χρυσά, ἕνα χρόνο ἀργότερα αὐξάνεται: στὶς 720 χιλιάδες ἄσπρα, τὸ 1586 γίνεται δώδεκα φορτία ἄσπρα (ἕνα φορτίο ὑπολογίζεται στὰ 100.000 ἄσπρα)⁷¹ και τὸ 1587

70. Τὸ ἔγγραφο ἔθεσε ὑπ' ὄψη μου ἡ καθηγήτρια κυρία Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, τὴν ὁποία και εὐχαριστῶ: Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, σ. 124-125. Οἱ συνοπτικὲς ἐκθέσεις (telhis) ὑποβάλλονταν ἀπὸ τὸν βεζύρη στὸν σουλτάνο γιὰ ἔγκριση και στὴ συνέχεια ἐκδιδόταν ὁ σχετικὸς αὐτοκρατορικὸς ὄρισμός (firman).

71. Ευτυχία Λιάτα, «Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα». *Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 86.

εἴκοσι φορτία ἄσπρα. Ἡ ὑπερβολικὴ αὐτὴ αὔξεση τοῦ πεσκέσιου ὀδήγησε τὸν Δερβίς πασᾶ νὰ λάβει σοβαρὰ ὑπ' ὄψη τὰ παράπονα και τὶς ἀναφορὲς τῶν μητροπολιτῶν ἐναντίον τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου⁷² και νὰ προκαλέσει φερμάνι, τὸ ὁποῖο θὰ ἐπανεφέρε τὸ πεσκέσι στὰ 2.000 χρυσά.

Ὅπως ἀναφέρθηκε και παραπάνω, ὁ σουλτάνος ἀντιμετώπιζε τὸν πατριάρχη ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους ὑπαλλήλους του, ὅσον ἀφορᾶ τὴν οικονομικὴ του ὑποχρέωση⁷³ πρὸς αὐτόν, γεγονὸς τὸ ὁποῖο τὸν ὀδηγοῦσε στὸ νὰ τὸν προστατεύει ἢ νὰ τὸν τιμωρεῖ, ὅπως ἀκριβῶς και ἄλλους ἀξιωματούχους, και νὰ ἐκδίδει ὑπὲρ αὐτοῦ φερμάνια. Τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ ἐνισχύει και ὁ Κομνηνὸς Ὑψηλάντης ὅταν, καταγράφοντας τὶς περιπτώσεις ἀλλαγῆς στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, δηλώνει ὅτι ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὸ ὀθωμανικὸ κράτος τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰ. δὲν ἐπέτρεπε στὴν ἡγεσία του νὰ σκεφτεῖ ἀλλαξοπατριαρχεῖα, διότι μεγάλα ἦταν τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε. Καὶ πράγματι τὴν τριετία 1686-1689 ἡ ἦττα στὴν Οὐγγαρία και ἡ κατάκτηση τοῦ Μοριᾶ και τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς προκάλεσε τὴν ἐξόντωση μεγάλου μέρους τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ και τὴν ἀπώλεια πολλῶν ὀθωμανικῶν ἐδαφῶν, γεγονὸς ποὺ ἐξόργισε τὸν λαὸ ἐναντίον τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648-1687). Ἡ κρίση τερματίστηκε μετὰ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν σουλτανικὸ θρόνο και τὴν ἀνάρρηση τοῦ Σουλεῖμᾶν Β' (1687-1691).

Ὁ Ζαχαρίας Μαθᾶς στὸ λήμμα γιὰ τὸν Καλλίνικο Β' βρίσκει εὐκαιρία και κάνει κάποιους ὑπολογισμοὺς γιὰ τὶς ἀλλαξοπατριαρχεῖες: ἀφαιρεῖ τοὺς πατριάρχες, οἱ ὁποῖοι «τυρανικὴ βία» παύθηκαν, αὐτοὺς ποὺ ἀπεβίωσαν, αὐτοὺς ποὺ παραιτήθηκαν, αὐτοὺς ποὺ ἐκλέχθηκαν μὲν κανονικά, ἐξώσθηκαν βίαια ἀλλὰ ἀνακλήθηκαν συνοδικά, και καταλήγει σὲ ἐλάχιστα ὀνόματα πατριαρχῶν ἐναντίον τῶν ὁποίων καταφέρεται μὲ σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς. Θεωρεῖ, ὅμως, ὅτι μεγάλο μέρος εὐθύνῃς γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ σκαμπανεβάσματα τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας εἶχε «ἡ ἀπληστος πλεονεξία τῆς Τουρκικῆς Δυναστείας», ἡ ὁποία ἐνίσχυε τοὺς φιλόδοξους μητροπολίτες ποὺ ὀρμοῦσαν «ἀσυλλόγιστοι, λακτίζοντες και δάκνοντες και καταπατοῦντες ἀλλήλους, και ἀνεπήδων εἰς τὸ

72. Κατὰ τὴν ἐκθεσή του, οἱ μητροπολίτες καταφέρθηκαν ἐναντίον τοῦ Ματθαίου κατηγορώντας τον ὡς βίαιο και δῆλωσαν ὅτι προτιμοῦσαν τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Λούκιο (:) ὡς πατριάρχη. Σὲ σχετικὴ ἔρευνα δὲν κατέστη δυνατό νὰ ἐντοπίσω μητροπολίτη Ἀθηνῶν μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

73. Π. Κονόρτας, «Ὀρθόδοξοι ἱεράρχες στὴν υπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης». Πρακτικὰ τῆς Επιστημονικῆς Ημερίδας *Ρωμοὶ στὴν υπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης*, Εταιρεία Μελέτης τῆς Καθ' Ἠμᾶς Ανατολῆς, Αθήνα 2002, σ. 110-113.

ὕψος τῆς Ἀγιωτάτης Καθέδρας, ἐκ τῆς ὁποίας μετ' ὀλίγον κατεκρημνίζοντο κατὰ κεφαλῆς εἰς τὸ βάραθρον τῆς ἀπωλείας»⁷⁴.

Τὸν 18ο αἰ. οἱ ἐπεμβάσεις τῶν κοσμικῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀρχόντων στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἶναι πῶς συχνές. Οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως βρίσκονται στὸ κέντρο τοῦ παιχνιδιοῦ ἐξουσίας τῶν ἀξιωματούχων τῆς Πύλης, στὸ ὁποῖο δεσπόζουν οἱ αὐθέντες τῶν ἡγεμονιῶν καὶ οἱ δραγομάνοι, πὺ ἀπηρεάζουν τὴν ἐκλογή τους⁷⁵. Δὲν λείπουν ἐπίσης καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἀρχόντες ἀσκοῦν πιέσεις σὲ πατριάρχες γιὰ θέματα οἰκογενειακά. Τὸ 1726 ἡ Μαριώρα, ἀδελφὴ τοῦ δραγομάνου τῆς Πύλης Γρηγορίου Γκίκα, ζητάει νὰ τῆς δώσει διαζύγιο ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἀπὸ τὸν σύζυγό της, ὁ ὁποῖος εἶχε τυφλωθεῖ καὶ τὸν «ἀηδίαζεν». Ὁ Ἱερεμίας ὁμῶς ἀρνήθηκε, ἐπιμένοντας ὅτι αὐτὴ ἢ πράξη εἶναι ἄνομη, πράγμα τὸ ὁποῖο δυσαρέστησε τὸν Γρηγόριο Γκίκα. Ἔτσι ὅταν βρίσκεται στὴ θέση τοῦ ἡγεμόνα μετὰ τὴν συνεργίαν μερικῶν ἀρχιερέων ἐξορίζει τὸν πατριάρχη στὸ Σινᾶ⁷⁶.

Δὲν εἶναι σαφές ὥστόσο πάντοτε ἂν ἡ αἰτία πὺ ὁδηγεῖ σὲ κάποια ἀλλαγὸπατριαρχία ὀφείλεται σὲ ἐσωτερικοὺς ἢ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. Ἄν, δηλαδή, ἕνας πατριάρχης καθαιρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Συνόδου καὶ στὴ θέση του ἐκλέγεται κάποιος ἄλλος, μετὰ ἀφορμὴ τὴν ἔντονη ἐμπλοκὴ στὴν ἐκλογή του ἐνδὸς ἀρχόντα ἢ τῶν ἀρχιερέων τῆς Συνόδου, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τῆς ἐξώσης τοῦ πατριάρχη Ἱερεμίας μετὰ τὴν δολοπλοκίαν τριῶν μητροπολιτῶν, τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Βιζύης. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ διδασκάλου Ἰακώβου Μάνου πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων, τῆς 24 Ἰανουαρίου 1720, προκύπτει τριπλὴ ἐπέμβαση προσώπων στὰ πατριαρχικὰ πράγματα, τούρκων ἀξιωματούχων τῆς Πύλης, ἀρχιερέων τῆς Συνόδου καὶ λαϊκῶν ἀρχόντων τοῦ πατριαρχείου: «κατεκλείσθη ὁ κύρ Ἱερεμίας ἐν ἀδέσμῳ τηρήσει παρὰ τῷ Τζαουσαρεμίνῃ, καὶ ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἄδειαν δῆθεν λαβόντες παρὰ τῶν κρατούντων ἐκλέξασθαι τὸν διαδεξάμενον τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, πρῶτον μὲν ἄπαξ καὶ δις συνῆλθον κατ' ἰδίαν, ἔπειτα καὶ κοινῇ μετὰ κληρικῶν

74. Μαθᾶς, ὁ.π., σ. 227-231.

75. Ὑπάρχουν ἀκόμη μαρτυρίες γιὰ βίαια ἐπεισόδια ἐναντίον πατριαρχῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Σεραφείμ τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας τὸ 1733, ὁ ὁποῖος δέχθηκε τραῦμα ἀπὸ μαχαίρι, ὅταν ἐνῶ εὐλογοῦσε τὸν λαὸ ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ ἐπιτέθηκε κάποιος ὀπαδὸς τοῦ προκατόχου τοῦ πατριάρχη Ἱερεμίας. Ὁ Ἱερεμίας εἶχε καθαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ ἐξορίστηκε ἐπειδὴ θεωρήθηκε ἀνίκανος νὰ διευθετήσει τὰ θέματα τοῦ πατριαρχείου ὡς γέρον. Βλ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ὁ.π., σ. 336-337, Μ. Γεδεών, Πατριαρχικὸι Πίνακες, ὁ.π., σ. 525.

76. «τίς οἶδε, τί ψευθεὶς παρέστησε πρὸς τὴν Ἐξουσίαν», Μαθᾶς, ὁ.π., σ. 147. Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο βλ. καὶ Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ὁ.π., σ. 323.

καὶ ἀρχόντων εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀρχόντα μεγάλου δραγομάνου τῆς κραταιᾶς βασιλείας, προκαθεζομένου ἐν τῇ συνελεύσει τοῦ κύρ Κυρίλλου πρῶην Κωνσταντινουπόλεως»⁷⁷. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ περιγράφονται μετὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο οἱ ἄμεσα ἐμπλεκόμενοι σὲ μιὰ πατριαρχικὴ ἐκλογή. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πατριάρχες, ὅταν νοιώθουν νὰ ἀπειλεῖται τὸ ἀξίωμά τους, προστρέχουν σὲ φίλους τους ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἢ ἐξωσθῆ τους⁷⁸.

* * *

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἔγινε μιὰ προσπάθεια νὰ τοποθετηθοῦν στὶς σχετικὲς παραγράφους παραδείγματα ἀλλαξοπατριαρχειῶν πὺ ἐμπίπτουν στὴν προτεινόμενη κατηγοριοποίηση. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ περιπτώσεις πὺ καταγράφονται ἐδῶ εἶναι ἐνδεικτικὲς καὶ δὲν εἶναι οἱ μόνες, καθὼς ἐπίσης ὅτι κάθε παράδειγμα μπορεῖ νὰ ἐμπίπτει σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίες, οἱ ὁποῖες ὅλες μαζί συγκλίνουν στὸ μεγάλο ζητούμενο, τὴν αὐξησὴ, δηλαδή, τῶν οἰκονομικῶν πόρων τῆς κεντρικῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης.

Ὁ σοφὸς Μ. Γεδεών, ὁ ὁποῖος γινώριζε ὅσο κανεὶς ἄλλος τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλης καὶ κάθε λεπτομέρεια τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν πατριαρχῶν ἀπὸ τίς ἐνδελεχεῖς ἔρευνές του στὰ ἀρχεῖα καὶ στοὺς πατριαρχικοὺς κώδικες, χαρακτηρίζοντας τοὺς πατριάρχες, δὲν διστάζει νὰ δηλώσει μετὰ τὴν σοβαρότητα πὺ τὸν διέκρινε: «ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, ἀνθρωποὶ πρὸς ἀνθρώπους. Καὶ κατεδίωκον μανικῶς ἴσως οἱ Κονταρεῖς τοὺς Λουκάρεις. Εἰς ἀνθρώπινα πάθη κυλιόμενοι, παρὰ τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀρχόντων ἐμυκτηρίζοντο πολλάκις, οὐχὶ σπανίως προὔπηλακίζοντο, σπανίως ὡς τὰ ἱερὰ προδιδόντες συκοφαντούμενοι, λογιζόμενοι σκάνδαλον Ἰουδαίοις, Ἑλλη-

77. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικὸι Πίνακες, σ. 511, ἀπὸ ἐγγραφοῦ τῆς συλλογῆς τοῦ Γραμματοφυλακείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

78. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ε' τὸ 1711 πρὸς τὸν Χρῦσανθο διαβάζουμε: «Ἐπειτα μᾶς ἤλθον ἄλλα γράμματα, καὶ γράφουσι πῶς εὐρίσκεται αὐτόθι πρόσωπον ὅπου εἶναι ταλίπης (διεκδικητής), διὰ τὸ πατριαρχεῖον, καὶ ἀνακατώνει, μάλιστα δὲ πῶς καὶ ἔταξεν οὐ μετρίαν ποσότητα χρημάτων εἰς τὴν πόρταν. Ταῦτα ἀκούσαντες ἐθροῦθημεν ἀποροῦντες διὰ τὸ ἀπροσδόκητον τοῦτο, καὶ ἀγνοοῦμεν ἂν εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδὴς ἢ φήμη αὐτῆ. Οὐ ἔνεκεν διὰ τοῦ παρόντος κοινῶς γράφοντες παρακαλοῦμεν τὴν μακαριότητά της νὰ ἐξετάσῃ καλῶς καὶ ἀκριβῶς αὐτόθι μετὰ κάθε τρόπον ὅπου ἡμπορέσει περὶ τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν, εἰς τὸ νὰ μάθῃ καταλεπτῶς τὸ ἀληθές καὶ νὰ μᾶς γράψῃ εἰς βεβαίωσιν, ὅπου καὶ ἡμεῖς νὰ κοιτάξωμεν τὸ τενταρίκι (ἐξασφάλισή) μας...». Γραμματοφυλακεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, φάκ. Ἀλληλογραφία Μεγάλης Ἐκκλησίας (1505-1799).

σι δὲ μωρία. Οὐδείς ὁμως αὐτῶν ἠγγόνει ὅτι φρουρός ἐτάχθη θεογράπτων δικαίων καὶ θεσμῶν, συμφερόντων καὶ δικαιωμάτων τοῦ Γένους φύλαξ»⁷⁹.

Οἱ πατριάρχες προέρχονται συνήθως ἀπὸ οἰκογένειες ἂν ὄχι ἀρχοντικές, τουλάχιστον μὲ κάποια οἰκονομικὴ εὐρωστία καὶ μὲ πνευματικὴ παράδοση, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ τοὺς στηρίξουν. Ἔχουν θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς φιλοδοξίες καὶ μετέχουν σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνέλιξης ἀπὸ μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς σὲ μητροπολίτες ἰσχυρῶν μητροπόλεων. Για τὴν προσωπικότητά τους ἔχουμε στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀνάλογα μὲ τὴν κατοπινὴ τους πορεία καὶ τὴν ἐμπλοκὴ τους σ' ὅ,τι καλὸ ἢ κακὸ συνέβαινε στὴν πατριαρχικὴ αὐλὴ μποροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς πράξεις τους. Ἡ μεγάλη προσπάθεια ποὺ κατέβαλλαν γιὰ ν' ἀνέλθουν στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀσκήσουν ἐξουσία καὶ νὰ προσποριστοῦν ὀφέλη, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἐκκλησία. Πολλὰ εἶναι τὰ πατριαρχικὰ γράμματα καὶ οἱ πατριαρχικὲς πράξεις κατὰ πατριαρχεῖο, ποὺ μποροῦν νὰ μαρτυρήσουν γι' αὐτὴ τους τὴ φροντίδα. Τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ προκύπτουν, ὡστόσο, εἶναι πολλὰ καὶ ἓνα εἶναι τὸ κύριο: κατὰ πόσο καὶ οἱ πατριάρχες μαζί μὲ τοὺς Φαναριώτες⁸⁰ συντελοῦν ὥστε τὸ «ρωμαῖκο γένος» νὰ πάψει νὰ εἶναι ὑπόδουλο καὶ νὰ καταστεῖ ὑποτελὲς στὸ ὀθωμανικὸ κράτος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παρακάτω δημοσιεύονται μιὰ ἐπιστολὴ καὶ ὁ κατάλογος πατριαρχῶν τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται στὴν παρούσα ἐργασία. Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται ὡς παράδειγμα ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες γίνονται γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀλλαγὴ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης⁸¹. Περιέχεται στὴ συλλογὴ τοῦ Γραμματοφυλακείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, στὸν φάκελο Ἀλληλογραφία Τουρκίας, ἀπὸ ὅπου καὶ ἐκδίδεται⁸². Γράφεται τὸ 1714 καὶ ἀποστολέας εἶναι κάποιος Ζαχαρίας, ὁ ὁποῖος διηγεῖται σὲ ἠγεμόνα (ἴσως στὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο) τὰ ὅσα διαδραματίζονται στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Τὸ θέμα ποὺ ἀπασχολεῖ τὸ πατριαρχεῖο ἰδιαίτερα αὐτὴ τὴν περίοδο εἶναι ὁ καθορισμὸς τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος ὡς μαλικιανέ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης ποὺ πλειδοτοῦσε καὶ καταλάμβανε τὸν θρόνο μποροῦσε στὴ συνέχεια νὰ κατέχει τὸ ἀξίωμα «μέχρι θανάτου καὶ ἐφ' ὅρου ζωῆς»⁸³.

Τὴν θεοσεβῆ σου ἐκλαμπρότητα δουλικῶς καὶ εὐλαβῶς προσκυνῶ.

Δεόμενος τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν μακροχρόνιον αὐτῆς «Υγίαν τε καὶ στερέωσιν. ἃς εἶναι εἰς εἶδησιν τῆς ἐκλαμπρότητός σου, ὅτι τὰ σκάνδαλα καὶ ἀνακατώματα ὅπου ἕως τοῦ νῦν ἐσυνέβησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἦτον ἀπὸ δύο καλοῦς ἀνθρώπους καὶ ἐρμηνεῖς τῆς πόρτας⁸⁴ οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ νὰ θέλουν νὰ κάμουν ἀλλαξοπατριαρχεῖαν διὰ νὰ κάμουν τὰ θελήματά τους ἐσκάλιξαν καὶ ἔταξαν καὶ τοὺς μαλικιανέδες⁸⁵. Ἄγκαλὰ ὁ κύρ Κυπριανὸς ἐπολέμησε κάμποσον καιρὸν νὰ τὸ ἀποφύγη, ὁμως δὲν ἠμπόρεσεν, ἐπειδὴ καὶ δὲν ἔπαυαν ἐκεῖνοι οἱ καλοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ νὰ σκαλίζουν καὶ νὰ τὰ

81. Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Μ. Γεδεὼν στὸ «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς Ἡρακλείας (1714-1830)», *Θρακικά*, 5 (1934), σ. 8-9. Λεῖπουν ὡστόσο δύο ἀράδες στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν προσφώνηση καθὼς καὶ ἑννέα ἀράδες στὸ τέλος μὲ τὴν ἡμερομηνία καὶ τὴν ὑπογραφή.

82. Πηνελόπη Σταθὴ, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πρόδρομος τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 253-256.

83. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ὁ.π., σ. 294-295 καὶ Κονόρτας, ὁ.π., σ. 348-350 καὶ σημ. 138.

84. Πρόκειται γιὰ τὸν Μ. Διερμηνέα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Ἰωάννη Μαυροκορδάτο καὶ τὸν Διερμηνέα τοῦ στόλου Κωνσταντῖνο Βεντούρα.

85. malikâne, τίτλος ἰδιοκτησίας, κατὰ τὸν ὁποῖο τὰ σουλτανικὰ εἰσοδήματα ἐκχωροῦνταν στὸν πλειοδότη ἰσόβια.

79. Γεδεὼν, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 50.

80. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οἱ Φαναριώτες πρὶν ἀπὸ τὸ 1821», *Πρακτικὰ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας Ρωμοὶ στὴν Ὑπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης*, Ἐταιρεία Μελέτης τῆς Καθ' Ἠμᾶς Ανατολῆς, Ἀθήνα 2002, σ. 27.

ἀρτιρτζίζουν⁸⁶ καὶ ἐνόσω ἐζοῦσεν ὁ μακαρίτης Ἡρακλείας ἐστέκουνταν καλὰ καὶ ἀντιπάλευαν, ἀμὴ ἀφόντης ἀπέθανε καὶ ἔγινεν ὁ μὲν Χίου Ἡρακλείας ὁ δὲ ἀνεψιός του, Χίου, τότε πλέον δὲν ὑπέφεραν, ἀλλὰ ἔκαμαν ὅ,τι ἠμπόρουν, καὶ ἐπῆραν μὲ τὸ μέσον τοῦ τευτερτάρη⁸⁷ τὸν ἅγιον Ἡρακλείας⁸⁸, καὶ τὸν ἔβαναν εἰς τὸ μπασμπακίκουλη⁸⁹ νὰ σταθῆ δύο καὶ τρεῖς ἡμέρες νὰ εὔρουν αὐτοὶ καιρὸν νὰ κάμουν τὰ θελήματά τους. Ὅμως ἦτον δύο τζάτες⁹⁰ ἢ μία ἀπὸ τοῦ κὺρ Κοσμᾶ, καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τοὺς δύο ἐρμηνεῖς, πλὴν ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ κὺρ Κοσμᾶ ἐπήγαιναν καθ' ἑκάστην εἰς τὸν ἅγιον Ἡρακλείας ἐκεῖ ὁποῦ εὑρίσκεται εἰς τοῦ μπασμπακίκουλη καὶ τὸν ἐπαρακαλοῦσαν ἐπιπόνως νὰ στέρξῃ νὰ γένη πατριάρχης, διὰ νὰ κυβερνήσῃ καὶ τὸν κὺρ Κοσμᾶ, ὅμως ὁ Ἡρακλείας δὲν ἤθελεν καθ' οὐδένα τρόπον νὰ τὸ δεχθῆ σὲ τέτοιον καιρὸν, μάλιστα ὁποῦ ἔγινε καὶ αὐτὸς ὁ μαλικιανέ, μόνον τοὺς ἔλεγεν ὅτι προκρίνω τὴν ζωὴν μου νὰ χάσω παρὰ σὲ τέτοιαν κατάστασιν πατριάρχης νὰ γείνω. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ἐρμηνεῖς μὲ μερικοὺς ἀρχιερεῖς ἐψήφιζαν νὰ κάμουν ἢ τὸν Κύριλον ἢ τὸν Χαλκηδόνο ἢ τὸν Ἄρτης⁹¹, μὲ τὸ μέσον τοῦ τευτερτάρη, μάλιστα ἔδωσαν καὶ ἓνα ἀρζιχάλι⁹² διὰ τὸν Κύριλον, καὶ τὸ ἔσχιον ὁ ἐπίτροπος, ὅμως ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ κὺρ Κοσμᾶ ἐκατασκευάσαν τὴν δουλεία τους μὲ τὸ μέσον τοῦ κεχαγᾶ πλέον στοχαστικώτερον, καὶ τὸ σάββατον εἰς κη τοῦ φευρουαρίου ἐπῆγεν ὁ κὺρ Κοσμᾶς μὲ ἓνα ἀρζιχάλι εἰς τὸν ἐπίτροπον καὶ ζητῶντας τὸ πατριαρχεῖον καὶ «ὑποσχόμενος νὰ δώσῃ καὶ τὸ μίρι»⁹³, καὶ εὐθὺς τὸ ἐμπουγιούρησαν⁹⁴, καὶ ἔλαβε τέλος ἡ ὑπόθεσις του. Τὴν ἴδιαν ἡμέραν ὅμως ἐπῆγαν καὶ οἱ ἐρμηνεῖς μὲ μερικοὺς ἀρχιερεῖς διὰ νὰ κάμουν τὸν ἐδικόν τους, καὶ ἤυραν ἄλλον καμωμένον, καὶ ἐγύρισαν ὡσὰν Χιῶτες. Ὅμως ἂν ἤθελεν ὁ κὺρ Κυπριανὸς καθὼς τὸν ἐσυμβούλευσαν νὰ πάγῃ προτιήτερα μὲ ἓνα ἀρζιχάλι εἰς τὸν ἐπίτροπον νὰ ὑποσχεθῆ τοῦ μιρίου τὰ ἄσπρα, καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν σύστασιν του, αὐτὰ δὲν ἐγίνονταν, οὔτε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖον ἔβγαίναν. Ὅμως αὐτὸς ἀμέλησε, καὶ διὰ τοῦτο ἔπαθεν αὐτὰ ὁποῦ ἔπαθεν καὶ σήμερον ὅμως εἰς ταῖς β' τοῦ Μαρτίου θέλει νὰ πάγῃ ὁ κὺρ Κοσμᾶς μὲ τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ φορέσῃ τὸ καβάδι. Τὸν δὲ ἅγιον Ἡρακλείας τὸν εἶχαν κρατημένον διὰ νὰ μὴν ἀποφύγῃ τὴν μετάθεσιν τοῦ κὺρ Κοσμᾶ, ἐπειδὴ καὶ μὲ τὸ μέσον του θέλει νὰ γένη, καὶ σήμερον λοιπὸν

86. artırmak, αὐξάνω.

87. defterdar, ἀνώτατος προϊστάμενος τῶν οικονομικῶν ὑπηρεσιῶν.

88. Μητροπολίτης Ἡρακλείας ἦταν ὁ Γεννάδιος ὁ Λέριος.

89. başbakikulu, οἰκονομικὸς ἔφορος.

90. ομάδες.

91. Χαλκηδόνο Κωνσταντῖος καὶ Ἄρτης Νεόφυτος.

92. arzuhal, ἀναφορά, ἔκθεση.

93. miri, δημόσιος φόρος.

94. buyurmak, διατάζω.

φορέωντας ὁ πατριάρχης τὸ καβάδι θέλει ἔλθῃ καὶ ὁ Ἡρακλείας μαζί, διὰ νὰ κάμουν καὶ τὴν μετάθεσιν τοῦ κὺρ Κοσμᾶ, ὅμως ἐκλαμπρότατέ μου αὐθέντα δὲν ἠμπορῶ νὰ σᾶς περιγράψω τὴν πολλὴν προθυμίαν καὶ ἀγάπην ὄλων τῶν Χριστιανῶν καὶ μάλιστα τῶν Χιωτῶν διὰ τὸν ἅγιον Ἡρακλείας καὶ διὰ τὸν ἀνεψιὸν του ἅγιον Χίου, ὁποῦ ἦσαν ὅλοι ἐτοιμοὶ νὰ πᾶν νὰ ρίξουν ἀρζιχάλι διὰ λόγου του καὶ νὰ τὸν εὐγάλουν ἀπὸ τοῦ μπασμπακίκουλη, ὅμως ὁ Ἡρακλείας τοὺς ἐπαρακαλοῦσε, καὶ τοὺς ἐσυμπέρανε νὰ ἔχουν ὑπομονὴν καὶ κυβερνοῦνται τὰ πράγματα μὲ τὸ εἰρηνικὸν καλλίτερα μάλιστα καὶ διὰ τὸν ἀνεψιὸν του τὸν νῦν Χίου ἐστάθησαν ὅλοι οἱ Χιῶται νταβατζίδες⁹⁵ καὶ τὸν ἐζήτησαν ἐπιπόνως διὰ ἀρχιερέα τους λέγοντες πῶς : «ἡμεῖς καὶ τοὺς δύο τοὺς ἰξεύρομεν τόσους χρόνους εἰς τὴν πατρίδα μας καλοὺς καὶ τιμίους καὶ θεοσεβεῖς, καὶ καθὼς εἴμεσθεν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὸν θεῖον του, τόσους χρόνους ὁποῦ ἀρχιεράτευεν εἰς τὴν πατρίδα μας, ἔτῃ καὶ ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸν του, καὶ αὐτὸν θέλομεν διὰ ἀρχιερέα μας», καὶ μὲ τοῦτον τὸν τρόπον ἀπεδίωξαν καὶ ἐκείνον ὁποῦ ἤθελεν νὰ κάμουν οἱ ἐρμηνεῖς διὰ Χίου. Καὶ εὐχαριστία νὰ ἔχη ὁ Θεὸς ὁποῦ ἐκυβερνήθησαν τὰ πράγματα μὲ τοῦτον τὸν τρόπον, καὶ ἔγινεν καὶ ὁ κὺρ Κοσμᾶς πατριάρχης καὶ ἡσύχασε καὶ ὁ Ἡρακλείας, καὶ κατεσχύνθησαν οἱ ἐναντίοι ὁποῦ ἐγύρουν νὰ κάμουν τὰ θελήματά τους, καὶ ἔχομεν τῶρα καὶ τοὺς δύο εἰς τὸ σπῆτι μας, ἡγουν τὸν Ἡρακλείας καὶ τὸν Χίου, φίλους μας ἀκριβούς, οἱ ὁποῖοι καὶ παρακαλοῦσι πάντοτε τὸν Θεὸν διὰ τὴν μακροχρόνιον στερέωσιν καὶ ὑγείαν τῆς ἐκλαμπρότητός σου, ἥς τὰ ἔτη εἴησαν θεοθεν πολλὰ καὶ πάνυ εὐδαίμονα.

αψιδ' μαρτίου β'

Τὸ αἴτιον ὁποῦ ἀργοπορήσαμεν νὰ γράψωμεν πρὸς τὴν ἐκλαμπρότητά σου ἦτον αἱ πολλαὶ φροντίδες, ὁποῦ μᾶς ἤυραν ἀφόντις ἦλθομεν ἐδῶ ὁποῦ καὶ οἶδεν, ὅτι δὲν ἐλύσαμεν τὸ ζωνάρι μας ἀκόμη ἀπὸ τὸ νὰ περιπατοῦμεν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς ταῖς πόρταις βλέποντες πῶς ἔπασχον οἱ φίλοι μας, καὶ εὐχαριστία νὰ ἔχη ὁ Θεὸς ὁποῦ ἐκυβερνήθησαν τὰ πράγματα τοιοῦτοτρόπως.

Πιστὸς καὶ εὐλαβὴς δούλος Ζαχαρίας

95. davacı, ἐνάγων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ⁹⁶

1602-1603 Νεόφυτος Β'	1667 Κλήμης
1603-1607 Ραφαήλ Β'	1668-1671 Μεθόδιος Γ'
1607-1612 Νεόφυτος Β' (β)	1671 Παρθένιος Δ' (γ)
1612 Κύριλλος Α'	1671-1673 Διονύσιος Δ'
1612-1621 Τιμόθεος Β'	1673-1675 Γεράσιμος Β'
1621-1623 Κύριλλος Α' (β)	1675-1676 Παρθένιος Δ' (δ)
1623 Γρηγόριος Δ'	1676-1679 Διονύσιος Δ' (β)
1623 Άνθιμος Β'	1679 Άθανάσιος Δ'
1623-1630 Κύριλλος Α' (γ)	1679-1683 Ίάκωβος
1630 Ίσαάκ	1683-1684 Διονύσιος Δ' (γ)
1630-1634 Κύριλλος Α' (δ)	1684-1685 Παρθένιος Δ' (ε)
1634 Κύριλλος Β'	1685-1686 Ίάκωβος (β)
1634 Άθανάσιος Γ'	1686-1687 Διονύσιος Δ' (δ)
1634-1635 Κύριλλος Α' (ε)	1687-1688 Ίάκωβος (γ)
1635-1636 Κύριλλος Β' (β)	1688 Καλλίνικος Β'
1636-1637 Νεόφυτος Γ'	1688-1689 Νεόφυτος Δ'
1637-1638 Κύριλλος Α' (στ)	1689-1693 Καλλίνικος Β' (β)
1638-1639 Κύριλλος Β' (γ)	1693 ή 1694 Διονύσιος Δ' (ε)
1639-1644 Παρθένιος Α' (ό Γέρων)	1694-1702 Καλλίνικος Β' (γ)
1644-1645 Παρθένιος Β' (ό Νέος)	1702-1707 Γαβριήλ Γ'
1646-1648 Ίωαννίκιος Β'	1707 Νεόφυτος Ε'
1648-1651 Παρθένιος Β' (β)	1708-1709 Κυπριανός
1651-1652 Ίωαννίκιος Β' (β)	1709-1711 Άθανάσιος Ε'
1652 Κύριλλος Γ' (Παρθενάκης)	1711-1713 Κύριλλος Δ'
1652 Άθανάσιος Γ' (β)	1713-1714 Κυπριανός (β)
1652-1653 Παΐσιος Α'	1714-1716 Κοσμάς Γ'
1653-1654 Ίωαννίκιος Β' (γ)	1716-1726 Ίερεμίας Γ'
1654 Κύριλλος Γ' (β)	1726 Καλλίνικος Γ'
1654-1655 Παΐσιος Α' (β)	1726-1733 Παΐσιος Β'
1655-1656 Ίωαννίκιος Β' (δ)	1733 Ίερεμίας Γ' (β)
1656-1657 Παρθένιος Γ'	1733-1734 Σεραφείμ Α'
1657 Γαβριήλ Β'	1734-1740 Νεόφυτος ΣΤ'
1657 Θεοφάνης Β'	1740-1743 Παΐσιος Β' (β)
1657-1662 Παρθένιος Δ' (Μογιλάος)	1743-1744 Νεόφυτος ΣΤ' (β)
1662-1665 Διονύσιος Γ'	1744-1748 Παΐσιος Β' (γ)
1665-1667 Παρθένιος Δ' (β)	1748-1751 Κύριλλος Ε'

96. Οι χρονολογίες ανάρρησης και έξωσης από τον πατριαρχικό θρόνο προέρχονται από τους καταλόγους του Γερμανού Σάρδεων, δ.π., σ. 191-193 και τ. Β', Κωνσταντινούπολη 1938, σ. 146.

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

Η ΑΠΟΠΟΜΠΗ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΚΥΜΙΝΗΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

Στις υπάρχουσες μαρτυρίες σχετικά με τις συνθήκες αποπομπής του Σεβαστού Κυμινήτη από την Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης καθώς και με την ίδρυση του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας πρέπει να προστεθεί επιστολή του ίδιου προς τον Νεόφυτο Άδριανουπόλεως, ή οποία σώζεται σε ακαταλογογράφητο κώδικα της Καλύβης των Άγιων Αποστόλων στη Σκήτη της Άγιας Άννης του Άγιου Όρους, έπονομαζομένης του Πατριάρχου¹. Ο κώδικας -άκεφαλος με 14 φφ.-, που περιείχε την άλληλογραφία του Νεοφύτου Άδριανουπόλεως κυρίως με τον Γερμανό Νύσσης², σήμερα λανθάνει, πριν από την απώλειά του όμως είχε φωτογραφηθεί³.

Η παραπάνω επιστολή φέρει όνομα αποστολέα και παραλήπτη αλλά όχι

1. Τον κώδικα εντόπισε και κατέγραψε στις 22-24.3.1980 ό κ. Δ. Βαμβακάς, παλαιότερα ύποδιοικητής του Άγιου Όρους, τον οποίο εύχαριστώ για την παραχώρηση φωτοτυπιών από μικροταινίες της επιστολής. Ο κώδικας δέν περιέχεται στα δεκαεπτά χειρόγραφα της Καλύβης των Άγιων Αποστόλων, τά όποία περιέγραφε ό Εύλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος Άγιορειτικών χειρογράφων», *Θεολογία*, 21 (1950), σ. 325-331.

2. Στα φφ. 11'-12' περιέχονται τρεις επιστολές του Εύγένιου Γιαννούλη προς τον Νεόφυτο, τδ κείμενο των όποίων λήφθηκε ύπόψη στην έκδοση των επιστολών του Γιαννούλη στο Ι. Ε. Στεφανής - Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Εύγένιου Γιαννούλη του Αίταλου έπιστολές. Κριτική έκδοση, Έπιστημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ, Περίοδος Β' - Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 76, 249-250, 299-300.*

3. Την απώλεια του κώδικα μου πιστοποίησε κατά την επίσκεψή μου στις 15.9.2001 στην Καλύβη των Άγιων Αποστόλων της Σκήτης Άγιας Άννης ό αρχιγραμματέας του Άγιου Όρους μοναχός π. Ίωάννης, ό όποιος διαμένει στην άνωτέρω Καλύβη. Κατά την παραλαβή της Καλύβης στις άρχές της δεκαετίας του 1990 ό π. Ίωάννης δέν παρέλαβε παρόμοιο κώδικα. Σημειώτέον ότι με πρωτοβουλία του ίδιου τά χειρόγραφα όλων των Καλυβών της Σκήτης μεταφέρθηκαν σε κεντρική βιβλιοθήκη στο Κυριακό της Άγιας Άννης. Τον κώδικα πριν από την απώλεια φωτογράφησε ό κ. Δ. Βαμβακάς.

χρονολογία. Από τις αναφορές όμως που περιέχει μπορούμε να συμπεράνουμε ότι γράφτηκε στην Τραπεζούντα κατά το τέλος του 1682 –μετά τον Σεπτέμβριο– ή στις αρχές του 1683. Ο Κυμινήτης βρίσκεται με βεβαιότητα στην Τραπεζούντα την εποχή αυτή, και αναφέρει μάλιστα την ταλαιπωρία που υπέστη από τον λοιμό, ως δικαιολογία για την καθυστέρηση της επικοινωνίας του με τον Νεόφυτο⁴. Ο Κυμινήτης εκδιώχθηκε από τη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας τέλος του 1681 με αρχές του 1682, ενώ αυτό το έτος ιδρύθηκε το Φροντιστήριο Τραπεζούντας με πρώτο δάσκαλο τον ανώτερο λόγο⁵.

Στην επιστολή του προς τον Νεόφυτο ο Κυμινήτης αναφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία τόσο για την αιτία όσο και για τον τρόπο αποπομπής του από τη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας, γεγονός που δεν έχει διαλευκανθεί πλήρως⁶. Ο Κυμινήτης μπορεί να εκμυστηρευθεί λεπτομέρειες στον Νεόφυτο, καθώς ο τελευταίος είχε διωχθεί από τους συντηρητικούς κύκλους του Πατριαρχείου και τρέφει ιδιαίτερος φιλικά αισθήματα προς αυτόν. Ο ίδιος μάλιστα είχε υπεραμυνθεί του Κυμινήτη⁷. Ο τελευταίος του γράφει: *Οίδα γάρ οίδα την ειλικρινή της Ιεράς σου και θεοσόφου ψυχής προς ημάς αγάπην, οίαν εν άλλοις ούχ εύρομεν τοίς μάλιστα δοκοῦσι φίλοις (ειδόσι λέγω), εκ πολλῶν τε και άλλων και εν οίς οὔ μόνον παρόντων ήμῶν αλλά και άπόντων υπεραπολογείσθαι... και εκ πολλῶν πεπληροφορήμεθα ήν έχετε ειλικρινή και άνόθευτον προς ημάς αγάπην.* Σχετικά με την αποπομπή του Κυμινήτη γνωρίζουμε ότι κάποιιοι μαθητές οργάνωσαν στάση κατά του Κυμινήτη, πείθοντας τον χορηγό της Ακαδημίας Μανολάκη να άρει την εμπιστοσύνη του προς τον διευθυντή και να διακόψει τη μισθοδοσία του, ενώ κέρδισαν και την υποστήριξη του Γερασίμου του Ακαρνάνα, ο οποίος διαδέχθηκε τον Κυμινήτη στη διεύθυνση της σχολής. Οι μαθητές, οι οποίοι είχαν τη δύναμη να επηρεάζουν τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τον χορηγό Μανολάκη καθώς και να εκβάλλουν και να επιλέγουν τους

4. Την ίδια εποχή απέστειλε από την Τραπεζούντα επιστολές προς τους Ίωάννη Καροουφύλλη και Αντωνάκη Σπανδωνή στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ch. Karanasios, *Sebastos Trapezuntios Kyminetes (1632-1702). Biographie, Werkheuristic und die editio princeps der Exegese zu De virtute des Pseudo-Aristoteles*, Wiesbaden 2001, σ. 19.

5. Βλ. I. Κόλια, «Ο Σεβαστός Κυμινήτης και η ίδρυση του Φροντιστηρίου της Τραπεζούντας (Μαρτυρίες από μία άλληλογραφία στα τέλη του 17ου αι.)», *Ελληνικά*, 30 (1977-78), σ. 280-306.

6. Βλ. Karanasios, *δ.π.*, σ. 13-15.

7. Για τον Νεόφυτο που υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του θρησκευτικού ούμανισμού, βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 135-138.

δασκάλους τους⁸, είχαν ήδη εκδιώξει τον Γερμανό Νύσσης, ενώ μετά τον Κυμινήτη το τρίτο τους θύμα υπήρξε ο άλλοτε συνεργός τους στην αποπομπή του Κυμινήτη Γεράσιμος Ακαρνάν⁹. Ο Μανολάκης συνέπραξε με τους μαθητές¹⁰, ενώ ο Γεράσιμος παρά τη συμμετοχή του στη στάση κατά του Κυμινήτη δεν είχε ιδιαίτερη επιρροή στη σχολή, όπως αποδεικνύει η γρήγορη αποπομπή του ένα χρόνο μετά από αυτήν του Κυμινήτη (1683)¹¹.

Στην επιστολή αναφέρονται σχετικά με τα παραπάνω γεγονότα τα ακόλουθα: *...οίαν [= αγάπην] εν άλλοις ούχ εύρομεν τοίς μάλιστα δοκοῦσι φίλοις (ειδόσι λέγω) εκ πολλῶν τε και άλλων και εν οίς οὔ μόνον παρόντων ήμῶν αλλά και άπόντων υπεραπολογείσθαι επί τε πατριαρχῶν έγκαλούντων θνητοψυχίας ήμῶν διαβαλλομένοις, επί τε τῶν άγνωμόνων μαθητῶν έναγόντων επί του άρχοντος.* Από το απόσπασμα προκύπτει ότι οι «άγνώμονες μαθητές» κατηγορήσαν τον Κυμινήτη στον άρχοντα Μανολάκη, και με τη συνεργασία κάποιων «δοκούντων φίλων» –πιθανώς του Γερασίμου ή κάποιων ισχυρών εκκλησιαστικών και πολιτικών άρχόντων του Φαναρίου– τον διέβαλαν στον πατριάρχη Καλλίνικο Β', ο οποίος τον κατηγορήσε για «θνητοψυχία»¹². Η παραπάνω κατηγορία παρπέμει στη θεολογική θεωρία που υποστήριξε ο μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος Πατελάρος στο Βουκουρέστι την περίοδο 1680-1682, σύμφωνα με την

8. Ο Καροουφύλλης σε επιστολή προς τον Κυμινήτη αναφέρει για τους μαθητές: *... αναισχύντως σεμνολογούνται ότι γεγόνασιν ίκανοί εισάγειν και έξάγειν καθηγητάς.* Βλ. Κόλια, *δ.π.*, σ. 294.

9. Στο ίδιο: *επαnéστησαν και αύθις οί εν αυτῇ άσχολῶς σχολάζοντες μελανείμονες και κατά του Γερασίμου, πλύνοντες αυτόν ύβρεσιν.* Πβ. και επιστολή του Σπανδωνή προς τον Κυμινήτη της 28.5.[1683] στο I. Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 101 (και κώδ. 1223, φφ. 74^v-75^v της Ρουμ. Ακαδ.): *κατά δε του κύρ Γερασίμου οί καθ' ήμῶν επαναστάντες, κάκείνω χαρίζόμενοι τότε, τρίτον ήδη άγωγῆν κινήσαντες και άλλα πολλά άττα έγκαλέσαντες παβρόησία άπωσθήναι τουτόν της σχολής παρά τε του μακαριωτάτου και του άρχοντος παρεσκεύασαν.*

10. Κόλια, *δ.π.*, σ. 294: *...χρώμενοι προς την έαυτου [= Γερασίμου] έκβολήν φ και πρότερον έχρήσαντο κατά σου οδηγῶ και συλλήπτορι.* Ο Κυμινήτης έξ άλλου αναφέρει για τον Μανολάκη και τη σύζυγό του (κώδ. Ρουμ. Ακαδ. 1223, φ. 73^v): *... ή τῶν άπονενομημένων [= μαθητῶν] κακία τάναντία φρονείν παρασκεύασεν.*

11. Κόλια, *δ.π.*, σ. 294: *επαθεν οία και έδρασε.*

12. Οι «θνητοψυχίται» ήταν αίρετικοί του 3ου αιώνα και έμφανίστηκαν στην Άραβία. Ο Ίωάννης Δαμασκηνός αναφέρει γι' αυτούς ότι δέχονται την ψυχή ως φθαρτή: *θνητοψυχίται, οί την άνθρωπειαν ψυχήν εισάγοντες όμοίαν της τῶν κτηνῶν και τῶ σώματι λέγοντες συναπόλλυσθαι αυτήν (Περί αίρέσεων 90, 94, PG 757).* Σύμφωνα με την παραπάνω αίρεση ή ψυχή πεθαίνει μαζί με το σώμα και θά άναστηθεί μαζί με αυτό κατά τη δευτέρα παρουσία. Βλ. λήμμα «θνητοψυχίται» στη *θρησκευτική και ήθική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, Αθήνα 1965, στ. 525.

όποια «οἱ ἄγγελοι καὶ αἱ λογικαὶ ψυχαι κατὰ φύσιν εἶναι θνηταὶ καὶ κατὰ χάριν ἀθάνατοι»¹³. Τῆ θεωρία ἀντέκρουσε ὁ Γερμανὸς Νύσσης σὲ συζητήσεις με κριτὴ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη¹⁴.

Ὡς λόγος γιὰ τὴν ἐκτόξευση τῆς παραπάνω κατηγορίας πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴν πρόθεση συκοφάντησης τοῦ Κυμινήτη, καθὼς ἀπὸ τὰ ἔργα του –τουλάχιστον ἀπὸ τὰ σωζόμενα– δὲν προκύπτει ἡ παραμικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα· ἀντίθετα, ὁ τραπεζούντιος δάσκαλος ἴσχυε ὡς βαθὺς καὶ ἔγκυρος γνώστης τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας¹⁵. Πιθανὸν βέβαια νὰ παρερμηνεύτηκε κάποια ἀποψή του γιὰ τὴ θνητότητα τῆς ψυχῆς στὴν παράφραση ποὺ συνέγραψε ὁ ἴδιος στὰ σχόλια τοῦ Κορυδαλέα στὸ ἀριστοτελικὸ *Περὶ ψυχῆς*, γεγονὸς ὅμως ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ, καθὼς ἡ παράφραση δὲν σώθηκε¹⁶. Πάντως, τὰ κορυδαλικὰ σχόλια χρησιμοποιοῦνταν εὐρέως σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου με τὶς εὐλογίες τοῦ Πατριαρχείου. Ἀκόμη ὅμως καὶ πιθανὴ παρεξήγηση γιὰ τὶς ἀπόψεις Κυμινήτη ἀπὸ τὴν πλευρὰ κάποιων συντηρητικῶν κύκλων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἠβελημένη, ἐπειδὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἀποδεκτὴ ἡ διπλὴ ἀλήθεια¹⁷ στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμ-

13. Cl. Tsourkas, *Germanos Locros, Archevêque de Nysse et son temps (1645-1700)*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 49, 85 σημ. 3· Μ. Ι. Γ[εδεών], «Νεόφυτος μητροπολίτης Ἀδριανούπολεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 33 (1913), σ. 125. Πβ. καὶ Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 45-46.

14. Ὁ Γερμανὸς ἀναφέρει: καὶ ἐγένοντο διαλέξεις συχναί, βεβαιῶντος ἐμοῦ καὶ ἀποδεικνύντος τὸ ἐναντίον, ὅτι κατὰ φύσιν ἀθάνατοι, ἐπὶ κριτῆ τῷ μεγάλῳ λογοθέτῃ ὥστε ἠσύχασεν καὶ ἄκων. Βλ. Γεδεών, ὁ.π., σ. 125.

15. Συνέγραψε μάλιστα πολλὰ θεολογικὰ ἔργα, ἐνῶ τὸ 1703 (ἓνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατό του) ἐκδόθηκε ἡ *Δογματικὴ Διδασκαλία* του. Ἀκόμη, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων καὶ ὁ ἀνεπιός του Χρῦσανθος ζήτησαν τὴ γνώμη του γιὰ δογματικὰ προβλήματα σχετικὰ με τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας· βλ. Βασίλειος Ἀγχιάλου (ἐκδ.), «Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγὴ ἦτοι Σεβαστοῦ Τραπεζούντιου Κυμινήτου ἐπιστολὴ περὶ μετουσίωσης ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 1 (1881), σ. 243-246, 253-255. Τέλος, ὁ Ἀνθίμος Ἰβηρίτης, ἐκδότης τοῦ ἔργου *Ἐγχειρίδιον περὶ τῶν ἀποριῶν καὶ λύσεων... τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων* τοῦ Ι. Καρυοφύλλη (ἐκδ. 1697), στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως ὀνομάζει τὸν Κυμινήτη, ὁ ὁποῖος ἔλεγε τὸ βιβλίον φιλολογικὰ καὶ δογματικὰ, «τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων εἰδήμονα ἄριστον, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐσεβείας θερμότατον ζηλωτὴν καὶ εὐλαβεστάτον εἰς τὰ θεία».

16. Οἱ κώδικες 19 τῆς Εὐξείνου Λέσχης Ναούσης (olim Ἀργυρούπολη 9) καὶ 9 τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντας, οἱ ὁποῖοι περιέχουν τὴν παράφραση ἢ πιθανῶς πρωτότυπα σχόλια τοῦ Κυμινήτη, λανθάνουν.

17. Γιὰ τὴ διπλὴ ἀλήθεια βλ. O. Jochem, *Scholastisches, Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Theophilus Korydalleus zu Aristoteles' Schrift von der Seele*, διδακτ. διατρ., Giessen 1935, σ. 74-76. Πβ. καὶ Α. Μπενάκης, *Ἑλληνικά*, 23 (1970), σ. 401-403.

φωνα με τὴν ὁποία τόσο ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ὅσο καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεωροῦσα ἀντιμετωπιζόνταν ἀνεξάρτητα ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἴσχυαν κάθε μία ὡς ἀλήθεια μέσα στὰ πλαίσιά τους¹⁸.

Ἐνῶ ἡ κατηγορία τῆς θνητοψυχίας κατὰ τοῦ Κυμινήτη δὲν μπορεῖ νὰ στοιχειοθετηθεῖ, πιθανότερος λόγος γιὰ τὴ συκοφάντησή του φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἡ χρῆση τῆς κατηγορίας ὡς ἀφορμῆς γιὰ τὴ στάση κάποιων μαθητῶν του με σκοπὸ τὴν ἀποπομπή του, καὶ λιγότερο προσωπικὲς διαμάχες –πιθανῶς γιὰ τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Μιὰ τόσο βαριὰ κατηγορία ὅμως, ὅπως αὐτὴ γιὰ παραδοχὴ τῆς θνητοψυχίας –καὶ ὄχι γιὰ μεροληψία στὴ βαθμολογία, ὅπως στὴν περίπτωση Γερμανοῦ¹⁹–, ἐπιτρέπει τὴν ὑποψία ὅτι ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Κυμινήτη σχετίζεται με τὴν ιδεολογικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ Πατριαρχείου καὶ ἀνανεωτικῶν κύκλων. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν οἱ μαθητὲς θὰ πρέπει νὰ παρακινήθηκαν ἀπὸ ἐξωσχολικοὺς παράγοντες. Γνωρίζουμε ὅτι γύρω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη εἶχε σχηματισθεῖ προοδευτικὸς κύκλος λογίων, δασκάλων, ἐμπόρων, ἱερωμένων καὶ πολιτικῶν προσώπων²⁰. Γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση μάλιστα τοῦ Καρυοφύλλη ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας (1641-1664) ἰδρύθηκε ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ Μανολάκη, ἐνῶ ἀργότερα –με ἀποκορύφωμα τὸ ἔτος 1692– ὑφίσταται ὁ ἴδιος ἐπιθέσεις ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς τοῦ Φαναρίου²¹. Ὁ Κυμινήτης ὡς μαθητὴς τοῦ Καρυοφύλλη θεωροῦνταν πιθανῶς συνοδοιπόρος του, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ἐνόηλε με τὶς ιδέες ἢ τὴ συμπεριφορὰ του. Ἀντιθέτως, ἡ μαθητεία του δίπλα στὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο καθὼς καὶ ὁ συναινετικὸς του χαρακτήρας –καὶ ἡ φιλολογικὴ του κατάρτιση– ὑπῆρξαν ἱκανὰ προσόντα, ὥστε νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας γιὰ μιὰ δεκαετία (1671-1681). Πιθανῶς ὅμως νὰ ἐπικράτησε σκληρότερη τάση στὸ Φανάρι, ἢ ὁποία δὲν ἐπέτρεπε σὲ κάποιον θεωρούμενο ὁμοφρονούντα τοῦ ὑπόπτου γιὰ καλβινισμό Καραυφύλλη²² τὴ δι-

18. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ στὰ σχόλιά του στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (κώδ. 405 Ρουμ. Ἀκαδ., σ. 734): *Εἰ δέ που τὴν ἀριστοτελικὴν λέξιν ἐκτεθέντες τῇ ἱερᾷ θεολογίᾳ ἀντιφθεγξάμεθα, μὴ τις ἡμᾶς τῷ ὄντι ταῦτα φρονεῖν νομίζετω. οὐ μόνον τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους δόξαν ἀπανταχοῦ ἀνεπτυξάμεν, οὐχ ἵνα ταῦτα ἀκολουθῶμεν, ἀλλ' ἵνα διαφύγωμεν πρὸς τὰ τῆς εὐσεβείας ἅδιστα ὁδηγήσει θεῖου φωτὸς σπεύδοντες ὡς ἐφικτόν.*

19. Τ. Γριτσόπουλος *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τ. Α', Ἀθήνα 1966, σ. 221.

20. Βλ. Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 29 κ.έ.

21. Τὸ 1694 ἐκδίδεται στὸ Ἰάσιο τὸ ἔργο τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων *Ἐγχειρίδιον κατὰ Ἰωάννου Καρυοφύλλη*.

22. Βλ. Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 31. Ὁ Κυμινήτης ἔλεγε ἀπὸ δογματικὴ ἀποψὴ τὸ

δασκαλία στην Ακαδημία, ἔστω καὶ ἐὰν αὐτὸς κινουῦνταν στὰ ἰδεολογικὰ πλαίσια τοῦ Πατριαρχείου. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι, μόλις ὁ Κυμινῆτης ἀνάρρωσε στὴν Τραπεζούντα, ἔστειλε ἐπιστολὲς ἐκθέτοντας τὰ διαδραματισθέντα στὸν Καρυοφύλλη καὶ τὸν Νεόφυτο Ἀδριανουπόλεως, ἀκριβῶς δηλαδὴ σὲ αὐτοὺς ποὺ θεωροῦνταν ἀνεπιθύμητοι ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς. Παρὰ ταῦτα, ἡ παραπάνω ἐκτίμηση παραμένει ὑποθετική, καθὼς χρήζει περαιτέρω στοιχείων στῆριξης.

Ἡ ἀφιξὴ τοῦ Κυμινῆτη στὴν Τραπεζούντα τοποθετεῖται στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1682. Ἔτσι, δὲν μπορεῖ νὰ δίδαξε στὴ σχολὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφιξή του, καθὼς προσβλήθηκε ἀπὸ πανώλη²³. Πρὸς τὸν Νεόφυτο γράφει: *Πολλὰ μοι συνέβησαν ἐκείθεν [= Κωνσταντινούπολη] ἀπάραντι, ἐξ ὧν ἀπεκαλύθη ἐς τόδε τοῦ γράφειν εὐθὺς ἀρρώστια τοῦ σώματος, μεθ' ἧς φυγὰς παρὰ τὴν πάντη σχεδὸν κατακυκλώσαν τε καὶ θανατώσαν λοιμικὴν νόσον (ἐτυμολογικώτερον φάναι). Νῦν δ' ἐπέπερ ἡμᾶς ἡ τοῦ θεοῦ φιλανθρωπία ἐκ πάντων ἐβρύσατο θεοπειθέσιν ὑμῶν εὐχαῖς, καιροῦ λαβόμενοι, γραφῆ τὴν ὀφειλομένην προσκύνησιν ἀπονέμομεν. Τὰ μαθήματα στὸ Φροντιστήριον ἄρχισαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1682 λίγῳ πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξιν τῆς ἐπιστολῆς: Ἡρξάμεθα δὲ ἀπὸ Σεπτεμβρίου τῆς ἐνταῦθα σχολῆς ἐκ φοιτητῶν ἐς τόδε συγκροτουμένης ἐγγὺς τῶν εἴκοσι προθύμως ἀντεχομένων σπουδῆς. Ἔτσι, ἡ παραπάνω μαρτυρία παρέχει τὴν ἀσφαλῆ καὶ ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῆς ἱδρύσεως τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντας, δηλαδὴ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1682. Τὸ Φροντιστήριον, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον ὄργανωμένον σχολεῖον στὴν Τραπεζούντα μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ ἔτος 1461²⁴, θὰ λειτουργήσῃ μὲ διακοπὰς λόγῳ ἑλλειψῆς πόρων καὶ δασκάλων ὡς τὸ 1922, ἐνῶ θὰ ἀλλάξῃ στέγες μέχρι τὴν ἀνέγερσιν τοῦ περιφρουρουμένου κτηρίου τῆς σχολῆς μὲ τὴν ἀνατολὴν τοῦ 20οῦ αἰῶνα²⁵. Ἡ πρώτη στέγη τῆς σχολῆς*

ἔργο τοῦ Καρυοφύλλη *Ἐγχειρίδιον περὶ τινῶν ἀποριῶν καὶ λύσεων* (ἔκδ. 1697), ποὺ ἀποτελεῖ ἀπάντησιν στὴν ἐπίθεσιν τοῦ Δοσιθέου (*Ἐγχειρίδιον κατὰ Ἰωάννου Καρυοφύλλη*).

23. Karanasios, *δ.π.*, σ. 18. Βλ. καὶ P. Carelos – Ch. Karanasios, «Trapezunt im 17. Jahrhundert. Einige Informationen aus unedierten Briefen des Sebastos Kyminetes», *Βυζαντικά*, 16 (1996), σ. 361-368. Ἐμφάνισιν πανώλης στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 1681 ἀναφέρει καὶ ὁ Κ. Π. Κωστής, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης*, Ἡράκλειο 1995, σ. 372.

24. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν ὡς τὸ 1682 βλ. Ο. Λαμφίδης, «Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸν Πόντον 1463-1922», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 33 (1975-76), σ. 174-175 καὶ 197-198.

25. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Φροντιστηρίου δὲν ὑπάρχει κάποια μελέτη. Γιὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν του βλ. Γ. Ἀνδρεάδης, «Τὰ ἐγκαίνια τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντος (14-9-1902)», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 36 (1979), σ. 239, σημ. 1 καὶ Χρῦσανθος Τραπεζούντος, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 4/5 (1933), *passim*.

ὄπῃ ἔξε τὸ μετόχι τῆς μονῆς Περιστερᾶ στὴν Τραπεζούντα²⁶, ἐνῶ κατὰ ἄλλους τὸ μετόχι τῆς μονῆς Σουμελᾶ²⁷.

Ὁ Κυμινῆτης δείχνει νὰ ἔχει γνώσιν τῆς ἱστορίας τῆς Τραπεζούντας (νῦν δὲ πρῶτον ἀφαιμένη σπουδῆς εἰς ἀνάκτησιν τὸν ἐνόητον τρόπον τῆς ἀρχαίας καθ' αὐτὴν εὐγενείας), γνωρίζει ὅμως καὶ τὴν τραγικὴν κατάστασιν, στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ παιδεία στὴν πατρίδα του, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπουν «λόγοι καὶ βιβλίοι»²⁸. Ἔτσι, ἀπευθύνεται στὸν Νεόφυτον γιὰ τὴν ἀποστολὴν βιβλίων: *Ἄλλως τε καὶ χαριεῖσθε ταύτας [= βιβλίου] εἰδ' οἶδ' ὅτι τῆς τούτων ἀμοιούσης πατρίδι, δεομένη μὲν ἀμοιβῆς καὶ λόγων καὶ βιβλίων. Τὰ βιβλία ποὺ χρειάζεται εἶναι θεολογικῶν περιεχομένου, καθὼς ἡ περιοχὴ κινδυνεύει ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμὸν²⁹: Ἐὰν δὲ ποὺ καὶ τινὰς τῶν χρησίμων βιβλίων ὀθεπόμενοι λαβόντες πρὸς ἡμᾶς ἐκπέμψετε διὰ χειρὸς τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν Ἐλευθερίου³⁰, παρ' οὗ καὶ τὴν τιμὴν αὐτῶν λήψετε. Δεόμεθα μὲν πολλῶν καὶ ἄλλων, τὸ δὲ γε νῦν ἔχον, ἐάν ποὺ τύχητε Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου μετὰ σχολίων, τῶν τε νομίμων τοῦ νέου τύπου, πρὸς δὲ καὶ τῶν πρακτικῶν τῶν ἀγίων συνόδων, τῶν τοιούτων καὶ πάντων τῶν κτῆσιν ἐπιποθοῦμεν. Τὴν ἀπάντησιν τοῦ Νεοφύτου πρέπει νὰ ἔλαβε μὲ ἐπιστολὴν τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1683³¹. Ὁ Νεόφυτος δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ τὰ βιβλία, ἀλλὰ ὑπόσχεται νὰ ἐρευνήσῃ περαιτέρω: *Περὶ ὧν ἐπισκήπτεις βιβλίων, ἐξευρεῖν μὲν κατὰ τὸ παρὸν δυσχερές· δυσπόριστα γάρ. Φροντιστέα δὲ καὶ εὐρητέα οὐκ ὀκνήσομεν ἐξωνήσασθαι καὶ ἀποστεῖλαι.**

26. Δ. Οἰκονομίδης, «Συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ περιωνύμου ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντος», *Ποντιακά Φύλλα*, 1 (Ἰούνιος-Ἰούλιος 1936), ἀρ. 4-5 καὶ Λαμφίδης, *δ.π.*, σ. 198, 205.

27. Ε. Θ. Κυριακίδης *Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζούντα ἱερᾶς πατριαρχικῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς Ἱεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελᾶ*, Ἀθήνα 1898, σ. 187.

28. Πρὸς τὸν Χρῦσανθο Νοταρὰ γράφει τὸ 1688: ... νῦν διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀμαθίαν σκοτόμαιναν δεδυσκότος καὶ ἀμαυρωθέντος. Βλ. Κόλια, *δ.π.*, σ. 298-304.

29. Ὁ Δοσιθέος Ἱεροσολύμων βρῆκε τὸ ἔτος 1681 μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Τραπεζούντας ἐξισλαμισμένο. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς «Παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων», στὸ *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, 1891, σ. 287 (= φωτ. ἀνωτ. Βρυξέλλες 1963). Τὸ πρόβλημα ἀναφέρει καὶ ὁ Κυμινῆτης σὲ ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀντωνάκη Σπανδωνῆ: *νῦν δὲ μέγ' ἐρείπειον τὰ πρὸς τὴν εὐσέβειαν* (κῶδ. Ρουμ. Ἀκαδ. 1223, φφ. 118^v-120 καὶ Parisinus suppl. 1248, φ. 176^v).

30. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Σεβαστοῦ Ἐλευθέριος ἀναφέρεται καὶ σὲ δύο ἐπιστολὰς τοῦ πρώτου (κῶδ. ΕΦΣΚ 10, φ. 282^v, κῶδ. Ρουμ. Ἀκαδ. 1223, φ. 77) καθὼς καὶ σὲ δύο ἄλλες ἐπιστολὰς (κῶδ. ΕΦΣΚ 10, φ. 274 καὶ Eud. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909, σ. 18').

31. Κῶδ. Ρουμ. Ἀκαδ. 1223, φ. 81^v. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει χρονολογία *αχπρ' μεταγεινιῶνος φθίνοντος* (= 20-30 Ἰουλίου 1683).

Τὴν ἑναρξὴ τῶν μαθημάτων –χωρὶς ὅμως ἀκριβῆ ἡμερομηνία– ἀναφέρει ὁ Κυμινίτης καὶ σὲ ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ Ἀντωνάκη Σπανδωνῆ στὴν Κωνσταντινούπολη³². Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνία 5 Μαΐου (Μαΐου ε') καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει γραφτεῖ τὸ 1682³³, καθὼς τὰ μαθήματα στὸ Φροντιστήριον γίνονται σχετικὴ μνεῖα στὴν ἐν λόγω ἐπιστολῇ– ἄρχισαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1682. Ὁρθότερη θὰ ἦταν ἡ χρονολόγησις 5 Μαΐου 1683. Στὴν παραπάνω χρονολόγησις ὅμως ἀντίκειται ἡ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Καρυοφύλλη πρὸς τὸν Κυμινίτη³⁴, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν Γεδεών³⁵ εἶναι γραμμένη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1683, ἐνῶ περιέχεται καὶ στὸν κώδικα 1223, φφ. 72–73 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας μὲ χρονολογία *αχπγ' μουνυχιῶνος ζ' φθίνοντος* (= 24 Μαρτίου 1683). Ἡ ἀντίφασσις στὶς πηγὰς μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐσφαλμένη ἀντιγραφή χρονολογιῶν. Ἔτσι, θεωρῶ πιθανὸ ἡ ἡμερομηνία Μαΐου ε' νὰ ἀντιγράφηκε ἐκ παραδρομῆς ἀπὸ τὸ Μαρτίου ε' (1683) ἢ ὁ μῆνας Μουνυχιῶν νὰ ἐκλήφθηκε ὡς Μάιος. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωσις, ἐὰν δηλαδὴ ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Καρυοφύλλη γράφηκε στὶς 5 Μαΐου 1682, θὰ πρέπει εἴτε νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ μαθήματα στὸ Φροντιστήριον ἄρχισαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1681, γεγονός ἀδύνατον, καθὼς ὁ Κυμινίτης βρῖσκεται ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη, ἢ ὅτι τὰ μαθήματα ἄρχισαν ἀνεπίσημα πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιον τοῦ 1682, καὶ ὁ Κυμινίτης ἀναφέρει στὸν Νεόφυτον τὴν ἐπίσημη ἑναρξὴ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1682. Ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιον τοῦ 1682 ὅμως δὲν εἶναι δυνατὴ, καθὼς ὁ Κυμινίτης ἀφίχθηκε στὴν Τραπεζοῦντα στὰ μέσα τοῦ Ἀπριλίου καὶ ἀμέσως προσβλήθη ἀπὸ πανώλη.

Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σπανδωνῆ³⁶ εἶναι ἀχρονολόγητη, ὑπάρχει ὅμως ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου μὲ ἡμερομηνία *σκιρροφοριῶνος γ' φθίνοντος* (= 28 Μαΐου) μᾶλλον τοῦ 1683³⁷. Ἔτσι, ἡ ἐπιστολὴ Κυμινίτη πρὸς Σπανδωνῆ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιον τοῦ 1683. Οἱ χρονολογίαι τῶν ἀπαντητικῶν ἐπιστολῶν Καρυοφύλλη (Μάρτιος ἢ Ἀπρίλιος 1683) καὶ Σπανδωνῆ (Μάιος 1683) πρὸς τὸν Κυμινίτη προσφέρουν καὶ τὸν *terminus ante quem* τῆς ἐπιστολῆς Κυμινίτη πρὸς τὸν Νεόφυτον, καθὼς ὁ Κυμινίτης εἶναι πιθανὸ νὰ συνέταξε τὶς τρεῖς ἐπιστολὰς τὴν ἴδια ἐποχὴ, δηλαδὴ τὸν Μάρτιον

32. Βλ. Κόλια, δ.π., σ. 289-293 καὶ κώδ. Ρουμ. Ἀκαδ. 1223, φ. 73^r-74^v.

33. Κόλια, δ.π., σ. 286.

34. Στὸ ἴδιο, σ. 294-295.

35. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 101.

36. Κώδ. Ρουμ. Ἀκαδ. 1223, φ. 73^r-74^v.

37. Στὸ ἴδιο, φφ. 74^v-75^v.

τοῦ 1683, γεγονός στὸ ὁποῖο συνηγοροῦν καὶ οἱ ὁμοιότητες στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἔκφραση – ὁ *terminus post quem* τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Νεόφυτον εἶναι βέβαια ὁ Σεπτέμβριος τοῦ 1682. Ἡ σπουδὴ τῶν Καρυοφύλλη, Σπανδωνῆ καὶ Νεοφύτου νὰ ἀπαντήσουν στὸν Κυμινίτη –ἀπαντοῦν πιθανῶς δύο μὲ τέσσερις μῆνες μετὰ τὴν παραλαβὴ τῶν ἐπιστολῶν Κυμινίτη– δηλώνει τόσο τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν τραπεζοῦντιον δάσκαλον καὶ τὴν τύχη τῆς παιδείας στὸν Πόντον ὅσο καὶ τὶς στενὲς μετὰξὺ τους σχέσεις. Ὁ πρῶτος ἀποδέκτης ὅμως ἐπιστολῆς τοῦ Κυμινίτη ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα ἦταν ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, τὶς ἰατρικὰς συμβουλὰς τοῦ ὁποίου ζήτησε ὁ Κυμινίτης ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴν Τραπεζοῦντα τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1682 λόγω τῆς προσβολῆς του ἀπὸ πανώλη³⁸. Ἄμεση ἀπάντησις τοῦ Μαυροκορδάτου μὲ ὑποδείξεις θεραπείας δὲν σώζεται, ὑπάρχει ὅμως ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν δάσκαλό του τῆς 16ης Σεπτεμβρίου 1682 (*αχπβ' μαιμακτριῶνος ις'*)³⁹. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου γράφηκε καὶ ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κυμινίτη τῆς 22ης Νοεμβρίου 1683 (*αχπγ' ἀνθεστηριῶνος ἢ φθίνοντος*)⁴⁰ τοῦ ἱερομονάχου Ἐφραίμ Δεκάρχου, ὁ ὁποῖος τὸν ἀναφέρει ὡς *πρῶτον ἀρχιγυμνασιάρχη Κωνσταντινουπόλεως*, πιθανῶς ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κυμινίτη πρὸς τὸν ἱεροδιδάσκαλον Γρηγόριον⁴¹ καὶ τέλος ἀχρονολόγητη ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη πρὸς τὸν Κυμινίτη⁴².

Ἡ ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς ἦταν δύσκολη. Οἱ πόροι δὲν ἐπαρκοῦσαν⁴³, ἱκανοὶ δάσκαλοι δὲν ὑπῆρχαν, ἐνῶ οἱ μαθητὲς ἦταν μόνον εἴκοσι. Ἔτσι, ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ λειτουργίαν ὀργανωμένου σχολείου στὸν Πόντον δὲν ἀπέφερε πολλοὺς καρπούς. Ὁ ἴδιος ὁ Κυμινίτης ἐγκατέλειψε τὴν Τραπεζοῦντα τὸ 1693, προτιμώντας τὴ διεύθυνση τῆς *Ἀθθεντικῆς Ἀκαδημίας* στὸ Βουκουρέστι⁴⁴.

38. Στὸ ἴδιο, φφ. 75^v-77^r.

39. Στὸ ἴδιο, φ. 79^{r-v}.

40. Στὸ ἴδιο, φ. 80^{r-v}.

41. Στὸ ἴδιο, φφ. 79^v-80^r.

42. Ἐκδοσις τῆς ἐπιστολῆς στὸ Στεφανῆς – Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδην, δ.π., σ. 409-410, ὅπου προτείνεται χρονολόγησις στὰ 1670-1671. Ἡ ἀρχὴ ὅμως τῆς ἐπιστολῆς παραπέμπει πιθανῶς στὴν ἀποπομπὴ τοῦ Κυμινίτη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

43. Οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ τὸ σχολεῖο ζητᾷ ὁ Κυμινίτης καὶ ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας. Βλ. Karanasios, δ.π., σ. 21-22.

44. Ch. Karanasios, «Sebastos Kyminetes und die Gründung der Ἀθθεντικῆς Ἀκαδημίας von Bukarest», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 31 (1993), σ. 347-357.

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ακαταλογογράφος κώδικας Καλύβης Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Σκήτης Ἁγίας Ἄννης Ἁγίου Ὀρους (olim), φφ. 13^ο-14^ο.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν ὑπάρχει ἡ ἐπικεφαλίδᾳ Ἐπιστολαὶ Σεβαστοῦ διδασκάλου τοῦ ἐκ Τραπεζούντος· στὸν κώδικα ὁμως δὲν περιέχονται ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Κυμινήτη ἢ πρὸς αὐτόν. Στὴν ἔκδοσιν διορθώνεται σιωπηρὰ ἢ στίξη.

13^ο Τῷ πανιερωτάτῳ, σοφολογιωτάτῳ καὶ θειοτάτῳ μ(η)τροπολίτῃ
τῆς ἀγιωτάτης μ(η)τροπόλεως Ἀδριανοῦ κυρίῳ κυρίῳ Νεοφύτῳ
πάν ὅ,τι θυμῆρες θεόθεν γένοιτο.

5 Φίλου πιστοῦ ἀντάλλαγμα τῶν ὄντων οὐκ ἔστιν οὐδέν. Ἐὰν δὲ καὶ
τοιοῦτος ὢν τύχη, ὥστε δύνασθαι καθ' ἑκάτερον ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν φι-
10 λούντων, τοῦτο δὴ τῶν ἐν ἀνθρώποις καλῶν ἐστὶ τὸ κεφάλαιον· τοῦ δὴ τοι-
οῦτου καλοῦ ἠξίωσεν ἡμᾶς ὁ Θεός· Δύναται καὶ γὰρ τὸ ἔνθεον ὕψος τῆς θε-
13^ο οπροβλήτου σου πανιερότητος | τὴν ἡμετέραν εὐτέλειαν εὐεργετῆσαι κατ'
ἄμφω, καὶ σώματι καὶ ψυχῇ, τῇ μὲν τοῖς πανιέροις καὶ θεοπειθέσιν εὐχαῖς,
10 τῇ δὲ καὶ ἔργοις καὶ παραινήσεσιν. Ἄνθ' ὧν καὶ αὐτοὶ τὴν ὀφειλομένην προ-
σκύνησιν ἀπονέμομεν τῇ θεοφρουρήτῳ σου ἀρχιερωσύνῃ, τὸν φίλιον ἐκλι-
παροῦντες Θεοῦ ἐπὶ τὸ διατηρῆσαι ταύτην ἀνωτέραν ἐπιρροῆς ἀπάσης
καὶ ἀντίληψιν καὶ καταρτισμὸν τοῦ θεοῦ ἐμπιστευθέντος αὐτῇ χριστωνύ-
μου πληρώματος καὶ ἡμῶν τῶν πνευματικῶν αὐτῆς τέκνων, εἰ καὶ ἀνα-
15 ξίων. Ἀντιβολουμένῳ δ' ἀμφοτέρας τῆς σεβασμίου καὶ ἱεραῆς κεφαλῆς τῇ συνή-
θει καλοκαγαθία καὶ π(α)τρικῇ στοργῇ χρῆσθαι πρὸς τοὺς ἐκ μέσης φι-
λοῦντας ἀνποστόλους, καὶ γράμμασιν ἡμᾶς τῆς εὐκταίας ἀξιώσαι προσβ-
ρήσεως· τοῦτο γὰρ ἡμῖν τῶν παρ' αὐτῆς ἐρασιμῶν τὸ τιμαλφέστατον. Οἶδα
20 γὰρ οἶδα τὴν εἰλικρινῆ τῆς ἱεραῆς σου καὶ θεοσόφου ψυχῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην,
οἷαν ἐν ἄλλοις οὐχ εὔρομεν, τοῖς μάλιστα δοκοῦσι φίλοις (εἰδόσι λέγω), ἐκ
πολλῶν τε καὶ ἄλλων καὶ ἐν οἷς οὐ μόνον παρόντων ἡμῶν ἀλλὰ καὶ ἀπόντων
ὑπεραπολογεῖσθαι ἐπὶ τε π(α)τριαρχῶν ἐγκαλούντων θνητοψυχίας ἡμῖν δια-
βαλλομένοις, ἐπὶ τε τῶν ἀγνωμόνων μαθητῶν ἐναγόντων ἐπὶ τοῦ ἀρχοντος,
καὶ ἐκ πολλῶν πεπληροφορήμεθα ἦν ἔχετε εἰλικρινῆ καὶ ἀνόθευτον πρὸς ἡμᾶς
25 ἀγάπην. Ἄνθ' ὧν ἀπάντων αὐτῇ μυριοπλάσαι γένοιτο παρὰ Θεοῦ ἀμοι-

βαί, ὧν γὰρ φίλων ἀντάξιον ἢ λέγεται τῶν ὄντων οὐδέν. Τούτων μισθαπο-
δότης ἀποχρώντως μόνος αὐτός ἐστιν ὁ Θεός, οὗ καὶ αὐτοὶ ἐκ μέσης ἀντι-
βολουμένῳ ψυχῆς ἀπειροπλάσιως ἀμείψασθαι τὰς ἀντιδόσεις ἐν τε τῷ νῦν
αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.

30 Πολλὰ μοι συνέβησαν ἐκεῖθεν ἀπάραντι, ἐξ ὧν ἀπεκαλύθη ἐς τόδε τοῦ γρά-
14^ο φειν· εὐθὺς ἀρρώστια || τοῦ σώματος, μεθ' ἧς φυγὰς παρὰ τὴν πάντη σχεδὸν κα-
τακυκλώσαν τε καὶ θανατώσαν λοιμικὴν νόσον (ἐτυμολογικώτερον φάναι). Νῦν
δ' ἐπέπερ ἡμᾶς ἡ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία ἐκ πάντων ἐρρύσατο θεοπειθέσιν
ὡμῶν εὐχαῖς, καιροῦ λαβόμενοι, γραφῇ τὴν ὀφειλομένην προσκύνησιν ἀπονέμο-
35 μεν τῇ θεοπροβλήτῳ ὡμῶν πανιερότητι, ἄλλως πως ἀντιβλέπειν μὴ ἔχοντες εἰς
ἀντίδοσιν πρὸς τὴν τηλικαύτην αὐτῆς πρὸς ἡμᾶς ἀκραυφῆ καλοκαγαθίαν.

Δεόμεθα τοίνυν καὶ πάλιν ὡμῶν μὴ ἀπαξιῶσαι ἡμᾶς ἐκεχειρίαν ἀγόντων
τῆς εὐκταίας προσβήσεως. Ἐὰν δὲ ποὺ καὶ τινος τῶν χρησίμων βίβλων ὀθε-
πόθεν λαβόντες πρὸς ἡμᾶς ἐπέψητε διὰ χειρὸς τοῦ αὐταδέλφου ἡμῶν
40 Ἐλευθερίου, παρ' οὗ καὶ τὴν τιμὴν αὐτῶν λήψεσθε. Δεόμεθα μὲν πολλῶν καὶ
ἄλλων, τὸ δὲ γε νῦν ἔχον ἑάν ποὺ τύχητε Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου μετὰ
σχολίων τῶν τε νομίμων τοῦ νέου τύπου, πρὸς δὲ καὶ τῶν πρακτικῶν τῶν
ἀγίων συνόδων, τῶν τοιούτων καὶ πάνυ τὴν κτῆσιν ἐπιποθοῦμεν· τοῦτο
δέξιμα πάντως μείζονος τίθειμι πρὸς ἡμᾶς διαθέσεως. Ἄλλως τε καὶ χα-
45 ριεῖσθε ταύτας εὐ οἶδ' ὅτι τῇ τούτων ἀμοιροῦσιν ἡμῶν π(α)τρίδι, δεομένη μὲν
ἀμφοῖν καὶ λόγων καὶ βίβλων, νῦν δὲ πρῶτον ἀψαμένη σπουδῆς εἰς ἀνάκτη-
σιν τὸν ἐόντα τρόπον τῆς ἀρχαίας καθ' αὐτὴν εὐγενείας ἐν Θεῷ συλλαμ-
14^ο βάνοντι· ἦσαν γὰρ ποτε καὶ Τραπεζούντιοι δεινοὶ τὰ τοιαῦτα, καθὰ | καὶ Μι-
λήσιοι ἄλκιμοι, κατὰ τὴν παροιμίαν. Ἐρξάμεθα δὲ ἀπὸ σεπτεμβρίου τῆς
50 ἐνταῦθα σχολῆς ἐκ φοιτητῶν ἐς τόδε συγκροτουμένης ἐγγὺς τῶν εἴκοσι προ-
θύμως ἀντεχομένων σπουδῆς.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων· αἱ δὲ πανιέροι καὶ θεοπειθεῖς αὐτῆς εὐχαὶ
ἔστωσαν μεθ' ἡμῶν.

4 Φίλου πιστοῦ οὐκ ἔστιν ἀντάλλαγμα, Ἐκκλησιαστικῆς 6.15, Φίλου πιστοῦ οὐκ ἔστιν ἀντάλλαγμα
τῶν ὄντων οὐδέν, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Πρὸς Γρηγόριον Νύσσης λόγος 11, 35.832.21-22,
Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιστολαὶ 6.8-9 || 48-49 πάλαι ποτ' ἦσαν Μιλήσιοι ἄλκιμοι, Ἀριστο-
φάνης, Πλοῦτος 1002, Ἀριστοτέλης, *Fragmenta varia*, Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 12 Kaibel 26,
Διόδωρος Σικελιώτης, *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη* 10.25.2.4, Ἀνακρέων, Ἀπόσπ. 81.1, Τιμοκρέων,
Ἀπόσπ. 7.1, Διογενιανός, *Παροιμίαι* 5.3.1

4 ἑάν: εἰ κώδ. || 10 αὐτός κώδ. || 15 ἀμφοτέρας ἀπὸ διόρθ. || 24 εἰλικρινῆ κώδ. || 27 ἀποχρό-
ντως κώδ. | αὐτός ἐστὶν κώδ. || 38 ἑάν: εἰ κώδ. || 41 ἑάν: εἰ κώδ. || 48-49 Μιλήσιοι κώδ. || 50
εἴκοσι κώδ.

ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΗΣ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΤΑΞΗΣ
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ
ΝΟΜΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ, ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ,
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ (16ος-17ος αί.)

Ο ρόλος, ή δράση, ο τρόπος ζωής και γενικότερα ή θέση τής γυναίκας στην Κρήτη κατά την περίοδο τής Βενετοκρατίας (13ος-17ος αί.) δέν έχουν άποτελέσει άντικείμενο συστηματικής εξέτασης, άν και έχουν επιχειρηθεί όρισμένες σημαντικές προσπάθειες μελέτης τους¹. Η άνάληψη έρευνας βασισμένης στο μεγάλο πλούτο του τεκμηριωτικού ύλικού και ειδικά στο συνδυασμό έπίσημων και συμβολαιογραφικών πηγών έξακολουθεί νά άποτελεί ένα άπό τά ζητούμενα τής κοινωνικής ιστορίας και τής ιστορίας τών νοοτροπιών του νησιού, άφου ή εξέταση αυτή σαφώς θα καθιστούσε πληρέστερη την εικόνα που έχει έως τώρα διαμορφωθεί για τις γυναίκες στις άστικές και άγροτικές κοινωνίες του τόπου.

Στην παρούσα μελέτη ή προσοχή έπικεντρώνεται στη γυναίκα του άνώτερου κοινωνικού στρώματος (βενετών ευγενών και κρητικών ευγενών μαζί)

1. Η καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, έπισημαίνοντας, πριν άπό μια εικοσαετία, την έλλειψη αυτή στο ιστορικό τοπίο, χρησιμοποίησε άνέκδοτα και δημοσιευμένα στοιχεία άπό συμβολαιογραφικές κυρίως πηγές, μέσα άπό τά όποια συγκροτήθηκε μια πρώτη σημαντική εικόνα για τις γυναίκες. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η παρουσία τής γυναίκας στις νοταριακές πράξεις τής περιόδου τής βενετοκρατίας», *Κρητολογία*, τχ. 16-19 (1983-1984), σ. 62-79, όπου και ή παλιότερη, έξαιρετικά περιορισμένη, βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα. Πβ. τής ίδιας, «Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές», *Αρχαιολογία*, τχ. 21 (Νοέμβριος 1986), σ. 37-40. Πληροφορίες για το μελετητή τής ιστορίας τών νοοτροπιών προσφέρει το έπίσης αξιόλογο μελέτημα τής Μαρίας Βασιλάκη, «Οι παραστάσεις τών κολαζομένων γυναικών στις εκκλησίες τής Κρήτης», *Αρχαιολογία*, ό.π., σ. 41-46. Ειδικά για τις γυναίκες άπό το έγχώριο στοιχείο στο 14ο αιώνα βλ. Sally McKee, «Greek Women in Latin Households of Fourteenth-Century Venetian Crete», *Journal of Medieval History*, 19 (1993), σ. 229-249 και τής ίδιας, «Women under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on their Economic Activities», *Renaissance Quarterly*, 51 (1998), σ. 34-67.

κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας (16ος-17ος αἰ.), χωρὶς τὴν πρόθεση ὥστούσο νὰ ἐξεταστοῦν ἐξαντλητικὰ οἱ πολλὲς καὶ ποικίλες παράμετροι τοῦ θέματος, προσπάθεια ποὺ ἀσφαλῶς ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τοῦ πονήματος αὐτοῦ. Εἰδικότερα, ἡ παρατήρηση περιστρέφεται γύρω ἀπὸ ὀρισμένες πλευρὲς τοῦ νομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ καθεστῶτος τῶν εὐγενῶν γυναικῶν σὲ συνεξέταση μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ ρόλο τους. Ἐπίσης, ἐπιχειρεῖται νὰ ἀναδειχθοῦν ὄψεις τῆς καθημερινότητάς τους καί, συγκεκριμένα, δείγματα τῆς στάσης τους σὲ διάφορες περιστάσεις τῆς ζωῆς (τοκετός, κατ' ἀνάθεση θηλασμός, θάνατος) ἀλλὰ καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ γυναῖκες χαμηλότερης κοινωνικῆς προέλευσης, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ προσεγγίσεις αὐτὲς θὰ φανοῦν χρήσιμες σὲ μιὰ μεταγενέστερη συνολικότερη θεώρηση τῆς παρουσίας τους στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Πρὸς τὶς συγκεκριμένες κατευθύνσεις χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης πηγὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἀνώτερη τάξη (ἀποφάσεις τῆς κεντρικῆς βενετικῆς διοίκησης, κατὰστιχα γεννήσεων καὶ βαπτίσεων, δικογραφίες γιὰ τὴν ἀπόδειξη τίτλων εὐγένειας), συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα (διαθήκες γυναικῶν), θρησκευτικὰ κείμενα καὶ μαρτυρίες ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, δημοσιευμένες ἐπιτάφειες ἐπιγραφὲς καὶ ἐπιγράμματα, καθὼς καί, δευτερευόντως, εἰκαστικὲς ἀπεικονίσεις (τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες) καὶ ὕλικὸ ἀπὸ τὴ λογοτεχνία.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς συμβολαιογραφικὲς πηγές, ὅπου ἡ παρουσία τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης εἶναι συχνότερη καὶ ἐνεργότερη, στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα οἱ ἴδιες πολὺ σπάνια ἐμφανίζονται αὐτοπροσώπως καὶ ἡ εἰκόνα τους σὲ αὐτὰ διαμορφώνεται κυρίως βάσει τῶν κοινωνικῶν ἀξιών τῆς βενετικῆς Πολιτείας καὶ τῶν ἀρρένων μελῶν τοῦ ἐγχώριου ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος.

¹Ὅπως στὴ Βενετία², στὴν αὐστηρὰ δομημένη κοινωνία τῆς Κρήτης τὸ προ-

2. Γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας τῆς ἀνώτερης τάξης στὴ Βενετία, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ διέφερε αἰσθητὰ ἀπὸ ἐκεῖνη τῆς ἀρχόντισσας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. τὴν ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Dennis Romano, *Patrizi e popolani. La società veneta nel trecento*, ἰταλ. μετάφρ., Μπολόνια 1993, σ. 195-206. Εἰδικὰ γιὰ τὸν κοινωνικο-οἰκονομικὸ ρόλο τῆς, ὅπως ἐμφανίζεται κυρίως μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη διαθηκῶν, βλ. Stanley Chojnacki, «Patrician Women in Early Renaissance Venice», *Studies in the Renaissance*, 21 (1974), σ. 176-203. Πβ. τοῦ ἴδιου, *Women and Men in Renaissance Venice. Twelve Essays on Patrician Society*, ἀρ. 5, Βαλτιμόρη 2000, σ. 115-131. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς γειτονιάς γενικότερα γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς Βενετίας βλ. καὶ Monica Chojnacka, *Working Women of Early Modern Venice*, Βαλτιμόρη 2001, κυρίως σ. 50-80. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρωτοβουλίες τῶν γυναικῶν τῆς Βενετίας ἐστιάζονταν κυρίως στὸ νοικοκυριό, στὴ γειτονιά καὶ τὴν ἐνορία, ὑπάρχουν σημαντικὰ δείγματα τῆς κινητικότητάς τους καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς χώρους αὐτούς. Βλ. Chojnacka, ὁ.π., σ. 103-120.

βάδισμα κατεῖχαν οἱ ἄνδρες εὐγενεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ θέση τῆς γυναίκας τοῦ ὑπέρτερου κοινωνικοῦ στρώματος ἐμφανίζεται αἰσθητὰ μειονεκτικὴ σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίζηλο καθεστῶς τοῦ πατέρα, τοῦ ἀδελφοῦ, τοῦ συζύγου καὶ τοῦ γιοῦ τῆς. Ἡ ζωὴ τῶν εὐγενῶν γυναικῶν ἦταν προσαρμοσμένη στὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιλογὲς τῶν ἀνδρῶν τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς βαθμίδας, οἱ ὁποῖες ὑπαγόρευαν τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὸν ἐπίσημο δημόσιο βίον, τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν κυρίως μέσα στὸ στενὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ στὸ χῶρο τῆς γειτονιάς, καθὼς καὶ τὴ διαφύλαξη τῆς τιμῆς τους καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ κύρους τῆς οἰκογένειάς τους. Ἀντίθετα, οἱ ἄνδρες εὐγενεῖς μπορούσαν νὰ ἀναπτύξουν σημαντικὴ δραστηριότητα σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ δημόσιου, διοικητικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ βίου. Προορισμένοι, κατὰ τὰ ἀριστοκρατικὰ ιδεώδη, νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ κοινὰ, συμμετεῖχαν προνομιακὰ στὰ κατὰ τόπους συμβούλια τοῦ νησιοῦ, τὰ συλλογικὰ ὄργανα τῆς ἀνώτερης τάξης, λαμβάνοντας ἀποφάσεις γιὰ ποικίλα ζητήματα τοπικῆς ἐμβέλειας. Ἀκόμη, μπορούσαν νὰ διοριστοῦν σὲ σημαντικὰ ἀξιώματα καὶ προσοδοφόρες θέσεις τῆς ἀνώτερης ὑπαλληλίας, ἐξασφαλίζοντας, ἔτσι, κοινωνικὸ γόητρο καὶ οἰκονομικὴ ἄνεση³. Ἐπιπλέον, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς γυναῖκες, διατηροῦσαν τὸ δικαίωμα εἰσόδου στὴν τοπικὴ λέσχη (*loggia*), ὅπου συναθροίζονταν γιὰ νὰ συζητήσουν καὶ νὰ διασκεδάσουν⁴.

Στὶς σταδιακὰ θεσμοθετημένες νομικὲς διαδικασίες ποὺ κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰῶνα ἀκολουθοῦνταν γιὰ τὴν ἀπόδειξη τοῦ τίτλου τῆς βενετικῆς ἢ τῆς κρητικῆς εὐγένειας (*prova di nobiltà*) ἢ γιὰ τὴν ἀπόδειξη τοῦ γάμου τῶν βενετῶν εὐγενῶν (*prova di matrimonio*) ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ βενετικὴ νομοθεσία, νὰ τηροῦνται ὡς ἀναγκαῖα κριτήρια ἡ γέννηση ἀπὸ νόμιμο γάμο τοῦ ὑποψηφίου, τοῦ πατέρα καὶ τοῦ παπποῦ του, ἡ ἄσκηση εὐπόληπτου ἐπαγγέλματος ἐπίσης ἐπὶ τρεῖς γενιές, καθὼς καὶ ἡ μὴ διάπραξη ἐπονεϊδιστῆς πράξης. Οἱ ἴδιοι κανόνες ἴσχυαν, συχνὰ μὲ κατὰ τόπους ἰδιοτυπίες, καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνέλιξη προσώπων κατώτερης κοινωνικῆς καταγωγῆς καί, συνακόλουθα, γιὰ τὴν ἔνταξή τους στὰ συμβούλια τῆς ἀνώτερης τάξης σὲ ὅλη σχεδὸν

3. Γιὰ τὰ προνόμια τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀνώτερης τάξης βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία καὶ διοίκηση στὸ βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Τὸ ἀνώτερο κοινωνικὸ στῶμα τῶν εὐγενῶν (1571-1646)*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Κέρκυρα 1999, κυρίως σ. 24, 42-45, 174-175, 213-281.

4. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Λειτουργίες τῆς Loggia στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Ἄνθη Χαρίτων*, ἐπιμ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, Βενετία 1998, κυρίως σ. 233-239, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

τῆ βενετικῆ ἐπικράτεια⁵. Στους νομικο-κοινωνικοὺς αὐτοὺς μηχανισμούς, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν παγίωση καὶ τὴ διαφύλαξη τῶν προνομίων τοῦ ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος, οἱ παραπάνω προϋποθέσεις ἔπρεπε νὰ πληροῦνται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν ὑποψήφιο, τὸν πατέρα καὶ τὸν παπποῦ του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μητέρα, τὴ γιαιγιά καὶ τὴ σύζυγό του, ζήτημα ποὺ θὰ ἐξεταστῆ διεξοδικὰ στὴν παρούσα μελέτη.

Εἰδικότερα, σὲ διατάξεις ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν πρώτη τῆ τάξει κοινωνικὴ ομάδα τοῦ νησιοῦ, δηλαδὴ μὲ τοὺς βενετοὺς εὐγενεῖς, περιλαμβάνονταν σταδιακὰ ὅροι, ἀρχικὰ ἀσαφεῖς, ἀλλὰ ἀργότερα ἀναλυτικότεροι, ποὺ ἀφοροῦσαν στὴ θέση τῶν γυναικῶν. Συγκεκριμένα, βενετικὸς νόμος τοῦ 1526, ποὺ θέσπιζε τὶς ὑποχρεωτικὲς δηλώσεις τῶν γάμων τῶν εὐγενῶν τῆς Βενετίας, καθὼς καὶ τῶν βενετῶν εὐγενῶν τῆς Κρήτης, προέβλεπε ὅτι ἡ σύζυγος δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι *de vil conditione*, εὐτελοῦς καθεστῶτος⁶. Σὲ συμπληρωματικὴ διάταξη τοῦ 1533 ὀριζόταν σαφέστερα ὅτι, ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς τιτλούχους αὐτοὺς νυμφευόταν «ὑπηρέτρια, χωρικὴ ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη χαμηλῆς καταγωγῆς» (*fantessa o femmina di villa over qualunque altra di abietta et vile conditione*), ὁ γάμος δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὶς Ἀρχές, ἀλλὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ διερευνηθεῖ τὸ ζήτημα καὶ νὰ ἀποφανθοῦν σχετικὰ τὰ ἀρμόδια βενετικὰ ὄργανα⁷. Ἀνάλογα, βενετικὸς ὀρισμὸς τοῦ 1604, μὲ τὸν ὁποῖο ρυθμίζονταν λεπτομερῶς καὶ παγιώνονταν τὰ κριτήρια καὶ οἱ διαδικασίες ἀπονομῆς τῆς κρητικῆς εὐγένειας, προέβλεπε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐξετάζεται τὸ καθεστῶς (*la qualità et conditione*) ὄχι μόνο τοῦ ὑποψηφίου καὶ τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ καὶ τῆς μητέρας του, καθὼς καὶ νὰ διαπιστώνεται ὅτι τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀπεῖχαν ἀπὸ χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα (*arte vile o meccanica*). Οἱ ρυθμίσεις αὐτὲς

5. Βλ. γιὰ τὴν Κρήτη Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 33-38, 41, 45-50, 53-57, 62-63, 86, 88, 92-94 καὶ 98-101, ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ ἀνάλογους κανόνες ποὺ ἴσχυαν, μὲ κατὰ τόπους μεγαλύτερη ἢ μικρότερη συνέπεια στὴν ἐφαρμογὴ τους, σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, ὅπως στὴ βενετικὴ ἐνδοχώρα καὶ στὰ Ἰόνια νησιά.

6. Γιὰ τὸ νόμο τοῦ 1526 βλ. Pompeo Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, τ. 2, Bergamo 1928, σ. 313-314· Giuseppe Maranini, *La costituzione di Venezia*, τ. 2, Φλωρεντία 1974, σ. 66-67· Maria Teresa Todesco, «Andamento demografico della nobiltà veneziana allo specchio delle votazioni nel Maggior Consiglio (1297-1797)», *Ateneo Veneto*, 176 (1989), σ. 134· Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 35. Πβ. Βενετία, Biblioteca del Museo Civico Correr (BMCC), *Codice Cicogna* n° 1696 (Parti varie dei consigli riguardanti Candia), φφ. 12^r-13^r.

7. Γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ 1533 βλ. Molmenti, ὁ.π., σ. 314. Πβ. Archivio di Stato di Venezia (ASV), *Duca di Candia*, b. 87 (Ordini et parti in proposito de la nobiltà veneta), quad. 1, φ. 2^r καὶ BMCC, ὁ.π., φφ. 14^r-15^r.

ἐντάσσονταν στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης βενετικῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἀνάμειξης τῶν εὐγενῶν μὲ «πρόσωπα εὐτελοῦς αἵματος καὶ ἐπαγγέλματος» (*persone di sangue et essercitio ignobile*)⁸.

Εἰδικότερα, ὅπως σαφέστερα προκύπτει ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων σχετικὰ μὲ ἀποδείξεις τῶν τίτλων καὶ τῶν γάμων τῶν βενετῶν εὐγενῶν, καθὼς καὶ μὲ διεκδικήσεις κρητικῆς εὐγένειας, ἡ ταπεινὴ ἐπαγγελματικὴ προέλευση μιᾶς γυναίκας μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει ἀρνητικὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ γιοῦ, τοῦ γαμπροῦ ἢ τοῦ ἐγγονοῦ της γιὰ τὴν κατοχύρωση τοῦ τίτλου τοῦ ἢ γιὰ τὴν εἰσαγωγή του στὸ συλλογικὸ ὄργανο τῆς ἀρχουσας τάξης. Τὸ 1582 ὁ Μάρκος Avonal ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο ἐπιδίωξε νὰ ἀποδείξει τὸν τίτλο τῆς βενετικῆς εὐγένειάς του ἐνώπιον τῶν ἀρμόδιας Ἀρχῆς τῶν Avogadori di Comun τῆς Βενετίας. Ὡστόσο, ἀνώνυμες ἐπιστολές, προφανῶς συντοπιτῶν του, ἀμφισβητοῦσαν ὄχι μόνο τὸ ἦθος τοῦ ὑποψηφίου καὶ τὴ νομιμότητα τῆς γέννησης τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῆς γιαιγιάς του, ἀφοῦ προσδιορίζονταν ὡς *villana* (χωρικὴ)· προερχόταν, δηλαδὴ, ἀπὸ τὴ χαμηλότερη κοινωνικὴ βαθμίδα τοῦ τόπου καὶ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὅπως ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, κέρδιζε τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀπὸ χειρωνακτικὲς ἐργασίες. Οἱ κατηγορίες στιγμάτιζαν ἀνεπανόρθωτα τὸ κύρος τοῦ οἴκου τῶν Avonal καὶ μοιραία λειτούργησαν ἀνατρεπτικὰ στὴν προσπάθεια τοῦ ὑποψηφίου νὰ ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὴ διαδικασία τῆς *prova di nobiltà*⁹. Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, μιὰ ἀπὸ τὶς καταγγελίες ποὺ τὸ 1627 ἔκαναν οἱ εὐγενεῖς τοῦ Ρεθύμνου ἐναντίον τῆς ὑποψηφιότητας τοῦ Γεωργίου Βαρούχα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς κρητικῆς εὐγένειας καὶ τὴν ἔνταξή του στὸ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν ἦταν ὅτι ὁ πατέρας τῆς συζύγου του Ἐλενας, ὁ Φραγκίσκος Avastago, ἀσχοῦσε τὴν ταπεινὴ τέχνη τοῦ κουρέα καὶ τοῦ πρακτικοῦ γιατροῦ. Ἐπρόκειτο γιὰ κατηγορία βαριά, ποὺ ἀναπόφευκτα εἶχε δυσμενὴ ἐπίπτωση στὴν ἔκβαση τοῦ αἰτήματος τοῦ ὑποψηφίου¹⁰. Ὅπως διαπιστώνεται, ἡ κοινωνικὴ θέση καθόριζε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὶς ἐπαγγελματικὲς ἐπιλογὲς τῶν προσώπων καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐνασχόληση μποροῦσε νὰ ἔχει σημαντικὸ ἀντίκτυπο στὸν προσδιορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος τους.

Μὲ τὸ κριτήριό τῆς ἀποχῆς ἀπὸ ἐπονείδιστες πράξεις, ποὺ ἐπίσης ἔπρεπε

8. Γιὰ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ ποὺ ἔλαβε ἡ βενετικὴ γερουσία τὸ 1604, βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 88-89.

9. Στὸ ἴδιο, ὁ.π., σ. 52-53.

10. Στὸ ἴδιο, ὁ.π., σ. 109.

νά τηρείται ἀπαρέγκλιτα, συνδεόταν σαφώς ή ἀπαιτούμενη ἀμεμπτη ήθικη συμπεριφορά τών γυναικών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος. Έτσι, στις παραπάνω διαδικασίες οι εύγενείς αλλά και οι υποψήφιοι εύγενείς άνδρες διακήρυτταν κατά κανόνα τη σεμνότητα της γυναίκας τους, της μητέρας τους, της γιαγιάς και της πεθεράς τους, έχοντας πλήρη επίγνωση ότι ή διαγωγή τών συγκεκριμένων προσώπων έπρεπε να συνάδει με το νομικό και ήθικο-κοινωνικό κώδικα της εποχής τους. Για παράδειγμα, το 1597 ο ρεθυμνιώτης βενετός εύγενής Ίερώνυμος Contarini στην αίτησή του προς το άρμόδιο για την επικύρωση του γάμου του όργανο, το Collegio τών Έννέα του Χάνδακα, ανέφερε, κατά το παγιωμένο νομικό λεξιλόγιο, ότι ή πεθερά του, ή κρητική εύγενής Φαντίνα Catterin, όπως άλλωστε και ή κόρη της και σύζυγός του, ή Κατερού Chiozza του ποτέ Άλβίτζε, «ήταν πάντοτε τίμια, όπως άρμόζει σε εύγενή γυναίκα»¹¹, και, γι' αυτό, δέν θεωρούνταν «νομικά εύτελής» (*donna abietta dalle leggi*)¹².

Κάτω από τους όρους αυτούς, στα τέλη του 16ου και στο 17ο αιώνα δέν έλειπαν καταγγελίες, άλλοτε βάσιμες, άλλοτε άπόρροια προσωπικών διαφορών ή εμπάθειας, που άφορούσαν στην τιμή εύγενών γυναικών. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι το νομικο-ιδεολογικό πλαίσιο ως προς τα ήθη της άριστοκρατίας είχε άποκρυσταλλωθεί και ότι οι ήθικες και κοινωνικές απαγορεύσεις που επέβαλλε είχαν σημαντική απήχηση στις συνειδήσεις τών προσώπων, τόσο τών μελών της ανώτερης τάξης όσο και τών μη εύγενών. Τόν Ιούνιο του 1592, ο βενετός εύγενής του Ρεθύμνου Ίωάννης-Μαρία Semitecolo του ποτέ Γεωργίου έπιχείρησε να άποδείξει τον επίζηλο κληρονομικό τίτλο του στη Βενετία¹³. Όστόσο, ένα μήνα νωρίτερα, είχε διενεργηθεί από τις τοπικές Άρχές (γενικός προνοητής Zuanne Mocenigo) ένορκη διοικητική εξέταση, έπειτα από καταγγελίες που άμφισβητούσαν όχι μόνο τη νομιμότητα της γέννησης του πατέρα του υποψηφίου αλλά και την ήθικη της πεθαμένης γιαγιάς του υποψηφίου, όταν αυτή βρισκόταν σε νεαρή ήλικία¹⁴. Σύμφωνα με μάρτυρες, τα παραπτώματα αυτά άποτελούσαν βαρύτατη προσβολή για τη Γαλη-

11. «ha sempre vissuto vita civil et honesta come si conviene a gentil donna»: ASV, *Avogaria di Comun* (στο έξής Α.Α.), b. 307/25 (Contarini), fasc. 18, φ. 2^ν (αίτηση προς το Collegio τών Έννέα με χρονολογία 6 Ιουνίου 1597).

12. ASV, δ.π.

13. ASV, Α.Α., b. 349/67 (Semitecolo), fasc. 2, φ. 1^ν, όπου ή αίτηση του υποψηφίου προς τους Avogadori της Βενετίας (27 Ιουνίου 1592).

14. ASV, δ.π., υποφάκελος μέσα στο fasc. 2, φ. 1^ν-22^ν, όπου οι καταγγελίες, καθώς και οι σχετικές εξετάσεις τών μαρτύρων από 15 έως 24 Άπριλίου 1592.

νοτάτη και μέγιστο σκάνδαλο για τους άληθινούς εύγενείς και πιστούς υπηκόους της. Ειδικότερα, ένας ήλικιωμένος μάρτυρας εξακόντισε τη βαριά κατηγορία ότι ή γιαγιά του υποψηφίου, ή Ντάντολα Dandolo, κόρη ένός κρητικού εύγενοϋς από το χωριό Μαργαρίτες, υπήρξε «πόρνη, κατά τη δημόσια φήμη, άφου ή πόλη είναι μικρή και οι πράξεις του καθενός γίνονται γνωστές»¹⁵. Όστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι Άρχές της Βενετίας δέν φαίνεται ότι έλαβαν υπόψη τους τις καταγγελίες, άφου ο μάρτυρας παραδέχθηκε ότι είχε προσωπική έχθρα με τον υποψήφιο Ίωάννη-Μαρία, έπειδή στο παρελθόν ο συγκεκριμένος άρχοντας προσπαθούσε να ύπονομεύσει την προσπάθειά του για την άπόκτηση της κρητικής εύγένειας. Έτσι, τελικά, το κοινωνικό γόητρο τών Semitecolo διασώθηκε και, στις 6 Σεπτεμβρίου 1592, ο υποψήφιος πέρασε με έπιτυχία τη διαδικασία άπόδειξης της βενετικής εύγένειάς του¹⁶. Βέβαια, οι κατηγορίες, είτε ήταν κατασκευασμένες είτε όχι, άποτελούν δείκτη της σημαντικής απήχησης του νόμου στις τοπικές κοινωνίες του νησιού. Οι συνέπειες της ήθικης παρεκτροπής μιας άρχόντισσας μπορεί να ήταν διαχρονικές και για τους έπιγόνους ανεπανόρθωτες, άκόμη και αν είχαν παρέλθει αρκετές δεκαετίες και ή κατηγορούμενη γυναίκα δέν βρισκόταν πια στη ζωή. Με τα συγκεκριμένα δεδομένα, ή έρωτική συμπεριφορά μπορούσε να επηρεάσει τη νομικο-κοινωνική ταυτότητα και, αντίστροφα, το κοινωνικό καθεστώς ρύθμιζε σε σημαντικό βαθμό την έρωτική έκφραση και τη σχετική με αυτή ήθικη.

Πλήθος πληροφοριών για ήθικα παραπτώματα σχετικά με την τιμή (*onestà*) τών γυναικών άντλούνται από μια άλλη ύπόθεση. Όταν το 1634 ο βενετός εύγενής του Ρεθύμνου Ίάκωβος Mudazzo του ποτέ Ίωάννη βρισκόταν στη Βενετία για να άποδείξει τον τίτλο του, αρκετοί κάτοικοι του Ρεθύμνου έκαναν, άνόνομα ή έπόνυμα, σαφείς έπικριτικές αναφορές για το παρελθόν της συζύγου του, της Κατερούτσας (ή Κατερούς), κόρης του κρητικού εύγενοϋς Φραγκίσκου Mocenigo, καθώς και της μητέρας της, της Νικολόζας Καλλέρη: ή Κατερού, πριν παντρευτεί, είχε άποκτήσει *cattivissima fama di vita dishonesta* και για το λόγο αυτό κάποιοι είχαν άναρτήσει στην πόρτα της «άτιμωτικούς» στίχους (*versi e cartelli d' infamia*). Όμοίως ή μητέρα της είχε προβεί σε *fattion*

15. «una da ca' Dandolo, meretrice, com' è la publica voce et fama... questa città è picciola e si ragionano et si fanno i fatti de tutti». ASV, δ.π., φ. 7^ν-8^ν: κατάθεση του 64χρονου Άνδρέα Άγέλη (20 Άπριλίου 1592).

16. ASV, Α.Α., δ.π., fasc. 2, λυτό φύλλο χωρίς άρίθμηση: ή άπόφαση τών Avogadori di Comun της Βενετίας με την όποια πιστοποιείται ότι ο Semitecolo άπέδειξε έπιτυχώς τον τίτλο του (6 Σεπτεμβρίου 1592).

dishoneste e dishonorate και μάλιστα ο άνδρας της την κατηγορούσε ότι ένα από τα παιδιά τους ήταν εξώγαμο, γεγονός που προκαλούσε έντονες συζυγικές διενέξεις¹⁷.

Οι ήθικες παρεκκλίσεις της παντρεμένης αρχόντισσας αλλά και της κόρης της έπλητταν τον πρωταρχικής σημασίας θεσμό του γάμου, που άποσκοπούσε κυρίως στην άποτροπή σαρκικών παραπτωμάτων και στη νόμιμη άναπαργωγή, στη γέννηση γνήσιων απογόνων, κληρονόμων του άριστοκρατικού τίτλου και της προγονικής περιουσίας¹⁸. Άρα η σύναψη παράνομων έρωτικών δεσμών άπειλούσε με διασάλευση την τάξη στους κόλπους της ευγένειας και, κατ' έπέκταση, στο κοινωνικό οικοδόμημα. Σε περίπτωση μάλιστα που η έξω-συζυγική σχέση απέφερε καρπό, κατηγορία που εκφράστηκε ρητά για τη Νικολόζα Καλλέργη, τó νομικό και κοινωνικό στίγμα ήταν μεγάλο για τη γυναίκα και την οικογένειά της ή την οικογένεια του συζύγου της: ή γέννηση νόθων τέκνων έθετε σε κίνδυνο τη γνησιότητα της άνωτερης τάξης και μέσα σε αυτό τó πνεύμα ειδικοί κανόνες απέκλειαν τά νόθα από την κληρονομιά και από τó συμβούλιο τών ευγενών. Έξαιρέση προβλεπόταν μόνο για τούς παράνομους γιούς τών κατόχων της βενετικής ευγένειας, οί όποιοι, άν και δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν τόν τίτλο του πατέρα τους, είχαν δικαίωμα διεκδίκησης της κατώτερης- κρητικής ευγένειας, ειδικά άν είχαν γίνει άποδεκτοί από την οικογένεια του γεννήτορα και, έτσι, είχαν έλθει σε έπαφή με τις ιδέες και τόν τρόπο ζωής της άριστοκρατίας¹⁹.

17. Βλ. για την πολύχροτη αυτή υπόθεση ASV, A.C., b. 221/17, fasc. 17, φ. 1^r-3^v, όπου άνώνομες αλλά και επώνυμες καταγγελίες σχετικά με τά ήθικα παραπτώματα τών Mocenigo (Αύγουστος 1634). Βλ. και Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ό.π., σ. 62-63.

18. Για τó ρόλο του γάμου στη χαλιναγωγή της φιληδονίας, στην άποτροπή της μοιχείας, στη γέννηση νόμιμων κληρονόμων και, συνακόλουθα, στην έδραίωση και διαιώνιση της οικογενειακής και κοινωνικής τάξης και άρμονίας στις μεσαιωνικές κοινωνίες της Δύσης βλ. τη συστηματική μελέτη του Georges Duby, *Ο ίππότης, ή γυναίκα και ό ιέρεας. Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, μετάφρ. Έριέττα Βαλερή-Μπενβενίστε, Ήράκλειο 1996. Πβ. Τόνια Κιουσοπούλου-Ρίκα Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και "παρεκκλίσεις" στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 255-278, και κυρίως 258-259. Σχετικά με τη σημασία του γάμου στη ζωή τών Ευρωπαίων στα νεότερα χρόνια βλ. Όουελ Χάφτον, *Ίστορία τών γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μετάφρ. Ειρήνη Χρυσόχδου, έπιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 80-83, 210-215.

19. Για τόν άποκλεισμό τών νόθων από τά συμβούλια της άνωτερης τάξης στο βενετοκρατούμενο έλλαδικό χώρο βλ. Άναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Παιδι και διοίκηση στις βενετοκρατούμενες έλληνικές περιοχές», *Διεθνές Συμπόσιο Οί χρόνοι της Ίστορίας. Για μιá Ίστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1998, σ. 176-178. Για τούς

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι, εκτός από τις γυναίκες του οίκου τών Mocenigo, στόχος κατηγοριών είχε γίνει και ό πατέρας της νύφης. Η βαρύτερη από αυτές ήταν ότι υπήρξε έραστής και προαγωγός της νεαρής βαπτιστικής του (*figzla*) Κλάρας Μακαρονοπούλας, που την είχε επιβάλει στο οικογενειακό περιβάλλον ως παλλακίδα του (*concubina*)²⁰. Ουσιαστικά κατηγορούνταν για τά σοβαρότατα ήθικα παραπτώματα της έρωτικής συμβίωσης με πνευματική συγγενή του και της μαστροπείας, τά όποια δεν άρμοζαν στο ήθος τών ευγενών: τά μέλη της άνωτερης κοινωνικής τάξης όφειλαν να ζούν με αυτοκυριαρχία και σεμνότητα. Όσοτόσο, κατá τη βαριά έκφραση άνώνυμου κατηγορού, ή συμπεριφορά του πατέρα, της μητέρας, της κόρης τους και της βαπτιστικής είχε ουσιαστικά μετατρέψει τó σπίτι τους σε οίκο άνοχής, γεγονός που προκαλούσε την άποστροφή και την έντονη κατάκριση της τοπικής κοινωνίας²¹.

Δεν γνωρίζουμε ποιές από τις μομφές για τά ήθη τών Mocenigo άνταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και ποιές ήταν άνυπόστατες. Πάντως ή βαρύτητά τους δεν άφηνε περιθώρια για ενοϊκή άντιμετώπιση του αϊτήματος του Mudazzo από τά κεντρικά βενετικά όργανα και, τελικά, ό συγκεκριμένος ύποψήφιος δεν φαίνεται ότι κατόρθωσε να άποδείξει τόν τίτλο του, λόγω της «άτιμίας» που χαρακτήριζε την οικογένεια της γυναίκας του.

Μέσα στο άυστηρό νομικό, ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο, που περιγράφηκε, τó έρωτικό συναίσθημα τών νεαρών μελών της άνωτερης τάξης, κυρίως τών κοριτσιών, δεν ήταν εύκολο να εκδηλωθεί. Παρά ταύτα, δεν λείπουν σποραδικές άρχειακές μαρτυρίες για έρωτικούς δεσμούς μεταξύ ευγενών, που μάλιστα μπορεί να μην ήταν κοινωνικά καταδικάσιμοι, ειδικά άν κατέληγαν σε γάμο. Γύρω στο 1520 ή άρχοντοπούλα Όρσα από τά Χανιά, θυγατέρα του

καρπούς παράνομων σχέσεων τών βενετών ευγενών στην Κρήτη και τó δικαίωμά τους να διεκδικήσουν την κρητική ευγένεια βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ό.π., σ. 93-97. Άνάλογα, στη Βενετία οί νόθοι γιοι ευγενών μπορούσαν να διεκδικήσουν την ένταξή τους στη μεσαία τάξη τών cittadini originari. Βλ. Andrea Zannini, *Burocrazia e burocrazi in età moderna: I cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία 1993, σ. 66, 108-118. Για τά παράνομα παιδιά ευγενών, άρκετά από τά όποια έγκαταλείπονταν και κατέληγαν στο βρεφοκομείο της Άγίας Κλάρας στον Χάνδακα, βλ. Άναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Εδαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 115-116, 121-122. Γενικότερα για τά νόθα τέκνα στην Κρήτη βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Τό παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 27 (1987), σ. 220-222.

20. ASV, A.C., ό.π., φ. 1^r, όπου ή άχρονολόγητη έπιστολή με τις άνώνομες καταγγελίες πρós τούς Avogadori di Comun, και 2^v, όπου ή κατάθεση του ρεθυμνιώτη βενετού ευγενούς Βερνάρδου Manolesso ένώπιον του βενετού Avogadore di Comun Emo (17 Αύγούστου 1634).

21. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ό.π., σ. 62.

βενετού εύγενοῦς Γεωργίου Megano²², έρωτεύτηκε τὸν έπίσης βενετὸ εύγενή Άντώνιο Polani τοῦ Λορέντζου²³, προκαλώντας όμως τις αντιδράσεις τοῦ πατέρα της. Γι' αὐτό, ὁ Polani πήρε τὴ νεαρή γυναίκα ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὴν έφερε στὸ ἀρχοντικό του στὸ χωριὸ Ροδωπὸ Κισάμου, ὅπου ἀργότερα τὴν παντρεύτηκε. Βάσει μαρτυρικών καταθέσεων, στὴν τελετὴ παρευρίσκονταν καὶ εύγενεῖς, στενοὶ συγγενεῖς τῆς νέφης (θεῖοι), γεγονός που δηλώνει ὅτι τὸ παράπτωμα τῆς κοπέλας εἶχε συγχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς δικούς της καὶ ὁ γαμπρός, ποὺ ἄλλωστε δὲν ἦταν κοινωνικά κατώτερός της, εἶχε γίνει ἀποδεχτὸς ἀπὸ τὸ περιβάλλον της. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ καταθέσεις μαρτύρων, ὁ ἀρχικά ἀθέμιτος έρωτας εἶχε αἴσια κατάληξη καὶ ὁ γιὸς τοῦ ζευγαριοῦ γεννήθηκε νόμιμα²⁴. Μὲ τὴν τέλεση, λοιπόν, τοῦ γάμου ἡ κοινωνικὴ κατακραυγὴ γιὰ τὸ ἀτόπημα τῶν δύο νέων καὶ κυρίως τῆς κοπέλας ἐξασθενοῦσε καὶ τὸ στίγμα τῆς παράνομης σχέσης μποροῦσε νὰ ἐξαλειφθεῖ, ἀφοῦ τὸ έρωτικὸ συναίσθημα συμμορφωνόταν μὲ τις νομικὲς καὶ ἠθικο-κοινωνικὲς ἐπιταγές.

Πρέπει, βέβαια, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ κανόνες ποὺ ὄφειλαν νὰ τηροῦν οἱ κοπέλες καὶ οἱ γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης δὲν ἀντέβαιναν γενικότερα στὶς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν τιμὴ τῶν γυναικῶν, τὴ σεμνότητα καὶ τὴ σύνεση ποὺ έπρεπε νὰ τις διακρίνουν στὶς συναναστροφές μὲ πρόσωπα τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου, ὅπως μαρτυροῦν σχετικὲς ἀρχεϊακὲς μνεῖες ἀπὸ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Διάταγμα λ.χ. τοῦ βενετοῦ δούκα τῆς Κρήτης, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1462, ἐπέβαλε τὴν ποινὴ τῆς ἀποκοπῆς τῶν χειρῶν στὸ νεαρὸ ἄνδρα, ποὺ, προκειμένου νὰ παντρευτεῖ μιὰ κοπέλα, προφανῶς εὐπόληπτη, θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ τὴ φιλήσει· ἐκεῖνη, δηλαδή, ἔχοντας χάσει τὴν ὑπόληψή της, θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ γάμο. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι στὴν τοπικὴ κοινωνία τὸ φίλημα συνδεόταν μὲ τὸ γάμο, γεγονός που ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς αὐστηρότητας τῶν ἠθῶν της²⁵.

22. Γιὰ τοὺς εύγενεῖς Megano (ἢ Mengano) τῶν Χανίων βλ. Χρῦσα Α. Μαλτέζου, «Άγνωστη εἰκόνα τοῦ Έμμανουήλ Τζάνε (1661). Ἡ Παναγία ἡ Καρδιώτισσα καὶ ὁ ἀφιερωτὴς της Ἰωάννης Μέγγανος», *Θησαυρίσματα*, 10 (1973), σ. 285-288. Γιὰ τὴ σημαντικὴ παρουσία τοῦ ὀνόματος στὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τῶν Χανίων βλ. Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή, *Τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία γεννήσεων, βαπτίσεων καὶ γάμων τῶν Βενετῶν εύγενῶν τοῦ διαμερίσματος Χανίων (1519-1640)*, Χανιά 1998, σ. 293-300.

23. Γιὰ τὸν οἶκο τῶν Polani καὶ τὴν παρουσία του στὰ ληξιαρχικὰ βιβλία βλ. Σπίθα-Πιμπλή, *δ.π.*, σ. 307-316.

24. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν περιπέτεια τοῦ ζευγαριοῦ προέρχονται ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ἡ Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή, *Συμβόλαια γάμων, προικοσύμφωνα τῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων γεννήσεων, βαπτίσεων καὶ γάμων τῶν Βενετῶν εύγενῶν τοῦ διαμερίσματος Χανίων 1519-1591*, Χανιά 2000, σ. 62-67.

25. Βλ. Έμμανουήλ Μιλτ. Παπαδάκης, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος κατὰ τὰς γραμματειακὰς πηγὰς*, Ἀθήνα 1976, σ. 52-53.

Άξιόλογες μαρτυρίες γιὰ τὸν ἠθικὸ κώδικα ποὺ, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, ρύθμιζε τὴ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν στὴν καθημερινή τους ζωὴ παρέχει ὁ λατινεπίσκοπος Ρεθύμνου Giulio Carrara (1582-1589). Συγκεκριμένα, τὸ 1586 ὁ ἱεράρχης ἔκανε λόγο γιὰ τὴν ἀνησυχία τῶν ἐγγχωρίων ἀπέναντι σὲ ἐνδεχόμενες συναναστροφές τοῦ ντόπιου γυναικείου πληθυσμοῦ μὲ τοὺς ἄνδρες τοῦ ἱταλικοῦ στρατεύματος τῆς πόλης καὶ ἐπίσης ἀνέφερε ὅτι οἱ γυναῖκες, στὶς βραδινὲς ἐξόδους τους, συνοδεύονταν ἀπὸ τοὺς συζύγους ἢ ἀπὸ ἄλλους ἄρρενες συγγενεῖς²⁶. Οἱ πληροφορίες τοῦ ἐπισκόπου, ἀποκαλυπτικὲς τῶν νοοτροπιῶν τῆς ἐποχῆς, καταδεικνύουν τὴν εὐαισθησία ὄχι μόνο τῶν εύγενῶν ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ τῆς γυναίκας (συζύγου, κόρης ἢ ἀδελφῆς). Ὅπως διαπιστώνεται, ὁ φόβος τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ἠθικὴ παρέκκλιση τῶν γυναικῶν ὑπαγόρευε τὴ στενὴ ἐπίβλεψη τῆς συμπεριφορᾶς τους. Βέβαια, ἂν ὁ πατέρας ἢ ὁ σύζυγος ἦταν εύγενής, ἡ ἀποδεδειγμένη ἢ εἰκαζόμενη ἀνηθικότητα τῆς γυναίκας ἀπειλοῦσε τὴν ἀκεραιότητα τῶν προνομίων του στὴ δημόσια σφαῖρα. Συνεπῶς, ἡ περιφρούρηση τῆς τιμῆς της θεωροῦνταν ἀναγκαῖα, ἀφοῦ μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἀποτρεπόταν ἡ κοινωνικὴ δυσφήμιση τῆς οἰκογένειας, καθὼς καὶ τὰ δυσάρεστα νομικὰ παρεπόμενά της.

Ἄξιζε νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ συνήθειες αὐτές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν στὸ βενετικὸ καί, κατὰ τὸπους, στὸ βενετοκρατούμενο χωρὸ ἔλαβαν νομικὴ ὑπόσταση, δὲν περιορίζονται στὸ συγκεκριμένο χωροχρόνο, ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐμφανίζονται εὐρύτατα διαδεδομένες σὲ μεγάλο μέρος τοῦ ἐκτὸς βενετικῆς ἐπικράτειας ἑλληνικοῦ κόσμου. Γιὰ παράδειγμα, στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰῶνα οἱ γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης έπρεπε νὰ ἀποτελοῦν πρότυπα ἀρετῆς καὶ στὴν πλειονότητά τους περνοῦσαν τὸν περισσότερο χρόνο τους μέσα στὸ σπίτι, μὲ ἐξάιρεση τὸν ἐκκλησιασμὸ ἢ τις ἐπισκέψεις σὲ σπίτια συγγενῶν ἢ φίλων. Ἐπίσης, οἱ κοπέλες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καταγωγὴ τους, ὄφειλαν νὰ διατηροῦν τὴν ἀγνότητά τους, διαφοροτικὰ ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν προικοδοσία καὶ στιγματίζονταν κοινωνικά²⁷.

26. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Καθολικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι στὸ Ρέθυμνο στὰ χρόνια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ ἐπισκόπου Giulio Carrara (1582-1589)», *Θησαυρίσματα*, 25 (1995), σ. 248. Γενικότερα γιὰ τοὺς ξένους στρατιῶτες στὸ νησί, τὴ συμπεριφορὰ τους, καθὼς καὶ τὴν ἀντιμετώπισή τους ἀπὸ τοὺς ἀστικούς πληθυσμούς βλ. Anastassia Papadialala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 273-285.

27. Ἀγλαΐα-Νέλλη Κάσδαγλη, «Κοινωνικὴ ταυτότητα τοῦ φύλου καὶ καθημερινὴ πραγματικότητα: τὸ παράδειγμα τῆς μεταβυζαντινῆς Νάξου», *Ἡ βυζαντινὴ παράδοση*

Στην Κρήτη, βάσει τών ήθικο-κοινωνικῶν ὄρων τῆς ἐποχῆς, εἴτε αὐτοὶ διαμορφώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν τοπικῶν συνηθειῶν εἴτε συνιστοῦσαν ἀπήχηση ἐνὸς νομικοῦ πλαισίου προσαρμοσμένου στὶς πολιτικές, κοινωνικές καὶ ιδεολογικές ἐπιλογές τῆς Γαληνοτάτης, κύριο προορισμὸ τῆς γυναίκας τῆς ἀνώτερης τάξης ἀποτελοῦσαν ὁ γάμος, συνήθως σὲ μικρὴ ἡλικία, ἡ γέννηση καὶ ἡ φροντισμένη ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ποὺ θὰ διαιώνιζαν τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα, καθὼς καὶ ἡ ἐπιστασία τῆς εὐρυθμῆς λειτουργίας τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ ἡ ἐποπτεία τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Κατ' ἐπέκταση, ὁ κόσμος τῆς –τουλάχιστο ὅταν ἡ ἀρχόντισσα βρισκόταν στὴν πόλη καὶ ὄχι γιὰ παραθερισμὸ μαζὶ μετὰ τὴν οἰκογένειά της σὲ κάποιον χωριὸ τῆς κρητικῆς ἐνδοχωρίας– οὐσιαστικὰ περιοριζόταν στὴν ἰδιωτικὴ σφαίρα, ἐπικεντρωνόταν στὸ σπίτι καὶ οἱ κινήσεις της ὀριοθετοῦνταν κυρίως ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς γειτονιάς. Ὅχι σπάνια ἡ παραμονὴ στὸ ἀρχοντικὸ της ἐξυμνεῖται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους της ὡς ἀρετὴ. Ὅταν λ.χ. ὁ βενετὸς εὐγενὴς Πέτρος Contarini τοῦ ποτὲ Ἰακώβου προσπάθησε νὰ ἀποδείξει τὸν τίτλο του, ὁ καθολικὸς ἱερωμένος τοῦ Ρεθύμνου Marino Tedaldi, σκιαγραφώντας στὴν κατάθεσή του (17 Ἰουνίου 1620) τὸ ἦθος τῆς μητέρας τοῦ ὑποψηφίου, τῆς Ρεγγίνας Καλλέργη, τόνιζε ὅτι εἶχε ἱερούργησει πολλὰς φορὰς στὸ σπίτι της, ἀφοῦ ἐκεῖνη σπάνια ἔβγαινε ἔξω, ὅπως συνήθιζαν οἱ εὐγενεῖς γυναῖκες στὸ νησί²⁸. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συνήθεια τῆς κατ' οἶκον λειτουργίας δὲν ἀπέκλειε τὴ μετάβαση στὴν ἐκκλησία, ἐπίσης διαδεδομένη πρακτικὴ, ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ

μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐπιμ. John J. Yiannias, Ἀθήνα 1994, σ. 97-98, 101, 103-104. Γιὰ τὶς ἠθικὲς παρεκτροπὲς τῶν γυναικῶν στὴ Νάξο καὶ τὸν ἀντίκτυπό τους στὸ ἠθικὸ πεδίο (ντροπὴ γιὰ τοὺς συγγενεῖς) καὶ τὸ οἰκονομικὸ (ἀποκλεισμὸς ἀπὸ προικῶ ἀγαθὰ) πβ. Εὐα Καλπουρτζή, *Συγγενικὲς σχέσεις καὶ στρατηγικὲς ἀνταλλαγῶν. Τὸ παράδειγμα τῆς Νάξου τὸν 17ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2001, σ. 109-130. Γενικότερα γιὰ τὴν κατὰ τόπου θέση τῶν γυναικῶν στὶς ἐκτὸς Κρήτης ἑλλαδικὲς περιοχές, τὰ ἦθη τους ἀλλὰ καὶ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ σὲ αὐτές, ὅπως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναδύονται, ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο ρεαλιστικά, μῆσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ ξένων περιηγητῶν, κυρίως κατὰ τὸ 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, «Greek women, 16th-19th century: The travellers' view», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 4 (1992), κυρίως σ. 328, 339-348, 365-368.

28. «...alla quale più volte ho detto messa all'aurora, rispetto che non costumano in quel Regno le gentildonne uscir fuori di casa di giorno»: ASV, A.C., b. 307/25 (Contarini), fasc. 28, φ. χωρὶς ἀρίθμηση, κατάθεση τοῦ Tedaldi. Στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰ. οἱ χῆρες, γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἀρνητικὰ σχόλια, καθὼς καὶ ὅσοι πενθοῦσαν, καλοῦσαν στὸ σπίτι τους ἱερωμένους γιὰ νὰ κάνουν εἰδικὲς λειτουργίες τὰ χαράματα ὥστε νὰ ἐκκλησιάζονται χωρὶς νὰ τοὺς βλέπει κανεὶς. Κάσδαγλη, «Κοινωνικὴ ταυτότητα», ὁ.π., σ. 103.

τὸν κοινωνικὸ περίγυρο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἰωάννη Παπαδόπουλου. Ἀκόμη, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἡ εὐσέβεια συνδεόταν μετὰ τὸ ἦθος τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης καὶ συνιστοῦσε ἀπόδειξη τῆς σεμνότητάς τους: ὁ ἴδιος κληρικὸς, ὁ Marino Tedaldi, σὲ ἄλλη μαρτυρικὴ κατάθεσή του, τοῦ 1619, σχετικὰ μετὰ τὶς κρητικὲς εὐγενεῖς Κατερίνα Chiozza καὶ Μαρούσα Daferara, μητέρα καὶ γιὰ γιὰ ἀντίστοιχα τοῦ Φραγκίσκου Barozzi τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα, ἐγγονοῦ τοῦ γνωστοῦ ὁμώνυμου λογίου ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο²⁹, ἀνέφερε ὅτι ἐκεῖνες πραγματικὰ διαβιοῦσαν *honestissimamente* καὶ ὅτι τὶς εἶχε κοινωνήσει πολλὰς φορὰς (*molte volte le ho comuncate*)³⁰.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν στελεχῶν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἐπίσημα ὑπερεῖχε τῆς ὀρθόδοξης, ἐμφανίζονται ἐναρμονισμένες μετὰ τὶς θέσεις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν εὐγενῶν γυναικῶν.

Ἀνάλογες ἦταν οἱ ἀπόψεις ποὺ παραδοσιακὰ ἐκφράζονταν ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους ἐκκλησιαστικοὺς φορεῖς σχετικὰ μετὰ τὸν ἔλεγχό τῆς σεξουαλικότητάς, καθὼς καὶ μετὰ τὰ ἦθη καὶ τὶς ἀρετὲς ποὺ ὀφείλαν νὰ χαρακτηρίζουν τὶς γυναῖκες ἀλλὰ καὶ γενικότερα τοὺς πιστοὺς. Στὴν *Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία*, βιβλίο ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία τὸ 1641 καὶ ποὺ σαφῶς ἀπηχεῖ παλιότερες καὶ σύγχρονες τοῦ ἀντιλήψεις, ὁ μοναχὸς ἀπὸ τὸν Χάνδακα Ἀγάπιος Λάνδος, ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους συγγραφεῖς τοῦ 17ου αἰῶνα³¹, ἐγκωμιάζει ὅσες γυναῖκες ἐκτελοῦσαν ἀνελλιπῶς τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντά τους: τακτικὸτάτη προσέλευση στὶς λειτουργίες τῆς Κυριακῆς, προσευχή, νη-

29. Γιὰ τὸν Ἀνδρέα Barozzi καὶ τὸ γιό του, τὸν Φραγκίσκο, βλ. Διονυσία Γ. Γιαλαμά, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν βενετοκρητικὸ λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρισματα*, 20 (1990), σ. 307, 312, 403.

30. ASV, A.C., b. 291/9 (Barozzi), fasc. 25, φ. χωρὶς ἀρίθμηση, κατάθεση τοῦ Tedaldi στὶς 12 Νοεμβρίου 1619, κατὰ τὴ διαδικασία ἀπόδειξης τοῦ τίτλου τοῦ Φραγκίσκου Barozzi τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα, ποὺ τελικὰ ὑπέστη μετὰ ἐπιτυχία τὴν prova di nobiltà (ἀπόφαση τῆς κεντρικῆς βενετικῆς διοίκησης μετὰ χρονολογία 27 Μαΐου 1620: ASV, ὁ.π., λυτὸ φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση).

31. Γιὰ τὸν Ἀγάπιο, κατὰ κόσμον Ἀθανάσιο, Λάνδο, ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στὸν Χάνδακα, καθὼς καὶ βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Δέσποινα Δ. Κωστούλα, *Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρήσις. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του*, Ἰωάννινα 1983. Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ γέννησή του, ποὺ τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, γιὰ τὴ μοναστικὴ ζωὴ του στὴν Κρήτη καὶ τὸ Ἅγιο Ὅρος, ἀπ' ὅπου ἄρχισε, περὶ τοῦ 1640, τὰ ταξίδια του στὴ Βενετία μετὰ κύριο σκοπὸ νὰ ἐκτυπώσῃ τὰ ἔργα του, βλ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, «Εἰδήσεις γιὰ τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου», *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, ἐκδ. ἐπιτροπὴ Στέφανος Κακλαμάνης, Ἀθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης, Ἡράκλειο 2000, σ. 504-513.

στεία, έξομολόγηση, μετάληψη³². Όμοίως τὸ μήνυμα ὀρισμένων τοιχογραφιῶν σὲ προγενέστερους ὀρθόδοξους ναοὺς ἦταν σαφές: στὴν Κόλαση κατέληγαν ὄσες –καὶ ὄσοι– παραμελοῦσαν τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντά τους, ὅπως «οἱ κοιμοῦντες τὴν ἁγίαν Κυριακὴν» (παράσταση-φόβητρο καὶ γιὰ τὰ δύο φῦλα) ἀλλὰ καὶ «ἡ μὴ προσφέρουσα τὰ πρόσφορα τῇ ἐκκλησίᾳ», ἀπεικόνιση ποῦ ὑπαγόρευε αὐστηρὰ μιὰ θρησκευτικὴ ὑποχρέωση τῆς γυναίκα³³.

Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ, γιὰ τὸν Ἀγάπιο, «μία γυνὴ τιμὴ καὶ ἐνάρετος προτιμᾷ νὰ ἀποθάνῃ μᾶλλον ἢ νὰ προδώσῃ τὴν τιμὴν τοῦ ἀνδρός της, νὰ κάμῃ αἰσχύνῃ καὶ ἐντροπὴν»³⁴. ὁ ἴδιος κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸ φόβο ποῦ αἰσθάνεται «ἡ ἐνάρετος καὶ εὐγενὴς γυνὴ, ἣτις ἐπιμελεῖται καὶ φυλάγεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς εἰς ὅλας τὰς πράξεις καὶ ὑπηρεσίας αὐτῆς, διὰ νὰ μὴ γένη οὐδεμία ἀταξία καὶ ζημία εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς καὶ σκανδαλίση τὸν ἄνδρα της»³⁵. Ἄλλωστε ὁ κρητικὸς μοναχός, ἀπευθυνόμενος καὶ στὰ δύο φῦλα, παρομοιάζει τὴ σαρκικὴ ἐπιθυμία μὲ ἐπικίνδυνον ἀχαλίνωτο ἄλογο καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκτὸς γάμου ἐρωτικὴ σχέση ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ θανάσιμο ἀμάρτημα τῆς πορνείας, ἐνῶ δὲν συνιστᾷ ἁμαρτία μόνον «ὅταν εἶναι ἡ χρῆσις τούτων τῶν ἀφροδισαίων πράξεων διὰ τὴν αὐξήσιν τοῦ γένους ἡμῶν, κατὰ τὸ θεϊκὸν πρόσταγμα καὶ γίνεται μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν»³⁶.

Παρόμοια εἰκόνα γιὰ τὶς γυναῖκες στὴν Κρήτη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὕστερης βενετικῆς κυριαρχίας, σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ γενικοῦ προνοητῆ Κρήτης Giacomo Foscarini (1574-1577), ὅπου ἐκεῖνες ἐμφανίζονται νὰ ζοῦν κλεισμένες στὸ σπίτι, μὲ περιορισμένη συμμετοχὴ στὸν κοινωνικὸ βίον³⁷. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ ἀνώτερου βενετοῦ ἀξιωματοῦχου συνάδουν κυρίως μὲ τοὺς ὄρους ζωῆς τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης, ἀφοῦ, ἀντίθετα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ γυναῖκες τῶν χαμηλότερων κοινωνικῶν βαθμίδων, τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου, περισσότερο ἐλεύθερες ἀπὸ ἠθικο-κοινωνικοὺς κανόνες καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπὸ αὐστηροὺς νομικο-ἐπαγγελματικοὺς περιορισμοὺς (κανόνες ἀποχῆς ἀπὸ χειρωνακτικὴ

32. Βιβλίον ὠραιότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία, συντεθὲν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός, τοῦ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω ἀσκήσαντος. Νεωστὶ μετατυπωθὲν καὶ ἐκ πολλῶν σφαλμάτων μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἐκκαθαρισθέν, Βενετία, Νικόλαος Γλυκός, 1817, σ. 6-7, 188-189, 220-222.

33. Μαρία Βασιλάκη, «Οἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων», ὁ.π., σ. 42-43.

34. Ἀγάπιος ὁ Κρήσις, Βιβλίον ὠραιότατον, ὁ.π., σ. 3.

35. Στὸ ἴδιο, σ. 149.

36. Στὸ ἴδιο, σ. 36.

37. Σπ. Θεοτόκης, «Ἰάκωβος Φωσκαρίνης ἢ ἡ Κρήτη τὸ 1570», Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, 1 (1938), σ. 201. Πβ. Μαλτέζου, «Ἡ γυναίκα», ὁ.π. σ. 37.

τέχνη), ἐμφανίζουν ἐνεργότερη δράση στὴν οικονομικὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ εἶναι αὐστηρὰ περιορισμένες σὲ οἰκιακὰ καθήκοντα³⁸.

Ἐνδιαφέρουσες, ποικίλες καὶ ἄμεσες πληροφορίες γιὰ τὸν κόσμον τῶν γυναικῶν τοῦ Χάνδακα στὸν προχωρημένο 17ο αἰώνα (κυρίως στὴ δεκαπενταετία 1630-1644), προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἰωάννη Παπαδόπουλου, Κρητικοῦ ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη. Συγκεκριμένα, στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ οἱ ἀρχόντισσες, ντυμένες μὲ μακριὰ φορέματα ποῦ ἄφηναν ἐλεύθερο μόνον τὸ πρόσωπο, ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ σπίτια τους κυρίως γιὰ νὰ μεταβοῦν στὴν ἐκκλησία καὶ γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν ἄλλες γυναῖκες τῆς τάξης τους, πάντοτε συνοδεία πολλῶν ὑπηρετριῶν. Ἐπίσης, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει γλαφυρὰ καὶ ἴσως μὲ κάποια ὑπερβολὴ ὅτι γενικότερα οἱ γυναῖκες, ὅπως οἱ λαγοί, ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ σπίτια τους τὸ βράδυ ἢ νωρὶς τὸ πρωί, γιὰ νὰ ἀποφύγουν κατὰ τὸ δυνατὸ τὰ πειράγματα τῶν ἀνδρῶν ποῦ θὰ τὶς ἀντίκριζαν στὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, οἱ ἀρχόντισσες ἔστελναν τὸ βράδυ τὶς ὁμορφες ὑπηρετρίες τους στὴν κρήνη τοῦ Μορσίνι γιὰ νὰ πάρουν νερό. Περιορισμένη ὡς ἀνυπαρκτὴ ἐμφανίζεται, ἀκόμη, ἡ συμμετοχὴ εὐυπόληπτων γυναικῶν σὲ διασκεδάσεις δημόσιου χαρακτήρα. Στὴν περίοδο τοῦ καρναβαλιοῦ οἱ γυναῖκες δὲν ἐπιτρεπτόταν νὰ μεταμφιεστοῦν, οὔτε οἱ πόρνες, καὶ σὲ ἀντίθετη περίπτωση ἀπαγορευόταν ἡ εἴσοδος τους στὴν ἐκκλησία ἐπὶ 40 ἡμέρες. Σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Παπαδόπουλο, οἱ Κρητικοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ κάτοικοι τοῦ Χάνδακα ὑπερασπιζόνταν τὴν τιμὴ τῆς γυναίκα³⁹ καὶ, μὲ αὐτοὺς τοὺς ὄρους, οἱ νεαρὲς κοπέλες δὲν ἐρωτοτροποῦσαν ποτὲ οὔτε μὲ τὸν ἄνδρα ποῦ θὰ παντρεύονταν. Μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, παρὰ τὰ 34 χρόνια του, δὲν εἶχε δεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο τὴ γυναίκα ποῦ τοῦ προξένεψε ὁ πατέρας του³⁹.

38. Γιὰ τὶς ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες τῶν –ταπεινῶν– γυναικῶν καὶ γιὰ τὴν ἀνάμειξή τους στὸ ἐμπόριο καὶ γενικότερα στὴν οικονομικὴ ζωὴ βλ. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκα», ὁ.π., σ. 73-76 καὶ McKee, «Women under Venetian Colonial Rule», ὁ.π., σ. 41-65. Βλ. καὶ παρακάτω, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μαιμῆς καὶ βυζάστρες, γυναῖκες ἐπίσης χαμηλῆς κοινωνικῆς προέλευσης. Γιὰ περιορισμένη συμμετοχὴ τῶν λατινικῆς καταγωγῆς γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης στὸν ἐπαγγελματικὸ καὶ οικονομικὸ βίον τοῦ 14ου αἰώνα κάνει λόγο καὶ ἡ McKee, ὁ.π., σ. 36 καὶ 56. Γιὰ ἐπαγγέλματα γυναικῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων στὴ Βενετία βλ. Chojnacka, *Working Women*, ὁ.π., κυρίως σ. 17, 20-23, 45, 55, 78-79, 86.

39. Γιὰ τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Παπαδόπουλου βλ. Νίκος Παναγιωτάκης, «Οἱ ἀναμνήσεις ἐνὸς κρητικοῦ πρόσφυγα ἀπὸ τὸ Χάνδακα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 17ου αἰώνα», Ὁ μῦθος τῆς Ἀριάδνης. Ἐετυλόγοντας τὴν ἱστορία τῆς πόλης τοῦ Ἡρακλείου, φιλολ. ἐπιμ. Σοφία Κανάκη, Ἡράκλειο 2000, κυρίως σ. 82-83, 87-89, 92. Γιὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ Παπαδόπουλου σχετικὰ μὲ τοὺς περιορισμοὺς μεταμφίσεως τῶν

Ἀπ' ὅλα ὅσα προηγήθηκαν γίνεται κατανοητὸ ὅτι, ὡς πρὸς τὸν ἔλεγχο τῆς γυναικείας ἠθικῆς, οἱ ὑφιστάμενες παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορὲς ἀπόκτησαν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ νομικο-κοινωνικὴ ἰσχύϊ γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς ἄρχουσας τάξης (βενετῶν εὐγενῶν καὶ κρητικῶν εὐγενῶν), καθὼς καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες τῶν εὐυπόληπτων, μὴ εὐγενῶν οἰκῶν, ποὺ ὀρισμένα ἄρρενα μέλη τους ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνελιχθοῦν κοινωνικὰ καὶ νὰ ἐνταχθοῦν, μέσω τῆς ἀπόκτησης τῆς κρητικῆς εὐγένειας, στὰ συλλογικὰ ὄργανα τοῦ ὑπέρτερου κοινωνικοῦ στρώματος. Παλιὲς ιδέες καὶ δοκιμασμένες πρακτικὲς ἐγκιβωτιστικὰν προοδευτικὰ σὲ αὐστηρότερο νομικὸ πλαίσιο, μαζί με ἄλλους κανόνες (γέννηση ἀπὸ νόμιμη σχέση, ἀποχὴ ἀπὸ χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα), γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν πολιτικὲς, ιδεολογικὲς καὶ κοινωνικὲς προτεραιότητες τοῦ ἀριστοκρατικοῦ βενετικοῦ συστήματος.

Μαρτυρίες γιὰ τὴ θέση τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης στὴν ὕστερη Βενετοκρατία στὸ νησι μποροῦν ἐπίσης νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ δὲν λείπουν οἱ μελετητὲς ποὺ ἔχουν ἐπιχειρήσει τέτοιες προσεγγίσεις⁴⁰. Τὰ συγκεκριμένα κείμενα, ἐνῶ παρουσιάζουν ἀναλογίες μετὰ τὰ ξένα πρότυπά τους (λ.χ. συμβατικὴ πλοκὴ, στερεότυπα ἡρώων), δὲν τὰ ἀκολουθοῦν πολὺ πιστά. Λίγο-πολὺ προσαρμόστηκαν στὰ κοινωνικὰ, πολιτισμικὰ καὶ αἰσθητικὰ δεδομένα τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι, ἐντοπίζονται σὲ αὐτὰ καὶ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα, ἀσφαλῶς οἰκεία στὸ κρητικὸ κοινόν. Ἡ θέση τῶν γυναικῶν μέσα ἀπὸ τὶς λογοτεχνικὲς ἀπεικονίσεις, θέμα εὐρύτατο μετὰ πολλὰ παραμέτρους (νομικὲς, κοινωνικὲς, ἠθικὲς, ιδεολογικὲς κ.λπ.), δὲν συμπεριλαμβάνεται στοὺς βασικοὺς στόχους τῆς μελέτης αὐτῆς. Πρόθεσή μας εἶναι ἡ ἐνδεικτικὴ παρουσίαση λογοτεχνικῶν στοιχείων παράλληλων μετὰ τὶς ἀρχαϊκὲς μαρτυρίες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο ὕλικὸ τῆς τεκμηρίωσής μας. Στὸ πλαίσιο τῆς προσέγγισης αὐτῆς διαπιστώνεται ὅτι ἡ ζωὴ τῶν ἐπιφανῶν γυναικῶν στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα ρυθμίζεται, σὲ ἀδρὲς γραμμὲς, ἀπὸ τοὺς ἠθικο-κοινωνικοὺς ὅρους, ποὺ ἐμφανίζονται μετὰ ἀρκετὴ εὐκρίνεια καὶ στὰ ἀρχαϊκὰ τεκμήρια: περιορι-

γυναικῶν στὸ καρναβάλι βλ. καὶ Ἀσπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικὲς καὶ κοσμικὲς τελετὲς στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη* [Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη, παράρτημα ἀρ. 1], Ρέθυμνο 1995, σ. 101.

40. Βλ. τὸ πόνημα τῆς Rosemary E. Bancroft-Marcus, «Women in Cretan Renaissance (1570-1669)», *Journal of Greek Studies*, 1 (Μάιος 1983), σ. 19-38, ποὺ βασίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς λογοτεχνικὲς πηγὲς γιὰ νὰ σκιαγραφήσει γενικότερα τὴ θέση τῆς γυναίκας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ προέλευσή της, στὴν ὕστερη Βενετοκρατία.

σμένοι χῶροι δράσης, ὑπακοὴ στὸν πατέρα, συζυγικὴ πίστη, αὐστηρὴ ἐπιβλεψη τῆς ἀγνότητάς τους, σεμνότητα καὶ ταπεινότητα. Στὴν Ἐρωφίλη, γιὰ παράδειγμα, ὁ βασιλιάς Φιλόγονος ἐμφανίζεται ὀργισμένος καὶ αἰσθάνεται ντροπὴ σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ πρὸς στιγμὴν σκέφτεται νὰ αὐτοκτονήσει, ἐπειδὴ συνέλαβε τὴν κόρη του νὰ κρατεῖ τὸ χέρι τοῦ Πανάρετου. Ἐπρόκειτο γιὰ σοβαρὸ ἠθικὸ παράπτωμα καὶ γιὰ τὴν κρητικὴν κοινωνία, ἀφοῦ, ὅπως μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπ' ὅλα ὅσα εἶδαμε παραπάνω, μιὰ γυναίκα, ἰδίως ἂν ἦταν ἐπιφανῆς, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι διαχυτικὴ μετὰ ἄνδρες μὴ συγγενεῖς της⁴¹. Στὴν Ἐρωφίλη πάλι ἡ Νένα ἐκπλήσσεται ποὺ ἡ κόρη τοῦ βασιλιᾶ ἀντιτάχθηκε στὴ θέληση τοῦ πατέρα της καί, θεωρώντας ὅτι ἡ κοπέλα ἔχει τυφλωθεῖ ἀπὸ τὸν ἔρωτα, προσπαθεῖ νὰ τὴν μεταπείσει τονίζοντάς της ὅτι δὲν εἶναι τιμὴ της νὰ θέλει νὰ παντρευθεῖ κάποιον δουλευτὴ της⁴². Ἐπίσης, στὸν Ἐρωτόκριτο, ὁ Πολύδωρος προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸ φίλο του, γιὰ τοῦ συμβούλου τοῦ βασιλιᾶ, νὰ καταπνίξει τὸ ἐρωτικὸ του συναίσθημα γιὰ τὴ βασιλοπούλα, τὴν Ἀρετούσα, ἐπειδὴ ἡ κοινωνικὴ διαφορὰ ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ αὐτὴ εἶναι μεγάλη⁴³. Τὰ συγκεκριμένα ἐπιχειρήματα, λόγω τῶν ὑφιστάμενων νομικο-κοινωνικῶν διαχωρισμῶν, πρέπει νὰ ἦταν ιδιαίτερα οἰκεία στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς⁴⁴. Μιὰ κοπέλα λ.χ. τῆς ἀνώτερης τάξης, κυρίως ἂν προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ ὁμάδα, τῶν βενετῶν εὐγενῶν, δὲν παντρευόταν εὐκολα, γιὰ λόγους γοήτρου, κάποιον χαμηλότερης κοινωνικῆς προέλευσης, ποὺ δὲν κατεῖχε τίτλο εὐγένειας (π.χ. ἕναν ἄνδρα ἀπὸ τὴ μεσαία τάξη, cittadino), ἂν καί, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, δὲν ὑπῆρχε θεσμοθετημένη ἀπαγόρευση⁴⁵. Ὁ γάμος της μετὰ ἕνα μὴ εὐγενὴ σαφῶς θὰ ἐπέφερε δυσμενὴ μεταβολὴ στὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ τῆς ἐξασφάλιζε ὁ τίτλος τοῦ πατέρα της. Ἀντίθετα, δὲν λείπουν μαρτυρίες ἀρχόντων καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ βενετικὴ εὐγένεια ποὺ πῆραν γιὰ σύζυγό τους γυναῖκα ἀπὸ τὴ μεσαία τάξη, συνήθως εὐκατάστατη, μετὰ τὴν αὐστηρὴ προϋπόθεση,

41. Ἐρωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάση, ἐπιμ. Στυλιανὸς Ἀλεξίου-Μάρθα Ἀποσίτη, Ἀθήνα 1988, Α 203-206, 214-222. Πβ. Bancroft-Marcus, ὅ.π., σ. 20.

42. Ἐρωφίλη, Β 61-66. Πβ. Παπαδάκης, *Μορφαὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὅ.π., σ. 57, Παπαμανουσάκης, «Τὸ δίκαιο στὸ Κρητικὸ θέατρο», *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 501.

43. Βιτσέντζος Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος, κριτικὴ ἔκδοσις Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Ἀθήνα 1980, Α 1147-1189.

44. Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη μιὰ γυναίκα στιγματιζόταν περισσότερο, ἂν ἐρωτευόταν ἄνδρα κατώτερης κοινωνικῆς τάξης ἀπ' ὅ,τι κάποιον τῆς τάξης της. Βλ. Χάρφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὅ.π., σ. 313-314.

45. Γιὰ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὅ.π., σ. 142.

βέβαια, ότι ή ίδια και οι στενοί, έξ αίματος συγγενείς της δέν είχαν στιγματιστεί επαγγελματικά και ήθικά⁴⁶, όπως απαιτούσαν οι γνωστοί νόμοι που άφορούσαν στους γάμους τών βενετών ευγενών. Με τους όρους αυτούς, για έναν άνδρα ευγενή ο γάμος του με γυναίκα που ή οικογένειά της δέν κατείχε τίτλο ευγένειας, δέν σήμαινε απώλεια κοινωνικού κύρους, άφου ο ίδιος έξακολουθούσε νά κατέχει τή συγκεκριμένη διάκριση. Μάλιστα, άν ή νύφη ήταν πλούσια, τò κοινωνικό γόητρό του αύξανόταν, άφου, σύμφωνα με τὰ άτυπα κριτήρια που διακρίνονται στις διαδικασίες απόδειξης και απόκτησης τίτλων, ή οικονομική ευμάθεια άποτελούσε σαφή ένδειξη για διοικούντες και διοικούμενους ότι τò άτομο άπείχε από ταπεινές τέχνες και ότι μπορούσε νά ασχοληθεί άπερίσπαστα με τὰ κοινά ως μέλος του τοπικού συμβουλίου και ως αξιωματούχος ή ανώτερος υπάλληλος⁴⁷.

Η άδιάλειπτη επίβλεψη τής τιμής τής γυναίκας, ανεξάρτητα από τήν κοινωνική καταγωγή της, και ο φόβος που διακατείχε τους συγγενείς της ένώπιον μιās ένδεχόμενης απώλειας τής παρθενίας της, συμβάντος με σαφέστατα δυσμενή αντίκτυπο στη μελλοντική ύλοποίηση ενός γάμου, άποτυπώνονται γλαφυρά στα λόγια του ήλικιωμένου Γιαννούλη για τήν κόρη του, τήν Πανώρια, στο όμώνυμο έργο:

*κι οίμέ! χαλάση μου τηνε και τήν τιμή τήν πάρη
και τότες μηδέ γάμοι μπλιό, γαμπροί μηδέ κουμπάροι⁴⁸.*

Σύμφωνα με τήν ίδια λογική, ή Πανώρια ύπερηφανεύεται για τò ήθος της:

*γιατί δέν έκαμα ποτέ πράμα εισέ ντροπή μου,
μηδέ κανένα άφηκα νά πάρη τήν τιμή μου⁴⁹.*

Από τήν άλλη, ή παντρεμένη όφειλε, ιδεωδώς τουλάχιστο, νά ακολουθεί πιστά τις έπιλογές του άνδρα της. Στην Ροδολίνο έξυμνείται ή άπόλυτη πίστη

46. Ο ευκατάστατος λ.χ. cittadino του Ρεθύμνου Γεώργιος Πατελλάρος πάντρεψε τις κόρες του Μαρούσα, τò 1590, και Σοφιόλα, τò 1598, με μέλη τής βενετικής ευγένειας, τόν Ίωάννη Καλλέργη του Άλεξάνδρου και τόν Άνδρέα Καλλέργη του Ματθαίου αντίστοιχα. Βλ. Λαμπρινός, δ.π., σ. 140-141.

47. Για τήν οικονομική ευμάθεια ως άτυπο άποδεικτικό στοιχείο τής μη άσκησης βάνουσης τέχνης βλ. Λαμπρινός, δ.π., σ. 53-55, 102-104.

48. Γεωργίου Χορτάτση, Πανώρια, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Έμμανουήλ Κριαρά, Θεσσαλονίκη 1975, Β 55-56. Πβ. Παπαδάκης, Μορφαί του λαϊκού πολιτισμού, δ.π., σ. 54-55 και Παπαμανουσάκης, «Τò δίκαιο», δ.π., σ. 486.

49. Πανώρια, Γ 13-14. Πβ. Παπαμανουσάκης, δ.π., σ. 486-487.

και ύπακοή τής γυναίκας στο πρόσωπο του συζύγου της, γνωρίσματα που έμφανίζονται ως απόδειξη αγάπης: ή Άρετούσα δηλώνει στον άνδρα της ότι θεωρεί φίλους και έχθρους της μόνο τους δικούς του φίλους και έχθρους, άφου από τότε που παντρεύτηκαν δέν έχει ούδè τήν καρδιά μηδè τή θέλησή της, ένω ο Ροδολίνος, ιδιαίτερα ίκανοποιημένος από τὰ λόγια της, τὰ άποδίδει στην καλήν αγάπη της άπέναντί του⁵⁰.

Ο άποκλεισμός τών γυναικών τής ανώτερης τάξης από τήν έπίσημη ζωή μπορούσε νά συντελέσει στην προσέγγιση με άλλες γυναίκες, όχι κατ' ανάγκη ανώτερης κοινωνικής καταγωγής, από τή γειτονιά ή από άλλου, και φυσικά, όπως πληρέστερα είναι γνωστό από βιβλιογραφικές ένδείξεις, με εκείνες που διαβιούσαν μονιμότερα ή προσωρινά στο οικιακό περιβάλλον (κυρίως ύπηρετριες⁵¹, «άναθρεφτές»⁵², τροφούς⁵³). Η παρατήρηση τών σχέσεων αυτών, στο βαθμό πάντοτε που ένθαρρύνονταν από τις κοινωνικές συνθήκες και στο βαθμό που οι πηγές έπιτρέπουν τόν έντοπισμό τους, είναι άναγκαία: διαφορετικά, ή έξέταση τής παρουσίας τών γυναικών τής ανώτερης τάξης άποκλειστικά σε σχέση με τόν πρωταγωνιστικό ρόλο τών άνδρών στο πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό πεδίο ένδέχεται νά οδηγήσει στη σκιαγράφηση τους ως σιωπηλών προσώπων, διαρκώς στη σκιά του πατέρα ή του συζύγου, χωρίς περι-

50. Ροδολίνος. Τραγωδία Ίωάννη Άνδρέα Τρωίλου (17ου αιώνα), πρόλογος Στυλιανός Άλεξίου, έπιμ. Μάρθα Άποσκήτη, Αθήνα 1988, Γ 229-238. Πβ. Παπαμανουσάκης, δ.π., σ. 499.

51. Για τò ύπηρετικό προσωπικό τών άστικών σπιτιών στην όψιμη Βενετοκρατία με βάση τὰ κείμενα τής κωμωδίας, τò νομικό καθεστώς του, τήν κοινωνικο-οικονομική του προέλευση, τις σχέσεις του με τους έργοδότες, τὰ καθήκοντα και τις άμοιβές του βλ. Άναστασία Παπαδία-Άάλα, «Οικιακή εργασία στο άστικό περιβάλλον τής κρητικής κωμωδίας. Λογοτεχνικές άπεικονίσεις και ιστορική πραγματικότητα», Δάφνη. Τμητικός τόμος για τόν Σπύρο Έδαγγελάτο, έπιμ. Ίωσήφ Βιβιλάκης, σ. 241-250. Ειδικά για τò 14ο αιώνα βλ. Μαλτέζου, «Η παρουσία τής γυναίκας», δ.π., σ. 74, άπ' όπου πληροφορούμαστε ότι οι άμοιβές τών ύπηρετών ήταν ύψηλότερες έναντι εκείνων τών ύπηρετριών, και Sally McKee, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», Speculum, 70 (1995), σ. 53-58. Ός προς τις ύπηρετριες στη Βενετία βλ. ένδεικτικά Chojnacka, Working Women, δ.π., σ. 20-21, 86.

52. Στοιχεία για τις «άναθρεφτές» βλ. Μαλτέζου, δ.π., σ. 70. Για «ψυχοπαίδια», κυρίως κορίτσια άπορα, όρφανά ή έγκαταλελειμμένα, που έβρισκαν προστασία σε άστικά σπίτια, ασκώντας παράλληλα οικιακές εργασίες βλ. Παπαδία, δ.π., σ. 244, και τής ίδιης, Έναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα, δ.π., σ. 120.

53. Για τις τροφούς και γενικότερα για τò φαινόμενο τής άνατροφής τών βρεφών με τόν επί πληρωμή θηλασμό βλ. παρακάτω σ. 114-122, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

θώρια αυτενέργειας⁵⁴. Για την προσέγγιση αυτή δεν λείπουν αρχειακές ενδείξεις. Αρχόντισσες, όπως εκείνες από την οικογένεια των Κορνάρων του Χάνδακα και της Σητείας, εμφανίζονται να αναπτύσσουν αξιοπρόσεκτη κοινωνικότητα. Κατ' αρχάς, διατηρούν φιλίες με άλλες γυναίκες, όχι σπάνια χαμηλότερης κοινωνικής προέλευσης. Α.χ. στη διαθήκη της Κατερούτσας Κορνάρου (1616), αναφέρεται η *φιλενας του σπιτιου της Ζαμπέτα, γυναίκα του μισερ Μάρκου*⁵⁵, προφανώς μη εγγενοῦς προσώπου. Ακόμη, οι ίδιες συνάπτουν δεσμούς αναδοχής και, συνακόλουθα, αμοιβαίας εκτίμησης με πρόσωπα από το ἐγχώριο στοιχείο: στίς διαθήκες τους μνημονεύονται συχνά η νονά (*σάντολα*), ή κουμπάρα από βάπτισμα παιδιού (*συντέκνισσα*), ο βαπτιστικός και η βαπτιστικά (*φιλιότσος-α*)⁵⁶. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τις τελευταίες θελήσεις της (1633), η Ντιάνα Κορναροπούλα, θυγατέρα του Ιωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, προσδοκᾷ ότι η *σάντολά της*, ή Έργινούσα, γυναίκα της εμπιστοσύνης του σπιτιού, θα βρισκείται στη *σιντροφιαν* της μητέρας της, της αρχόντισσας Μαθιάς Βον, ενόσω ή τελευταία θα ζούσε, «να τζή παραστέκη»⁵⁷. Η ίδια ή Μαθιά, είχε ένα φυλυστζο στο χωριό Άβδου, τον Μαθιό Παπαδόπουλο, γιό του παπα-Γιάννη, και, ακόμη, είχε βαπτίσει ένα κορίτσι, τη Μαθιά⁵⁸. Η ονοματοδοσία των συγκεκριμένων πνευματικών τέκνων (Μαθιός-Μαθιά) είναι αξια προσοχής: λογικά, πρέπει να αποτελούσε επιλογή της ομώνυμης αναδόχου αρχόντισσας. Η πρακτική αυτή μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της αμοιβαίας προσέγγισης και αλληλεπίδρασης καθολικών και ορθοδόξων. Άλλωστε το φαινόμενο αυτό μαρτυρείται και από τα ονόματα βενετικής προέλευσης (Ρεγίνα, Αλεβίζος, Γιακουμής, Άνεζίνα κ.ά.) πολλών ἐγχωρίων, που βαπτίζονταν από άνδρες και γυναίκες του δυτικού δόγματος, μέλη κυρίως της ανώτερης

54. Ός πρὸς τὴν προβληματικὴ αὐτὴ βλ. Τζάνα Πομάτα, «Ἡ ἱστορία τῶν γυναικῶν: ἓνα ζήτημα ὁρίων», *Σιωπηρὲς Ἱστορίες. Γυναῖκες καὶ φύλο στὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση*, ἐπιμ. Ἐφη Ἀβδελά- Ἀγγέλικα Ψαρρά, Ἀθήνα 1997, σ. 151-158 καὶ 174-197.

55. Διαθήκη με χρονολογία 16 Μαρτίου 1616: Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα (δωρητήριο καὶ διαθήκες) τῆς μητέρας, τῆς κόρης καὶ τῆς ἐγγονῆς τοῦ Βιτσέντζου Ἰακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα*, 16 (1979), σ. 222.

56. Βλ. Μάλτζου, «Τὸ παιδί», ὅ.π., σ. 218.

57. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα γιὰ τοὺς Κορνάρους τῆς Σητείας καὶ τοῦ Χάνδακα*, Ἀθήνα 1986, σ. 88 (διαθήκη τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας με χρονολογία 1 Φεβρουαρίου 1633): Στὴν Ἐργινούσα ἡ διαθέτρια ἄφησε ἓνα γομάρι σιτάρι καὶ δύο γομάρια κρασί, ἐφ' ὅρου ζωῆς, καθὼς καὶ δύο ποκάμισα. Με μεταγενέστερη διαθήκη τῆς (18 Μαΐου 1640), ἡ Ντιάνα ἄφησε στὴ νονά τῆς 25 δουκάτα καὶ ἔσαε ἓνα γομάρι σιτάρι καὶ δέκα μίστατα κρασί. Μαυρομάτης, ὅ.π., σ. 98.

58. Μαυρομάτης, ὅ.π., σ. 81 (διαθήκη τῆς Μαθιάς Βον, τῆς 23ῆς Ἀπριλίου 1625).

τάξης⁵⁹. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η σύσφιγξη, γενικότερα, πνευματικῶν δεσμῶν με κατώτερης κοινωνικῆς καταγωγῆς καὶ ἑλληνορθόδοξης προέλευσης πρόσωπα ἐνθαρρυνόταν ἀπὸ βενετικὸ νόμο τοῦ 1505, ποὺ ἀπαγόρευε ρητὰ σὲ βενετοὺς εὐγενεῖς νὰ βαπτίζουν παιδιά ὁμοτίτων τους, ἐπειδὴ με τὴν περαιτέρω πύκνωση τοῦ δικτύου πνευματικῆς συγγένειας θὰ δημιουργοῦνταν κωλύματα στὴ σύναψη τῶν γάμων τους. Οὐσιαστικότερα ὅμως ἡ θεσμοθέτηση τῆς διάταξης αὐτῆς πρέπει νὰ ἀποσκοποῦσε στὴν ἀποτροπὴ πολιτικῶν συμμαχιῶν μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀρχουσας τάξης, ἐνδεχομένως ἐπικίνδυνων γιὰ τὰ βενετικὰ συμφέροντα⁶⁰.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση, ἐπίσης, τῆς ἀνίχνευσης καὶ τῆς, ἔστω μερικῆς, ἀνάπλασης τοῦ κόσμου τῶν εὐγενῶν γυναικῶν παρακολοθηθήσαμε στὴν κοινωνικὴ τους κυρίως διάσταση δύο ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιολογικὰ φαινόμενα στὴ ζωὴ τῆς γυναίκας, τοῦ τοκετοῦ καὶ τοῦ θηλασμοῦ, καθὼς καὶ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὰ ἐπιτελοῦνταν καὶ ἐπέτρεπαν τὴν προσέγγιση μεταξὺ τῆς ἀρχόντισσας, ἀπὸ τὴ μία, καὶ τῆς μαμμῆς, τῶν συμπαραστατριῶν στὴ γέννα καὶ τῆς τροφοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ός πρὸς τὸν τοκετό, χρησιμοποιήθηκε τὸ πληρέστερο καὶ πιὸ συγκροτημένο ἀρχεϊακὸ ὕλικὸ ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Προέρχεται ἀπὸ τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τῶν γεννήσεων καὶ τῶν βαπτίσεων τῶν ἀρρένων βενετῶν εὐγενῶν (οἱ γεννήσεις τῶν θηλυκῶν παιδιῶν δὲν καταγράφονταν). Οἱ σχετικὲς πληροφορίες, παρὰ τὸν ἐπίσημο καὶ ὄχι ἰδιαίτερα ἀναλυτικὸ χαρακτήρα τους, μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς ἀρχόντισσας καὶ τῶν διαφόρων γυναικῶν ποὺ τὴν περιστοίχιζαν στὴ γέννα τῆς. Δύο ἀπὸ αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἦταν ὀπωσδήποτε ἡ μαμμὴ (*ostetrica* ἢ σπανιότερα *comare*⁶¹), ὄφειλαν, μαζί με τὸν ἱερέα ποὺ εἶχε τελέσει τὴ βάπτισμα, νὰ δώσουν ἔνορκη κατάθεση σχετικὰ με τὴ νομιμότητα τοῦ γάμου τῶν γονιῶν τοῦ βρέφους καὶ τῆς γέννησης τοῦ παιδιοῦ⁶². Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦταν ἀναγκαῖα

59. Βλ. σχετικὰ Μάλτζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, τ. 2, ἐπιστημ. ἐπιμ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Κρήτη 1988, σ. 153.

60. Molmenti, *La storia di Venezia*, ὅ.π., σ. 337-338. Πβ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Στὸ Κάστρον ἐπαντρεύτηκε», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα*, ἐκδ. ἐπιτροπὴ Χρῦσα Μάλτζου, Θ. Δετοράκης, Χρ. Χαραλαμπάκης, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 380.

61. Ἄλλοτε *comare* σημαίνει τὴ νονά, κυρίως ὅταν ἡ λέξη ἀπαντᾷ στίς δηλώσεις τῶν ἱερέων σχετικὰ με τὴ βάπτισμα τῶν ἀρσενικῶν παιδιῶν τῶν βενετῶν εὐγενῶν. Γιὰ τὶς σημασίες τοῦ ὅρου βλ. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, β' ἐκδ., Βενετία 1867 (ἀνατύπωση Φλωρεντία 1983), σ. 182.

62. Ἀνάλογα, στὴν Εὐρώπη οἱ μαμμὲς καλοῦνταν στὰ δικαστήρια γιὰ νὰ καταθέ-

για τον πρώτο επίσημο προσδιορισμό της νομικο-κοινωνικής ταυτότητας του νεογέννητου εγγενούς. Δεν αποκλείεται η μαρτυρία μιᾶς δεύτερης γυναίκας, συνήθως ύπηρετριας, γειτόνισσας ή επίσης μαμμῆς, σε μιὰ τόσο σημαντική διαδικασία, όπως η δήλωση του βρέφους στην καγκελλαρία, να υπαγορευόταν από τη βενετική νομοθεσία, που όριζε ότι η κατάθεση δύο γυναικῶν νομικά ήταν ισοδύναμη με τη μαρτυρία ενός άνδρα⁶³. Οι γυναίκες προσάγονταν για να καταθέσουν ενώπιον τῶν Ἀρχῶν συνήθως από τον πατέρα, τον βενετό εγγενή που ενδιαφερόταν για την παγίωση του καθεστώτος του ἀρσενικού ἀπογόνου του. Ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν σχετικά με τὴν ἡμερομηνία καὶ τὸν τόπο τοῦ τοκετοῦ, τοὺς γονεῖς τῶν παιδιῶν, τὴν τέλεση τοῦ γάμου τους, καὶ ἐνίοτε οἱ περιγραφές τῆς σχέσης τῶν γυναικῶν αὐτῶν με τὴν οἰκογένεια τοῦ βρέφους καὶ κυρίως με τὴ μητέρα του ἀποτελοῦσαν ἐγγύηση για τὴν ἀξιόπιστία τῆς μαρτυρικής κατάθεσης. Βέβαια, ὁ τυπικὸς χαρακτήρας τῶν καταθέσεων δὲν καθιστᾶ εὐκόλη τὴν ἀνίχνευση τῶν δεσμῶν μεταξύ ἀρχόντισσας καὶ κοινωνικά κατώτερων γυναικῶν, ἀφοῦ, ὅπως εἰπώθηκε, οἱ καταθέσεις αὐτὲς καταγράφονταν για ἄλλο σκοπὸ, για νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ μηχανισμό διαιώνισης τῆς νομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀνδρῶν τῆς βενετικῆς εὐγένειας. Ὡστόσο, μπορεῖ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ, ἔστω ἀποσπασματική, εἰκόνα για τὴ φύση τῶν σχέσεων αὐτῶν καὶ νὰ διαφανοῦν κάποιες τάσεις. Ἡ παρατήρησή μας ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο ζήτημα ἐστίαστηκε κυρίως στὸ παράδειγμα ἐνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα διοικητικὰ διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ, τῆς περιοχῆς τοῦ Ρεθύμνου, ποὺ τὰ 19 ληξιαρχικά βιβλία της καλύπτουν τὴν περίοδο 1591-1644⁶⁴.

Σαφέστατα ὁ τοκετὸς ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς δυσκολότερες περιστάσεις, ἂν ὄχι τὴν πιὸ κρίσιμη, για τὴ γυναίκα τῆς προβιομηχανικῆς περιόδου, καθὼς ἦταν ἐκτεθειμένος σὲ διάφορους κινδύνους, ὅπως ἡ ἀνάποδη θέση τοῦ ἐμβρύου, ἡ περιέλιξη τοῦ ὀμφάλιου λώρου γύρω ἀπὸ αὐτό, ὁ θάνατός του στὴν κοιλία τῆς μητέρας, ἡ διακοπή τῶν μυϊκῶν σπασμῶν τῆς ἐπιτόκου κ.ἄ.⁶⁵ Στὶς νοταριακὲς πηγὲς ἀφθονοῦν οἱ διαθήκες ἐγκύων, ποὺ σὲ νεαρὴ συχνὰ ἡλικία καὶ

ἐνόψει τοῦ τοκετοῦ ὑπαγόρευαν τὶς τελευταῖες θελήσεις τους⁶⁶. Μητέρες καὶ βρέφη διέτρεχαν σοβαρὸ κίνδυνο θνησιμότητας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικο-οικονομικὴ προέλευση. Σίγουρα, ἡ Agnese Καλλέργη ἀπὸ τὴ βενετικὴ εὐγένεια, σύζυγος τοῦ Νικολάου Corner, δὲν ἦταν ἡ μόνη γυναίκα ποὺ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν γεννήσεων τοῦ Ρεθύμνου, στὶς 8 Σεπτεμβρίου τοῦ 1607 εἶχε θλιβερὴ κατάληξη στὸν τοκετό, ἀφήνοντας ὄρφανὸ τὸν νεογέννητο Φραγκίσκο⁶⁷. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν συστηματικὲς μελέτες για τὸ θάνατο τῶν ἐπιτόκων ἢ τῶν βρεφῶν στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, γεγονός ποὺ συνδέεται κυρίως με τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ τεκμηριωτικοῦ ὕλικου. Ἐπειτα, λόγω τῆς ἀποσπασματικότητος τῶν πηγῶν, δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ γνωρίζουμε ποιά ἀπὸ τὰ ἀρσενικά παιδιά ποὺ δηλώθηκε ἡ γέννησή τους ἔφθασαν στὴν ἐνηλικίωση, ἀφοῦ σίγουρα κάποια ἀπὸ αὐτὰ θὰ πέθαναν στὴ βρεφικὴ, τὴ νηπιακὴ, τὴν παιδικὴ ἢ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία⁶⁸.

Κάτω ἀπὸ τοὺς παραπάνω εὐμετάβλητους δημογραφικοὺς ὄρους, ὁ ρόλος τῆς μαμμῆς ἀναδεικνύεται πρωταρχικὸς καὶ συχνὰ ἀπὸ τοὺς χειρισμοὺς τῆς ἐξαρτιόταν ἡ ζωὴ τῆς μητέρας ἢ τοῦ νεογνοῦ. Εἰδικότερα, ἡ ἄγνοια ἢ ἡ ἀπειρία τῆς ἀπειλοῦσαν τὴν ὑγεία τῆς ἐπιτόκου με σοβαρὲς ἐπιπλοκές, ἄμεσες (αἱμορραγία, ἐπιλόχειος πυρετός) ἢ μεταγενέστερες (λ.χ. παροδικὴ ἢ μόνιμη στειρότητα). Ἐπίσης, μπορεῖ νὰ προκαλοῦνταν σοβαροὶ κίνδυνοι για τὴν ἐπιβίωση τοῦ βρέφους (ἀσφυξία) ἢ για τὴ μελλοντικὴ πορεία του (ἀναπηρία, δυσμορφία, κώφωση, διανοητικὴ καθυστέρηση καὶ ἄλλες παθήσεις)⁶⁹.

Για τοὺς λόγους αὐτοὺς, ἡ ἐκλογὴ τῆς μαμμῆς ἀπὸ τὴν ἐπίτοκο ἀρχόντισσα δὲν πρέπει νὰ ἀφηνόταν στὴν τύχη. Λογικά, τὰ κριτήρια ποὺ πρυτάνευαν στὴν ἐπιλογή τῆς ἦταν ἡ μακρόχρονη πείρα, ἡ πρακτικὴ ἰκανότητα, ἡ ἐπιδεξιότητα, ἡ οἰκειότητα με τὴν ἐτοιμόγεννη καί, φυσικά, ἡ ὑπομονή. Στους ἄτυπους αὐτοὺς κανόνες συμπεριλαμβανόταν καὶ ἡ μητρότητα, ἀφοῦ σίγουρα μιὰ

66. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 69-70.

67. ASV, A.C., b. 4651, reg. VI (1606, luglio 19-1608, nov. 18), φ. 8^v.

68. Τὸ σημαντικό πρόβλημα τῆς βρεφικῆς ἢ τῆς παιδικῆς θνησιμότητας ἀναδύεται καὶ μέσα ἀπὸ τὶς διαθήκες, κυρίως γυναικῶν, ὅπου συχνὰ ἐμφανίζονται ἐκφράσεις ποὺ δηλώνουν τὴν ἀγνοία τῶν διαθετῶν για τὴν ἐπιβίωση τῶν παιδιῶν τους. Βλ. σχετικά Μαλτέζου, «Τὸ παιδί», ὁ.π., σ. 223.

69. Jacques Gelis, «Sages-femmes et accoucheurs: l'obstetrique populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 32 (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1977), σ. 928-931. Για τὴ μεγάλη βρεφικὴ θνησιμότητα καὶ τὴ θνησιμότητα τῶν γυναικῶν στὸν τοκετό βλ. ἐπίσης Μισέλ Βοβέλ, *Ὁ θάνατος καὶ ἡ Δύση ἀπὸ τὸ 1300 ὡς τὶς μέρες μας*, τ. 1, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, ἐπιμ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Ἀθήνα 2000, σ. 311-312.

σὺν σὲ ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦσαν σὲ νεογέννητα, ὅπως ἡ βρεφοκτονία. Βλ. Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 222.

63. Για τὴ σχετικὴ διάταξη τοῦ βενετικοῦ δικαίου βλ. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 63. Πβ. Δανιὴλ Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἑνετῶν νομοθεσίας*, μετάφρ. Μ. Στ. Ἰδρωμένου, Κέρκυρα 1889, σ. 27-28, 49.

64. Για τὰ ληξιαρχικά βιβλία τῆς πόλης καὶ γενικότερα για τοὺς κανόνες ποὺ εἶχαν θεσπιστεῖ σχετικά με τὴν καταγραφή τῶν γάμων, τῶν γεννήσεων καὶ τῶν βαπτίσεων τῶν εὐγενῶν στὴν Κρήτη βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 36-40.

65. Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 217, 219, 223.

γυναίκα που είχε ήδη γεννήσει ήταν περισσότερο έμπειρη στο να ξεγεννήσει άλλες γυναίκες. Βέβαια, η έμπειρία της μητρότητας και κυρίως η σταδιακή απόκτηση μακράς πείρας από τοκετούς άλλων γυναικών πρέπει να προϋπέθεταν κάποια ηλικιακή ώριμότητα για την άσκηση της μαιευτικής τέχνης⁷⁰, ένα κατώτερο ηλικιακό όριο γύρω στα 25-30 έτη. Παρά την έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων για τις ηλικίες των μαιών, μπορούν να συναχθούν κάποια συμπεράσματα από έμμεσες ενδείξεις: στη συντριπτική πλειονότητά τους ήταν παντρεμένες ή χήρες και συνεπώς όχι ιδιαίτερα μικρής ηλικίας, ενώ οι περισσότερες πρέπει να ήταν μητέρες. Μόνο για μία μαμμή από τις συνολικά 14, που έντοπιζονται στην περίοδο 1591-1644, την Έργινα Choropula (ή άλλοι Curopula), δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ήταν παντρεμένη ή χήρα⁷¹.

Γυναίκα έγγαμη, λοιπόν, με παιδιά και επαγγελματική πείρα, πρόσωπο που μπορούσε να βοηθήσει πρακτικά αλλά και ήθικα μια έτοιμόγεννη, πρέπει να ήταν ο ιδεώδης τύπος της μαιάς.

Στις κρητικές, αστικές ή αγροτικές, κοινωνίες, κατά την ύστερη περίοδο της βενετικής παρουσίας στο νησί, η έμπειρη μαμμή ήταν καταξιωμένη και εύλογα δεχόταν πολλές προσκλήσεις από τις επιτόκους, που έμπιστεύονταν τη ζωή τους στα χέρια της. Από τις ικανότερες και περιζήτητες μαιές του Ρεθύμνου υπήρξε η Λουκία Βλαστοπούλα, γυναίκα του Μιχάλη Άσπρέα, αργότερα χήρα (από τις 26 Οκτωβρίου 1607). Έμφανίζεται στα κατάστιχα ως *ostetrice di questa città* τον Μάιο του 1592 και δραστηριοποιείται έως τον Αύγουστο του 1609⁷², δηλαδή άσκησε την τέχνη της για περισσότερο από 17 χρόνια. Πρόσωπο δημοφιλές, προτιμούνταν από αρχόντισσες τόσο της βενετικής όσο και της κρητικής ευγένειας. Το 1606 παρευρέθηκε σε τοκετούς τριών ευγενών γυναικών, τη διετία 1607-1608 σε δύο ανά έτος, ενώ το 1609 σε τρεις⁷³. Οι γυναίκες που την καλούσαν για τον τοκετό τους την έμπιστεύονταν σε περισσότερες από μία γέννες τους: η Μαρία Daferrara του ποτέ Ίερώνου-

70. Για την προβληματική σχετικά με τα συγκεκριμένα άτυπα κριτήρια στην προ-καπιταλιστική Ευρώπη και κυρίως στη Γαλλία βλ. Gelis, «Sages-femmes», δ.π., σ. 933-934, καθώς και Χάρφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη*, δ.π., σ. 223.

71. Η μαμμή αυτή έμφανίζεται σποραδικά (τρεις φορές) στα ληξιαρχικά βιβλία του Ρεθύμνου από τον Αύγουστο του 1595 ως τον Αύγουστο του 1597. Βλ. ASV, A.C., b. 4651, reg. I (1591, settembre 13 - 1595, aprile 22), φ. 2^v-3^r, 7^v-8^r και reg. II (1595, agosto 6 - 1597, sett. 24), φ. 6^r.

72. Βλ. αντίστοιχα ASV, δ.π., reg. I, φ. 5^r και reg. VII, φ. 6^r.

73. Το 1606 η Λουκία ξεγέννησε τη Μαρία, κόρη του κρητικού ευγενούς ποτέ Ίερώνου Daferrara και γυναίκα του βενετού ευγενούς Γεωργίου Καλλέργη του ποτέ Άνδρέα (15 Αύγουστου), τη Φαντίνα, κόρη του έκλιπόντος βενετού ευγενούς και *condottiero*

μου, γυναίκα του βενετού ευγενούς Γεωργίου Καλλέργη του ποτέ Άνδρέα, την κάλεσε σε δύο καταγεγραμμένες γέννες της (15 Αύγουστου 1606 και 18 Απριλίου 1609), όπως και η Μανταλένα Sanguinacio του Άνδρέα, γυναίκα του βενετού ευγενούς Άνδρέα Polani (10 Δεκεμβρίου 1606 και 1 Αύγουστου 1609)⁷⁴. Βέβαια, επειδή οι γεννήσεις παιδιών στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν δηλώνονταν στη βενετική καγκελλαρία, το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Λουκίας και γενικότερα των μαιών που έμφανίζονται στα κατάστιχα των γεννήσεων των ευγενών δεν μπορεί να προσδιοριστεί.

Συνήθως, λοιπόν, η επίτοκος αρχόντισσα επέλεγε την ίδια μαμμή για τις γέννες της, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η συχνή προτίμηση προς την ίδια μαιά γυναικών της ανώτερης τάξης, που συνδέονταν με δεσμό αίματος (μάννα και κόρη). Η συνήθεια αυτή αναδεικνύει τη διαχρονικότητα της στενής σχέσης με τη μαιά: η παραπάνω Λουκία Βλαστοπούλα ξεγέννησε, στις 2 Μαΐου 1592, τη Μανταλένα, κόρη του ποτέ κρητικού ευγενούς Νικολάου Gribbia και γυναίκα του βενετού ευγενούς Γεωργίου Καλλέργη, έπικεφαλής του φεουδαρχικού ιππικού, όταν η αρχόντισσα αυτή έφερε στον κόσμο το γιό της Ίακωβο⁷⁵. Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, το 1606, η κόρη της Μανταλένας, η Φαντίνα, γυναίκα του βενετού ευγενούς Γεωργίου Corner, προτίμησε την ίδια

(έπικεφαλής φεουδαρχικού ιππικού) Γεωργίου Καλλέργη και σύζυγο του βενετού ευγενούς Γεωργίου Corner του ποτέ Ίωάννη-Φραγκίσκου (31 Οκτωβρίου), καθώς και τη Μανταλένα, κόρη του κρητικού ευγενούς Άνδρέα Sanguinacio και γυναίκα του βενετού ευγενούς Άνδρέα Polani του ποτέ Ίακώβου (10 Δεκεμβρίου). Βλ. ASV, δ.π., reg. VI, φ. 1^v-2^r, 2^v-3^r και 5^r αντίστοιχα. Το 1607 η Βλαστοπούλα παρευρέθηκε στον τοκετό της Μανταλένας, θυγατέρας του βενετού ευγενούς Φραγκίσκου Corner και γυναίκας του επίσης βενετού ευγενούς Αντωνίου Manolesso του Ίωάννη (26 Οκτωβρίου), καθώς και της Ρεγγίνας, κόρης του κρητικού ευγενούς Ίακώβου Sanguinazzo και συζύγου του βενετού ευγενούς Νικολάου Polani του Μαρίνου (18 Νοεμβρίου) (ASV, δ.π., φ. 6^v και 7^v αντίστοιχα). Το 1608 ήταν παρούσα στον τοκετό της Όρσας, κόρης του βενετού ευγενούς Ίωάννη-Μαρίας Semitecolo και συζύγου του βενετού ευγενούς Μαρίνου Καλλέργη του ποτέ Γεωργίου (19 Ιανουαρίου), καθώς και της Έλισάβετ Corner, συζύγου του βενετού ευγενούς Φραγκίσκου Καλλέργη (29 Οκτωβρίου). Βλ. ASV, δ.π., φ. 9^v και 16^r αντίστοιχα. Το 1609 η ίδια μαμμή ξεγέννησε τις Μαρία Daferrara (18 Απριλίου) και Μανταλένα Sanguinacio (1 Αύγουστου), που τους είχε συμπαρασταθεί στον τοκετό και το 1606 (βλ. παραπάνω), καθώς και την Έλενα, κόρη του ποτέ βενετού ευγενούς Γεωργίου Καλλέργη και γυναίκα του επίσης βενετού ευγενούς Φραγκίσκου Καλλέργη Άλεξανδρόπουλου του ποτέ Γεωργίου (30 Αύγουστου). Βλ. ASV, δ.π., reg. VII, δ.π., φ. 2^r, 5^r και 6^r αντίστοιχα.

74. Βλ. την παραπάνω υποσημείωση.

75. ASV, δ.π., reg. I, φ. 5^r.

μαμμή που καλούσε και η μητέρα της στις δύσκολες ώρες του τοκετού⁷⁶.

Από τις μαρτυρικές καταθέσεις των περισσότερων μαιών προκύπτει ότι αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική να μεταφέρουν οι ίδιες το βρέφος που ξεγέννησαν σε εκκλησία της πόλης ή της ενδοχώρας για να βαπτιστεί. Στις 20 Αυγούστου 1591 η μαιά Έργίνα Choropula είχε μεταφέρει για τη βάπτισή του τον νεογέννητο Ιωάννη, γιό του βενετού εγγενοῦς Βερνάρδου Manolesso και της Κατερούτσας Sanguinacio από την κρητική εγγένεια, στον καθολικό ναό της Αγίας Αικατερίνης του Ρεθύμνου⁷⁷. Ανάλογα η Μαρία Γληγοροπούλα, κάτοικος του χωριού Σπήλι, έκτος από τη βοήθειά της στον τοκετό της αρχόντισσας Έλενας, γυναίκας του βενετού εγγενοῦς Λορέντζου (Laurentius) Mudacio (12 Αυγούστου 1593), η οποία προφανώς παραθέριζε εκεί, μετέφερε μια εβδομάδα αργότερα το βρέφος στην εκκλησία της Παναγίας στο ίδιο χωριό, όπου βαπτίστηκε με το όνομα Φραγκίσκος⁷⁸.

Παρά την έλλειψη ρητών άρχειακών ενδείξεων, οι μαιές λογικά αμείβονταν, σε χρήμα ή σε είδος, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του νοικοκυριού της επιτόκου αρχόντισσας. Μάλιστα δεδομένου του περιορισμένου αριθμού των γυναικείων επαγγελματιών έναντι των ανδρικών⁷⁹, η άσκηση της μαιευτικής πρέπει να αποτελούσε για τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων μια σημαντική ευκαιρία για να βελτιώσουν τα οικονομικά της οικογένειάς τους⁸⁰.

Σε όρισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται παρούσες στον τοκετό δύο μαιές, ίσως μία δοκιμασμένη και μία λιγότερο έμπειρη, πρακτική κυρίως των επιφανέστερων άριστοκρατικών οικογενειών, που προφανώς επιθυμούσαν μια ασφαλέστερη έκβαση του τοκετού. Η παραπάνω Φαντίνα Καλλέργη, με πατέρα και σύζυγο από την ομάδα των βενετών εγγενών, έκτος από την καταξιωμέ-

76. Βλ. παραπάνω σημ. 73.

77. ASV, δ.π., reg. I, φ. 1^ο.

78. Στο ίδιο, φ. 8^ο.

79. Γυνακεία επαγγέλματα που μαρτυρούνται στις συμβολαιογραφικές πηγές ήταν της τροφού, της υπηρέτριας, της ύφάντρας, της τσαγκάρισσας, της ταβερνιάρισσας κ.ά. Βλ. Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», δ.π., σ. 73-74, McKee, «Women under Venetian Colonial Rule», δ.π., σ. 41-65. Προφανώς τα επαγγέλματα αυτά, ως κατώτερες τέχνες, απαγορευμένες για την άριστοκρατία, ασκούνταν από γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων.

80. Στον ευρωπαϊκό χώρο έχουν έντοπιστεί περιπτώσεις έμπειρων κυρίως μαιών με μεγάλα εισοδήματα, που τους εξασφάλιζαν άνετη διαβίωση: Χάρφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Εύρώπη*, δ.π., σ. 223.

νη Λουκία Άσπρέα, είχε στο πλευρό της και την επίσης μαιά Έργίνα Φασσαροπούλα (31 Οκτωβρίου 1606)⁸¹.

Ειπώθηκε ότι στην προκαπιταλιστική περίοδο η άδυναμία αντιμετώπισης των δυσμενών επιπλοκών της γέννας μπορούσε συχνά να αποβεί μοιραία, ανεξαρτήτως τόπου διαμονής, τόσο για τις αρχόντισσες όσο και για τις μη εγγενείς, τόσο για τις ευκατάστατες όσο και για τις φτωχές. Παρά ταύτα, η ανισότητα μεταξύ επιφανέστερων και φτωχότερων γυναικείων ενώπιον του τοκετού και της λοχείας πρέπει να ήταν σημαντική και να συνιστούσε τον κανόνα. Οι καταλληλότεροι υλικοί όροι διαβίωσης στα κοινωνικο-οικονομικά εξέχοντα νοικοκυριά, καθώς και οι κοινωνικές συνθήκες που υπαγόρευαν στις αρχόντισσες να περνοῦν τον περισσότερο χρόνο τους στο σπίτι, εξασφάλιζαν σε αυτές μια ζωή άνετοτερη, χωρίς βιοποριστικά προβλήματα. Ειδικότερα, τα πλούσια άρχοντόσπιτα διέθεταν περισσότερους και μεγαλύτερους χώρους, καθώς και άρτιότερο οικιακό εξοπλισμό⁸², ενώ οι ένοικοί τους μπορούσαν να προσλάβουν μια φημισμένη μαμμή, καλοπληρωμένες τροφούς, αλλά και υπηρέτριες που περιποιούνταν τη μητέρα και το νεογέννητο. Οι συνθήκες αυτές, που ευνουούσαν την ανάκαμψη της υγείας της λεχώνας και την καλύτερη ανάπτυξη του βρέφους, αποτυπώνονται με ενάργεια και αφηγηματική διάθεση σε ζωγραφικές απεικονίσεις κρητικών καλλιτεχνών της εποχής. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της θεματολογίας των συγκεκριμένων έργων είναι το ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα της γέννησης της Παναγίας, καθώς και του Προδρόμου· παρά τις αναλογίες τους με προγενέστερες εικαστικές παραστάσεις

81. ASV, δ.π., reg. VI, φ. 2^ο-3^ο.

82. Για τις άνετες αστικές κατοικίες, που προφανώς ανήκαν σε επιφανή πρόσωπα, πλούσιους εγγενείς αλλά και ευκατάστατους «άστους», βλ. Τορδάνης Ε. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1977, κυρίως σ. 80-149, καθώς και του ίδιου, *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1997, κυρίως σ. 13-14, 24-29, 39-43. Βλ. ακόμη Maria Georgopoulou, «Privates Residences in Venetian Candia (thirteenth to fifteenth centuries)», *Θησαυρίσματα*, 30 (2000), σ. 117-125. Στοιχεία για την κατοικία και την οικοσκευή βλ. στο παλιό, λαογραφικό χαρακτήρα, μελέτημα του Φ. Κουκουλέ, «Συμβολή εις την κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 3 (1940), σ. 34-38. Επίσης, Παπαδάκης, *Μορφαι του λαϊκού πολιτισμού*, δ.π., σ. 24-27, 32-49. Πβ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: κατάσταση και προοπτική έρευνας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, *Ηράκλειο 2000*, σ. 23-27. Για τις ευνούκότερες συνθήκες τοκετού σε μεγάλα νοικοκυριά στην Εύρώπη βλ. Χάρφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Εύρώπη*, δ.π., σ. 225.

ή τις επιρροές τους από τη δυτική τέχνη, τὰ ἔργα αὐτὰ μποροῦν νὰ συμβάλουν στοὺς σχηματισμοὺς μιᾶς εἰκόνας γιὰ τὸν τοκετὸ καὶ τὴ λοχεία σὲ προφανῶς εὐκατάστατους οἴκους τοῦ νησιοῦ. Μαμμὴ, ὑπηρέτριες καὶ ἐπισκέπτριες τῆς λεχῶνας, καθὼς καὶ ἄλλα γυναικεῖα πρόσωπα ἐμπιστοσύνης ἀπεικονίζονται νὰ πλαισιώνουν τὴ μητέρα καὶ τὸ νεογνὸ καὶ νὰ διεκπεραιώνουν διάφορες ἀπαραιτήτες παραδοσιακὲς ἐργασίες: σκουπίζουν τὸ δωμάτιο τοῦ τοκετοῦ, στεγνώνουν ἀσπρόρουχα στὸ τζάκι, προσφέρουν ἐδέσματα στὴ λεχῶνα καὶ λικνίζουν τὸ βρέφος στὴν κούνια⁸³. Λίγο-πολὺ οἱ ρωπογραφικὲς αὐτὲς σκηνὲς ἀντανάκλουν τὸ συναισθηματικὸ δεσμὸ καὶ τὴν ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῆς ἐπιτόκου καὶ γυναικῶν τοῦ περιβάλλοντός της (μαμμὴ, θεραπαινίδες, ἐπισκέπτριες).

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἀρχεῖα τεκμήρια. Τὸ 1553, στὴ γέννηση τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, στὸ ἀρχοντικὸ τῆς ἐπιφανοῦς οἰκογένειάς του στὴν ὑπαιθρο τῆς Σητείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαμμὴ, παρευρίσκονταν, σύμφωνα μὲ μαρτυρικὲς καταθέσεις, πολλὲς γυναῖκες (*molte donne*), πιθανῶς κατ'ἄλλοτε κοινωρικῆς καταγωγῆς, γιὰ νὰ συμπαρασταθοῦν στὴ μητέρα του, τὴν ἀρχόντισσα Ζαμπέτα Κορνάρου⁸⁴. Μάλιστα μία ἀπὸ αὐτὲς, ἡ Μαριέτα Κουνιάδαινα, χωρική καὶ πιθανότατα προσφιλὲς πρόσωπο τῆς Ζαμπέτας, ἀνέφερε στὴν κατάθεσή της τὴ γραφικὴ λεπτομέρεια ὅτι ἡ ἴδια κρατοῦσε τὴν ἐτοιμόγεννη εὐγενὴ γυναῖκα στὴν εἰδικὴ γιὰ τὸν τοκετὸ καρέκλα⁸⁵. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων τοῦ Ρεθύμνου παρατηρεῖται ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ

83. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ μὲ τὴ γέννηση τῆς Παναγίας καὶ οἱ ἰταλικὲς πηγὲς της», *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 240-248, 252-253. Γιὰ ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. καὶ Νανὼ Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου. Παραλλαγὲς καὶ ἀποκρυστάλλωση ἐνὸς θέματος στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, ΙΑ' (1982-1983), Ἀθήνα 1983, σ. 127-128. Ὡς πρὸς τὴ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία τῆς Δύσης, ἀπὸ τὸ 15ο αἰώνα τὸ θέμα τῆς γέννησης τῆς Θεοτόκου καθίσταται ιδιαίτερα δημοφιλές. Γύρω ἀπὸ τὸ κρεβάτι τῆς λεχῶνας ἐμφανίζονται μαμμὲς, ὑπηρέτριες καὶ ἄλλες γυναῖκες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ βρέφος, τὸ πλένουν, τὸ τυλίγουν καὶ τὸ παρουσιάζουν στὴ μητέρα του: Φίλιπ Ἀριέζ, *Αἰῶνες παιδικῆς ἡλικίας*, μετάφρ. Γιούλη Ἀναστοπούλου, Ἀθήνα 1990, σ. 73, 269-270. Γιὰ τὴ συμπάρασταση συγγενῶν, φίλων καὶ γειτόνων στὴς ἐτοιμόγεννες στὴ δυτικὴ Εὐρώπη βλ. ἐπίσης Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 220, 226.

84. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ ἄλλα βενετοκρητικὰ μελετήματα*, Ἡράκλειο 1989 (ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὰ *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981), σ. 287, 294-295 (κατάθεση τῆς μαμμῆς Καλῆς Καλύβαινας στὴς 23 Ἰουλίου 1564).

85. «Io fui quella che teni a la cariega la magnifica Madonna Isabetta»: Παναγιωτάκης, ὁ.π., σ. 290, 299 (κατάθεση τῆς Μαριέτας Κουνιάδαινας στὴς 23 Ἰουλίου 1564).

τὴ μαμμὴ, ἡ ἐπίτοκος ἀρχόντισσα περιστοιχιζόταν τὴν ὥρα τοῦ τοκετοῦ ἀπὸ γυναῖκες ἢ κορίτσια ποὺ ζοῦσαν ἢ ἐργάζονταν ὡς ἐσωτερικὲς στὸ σπίτι, ὅπως ἡ ἀναθρεφτὴ (*arlivera di casa*), ἡ οἰκονόμος (*massera*), ἡ ὑπηρέτρια (*serva*) καὶ ἡ νένα (*nena*)⁸⁶: παρούσα στοὺς τοκετοὺς τῆς Ἐλιζαμπέτας (3 Ἰουνίου 1592 καὶ 8 Αὐγούστου 1594), κόρης τοῦ ποτὲ κρητικοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννη Λίμα καὶ συζύγου τοῦ βενετοῦ εὐγενοῦς Ματθαίου Καλλέργη τοῦ ποτὲ Γεωργίου, ἦταν ἡ «ἀναθρεφτὴ τοῦ σπιτιοῦ» Καλὴ Dalacolorpula⁸⁷: μάρτυρας στὴ γέννα τῆς Σοφιόλας Patellaro (28 Μαρτίου 1608), γυναῖκας τοῦ βενετοῦ εὐγενοῦς Ἀνδρέα Καλλέργη τοῦ ποτὲ Ματθαίου, ἦταν ἡ Γεωργίτσα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ Μανούσου Γραμματικόπουλου, ὄρφανὸ κορίτσι ποὺ προφανῶς βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς οἰκογένειας⁸⁸. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ γυναικεῖα αὐτὰ πρόσωπα ἦταν ἐπιφορτισμένα μὲ περισσότερους ἀπὸ ἓνα ρόλους μέσα στὸ οἰκιακὸ περιβάλλον: ἡ Ζαφείρα ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαμμὴ Ἀντωνία Χορτασοπούλα, παρευρισκόταν στὴ γέννα τῆς ἐργοδότριας της (22 Νοεμβρίου 1616), τῆς Peregrina de Franceschis, συζύγου τοῦ βενετοῦ συμβούλου (*consigliere*) τοῦ Ρεθύμνου Alvise Diedo, ἐμφανίζεται ὡς οἰκονόμος, ὑπηρέτρια καὶ νένα τοῦ σπιτιοῦ⁸⁹.

Ἄλλοτε πάλι ὡς συμπαραστάτριες τῆς ἐπιτόκου καὶ βοηθοὶ τῆς μαμμῆς παρουσιάζονται γυναῖκες ἐκτὸς σπιτιοῦ, ποὺ διατηροῦσαν στενὲς φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκοδέσποινα. Ἡ χαμηλῆς κοινωνικῆς προέλευσης Ἀντωνία, γυναῖκα τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη, γειτόνισσα, φίλη καὶ ἐπισκέπτρια τῆς ἀρχόντισσας Μανταλένας Sanguinacio (*sua vicina... la conosco benissimo e pratico in casa sua*), ἔπειτα ἀπὸ ἐπιθυμία τῆς τελευταίας τὴ συνόδευσε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1617, ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Ρεθύμνου στὸ χωριὸ Φλαχί (Flachi), ὅπου προφανῶς θὰ παραθέριζε⁹⁰. Ὁ σύζυγος τῆς Μανταλένας, ὁ βενετὸς εὐγενὴς Ἀνδρέας Rolani, ἀπουσίαζε λόγω τῆς συμμετοχῆς του ὡς σοπρακόμιτου στὸ βενετικὸ στόλο καὶ ἔτσι ἐκείνη χρειαζόταν τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπάρασταση τῆς φίλης της, λόγω τῆς προχωρημένης ἐγκυμοσύνης της καὶ ἐνόψει τοῦ ἐπερχόμενου τοκε-

86. Γιὰ τὴς ἐκτὸς οἰκογένειας γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια ποὺ διαβιοῦσαν στὴς ἀστικὲς κατοικίες βλ. παραπάνω σ. 101 καὶ σημ. 51-53.

87. ASV, A.C., b. 4651, reg. I, φ. 7^ο καὶ 10^ο-11^ο ἀντίστοιχα.

88. Στὸ ἴδιο, reg. VI, φ. 14^ο.

89. Στὸ ἴδιο, reg. X (1616, dic. 11-1618, marzo 20), φ. 1^ο. Γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀνάθεσης περισσότερων ἀπὸ ἓνα ρόλων στὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ τοῦ οἴκου βλ. Παπαδία-Λάλα, «Οἰκιακὴ ἐργασία», ὁ.π., σ. 247.

90. «Volve che io andassi di sua compagnia», ἀναφέρει στὴν κατάθεσή της ἡ Λάσκαρη: ASV, A.C., ὁ.π., φ. 2^ο.

του. Ἡ Ἀντωνία ἐπέστρεψε στο Ρέθυμνο στις 13 Αὐγούστου, δύο μέρες μετά τὸν τοκετὸ τῆς εὐγενοῦς γειτόνισσας τῆς⁹¹.

Ὅπως φαίνεται στὰ ἔγγραφα, τοὺς καλοκαιρινοὺς κυρίως μῆνες ἀρκετὲς γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης ἐπέλεγαν νὰ γεννήσουν στο ἀρχοντικό τους σὲ κάποιον χωριὸ τῆς ἐνδοχώρας, ὅπου παραθέριζαν. Ἡ ἐπιλογή τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ μιὰ ἔγκυο εὐγενῆ γυναῖκα τοῦ ἀστικοῦ κέντρου δὲν ἀποτελεῖ παράδοξο, ἀφοῦ ἡ διαδικασία τοῦ τοκετοῦ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ μαιευτικὴ ἦταν ἀκόμη πρακτικὴ τέχνη καὶ ὄχι ἐπιστήμη, δὲν διέφερε αἰσθητὰ ἀπὸ ἐκεῖνη στὶς ἀστικές ἀρχοντικές κατοικίες. Κατ' ἐπέκταση, μιὰ ἐπίτοκος εὐγενῆς γυναῖκα δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε πρόβλημα νὰ γεννήσει στὴν ἐξοχὴ, φέρνοντας μαζί τὴ μαμμὴ τῆς ἀπὸ τὴν πόλη ἢ καλώντας τὴν λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν τοκετό. Στὴ συνοδεία τῆς Μανταλένας Sanguinacio ἀνῆκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω γειτόνισσά τῆς, καὶ ἡ μαμμὴ Ἀντωνία Χορτασοπούλα, ἐπίσης γειτόνισσα. Ἀπὸ τὴν κατάθεση τῆς συγκεκριμένης μαίας προκύπτει ἐπίσης ὅτι ἡ ἴδια ἦταν παρούσα καὶ σὲ ἄλλες οἰκογενειακὲς περιστάσεις τῶν εὐγενῶν γειτόνων τῆς, ὅπως στο γάμο τους (*ero sua vicina e mi ricordo anco quando si sposarono*)⁹².

Παρατηρεῖται, λοιπόν, ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν καθημερινότητα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ αὐστηρὰ νομικὰ πλαίσια ποὺ διείπαν τὴ δημόσια σφαῖρα, μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προσέγγιση μεταξὺ προσώπων διαφορετικῆς κοινωνικῆς καταγωγῆς. Ἀκόμη, ὅπως εἶδαμε, ὀρισμένες μαῖες ἐμφανίζουν σημαντικὴ γεωγραφικὴ κινητικότητα, προσαρμοσμένη στὶς ἐπιλογὲς τῆς μέλλουσας μητέρας. Ἡ πρακτικὴ μαρτυρεῖται πασιδῆλα στο ἀκόλουθο παράδειγμα: γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, ξημερώματα τῆς 26ης Μαρτίου 1553, Κυριακῆς τῶν Βαΐων, ἡ μαμμὴ Καλὴ Καλύβαινα εἶχε μεταβεῖ ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὴ μακρινὴ περιοχὴ τῆς Σητείας, ὅπου παρέμεινε ἀρκετὲς ἡμέρες μετὰ τὸν τοκετό, προφανῶς φιλοξενούμενη στο ἀρχοντικό τῶν Κορνάρων, γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τὴν πορεία τῆς υγείας τῆς λεχῶνας. Λογικὰ, ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τῆς, πέρασε τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα καὶ τὸ Πάσχα· κατόπιν ἀναχώρησε γιὰ τὴν κρητικὴ πρωτεύουσα, ἀφοῦ πρῶτα παρευρέθηκε σὲ μιὰ ἄλλη, δραματικὴ αὐτὴ τὴ φορά, περίσταση τῆς οἰκογένειας, στο θάνατο τοῦ Ἰακώβου Κορνάρου, πατέρα τοῦ βρέφους, δώδεκα ἡμέρες μετὰ τὴ γέννησή του. Φαίνεται ὅτι ἡ Καλὴ εἶχε κερδίσει τὴν ἐκτίμησή καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ οἴκου ἀπὸ παλιά, ἀφοῦ ἐπίσης ἡ ἴδια εἶχε ξεγεννήσει τὴ Ζαμπέτα, ὅταν ἔφερε στον κόσμον τὸν

91. Στὸ ἴδιο.

92. Στὸ ἴδιο, φ. 2^ο.

ἀδελφὸ τοῦ Βιτσέντζου, τὸν Ἀνδρέα, πέντε χρόνια νωρίτερα (1548): ἡ προτίμηση τῶν Κορνάρων πρὸς τὴ συγκεκριμένη μαῖα εἶναι ἐμφανῆς⁹³.

Ἄλλες φορὲς οἱ εὐγενεῖς γυναῖκες ποὺ ἐπέλεγαν νὰ γεννήσουν στὴν ὑπαίθρο καλοῦσαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὴ μαμμὴ τοῦ χωριοῦ, ὅπως ἡ Ἐλιζαμπέτα Λίμα ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, γυναῖκα τοῦ βενετοῦ εὐγενοῦς Ματθαίου Καλλέργη, ποὺ σὲ δύο καλοκαιρινὲς γέννες τῆς στο χωριὸ Φωτεινός, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1592 καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1594, εἶχε κοντὰ τῆς τὴ μαῖα τοῦ οἰκισμοῦ Μαρία Μπελικοπούλα⁹⁴. Ἄλλοτε πάλι, σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ὑπῆρχε μαμμὴ, τὸν τοκετὸ μποροῦσε νὰ ἀναλάβει κάποια ἄλλη ἀπὸ γειτονικὸ ἢ μακρινότερο χωριό. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1608 ἡ Μαρία Γληγοροπούλα, μαμμὴ ἀπὸ τὸ Σπήλι, μετακινήθηκε στὴ γειτονικὴ Λαμπινῆ, γιὰ νὰ ξεγεννήσει τὴν Ὅρσα Sanguinazzo, γυναῖκα τοῦ βενετοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννη Mudazzo τοῦ ποτὲ Ἰακώβου⁹⁵.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀρχόντισσες, σαφῶς λιγότερο εὐνοημένες στὴν καθημερινὴ διαβίωσή τους καὶ εἰδικότερα σὲ κρίσιμες περιστάσεις ἦταν οἱ χιλιάδες γυναῖκες τῶν χαμηλότερων κοινωνικο-οἰκονομικῶν στρωμάτων τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνηθισμένα οἰκογενειακὰ βάρη, προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ βελτιώσουν τὰ οικονομικὰ τῆς οἰκογένειάς τους, ἀσκώντας ἐξωτερικὲς χειρωνακτικὲς ἐργασίες⁹⁶. Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοῦς, οἱ περισσότερες γυναῖκες τῶν φτωχῶν στρωμάτων ἀντιμετώπιζαν σοβαρὲς δυσκολίες στὴν ἐγκυμοσύνη, στον τοκετὸ καὶ τὴ λοχεία. Εἰδικὰ στὰ χωριὰ οἱ μαῖες ἦταν αἰσθητὰ λιγότερες καὶ δυσεύρετες σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀστικά κέντρα τοῦ νησιοῦ, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, κάθε οἰκισμὸς δὲν διέθετε μαμμὴ⁹⁷. Προφανῶς, ἐλλεῖπει μαιῶν, ἀρκετὲς ἀγρότισσες θὰ γεν-

93. Γιὰ τὴ μαμμὴ Καλὴ Καλύβαινα καὶ τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἰακώβου καὶ τῆς Ζαμπέτας Κορνάρου βλ. Παναγιωτάκης, ὁ.π., σ. 287, 294-296 (κατάθεση τῆς Καλύβαινας στὶς 3 Ἰουλίου 1564).

94. ASV, A.C., ὁ.π., reg. I, φ. 6^ο-7^ο καὶ 10^ο ἀντίστοιχα.

95. Στὸ ἴδιο, reg. VI, φ. 11^ο-12^ο.

96. Γιὰ τὰ χειρωνακτικὰ γυναικεῖα ἐπαγγέλματα βλ. παραπάνω, σμ. 51 καὶ 79. Εἰδικὰ γιὰ τὶς παραδοσιακὲς ἐργασίες, ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς, τῆς γυναίκας τῆς ὑπαίθρου βλ. Γ. Ν. Ὀρφανουδάκης, *Ἡ γυναῖκα τῆς Κρήτης μὲ βάση κυρίως τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ὡς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους*, Ἀθήνα 1995, σ. 120-123.

97. Μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἡ ὁποία ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴν πραγματικότητα, μπορεῖ ἐπίσης νὰ σχηματιστεῖ ἀπὸ τὸ ἐκτεταμένο συμβολαιογραφικὸ ὕλικο ἐνὸς νοταρίου τῆς ὑπαίθρου, μὲ ἀξιοσημείωτη μάλιστα γεωγραφικὴ κινητικότητα, τοῦ Μανόλη Βαρούχα, ποὺ εἶχε τὴν ἔδρα του στο Μοναστηράκι Ἄμαρου: στὶς 853 πράξεις, ποὺ συνέταξε τὴν περίοδο 1597-1613, δὲν ἀπαντᾷ οὔτε μιὰ μαμμὴ: *Μανόλης Βαρούχας, νοταριακὲς πράξεις. Μοναστηράκι Ἄμαρου (1597-1613)*, ἔκδ. Wim Bakker-Arnold van Gemert, Ρέθυμνο 1987, σ. 11.

νοῦσαν μόνες τους ἢ μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων γυναικῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, ποὺ δὲν εἶχαν ὅμως τὴν πείρα μιᾶς μαμμῆς.

Οἱ εὐκατάστατες οἰκογένειες, σίγουρα ἦταν εὐνοημένες καὶ στὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς ἀνατροφῆς τῶν βρεφῶν τους, σὲ περίπτωση ποὺ τὸ μητρικὸ γάλα δὲν ἐπαρκοῦσε, ἢ ποὺ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἢ ἀποχῆ ἀπὸ τὸ θηλασμό ἐνδεχομένως ἀποτελοῦσε ἐπιλογή τῆς οἰκογένειας. Γιὰ τὴ διάσωση τῶν παιδιῶν ἀπὸ βέβαιο θάνατο, γιὰ τὴ σωστὴ ἀνάπτυξή τους καί, κατ' ἐπέκταση, γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς οἰκογενειακῆς συνέχειας, ποὺ ἀποτελοῦσε βασικὴ προτεραιότητα τῆς ἀνώτερης τάξης, τὰ βρέφη μποροῦσαν νὰ ἀνατεθοῦν ἐπὶ πληρωμῆ σὲ μιὰ τροφὸν (*baïula, nutrix, βυζάστρα, νένα*) ἀπὸ τὴν πόλη ἢ ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο, πρακτικὴ δοκιμασμένη στὴν Κρήτη⁹⁸ καί, γενικότερα, ἰδιαίτερα διαδεδομένη στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο⁹⁹.

Ἀφοῦ τὸ γάλα τῆς φυσικῆς μητέρας ἢ τῆς βυζάστρας ἀποτελοῦσε πολῦτιμο ἀγαθὸ γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀλλὰ καὶ τὴν ὑγιή ἀνάπτυξη τῶν βρεφῶν, ὁ θηλασμοὸς συνιστοῦσε σημαντικὴ γυναικεῖα ὑποχρέωση. Γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ μιὰ γυναίκα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς γαλουχίας, ὀφείλε νὰ διατηρεῖ τὴν ὑγεία της σὲ καλὴ κατάσταση, νὰ προσέχει τὴ διατροφή της καὶ νὰ ἀποφεύγει καθετὶ ποὺ μποροῦσε νὰ ἐπιφέρει μείωση ἢ ἀλλοίωση στὸ γάλα¹⁰⁰. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ζωογόνου θηλασμοῦ στὴν προκαπιταλιστικὴ περίοδο ἀναδύεται παραστατικὰ μέσα ἀπὸ εὐφάνταστα γιαιτροσόφια ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ἕως τὸν προχω-

98. Βλ. Μαλτέζου «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», σ. 73-74.

99. Emmanuel Le Roy Ladurie, «Ἐνα φαινόμενο βιο-κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ: ὁ θηλασμοὸς ἐπὶ πληρωμῆ στὴ Γαλλία τὸν 18ο αἰώνα», μετὰφρ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Ἱστορία τῆς διατροφῆς. Προσεγγίσεις τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας*, ἐπιμ. Ἄννα Ματθαίου, Ἀθήνα 1998, σ. 63-74, καθὼς καὶ Antoinette Fauve-Chamoux, «La femme devant l' allaitement», *Annales de démographie historique*, 1983, σ. 7-8. Στὸς ἀστοὺς τῆς Φλωρεντίας ἡ συνήθεια αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένη ἀπὸ τὸ 14ο αἰώνα: Christiane Klaphish-Zuber, «Parents de sang, parents de lait: la mise en nourrice à Florence (1300-1530)», *Annales de démographie historique*, ὁ.π., σ. 33-63. Γιὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ στὰ ἀνώτερα ἀλλὰ καὶ στὰ μεσαία κοινωνικὰ στρώματα στὶς εὐρωπαϊκὲς γενικότερα πόλεις βλ. Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 231-237.

100. Fauve-Chamoux, «La femme», ὁ.π., σ. 9-10 καὶ Χάφτον, ὁ.π., σ. 236-237. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ θηλασμοῦ καὶ τοῦ μητρικοῦ γάλακτος στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, καθὼς καὶ στὸ βαλκανικὸ, βλ. Ἐλευθέριος Π. Ἀλεξάκης, «Γυναῖκες, γάλα, συγγένεια: Κοινὰ παλαιοβαλκανικὰ στοιχεῖα στὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ τῶν βαλκανικῶν λαῶν», *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρευνας Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 28 (1987-1998), σ. 43-68 (= *Ταυτότητες καὶ ἑτερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στὴν Ἑλλάδα-Βαλκάνια*, Ἀθήνα 2001, σ. 102-125).

ρημένο 20ῶ αἰώνα κυρίως στὶς ἀγροτικὲς περιοχές. Τὰ παρασκευάσματα αὐτὰ προτείνονταν γιὰ τὴν αὐξημένη ἔκκριση γάλακτος, καθὼς καὶ γιὰ τὴ θεραπεία ποικίλων ἀνεπιθύμητων καταστάσεων (λ.χ. ὑπερβολικὴ γαλακτόρροια καὶ οἴδημα τῶν μαστῶν), ποὺ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν σοβαρὰ προβλήματα στὴ γαλουχία ἢ νὰ ἐπιβάλουν ἀκόμη καὶ τὴ διακοπὴ της. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεπτομερεῖς καὶ γραφικὲς, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς πολῦτιμες, συμβουλὲς τοῦ κρητικοῦ μοναχοῦ Ἀγαπίου Λάνδου (17ος αἰ.) γιὰ ἕναν ἀποτελεσματικὸ θηλασμό. Πιὸ συγκεκριμένα, μιὰ γυναίκα, γιὰ νὰ ἔχει ἄφθονο γάλα, «ἄς τρώγῃ, ἡμέρας ἑπτὰ, μαρούλια, ὅταν ἔχουν γάλα, καί, ὅταν δὲν εὐρίσκονται μαρούλια, ἄς τρώγῃ καὶ ἄς πίνῃ τὸν σπόρον τους (...) Εἰ δὲ καὶ φράξουν τὰ βυζὰ της καὶ δὲν ἐβγαίνει τὸ γάλα της, στούπισε σαλιγάρους καὶ ἄλειψεν ὄλον τὸ βυζὶ καὶ τὴν ρώγαν νὰ ἀπολύσουν. Εἰ δὲ καὶ τρέχει γάλα πολῦ, χρίσε τα μὲ λάσπην δυνατοῦ ξυδίου νὰ σταματήσουσιν. Εἰ δὲ καὶ εἶναι πρησμένα, βράσε κριθάρι καὶ ἀτσικνίδα μὲ νερόν, κάμε τα ὡς μπλάστρι καὶ βάλε το (...)»¹⁰¹.

Εὐκόλα γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τῆς τροφοῦ ἦταν μεγάλης σημασίας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἢ μὴ βυζάνουσα τὰ νήπια καθὼς καὶ ἢ μὴ θηλάζουσα τὸ ξένο βρέφος, γυναῖκες ποὺ δὲν συμμορφώνονταν μὲ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, ἀπεικονίζονταν σὲ ναοὺς, στὶς τοιχογραφίες τῶν κολαζομένων γυναικῶν¹⁰², μὲ σκοπὸ νὰ ἀποτελέσουν παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν.

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν γυναικῶν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ θηλασμοῦ δὲν πρέπει νὰ ἦταν μικρὴ. Ἡ γυναίκα τῶν κατώτερων οἰκονομικῶν στρωμάτων, συχνὰ ἀπασχολημένη σὲ ἐξωτερικὲς ἐργασίες, ἀναπαύοταν λιγότερο καὶ κυρίως ὑποσιτιζόταν. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἐπιβάρυναν σημαντικὰ τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τοῦ γάλακτος, μὲ δυσμενῆ ἀντίκτυπο στὴν ὑγεία τοῦ παιδιοῦ της. Ἐπίσης, δὲν μποροῦσε νὰ ἀφιερῶσει ἀρκετὸ χρόνο γιὰ τὴν ἀνατροφή του οὔτε νὰ ἐπωμιστεῖ τὸ ὑψηλὸ κόστος πρόσληψης βυζάστρας¹⁰³.

Ἡ πρόσληψη τῆς βυζάστρας γινόταν μὲ σύμβαση ἐργασίας, ὅπως τουλάχιστο μαρτυροῦν οἱ ὀλιγάριθμες γνωστὲς συμβολαιογραφικὲς πράξεις ἀπὸ τὴν

101. Ἀγάπιος Λάνδος, *Γεωπονικόν. Βενετία 1643*. Ἐπιμέλεια κειμένου, εἰσαγωγὴ, σχόλια-γλωσσάριο Δέσποινα Δημοσθ. Κωστούλα, Βόλος 1991, σ. 266.

102. Βασιλάκη, «Οἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων», ὁ.π., σ. 44.

103. Γιὰ τίς δύσκολες συνθῆκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ γυναῖκες τῶν χαμηλότερων στρωμάτων θήλαζαν τὰ παιδιά τους στὴν προκαπιταλιστικὴ περίοδο βλ. Fauve-Chamoux, «La femme», ὁ.π., σ. 8, 10-14. Γιὰ τὴν ὑψηλὴ ἀμοιβὴ τῶν τροφῶν στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 74.

Κρήτη¹⁰⁴ και όπως διαπιστωμένα συνηθιζόταν σε όρισμένες πόλεις του ιταλικού χώρου¹⁰⁵. Η πρακτική αυτή παρείχε στους γονείς τη σιγουριά ότι το παιδί θα ανατρεφόταν, ενώ από την άλλη, για την τροφή αποτελούσε, στοιχειωδώς τουλάχιστο, έγγυση για την καταβολή της αποζημίωσής της. Επίσης, η σύναψη συμβολαίου ήταν αναγκαία, επειδή οι υπηρεσίες της βυζάστρας, έπρεπε να παρέχονται σταθερά και υπεύθυνα για μεγάλο χρονικό διάστημα, συνήθως δύο έως και τριών ετών, όπως συνάγεται από αρχειακές ενδείξεις αλλά και λογοτεχνικές αναφορές. Το 17ο αιώνα ή περίοδος της γαλουχίας των τροφών που θήλαζαν τα βρέφη του ιδρύματος της Αγίας Κλάρας του Χάνδακα παρατηρούνταν συχνά μέχρι τρία χρόνια¹⁰⁶. Επίσης, στον Έρωτόκριτο, η δύσκολη αποστολή της Φροσύνης, νένας της Αρετούσας, συνεχιζόταν αδιάλειπτα για μία τριετία και συνακόλουθα είχε αναπτυχθεί ισχυρός συναισθηματικός δεσμός ανάμεσα σε εκείνη και το βρέφος, σαν να ήταν φυσική μητέρα του:

*Κάτεχε πώς σ' ενέθρεψα στο στήθος σαν παιδί μου
κι απ' τὰ βυζά μου τὴ τροφή σου 'διδα με τὸ γάλα
κ' ἐτοῦτες μου οἱ ἀνατροφές μες στὴν καρδιά σ' ἐβάλα·
μεγάλῃ ἀγάπῃ σου βαστώ, παιδί μου καὶ κερά μου,
ὄγια τὸ γάλα ποὺ 'φαγες τρεῖς χρόνους στὰ βυζά μου.
Πολλές φορές ἐγρύπνησα γιὰ νὰ σ' ἀποκοιμίσω
καὶ νὰ σοῦ δώσω τὸ βυζί, συχνιὰ νὰ σὲ ταγίσω¹⁰⁷.*

Εὐλογα, τὸ βασικότερο κριτήριο γιατὴν ἐπιλογή μιᾶς παραμάνας ἀπὸ εὐκατάστατες, ἀρχοντικές καὶ μὴ οἰκογένειες, ἦταν κατ' ἐξοχὴν βιολογικό, δηλαδή ἡ ἀφθονία τοῦ γάλακτος, ποὺ ἀσφαλῶς συνδεόταν μετὸν πρόσφατο τοκετό της, μετὴν ἐπιβίωση ἢ τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της καί, φυσικά, μετὴν καλὴ ὑγεία καὶ τὴν ἡλικία της. Ἰδανικὴ τροφὸς στὴν προβιομηχανικὴ περίοδο θεωροῦνταν ἡ νεαρὴ καὶ ὅσο τὸ δυνατὸ ὑγιὴς γυναίκα¹⁰⁸, ποὺ εἶχε γεννήσει πρόσφατα. Ἄν τὸ παιδί της ζοῦσε, τὸ γάλα της ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ

104. Για σχετικά παραδείγματα συμβάσεων ἐργασίας βλ. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 74 καὶ σημ. 51 καὶ *Franciscus de Cruce, νοτάριος στὸν Χάνδακα (1338-1339)*, ἔκδ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, Βενετία 1999, σ. 260.

105. Klapisch-Zuber, «Parents de sang», ὁ.π., σ. 44-48.

106. Παπαδία-Λάλα, *Εὐαγὴ καὶ νοσοκομειακὰ ἰδρύματα*, ὁ.π., σ. 119. Βλ. ἐπίσης στὴν παρακάτω σημ. 112 τὸ παράδειγμα τῆς Χρυσοβέργαινας.

107. *Έρωτόκριτος*, Γ 90-96.

108. Στὸ βρεφοκομεῖο τοῦ βενετοκρατούμενου Ναυπλίου, τὸ κριτήριο τῆς ὑγείας ἦταν πρωταρχικὸ γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν τροφῶν ἀπὸ τὴν προϊσταμένη τοῦ ιδρύματος.

διαθρέψει καὶ τὸ βρέφος τῶν ἐργοδοτῶν της. Ἐπίσης, μποροῦσε νὰ συνεκτιμηθεῖ τὸ ἥθος της, δηλαδή ἡ συνέπεια στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου της¹⁰⁹. Σὲ περίπτωση ποὺ ἀργότερα τὸ γάλα δὲν ἐπαρκοῦσε¹¹⁰ ἢ, ἀκόμη, ἡ τροφὸς ἀρρῶσταινε ἢ ἔμενε ἔγκυος¹¹¹, ὁ ἐργοδότης μποροῦσε νὰ ἀκυρώσει τὴ σύμβαση.

Ὅπως μαρτυροῦν συμβόλαια ἐργασίας ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὸ νησί, ἡ τροφὸς προερχόταν ἀπὸ χαμηλότερα κοινωνικο-οἰκονομικὰ στρώματα εἴτε τῶν ἀστικῶν κέντρων¹¹² εἴτε ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλης¹¹³ καὶ προφανῶς μετὸ προσοδοφόρο ἐπάγγελμά της μποροῦσε νὰ βοηθήσει οἰκονομικὰ τὴν οἰκογένειά της.

Φαίνεται ὅτι πολὺ συχνὰ στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ στὸν ἰταλικὸ καὶ γενικότερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἡ βυζάστρα διέμενε ὡς ἐσωτερικὴ στὸ σπίτι τῶν ἐργοδοτῶν της, ἐνίοτε μετὸ δικὸ της βρέφος, ἂν αὐτὸ βρισκόταν στὴ ζωὴ, καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρηματικὴ ἀποζημίωση καὶ τὴ στέγη, τῆς παρεχόταν, μετὰ βία τὰ συμφωνηθέντα, καὶ τροφή¹¹⁴. Μετὸς συγκεκριμένους ὅρους ἐργασίας, ἡ πρακτικὴ νὰ ἐργάζεται ἐκείνη στὸ σπίτι τοῦ ἐργοδότη ἐνδεχομένως κόστιζε ἀκριβότερα σὲ σχέση μετὴν ἀνάθεση τοῦ βρέφους σὲ μιὰ τροφὸ ποὺ ζοῦσε

Βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe*. Τὰ βρεφοκομεῖα τῆς Πελοποννήσου (τέλη 17ου - ἀρχὲς 18ου αἰ.)», *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 443-444. Τὸ κριτήριο αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μετὴν ἰκανοποιητικὴ γαλακτοφορία, πρῶτάνευε γενικότερα στὶς ἐπιλογὲς ὄχι μόνο τῶν ἰδρυμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιωτῶν, ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ σωστὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν τους. Βλ. Klapish-Zuber, «Parents de sang», ὁ.π., σ. 45-47 καὶ Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 233.

109. Klapish-Zuber, ὁ.π. καὶ Χάφτον, ὁ.π.

110. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 74, Klapish-Zuber, ὁ.π., σ. 45, 47.

111. Klapish-Zuber, ὁ.π., σ. 45-47, Χάφτον, ὁ.π., σ. 233.

112. Τὸ 1339 ἡ τροφὸς (*baiula*) Θεοτοκοῦ Χρυσοβέργαινα ἀπὸ τὸν Χάνδακα συμβάλλεται μετὸν Ἰωάννη Fradello ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη γιὰ νὰ θηλάξει (*lactare sive nutrire*) τὸ γιό του Νικόλαο γιὰ δύο χρόνια. Βλ. Γάσπαρης (ἔκδ.), ὁ.π., σ. 260.

113. Σὲ νοταριακὴ πράξη τοῦ 1339 μαρτυρεῖται ἡ Εἰρήνη Παπαδοπούλα, κάτοικος Κάστρου Πεδιάδας, ποὺ ἐργάστηκε στὸν Χάνδακα ὡς τροφὸς (*bainula*) στὸ σπίτι τῆς Μαρτισόλης, κόρης τοῦ ποτὲ Alevrandini Beto. Γάσπαρης (ἔκδ.), ὁ.π., σ. 216-217. Γιὰ τὶς γυναίκες τῆς ὑπαίθρου-τροφῶς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη βλ. Χάφτον, ὁ.π., σ. 233-234.

114. Ἡ Εἰρήνη Παπαδοπούλα (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση) ἐργαζόταν ὡς ἐσωτερικὴ τροφὸς. Ἀνάλογα καὶ ἡ Θεοτοκοῦ Χρυσοβέργαινα ἀπὸ τὸν Χάνδακα, συμφώνησε τὸ 1339 μετὸν πατέρα τοῦ βρέφους νὰ ἐργάζεται στὸ σπίτι του καὶ νὰ τῆς παρέχει, γιὰ τὴ διατροφή ποὺ θὰ διαρκοῦσε ἡ γαλουχία, ἐτήσια ἀποζημίωση ἐννέα ὑπερπύρων καὶ φαγητό. Γάσπαρης (ἔκδ.), ὁ.π., σ. 260. Ἐπίσης, τὸ 1369 ὁ Σταμάτης de Portu παρείχε στέγη καὶ τροφή ὄχι μόνο στὴ βυζάστρα τοῦ γιου του ἀλλὰ καὶ στὸ παιδί της. Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», ὁ.π., σ. 74-75, σημ. 50-51. Γιὰ τὶς τροφῶς ποὺ ἐργάζονταν ὡς ἐσωτερικὲς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη βλ. Χάφτον, ὁ.π., σ. 234.

μακριά, σε κάποιο αγροτόσπιτο¹¹⁵. Ωστόσο, η διαμονή κάτω από την ίδια στέγη με την εργοδοτική οικογένεια ασφαλώς ευνουόσε την άσκηση αποτελεσματικότερου ελέγχου στο έργο της. Ήταν εύκολο να διαπιστωθεί ή συνέπεια της ως προς τους τακτικούς θηλασμούς, ενώ επίσης οι γονείς μπορούσαν να παρακολουθούν την ανάπτυξη του παιδιού και την κατάσταση της υγείας του¹¹⁶. Αντίθετα ο έλεγχος στις έξωτερικές τροφούς, που φιλοξενούσαν βρέφη στα σπίτια τους, συχνά στην κρητική ενδοχώρα, ήταν μικρότερος. Έτσι, πολλά παιδιά πέθαιναν, χωρίς να προφτάσουν να απογαλακτιστούν, αφού όρισμένες παραμάνες, ασχολούμενες κυρίως με το νοικοκυριό τους, το σύζυγο και τα δικά τους παιδιά, παραμελούσαν το ξένο βρέφος ή αδιαφορούσαν παντελώς για την τύχη του, φαινόμενο με μεγάλες διαστάσεις και στον ευρωπαϊκό χώρο¹¹⁷.

Σε περίπτωση που ένα από τα δύο μέρη άθετοῦσε τη σχετική με το θηλασμό συμφωνία, ή χρηματική ποινή για τον παραβάτη ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, ένδειξη για άλλη μιὰ φορά της συνέπειας που έπρεπε να διέπει τον επί πληρωμῆ θηλασμό. Βέβαια, αν ενδεχομένως ο εργοδότης μπορούσε να πληρώσει το ύψηλό πρόστιμο, για τη βυζάστρα αυτό θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, καθώς το πρόστιμο ήταν, συχνά ίσο ή μεγαλύτερο από τη συνολική αποζημίωσή της για μιὰ μακρόχρονη περίοδο γαλουχίας¹¹⁸.

Η ανάθεση της διατροφῆς τοῦ βρέφους σε μιὰ ξένη γυναίκα ἐνδέχεται να ἐπηρέαζε τη γονιμότητα της φυσικῆς μητέρας: βιάσει γνωστῶν βιολογικῶν θεωριῶν, που μπορούν να φωτίσουν όρισμένες πτυχές της δημογραφικῆς ιστο-

115. Klapisch-Zuber, «Parents de sang», δ.π., σ. 37-38, 45.

116. Στο ίδιο, σ. 45.

117. Le Roy Ladurie, «Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό», δ.π., σ. 67, 69-72, Fauve-Chamoux, «La femme», δ.π., σ. 8 και Χάφτον, δ.π., σ. 234, 237-238. Παρόμοια εικόνα προκύπτει για τις έξωτερικές τροφούς τοῦ ιδρύματος της Αγίας Κλάρας στὸν Χάνδακα, οι οποίες στὸν προχωρημένο 17ο αἰώνα κατηγορήθηκαν για ἀμέλεια ἔναντι τῶν βρεφῶν που τοὺς εἶχε ἐμπιστευθεῖ τὸ ἴδρυμα και ἡ βενετικὴ Πολιτεία. Βλ. σχετικά Παπαδιά-Λάλα, *Εὐαγγ. και νοσοκομειακά ἱδρύματα*, δ.π., σ. 128-129. Για τὸν ἔλεγχο που ἀσκοῦνταν στις τροφούς σχετικά με τὸν ἐντοπισμὸ κρουσμάτων κακομεταχείρισης βρεφῶν σε βρεφοκομεία της Πελοποννήσου κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο της βενετικῆς κυριαρχίας βλ. Κωνσταντινίδου, «*Povere creature*», δ.π., σ. 443-444.

118. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ πρόστιμο τῶν 20 ὑπερπύρων, που τὸ 1339 ἀπειλοῦσε δύο συμβαλλόμενους, τὴν τροφὸ Θεοδοκού Χρυσοβέργαινα και τὸν Ἰωάννη Fradello, σε περίπτωση που κάποιος παρέβαινε τοὺς ὅρους της συμφωνίας. Τὸ ποσὸ για τὴ Χρυσοβέργαινα τουλάχιστο ἦταν τεράστιο, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ συνολικὴ ἀποζημίωσή της για τὰ δύο χρόνια που θα διαρκούσε ἡ γαλουχία ἦταν 18 ὑπέρπυρα. Γάσπαρης (ἐκδ.), δ.π., σ. 260.

ρίας, ἡ γυναίκα που δὲν θηλάζει προσωπικὰ τὸ παιδί της ἔχει μεγαλύτερες πιθανότητες να καταστεί συντομότερα ἔγκυος. Για τὴν προβιομηχανικὴ Εὐρώπη ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ γονιμότητα τῶν γυναικῶν τῶν χαμηλότερων στρωμάτων, λόγω θηλασμοῦ δικῶν τους ἢ ξένων παιδιῶν, συνήθως ἀναστελλόταν για ἓνα διάστημα μερικῶν τουλάχιστο μηνῶν μετὰ τὴ γέννα. Αντίθετα, οι πλουσιότερες και κοινωνικὰ ἀνώτερες γυναίκες, που ἀπείχαν ἀπὸ τὸ θηλασμό ἀλλὰ και διατρέφονταν καλύτερα, μπορούσαν να ἐκπληρώνουν συχνότερα τὸ πρωταρχικὸ για τὴν ἐποχὴ καθήκον της ἀναπαραγωγῆς, με σκοπὸ τὴ διαιώνιση της οἰκογένειας. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἔχει διαπιστωθεῖ στὸ παράδειγμα ἑνὸς εὐγενοῦς οἴκου της Βενετίας, τῶν Donà, ἀπὸ τὸ 140 ὡς τὸ 170 αἰῶνα¹¹⁹, και παρὰ τὴν ἔλλειψη ἀνάλογων μελετῶν για τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, μπορεί να ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶχε υἰοθετηθεῖ και ἀπὸ ἀρκετὲς οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ, κυρίως ἀρχοντικῆς, που ἐνδιαφέρονταν για τὴ διατήρησή τους. Έτσι ὑπῆρχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να ἀποφευχθεῖ ἡ συρρίκνωση τῶν οἴκων, που όρισμένοι δυσμενεῖς παράγοντες τοὺς ἀπειλοῦσαν με ἀφανισμό: βρεφικὴ και παιδικὴ θνησιμότητα, ἀγαμία ἢ και ἀτεκνία ἀρρένων ἀπογόνων, ἀπώλεια ἀνδρῶν σε πολεμικὲς ἀναμετρήσεις, καθώς και ἀύξημένη θηλυγονία. Ἀπόρροια, προφανῶς, τῶν ἀντιλήψεων που συνέδεαν τὴν οἰκογενειακὴ συνέχεια με τὴν ἀρρενογονία¹²⁰ ἀποτελοῦν, ὅπως τουλάχιστο μαρτυροῦν όρισμένες διαθήκες τοῦ 14ου αἰῶνα, τὰ κληροδοτήματα ἀνδρῶν ἀπὸ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ (Cornario, Dandolo, Baroci, de Medio) στις τροφούς κυρίως τῶν ἀρσενικῶν παιδιῶν της οἰκογένειας, τῶν γιῶν¹²¹ ἢ τῶν

119. James C. Davis, *Una famiglia veneziana e la conservazione della ricchezza. I Donà dal '500 al '900*, ἰταλ. μετάφρ., Ρώμη 1980, σ. 95-100. Για τὴν προβληματικὴ σχετικὰ με τὴν αὐξηση της γονιμότητας τῶν γυναικῶν, μέσω της πρακτικῆς της ἀνάθεσης τῶν βρεφῶν σε τροφὸ, βλ. ἐπίσης Le Roy Ladurie, «Ένα βιο-κοινωνικὸ φαινόμενο», δ.π., σ. 72-73, καθώς και Τζάνα Πομάτα, «Ἡ ἱστορία τῶν γυναικῶν», δ.π., σ. 178-180, 211-212. Για τὴν τεκνοποίηση ὡς καθήκον και τοὺς συχνότερους τοκετοὺς τῶν εὐγενῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη βλ. Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, δ.π., σ. 210-215.

120. Ἀνάλογα, οι εὐρωπαῖοι ἀριστοκράτες, ἀνδρες και γυναίκες, προσδοκοῦσαν να ἀποκτήσουν γιό. Βλ. Χάφτον, δ.π., σ. 230-231.

121. Ὁ Μάρκος, ἀπὸ τὸ βενετικὸ οἶκο τῶν Cornario, κάτοικος Χάνδακα, ἄφησε με τὴ διαθήκη του, στις 30 Αὐγούστου 1326, 25 ὑπέρπυρα στὴν τροφὸ (baiula) που εἶχε θηλάσει τὸ γιό του Ἀνδρέα. Στις 31 Μαρτίου 1376 ὁ Gratonus Dandolo, miles ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ἄφησε στὴν Σταμάτα, τροφὸ τοῦ γιοῦ του (baiula, nena), τὸ σημαντικὸ ποσὸ τῶν 50 δουκάτων. Ἀκόμη, ὁ Ἰάκωβος Baroci ἀπὸ τὸν Χάνδακα κληροδότησε με τὴ διαθήκη του στις 2 Ἀπριλίου 1376 πέντε ὑπέρπυρα στὴ Μαρία, τροφὸ τοῦ γιοῦ του,

ἀδελφῶν τους¹²². Ἡ συνήθεια αὐτὴ πρέπει νὰ συνεχίστηκε καὶ στὴν ὕστερη Βενετοκρατία, ἂν καὶ πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ρητὲς ἀρχεαικὲς ἐνδείξεις. Ἡ ἐκτίμηση καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ διαθέτη γιὰ τὶς ἀποτελεσματικὲς ὑπηρεσίες τῆς βυζάστρας, ποὺ ἀνέθρεψε τὸν ἴδιο ἢ τὰ παιδιὰ του, μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ μὲ τὴν παραχώρηση κληροδοτήματος στὸ δικό της παιδί¹²³.

Τὸ προβάδισμα στὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν τροφὴ, συχνὰ καθημερινή, ἀφοῦ πολλὲς παραμάνες ἐργάζονταν ὡς ἐσωτερικὲς, πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴ μητέρα τοῦ βρέφους, ποὺ μέσα ἀπὸ τὴν πολύμηνη καὶ ἀμεσότερη ἐπαφὴ τῆς μὲ τὴ γυναίκα, ποὺ εἶχε ἐπιλεγεῖ γιὰ τὸ θηλασμό τοῦ βρέφους, μοιραζόταν μαζί τῆς ὄχι μόνο τὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα τῆς οἰκογένειας καὶ κυρίως τὶς ἀγωνίες γιὰ τὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ. Εὐλόγα, λοιπόν, μεταξὺ τῶν γυναικείων αὐτῶν προσώπων καλλιεργοῦνταν στενὲς σχέσεις, ὄχι σπάνια ἰσχυρὲς καὶ ἐγκάρδιες. Τὸ μαρτυροῦν οἱ ἄφθονες μνεῖες τροφῶν σὲ γυναικεῖες διαθήκες. Εἰδικότερα, ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ 14ου αἰώνα συνάγεται ὅτι γυναικεῖες ἀρχοντικῶν κυρίως οἰκῶν (Dandulo, Venerio, Mudacio, Quirino, Barbadico κ.ἄ.) ἀνέπτυσαν ἓνα εὐρὸ δίκτυο σχέσεων μὲ βυζάστρες, ἀφοῦ κληροδοτοῦσαν χρηματικὰ ποσά, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, ὄχι μόνο σὲ αὐτές, ποὺ κάποτε εἶχαν θηλάσει τὶς ἴδιες¹²⁴ ἢ τὰ παιδιὰ τους, ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ¹²⁵, ἀλλὰ καὶ

τοῦ Μαρινέλλου. Στὶς 23 Ἰουνίου 1382 ὁ Λουδοβίκος ἀπὸ τὸ βενετικὸ οἶκο τῶν de Medio, ἐπίσης κάτοικος Χάνδακα, ἄφησε στὴ νένα τοῦ γιοῦ του, τοῦ Francischinus, 25 ὑπέρπυρα. Μῆρος τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ ἀποτελοῦσε ὑπόλοιπο τοῦ μισθοῦ τῆς, ποὺ δὲν τῆς εἶχε ἀκόμη καταβληθεῖ. Βλ. *Wills from Late Medieval Venetian Crete, 1312-1420*, ἐκδ. Sally McKee, Washington 1998, τ. 1, σ. 314, καθὼς καὶ τ. 2, σ. 959, 749 καὶ 905 ἀντίστοιχα.

122. Ὁ Νικόλαος Plachina ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἄφησε στὶς 12 Ἀπριλίου 1348 δέκα ὑπέρπυρα στὴν Ἀντίσα, τὴ γυναίκα ποὺ εἶχε θηλάσει τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Σιμονέτο. Βλ. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 1, σ. 57.

123. Στὶς 22 Δεκεμβρίου 1370 ὁ Ἀντώνιος Mudacio ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἀφήνει στὴ Νικολέτα, κόρη τῆς βυζάστρας του, τῆς Ἀντίσας, δέκα ὑπέρπυρα μὲ σκοπὸ νὰ τὰ χρησιμοποιήσει, ὅταν θὰ παντρευτεῖ, ἐνῶ, ἐπίσης, στὶς 30 Μαρτίου 1376 ὁ Γεώργιος, ἀπὸ τὸ βενετικὸ οἶκο τῶν Pisani, κάτοικος Χάνδακα, δίνει ἐντολὴ μὲ τὴ διαθήκη του στὸν ἀδελφὸ του Χριστόφορο νὰ συντηρεῖ, μὲ περιουσιακὰ στοιχεῖα ποὺ ἄφησε ὁ ἴδιος, τὸν Πέτρο, παιδί τῆς βυζάστρας του, τῆς Ἰουλιάνας. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 1, σ. 366 καὶ τ. 2, σ. 348 ἀντίστοιχα.

124. Ἡ Μαριτσόλη ἀπὸ τὸν Χάνδακα, κόρη τοῦ ποτε Ἄγγελου Secreto, κληροδοτήσε, στὶς 6 Ἰουνίου 1362, 40 ὑπέρπυρα στὴ Μαρία, γυναίκα τοῦ Νικολάου Morelo, καθὼς καὶ πέντε ὑπέρπυρα στὴ Μαρία Sinori, βυζάστρες ποὺ τὴν εἶχαν θηλάσει, ὅταν ἦταν παιδί. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 2, σ. 776.

125. Στὶς 25 Ἰουνίου 1343 ἡ Φραγκίσκα, σύζυγος τοῦ Belignus Dandulo, ἀπὸ τὸν

σὲ ἐκείνες ποὺ εἶχαν διαθρέψει τὰ ἀδέλφια¹²⁶, τὰ ἐγγόνια¹²⁷ καὶ τὰ ἀνίψια τους¹²⁸, ἀδιάκριτα ἀπὸ τὸ φύλο τῶν βρεφῶν. Ἀκόμη, καίτοι σπανιότερες, δὲν λείπουν μαρτυρίες γιὰ τροφὸς ποὺ συγκαταλέγονται στοὺς ἐκτελεστὲς τῶν διαθηκῶν τῶν ἐργοδοτιῶν τους, ἀπόδειξη τῆς βαθιᾶς ἐμπιστοσύνης ποὺ μποροῦσε νὰ καλλιεργηθεῖ μεταξὺ τῶν δύο γυναικῶν¹²⁹.

Ἀνάλογες πρακτικὲς υἱοθετοῦνται καὶ στὴν ὕστερη Βενετοκρατία. Στὶς διαθήκες γυναικῶν ἀπὸ κορυφαίους ἀριστοκρατικοὺς οἴκους, ὅπως τῶν Κορνάρων, στοὺς ὁποίους ἡ πρακτικὴ τοῦ ἐπὶ πληρωμῆ θηλασμοῦ ἐμφανίζεται ἰδιαιτέρα διαδεδομένη, διαφαίνονται φιλικὰ συναισθήματα πρὸς τὶς τροφὸς ποὺ μὲ τὸ γάλα τους διέθρεψαν τοὺς εὐγενεῖς γόνους τῆς οἰκογένειας. Οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ συνήθως ἐπεκτείνονταν χρονικὰ μετὰ τὸν ἀπογαλακτισμὸ τῶν βρεφῶν καὶ διατηροῦνταν ἀρραγεῖς στὸ διηνεκές. «Τζή βηζαστρας μου, τζή Ευγενοῦς, ἀφήνο ευδομήντα λήτρες», ὑπαγορεύει μὲ τὴ διαθήκη τῆς ἡ ἀρχόντισσα Ζαμπία Κορναροπούλα (1622), θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου καὶ σύζυγος τοῦ Ματθαίου Zen¹³⁰. Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες θελήσεις τῆς μητέρας τῆς, τῆς Μαθιάς Bon (1623), «ἄνε ζή ἡ βιζάστρα

Χάνδακα, ἄφησε τρία ὑπέρπυρα στὴν Tachamari, νένα τῆς κόρης τῆς, τῆς Agneta, *postquam lactaverit dictam filiam meam*. Ἀκόμη, ἡ Καταρίνα ἀπὸ τὸν Χάνδακα, γυναίκα τοῦ Μάρκου Venerio, κληροδότησε, στὶς 16 Μαρτίου 1348, 15 ὑπέρπυρα στὴ βυζάστρα τῶν πεθαμῆνων γιῶν τῆς Βερνάρδου καὶ Φραγκίσκου, ἐνδειξὴ τῆς φιλικῆς σχέσης ποὺ διατηροῦνταν μεταξὺ τῶν δύο γυναικῶν, παρότι τὰ παιδιὰ αὐτά, ποὺ εἶχε θηλάσει ἡ βυζάστρα, δὲν βρίσκονταν πιά στὴ ζωὴ. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 2, σ. 634 καὶ 811 ἀντίστοιχα.

126. Ἡ Μαρούλα, σύζυγος τοῦ Ματθαίου Mudacio, κάτοικος Χάνδακα, κληροδότησε στὶς 25 Νοεμβρίου 1366 τέσσερα ὑπέρπυρα στὴν Ἐρήνη, *que lactavit fratres meos*. McKee (ἐκδ.) ὁ.π., τ. 2, σ. 928.

127. Ἡ Ἀντίσα ἀπὸ τὸν Χάνδακα, γυναίκα τοῦ Frangulius de Mulino, ἄφησε στὶς 2 Φεβρουαρίου 1376 τρία ὑπέρπυρα στὴν Ἐρήνη Cardami, βυζάστρα (*nutrix*) τῆς ἐγγονῆς τῆς, τῆς Μαρχεζίνας, καὶ ἄλλα δύο ὑπέρπυρα στὴ Moscana, τροφὴ τῆς ἄλλης τῆς ἐγγονῆς, τῆς Cortessa. Ἀκόμη, στὶς 12 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ἡ Magdalucia, χήρα τοῦ Μιχαῆλ Barbadico καὶ κάτοικος Χάνδακα, κληροδότησε ὀκτώ ὑπέρπυρα στὴ Μαρία, τροφὴ τοῦ ἐγγονοῦ τῆς, τοῦ Μαρινέλλου. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 2, σ. 746 καὶ 974 ἀντίστοιχα.

128. Στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1318 ἡ Μαρία de Molino, κάτοικος Χάνδακα, κληροδότησε 1,5 ὑπέρπυρο στὴν Ἐρήνη, βυζάστρα τοῦ Πέτρου, γιοῦ τοῦ πεθαμένου ἀνιψιοῦ τῆς, τοῦ Ρωμαίου Quirino. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 1, σ. 447.

129. Στὶς 2 Ἀπριλίου 1387 ἡ Thomasina ἀπὸ τὸν Χάνδακα, χήρα τοῦ Μιχαῆλ de Ragusia, ὄρισε μεταξὺ ἄλλων ὡς ἐκτελέστρια τῆς διαθήκης τῆς τὴν τροφὴ τῆς Ἄννα. McKee (ἐκδ.), ὁ.π., τ. 2, σ. 939.

130. Κωδικελλος τῆς διαθήκης τῆς Ζαμπίας Κορναροπούλας (7 Ἰανουαρίου 1622). Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα*, ὁ.π., σ. 44.

μου, ή Γιανέζα ή Τρουμπέτενα, οντε θελο αποθανη, να τζη δηδου και εκινής τριάντα πέρπιρα ογια την ψυχήν μου»¹³¹. Ακόμη, τὸ 1633 ἡ κόρη τῆς Μαθιάς, ἡ Ντιάνα Κορναροπούλα, ἄφησε 1000 ὑπέρπυρα γιὰ τὴν παντρεῖα μιᾶς κοπέλας, τῆς Κορναρόλας, ἐπειδὴ ἡ μητέρα τῆς ὑπῆρξε νένα στὸ παιδί τῆς διαθέτριας, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν βρισκόταν στὴ ζωὴ¹³²: τὰ συναισθήματα πρὸς τὴν τροφὸν καὶ τὴν οἰκογένειά τῆς παρέμεναν ἀμετάβλητα, παρὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ παιδιοῦ, τοῦ συνδετικοῦ κρίκου μεταξὺ τῆς πρώην ἐργοδότριας-μητέρας καὶ τῆς βυζάστρας. Ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῶν γυναικῶν τοῦ οἴκου, ποὺ περιέβαλλαν μὲ βαθιὰ ψυχικὴ συμπάθεια τὶς τροφούς τῶν βρεφῶν τους, ἡ Ἐλενέτα Demezzo, ἐγγονὴ τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου καὶ γυναίκα τοῦ Νικολάου Barbarigo, ἄφησε σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς βυζάστρες τῶν παιδιῶν τῆς 100 ὑπέρπυρα (1644)¹³³. Γυναίκα μὲ κοινωνικὲς εὐαισθησίες, ἡ Ἐλενέτα δὲν λησμόνησε νὰ κληροδοτήσει μὲ τὴ διαθήκη τῆς χρηματικὰ ποσὰ καὶ στὶς τροφούς ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὸ θηλασμό τῶν ἔκθετων βρεφῶν τοῦ ἰδρύματος τῆς Ἁγίας Κλάρας στὸν Χάνδακα¹³⁴.

Εἶδαμε ὅτι ἡ νομικο-κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας, συγκρινόμενη μὲ ἐκείνη τοῦ συζύγου τῆς, ὑστεροῦσε σημαντικὰ. Οἱ ἀρχόντισσες ποὺ κατόρθωσαν νὰ ἀκολουθήσουν μιὰ πορεία αἰσθητὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ αὐστηρὰ τοὺς ἐπεφύλασσε ἡ ἐποχὴ τους ἦταν ἐλάχιστες, κυρίως χῆρες, μὲ σαφῶς μεγαλύτερο πεδίο δράσης ἀπὸ τὶς παντρεμένες. Ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ συζύγου, μποροῦσαν εὐκολότερα νὰ ἐπιληφθοῦν τῶν οἰκογενειακῶν ζητημάτων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀρχόντισσας ποὺ ἐμφανίζεται νὰ ἀναπτύσσει σημαντικὲς πρωτοβουλίες ἀποτελεῖ ἡ Φραντζεσκίνα ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, χήρα τοῦ κρητικοῦ εὐγενοῦς καὶ διδάκτορα τοῦ δικαίου (*dotto di leggi*) Ἰωάννη Σοφιανοῦ¹³⁵. Ἀπὸ τὴ διαθήκη τῆς, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1589¹³⁶, διαφαίνεται, κατ' ἀρχάς, τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τῆς νὰ διατηρηθεῖ ζωντανὴ ἡ μνήμη τῆς οἰκογένει-

131. Βλ. τὴ διαθήκη τῆς Μαθιάς, κόρης τοῦ Μπερναρδῆ Βον καὶ συζύγου τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, μὲ χρονολογία 8 Ἰουνίου 1623. Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 75.

132. Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 88 (διαθήκη τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας, 1 Φεβρουαρίου 1633).

133. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα», ὁ.π., σ. 232 (διαθήκη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1644).

134. Στὸ ἴδιο, ὁ.π., σ. 236. Πβ. Παπαδιά-Λάλα, *Εὐαγὴ καὶ νοσοκομειακὰ ἰδρύματα*, σ. 129.

135. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Σοφιανὸν βλ. παρακάτω.

136. ASV, *Notai di Candia*, b. 276 (Zorzi Troilo), libro 1 (1585-1600), φ. 14' (29 Ἰουλίου 1589).

νειας ἀλλὰ καὶ ἡ παράδοσή τῆς στὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ γράμματα. Ὡς ἐκτελεστὲς τῶν τελευταίων βουλήσεών τῆς ὄρισε -ὄχι τυχαῖα, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω- τὸ διδάκτορα τῆς Ιατρικῆς καὶ γνωστὸ λόγιο Δανιὴλ Forlan¹³⁷ καὶ τὸ διδάκτορα δικαίου Γεώργιο Cagnola¹³⁸. Οἱ δύο ἄνδρες, ποὺ κατεῖχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια, ἀσφαλῶς ἦταν πρόσωπα ἐμπιστοσύνης, καταξιωμένα, λόγῳ κοινωνικῆς θέσης καὶ ἀνώτερης μόρφωσης, στὴν τοπικὴ κοινωνία καὶ πιθανῶς οἰκεία στὸν ἐξίσου μορφωμένο σύζυγό τῆς. Ἡ διαθέτρια ἐπιθυμοῦσε νὰ ταφεῖ στὴν Ἁγία Ἄννα, ὀρθόδοξο ναό¹³⁹, ἐνδεχομένως ἐνοριακῶ, σὲ ἕνα ὄσο τὸ δυνατὸ ὠραῖο τάφο (*far l'archa bella quanto si potessero*) ἀξίας 200 ὑπερπύρων, πάλιν ὄσο ἔπρεπε νὰ λαξευτεῖ καὶ νὰ χρυσωθεῖ τὸ οἰκόσημο τῆς οἰκογένειας Σοφιανοῦ, ἐργασία ποὺ ἐπιπρόσθετα θὰ κόστιζε 100 ὑπέρπυρα¹⁴⁰.

137. Οἱ Forlan (συνήθως Furlan) κατεῖχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια. Τὸ 1583 οἱ 12 ἐνήλικες ἄρρενες Furlan ἀντιπροσώπευαν τὸ 4% περίπου τῶν βενετῶν καὶ κρητικῶν εὐγενῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Ρεθύμνου, καταλαμβάνοντας τὴν ἑβδομὴ θέση ἀπὸ πλευρᾶς δημογραφικῆς δύναμης μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων ἀρχόντων. Γιὰ περισσότερα βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 188-192. Εἰδικότερα γιὰ τὸν ἐπιφανῆ λόγιο καὶ γιατρὸ Δανιὴλ Furlan, διακεκριμένο μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Stravaganti τοῦ Χάνδακα βλ. Μ. Ι. Μανουσάκης, «Δανιὴλ Φουρλάνος (1550 ci.-1592). Ἐνας λησμονημένος λόγιος τοῦ Ρεθύμνου», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1974, σ. 184-206, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

138. Πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν Γεώργιο Cagnola τοῦ Βαρθολομαίου, ποὺ μνημονεύεται στὸν κατάλογο τῶν κρητικῶν εὐγενῶν τοῦ 1583. Βλ. Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ἡ βενετοκρατομένη Ἀνατολή. Κρήτη καὶ Ἐπτάνησος*, Ἀθήνα 1934, σ. 46. Γιὰ τοὺς Cagnola (ἢ καὶ Cagnuola) τοῦ Ρεθύμνου, ποὺ ἀπέκτησαν ἐπίσημα τὴν κρητικὴ εὐγένεια τὸ 1565 καὶ ποὺ τὸ 1583 ἀντιπροσώπευαν τὸ 3,7% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν εὐγενῶν τῆς ἴδιας περιοχῆς βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 83-84, 186, 190, 192. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ ἐξέλιξη τῆς κρητικῆς εὐγένειας στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα*, 26 (1996), σ. 215-218.

139. Τὴν ἴδια περίοδο στὴν πόλη τοῦ Ρεθύμνου, ἐκτὸς ἀπὸ λίγους καθολικούς, κυρίως μοναστηριακοὺς, ναοὺς (Ἅγιος Νικόλαος τοῦ φρουρίου, Ἁγία Αἰκατερίνη, Santa Maria τῶν αὐγουστινιανῶν μοναχῶν, Ἅγιος Φραγκίσκος τῶν φραγκισκανῶν, Ἁγία Βαρβάρα τῶν φραγκισκανῶν, Ἅγιος Ἀθανάσιος τῶν φραγκισκανῶν καὶ Ἁγία Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ τῶν δομηνικανῶν), οἱ ὑπόλοιποι ἐκκλησίες τῆς πόλης -ἄρα καὶ ἡ Ἁγία Ἄννα- ἦταν ὀρθόδοξες. Λαμπρινός, «Καθολικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι», ὁ.π., σ. 243-244 καὶ κυρίως Λαμπρινός, «Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία στὸ Ρέθυμνο. Μαρτυρίες τῶν λατίνων ἐπισκόπων (τέλη 16ου - μέσα 17ου αἰ.)», Πρακτικὰ Συμποσίου *Τῆς Βενετίας τὸ Ρέθυμνο* (1-2 Νοεμβρίου 2002), ὑπὸ ἐκδοσὴ. Ἄλλωστε ἡ Φραντζεσκίνα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (σ. 139), ἄφησε κληροδοτήματα γιὰ τὰ μνημόσυνά τῆς στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλης.

140. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν παραγγελία τῆς Φραντζεσκίνας Σοφιανοῦ βλ. καὶ Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ἔργα “σκουλιτῶρων” καὶ “μουράρων”»: γλυπτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κρήτη τὸν δέκατο ἔκτο αἰῶνα μὲ βάση τὶς ἀρχαιακὲς πηγές», *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 368.

Όπως έχει παρατηρηθεί για τις ιεραρχημένες κοινωνίες της Δύσης, τὰ ἐπιμελημένα –ή και πολυτελή– ταφικά μνημεία τῶν ἐπιφανῶν προσώπων, πού συνήθως ἔφεραν οἰκόσημα, ἐπιγραφές ἢ ἐπιγράμματα, ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας νὰ δηλώνεται ἡ ταυτότητα τοῦ νεκροῦ καί, συνακόλουθα, νὰ διατηρεῖται ἡ μνήμη του¹⁴¹. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ διακρίνεται καί στίς ταφικὲς ἐπιλογές τῆς Φραντζεσκίνας. Ἡ ἐντολή της νὰ λαξευτεῖ στὸν τάφο της ὁ θυρεὸς τῆς οἰκογένειας, προσφιλῆς συνήθεια τῆς ἀνώτερης τάξης τοῦ νησιού¹⁴², μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἄμυνα ἀπέναντι στὴ μετὰ θάνατον ἀνωνυμία. Ἀσφαλῶς εἶχε ἐπίγνωση ὅτι ὑπῆρξε σύζυγος ἐνὸς σημαντικοῦ προσώπου, πού συνδύαζε τὴν κατοχὴ τίτλου μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια¹⁴³ καί τὴν ἀνώτερη μόρφωση. Μάλιστα, ὡς ἔγκριτος ἄνδρας, ὁ Ἰωάννης Σοφιανὸς εἶχε διατελέσει τὸ 1572 πρεσβευτὴς τῶν αἰτημάτων τοῦ τοπικοῦ συμβουλίου τῶν εὐγενῶν στὴ Βενετία καί ἀργότερα, τὸ 1586, ἔχοντας ἐκλεγεί στὸ κορυφαῖο καί μεγάλης πολιτικῆς σημασίας ἀξίωμα τοῦ *pronveditore ad utilia*, τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἴδιου συλλογικοῦ ὄργανου, εἶχε ἀναλάβει νὰ διαβιβάσει στὸν τοπικὸ βενετὸ διοικητὴ τὶς διαμαρτυρίες τῶν ὀρθοδόξων γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ λατινιστοῦ τοῦ Ρεθύμνου¹⁴⁴. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ παραγγελία τῆς Φραντζεσκίνας νὰ σκαλιστεῖ τὸ οἰκόσημο τῶν Σοφιανῶν στὸν τάφο της μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἐπιθυμία νὰ διακηρύξει ὅτι ὁ ἄνδρας της κατεῖχε ἐξέ-

141. Φιλίπ Ἀριέ, *Δοκίμια γιὰ τὸ θάνατο στὴ Δύση, μετάφρ.* Καρίνα Λάμψα, Ἀθήνα 1988, σ. 30-32 καί τοῦ ἴδιου, *Ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ θανάτου*, τ. 1, μετάφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, Ἀθήνα 1997, σ. 295-297, 314-315, 319-338. Βλ. ἐπίσης Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 236-244.

142. Βλ. ἐνδεικτικὰ Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. 4, Βενετία 1932-1940, σ. 210 καί 246, ὅπου παραδείγματα ταφικῶν οἰκοσῆμων ἀπὸ λατινικὲς καί ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης. Γιὰ παραδείγματα ιδιωτῶν, κυρίως εὐγενῶν, πού, βάσει νοταριακῶν ἐγγράφων, ἀνέθεταν σὲ εἰδικοὺς τεχνίτες τὴν κατασκευὴ ταφικῶν μνημείων διακοσμημένων μὲ οἰκόσημα, ἐπιγραφές καί φυτικὰ μοτίβα βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου, «Ἔργα “σκουλτόρων”», ὁ.π., σ. 366-368.

143. Γύρω στὸ 1585 εἶχε χριστεῖ στὸ φρουριό τοῦ Ρεθύμνου ἕνας ἀνεμόμυλος (*mulino da vento*) μὲ ἔξοδο τοῦ *eccellente dottor Sofiano*, πού μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς μελέτης μας, λόγω τῆς ιδιότητάς του, ἀλλὰ καί τῆς ἐξαιρετικῆς περιορισμένης πληθυσμιακῆς δύναμης τῶν Σοφιανῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο, τὸν Ἰωάννη Σοφιανὸ τοῦ ποτὲ Νικολάου, μόνο ἕνας Σοφιανός, ὁ Γεώργιος τοῦ ποτὲ Μάρκου, μνημονεύεται στοὺς κρητικὸς εὐγενεῖς τὴν ἴδια περίοδο (1583). Βλ. Λαμπρινός, «Καθολικοὶ καί ὀρθόδοξοι», ὁ.π., σ. 253, σημ. 5. Ἐπίσης Ξηρουχάκης, *Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή*, ὁ.π., σ. 45 (ὁ Ξηρουχάκης διαβάξει «Sotiano» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «Sofiano»).

144. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 225, 228 καί τοῦ ἴδιου, «Καθολικοὶ καί ὀρθόδοξοι», ὁ.π., 253-254.

χουσα θέση στὴν τοπικὴ κοινωνία καί ὅτι τὸ ἐπίγειο γόητρό του καί, κατ' ἐπέκταση, τῆς οἰκογένειάς του θὰ διατηροῦνταν ἀμείωτο. Παράλληλα, μὲ τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ ἐξέφραζε τὰ αἰσθήματά της γιὰ τὸ νεκρὸ σύζυγο καί τιμοῦσε τὴ μνήμη του¹⁴⁵.

Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς οἰκογενειακῆς συνέχειας καί τῆς ἀνάγκης διατήρησης μετὰ θάνατον τῆς ἐπίγειας αἴγλης μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καί μιὰ ἄλλη βούληση τῆς διαθέτριας, πού ἀφοροῦσε στὴ μόρφωση τοῦ ἀνήλικου ἀρσενικοῦ παιδιοῦ της, τοῦ Μαρκέτου. Καί γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δέσμευσε τοὺς ἐκτελεστές τῆς διαθήκης της: ὁ Forlan καί ὁ Cagnola, ἀποδεδειγμένα μορφωμένοι, ὄφειλαν, ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ, νὰ στείλουν τὸ γιό της σὲ σχολεῖο καί νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη μόρφωση καί διαπαιδαγώγησή του¹⁴⁶. Ἡ ἐπιθυμία της συνιστᾷ ἀπόδειξη ὅτι μιὰ εὐγενὴς γυναίκα πού εἶχε ζήσει κοντὰ σὲ πνευματικὰ καλλιεργημένο σύζυγο ἐκτιμοῦσε πολὺ τὴ γνώση καί τὸ κῦρος πού ἀπέρρεε ἀπὸ αὐτή. Ἄλλωστε ἡ μόρφωση ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἔνδειξη τῆς ἀποχῆς τοῦ ἀτόμου ἀπὸ χειρωνακτικὴ ἐνασχόληση καί τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὰ ἀριστοκρατικὰ ιδεώδη τοῦ ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος¹⁴⁷.

Κατὰ τὶς γνωστὲς πρακτικὲς τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου, οἱ συστηματικὲς σπουδὲς ἐπιφυλάσσονταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸ ἀγόρι¹⁴⁸, πού θὰ κληρονομοῦσε τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα ἢ καί τὸν τίτλο τοῦ πατέρα του. Στὸ συγκεκριμένο παράδειγμα ἡ διαθέτρια, ἐνῶ δείχνει ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ Μαρκέτου, δὲν φαίνεται νὰ σχεδίαζε τὴν ἴδια τύχη γιὰ τὴν κόρη της Βικτωρία. Τὸ γεγονός δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη, ἀφοῦ ἐναρμονίζονταν μὲ τὸ ρόλο τοῦ κοριτσιοῦ τῆς ἐποχῆς ὡς μελλοντικῆς συζύγου καί μητέρας, καθὼς καί δέσποινας ἐνὸς ἀρχοντικοῦ οἴκου. Μέσα στὸ πνεῦμα αὐτὸ, ἡ ἀπόκτηση δεξιότητων σχετικὰ μὲ τὸ νοικοκυριό, προφανῶς ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς μητέρας ἢ

145. Γιὰ τὰ οἰκογενειακὰ αἰσθήματα σὲ περιστάσεις ἀπώλειας ἀγαπημένων προσώπων τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος (γονιῶν, συζύγων, παιδιῶν, ἀδελφῶν) στὴ Δύση ἀπὸ τὸ 15ο ὡς τὸ 17ο αἰῶνα βλ. Ἀριέ, *Ὁ ἄνθρωπος*, ὁ.π., σ. 332-337.

146. «...lo qual debbino metter in schola a disciplinarlo li suoi commissarii, alle anime delli quali lo raccomanda di haver la sua cura et attender di instruirlo a meglio che gli fosse possibile»: ASV, *Notai di Candia*, ὁ.π., φ. 14'.

147. Γιὰ τὴ μόρφωση ὡς ἄτυπο κριτήριο, ἐνδεικτικὸ τῆς ἀποχῆς τοῦ προσώπου ἀπὸ χειρωνακτικὴ τέχνη, βλ. Λαμπρινός, *Κοινωνία*, ὁ.π., κυρίως σ. 56-58, 99-100, 108.

148. Βλ. σχετικὰ Μαλτέζου, «Ἡ Κρήτη», ὁ.π., σ. 146-147 καί Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ βενετοκρατία», *Κρήτη: Ἱστορία καί Πολιτισμὸς*, τ. 2, ὁ.π., κυρίως σ. 170-182, 189-193. Γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση καί ἀνατροπὴ τῶν ἀγοριῶν ἐναντὶ τῶν κοριτσιῶν βλ. καί Μαλτέζου, «Τὸ παιδί», ὁ.π., σ. 223-224.

άλλων γυναικῶν τοῦ οἰκογενειακοῦ ἢ καὶ τοῦ φιλικοῦ περιβάλλοντος, πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε βασικὴ προτεραιότητα τῶν γονιῶν γιὰ τὶς θυγατέρες τους. Στὸν Ἐρωτόκριτο ἡ Ἄρετούσα ἀσχολεῖται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μὲ ψιλότητες ξομπλιῶν, περίτεχνα ἐργόχειρα. Ὡς πρὸς τὰ γράμματα, ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν ἦταν περιορισμένης ἔκτασης καὶ χαμηλοῦ ἐπιπέδου¹⁴⁹, ἀφοῦ ἦταν προσανατολισμένη κυρίως στὴν ἐκμάθηση γραφῆς καὶ ἀνάγνωσης. Ἡ Ἄρετούσα βιβλία τῶν φρόνιμων ἐδιάβαζε κι ἐθάρει. Ὡστόσο, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, «τὸ παράδειγμά της εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ ἀκολουθοῦσαν πολλὲς Κρητικοπούλες τῆς ἐποχῆς, ὅχι μόνο τῶν κατώτερων ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων»¹⁵⁰. Πάντως, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὸ ὑπέρτερο κοινωνικὸ στρώμα, φαίνεται ὅτι ἤξεραν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν οἱ γυναῖκες κυρίως τῶν ἐπιφανέστερων ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν. Τὸ μαρτυροῦν αὐτόγραφες διαθήκες γυναικῶν τοῦ οἴκου τῶν Κορνάρων τοῦ Χάνδακα καὶ τῆς Σητείας ἢ, συνηθέστερα, ἰδιόχειρες ὑπογραφές τους σὲ διαθήκες ποὺ ὑπαγόρευσαν σὲ νοταρίου¹⁵¹. Ἡ μόρφωση, λοιπόν, τῶν κοριτσιῶν τῆς ἀνώτερης τάξης, ὅταν δὲν ἔλειπε ἐντελῶς, περιοριζόταν κατ' ἐξοχὴν σὲ στοιχειώδεις γνώσεις. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀρχαιακὲς ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴ μέρμινα ὀρισμένων, κυρίως εὐκατάστατων, οἰκογενειῶν γιὰ τὴν ἠθικο-κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν θυγατέρων τους. Ἡ ἀρχόντισσα Ἐλενέτα Demezzo ἀπὸ τὸν Χάνδακα, γυναίκα τοῦ βενετοῦ εὐγενοῦς Νικολάου Barbarigo, ἀναφέρει στὴ διαθήκη της¹⁵², τοῦ 1644, ὅτι ἐπιθυμία τοῦ συζύγου της, ἀλλὰ καὶ δική της, ἦταν τὰ θηλυκὰ παιδιὰ τους νὰ διδασκτοῦν ἀριστοκρατικὲς καὶ χριστιανικὲς ἀρχές¹⁵³ στὴν καθολικὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης¹⁵⁴.

149. Παναγιωτάκης, ὁ.π., σ. 181.

150. Στὸ ἴδιο, σ. 181.

151. Μαυρομάτης, Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα, σ. 40 (ἰδιόχειρη ὑπογραφή τῆς Ζαμπίας Κορναροπούλας στὴ διαθήκη της, καθὼς καὶ ἰδιόχειρο σημειώματά της σχετικὰ μὲ τὴν ἀμοιβὴ τοῦ νοταρίου, 16 Νοεμβρίου 1620), σ. 78-82 (αὐτόγραφη διαθήκη τῆς Μαθιάς Bon, 23 Ἀπριλίου 1625), σ. 89-90 (ἰδιόχειρη ὑπογραφή τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας στὴ διαθήκη της, 1 Φεβρουαρίου 1633).

152. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα», ὁ.π., σ. 235 (διαθήκη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1644).

153. «na mathenoussi taxes evgeniches che na pernussi costume agia che devota»: Μαυρομάτης, ὁ.π.

154. Βλ. γιὰ τὸ παράδειγμα αὐτὸ Μαλτέζου, «Τὸ παιδί», ὁ.π., σ. 223. Ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο μοναστήρι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ὁ Γιάννης Μαυρομάτης (ὁ.π., σ. 225), ποὺ δημοσίευσε τὴ διαθήκη, τὸ ταυτίζει μὲ τὴ Santa Caterina delle Monache τοῦ Χάνδακα, ποὺ σὲ ἑλληνικὰ ἔγγραφα μαρτυρεῖται ὡς Ἁγία Κατερίνα φράγκικη καὶ ἀποτελοῦσε γυναικεῖα μονὴ τοῦ τάγματος τῶν βενεδικτίνων μοναχῶν.

Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ διαθέτρια παρακάλεσε τὸ σύζυγό της καὶ ἐκτελεστὴ τῆς διαθήκης της νὰ τὰ στείλει, ἕνα μῆνα μετὰ τὸ θάνατό της, στὸ μοναστήρι, ἀφήνοντας γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐξόδων τους πέντε βενετικὰ δουκάτα στὸ καθένα, μὴ συμπεριλαμβανομένου τοῦ κόστους γιὰ τὴν ἐνδυσή τους. Γιὰ τὴ μοναχὴ ποὺ θὰ τὰ εἶχε στὴν ἐπιστασία της ὡς τὴν ἐνηλικίωσή τους προόριζε 12 βενετικὰ δουκάτα ἐτησίως. Ἄν, πάλι, κάποιος ἀπὸ αὐτὰ παρέμενε στὴ μονὴ μὲ σκοπὸ νὰ γίνεῖ μοναχὴ, θὰ εἰσέπραττε διὰ βίου ἀπὸ τὴ μητρικὴ περιουσία 60 βενετικὰ δουκάτα τὸ χρόνο.

Εἶδαμε ὅτι ἡ Φραντζεσκίνα Σοφιανοῦ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐνταφιαστεῖ μέσα σὲ μιὰ ἐκκλησία. Ἡ ταφὴ σὲ ἱεροὺς καὶ παράλληλα πολυσύχναστους χώρους ἀποτελοῦσε πολὺ διαδεδομένη συνήθεια, ποὺ, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ γιὰ τὶς κοινωνίες τῆς Δύσης, ἀκολουθοῦσαν κυρίως τὰ ἐπιφανέστερα ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ/ἢ οἰκονομικὴ ἄποψη πρόσωπα, ὥστε νὰ βρίσκονται ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν ἁγίων, νὰ ἀπευθύνονται συχνὰ δεήσεις γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους, ἀλλὰ καὶ νὰ διαιωρίζεται τὸ κοινωνικὸ κύρος τους στὸν κόσμον τῶν ζωντανῶν¹⁵⁵. Μάλιστα οἱ ἰσχυροὶ καὶ οἱ εὐκατάστατοι ἄρχοντες καὶ ἀρχόντισσες τοῦ νησιοῦ ἐμφανίζουν προτίμηση σὲ μεγάλα μοναστηριακὰ ἰδρύματα μὲ σημαντικὴ αἴγλη: ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀρκετὰ μέλη τῶν καθολικῶν Κορνάρων τοῦ Χάνδακα καὶ τῆς Σητείας, καθὼς καὶ οἱ ὀμόδοξοι τους Μαρία καὶ Αντριάννα Mudazzo ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, ἐνταφιάστηκαν ἀντίστοιχα στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τοῦ Χάνδακα καὶ στὴ Santa Maria τῶν αὐγουστινιανῶν μοναχῶν τοῦ Ρεθύμνου.

155. Ἡ συνήθεια, ποὺ ἐντοπίζεται στὸν χώρο τῆς Δύσης ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἀρχαιότητα μέχρι τὸ 18ο αἰώνα, ἔλαβε μεγάλες διαστάσεις ἀπὸ τὸ 16ο αἰώνα, καθιστώντας οὐσιαστικὰ τὶς ἐκκλησίες νεκροταφεῖα. Βλ. Ἀριέξ, Δοκίμια, ὁ.π., σ. 20, 124-127. Πβ. τοῦ ἴδιου, Ὁ ἄνθρωπος, ὁ.π., σ. 79-87. Βλ. ἐπίσης Βοβέλ, Ὁ θάνατος, ὁ.π., σ. 102-104, 210, 276-277, 408. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν πρακτικὴ τοῦ ἐνταφιασμοῦ σὲ ἐκκλησίες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Παπαδάκη, Μορφὰι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ.π., σ. 90-91. Γιὰ τοὺς ἐνταφιασμοὺς βενετῶν ἀξιωματοῦχων, ὅπως οἱ δοῦκες, ἀλλὰ καὶ εὐγενῶν σὲ ἐκκλησίες τοῦ Χάνδακα βλ. Ἀσπασία Παπαδάκη, Θρησκευτικὲς καὶ κοσμικὲς τελετές, ὁ.π., σ. 58-64. Γιὰ τὴν ἴδια πρακτικὴ βλ. ἐπίσης Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ἔργα “σουλτόρων”», ὁ.π., σ. 366-368, Γιάννης Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες νοτάριοι καὶ διαθήκες (1586-1646)», Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 243-245 καὶ Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου στὴν ὄψιμη κρητικὴ Ἀναγέννηση. Μιὰ πρώτη προσέγγιση μέσα ἀπὸ διαθήκες καὶ νοταριακὰ ἔγγραφα», Περίληψεις 127' Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθῆνα 1996, σ. 33. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὴν κ. Καζανάκη-Λάππα, ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ ἐκτενέστερο ἀδημοσίευτο κείμενο τῆς συγκεκριμένης ἀνακοίνωσής της.

Άρκετες εὐγενείς γυναίκες ὑπεδείκνυαν τὸν ἐπιθυμητὸ τρόπο τῆς ταφῆς τους καὶ δέσμευαν σχετικὰ τοὺς ἐκτελεστὲς τῶν διαθηκῶν τους. Ἀσφαλῶς, ἡ παραγγελία κατασκευῆς τάφου προϋπέθετε κάποια οἰκονομικὴ εὐμάρεια. Οἱ περισσότερες ἔδιναν ὁδηγίες νὰ ἐνταφιαστοῦν σὲ οἰκογενειακὸ τάφο¹⁵⁶ μὲ ἀγαπημένα τους πρόσωπα, ἐξ αἵματος συγγενεῖς, ἀνιόντες, κατιόντες ἢ πλαγίους, ἢ μὲ τὸ σύζυγό τους, προφανῶς μὲ τὴν προσδοκία ὅτι οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις θὰ διαιωρίζονταν μετὰ θάνατον, πρακτικὲς ποὺ ἀκολουθοῦνταν καὶ σὲ ἄλλες, ἐκτὸς Κρήτης, περιοχῆς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου¹⁵⁷. Ἡ Ζαμπία, κόρη τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, ζήτησε μὲ τὴ διαθήκη της (1620) νὰ ἀγοραστῆ ἔναντι τοῦ σημαντικοῦ ποσοῦ τῶν 10 χρυσῶν τσεκινιῶν ἓνας τάφος (ἀρκλα) στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου στὸν Χάνδακα, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ ἐνταφιαστοῦν ἀργότερα μαζί της τὰ παιδιὰ της, ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ, εἰς παντοτηνα¹⁵⁸. Λίγα χρόνια ἀργότερα (1623), ἡ μητέρα της, ἡ Μαθιά Βον, ἐπιθυμοῦσε νὰ τὴν ἐνταφιάσουν στὴν ἴδια μονή, στὸ μνήμα ποὺ εἶχε ἀγοραστῆ ἀπὸ τὸν πατέρα της¹⁵⁹ καὶ ὅπου ἦταν θαμμένοι οἱ γονεῖς της, οἱ γιοὶ της καὶ ὁ σύζυγός της¹⁶⁰. Στὴν ἴδια ἀρκλα, τὴν *πονιανή* (ἀγορασμένη ἀπὸ τοὺς Βον) προτίμησε ἀργότερα νὰ ταφεῖ ἡ ἄλλη κόρη τῆς οἰκογένειας, ἡ Ντιάνα, χήρα τοῦ Νικολάου Mudazzo, μαζί μὲ τοὺς γονεῖς καὶ τὰ ἀδέλφια της¹⁶¹. Ἀντίθετα, ἡ ἐξαδέλφη τῆς Ντιάνας, ἡ Ἐλενέτα, θυγατέρα τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, δήλωσε στὴ διαθήκη της (1639) ὅτι ἀρχικὴ ἐπιθυμία της ἦταν νὰ ἐνταφιαστῆ μαζί μὲ τὸ σύζυγό της, τὸν Μάρκο Foscari, ἀλλὰ ἡ ἀρκλα τοῦ ἦταν *σιμισακή* (ἐξ ἡμισείας μὲ ἄλλο πρόσωπο) καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀνοιχτεῖ εἰδικὰ γι' αὐτή, προτίμησε νὰ ταφεῖ μὲ τὴ μητέρα καὶ τὸν πατέρα της¹⁶². Σὲ ἄλλες περιπτώσεις δὲν ἐκφράζεται ρητὰ ἡ προτίμηση γιὰ συγκεκριμένο χωρὸ ταφῆς καὶ ἡ πρωτοβου-

156. Σποραδικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπιθυμία ὀρισμένων διαθετῶν τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα νὰ ἐνταφιαστοῦν μὲ τοὺς γονεῖς τους βλ. Παπαδάκης, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὅ.π., σ. 90. Βλ. ἐπίσης Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες νοτάριοι», ὅ.π., σ. 244-245.

157. Βλ. λ.χ. γιὰ τὴ Νάξο, Καλπουρτζῆ, *Συγγενικὲς σχέσεις*, ὅ.π., σ. 135-137.

158. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα*, ὅ.π., σ. 38 (διαθήκη στὶς 16 Νοεμβρίου 1620).

159. Γιὰ τὴν πληροφορία αὐτὴ βλ. τὴ διαθήκη τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας στὶς 30 Μαρτίου 1661. Μαυρομάτης, ὅ.π., σ. 103.

160. Στὸ ἴδιο, σ. 72 (διαθήκη τῆς Μαθιάς Βον στὶς 8 Ἰουνίου 1623).

161. Στὸ ἴδιο, σ. 86, 97, 103 (διαθήκες τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας μὲ χρονολογία 1 Φεβρουαρίου 1633, 18 Μαΐου 1640 καὶ 30 Μαρτίου 1661 ἀντίστοιχα).

162. Στὸ ἴδιο, σ. 112 (διαθήκη τῆς Ἐλενέτας Κορναροπούλας στὶς 18 Αὐγούστου 1639).

λία ἀφήνεται στὸ σύζυγο: ἡ ἄλλη κόρη τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, ἡ Κατερούτσα, ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐνταφιαστῆ (1616) σὲ ὅποια ἐκκλησία καὶ μὲ ὅποιο τρόπο ἤθελε ὁ ἄνδρας της, ὁ Μικέλε Demezzo¹⁶³.

Σὲ περίπτωσή ποὺ δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ βρεθεῖ ἄμεσα τάφος στὸ χωρὸ ποὺ εἶχε ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὴ διαθήκη, μποροῦσε νὰ γίνῃ προσωρινὸς ἐνταφιασμὸς προκειμένου νὰ ικανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία της σχετικὰ μὲ τὸ μόνιμο ἐνταφιασμὸ της. Ἡ Ἐλενέτα Demezzo ἀνέθεσε στὸν ἐκτελεστὴ τῆς διαθήκης της (1644), τὸ σύζυγό της Νικόλαο Barbarigo, νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἑνὸς τάφου στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τοῦ Χάνδακα καὶ, ἂν δὲν ὑπῆρχε κάποιος διαθέσιμος, ἔπρεπε νὰ κατασκευαστῆ μέχρι τὰ τρίμηνά της ἓνας καινούργιος, ὅπου θὰ μεταφερόταν μόνιμα ἡ σορὸς της¹⁶⁴.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν μαρτυριῶν καὶ, ἂν κρίνουμε τουλάχιστο ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ περιορισμένο ἀριθμὸ ἐπιτάφιων ἐπιγραφῶν ἢ ἐπιγραμμάτων ποὺ σχετίζονται μὲ γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης, τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῶν γυναικῶν ἔναντι τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι κατεῖχαν κεντρικὴ θέση στὶς κρητικὲς κοινωνίες, πρέπει νὰ ἦταν αἰσθητὰ λιγότερα, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ γιὰ τὶς κοινωνίες τῆς Δύσης¹⁶⁵. Οἱ γυναῖκες ποὺ μεριμνοῦσαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀτομικοῦ μνήματος στολισμένου μὲ τὰ διάσημα τῆς ἐπίγειας κοινωνικῆς θέσης, ὅπως οἱ θυρεοί, πρέπει νὰ ἦταν ἐλάχιστες, κυρίως χῆρες, ὅπως ἡ Φραντζεσκίνα Σοφιανοῦ, ἀλλὰ καὶ μοναχοκόρες ἢ καὶ ἀνύπαντρες χωρὶς στενοῦς ἄρρενες συγγενεῖς, δηλαδὴ μὲ μεγαλύτερα περιθώρια αὐτενέργειας.

Στὴν κατηγορία τῶν εὐκατάστατων γυναικῶν ποὺ δὲν εἶχαν ἄνδρες συγγενεῖς στὸ ἄμεσο οἰκογενειακὸ περιβάλλον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐμπίπτουν δύο ἀρχόντισσες ἀπὸ τὴ βενετικὴ εὐγένεια τοῦ Ρεθύμνου, ποὺ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ὁ τάφος τους βρισκόταν στὸν καθολικὸ ναὸ τῆς Santa Maria τῶν αὐγουστινιανῶν μοναχῶν τῆς ἴδια πόλης¹⁶⁶. Τὸ μνήμα δὲν ἔχει διασωθεῖ, ἀλλὰ

163. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα», ὅ.π., σ. 220, 223 (διαθήκη μὲ χρονολογία 17 Μαρτίου 1616).

164. Στὸ ἴδιο, σ. 228-229 (διαθήκη στὶς 15 Ἰανουαρίου 1644). Προσωρινὴ ταφὴ ζήτησε καὶ ὁ Ἰωάννης Φραγκίσκος Κορνάρος, σὲ περίπτωσή ποὺ ὁ θάνατος τὸν ἔβρισκε στὴ Σητεία, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ ἓνα ἔτος τὸ λείψανό του θὰ μεταφερόταν γιὰ μόνιμο ἐνταφιασμὸ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τοῦ Χάνδακα: Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα*, ὅ.π., σ. 49 (διαθήκη στὶς 7 Ἀπριλίου 1622).

165. Βλ. Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὅ.π., σ. 321-322, 415.

166. Γιὰ τὸ μοναστηριακὸ αὐτὸ ναὸ καὶ τὶς ταφικὲς ἐπιγραφές του βλ. Gerola, *Monumenti*, ὅ.π., σ. 349-352, 354. Βλ. ἐπίσης Λαμπρινός, «Καθολικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι», ὅ.π., σ. 244, σημ. 1 καὶ κυρίως Λαμπρινός, «Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία στὸ Ρέθυμνο», ὅ.π., ὅπ. ἐκδοσῆ.

γνωρίζουμε το ιδιαίτερα ενδιαφέρον επίγραμμά του, που έχει δημοσιευθεί από τον G. Gerola¹⁶⁷. Σύμφωνα με αυτό, το ταφικό κτίσμα κατασκευάστηκε το 1527 για τη νεκρή Αντριάννα Mudazzo με μέριμνα της αδελφής της, της Μαρίας, πρωτοβουλία που η τελευταία αισθάνθηκε την ανάγκη να υπογραμμίσει στους ζωντανούς: *Mudatiae. Quem vidēs Adriannae tumulum statuit soror Maria*¹⁶⁸. Συνεπώς, εκτός από την ταυτότητα της νεκρής, υπενθυμιζόταν έσασει και ο συγγενικός και συναισθηματικός δεσμός μεταξύ των δύο γυναικών¹⁶⁹. Άλλωστε στον ίδιο χώρο, μαζί με την αγαπημένη αδελφή της, πιθανώς θα αναπαύονταν μετά θάνατον και η ίδια ή παραγγελιοδότρια, αν τουλάχιστο γίνει δεκτή η έρμηνεία του Gerola «sorori suae posuit sibique» για τα αρχικά γράμματα S. S. P. S. Q. που περιέχονται στο επίγραμμα¹⁷⁰. Η παντελής έλλειψη αναφοράς σε άνδρες του στενού οικογενειακού κύκλου ή σε εξ άγχιστείας άρρενες συγγενείς μπορεί να σημαίνει ότι οι δύο γυναίκες δεν είχαν παντρευτεί και ότι ήταν οι τελευταίες στη ζωή από την οικογένειά τους.

Άξιοσημείωτο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προτροπή που με το ταφικό επίγραμμα άπευθυνόταν στο διαβάτη (*viator*), δηλαδή στον πιστό που θα περνούσε μπροστά από το συγκεκριμένο τάφο, να άπευθύνει ένα χαιρετισμό στη νεκρή¹⁷¹. Επρόκειτο για μια διαρκή υπόμνηση στους ζωντανούς να μην την καταδικάσουν στη λησμονιά. Επιπλέον, με τον τρόπο αυτό πιθανώς υπήρχε η έλπίδα ότι οι πιστοί, που θα αντίκριζαν τον τάφο, θα προσεύχονταν για την άφεση των άμαρτιών της νεκρής, όπως έχει παρατηρηθεί για τη Δύση, όπου η συγκεκριμένη συνήθεια ήταν άρκετά διαδεδομένη¹⁷².

Οι δύο έπιφανείς κοινωνικά γυναίκες προέρχονταν από το εύπορο τμήμα της άνωτερης τάξης. Το μαρτυρεί η δυνατότητα κατασκευής του τάφου, καθώς και της άνάθεσης της σύνθεσης και της χάραξης του έπιγράμματος. Επίσης, το κοινωνικό γόητρο άλλά και η οικονομική εύρωστία τους μαρτυρούνται

167. Το επίγραμμα, που είχε συντεθεί από τον Emiliano Scheni, «viro doctissimo», διέσωσε, μαζί με άλλα, ο δομηνικανός μοναχός Desiderio Dal Legname, που έζησε στο νησί δέκα χρόνια περίπου, από το 1536 ως το 1545. Βλ. σχετικά Gerola, *Monumenti*, δ.π., σ. 350 και του ίδιου, *Le iscrizioni cretesi di Desiderio Dal Legname pubblicate per le nozze Vivaldelli Viglierchio*, Βερόνα 1907, σ. 14.

168. Gerola, *Monumenti*, δ.π. Πβ. του ίδιου, *Le iscrizioni*, δ.π.

169. Για τα συναισθήματα που αναδύονται μέσα από τις ταφικές έπιγραφές στη Δύση βλ. Αριές, *Ο άνθρωπος*, δ.π., σ. 332-337.

170. Gerola, *Monumenti*, σ. 350.

171. «Ne pigeat vale dicere viator»: Gerola, δ.π. Πβ. του ίδιου, *Le iscrizioni*, δ.π., σ. 14.

172. Για τα κελεύσματα των επιτάφιων έπιγραφών προς τους περαστικούς βλ. Αριές, *Ο άνθρωπος*, δ.π., σ. 317-320.

άπό την τοποθέτηση του τάφου σε ένα όχι τυχαίο χώρο, άλλά μπροστά στα σκαλιά του άλταριού της Θείας Εύχαριστίας. Η συγκεκριμένη θέση, που ήταν ιδιαίτερα ιερή και, γι' αυτό, προνομιακή και επίζηλη¹⁷³, σαφώς άντανακλούσε την έπίγεια κοινωνική διαβάθμιση, ενώ παράλληλα, λόγω της κεντρικότητάς της μέσα στο ναό μπορεί να στηρίζονταν σε αυτή μεγαλύτερες προσδοκίες για την έπουράνια άθανασία. Άλλωστε με έξοδα των δύο γυναικών είχε κατασκευαστεί το παρεκκλήσι της Αγίας Δωρεάς μέσα στον ίδιο ναό¹⁷⁴. Επρόκειτο για εύρύτερα διαδεδομένη πρακτική των οικονομικά ίσχυρων στην Κρήτη¹⁷⁵ άλλά και στις δυτικές κοινωνίες, οι όποιοι προόριζαν σημαντικό μέρος του πλεονάσματός τους για την άνέγερση, άποπεράτωση ή έπισκευή χώρων λατρείας, ναών και παρεκκλησιών¹⁷⁶, επιδιώκοντας την άνάπαυση της ψυχής τους στον άλλο κόσμο και παράλληλα τη διαιώνιση της μνήμης τους. Δεν άποκλείεται μάλιστα οι δύο άρχόντισσες να έξασφάλισαν για τον τάφο τους την περιζήτητη αυτή θέση μέσα στην εκκλησία λόγω της συγκεκριμένης δωρεάς τους. Με τα δεδομένα αυτά, η περιοπτη θέση του μνήματος και η εύεργεσία προς το ναό υπενθύμιζαν στα μέλη της τοπικής κοινωνίας και κυρίως του άνωτερου στρώματος όχι μόνο το κύρος και τη σημαντική οικονομική έπιφάνεια των δύο γυναικών άλλά και το θρησκευτικό συναίσθημά τους, σε μια περίοδο που, όπως έπισημάνθηκε, η εύσέβεια συνιστούσε πρωταρχική άρετή, που έπρεπε να χαρακτηρίζει κάθε εύπόληπτη άρχόντισσα.

Όρισμένες εύγενείς γυναίκες, έπίσης, έλλείπει στενών άρρένων συγγενών, αναλάμβαναν πρωτοβουλία για την κατασκευή μνήματος άλλων αγαπημένων προσώπων, πατέρα, άδελφού και γιού. Ένστερνιζόμενες την κυρίαρχη αντίληψη για τη διάρκεια της οικογενειακής αίγλης, τιμούσαν τη μνήμη των νε-

173. Στους ναούς της Δύσης ο χώρος κοντά στο άλτάριο της Θείας Εύχαριστίας ήταν, λόγω της ιερότητάς του, περιζήτητος για ένταφιασμούς. Βλ. Αριές, *Ο άνθρωπος*, δ.π., σ. 124-130 και κυρίως 126. Επίσης, για την επιδίωξη του ένταφιασμού σε ιδιαίτερα ιερές θέσεις μέσα στους ναούς βλ. και Βοβέλ, *Ο θάνατος*, δ.π., κυρίως σ. 104, 412.

174. Gerola, *Le iscrizioni cretesi*, δ.π., σ. 14.

175. Η άρχόντισσα λ.χ. Μαθιά Bon άπό τον Χάνδακα, γυναίκα του Ιωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, άφησε 25 κρητικά δουκάτα στο ναό της ένορίας της, τον Άγιο Νικόλαο των Τζαγγάρων, «να κάμουνσι τηβοτή ανάστημα τζη εκκλησίας». Βλ. Μαυρομάτης, *Άνέκδοτα βενετικά έγγραφα*, δ.π., σ. 75-76 (διαθήκη της 8ης Ιουνίου 1623), καθώς και σ. 81 (διαθήκη της ίδιας διαθέτριας με χρονολογία 23 Απριλίου 1625). Επίσης η Έλενέτα Demezzo, που είδαμε παραπάνω, άφησε με τη διαθήκη της (15 Ιανουαρίου 1644) χρηματικά ποσά για βελτιώσεις μοναστηριών και εκκλησιών, όπως της μονής της κερά Άκρωτηριανής στη Σητεία και της Αγίας Παρασκευής στο Μυλοπόταμο: Μαυρομάτης, «Έλληνικά έγγραφα», δ.π., σ. 229-231.

176. Αριές, *Δοκίμια*, δ.π., σ. 69-70.

κρών τους και, βάσει τών σχετικῶν ἐπιγραφικῶν τεκμηρίων, θρηνοῦσαν τὴν ἀπώλειά τους, κυρίως τῶν νεαρῶν ἀνδρῶν, ποὺ ἐνσάρκωναν τὸ μέλλον τῆς οἰκογένειας. Στὸν ὀρθόδοξο ναὸ τῆς Ἁγίας Ἄνας τοῦ Ρεθύμνου, ὁ τάφος τοῦ Γεωργίου Καλλέργη ἀπὸ τῆ βενετικῆ εὐγένεια κατασκευάστηκε τὸ 1542 μὲ παραγγελία τῆς «πονεμένης» (*dolens*) μητέρας του, τῆς Thadaea Gribbia¹⁷⁷, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν χήρα, ἀφοῦ δὲν μνημονεύεται ἄλλος συγγενῆς τοῦ νεκροῦ. Στὴν ἐπιγραφή τονίζεται ἡ ὁδύνη γιὰ τὸ «μοναχογιό» τῆς, ποὺ «τὸν ἄρπαξε πρόωρα τὸ ἐχθρικό βέλος (τοῦ θανάτου)»¹⁷⁸. Ἐπίσης, στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria τῶν αὐγουστινιανῶν μοναχῶν τοῦ Ρεθύμνου ὑπῆρχε ὁ τάφος τοῦ βενετοῦ εὐγενούς Cipriano Contarini καὶ τοῦ γιοῦ του, τοῦ Λορέντζου, ποὺ κατασκευάστηκε μὲ μέριμνα τῆς Μπιάνκας, κόρης καὶ ἀδελφῆς ἀντίστοιχα, καὶ τοῦ Βερναρδίνου Zangaruol, συζύγου τῆς ἀδελφῆς τῆς. Ἀπὸ τῆ σχετικῆ ἐπιγραφή, τοῦ 1543, ἀναδύεται ἡ λύπη τῆς πιθανῶς νεαρῆς γυναίκας, ποὺ «ἀπέμεινε μόνη στὸ σπίτι» (*Blanca Contarena domi sola relicta*)¹⁷⁹, χωρὶς τοὺς οἰκείους τῆς ἄρρενες συγγενεῖς, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὶς οἰκογενειακὲς καὶ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις, ἀποτελοῦσαν τὸ στήριγμα τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴ συνέχισή τῆς, ποὺ, εἰδικὰ μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀδελφοῦ, διακοπτόταν ἀπότομα. Γενικότερα, οἱ ταφικὲς ἐπιγραφὲς νεαρῶν προσώπων εἶναι στὴ συντριπτικὴ πλειονότητά τους ἀφιερωμένες σὲ ἀρσενικά παιδιά καὶ μάλιστα ἐφήβους, ἄτομα ποὺ εἶχαν ἀνατραφεῖ ἢ προετοιμαζόνταν γιὰ τὴν εἴσοδό τους στὸν ἐπίσημο ἐνεργὸ βίο. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικά αὐτὰ τεκμήρια, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴ συναισθηματικὴ τους φόρτιση, δίνεται ἔμφαση, μὲ σχεδὸν στερεότυπο τρόπο, στὴν ἀρετὴ τοῦ ἐκλιπόντος νέου, καθὼς καὶ στὴν ἀπώλεια τῆς νιότης του¹⁸⁰, ποὺ, ὅπως φάνηκε, ὁ θάνατος ἢ τὴ χτυπᾶ μὲ

177. Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 353. Πβ. τοῦ ἴδιου, *Le iscrizioni*, ὁ.π., σ. 13.

178. «Georgio Kalergio, unico filio, hostili sagitta et antem diem raptο»: Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., καὶ τοῦ ἴδιου, *Le iscrizioni*, ὁ.π., σ. 14.

179. Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 352 καὶ τοῦ ἴδιου, *Le iscrizioni*, ὁ.π., σ. 13. Ἡ ἐπιγραφή δὲν ἔχει διασωθεῖ, ἀλλὰ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Desiderio Dal Legname.

180. Γιὰ παράδειγμα, ἐπιγραφή ποὺ ὑπῆρχε στὸ δάπεδο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν δομηρικανῶν μοναχῶν στὰ Χανιά, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ταφή, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1545, ἐνός «μοναδικῆς χρηστότητας νέου» (*uniciae probitatis adolescenti*), τοῦ Sanctutius, ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν βενετῶν εὐγενῶν Polani, ποὺ τὸν ἄρπαξε πρόωρα ὁ θάνατος καὶ ἐνταφιάστηκε *multis non sine lachrymis* ἀπὸ τὸν πατέρα του Γεώργιο καὶ τὸν θεῖο του, τὸν Βερναρδίνο. Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 341 καὶ τοῦ ἴδιου, *Le iscrizioni*, ὁ.π., σ. 10. Ἀνάλογα, τὸ 1602 ὁ κρητικὸς εὐγενῆς καὶ καστελλάνος Μεραμπέλλου Ἰάκωβος Malipiero ἐνταφίασε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, στὸ χωριὸ Ἅγιος Νικόλαος, τὸν ἀγαπημένο (*dilectus*) γιό του Λορέντζο, ποὺ ὁ θάνατος ἄρπαξε σὲ νεαρὴ ἡλικία (*mortie im(m)atura correptus*). Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 381.

βέλος ἢ τὴν ἀρπάζει. Τὰ μοτίβα αὐτὰ ἐμφανίζονται διαδεδομένα σὲ ἐπιτάφια ἐπιγράμματα καὶ ζωγραφικὲς ἀπεικονίσεις στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ 16ου αἰώνα¹⁸¹ ἀλλὰ καὶ σὲ κρητικὲς διαθῆκες¹⁸².

Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα, ἡ γνωστὴ μας ἀρχόντισσα Μαθιὰ Βον ἀπὸ τὸν Χάνδακα, γυναίκα τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, ἀνέφερε στὴ διαθήκη τῆς, τοῦ 1623¹⁸³, ὅτι ἦταν πολὰ πρκαμένη καὶ βασανισμένη, ἐπειδὴ τὰ ἀρσενικά παιδιά τῆς ἦταν λιγόχρονα καὶ ὅτι, ὅπως καὶ ὁ σύζυγός τῆς¹⁸⁴, ἤλπιζε τουλάχιστο ὅτι ὁ ἐγγονός τῆς θὰ ἐξασφάλιζε τὴ διαίωμιση τῆς οἰκογένειας. Συγκεκριμένα, παρακαλοῦσε «τὸν ἀφέντη τὸ Θεὸν νὰ γεράσι τὸν (...) ἐγγονα τὸν Τζουὰν Φραντζέσκο καὶ να του δόσι κληρονομιά καλὴ καὶ να τονε φοτήσι στα πράματα τα ἀρχοντικά καὶ τημιμένα γιὰ νὰ ἀποφανήσι πάλι τὸ σπῆτι μας κατὰ τὸς ἦτονε μαθιμένο». Μάλιστα, σύμφωνα μὲ μεταγενέστερη διαθήκη τῆς, τοῦ 1625, ἡ διαθέτρια εἶχε παρακαλέσει τὸν ἐγγονό τῆς νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Χάνδακα ὥστε ἡ ἴδια καὶ ἡ χήρα κόρη τῆς, ἡ Ντιάνα, νὰ ἔχουν τὸ θάρος του κετιν ἀνακεφαλυσν του, ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀρνήθηκε καί, ἔτσι, τὶς ἄφησε μοναχες καὶ παντονάδες¹⁸⁵. Οἱ ἐκφράσεις εἶναι ἐνδεικτικὲς τῶν προσδοκιῶν ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρσενικοῦ ἀπογόνου στὴν οἰκογένεια¹⁸⁶.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀγόρια καὶ τοὺς νεαροὺς ἄνδρες, οἱ προορισμένοι γιὰ τὰ κορίτσια τῆς ἀνώτερης τάξης τάφοι ποὺ ἔχουν διασωθεῖ εἶναι εὐάριθμοι¹⁸⁷ καὶ οἱ ἐπιγραφὲς τους, ἂν μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα δείγματα, ἐμφανίζονται σύντομες καὶ λιτές, μὲ περιορισμένη δύναμη ὡς πρὸς τὰ συναισθηματικά ποὺ ἐκφράζουν. Ἐπίσης, παρὰ τὴν ἔλλειψη ρητῶν ἐνδείξεων, οἱ πενιχρὲς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἐπιμελημένων τάφων γιὰ μικρὰ κορίτσια καὶ κοπέλες πρέπει νὰ συνδέονται κυρίως μὲ μοναχοπαῖδια εὐγενῶν οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖες εὐλόγα ἔδειχναν μεγάλη εὐαισθησία γιὰ τὴν ἀπώλεια θυγατέρας ἢ

181. Βλ. σχετικὰ Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 264-266, 398 καὶ Ἀριέ, *Ὁ ἄνθρωπος*, ὁ.π., σ. 333.

182. «Iovondas ton thanato na min erthi afnidhios che arpassi me»: Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα*, ὁ.π., σ. 103 (διαθήκη τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας στὶς 30 Μαρτίου 1661).

183. Στὸ ἴδιο, σ. 71, 74 (διαθήκη τῆς 8ης Ἰουνίου 1623).

184. Στὸ ἴδιο, σ. 53 (διαθήκη τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου στὶς 7 Ἀπριλίου 1622).

185. Στὸ ἴδιο, σ. 79 (διαθήκη τῆς Μαθιάς Βον στὶς 23 Ἀπριλίου 1625).

186. Ἀνάλογες ἦταν οἱ ἀντιλήψεις τῆς ἀριστοκρατίας στὴν Εὐρώπη. Βλ. Χάφτον, *Ἱστορία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π., σ. 230-231.

187. Ἀνάλογα, γιὰ τὴν ἀνιση ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν στὸ χῶρο τῆς Δύσης, βλ. Βοβέλ, ὁ.π., σ. 60.

έγγονης. Σε τοιχογραφία πάνω από τάφο στην ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Βόιλα Σητείας ἀπεικονίζεται ἓνα κορίτσι σὲ νεκροκρέβατο καὶ πίσω του πλῆθος παρευρισκομένων, κυρίως γυναικῶν ποὺ θρηνοῦν, ἐνδειξὴ ὅτι ὁ θάνατός του εἶχε προκαλέσει αἴσθησι. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴ δεκάχρονη Μαρία, πιθανότατα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν εὐγενῶν Salamon, ποὺ μέλη της εἶχαν ταφεῖ στὸν ἴδιο ναό. Τὸ μᾶλλον ὀρφανὸ κορίτσι πέθανε τὸ 1560 καὶ ἐνταφιάστηκε μὲ μέριμνα τῆς ὁμώνυμης γιαγιάς της, ποὺ προφανῶς παρήγγειλε τὴ ζωγραφικὴ ἀπεικόνισι γιὰ νὰ δηλώσει στοὺς ζωντανούς τὴ λύπη γιὰ τὸν πρόωρο θάνατό της καὶ γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ μνήμη τῆς ἀγαπημένης ἐγγονῆς της¹⁸⁸.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ταφικοῦ μνημείου, παρότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀσφαλὴ δείκτη γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐγχώριου στοιχείου, ἀπρῆξὲ εὐρύτερα νοοτροπίες τῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα τῶν κοινωνικῶν προνομιοῦχων στρωμάτων. Ἀφορᾷ στὴν κόρη ἑνὸς ἀνώτερου βενετοῦ ἀξιωματοῦχου, τοῦ δούκα Carlo Capello, στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ θητεία του στὸ διάστημα 1540-1542. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τοῦ Χάνδακα, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατέρα, ἦταν ἀφιερωμένη «στὴ γλυκύτατη κόρη Ἑλενα, ποὺ βρισκόταν σὲ ἡλικία γάμου»¹⁸⁹. Ἡ μαρτυρία εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς εὐαισθησίας γιὰ τὸ θάνατο μᾶς κοπέλας, ἴσως μοναχοκόρης, ἀπὸ ἐγκριτὴ οἰκογένεια, ποὺ ὅμως ἀτύχησε στὴν ἐκπλήρωσι τοῦ παραδοσιακοῦ κύριου προορισμοῦ της, τοῦ γάμου.

Τὸ πένθος λόγῳ ἀπώλειας παιδιῶν μπορεῖ νὰ ἐπηρέαζε τὶς ἐπιλογὲς μιᾶς γυναίκας τῆς ἀνώτερης τάξης σχετικῶς μὲ τὴ δικὴ της ἐπικήδεια τελετὴ. Τὸ μαρτυροῦν οἱ διαθήκες, ἐγγράφα μὲ αὐστηρὰ προσωπικὸ χαρακτήρα, στὰ ὁποῖα συχνὰ ὀρίζεται λεπτομερῶς ὁ τύπος τῆς τελετῆς ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ διαθέτης. Ἡ Μαθιὰ Βον ὀριζε στὶς διαθήκες της (1623, 1625)¹⁹⁰ ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ ταφεῖ διακριτικῶς, μὲ λιτὴ ἐνδυσση καὶ χωρὶς κωδωνοκρουσίε¹⁹¹ (να μὴ μου

188. «Μαρίας ἡ θανή, ἔγγωνος τῆς Μαρί(ας). Ἐκοιμήθη ἐτῶν I, ἡμέρα σαβᾶτω ΑΦΞ' σепτεμβρίου K...»: Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 592-593 καὶ Στέφανος Ξανθοῦδιδης, «Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ Κρήτης», *Ἀθηνᾶ*, 15 (1903), σ. 77-80. Πβ. Νικόλαος Τωμαδάκης, «Οἰκογένεια Salamon-Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 14 (1938), σ. 169-170.

189. «Helenae Capeliae filiae dulcissimae, iam nubili...»: Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., σ. 313 καὶ τοῦ ἴδιου, *Le iscrizioni*, ὁ.π., σ. 8.

190. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἐγγράφα*, ὁ.π., σ. 72 (διαθήκη στὶς 8 Ἰουνίου 1623) καὶ σ. 81-82 (διαθήκη στὶς 23 Ἀπριλίου 1625).

191. Μαρτυρίες γιὰ κωδωνοκρουσίε ἐπὶ πληρωμῇ σὲ κηδεῖες βενετῶν εὐγενῶν βλ. καὶ Παπαδάκη, *Θρησκευτικὲς καὶ κοσμικὲς τελετές*, ὁ.π., σ. 63.

βαρου καμπανους), ἐπειδὴ εἶχε δοκιμαστῆ ἀπὸ τοὺς θανάτους τῶν τριῶν βραχυβίων γιῶν της καί, γι' αὐτό, ἦταν πολὺ θυλυμένη κε κακορῶζυκυ. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ τὴν κλάψουν μοιρολογίστρες¹⁹², παρὰ ὑποχωρώντας στὴν ἐπιθυμία τῆς θυγατέρας της, τῆς Ντιάνας, — μόνο τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου της. Ἀνάλογα, ἡ ἄλλη κόρη της, ἡ Ζαμπία Κορναροπούλα (1620), ζητοῦσε νὰ ταφεῖ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου στὸν Χάνδακα μὲ διχὸς καμίας λογισ πομπα¹⁹³. Ἄλλωστε ὁδηγίεσ γιὰ σεμνὴ ἐπικήδεια καὶ ἐπιμνημόσυνη τελετὴ ἔδινε καὶ ὁ σύζυγος τῆς Μαθιᾶς Ἰωάννης Φραγκίσκος Κορνάρου (1622), «γιὰ νὰ λήψουσιν ἐκήνες ἡ γιορδινάντζεσ ἀποὺ ζάρουσιν καὶ κάμνουσιν μερκὴ καὶ μερκὲσ καὶ περνούσιν καὶ πολὲσ φορὲσ καὶ ἀπου το φόρο ογιά πόνπα, πρᾶγμα ἀποὺ καθόλου δε μου ἀρέσι»¹⁹⁴. Ἀντίθετα, δύο δεκαετίεσ ἀργότερα (1640), ἡ παραπάνω κόρη τοῦ ζευγαριοῦ, ἡ Ντιάνα, ἐπιθυμοῦσε νὰ χτυπήσουν οἱ καμπάνεσ γιὰ «νὰ γρικίσου ἐκίνεσ ἀποὺ μὲ ἀγαπούναι νὰ ρθούναι νὰ μὲ κλάψουναι»¹⁹⁵, ἐνδειξὴ φόβου μήπως λησμονηθεῖ ἀπὸ τοὺς ζωντανούς, ἐνῶ ἡ κόρη τῆς ἐξαδέλφης της, ἡ Ἑλενέτα Demezzo, σχεδίαζε τὸ 1644 νὰ τῆς φορέσουν ἓνα ἀπὸ τὰ καινούργια μεταξωτὰ ροῦχα της, ποὺ ὅμως θὰ ἔμενε στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου γιὰ νὰ γίνεῖ ἄμφο¹⁹⁶.

Ἡ καθολικότερη θεώρησι τῆς ἀντιμετώπισι τοῦ θανάτου στὴν ὕστερη περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας παραμένει ἀκόμη ἀνοικτὴ γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ ἡ εἰκόνα γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα εἶναι ἀποσπασματικὴ. Ὡστόσο, σποραδικὲσ ἐνδείξειεσ, ὅπως αὐτέσ ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, δηλώνουν ὅτι ἡ ἐπιδεικτικὴ διάθεσι, τὸ πομπῶδες καί, γενικότερα, οἱ ἐπίγειεσ ματαιότητεσ σὲ πολυδάπανεσ καὶ ἐντυπωσιακὲσ ἐπικήδειεσ τελετέσ, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴ συνέχισι τοῦ γοήτρου τῶν ἰσχυρῶν καὶ τῶν πλουσιῶν, δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀσυνήθιστα στοιχεῖα σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἀνώτερης τάξη¹⁹⁷,

192. Γιὰ τὸ μοιρολόι καὶ τὴ διαδεδομένη συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦνται μοιρολογίστρεσ γιὰ νὰ θρηνήσουν τὸ νεκρὸ, παρὰ τὶσ κατὰ καιροὺσ αὐστηρεσ ἀπαγορεύσειεσ, ὅπως αὐτὴ τοῦ 1638, ποὺ θεσπίστηκε μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι οἱ θρῆνοι τῶν γυναικῶν αὐτῶν προκαλοῦσαν μεγαλύτερη συγκίνησι στοὺσ συγγενείεσ τοῦ ἐκλιπόντοσ καὶ ἀποτελοῦσαν ἐνδειξὴ ὅτι δὲν πίστευαν στὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν, βλ. Παπαδάκη, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 80-86 καὶ Παπαδάκη, *Θρησκευτικὲσ καὶ κοσμικὲσ τελετέσ*, ὁ.π., σ. 63-64 καὶ σημ. 50.

193. Στὸ ἴδιο, σ. 38 (διαθήκη τῆς 16ης Νοεμβρίου 1620).

194. Στὸ ἴδιο, σ. 55 (διαθήκη τῆς 7ης Ἀπριλίου 1622).

195. Στὸ ἴδιο, σ. 97 (διαθήκη τῆς 18ης Μαΐου 1640).

196. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἐγγράφα», ὁ.π., σ. 231 (διαθήκη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1644).

197. Παπαδάκη, *Θρησκευτικὲσ καὶ κοσμικὲσ τελετέσ*, ὁ.π., σ. 63-64, 213-215, ὅπου

άλλα και σε οικονομικά ανερχόμενους «άστους»¹⁹⁸, πρακτική με σημαντικές διαστάσεις και στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, κυρίως των πόλεων¹⁹⁹.

Η ψυχική σωτηρία απασχολούσε έντονα τους διαθέτες, καθολικούς και ορθόδοξους. Τὸν σκοπὸ αὐτό, ὅπως και τὴ διατήρηση τῆς μνήμης τους, ἐξυπηρετοῦσαν ὄχι μόνο ὁ ἐνταφιασμὸς μέσα σὲ ναοὺς και οἱ δωρεές για τὴν ἐπισκευὴ ἢ τὴν ἀνέγερση ναῶν και παρεκκλησιῶν, ἀλλὰ και οἱ παγιωμένες στὸ χριστιανικὸ κόσμο πρακτικὲς τῆς φιλανθρωπικῆς κληροδοσίας και τῆς συστηματικῆς τέλεσης λειτουργιῶν και μνημοσύνων²⁰⁰.

Οἱ εὐγενεῖς γυναῖκες, ὅπως ἄλλωστε και οἱ σύζυγοί τους, ἐνόψει τοῦ ἐπερχόμενου θανάτου εὐεργετοῦσαν με δωρεές, μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, πλῆθος προσώπων, συγγενικῶν ἢ μὴ, ἱερωμένων και λαϊκῶν, ἀνώτερης και κυρίως κατώτερης κοινωνικῆς καταγωγῆς. Ποικίλα χρηματικὰ ποσὰ προορίζονταν για διάφορους κοινωνικοὺς σκοποὺς, ὅπως ἡ ἀνακούφιση φτωχῶν, ἡ προικοδότηση ἄπορων κοριτσιῶν, ἡ ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων και ἡ ἀποφυλάκιση κρατουμένων, ἐνῶ ἐπίσης κληροδοτοῦνταν και σὲ εὐαγῆ και νοσοκομειακὰ ἰδρύματα²⁰¹. Λ.χ. τὸ 1589 ἡ γνωστὴ μας Φραντζεσκίνα Σοφιανοῦ ἄφησε για τὴν ἀπελευθέρωση σκλάβου 500 ὑπέρπυρα. Ἀκόμη κληροδότησε ἀπὸ 50 ἕως 100 ὑπέρπυρα σὲ ἕξι γνωστές της, προφανῶς φτωχές, κοπέλες και γυναῖκες²⁰².

ἀρχεαικὲς μαρτυρίες για πολυέξοδες και μεγαλοπρεπεῖς κηδεῖες βενετῶν εὐγενῶν, με κωδωνοκρουσίες, ἱερεῖς, μοιρολογίστρες, συγγενεῖς, φίλους και ἄλλα πρόσωπα ποὺ κρατοῦσαν ἀναμμένες λαμπάδες. Βλ. και Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες νοτάριοι», ὁ.π., σ. 245-246.

198. Βλ. σχετικὰ Καζανάκη-Λάππα, «Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου», ὁ.π., σ. 32-33.

199. Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 257-260, 274-275 και 398-399 και Ἀριές, *Δοκίμια*, ὁ.π., σ. 76-77.

200. Για τὶς ἀγαθοεργίες και τὰ μνημόσυνα βλ. ἐνδεικτικὰ Ἀριές, *Ὁ ἄνθρωπος*, ὁ.π., σ. 267-269 και 284-288, τοῦ ἴδιου, *Δοκίμια*, ὁ.π., σ. 69-70 και Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 108-109, 184, 204-207, 271, 278-280, 405-406 (φιλανθρωπικὲς κληροδοσίες), 107-108, 207-209 (μνημόσυνα). Ἐπίσης, Romano, *Patrizi e popolani*, ὁ.π., σ. 200-202, Παπαδάκης, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 92-95, Κάσδαγλη, «Κοινωνικὴ ταυτότητα», ὁ.π., σ. 115, Καλπουρτζή, *Συγγενικὲς σχέσεις*, ὁ.π., σ. 138-158, Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες νοτάριοι», ὁ.π., σ. 245-246.

201. Μαλτεζοῦ, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας», σ. 69-70, Καζανάκη-Λάππα, ὁ.π., σ. 32-33.

202. Ἄφησε *per l'anima sua* 100 ὑπέρπυρα σὲς ἀδελφές Μαρία και Μανολία Μιλαλοπούλες, ἀπὸ 50 ὑπέρπυρα σὲς Ἐλενα και Καλὴ Μαματοπούλες, 100 σὲς Ἀνέζα Βαρουχοπούλα ἀπὸ τὸ χωριὸ Μέρωνα και ἄλλα τόσα σὲς Σοφία Σκουλοδοπούλα, γυναῖκα τοῦ Γιάννη Lecca. ASV, *Notai di Candia*, b. 276 (Zorzi Troilo), libro 1 (1585-1600), φ. 14^v (διαθήκη τῆς 29ης Ἰουλίου 1589).

Ὡς πρὸς τὴν τέλεση μνημοσύνων και προσωπικῶν λειτουργιῶν, πολλὲς εὐγενεῖς διαθέτριες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ δόγμα τους, δέσμευαν τοὺς ἐκτελεστὲς τῶν διαθηκῶν τους, περιορίζοντας ἔτσι τὶς πιθανότητες νὰ μείνουν οἱ ἴδιες ἀλλὰ και ἀγαπημένα τους πρόσωπα²⁰³ χωρὶς μνημόνευση. Γι' αὐτό, συχνὰ οἱ σχετικὲς ἐντολὲς τους εἶναι ὀργανωμένες λεπτομερῶς. Ὅπως συνηθίζονταν, πολυάριθμες ἐπιμνημόσυνες τελετὲς ὑποδεικνύονταν κατὰ βούληση: καθημερινές, ἐβδομαδιαίες, μηνιαίες, ἐτήσιες, ἀλλὰ και σὲ γιορτὲς ἁγίων, οἱ ὁποῖοι θὰ μεσολαβοῦσαν για τὴ σωτηρία στοὺς οὐρανοὺς. Ὡς πρὸς τὸ χρόνο διάρκειας, τὰ μνημόσυνα μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ αὐτὰ ποὺ γίνονταν ὡς τὴν πρώτη ἐπέτειο τοῦ θανάτου («ὡς τὸ χρόνο») και σὲ ἐκεῖνα ποὺ τελούνταν σὲ διηνεκές («παντοτινά»).

Ποικίλες και ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες για τὴν πρακτικὴ τῆς μνημόνευσης ἀντλοῦνται ἀπὸ τὶς διαθήκες τῶν γυναικῶν τῆς οἰκογένειας τῶν καθολικῶν Κορνάρων. Συνήθως για τὸ πρῶτο μνημόσυνα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γίνονταν «ὡς τὸ χρόνο» προορίζονταν μεγαλύτερα ποσὰ, ὅπως ἐκεῖνα για τὴ διανομὴ ψωμιοῦ ἢ και κρασιοῦ: τὸ 1620 ἡ Ζαμπία Κορναροπούλα ἐπιθυμοῦσε νὰ ξεδευτοῦν 50 μουζούρια σιτάρι, ποὺ θὰ ζυμωνόταν και θὰ μοιραζόταν για τὴν ψυχὴ της, ἐνῶ για τὰ ἐπόμενα μνημόσυνα δὲν ἤθελε νὰ γίνουν περιττὰ ἔξοδα²⁰⁴. Ἀνάλογες ὁδηγίες ἔδωσε τὸ 1623 ἡ μητέρα της, ἡ Μαθιὰ Βον: «εἰς τὰ μνημοσινὰ μου δε θέλο νὰ ξεδιάσου εἰς ἄλλον παρα εἰς τὸ πρότον μου, στὰ τριάντα μου, μιὰ τριανταριὰ μουζούρια σιτάρι, νὰ κάμουσι ψομὴ ... και νὰ δόσου και ο,τη κρασι τοσὲ φενεται νὰ τοκάρει κατα το ψομί»²⁰⁵. Στὰ ὑπόλοιπα τέσσερα μνημόσυνά της ὡς τὸ χρόνο, καθὼς και στὴ συμπλήρωση ἐνὸς ἔτους ἀπὸ τὸ θάνατό της ἔπρεπε νὰ σταλοῦν στὴν ἐκκλησία μόνο δύο ἄσπρες λαμπάδες, κεριὰ, λιβάνι, καθὼς και χρήματα για τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας²⁰⁶.

Ὅπως τεκμαίρεται, πρακτικὲς μνημόνευσης και φιλανθρωπίας μποροῦσαν νὰ συνδυαστοῦν κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς τέλεσης τῶν μνημοσύνων, ἀφοῦ και οἱ δύο ἀπέβλεπαν στὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς ἀλλὰ και στὴ διατήρηση τῆς μνήμης. Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα, ἀλλὰ πολὺ πιὸ γενναϊόδωρα, ἢ προφανῶς εὐκα-

203. Βλ. παρακάτω τὰ παραδείγματα τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας (1633) και τῆς Ἐλενέτας Demezzo (1644), ποὺ μεριμνοῦν για τὴ μνημόνευση ἀγαπημένων τους προσώπων.

204. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα*, ὁ.π., σ. 39 (διαθήκη τῆς 16ης Νοεμβρίου 1620).

205. Ἐνδείξεις για τὴ συνήθεια διανομῆς σὲ φτωχοὺς τροφῶν και κρασιοῦ ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ βλ. Παπαδάκης, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 94.

206. Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 72-73 (διαθήκη τῆς 8ης Ἰουνίου 1623).

τάστατη Έλενέτα Demezzo, επίσης τῆς οικογένειας τῶν Κορνάρων, με τὴ διαθήκη της (1644), ἔδωσε ὁδηγίες νὰ διανεμηθοῦν σὲ καθένα ἀπὸ τὰ μνημόσυνα τῆς «ὡς τὸ χρόνο» χρηματικὰ ποσὰ σὲ φυλακισμένους, φτωχοὺς, ἀρρώστους τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου τοῦ Χάνδακα, καθὼς καὶ στὶς τροφούς καὶ στὶς ἄλλες «φτωχὲς» γυναῖκες ποὺ ἐργάζονταν στὸ βρεφοκομεῖο τῆς Ἁγίας Κλάρας²⁰⁷. Ἐπίσης, κατὰ τὶς ἐπιμνημόσυνες τελετές της ἐπιθυμοῦσε νὰ διαμοιραστοῦν ὀρισμένα ροῦχα τῆς σὲ φτωχὰ κορίτσια²⁰⁸.

Τὰ μνημόσυνα συνδέονταν – ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ κατασκευὴ τάφου– με ἔξοδα, ποὺ αὐξάνονταν σημαντικὰ, ὅταν προβλέπονταν μνημονεύσεις ὄχι μόνο ἕως τὴν πρώτη ἐπέτειο τοῦ θανάτου ἀλλὰ καὶ διαρκεῖς. Πιὸ συγκεκριμένα, τὰ διηνεκὴ μνημόσυνα, ποὺ ἐξασφάλιζαν μεγαλύτερη ἀντοχὴ τῆς μνήμης στὸ χρόνο, προϋπέθεταν σημαντικὴ οικονομικὴ ἰσχύ, ἀφοῦ γιὰ τὴν τέλεσή τους ἀπαιτοῦνταν συνήθως γενναιόδωρες κληροδοσίες σὲ ἱερωμένους, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια. Συνεπῶς, στὴν ὑλοποίησιν τῶν τελετῶν αὐτῶν μποροῦσαν κυρίως νὰ ἀνταποκριθοῦν διαθέτες καὶ διαθέτριες τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν ἀνώτερων στρωμάτων²⁰⁹, ὅπως ἡ γνωστὴ μας Μαθιὰ Βον. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι με τὴ διαθήκη της, τοῦ 1623, ἡ συγκεκριμένη ἀρχόντισσα ἐμφανίζεται αἰσθητὰ πιὸ γενναιόδωρη ὡς πρὸς τὰ διηνεκὴ μνημόσυνά της (παντωτινὰ) ποὺ θὰ τελοῦνταν στὴν καθολικὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου στὸν Χάνδακα. Ἀντίθετα, περιορίζε τὰ ἔξοδα γι' αὐτὰ ποὺ θὰ γίνονταν ἐπίσης σὲ μόνιμη βάση, ἀλλὰ στὸν ἐνοριακὸ ναό. Ἡ ἐπιλογὴ της ἦταν εὐλογη, ἀφοῦ στὸ συγκεκριμένο μοναστήρι προτιμοῦσε νὰ ἐνταφιαστεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ διαρκὴς μνημόνευση στὸν Ἅγιο Φραγκίσκο, ἔδρα μοναχικοῦ τάγματος, ἴσως ἐνίσχυε τὶς προσδοκίες γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς²¹⁰. Εἰδικότερα, ἡ Μαθιὰ κληροδότησε 500 κρητικὰ δουκάτα στὸ μοναστήρι με τὸν ὄρο νὰ τελεῖται γιὰ χάρι τῆς μίας ἐπιμνημόσυνης δέση πᾶνω στὸν τάφο της, τὴν ἡμέρα τῶν Ἁγίων Πάντων (Οἱ Σάντη), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς προσδοκοῦσε μιὰ καλύτερη τύχη στὴ μεταθανάτια ζωὴ²¹¹. Ἐπίσης ζη-

207. Γιὰ τὰ ἱδρύματα αὐτὰ βλ. Παπαδία -Λάλα, *Εὐαγὴ καὶ νοσοκομειακὰ ἱδρύματα*, ὁ.π., σ. 110-131 καὶ 169-195 ἀντίστοιχα.

208. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα», ὁ.π., σ. 235-236 (διαθήκη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1644).

209. Βλ. ἀνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὴ Νάξο στὸ 17ο αἰῶνα, Καλπουρτζῆ, *Συγγενικὲς σχέσεις*, ὁ.π., σ. 142-146, 153-157.

210. Τὰ μοναστήρια στὴ Δύση γίνονταν ἀποδέκτες πολυάριθμων κληροδοσιῶν με τὴν προσδοκία ὅτι οἱ προσευχὲς τῶν ἐπαιτικῶν ταγμάτων τοὺς θὰ μποροῦσαν νὰ συμβάλλουν στὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τῶν διαθετῶν. Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 278, 405.

211. Γιὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄγιοι καὶ κυρίως ἡ Παναγία μεσίτευαν γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν βλ. Βοβέλ, *Ὁ θάνατος*, ὁ.π., σ. 366-367, 405.

τοῦσε νὰ γίνεται μιὰ λειτουργία κάθε μῆνα γιὰ τὴν ψυχὴ της, ἡμέρα Παρασκευῆ, ἐπιθυμία ποὺ πιθανῶς παρέπεμπε στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, καὶ συνακόλουθα, συνδεόταν με τὴν ἐλπίδα ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν της· συνολικὰ, δηλαδή, θὰ τελοῦνταν, κατὰ τὰ λεγόμενά της, «δὸδεκα λητρουγιὲς καθὰ χρόνον παντωτινὰ, οὐδὴ νὰ παρακαλοῦσιν [οἱ μοναχοὶ] τον αφέντι μας τον Θεον νὰ χη ελεῖμοσίνη εἰς τὴν ψυχὴν μου, νὰ τζη δόσι ἀνάπαυσιν»²¹².

Οἰκονομικὴ διαβάθμιση τῶν κληροδοτημάτων ἀνάλογα με τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν αἴγλη τῶν ἐκκλησιαστικῶν φορέων ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν τὴ διαρκὴ μνημόνευση παρατηρεῖται καὶ σὲ ἐπιλογὲς ὀρθόδοξων εὐγενῶν γυναικῶν. Ἡ ἀρχόντισσα Φραντζεσκίνα Σοφιανοῦ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο κληροδότησε τὸ 1589 γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ μεγαλύτερο ποσὸ στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης (250 ὑπέρπυρα) ἔναντι ἐκείνων (ἀπὸ 100 ὠς 200 ὑπέρπυρα) ποὺ ἄφησε σὲ ἱερεῖς τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων²¹³.

Γιὰ διηνεκὴ μνημόσυνα προορίζονταν ἐπίσης οἱ πρόσοδοι ἀπὸ τὴν ἐμετάλλευση ἀγροτικῆς ἔκτασης. Τὸ 1633 ἡ Ντιάνα Κορναροπούλα, κόρη τῆς Μαθιᾶς, ἄφησε παντοτινὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τὸ λιβέλλο (ἐνοίκιο ἀπὸ σύμβαση ἐδαφονομίου), 20 μουζούρια σιτάρι, ποὺ τῆς κατέβαλλε ὁ Γεώργης Καψάλης ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀνώπολη. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους οἱ μοναχοὶ ὀφείλαν νὰ μνημονεύουν ἐκείνη καὶ τοὺς δικούς της πᾶνω στὸν οἰκογενειακὸ τάφο κάθε πρώτη τοῦ μῆνα καὶ τὴν ἡμέρα τῶν Ἁγίων Πάντων, ἐνῶ, σὲ περίπτωσι ποὺ δὲν τηροῦσαν πιστὰ τὴν ὑποχρέωσή τους, τὸ κληροδότημα θὰ μεταβιβαζόταν στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης με τοὺς ἴδιους ὄρους. Ἄλλωστε στὸ γυναικεῖο αὐτὸ μοναστήρι κληροδοτοῦσε τὸ λιβέλλο ποὺ εἰσέπραττε ἀπὸ ἓναν ἄλλο ἀγρότη, τὸν Γεώργη Λιόντα ἀπὸ τὶς Γοῦρνες, δηλαδή 13 μουζούρια σιτάρι καὶ δύο κότες, γιὰ νὰ μεριμνοῦν οἱ μοναχὲς νὰ τελεῖται μιὰ φορὰ τὸ μῆνα λειτουργία γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ συζύγου της καὶ γιὰ νὰ στέλνουν, στὴ γιορτὴ τῶν Ἁγίων Πάντων, δύο λαμπάδες στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου ὥστε νὰ μνημονεύεται ἐσαεὶ ὁ ἄνδρας της. Ἄν, πάλι, οἱ μοναχὲς δὲν ἐφάρμοζαν τὶς ἐντολὲς τῆς διαθέτριας, τὰ εἰσοδήματα θὰ περνοῦσαν στὰ χέ-

212. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα*, ὁ.π., σ. 73 (διαθήκη τῆς 8ης Ἰουνίου 1623).

213. Ἀπὸ 100 ὑπέρπυρα ἄφησε στοὺς παπάδες Γιάννη Cagnola, ποὺ λειτουργοῦσε στὸν Ἅγιο Στέφανο τῶν Συρόπουλων, Γεωργιὰ Ἐπισκοπόπουλο (ἐκκλησία τοῦ Σωτήρα στὴ Ρούγα), καθὼς καὶ στὸν Βενέδικτο Ἐπισκοπόπουλο, ἐνῶ στὸν ἐπίσης ἱερέα Γιάννη Βλαστό, ποὺ ἱερουροῦσε στὸν Ἅγιο Νικόλαο «nella corte di Barozzi» ἄφησε 200 ὑπέρπυρα. ASV, *Notai di Candia*, ὁ.π., φ. 14^{rv} (διαθήκη τῆς 29ης Ἰουλίου 1589).

ρια τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, ποὺ θὰ ἐπιφορτίζονταν μὲ τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις²¹⁴.

Οἱ αὐστηροί, λοιπόν, καὶ ἀκριβεῖς ὄροι ποὺ συνδέονταν μὲ δωρεές γιὰ τὴ διαρκὴ μνημόνευση καταπράϊναν τὴν ἀγωνία γιὰ τὴ μεταθανάτια κατάληξη τῆς ψυχῆς καὶ συγχρόνως περιορίζαν τὶς πιθανότητες νὰ πέσει ὁ νεκρὸς στὴ λησμονιά. Ἀκόμη, οἱ κληροδοσίες σὲ ναοὺς ἀλλὰ καὶ σὲ σπουδαῖα ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα (πατριαρχεῖα, μοναστήρια) ἐπιφορτίζαν ἱερεῖς, μοναχοὺς καὶ μοναχὲς μὲ τὸ ρόλο τῶν ἐπίγειων μεσολαβητῶν γιὰ τὴ σωτηρία.

Μὲ τὶς ἐγκόσμιες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἱεραρχήσεις πρέπει νὰ συνδεόταν ἡ ἐπιθυμία νὰ γίνεται ἡ ἐπιμνημόσυνη τελετὴ στὶς ἱερότερες καὶ σὺνεπῶς προνομιακὲς θέσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἡ δαπανηρὴ αὐτὴ ἐπιλογή συνδεόταν μὲ τὴν ἐλπίδα διαίωσης τοῦ κύρους τοῦ νεκροῦ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσδοκία γιὰ τὴν αἰώνια ἀνάπαυσή του. Ἡ γνωστὴ μας Ἑλενέτα Demezzo τὸ 1644, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα ποσὰ γιὰ προσωπικὲς λειτουργίες στὸν Ἅγιο Τίτο τοῦ Χάνδακα, κληροδότησε στὴν ἴδια ἐκκλησία χρήματα ὥστε νὰ τελοῦνται λειτουργίες γιὰ τὸν πατέρα της, τὸν Μικέλε, στὸ «προνομιακὸ ἀλτάριο» τοῦ ναοῦ (*altare prevelegiadh*)²¹⁵, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγές, ἦταν ἀφιερωμένο στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα²¹⁶. Ἄλλωστε στὴν ἴδια λογικὴ ἐντασσό-

214. Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 86 (διαθήκη τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1633). Ἀνάλογα, τὸ 1590, γιὰ τὴ μνημόνευση τοῦ ἴδιου καὶ τῶν γονιῶν του, ὁ Γεώργιος Καρυστηνὸς ἀπὸ τὸ Καστέλλι τῆς Φουρνῆς παραχώρησε στὸ μοναχὸ Νικόδημο Καλοχρυσό, ἕνα ἀκίνητο, τὸ *χωράφι* τὸ *σκαπετάριο*. Γιὰ τὴ μαρτυρία αὐτὴ βλ. Παπαδάκης, *Μορφαι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 93.

215. Μαυρομάτης, «Ἑλληνικὰ ἔγγραφα», ὁ.π., σ. 229 (διαθήκη τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1644). Ἀνάλογα ἡ θεία της, ἡ Ἑλενέτα Κορναροπούλα, ἄφησε τὸ 1633 χρηματικὸ ποσὸ στὸ *prevelegiadh altare* τοῦ ἴδιου ναοῦ γιὰ νὰ τελεστοῦν ἐπιμνημόσυνες λειτουργίες γιὰ τὴν ψυχὴ της. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα*, ὁ.π., σ. 115 (διαθήκη τῆς 18ης Αὐγούστου 1639). Τὸ προνομιακὸ ἀλτάριο ἐνὸς καθολικοῦ ναοῦ δὲν ἦταν κατ' ἀνάγκη τὸ κεντρικὸ, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ εἶχε ὀριστεῖ μὲ παπικὴ ἀπόφαση, ἔπειτα ἀπὸ αἴτηση τοῦ ἐπισκόπου ἢ κάποιας ἀδελφότητος. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἐγκαινίασε ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' τὸ 1572: μὲ τὴν ἐπιμνημόσυνη λειτουργία στὸ *altare privilegiato* μποροῦσε νὰ δοθεῖ πλήρης ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ νεκροῦ. Βλ. Ἀσπασία Παπαδάκη, «Ὁ ἐπίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», *Ἄνθη Χαρίτων*, ἐπιμέλεια Νικόλαος Παναγιωτάκης, Βενετία 1998, σ. 501, σημ. 25 καὶ τῆς ἴδιας, «Κατάλογοι κινήτων ἀντικειμένων δύο σημαντικῶν λατινικῶν ναῶν τοῦ Χάνδακα», *Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη*, 18 (1998), σ. 70, σημ. 11.

216. Γιὰ τὸ «προνομιακὸ ἀλτάριο» τοῦ Ἁγίου Τίτου βλ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ κρητικὴ περίοδος τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, ἐκδ. ἐπιτροπὴ Βασιλῆς Κρεμμυδάς, Χρῦσα Μαλτέζου, Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 104.

ταν, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἡ ἐπιδίωξη ἔγκριτων προσώπων νὰ ἐνταφιάζονται στοὺς πιὸ ἱεροὺς τόπους τῆς ἐκκλησίας.

Μὲ ἀνάλογες προσδοκίες μπορεῖ νὰ σχετίζονταν καὶ οἱ μεταβιβάσεις ἱερῶν ἀντικειμένων, κυρίως εἰκόνων, ὅπως τουλάχιστο διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ποὺ ὀρισμένες φορὲς συνόδευε τὴ σχετικὴ κληροδοσία. Τὸ 1640 ἡ Ντιάνα Κορναροπούλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα χρηματικὸ ποσὸ, ἄφησε στὶς κουνιάδες της, τὶς Μουδατσοπούλες, ἀδελφὲς τοῦ νεκροῦ συζύγου της, μιὰ εἰκόνα σημαντικῆς ἀξίας, ἃν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὕλικὰ κατασκευῆς της, καὶ συγκεκριμένα «τὴ Θεοτόκο ἀπού νε με τα μαργαριτάρια», μὲ σκοπὸ ἐκείνες «νὰ λέσι τὸν πατερμόντος οἶα τὴ ψυχὴ» της²¹⁷: οἱ διηνεκεῖς προσευχὲς τῶν ἀποδεκτριῶν στὴ Θεοτόκο θὰ συνέβαλλαν στὴν ψυχικὴ ἀνάπαυση τῆς νεκρῆς, ἐνῶ παράλληλα ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ ἀντικειμένου θὰ διαιώνιζε τὴ μνήμη της²¹⁸.

Ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀνάπλαση ὀρισμένων ὄψεων ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης μὲ βάση μαρτυρίες ἀπὸ τὸ πολυσχιδὲς τεκμηριωτικὸ ὕλικό. Παρακολογήσαμε τὶς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κοινωνικὰ ἀποδεκτὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀρχόντισσας καί, σὲ νομικὸ ἐπίπεδο, τὴ σημασία τῆς σεμνότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποχῆς της ἀπὸ ταπεινὲς χειρωνακτικὲς τέχνες, ὄρων ποὺ ἔπρεπε νὰ τηροῦνται ἀταλάντευτα γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ διαίωσις τοῦ βενετικοῦ ἀριστοκρατικοῦ συστήματος. Εἶδαμε τὸν ἀποκλεισμό της ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ζωὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἐμπιστοσύνης ἢ καὶ φιλίας μὲ ἄλλες γυναῖκες, πολὺ συχνὰ κοινωνικὰ κατώτερες, συμπαραστάτριες σὲ δύσκολες περιστάσεις καὶ παροῦσες σὲ εὐχάριστα συμβάντα τῆς ζωῆς· τὴν ἀντιμετώπιση, ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, τῶν κρίσιμων στιγμῶν τοῦ τοκετοῦ, τὴ διαχρονικὴ σχέση της μὲ μιὰ καταξιωμένη μαμμὴ, καθὼς καὶ τοὺς μακροχρόνιους συναισθηματικὸς δεσμούς της μὲ τὶς βυζάστρες ὅχι μόνο τῶν δικῶν της παιδιῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων βρεφῶν συγγενικῶν της προσώπων· ἐπίσης, τὴν ἀγωνία της νὰ ἐξασφαλίσει τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς γιὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ τὰ ἀγαπημένα της πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθειά της νὰ διατηρήσει τὴν προσωπικὴ καὶ τὴν οἰκογενειακὴ μνήμη, ἀκολουθώντας διάφορες συνηθισμένες πρακτικὲς, ὅπως ἦταν ἡ ταφὴ σὲ ἱερὸ χῶρο, οἱ εὐεργεσίες σὲ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα, ἢ φιλανθρωπία, καθὼς καὶ ἡ συστηματικὴ μνημόνευση· τὴ λύπη της γιὰ τὴν ἀπώ-

217. Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 98 (διαθήκη τῆς 18ης Μαΐου 1640).

218. Στὴ Νάξο ἐπίσης ἡ κληροδοσία εἰκόνων συνοδεύεταν συχνὰ ἀπὸ ρήτρες ποὺ δέσμευαν τὸν ἀποδέκτη νὰ τὶς γιορτάζει ἢ νὰ τελεῖ πανηγύρι. Βλ. Καλπουρτζῆ, *Συγγενικὲς σχέσεις*, ὁ.π., σ. 131-135.

λεια τῶν παιδιῶν, κυρίως τοῦ μοναχογιοῦ ἢ τοῦ μονάκριβου ἀδελφοῦ, καθὼς εἶχε υἱοθετήσει τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἀποφασιστικῆς σημασίας ρόλο τοῦ ἀρσενικοῦ ἀπογόνου στὴ συνέχιση τῆς οἰκογένειας· τέλος, τὴ συνηθισμένη ἐπιθυμία τῆς νὰ ἐνταφιάζεται σὲ οἰκογενειακὸ τάφο, προσδοκώντας πιθανῶς τὴ μεταθανάτια συνέχιση τῶν σχέσεων μὲ τὰ ἀγαπημένα τῆς πρόσωπα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὄχι σπάνια μεριμνοῦσε νὰ κατασκευαστοῦν ἐπιμελημένοι τάφοι, διακοσμημένοι μὲ τὰ διάσημα τοῦ ἐπίγειου κύρους τους.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὀρισμένες ὕψεις ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης φωτίστηκαν περισσότερο, ἄλλες προσεγγίστηκαν φευγαλέα καὶ ἄλλες δὲν συμπεριλήφθησαν στοὺς στόχους τῆς συγκεκριμένης μελέτης. Ἡ ἀνεπάρκεια καὶ ἡ διασπορὰ τῶν πληροφοριῶν γιὰ κάποιες ἀπὸ τὶς παραμέτρους αὐτές, ὁ μεγάλος ὄγκος τους γιὰ ἄλλες, ἀλλὰ καὶ τὸ εὖρος τοῦ θέματος καθιστοῦν, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστο, δυσχερῆ ἢ ἀδύνατη τὴν ἐμβάθυνση σὲ ἀρκετὰ γνωστικὰ πεδία ἢ καὶ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων μὲ καθολικότερη ἰσχύ. Περαιτέρω ἔρευνα σὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα καὶ κυρίως στὸ συντριπτικὰ ὄγκωδέστερο νοταριακὸ ὕλικὸ ἀναμένεται νὰ ἀποκαλύψει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ λεπτομερέστερη ἀνασυγκρότηση τῆς εἰκόνας τῶν γυναικῶν στὴ μακραίωνη περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὸ νησί.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΝΑΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΕΡΟΣ Β΄

Ἡ συλλογὴ τῶν χαραγμάτων καὶ ὀρισμένων ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύονται στὴν παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο μέρος μιᾶς ἐργασίας, τὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁποίας δημοσιεύτηκε στὸν τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ πρόωρα χαμένου Νίκου Παναγιωτάκη¹. Τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος δὲν ἐξαντλεῖ πλήρως τὸ ὑπάρχον ὕλικό, εἶναι ἐπομένως πρόθεση τῶν ὑπογραφομένων νὰ ἐπανέλθουν μὲ τουλάχιστον μία ἀκόμη προσεχῆ μελέτη².

Ἡ κατάταξη τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως καὶ στὴ δημοσίευση τοῦ πρώτου μέρους, γίνεται κατὰ νομοὺς καὶ ἐπαρχίες ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Τὰ χωριὰ σὲ κάθε ἐπαρχία κατατάσσονται ἀλφαβητικά. Στὶς ἐκκλησίες ἀναφέρεται, ὅπου ὑπάρχει, μόνον ὁ ἀριθμὸς τοῦ Τοπογραφικοῦ Καταλόγου τῶν Gerola-Λασιθιωτάκη. Οἱ γράφοντες θεώρησαν ὅτι ἡ παράθεση μιᾶς κατὰ τὸ δυνατόν πλήρους βιβλιογραφίας γιὰ κάθε ἐκκλησία θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς παρούσας ἐργασίας. Σὲ κάθε ἐκκλησία τὰ χαράγματα καταγράφονται σὲ ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸ τμῆμα πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκονται. Τὰ χαράγματα κάθε ὁμάδας ἀναγράφονται μὲ χρονολογικὴ σειρά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ παλαιότερα. Ἀκολουθοῦν ὅσα δὲν ἔχουν χρονολογία, πρῶτα τὰ λατινικά καὶ κατόπιν τὰ ἑλληνικά, καὶ στὴ συνέχεια ὅσα εἶναι μονογράμματα ἢ σχέδια.

Ἡ ἔκδοση τῶν χαραγμάτων ἀκολουθεῖ τὴν ἀκριβῆ ὀρθογραφία τους, προκειμένου νὰ δοθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβέστερη εἰκόνα τους καὶ εἰκόνα τοῦ ἀλφαβητισμοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὰ χάραξαν. Οἱ συντομογραφίες ἀναλύον-

1. Δ. Τσουγκαράκης – Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ ναοὺς καὶ μονές τῆς Κρήτης», *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, σ. 681-732.

2. Στὶς προθέσεις μας εἶναι ἐπίσης ἡ δημοσίευση ἑνὸς corpus τῶν χαραγμάτων τῆς Κρήτης, μὲ συγκέντρωση καὶ ἐπανέκδοση ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευμένων.

ται μέσα σε παρενθέσεις ( )· σε ὀρθιες ἀγκύλες [ ] περιλαμβάνονται οἱ συμπληρώσεις λέξεων ἢ γραμμάτων ποῦ ἔχουν φθαρεῖ· σε γωνιώδεις ἀγκύλες < > περιλαμβάνονται λέξεις ἢ γράμματα ποῦ παραλείφθηκαν· ἡ τελεία (.) δηλώνει γράμμα μὴ ἀναγνώσιμο, ἐνῶ σε ἄγκιστρα { } περιλαμβάνονται οἱ ἐξοβελιστέες λέξεις ἢ γράμματα. Μὲ ἐρωτηματικά (; ἢ ?) δηλώνεται ἡ ἀβεβαιότητα μιᾶς ἀνάγνωσης. Τὸ σύμπλεγμα ὄ πάντοτε ἀναλύεται σὲ οὐ. Ὁ ἀστερίσκος * στὸ τέλος ἐνὸς χαραγματος δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἀντίστοιχου σχεδίου. Οἱ ἴδιες ἀρχὲς ἀκολοθηθήθηκαν καὶ στὴν ἔκδοση τῶν ἐπιγραφῶν, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς δίνεται καὶ μεταγραφή τους μὲ μερικὴ ἀποκατάσταση (ἀπόδοση μὲ πεζὰ καὶ κεφαλαιογραφήσεις τῶν κυρίων ὀνομάτων).

Οἱ ἐγγενεῖς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση τῶν χαραγμάτων καθὼς καὶ οἱ μεγάλες φθορὲς ποῦ συχνὰ ὑπάρχουν στοὺς τοίχους τῶν ναῶν μᾶς δημιουργοῦν ἀρκετὰ κενὰ στὶς ἀποκαταστάσεις τῶν κειμένων· ὥστόσο τὶς περισσότερες φορὲς τὰ βασικὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα τῶν χαραγμάτων παραμένουν ἀκέραια καί, πιστεύουμε, ἐκμεταλλεύσιμα, ἔτσι ὥστε τελικὰ νὰ διαθέτουμε μίαν ἀρκετὰ σημαντικὴ καί, μέχρι στιγμῆς, πολὺ λίγο ἀξιοποιημένη ἱστορικὴ πηγὴ. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα, πάντως, ποῦ εἶχαμε διατυπώσει καὶ στὸ πρῶτο μέρος, ἰσχύουν καὶ ἐδῶ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ χαραγμάτων σὲ συγκεκριμένες ἐκκλησίες³. Ἐδῶ βλέπουμε νὰ συγκεντρώνουν μεγάλο ἀριθμὸ χαραγμάτων ὀρισμένες ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης, κυρίως τῶν ἐπαρχιῶν Κισάμου καὶ Σελίνου (π.χ. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος στὸ Κεφάλι Κισάμου, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος καὶ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸ Κακοδίκι, Σωτήρας στὴ Σκλαβοπούλα, Ἅγιος Γεώργιος στὸ Κουστογέρακο, Παναγία στὰ Τζεβρεμιανὰ Καντάνου), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια Ἀποκορώνου, καὶ στὰ ἀνατολικά ἡ Παναγία στὶς Λιθίνες Σητείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ συχνότητα ἐμφάνισης τῶν προσώπων, τὰ ἄτομα ποῦ ἐμφανίζονται περισσότερο ἀπὸ μίαν φορὰ εἶναι ἐλάχιστα (Μιχαὴλ Chatala, Tomado Decanal, Tomaxin Damilan, Alexandro Zoto, Alessandro Zanis, Pero Stabuzo), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχουμε συχνὴ ἐμφάνιση πολλῶν γνωστῶν βενετσιάνικων ἢ γενικῶς ἰταλικῶν οἰκογενειῶν (Barbarigo ἢ Barbadigo, Colona, Contarini, Cornaro, Damilan, Dandolo, Decanal, Demolin, Dono, Doto, Gradenigo ἢ Gradonico, Mudacio, Nani, Querini, Renier, Rizado, Taiapiera, Trevisan, Vizmano, Zancarol, Zanis κτλ.). Ἀπὸ πλευρᾶς, τέλος, ἀξιωματῶν, ἐμφανίζονται ὀρισμένοι καπετάνιοι περιοχῶν (Σκλαβοπούλας, Καβουσιοῦ), ἕνας πιθανὸν consiliarius Κρήτης, καθὼς καὶ ὀρισμένοι νοτάριοι καὶ scribani. Σημαντικὸς

3. Δ. Τσουγκαράκης – Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π.

ἐπίσης εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων στὰ ἑλληνικὰ χαραγματα, πρᾶγμα βέβαια φυσικὸ, ἀφοῦ ἀποτελοῦσαν συχνὰ τὸ μόνον ἐγγράμματο τμήμα τῶν Ἑλλήνων στὴν ὑπαιθρο.

Τὰ χαραγματα ποῦ δημοσιεύονται ἐδῶ εἶναι συνολικὰ 724, ἂν καὶ ὅσα ἔχουν ἐντοπιστεῖ εἶναι σημαντικὰ περισσότερα. Δὲν θεωρήσαμε ὥστόσο σκόπιμο νὰ περιλάβουμε στὸ ἀριθμητικὸ σύνολο ὅσα χαραγματα δὲν ἦταν ἐπαρκῶς ἀναγνώσιμα. Στὸν συνολικὸ αὐτὸν ἀριθμὸ δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐπιγραφὲς τῶν δωρητῶν σὲ φορητὲς εἰκόνες. Περιλαμβάνονται ἐπίσης τὰ μονογράμματα καὶ τὰ οἰκόσημα, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ κάποιο περαιτέρω κείμενο. Τὰ δύο τρίτα περίπου αὐτῶν τῶν χαραγμάτων (σχεδὸν 72%) εἶναι λατινικά, καὶ μόνον 28% περίπου ἑλληνικά. Ἀπὸ τὰ λατινικὰ χαραγματα, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς –τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ συνόλου ὄλων τῶν χαραγμάτων καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τῶν λατινικῶν– ἀνήκει στὸν 15ο αἰῶνα. Μαζὶ μὲ τὰ χαραγματα τοῦ 16ου αἰῶνα ἀποτελοῦν πάνω ἀπὸ τὸ 40% τοῦ γενικοῦ συνόλου. Ἡ δευτέρη πάντως σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς κατηγορία εἶναι τὰ χαραγματα ποῦ δὲν παρέχουν κάποια χρονολογικὴ ἔνδειξη, εἴτε διότι δὲν εἶχαν ἐξ ἀρχῆς, εἴτε διότι ἡ χρονολογία ἔχει ἐξαφανιστεῖ λόγῳ φθορᾶς. Ἡ τελευταία κατηγορία –αὐτὴ τῶν χαραγμάτων χωρὶς χρονολογία– εἶναι καὶ ἡ μεγαλύτερη στὰ ἑλληνικὰ χαραγματα (περίπου τὸ 40% τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν). Ἡ δευτέρη σὲ μέγεθος κατηγορία τῶν ἑλληνικῶν εἶναι αὐτὴ τοῦ 16ου αἰῶνα, ποῦ ἀποτελοῦν τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ συνόλου. Ἡ συνολικὴ ἀριθμητικὴ εἰκόνα κατὰ κατηγορία χαραγμάτων φαίνεται στὸν παρακάτω Πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ

	ΛΑΤΙΝΙΚΑ			ΕΛΛΗΝΙΚΑ			ΣΥΝΟΛΑ			
	ἀριθ.	% λατ.	% συν.	ἀριθ.	% ἐλλ.	% συν.	ἀριθμ.	%	% λατ.	% ἐλλ.
αἰώνας										
14ος	48	9,25	6,65	7	3,45	0,97	55	7,02	87,27	12,73
15ος	185	35,65	25,62	11	5,42	1,52	196	27,15	94,39	5,61
16ος	108	20,81	14,96	52	25,62	7,20	160	22,16	67,5	32,50
17ος	22	4,24	3,05	29	14,29	4,02	51	7,06	43,14	56,86
18ος	1			17	8,37	2,35	18	2,49	5,56	94,44
19ος	–			6	2,96	0,83	6	0,83	–	100
ἑλλην. μὲ λατ. χαρακτ.	4						4			
χωρὶς χρον.	153	29,29	21,05	81	39,9	11,22	234	32,27	65,24	34,76
Σύνολο	521		71,88	203		28,12	724			

Ειδικότερα για τὰ οικόσημα θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἔχουμε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύουμε ἐδῶ ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ –πάνω ἀπὸ εἴκοσι– ἀλλὰ ὅτι ἡ περιγραφή καὶ ταύτισή τους παρουσιάζει δυσκολίες λόγω τῆς ἔλλειψης τῶν πραγματικῶν τους χρωμάτων, καθὼς τὰ χαραγμένα οικόσημα στὸ πεδίο τους ἔχουν τὰ χρώματα τῆς ἐπιφάνειας πάνω στὴν ὁποία χαραχτήκαν. Ὡστόσο παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πολὺ παλαιὰ, ἀκόμη καὶ τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ ἀντιπροσωπεύουν δείγματα πρῶτης ἐραλδικῆς ποὺ δὲν συναντᾶται συχνά. Ἀνάμεσά τους περιλαμβάνονται καὶ δύο γυναικεῖα οικόσημα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐπίσης σπάνια.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ πάλι σὲ πολλούς: στὴν Ἐφορία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης καὶ στὸν φίλο προϊστάμενό της Μιχάλη Ἀδριανάκη, στοὺς συναδέλφους Δημήτριο Σοφιανὸ καὶ Νικόλαο Καραπιδάκη, καθηγητὲς τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, καθὼς καὶ στὸν συνάδελφο Κώστα Λαμπρινό, τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, γιὰ τὴν κατὰ καιροὺς βοήθειά τους στὴν ἀνάγνωση ὀρισμένων χαραγμάτων. Ἰδιαίτερη εἶναι ἡ ὀφειλή μας στὸν ἀδικοχαμένο συνάδελφο Ἰωάννη Λασκαράτο γιὰ τὴ βοήθειά του στὸν ἔλεγχο τῆς περιγραφῆς καὶ τὴν ταύτιση τῶν οἰκοσήμων. Εὐχαριστίες ὀφείλουμε καὶ στὴν κυρία Εἰρήνη Ἀλεξανδρίδου γιὰ τὰ σχέδια τῶν μονογραμμάτων καὶ οἰκοσήμων ποὺ δημοσιεύουμε. Τέλος, πρέπει καὶ πάλι νὰ ἐκφράσουμε τὴν εὐγνωμοσύνη μας στοὺς κατοίκους τῶν κρητικῶν χωριῶν, στοὺς ἱερεῖς τῶν ναῶν καὶ τοὺς μοναχοὺς τῶν μονῶν, ποὺ μὲ ποικίλους τρόπους μᾶς βοήθουῦν κάθε φορὰ στὸ ἔργο μας.

Γιὰ τὶς συχνὰ παραπεμπόμενες ἐργασίες χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

Curuni, *Graffiti*: S. A. Curuni, *Documenti di graffiti e di epigrafi venetocretesi conservati nell' archivio Gerola dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Βενετία 1990.

Ξανθουδίδης, «Ἐπιγραφαί»: Σ.Α. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης», *Ἀθηνᾶ*, 15 (1903), σ. 51-163.

Gerola, *MV*: Guiseppe Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, τ. I-IV, Βενετία 1905-1932.

Κατάλογος: G. Gerola –Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, *Τοπογραφικὸς Κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1961.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Ἐπαρχία Κισάμου

χ. Βάθη (Κούνενι)

- Ἅγιος Γεώργιος (*Κατάλογος*, ἀρ. 45)
Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
1. *αφζ* (=1590)

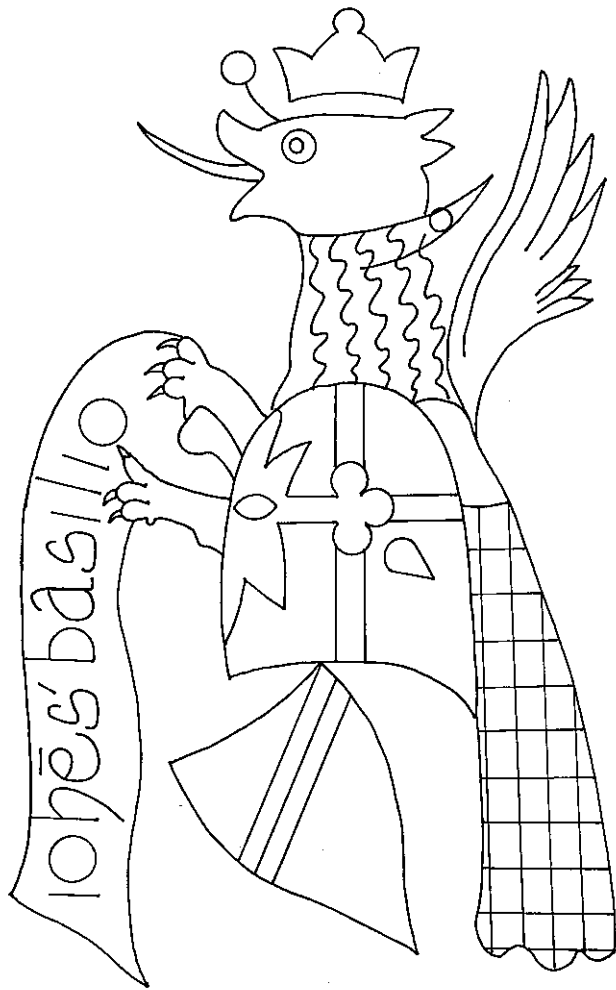
χ. Κεφάλι

- Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος (*Κατάλογος*, ἀρ. 41)
Στὸν νότιο τοῖχο:
2. 1362 / *ego nicholaus / xeriti*
3. 1374 *m(ens)e july die 27 hic fuit F(rancesc)o grosso(?)*
4. 1463 *adi 17 setebrio / hic fuit z(or)z(i) id mi mudaco*
5. *ego andrei dalisandrio 1516*
6. 1539 / *Hic fuit zorzi Lambardo*
7. *HIC fuit ZANETVS / MudACIVS / DIE 30 IuNy 1541*
8. 1559 *hic fuit...*
9. Μονόγραμμα μὲ σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων A, V, d καὶ πιθανὸν L ἢ C. Ἀκολουθεῖ ... *idi... ogo 1583.**
10. 19 *Agustu 1588 / ZIAS gRUDAS chipri/OTIS DhASCALOS*
11. 14 *SET^o. 1588 / DRACO MVAZZO*
12. 1592 / *περος XaMeΓHs*
13. 1594 / *DRACOU Mitsiaki*
14. 1601 *εΓο... οσ πιπερις*
15. *Ego tomado de med.zi* καὶ μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τῶν γραμμάτων T, D, O.*
16. 19 *Agusto*
17. *Γιακουμος Βιδαλις*
18. Οικόσημο μὲ δύο δοκίδες. Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει λοφίο ποὺ παριστάνει ἀσπίδα ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει κεφαλὴ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ φτερωτοῦ τέρατος πρὸς τὰ ἀριστερά, ποὺ φέρει στέμμα τριῶν κορυφῶν καὶ περιλαίμιο καὶ κρατεῖ ταινία μὲ τὴν ἐπιγραφή: *ioh(an)es basilio*. Τὸ οικόσημο φέρει καὶ μανδύα. Τὸ οικόσημο φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ μιὰ παραλλαγή τοῦ οἰκοσήμου τῆς κρητικῆς οἰκογένειας Βαρούχα. Συνήθως ἀπαντᾶ τὸ ἀντίστροφο, δηλαδὴ «γαλάζιο καὶ ἀσημένιο μὲ διπλὸ τελαμῶνα χρυσὸ καὶ ἐρυθρό». Τὸ λοφίο παριστάνει λιοντάρι, κύριο σύμβολο τῆς οἰκογένειας στὶς περισσότερες παραλλαγές⁴. Ἐὰν πράγματι πρόκειται γιὰ παραλλαγή τοῦ οἰκοσήμου Βαρούχα, τότε τὸ ὄνομα στὴν ταινία ἀποτελεῖ τὸ βαπτιστικὸ τοῦ χαράξαντος. Σὲ κάθε περίπτωση αὐτὸς ποὺ τὸ χάραξε πρέπει νὰ εἶχε, ἐκτός ἀπὸ ἱκανότητα στὸ σχέδιο, πολὺ λεπτομερεῖς γνώσεις τῶν συμβόλων τῆς οἰκογένειας. Διαστάσεις τοῦ χαράγματος ὕψος 25 ἐκ., πλάτος 15-20 ἐκ.^{5*}

4. Βλ. Πίνακα Κρητικῶν οἰκοσήμων, Συλλογὴ Ἐ. Μοάτσου, Ἀρχεῖα Ἐραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρίας Ἑλλάδος.

5. Σκαρίφωμα τοῦ χαράγματος δημοσίευσε ὁ Κ. Λασσιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικά*, 21 (1969), σ. 216.

Στὸν βόρειο τοῖχο:

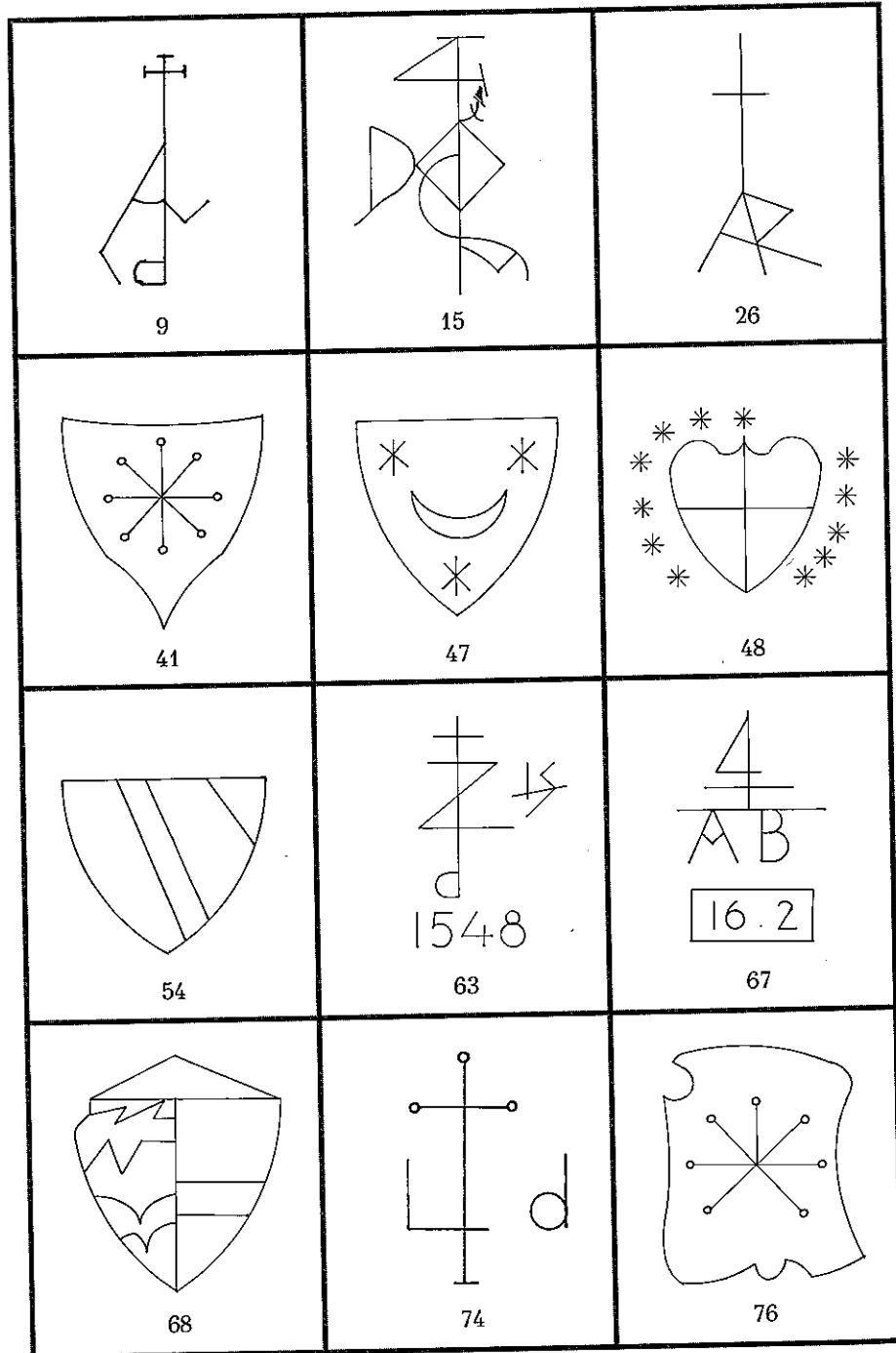
19. *Ego petrus mosto 1350 (?)*
20. *1362 die 10 agosto / hic fuit Ioanes nani*
21. *1362 ego Pa(s)chal(?) ...adag(...) dis*
22. *1374 m(en)s(e) mazo die 13/venit hic nicoloto / Μοπαζι q(uondam) d(omi)ni f(rancesco)*
23. *1376 m(en)s(e) octubr(is) die 22 hic fuit Georgius Valont(?)*
24. + Ἔτος ζωζς (ἰνδικτιῶνος) ια (= 6896 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, 1388 ἀπὸ Χριστοῦ)
25. *1414/hic fuit*
26. *1426 adi 6 zunio zanaqui abosaci καὶ μονόγραμμα μὲ τὰ γράμματα A, Z (ἢ R) κάτωθεν σταυροῦ.**
27. *1426 hic fuit nichola(us) abocati(?) q(uon)d(am) d(omi)ni Iachobi*
28. *1430/hic fuit nicolaus Rizado / ...*
29. *hic fuit mathe vizama{viz/ma}no quonda (ser) georgio / 1432*
30. *1433 hic fuit Stamatius abo[cati(?)] q(uon)da(m) d(omi)ni Iacobi*
31. *14XXX4 (= 1434)*
32. *1434*
33. *1440*
34. *1441 adi 18*
35. *1441 adi / 30 zuino*
36. *1441 adi p(ri)mo agosto hic/ fuit Stefano lizado*
37. *1441 adi 9 vbri*
38. *1472 die xii nov(e)br(is) / fuit hic MM*
39. *marcus doto prouilxor / 1472*
40. *marcus zangarolo / q(uon)da(m) d(omi)ni z(or)z(i) / 1472*
41. *1477 / antonio rizado μαζί μὲ οἰκόσημο ποῦ φέρει ἐπίκεντρο ὀκτάκτινο ἀστέρα, ἄγνωστο ἐραλδικά, ἴσως γιὰ εἶναι πρῶμο. Ὁ G.B. Crollanza ἀναφέρει μιὰ οἰκογένεια Rizzardi di Verona ποῦ τὸ οἰκόσημό της εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ παρόν.**
42. *1483 hic fuit z(or)z(i) Gioco(?) quondam d(omi)ni (ser) Liberto*
43. *1484 di 20 oc(t)ubr(i)o / hic fuit antonio dimegio qu(ond)la(m) d(omi)ni t[?]me*
44. *...nu ...tua puta nago 1484 adi 19 freuer*
45. *... nusa puta nago / 1486*
46. *1486 / geori labacho*
47. *hic fuit luigi ...ianche q(uon)d(am) d(omi)ni stefani / 1486 adi 16 lugio, μαζί μὲ οἰκόσημο ποῦ φέρει τρεῖς ἐξάκτινους ἀστέρες δύο κατὰ κορυφήν καὶ ἓνα κατ' αἰχμήν, καὶ ἐπίκεντρο ἀνιούσα ἡμισέληνο⁷. Τὸ οἰκόσημο αὐτὸ μοιάζει μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς οἰκογένειας Μουτζᾶν τῆς Ζακύνθου⁸, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειας Venetze τῆς Πάδοβα⁹.**

6. *Dizionario storico-blasonico delle famiglie nobili Italiane estinte e fiorenti*, Πίζα 1886-1890, II, σ. 429. Σκαρίφημα τοῦ οἰκοσήμου δίνει ὁ Κ. Λασσιθιωτάκης, δ.π.

7. Σκαρίφημα ἀπὸ τὸν Κ. Λασσιθιωτάκη, δ.π.

8. Βλ. Γ. Τυπάλδος-Λασκαράτος – Ν. Οἰκονόμου – Ν. Μπλέτας, «Οἰκόσημα τῆς Ζακύνθου ἀπὸ τὸν κώδικα 17 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 31 (1988), σ. 177.

9. Βλ. Giovanni Dolcetti, *Il Libro d'Argento delle Famiglie Venete Nobili-Cittadine e Popolari*, Βενετία 1922-1928, IV, σ. 175.

48. *hic fuit zorzi... anche q(uo)da(m) d(omi)ni stefani / die 13 april 1487*. Πλησίον του υπάρχει οικόσημο τετραγωνισμένο που περιβάλλεται από δώδεκα οκτάκτινους άστερες. Ίσως πρόκειται για κάποια παραλλαγή του οικοσήμου της οικογένειας Τσελαίτη που περιγράφεται: σε πεδίο γαλάζιο έξι άστερια άσημένα κυκλικά διατεταγμένα¹⁰. Διαφορετικά πρόκειται για άγνωστο οικόσημο.*
49. *1489/hic fuit IOANI / RizARDO*, τὸ ὄλο μέσα σὲ πλαίσιο.
50. *1491 adi 8 luio / hic fuit nicolo rizardho(?) Fio de (ser) p(ter)u*
51. *αφε (= 1505)*
52. *Ego....B....us Basilio / da pdiu.o(?) 1508*
53. *Die 15 zeNeR 1515 / hiq FVIT MC*
54. *1519 hic fuit zz* (έκατέρωθεν σταυρού). Δίπλα του βρίσκεται οικόσημο με δύο τελαμώνες άνισου πλάτους που μάλλον δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται με τὸ χάραγμα αὐτό. Πιθανὸν ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τις πολλὲς παραλλαγές τοῦ οικοσήμου Καλλέργη «τελαμωνοφόρο ἀσημένιο καὶ βαθυγάλαζο τεσσάρων τεμαχίων»¹¹.*
55. *adi 6 magi 1520 / hic fuit Zuan doto co(ndam?) s(er) ..ale*
56. *1525 de... / tobrio adi 10 / hic fuit ja/cumo rizardo / q(uondam) (ser) zuane*
57. *1528 / hic fuit...*
58. *nicolaos arc. di 4 jugno 1530*
59. *1540 (ἢ 1590) / hic fuit Antonius / CORNELIUS q(uondam) do(min)i IOANI*
60. *1545 / + hic fuit -/ MACAr° deipolis*
61. *hic fuit 1548 / hic fuit Antoni/us Molinus*
62. *hic fuit georgios / ranerios q(uondam) domini / michaele / 1548*
63. *hic fuit* καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων Z, d. Ἀπὸ κάτω ἡ χρονολογία 1548.*
64. *hic fuit Marcho testabussta q(uon)da (ser) vitorio 1549*
65. *1551 / adi maz/o 6 / hic fuit fran/hcis[cus] Ranier*
66. *HIC FVIT / FRANCIS/SCVS RAN/IER FO DE / Z(OR)Z(I) 1553*
67. *1602* σὲ πλαίσιο κάτω ἀπὸ σχέδιο με σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα AB.*
68. *1612 / hic fuit zo(r)zi ra/nier choda (ser) fra[n]tesco / charchauica (ἢ charcharuca)*. Δίπλα οικόσημο χωρισμένο κατὰ πάλον (κατατετημημένο). Τὸ πρῶτο φέρει δύο ἀνόμοιες ὀδοντωτὲς ζώνες, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι χωρισμένο κατὰ ζώνη. Πιθανότατα οικόσημο Zangarol¹².*
69. *1631 ETo νικωλος / Βηδαλλησ Εγγραφα / οταν αποθανε ... / ... ο πετρος*
70. *hic fuit stefanus / b(r)ia..zo*
71. *qui fui nicolo zo(r)zi qodam ...*
72. *hic fuit nico...*
73. *JANI CORNALO (ἢ CORNACO)*

10. Βλ. Πίνακα Κρητικῶν οικόσημων, Συλλογὴ 'Ε. Μοάτσου, Ἀρχεῖα Ἐραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρίας Ἑλλάδος.

11. D. Casimiro Freschot, *La Nobilità Veneta*, β' ἔκδ., Βενετία 1807, πίνακες 288, 289 καὶ σ. 289-290. Βλ. ἐπίσης Ἐμμανουήλ Σ. Καλλέργη, «Οικόσημα καὶ τοπωνύμια τῶν Καλλεργῶν στὴν Κρήτη», *Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη, Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β'1, Τμῆμα Βυζαντινῶν καὶ Μέσων Χρόνων, 6-7 (1994-1995), τχ. 11-14, Ρέθυμνο 1995, σ. 308-309.

12. Βλ. Gerola, *MV*, IV, σ. 240, ἀρ. 271, σ. 246, ἀρ. 297.

74. *hic fuit Lʹd q(uondam) d(omi)ni marci(?)**
 75. *hic fuit zua(ne) / rizado fo de (ser) petro*
 76. *hic fuit zua(ne) Abagazi / fo de nicolo*, μαζί με *scudum gothicum* που φέρει επίκεντρο επτάκτινο αστέρα¹³. Άγνωστο οικόσημο τῆς οἰκογένειας. Δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Crollanza¹⁴.
 77. *mussa(?) a tua puta nago*
 78. *geori lambacho / geor.. labiago*
 79. *maraus (marcus?) de paris*
 80. *hic fuit jo...ro minoto ...*
 81. *Ego F(rancesco) xerotis tē(?)*
 82. *εκμιθι ι δουλη του / θ(εο)ν ευδοκια μαρτιου / KB*
 83. *ΕΓΟ Γιακουμοσ / Βιδαλισ*
 84. *ΕΓΟ τζανετο του ι...*
 85. + *μνίτιι μου τΗс δουλης σου Κ(ύριε)*
 86. + *μνιστι κ(ύρι)ε τι ψυχη τυς δουλη(ης) [σ]ου μαρι(ας) πρεσβιτερασ κ(αι) [τῶν τέκνων;]*
- Άγιος Ἀθανάσιος (Κατάλογος, ἀρ. 42)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 87. 1490 / 14 *hic*
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
 88. *ανοΗ (=1488) / + εγο νικολα παπ(α) κα/τολακισ εΓραψα*
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 89. 1468

χ. Νέμπρος

- Άγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἁγία Ἑλένη (Κατάλογος, ἀρ. 32)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 90. *hic fuit Antonius / anno... 1416 / adi 17 do marzo(?)¹⁵*
 91. 1420 *adi 8 mayzo / hic fuit manoli Rozatos*
 92. *hic fuit / paulus / zancarol / 1429 adi 20 / mazio*
 93. 1449 *Adi 20 mazo κάτω ἀπὸ μονόγραμμα με τὸ συνδυασμὸ γραμμάτων L καὶ Z.*
 94. *hic fuit Filipo buonago/ti ... adi 20 mai 1458*
 95. 1461 / *hic fuit z(or)z(i) la/bino*
 96. *hic fuit mateo / zancarollo - quod(?) adi 5 avosto 1462*
 97. ... 1465
 98. 1465 *die prima / ma[zo] hic fuit Anzelo polani quodam (ser) batista*
 99. 1466 *adi XI Maz(o) / hic fuit Anzolo polani*
 100. 1467 *adi 21 mazo / hic fuit piero polani q(uonda)m (ser) batista ...azi*
 101. 1467 *adi... hic fuit Anzolo polani*
 102. *hic fuit ...(?) giati 1476 adi 27 zugno*

13. Σκαρίφημα τοῦ οἰκοσήμου ἀπὸ τὸν Κ. Λασσιθιωτάκη, ὁ.π.

14. Στὸ ἴδιο.

15. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας ἔχει χρονολογία 696., ἤτοι 1452-1462 (βλ. Gerola, *MV*, IV, σ. 415-6). Ὡστόσο ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἔτους 1416 στὸ χάραγμα αὐτό, ὅπως καὶ τῶν ἐπόμενων μέχρι τὰ ἀντίστοιχα μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ ἔτη, εἶναι ἀσφαλῆς.

103. *αφ (= 1500)*
 104. ... *adi 17 zugnos*
 105. *zorzo dono*
 106. + *εΓο ιω(άν)νης / κακη (ἢ καμη)*
 107. *το ζευγαρι(ον) τουτου κακι ΗΜερ(α) έχοσ(;) /*
Στὸν βόρειο τοῖχο.
 108. 1479 *adi 20(?) mazzio / hic fuit piero zancarol*

χ. Παλιὰ Ρούματα (συνοικία Βαβουλέδω)

- Χριστὸς καὶ Ἅγιος Βασίλειος (Κατάλογος, ἀρ. 813)
- 109. Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου:¹⁶
 - ¹+Ἀνεκαινίσθι κ(αι) εἰκονογρα/²φήθει ὁ θεῖος κ(αι) πάνσεπτος / ³ναός οὐτ(ο)ς τοῦ κ(υρίου) κ(αι) θ(εο)ῦ κ(αι) *c(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμῶ(ν) / ⁴Ι(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ διὰ συνεργείας κ(αι) ἑξόδου / ⁵Δέου τοῦ Βαβουλαία κ(αι) τῆςμ- / ⁶βίου αὐτοῦ Σοφίας καὶ τῶν τέ/⁷κνων αὐτῶν. Ἀμήν. / ⁸Ἐτει ζ^ωθ^ωοζ^ζ Ι(νδικτιῶ)νος β^β Νοεμβρίω κβ^β / ⁹ ἀμήν ἀμήν ἀμήν: -*
 Τὸ ἔτος 6977 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀντιστοιχεῖ στὸ 1468 μ.Χ.

χ. Σιρικάρη

- Άγιοι Ἀπόστολοι (Κατάλογος, ἀρ. 18)
 Στὸν δεῦτερο στίχο τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς¹⁷ τὸ ὄνομα ἐνὸς τῶν κτιτόρων πρέπει μᾶλλον νὰ διορθωθεῖ σέ: [Χριστοφόρου τοῦ Πτιχα καὶ ὄχι Νικηφόρου τοῦ Πτίχη, ὅπως διάβασε ὁ Gerola.
 Στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ:
 110. + *μρο(ν) λίαν πρωι / + Τῆν αγίαν μυρωφω(ρον) λίαν ιπ τεταρακάσι διὰ(;) πρά.ω. ζοοδώτ(;) ¹⁸*

χ. Τσουρουνιανὰ

- Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 14)
- 111. Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ 29 στίχων στὴν ἄντυγα τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου. Οἱ στίχοι 13-18 εἶναι πλήρως ἐξίτηλοι.
¹+Ἀνοικο/²δωμήθη / ³ἐκ βόθρου / ⁴καὶ εἰκονογραφῆ/⁶θει ὁ πάνσε/⁷πτος καὶ θεῖ/⁹ος ναός / ⁹ τοῦ ἁγίου καὶ/¹⁰ ἐνδόξου / ¹¹μεγαλο/¹² μάρτυρος / ¹³[Γεωργίου] / ¹⁴... / ¹⁵... / ¹⁶... / ¹⁷... / ¹⁸... [κρί] / ¹⁹ματα κκι οὐ / ²⁰λέγο. Θ(εὸ)ς γὰ/²¹ρ ἦδεν ὁ / ²²ἐρευνὸν / ²³καρδίας. / ²⁴Ἐτεληθή / ²⁵ἐν μηνὶ Ἡ/²⁶ουνίο. ιε'. / ²⁷ἔτους / ²⁸ζωλε / ²⁹++
 Τὸ ἔτος 6835 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1327 μ.Χ.¹⁹

16. Ἐχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Τωμαδάκη σὲ βιβλιοκρισία τοῦ *Monumenti Veneti dell'isola di Creta* τοῦ Giuseppe Gerola, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 11 (1935), σ. 483, μετὰ μικρὰς διαφορῆς στὸ κείμενο, μετὰ χρονολογία 6970 (1461) ἀντὶ τοῦ ὄρθου 6977, καὶ χωρὶς τὴν ἰνδικτιῶνα.

17. Gerola, *MV*, IV, σ. 412, ἀρ. 3.

18. Τὸ χάραγμα πρέπει νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὰ εὐλογητάρια τῆς πρωΐας τοῦ Μ. Σαββάτου.

19. Ὁ Λασσιθιωτάκης, *Κατάλογος*, σ. 23, σημ. 16 καὶ «Ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης», ὁ.π., σ. 187, διάβασε μόνον τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ τὴ χρονολογία ὡς ...ἐν ἔτει 683. (1330-1339), ἀντὶ τοῦ ὄρθου 1327.

- Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
112. 1469 *Ioh(anes) doto*
 113. 1(.)70 *die 7 zenar / hic fuit al(essandro) demato*
 114. Η ΑΓΙΑ
- Στὸν βόρειο τοῖχο:
115. 1416 *adi 6 zugno / hic fuit marqaro(?) vizamano*
 116. 1419 *d[i] 2 nov(e)bre / hic fuit / georgius / devazo q(uondam)...*
 117. 1449 *di 23 bo...(?)*
 118. *μικηλ*
 119. *κωσα μου/μαστΗ*
- Στὸν νότιο τοῖχο:
120. 1423 *di 2 settebre / hic fuit Johanes / de verona(?)*
 121. 1463 / *marcus pagano*
 122. 1463 *adi 16 lujo / hic fuit marchus mudacio / filio pantol(e)o*
 123. 1463 / *hic fuit g...*
 124. 1499 *Adi 19 otu<b>io / hic fuit IOĀNI RIZĀRdo*
 125. *hic fuit Zanetus M... z(?) / 13 mazo / 1545*
 126. ... 3 *adi 9 novembrio / hic fuit p(resbiter) manuel Sco(r)dili*
 127. *hic fuit georgi darmario(?)*
 128. *hic fuit donatus / albus*
 129. *ghus Xri (= Jesus Christus)*
 130. Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ
 131. *Μ(Ν)ΗΣΗΤ(Ι) Κ(ΥΡ)ΙΕ της ψυ(χ)ής του ΔούλοΥ Γεωρ(γίου) τοῦ Μαρτζάτος*
 132. *Μ(Ν)ΗΣΙ / .a... ΙΓ μη (νι) νοεβριου /.../*

Ἐπαρχία Σελίνου

χ. Ἅγιος Θεόδωρος

- Ἅγιος Φώτης (Κατάλογος, ἀρ. 105)
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
133. 1391 *m(en)s(e) aug(usti) die XVI indi(ctione) xiiii^a hic fuit micheletos mudacio (con) (ser) geo(r)gio sco(r)dili²⁰*
 134. *ατζς (= 1396) .... / μανουηλ ριζας²¹*
 135. 1417 *messe mazo di XIII / m...*
 136. 1440 *di 2 aug(ust)i hic fuit h(e)m(manue)l mudacio²²*
 137. *hic fuit georgius.... / dalini*
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
138. 1424 *adi 20 otob(rio) / Ego nicolaus geo(r)gio...²³*
 139. *hic fuit / bonuse(?) / Volpe / 1605*
 Στὸν νότιο τοῖχο:
140. 1404

20. Δημοσιεύεται μερικῶς καὶ με σφάλματα ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 280, ἀρ. 28.

21. Δημοσιεύεται ἔντελῶς λαμβασμένα ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 280, ἀρ. 26.

22. Δημοσιεύεται μερικῶς καὶ με σφάλματα ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 280, ἀρ. 28, ποὺ τὸ συνδέει με τὸ ὑπ' ἀρ. 133 χάραγμα.

23. Δημοσιεύεται με διαφορὲς ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 280, ἀρ. 27.

141. 1417 *adi X / jan(uarii)*

142. *Γεοργις*

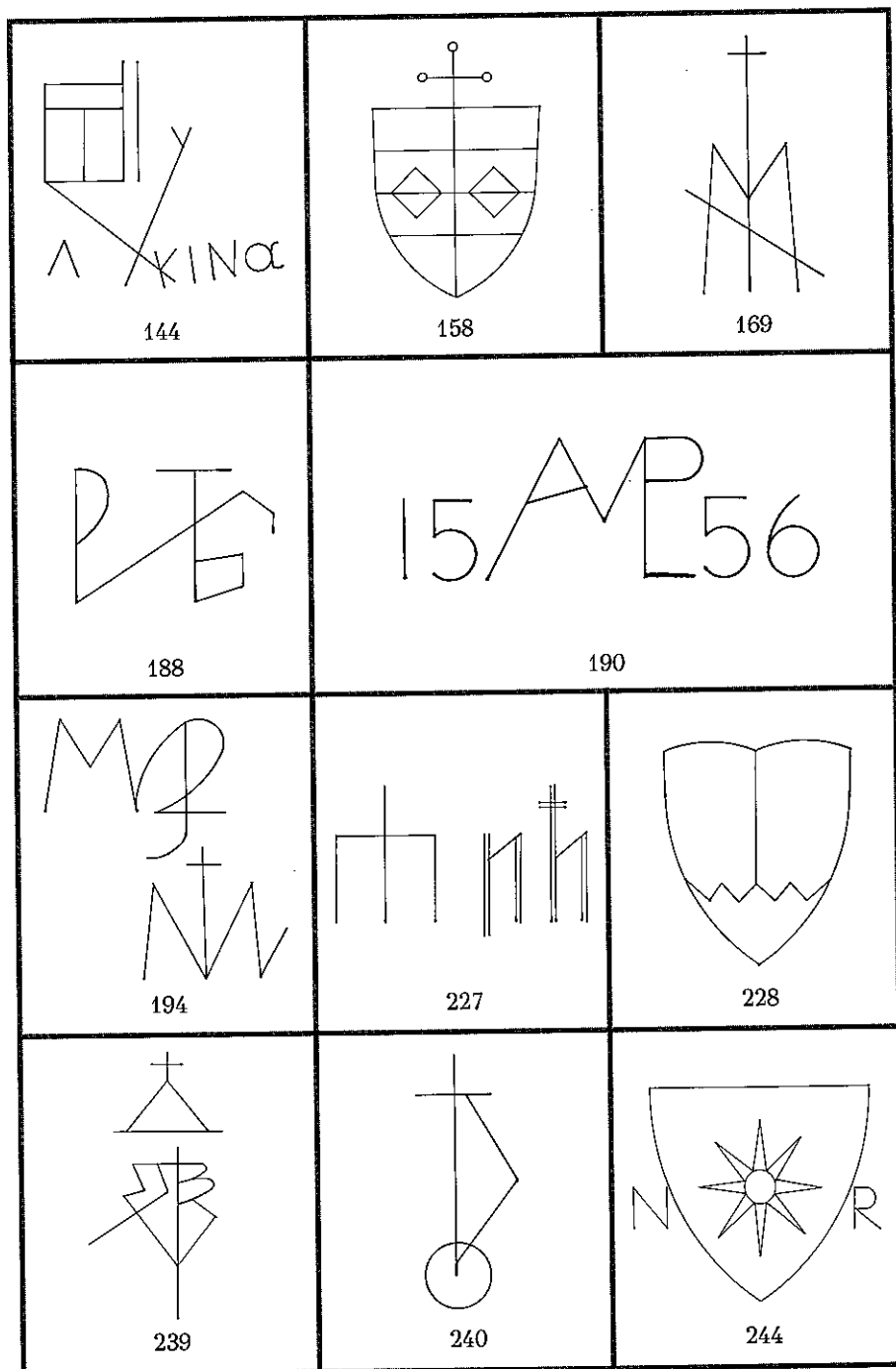
χ. Ἄνισαράκι

- Ἅγία Ἄννα (Κατάλογος, ἀρ. 147)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
143. *hic fuit Alexandro z(o)to / d(omi)ny Fra(ncesc)o 1473 MP*
 144. Κάτω ἀπὸ ἓνα τετράγωνο σχέδιο ΔΙΚΙΝΟC*
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
145. 1650
- Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 150)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
146. *ΕΓΟ ΛΟ(Υ)Κασ*
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
147. *hic fuit alesandro z(o)to / 1532 di 22 nov(e)rbi(o)²⁴*
 148. *hic fuit Alesandro z(o)to d(o)m(imi) zo(r)zi²⁵*
 149. *hEMS / 1674 O*
 Στὸν νότιο τοῖχο ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ἀκόμη ἑλληνικὰ χαράγματα, τὸ ἓνα μακροσκελές, ἀλλὰ πλήρως δυσανάγνωστα.
- Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 148)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
150. 1509 *adi ...*
 151. 1614 *adi iii ...*
 152. *ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ [los] ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ / ΓΕΟΡΓΙΑΛΑΣ ΛΟΥΖΑΤΟΣ ΜΙΝΙ ΟΚΟΥ/ΓΙΣ ΓΟΥΛΙΟΥ ΕΤΟΣ ..7.*
 153. *Δευτερα / 1771*
 154. + *ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ / Θ(Ε)ΟΥ ΜΑΣΗΣ(;) ΛουζιΑνΤΟΣ / ...HT/H IKOσι ΔΙΟ ΤΟΥ ΔΙΚΕΒΡΙΟΥ*
 155. + *ΕΓΕΝΙΘΙ*
 156. *ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ*
 157. *ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ / ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ Βασιλις /.../*
 158. Οικόσημο με λοφίο σταυρό, χωρισμένο κατὰ πάλο (κατατετμημένο) καὶ ζῶνες. Στὸ μέσο κάθε ἡμίσεος ἓνας ρόμβος μεταξὺ τῶν ζωνῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ οικόσημο: FOJKΑΣ. Τὸ ὄνομα πιθανὸν δὲν σχετίζεται με τὸ οικόσημο. Ἀπὸ τὰ οικόσημα χωρισμένα κατὰ πάλο, ἂν τὰ χρώματα εἶναι ἀργυρὸ καὶ πράσινο, τότε εἶναι Nani, ἂν εἶναι ἀσημένιο καὶ κόκκινο πρόκειται γιὰ Bon, καὶ τέλος ἂν πρόκειται γιὰ βαθυγάλαξο καὶ χρυσό, τότε εἶναι Cornaro²⁶. Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὀριστοῦν τὰ χρώματα καὶ κατὰ συνέπεια ἡ οἰκογένεια.*

24. Δημοσιεύεται μερικῶς καὶ με σφάλματα ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 276, ἀρ. 1.

25. Δημοσιεύεται μερικῶς καὶ με σφάλματα ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 276, ἀρ. 1, ποὺ τὸ συνδέει με τὸ προηγούμενο χάραγμα ἀρ. 147.

26. D. Casimiro Freschot, *δ.π.*, πέλαικες 114-119, 162-163, 294-295, καὶ σ. 269-271, 294-295, 318-319.

χ. Βουτάς (Κίτιρος)

- Άγιος Κωνταντίνος
Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 159. 1309 / huit fuit andrea d...zo
- 160. 1368 ...ind huit fuit / Robertus Caralate scriba[nus] castri selini
- 161. 1367 (ἢ 1361)
- 162. 1370 m(en)s(e) oct(obris) huit fuit Georgius / Colona scriban[us...]
- 163. 1374 m(en)s(e) de abr(ile) di 10
- 164. 1388... ...mōzo
- 165. 1389 di 21 zuno nicolaus gezo
- 166. 1391 di 18 zuno
- 167. 1408
- 168. 1422 adi 13 μαρο / Francesco Abasaci q(uon)d(a)m (ser) Iacomo / Chapetanus sclavopoula ...²⁷
- 169. 1423 adi 20 dal mense mazio / hic fuit ma(r)chus darazio na/dor(i)os (= nodarios?) d(omi)ni a(n)dr(e)a chapetanio sc/lavopula ... Δίπλα μονόγραμμα με σταυρὸ πάνω ἀπὸ M τὸ ὁποῖο τέμνεται λοξὰ ἀπὸ γραμμὴ πρὸς τὰ δεξιὰ²⁸. *
- 170. 1506 / huit fuit
- 171. [hic] fuit nicoletto ap...sce q(uon)d(a)m (ser) z(or)z(i)
- 172. hic fuit antonius .... q(uon)d(am) ...

• Ἁγία Παρασκευὴ (Κατάλογος, ἀρ. 102)

- Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 173. 1473 adi ... / huit fuit
- 174. hic fuit ... scordili q(uondam) m(iser) juane die XI
- Στὸν νότιο τοῖχο:
- 175. 1651

• Σωτήρας Χριστὸς

- Στὸν νότιο τοῖχο:
- 176. 1447 ad 28 fe[bruari] hic fuit... nodo
- 177. 1452 adi 3 otob<r>is hic fuit pero ....
- 178. ΕΓω παντελής(;) / κουρουμάλης / κ(αί) ἱατρὸς / Δικεβρίου ζ / ΑΦΚΓ (= 1523)
- 179. 1(5?)40
- Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 180. 1440 adi 28 hic fuit juane / moma
- 181. .... zene(r) adi 28 / hic fuit ma(r)co gra/denigo

χ. Δρῶς

• Ἅγιοι Ἀπόστολοι (Κατάλογος, ἀρ. 136)

- Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 182. ma... / ..51
- 183. + 14.. / hic fuit zorzi

27. Δημοσιεύεται ἐσφαλμένα ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 281, ἀρ. 35.28. Δημοσιεύεται ἐσφαλμένα ἀπὸ τὸν Curuni, *δ.π.*, σ. 281, ἀρ. 34.

χ. Κάδρος

- Άγιος Ίωάννης Χρυσόστομος (Κατάλογος, αρ. 172)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

184. αφκ (= 1520)

185. αφβ (= 1592) Γενα[ρίου]

Στὸν νότιο τοῖχο:

186. adi 11... / 1577

187. αφπς (= 1586) / μινι Μαρτίος ιε/ τους ... / απο Βο...σους / Βρ λιου

188. Μονόγραμμα με συνδυασμό τῶν γραμμάτων PBT καὶ ἴσως C.*

χ. Κακοδίκι

- Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος (Κατάλογος, αρ. 169)

Στὸν νότιο τοῖχο:

189. +αφ (= 1500)

190. Μονόγραμμα με συνδυασμό τῶν γραμμάτων A, M, P, L καὶ ἑκατέρωθεν ἡ χρονολογία 1556.*

191. hic fuit zorzi ... / ...no

192. hic fuit ego ++

193. hic fuit z

Στὸν βόρειο τοῖχο:

194. hic fuit v.h.a. / MCCCXXXVII (= 1337). Ἀκολουθοῦν δύο μονογράμματα. Τὸ πρῶτο σύμπλεγμα τῶν γραμμάτων M, P, Z καὶ τὸ δεύτερο M, N, με σταυρὸ πάνω στὸ M.*

195. 1482 adi X setebrio / Alesandro Zanis fuit hic²⁹

196. hic fuit (ser) Zanes / ... FILLII D(O)MINI ALEXANDII / 1493 ad XXIII hotobrio

197. +Γεοργιλα Τζανκαρόλ(ο) ἔγραψεν -/αυφδ -(=1494) Μαρτίου στὰς Η³⁰

198. αφ (= 1500)

199. 1506 die 27 avosto /... zorzi zanis d(omi)ni zuane³¹

200. hic fuit N D JOANES/ MEJANO 1514

201. αφζ (=1527) μ(η)ν(ι) μαρτίου ιε

202. αφμε (= 1545) ητον εσπερα / ...

203. hic fuit Jua(ne) Meganò q(uonda)m pierro di 20 Majo 1557

204. αφνζ (=1557) μινι πρ/... ιος Γεοργις

205. 1558 AD(?) / A... E STATO .. / GIACOMO VI/ZAMANO V.C / M.V³²

206. 1563 /... Demila

207. 1574

208. αφζζ (ἢ αφκζ) (= 1597 ἢ 1527) Αλεξανδρος

209. 1603

210. hic fuit d... ISSIMO... NES. MEDA (ἢ MEDO) d. BONORAVI di ... ISSIMI PETRO

29. Ὁ Ξανθουδίδης, «Ἐπιγραφαί», σ. 114, δίνει μόνο τὴν χρονολογία.

30. Δημοσιεύτηκε με ὀρισμένες διαφορὲς ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, ὁ.π., καὶ με χρονολογία αυγο (sic). Δημοσιεύεται ἐπίσης λαθασμένα ἀπὸ τὸν Curuni, Grafitti, σ. 276, ἀρ. 3.

31. Ὁ Ξανθουδίδης, ὁ.π., δημοσίευσε μόνο τὸ 1506 die 27.

32. Ὁ Ξανθουδίδης, ὁ.π., δημοσίευσε μόνο τὴ χρονολογία.

211. hic fuit Alexandro Zanis

212. hic fuit Alexandro Zanis q(uondam) d(omi)ny F[ran]cy[sci]

213. hic fuit a...

214. hic fuit zanis / (?) MEM

215. hic fuit F(rancesco) Z(o)to

216. a...λος/εγραψε

- Αρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, αρ. 167)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

217. 137.

218. 1382 m(en)s(e) avosti / ...³³

219. 1420 adi 30 hotobrio / p(resbyter?) ...nal nasuo.ado ... (?)³⁴

220. 147(1;)

221. alessandro zanto fuit hic / 1475 adi xxi marzo³⁵

222. +Ετος ςζζς ... (= 69. 6: ἦτοι ἀπὸ 6916 ὡς 6996 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. ἀπὸ 1408 ἕως 1488).

223. 1569 ...

224. 1573 m(en)s(e) mazo / hic fuit ir /.../...³⁶

225. ...30 adi 21 avosto / hi(c) fuit marino dodo³⁷

226. μην(ι) ὀκτωβρί(ω) Ε' ἦλθα / +δ Κων...αν. /...

227. Συμπλέγματα γραμμάτων M και I, p και h στὴν κάθετη κεραία τοῦ ὁποῖου σχηματίζεται σταυρός.*

228. Οἰκόσημη τριχοτομημένο κατὰ πάλο (κατατετημημένο) καὶ ζώνη κατ' αἰχμὴν ὀδοντωτή. Παρουσιάζει ὁμοιότητα μετὰ τὸ οἰκόσημο Ἀγκούσολα τῆς Ζακύνθου, Anguissola τῆς Ἰταλίας, Angussola τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειας Stella τῆς Κρήτης.^{38*}

Στὸν νότιο τοῖχο, στὸ κέντρο:

229. 145(?) hic fuit...³⁹

230. EE/1476 (;)

231. hic fuit z(or)z(i) z(o)tto .. 1494 / ...jugno 9

33. Ὁ Ξανθουδίδης, ὁ.π., σ. 114, δίνει μόνο τὸ ἔτος.

34. Ὁ Ξανθουδίδης, ὁ.π., δίνει μόνο τὸ ἔτος.

35. Τὸ χάραγμα αὐτὸ δημοσιεύεται μετὰ διαφορὲς ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, ὁ.π.

36. Οἱ δύο γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχουν ἀποξεστεῖ.

37. Ἴσως 1330 ἢ 1430.

38. Βλ. Ἰ. Τυπάλδος-Λασκαράτος – Ν. Οἰκονόμου – Ν. Μπλέτας, «Οἰκόσημη τῆς Ζακύνθου...», ὁ.π., σ. 150, 177· V. and H.V. Rolland's, «Illustrations to the Armorial General» by J.-B. Rietstap, Λονδίνο 1967, πίνακας LXX· Ἰ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Τὰ οἰκόσημη τοῦ ἀνέκδοτου κώδικα 482 τοῦ Archivio Antico della Università di Padova», Δελτίο Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρίας Ἑλλάδος, 6 (1986), σ. 214-215· Κ. Γ. Τσιγκάκης, «Ἡ χρῆση οἰκοσήμων ἀπὸ τοὺς ἀστούς τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν», Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος, ἔτος 5, τχ. 27, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1981, σ. 409, ἀρ. 4.

39. Ὁ Ξανθουδίδης, «Ἐπιγραφαί», σ. 114, ἀναφέρει καὶ δύο χαράγματα 1434 καὶ 1491, τὰ ὁποῖα δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε.

232. + *αφλα* (ή γ) (= 1531 ή 1533) / *εΓνικα παπας*
 233. *hic fuit petr(us) z(o)lus ...* / 1549
 234. *αφο*(;) (= 1570)
 235. + 1578 / *hic fuit Georgius / da MoRin*
 236. *αφπΗ* (= 1588) *μ(η)ν(ι) ιουλιό ...* / *π(α)π(α). Γεωργιος. ιλθ..δ... ζ(α;)/ριφοπουλος*
 237. 1792 ... / *Κρηκος/ εγραψα/...*
 238. *υ βουθια +*
 239. Σχέδιο, πιθανόν άδιάγνωστο μονόγραμμα με συνδυασμό γραμμάτων από τὰ όποια διακρίνονται μόνο Β και Ύσως D.*
 240. Μονόγραμμα, πιθανός συνδυασμός D και O με σταυρό.*

χ. Κάλαιμος

- Άγιος Ιωάννης (Κατάλογος, άρ. 114)

241. Στη γωνία του βόρειου τοίχου σώζεται επιγραφή σε ικανό μέρος της έξιτηλη, τὸ πιὸ εὐανάγνωστο μέρος τῆς όποίας είναι δημοσιευμένο, άν και με κενά⁴⁰. Ἡ επιγραφή ἔχει συνολικά 19 γραμμές, και σήμερα μποροῦν νά αναγνωρισθοῦν τὰ ακόλουθα:
 1[Α]ΝΑΚΕΝΕΙΣΗ Ὁ ΑΓΙΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΗΟΥ / 2[Α]ΠΙΟΣΟΛΟΥ
 ἘΒΑΓΓΕΛΙΣΟΥ ΕΠΗΣΕΙΘΕΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΕΙ/ 3ΓΑΠΗΜΕΝΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ)
 ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ. δὴ ε[ξ]όδου κ[ε] συδρ/ 4[ομη]σ Κοζατίνου ειερ[έου] + Γεώργηου
 [...⁴¹]/⁵ του μεσαρήτη κε τ[ῆς] σ[ηβείου] αυτου κε τ[ῶν] [τέκνων αὐτοῦ] /⁶ + Αθανασίου του Βολάκου κε σηβείου αυτου κε τ[ων] τ[έ]κνων /⁷ αυτου. + μ[ονα]χου Νηκοδήμου του Βόλακα κε τ[ῶν] τεκνων αυτου /⁸ + Μιχαεὶλ του Βόλακα κε τ[ῆς] σηβείου αυτου κε τ[ῶν] τεκνο αυτου /⁹ + Γεωργίου του Τζηκαλόπουλου κε τ[ῆς] σηβηου αυτου κε /¹⁰ τ[ῶν] τεκνο αυτου Μιχαεὶλ + μ[ονα]χου Γερμανου του Σιλότει /¹¹ + Νηκείτα κε Θεοδόση τ[ῶν] Αχλάδων + Μιχαεὶλ του /¹² Παπαδοπουλου: + Ματρόνας μοναχισ⁴² - (καὶ) [...] /¹³ [Μ]ανοηλ: κ ε ...της⁴³ κε τ[ῶν] τεκνο [αὐτοῦ;...] /¹⁴ Γεώργηος [...] κε τ[ῆς] σηβηου [αὐτοῦ...] /¹⁵ [...]σου + Κοσ[μῆ];... κ[ε] τε[κνων];... /¹⁶ [...] κε τ[ῶν] τεκ[νο] αυ[τοῦ] [...] /¹⁷ ... /¹⁸ ουρπο.ί + ζεφανο ου... /¹⁹ .λοσ(;)...
 Στὸν βόρειο τοίχο τοῦ νάρθηκα:
242. *Ego nicolaus daraco* 1557(?)

χ. Καμηλιανά

- Αρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, άρ. 17)

- Στὸν βόρειο τοίχο:
 243. (*Έτους) ςϞNB (= 6952/1444) *μ(ι)χ(α)ηλ ο ζαρτζ(α)λ(η)ς* ἔγραψα⁴⁴.

40. Ξανθουδίδης, δ.π., σ. 118-9· Gerola, MV, IV, σ. 445, άρ. 18.

41. Ὁ Gerola, δ.π., συμπληρώνει ... Λέον.

42. Ὁ Gerola, δ.π., παραλείπει τὸν στίχο 11 και διαβάζει μέχρι τὸ *Ματρ*. Ὁ Ξανθουδίδης, δ.π., διαβάζει μέχρι τὸ Ἀχλάδων.

43. Ὁ Gerola, δ.π., διαβάζει (*Μα*)νοηλ ὁ Μεσαρ(ίτης)... (πράγμα πὸ ἀποτελεῖ και τις τελευταίες λέξεις τῆς επιγραφῆς πὸ διαβάζει), αλλά δὲν είναι βέβαιη ἡ ἀνάγνωση αὐτῆ.

44. Ὁ Κ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης», δ.π., σ. 193 δημοσιεύει σχέδιο τοῦ μισοῦ χαράγματος χωρίς τὴν ἀνάγνωση.

244. 1505 *adi 8 avril / hic fuit nicolaus Riza(r)do de (ser) p(etr)o*. Ἐνδιάμεσα οἰκόσημο με δκτάκτινο ἐπίκεντρο ἀστέρι ἢ ἥλιο. Ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκοσήμου τὰ γράμματα Ν R, και ἀπὸ κάτω d-b.⁴⁵ Τὸ οἰκόσημο στὸ χάραγμα αὐτὸ δείχνει νά σχετίζεται ἄμεσα με τὴν οἰκογένεια Rizado και δὲν διαφέρει αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ οἰκόσημο πὸ συναντήσαμε πιὸ πάνω (άρ. 41) με ἔνδειξη τῆς ἴδιας οἰκογένειας. Ὡστόσο ὁ γνωστός τύπος τοῦ οἰκοσήμου αὐτοῦ είναι τῆς οἰκογένειας Nadal: βαθυγάλαζο με δκτάκτινο ἀστέρι χρυσό⁴⁶.*
 245. 1536 και Μ κάτω ἀπὸ σταυρό.
 246. 1596 και σταυρός με τὰ γράμματα Ν G.
 247. 1599
 248. 1744
 249. 1745
 Στὸν νότιο τοίχο:
 250. *hic fuit po...*

χ. Κάντανος

- Άγιος Μάμας (Κατάλογος, άρ. 156)

251. *αφνζ* (= 1557) / *Μ(Η)νι ΦΕΥ/ΡΟΤΑΡΙΟΥ ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ / ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΓΕΟΡΓΙΟ(Σ) / ΒΕΡΙ/ΒΟΣ*⁴⁷
 252. *αφοδ* (= 1574) *Μ(Η)ΝΗ ΔΙΚΕΒΡΙΟσ ΚΗ / ΕΓΕΝΙΘΙ Ο ΔΟΥΛΟσ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΑΤΟΝΕΙΣ ΒΕΡΕΙ/ΒΟΣ*
 253. *αφος'* (=1576) / *Μ(Η)Ν(Ι) ΗΟΥΑΙΩ ΤΙΣ. / ΕΓΕΝΙΘΙ Ο δουλος του Θ(ε)ου ΠΑΤΕΛΕΟΣ ΒΕ/ΡΙΒΟΣ*
 • Άγία Κυριακή (Κατάλογος, άρ. 142)
 Στὸν νότιο τοίχο:
 254. *MCCCCV* (= 1405) *ADI / 8*⁴⁸
 • Άγιος Φώτης (Κατάλογος, άρ. 153)
 Στὴ χτιστὴ και εἰκονογραφημένη Άγία Τράπεζα, πάνω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ:
 255. *-IC XC*
NK ΦΧΦΠ (Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾶ, Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι)
 Κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία:
 256. *EE EE* (Ἐλένης Εὔρεσις Ἐβραίων Ἐλεγχος).

- Παναγία Μεσοπορίτισσα στὰ Τζεβρεμιανά (Κατάλογος, άρ. 141)
 Στὴν παραστάδα τοῦ νότιου τοίχου:

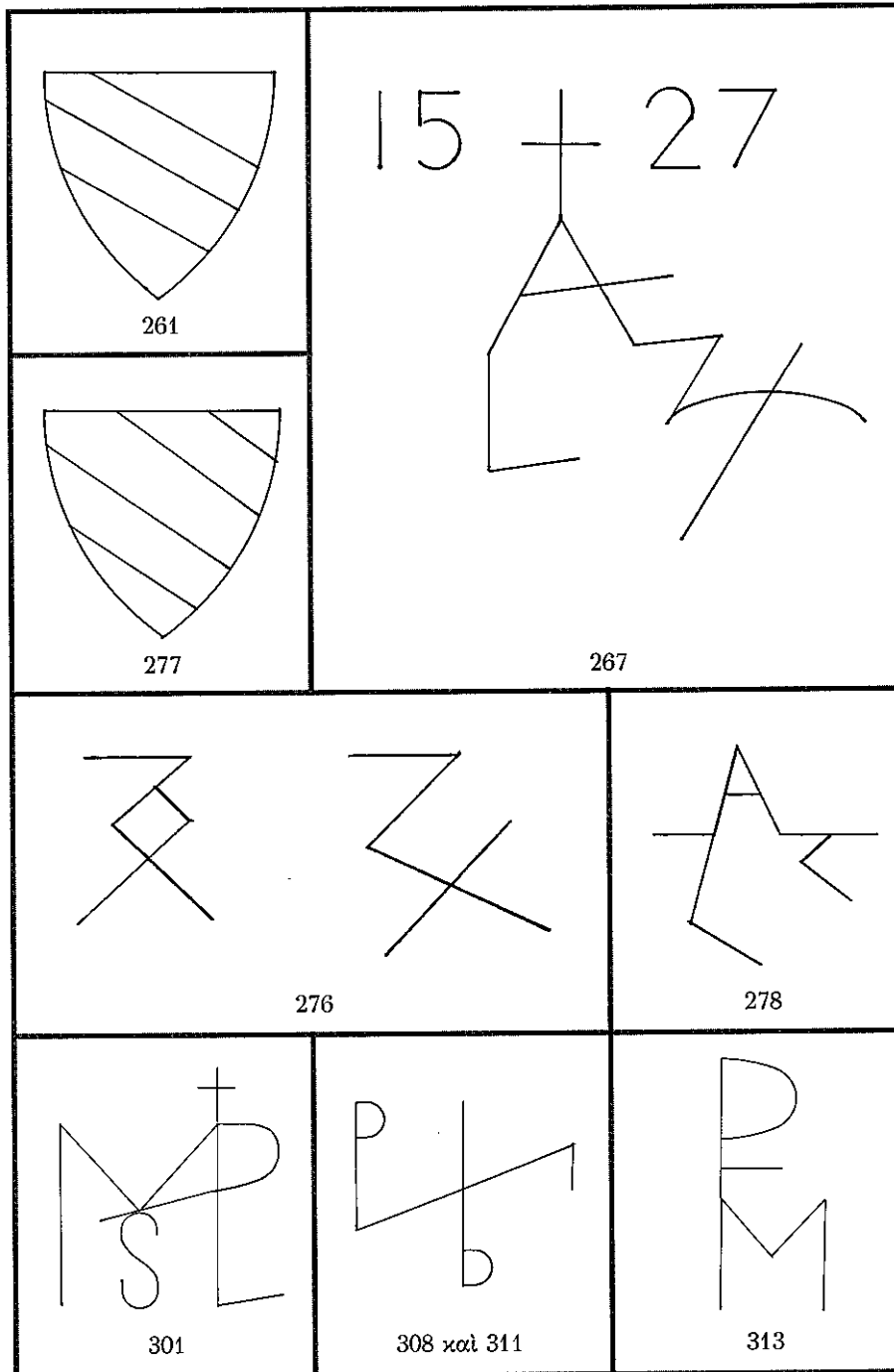
45. Ὁ Κ. Λασιθιωτάκης, δ.π., σ. 191-192, δημοσιεύει σκαρίφημα τοῦ οἰκοσήμου και τὸ χάραγμα χωρίς τὸ τελευταῖο μέρος.

46. D. Casimiro Freschot, δ.π., πίνακες 372-373 και σ. 378-379.

47. Τὸ χάραγμα αὐτὸ, ὅπως και τὰ δύο ἐπόμενα, δημοσιεύονται τελειῶς ἐσφαλμένα ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 278, άρ. 14, 15.

48. Στὸν *Κατάλογο*, σ. 38, άρ. 142, ἀναφέρεται ὑπαρξὴ χαράγματος τοῦ 1405.

257. *Tomaxin damilan 1339 (ή 1379) aprile... hic fuit.*

258. *1374 m(en)s(e) ottobr[i] die... venit hic ...to d(omi)ni p.zi qd'.npo*

259. *1374 m(en)si otu...*

260. *1379*

261. *1379 die 15 aug(usti) / .../ fuit hic.* Ακολουθεί οικόσημο με δύο τελαμώνες ο δευτέρως κατ' αίχμην. Το οικόσημο που παρουσιάζει ομοιότητα, πλην του οικόσημου της οικογένειας Καλλέργη⁴⁹, είναι αυτό της οικογένειας Γιαλινά της Κρήτης, που περιγράφεται άσημνιο με δύο τελαμώνες έρυθρούς, ενώ το οικόσημο της Κερκυραϊκής οικογένειας Γιαλινά διαφέρει μόνο στα χρώματα⁵⁰. Το χάραγμα του οικόσημου αυτού είναι όμοιο με το ύπ' άρ. 277 που άπαντά σε διαφορετικό σημείο της ίδιας έκκλησίας.*

262. *1380*

263. *138. (ίσως 1381) die iii*

264. *hic fuit giacomo*

Στό βορειοδυτικό τυφλό άψίδωμα:

265. *1484 ML*

266. *hic fuit z(or)z(i) z(o)to filii d(omi)ni Alexa(n)dr(i) / 1496 Ianuari die / xii*

267. Μονόγραμμα με σταυρό και στό κάτω μέρος τά γράμματα L, A, και Z και έκατέρωθεν του σταυρού ή χρονολογία 1527.*

268. *1532 ...*

269. *piero de sca(...) / Marzo 1567*

270. *Γιοργι καβαλαριο / 1597*

271. *15.. / hic fuit f...*

272. *TOMAAO / ζαμπουZH 1602*

273. *hic fuit MAZ*

274. *pero Testabusa*

275. *... adi 22 luio*

276. Δύο μονογράμματα με συνδυασμό τών γραμμάτων Z και X.*

277. M και L, πιθανόν συνοδούον οικόσημο με δύο τελαμώνες, όμοιο με το ύπ' άρ. 261.*

Στόν δυτικό τοίχο:

278. Μονόγραμμα με συνδυασμό τών γραμμάτων A, Z και C.*

* Άγιος Ιωάννης (στόν Τραχινιάκο) (Κατάλογος, άρ. 154)

279. Κάτω από την έπιγραφή που δημοσιεύει ό Gerola⁵¹, ή όποία είναι του έτους 6837 (= 1328-1329) διακρίνεται παλαιότερη έπιγραφή, πιθανόν σε τέσσερις σειρές, διαστάσεων 1,14x0,12 μ. Από αυτή διακρίνεται μόνο τμήμα τών δύο τελευταίων σειρών:

... μηνη απρι/λιο δ ημέρα α(;)...

49. Πβ. πιο πάνω άρ. 54.

50. Βλ. Πίνακα Κρητικών οικόσημων, Συλλογή 'Ε. Μοάτσου, Άρχεϊα Έραλδικής και Γενεαλογικής Έταιρίας Έλλάδος. 'Ι. Τυπάλδος-Λασκαράτος, «'Ιστορικά μνημεία του Ά Νεκροταφείου Κερκύρας», Δελτίον της 'Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας της Έλλάδος», 28 (1985), σ. 226-228.

51. MV IV, σ. 458.

Στήν παραστάδα τοῦ βόρειου τοῖχου:

280. Ο ΑΓΙΟΣ / ΠΑ [ΝΤΕΛΕΗΜΩΝ;]

χ. Κάτω Φλώρια

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 138)

Στὸν νότιο τοῖχο:

281. αφκγ (= 1523) μηνη νεδβριου ζ[ις] κδ εκυ<μή>θι / ο δουλος του θ(ε)ου ΓΕ/ΟΡΙΓΗΟΣ
 282. αφνα (= 1541) [ημέρα] Γ μηννη ιουν<ι>ου ζ(ις) ΙΒ'. / εκμημηθι υ δουλου του θ(ε)ου ΗΡΗ/νι πρεσβειτερησα
 283. +ΗΜΕΡΑ ΠΑΡΑ/ΣΚΕΒΕΙ/ + ,αφοβ ετος (= 1572) ΕΚΕΙΜΙΘ[Η] / Ο Δ(ΟΤΛΟΣ) Θ(Ε)ΟΤ Ο Ιω(άννης) / ο Φειλοριοτεις / εισ ζειν ιςερι / του Φλεβαρίου / μηνος εονια / η μνεμει αυτου⁵²
 284. + ἡμερα ε / εκμημηθι / ο δουλος του / θ(ε)ου μανολησ / φλοριοτις / του π[οτὲ] σαματι/σ απριλ[ίου] / Η' ετος / αφοε (= 1575)⁵³
 285. α... / υμερα ε
 286. Ημερα...
 Στὸ στήριγμα τοῦ τόξου:
 287. 1815 ιουνηου / η[λ]θε / κε προσκησιε του Αγιου

χ. Κοπετοί

• Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος (Κατάλογος, ἀρ. 165)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

288. ει(ος) ,αυθ (= 1409) Μινι δικεμβριω εἰς έ.../..λλ ΠΑΝΑΓΙΑ
 289. ετος ,αυξα (ἢ ,αυια) (= 1461 ἢ 1411) ...Κ(υ)ρ(ι)ε (;) /... ιω ιω ...s
 290. 1422 / polanis
 291. 1453 ...d(i) 14 / hic fuit...
 292. 1473... / hic fuit...
 293. 1568 (ἢ 1560)
 294. 1621 / ΠΑΝ/ΡΕ .../ ΚΑΛΟΓΡΑ
 295. ΕΓΟ Ο Κ ...ΗΣ

χ. Κουντούρα: βλ. Τροχαλοῦ

χ. Κουστογιέρακο

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 201)

Στὸν νότιο τοῖχο:

296. 1507 / hic fuit zaneto
 297. Adi 12 setebrio 1596 / ΜΑΝΟ ΜΑΖΙΚΑΝΑΡΗ
 298. + 1714 ΑΠΡΙΑΙΟ 3 ηρθΑ
 299. 1734 Φλε(βαρίου)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:

52. Τὸ χάραγμα ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Curuni, δ.π., σ. 278, ἀρ. 18, ἀλλὰ μὲ πολλὰ λάθη, ὥστε ἀποβαίνει ἀκατανόητο.

53. Καὶ αὐτὸ τὸ χάραγμα ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Curuni, δ.π., σ. 278, ἀρ. 17, ἀλλὰ μὲ λάθη καὶ παραλείψεις.

300. *Adi 5 dicembre 1500 / hic fuit petro stabuzo*

301. 1569 καὶ μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, P, S, L* κάτωθεν σταυροῦ.*

302. *ΕΓΟ Ο...*

303. *Adi ... / petro stabuzo*

Στὸν δυτικὸ τοῖχο:

304. 1498 / 22 Avosto

305. 1500 adi...

306. *hic fuit zaneto / 1502 adi 5 decebre*

307. 1547

308. Μονόγραμμα μὲ τὰ γράμματα *P, b* ἀκολουθούμενα ἀπὸ τὴ χρονολογία 1643 καὶ κατόπιν *MM*.*

Στὸ στήριγμα τοῦ νότιου σφενδονίου:

309. 1409 adi 3 novebrio / *hic fuit Iacomo z(o)to / q(uonda)m s(er) z(or)z(i)*

310. 1497 adi 22 settebrio(?) *petro stabuzo*

Στὸ στήριγμα τοῦ βόρειου σφενδονίου:

311. adi 11 avosto 1500 ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ μονόγραμμα *P, b* (ὅμοιο μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 308) καὶ μετὰ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *D, M*.*

312. *Adi 30 ott(obrio) 1514 pp(=presbyter) Furla*

313. Μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *P, L, M*.*

χ. Πλεμενιανά

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 162)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

314. +Γιόργια Βεζεράκη / ἔγραψε απο αρμενοι
 315. Γιοργια Βεζεράκη / ἔγραψε πάλι
 316. ΕΓΟ Γιάνος ΠλεσαΝος...
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 317. 1456
 318. *hic fuit ... (?) Jancharolo*

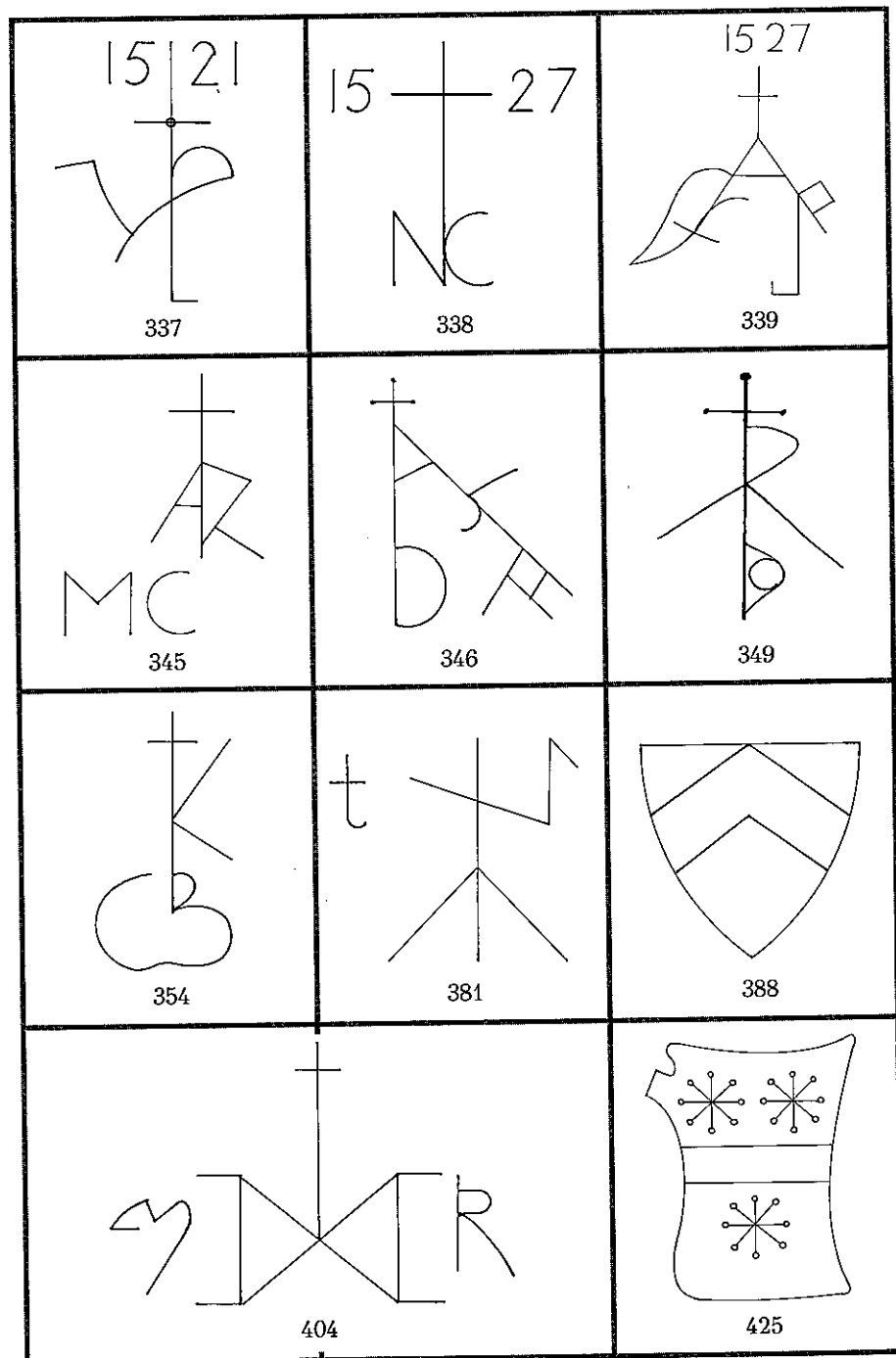
χ. Σιλαβοπούλα

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 86)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

319. 1349 aprilis ... / 13 ... / *fuit hic tomas Aba*
 320. 1360... ο(cto)br(io) 27 *hic fuit / Tomaxin damilano*⁵⁴
 321. 1381 m(en)s(e) / oct(ob)r(io) di 22 / *hic fuit nicolaus galioti*
 322. 1527 die 13 MAZO Ego / IOAN(N)ES
 323. *Tomaxin da/mila[no]*
 324. *Ego geo(r)gius de(m)lazo*
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο (νότιο τμήμα):
 325. *Ego ma(.)gio / do ma(.)*
 • Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 87)

54. Ὁ Λασιθιωτάκης, Κατάλογος, σ. 31 σημ. 32, ἀναφέρει χάραγμα: 1360 *hic Fuit Ctamatius Armitano*, τὸ ὁποῖο ἴσως ἀποτελεῖ παρανόηση τοῦ δημοσιευμένου ἐδῶ.

326. 1422 *adi 14 au(o)st(o) / Francesco abosaçi*
 327. 1426 / *hic fuit petrus / de ranieri*
 328. 1430 / *molin marinus*
 329. 1433
 330. 1437
 331. 1440 *ad 28 au(os)t(o) / hic fuit marino dodo*
 332. 1443 (ή 1445) *hic fuit marco nero*
 333. 1471
 334. *hic fuit Stefan / dondi die 12 marzo 1518*

• Σωτήρας Χριστός (Κατάλογος, αρ. 85)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

335. 1437 *d[i] 27 ... / Antonius ... / no chapela[nus ..] / seliny 19 pozi... (?)*
 336. 1518 / *hic fuit Stefani dondi*
 337. 1521 ἐπάνω ἀπὸ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *u, l (ή e)**
 338. 1527 ἐκατέρωθεν μονογράμματος με σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα *N, C.**
 339. 1527 ἐπάνω ἀπὸ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *A, F, S.**
 340. 1535
 341. 1548 / *adi 23 MARZO / hic fuit bernardi da [ci?]pro*
 342. 1580 *adi 13 mazo / hic fuit pero manoto*⁵⁵
 343. 1596
 344. 1695
 345. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *A, Z*. Ἀπὸ κάτω: *MC.**
 346. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *A, A, b, s.**
 347. *hic fuit mosio*
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 348. 1512 *die 5 ... / StAMATii*
 349. 1514 *adi 20 aprilis* κάτω ἀπὸ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *R, B (?)*. Ἐκατέρωθεν τοῦ μονογράμματος *IC* καὶ *+ IC.**
 350. 1516
 351. *adi 5 marzo 1521 / hic fuit iacomo pagano / m(iser?) piero briago*
 352. 1550 / *hic fuit / ...y dio/...*
 353. 1598 / *hic fuit antonius / CORNELius q(uondam) D(OMI)NI IOANNES*
 354. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *K, B* καὶ πιθανὸν *C.**
 355. *Hic fuit Andres port(us)*⁵⁶

χ. Σπανιάκος

- Ἁγία Μαρίνα (Κατάλογος, αρ. 122)

55. Δημοσιεύεται μερικῶς καὶ με σφάλματα ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 280, αρ. 25, ὁ ὁποῖος τὸ συνδέει με ἄλλο χάραγμα.

56. Ὁ Λασιθιωτάκης, *Κατάλογος*, σ. 30, σημ. 31, ἀναφέρει «χάραγμα τοῦ 1422», τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἐντοπίσαμε.

356. Κάτω από σβησμένη επιγραφή στην άριστερή πλευρά του Ν. τοίχου χάραγμα:
+ ΕΤΙ ζϞ.. (= 6900-6999, ήτοι 1392-1491)

Τροχαλού (κοντά στο χ. Κουντούρα)

- Άγιος Γεώργιος στην Τρούλα (Κατάλογος, αρ. 109)

Στὸν νότιο τοῖχο:

357. 1362 / *hic fuit Ioanes Nani*⁵⁷
358. 1368 27... / *hic fuit* ...
359. 1407 *adi XII Ego granalo / zio(r)zi* ...⁵⁸
360. 1438 *di 3 nouebrio marci decanlal castelano*⁵⁹
361. 1443 / *hic fuit menado / q...* *dii*
362. 1449 *di XXII avrile hic fuit h(e)m(manue)l mudaçio*
363. 1555... *Stamatis catitaris(?)*
364. *hic fuit raniero mudaçio*
365. ... *mudaçio*
366. *Ego Nichoieto Xeriti*
367. *P(ero) mudaçio*

Ἡ κτιτωρική επιγραφή τοῦ ναοῦ (MV IV, 441 αρ. 14, χωρίς χρονολόγηση) ἐνδεχομένως νὰ ἔχει χρονολογία ζϞπα (= 6981), δηλ. 1473, ἂν καὶ τὸ ψηφίο π δὲν εἶναι βέβαιο.

Ἐπαρχία Κυδωνίας

χ. Καράνου

- Παναγία (Κατάλογος, αρ. 821)

368. Ἐπιγραφή στὸν βόρειο τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο σὲ 15 γραμμές. Διαστάσεις περίπου 63 x 60 ἐκ., ὕψος γραμμάτων 2-2,5 ἐκ. Μεγάλο μέρος τῶν τεσσάρων πρώτων γραμμῶν εἶναι κατεστραμμένο:
¹+ *Ανιει[ορ]ήθη καὶ εἰκονογραφῆθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ... ὕπερ|²εὐλογ[η]μένης ...|³Μαρια τ[...]| κ(αὶ) ἐξο/⁴δου το<ν> κα[τ]ω γεγραμμένων; ...]ου, Νικολα Σκανταλη, /⁵Μιχελέτο Προτοκου[νηγό...] Νικολ(η) Δηβαδαρη, Νικολ(η) Δη/βαδαρη, Παν(τε)λλ(η) Διβαδαρη, Γεωργ(η) Κυγα[...], Γεωργ(η) ἀχλάδη, Παν(τε)λλ(η) /⁷Συδεροπουλ(ο), Γεωργ(η) Κυριάνη, Νικολ(η) Ρουβα, Νικολ(η) Βερηβω, Κών/⁸ζα Κουμερκα μπισθη, Μιχ(α)λλ Πέντακτένη Καρτζακου(τ;), Νική(α) Ρομα/⁹νητη, δημητρ(η) παρτζαλη, Θετεκου Κουμερκ(α) Κουτρολογ(ε)οργη, Γεωργ(η) /¹⁰Προτοκηνηγω, δημητρ(η) βερηβω, Κως(α) Γεωργ(η) Σιδεροπουλ(ο) (και;) Θε /¹¹τοκου Μουσουρένα \ καὶ λέω σιδεροπουλ(ο)/¹². Ὅπως εὑροσιν ἐν ημ(ερα) κρησεος /¹² τὸ ὄνομα σου θε(εσο)κε παρθ(ε)ν(ε). – Σεπτεβρίω κθ ,αΦος(;) /¹³ ἡμερα κυριακή δυνοσ(ος) τοῦ ἡλίου. – ἡστ[ορ]ή[θ]η /¹⁴[...] παρεμου τοῦ ἐν αμαρτιες π[ολλ]αῖς;..|
Ἡ χρονολογία ἀντιστοιχεῖ στὴς 29 Σεπτεμβρίου 1576. Ἡ τελευταία γραμμὴ, ὅπου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, εἶναι ἀσβεστωμένη καὶ δὲν διακρίνεται τίποτε.*

57. Ὁ Curuni, δ.π., σ. 281, αρ. 33, τὸ συνδέει ἐσφαλμένα μὲ τὸ ὑπ' αρ. 366, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχει διαβάσει σωστά.

58. Πβ. Curuni, δ.π., σ. 281, αρ. 33α μὲ διαφορές.

59. Δημοσιεύεται ἐσφαλμένα ἀπὸ τὸν Curuni, δ.π., σ. 281 αρ. 31.

60. Στὸ διάστιχο.

χ. Μεσοκλά

- Χριστὸς (Κατάλογος, αρ. 58)

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα:

369. *hic fuit p(res)b(yte)r lucas de / nigropo(n)te die / 8 / aprilis / 1477*
370. *Ego angolo dott(o) ...*
371. *Ego hem(a)n(uel) ageloto*
372. *Ego hemanuel danam... /...*
373. ... *petrus damilas*

Στὸν νότιο τοῖχο:

374. *m468 (= 1468) adi 18 majo / Fuit Hic p(res)b(y)t(er) donti / zaga (ἢ zago) de pistola*
(sic, πιθανὸν de Pistoia)
375. *pero delaorean*

χ. Πλατανιάς

- Άγιος Γεώργιος στὰ Δρακιανὰ

376. Κεφαλαιογράμματη επιγραφή στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας:
¹ΕΤΕ/²ΛΙΘΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ /³[...] ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΘΛΟΦΟΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ /⁴ [...] ΔΙ ΕΞΟ/ΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ Β[...]/⁵ [...] ΤΗΣ ΘΕΙΓΑΤΡΟΣ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΙΑΣ /⁶[...] ΑΥΤΗΣ. ΕΚ ΤΗΣ ΕΝΚΑΡΚΟΥ [...] /⁷ [ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ] ΤΟΥ ΚΥ(ΡΙΟΥ) ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΣΟΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ /⁸ Ι(Η)ΣΟΥ Χ(ΡΙ)ΣΤΟΥ. ΕΝ ΕΤΟΣ ΑΦΜΕ /⁹ ΓΕΝΑΡΗΟΥ ΣΤΑΣ /¹⁰ ΚΘ Γεναρίου 29
Ἡτοι 29 Ἰανουαρίου 1545.

χ. Πύργος Ψιλονέρου

- Άγιοι Απόστολοι

377. Ἐπιγραφή σὲ εἰκόνα ἀπὸ καμβὰ ποὺ εἰκονίζει τὸν Πανάγιο Τάφο: ΧΑΤΖΗ / ΜΙΧΑΛΗ / ΠΡΟΣΚΙΝΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΤΑΦΟΥ /1792
378. Ἐπιγραφή στὴ βάση τοῦ σταυροῦ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τέμπλο:
ΑΝΚΕΝΙΣΗCAN ΤΑ ΠΑΡ'ΟΝΤΑ ΔΙΑ / ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΝΔΕΣΤΜΟΤΑΤΟΥ / Π(Α)Π(Α) ΚΥΡ ΜΑΝΟΥΗΛ Κ(ΑΙ) Τ(ΩΝ) ΔΟΙΠ'ΩΝ / ΕΝΟΡΙΤ(ΩΝ) Τ(Η)Σ ΑΓΙΑΣ ΜΟΝΟΤ(ΩΝ) ΑΓΙ(ΩΝ) ΑΠΟΣ'ΟΛ(ΩΝ) ΕΙΣ ΜΝΗΜΟCΙΝ(ΩΝ), / ΑΥΤ(ΩΝ) + 1800.

χ. Σκονίζος

- Άγιος Αντώνιος (Κατάλογος, αρ. 53)

Ἐπιγραφή στὸ ἀνώφλιο τῆς εἰσόδου:

379. *αφξς (=1566) ΜΙΝΙ CΕΤΕΒΡΙΟΥ ΑΝΑΚΕΝΙCΤΙ Ο ΑΓΙΟC ΝΑΟC ΤΟΥ / ΜΕΓΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΔΕC Ο ΠΑΠΑC ΚΙΡ ΝΙΚΟΛΑC Κ(ΑΙ) ΚΙΡ ΚΟCΑΝΤΙ / ΚΑΜΙCΑΔΕC*
Στὸ ἀγιοθύριδο:
380. *+Ι(Η)Χ(ΟΥ)C Χ(ΡΙ)CΤΟ)C+*

Ἐπαρχία Ἀποκορώνου

χ. Ἀλίκαμπος

- Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Κατάλογος, ἀρ. 75)
Στὸν νότιο τοῖχο:
- 381. 1401 di 29 zugno tomfado de cha[n]al καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ ποὺ καταλήγει σὲ τρίαινα καὶ ἐκατέρωθεν τὰ γράμματα *t, d*.*
- Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 382. ἌΓΙΕ ΓΕΩΡΓΙ(Η) ΒΟΗΘΗΜΙ (;)
- 383. *hic fuit Blasius ...*

χ. Κυριακοσέλια

- Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 62)
Στὸν βόρειο κλίτος, στὴν πρὸς ἀνατολὰς πλευρὰ τῆς παραστάδας:
- 384. 1388 die 8 d(i)zibri / *hic fuit tomado de chanal q(uondam) mis(er) ...* καὶ μονόγραμμα ὅμοιο μὲ τὸ ὄπ' ἀρ. 381.
- 385. 1397 di 19 luio [T]omad[o] d[e] canal q(uondam) miser ... et c(on) mio Fio mi(ser) Pet[r]o
- 386. 1400 july 7 / *hic fuit antonus / zancharol q(u)ndam d(omi)ni / pt y (= patry?) familias*
- 387. 1400 / *hic fuit / pero massollo*
- 388. 1418 di 17 nov(e)br(io) / *hic fuit antonius / de morono q(uon)d(am) d(omi)n(i) ma(r)zi.*
Ἀκολουθεῖ οἰκόσημο μὲ ἀμείβοντα κατὰ κορυφήν. Τὰ γνωστὰ οἰκόσημα τῆς οἰκογένειας Morona, Moroni, Morone εἶναι διαφορετικά⁶¹. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἄγνωστη παραλλαγή. Τὸ συγκεκριμένο πάντως ἔχει ὁμοιότητα μὲ τὰ οἰκόσημα τῶν οἰκογενειῶν Decanale, Renier, Savorgnan, Trivisan.*
- 389. 1431 die 6 april / *hic fuit antonius mudan(i)ottis / de s(er) lunardo*
Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 390. 1397 adi do de llugio / *hic fuit manoly premata*
- 391. 1397 adi xxviii luyo / *hic fuit manoli .ag.../pulo*
- 392. 1400 mcx (?) / *ihc Fuit / pero massollo*
- 393. 1415
- 394. 1416 di 9 / *mayy de chanal Fio d(e) q(uondam) (?) antonie*
- 395. .αυκα (=1421)...
- 396. 1464 di 14 otobr / *hic fuit andre*
- 397. 1719
- 398. *hic fuit georgius / Vizamano(?)*
- 399. *hic fuit Bonavigo volpe (ἢ dolpe)*
- 400. *hic fuit Antonius / de molin*
- 401. *hic fuit Ioa(nis;) zancharol*
- 402. Ητο απριλις /is κδ / ... / ... ατρου χρονου .../...
- 403. Ἑλληνικὸ χάραγμα ποὺ πιθανὸν ἀναφέρει ἡμερομηνίες τοῦ Πάσχα
- 404. Μονόγραμμα μὲ σταυρὸ καὶ ἐκατέρωθεν τὰ γράμματα *n* (ἢ *m*)-R.*
Στὸν νότιο τοῖχο:
- 405. 1362 m(en)s(e) m(a)y die 20 / *Tomaxin de milano*⁶²

61. G.B. Crollanza, *Dizionario storico-blasonico*, ὁ.π., σ. 179.

62. Ἀπαντᾷ δύο φορὲς στὸν νότιο τοῖχο.

- 406. 1374 di 6 m(en)s(e) jue / *hic fuit Iho(annis) moro*
- 407. 1382 m(en)s(e) aprilio die ultimo / *hic fuit o(r)pichus mudazio castellan / bicornae*
- 408. 1388 dy 8 d(i)z(b)ri / *tomado de chanal*⁶³
- 409. 1393 di pri To/mado de / canal (con)/ mea(?)...
- 410. 1395 di 31 z...
- 411. 1408 adi 7 jugno / *hic fuit geo(r)gius madiotto*
- 412. di 17 gug(no) / 1408 *hic fuit ... / debaris (con) d(omi)no p(atre) nicolo / vassalo vicario canee*
- 413. 1408 di 17 junio / *hci fuy marnylo / di chanal / de chi[o?] f(i)g(li)o s(er) Antonyo*
- 414. 1408 die 1 [oit]byo / *hci fuy mane.lo / de chanal ... / mari plaxia*
- 415. 141. [.. di]z(b)ri 28 / *Ic fuit ...s habramo*
- 416. 1410 m(en)s(e) / mazo di 27 / *hic fuit iohanes / zanchariol q(uon)da(m) ...*
- 417. 1410 di 27 n[ove]briol / *hic fuit Ectore / eponenti(?) d(omi)no d.[ca?]/hali petro cos/nyo cryte*⁶⁴.
- 418. 1418 m(en)s(e) S(e)t(e)br(i) / *hic fuit nicolaus de molin*
- 419. 1419 de
- 420. 1429 adi 10 avrili / *hic fuit Leonardus massolo / de mia propio*
- 421. MARCO / QUERINI
- 422. MAGNO Vagiris (?)
- 423. *hic fuit nicholaus*
- 424. π(α)πα
- 425. Scudum gothicum χωρισμένο κατὰ ζώνη. Τὸ πρῶτο φέρει δύο ὀκτάκτινα ἀστέ-ρια καὶ τὸ δευτέρου ἓνα. Πιθανότατα οἰκογενείας Angarani, ποὺ περιγράφεται: βαθυγάλαζο ζώνη ἐρυθρά, ἀστέρια χρυσά⁶⁵. Ἐπάνω ἀναγράφεται φράση ἢ ρητὸ ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναγνωστεῖ.*
- 426. Μονόγραμμα μὲ τρίαινα καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *N, f*.*
- 427. Μονόγραμμα μὲ σταυρὸ ποὺ τέμνεται λοξὰ καὶ ἐκατέρωθεν τὰ γράμματα *z, m*.*
- 428. Μονόγραμμα μὲ τρίαινα καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *t, i(?)*.*
- 429. Μονόγραμμα παραλλαγή τοῦ γράμματος *q*.*

• Ἅγιος Μάμας

430. METANOIA ΓΕΡΟΝΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ

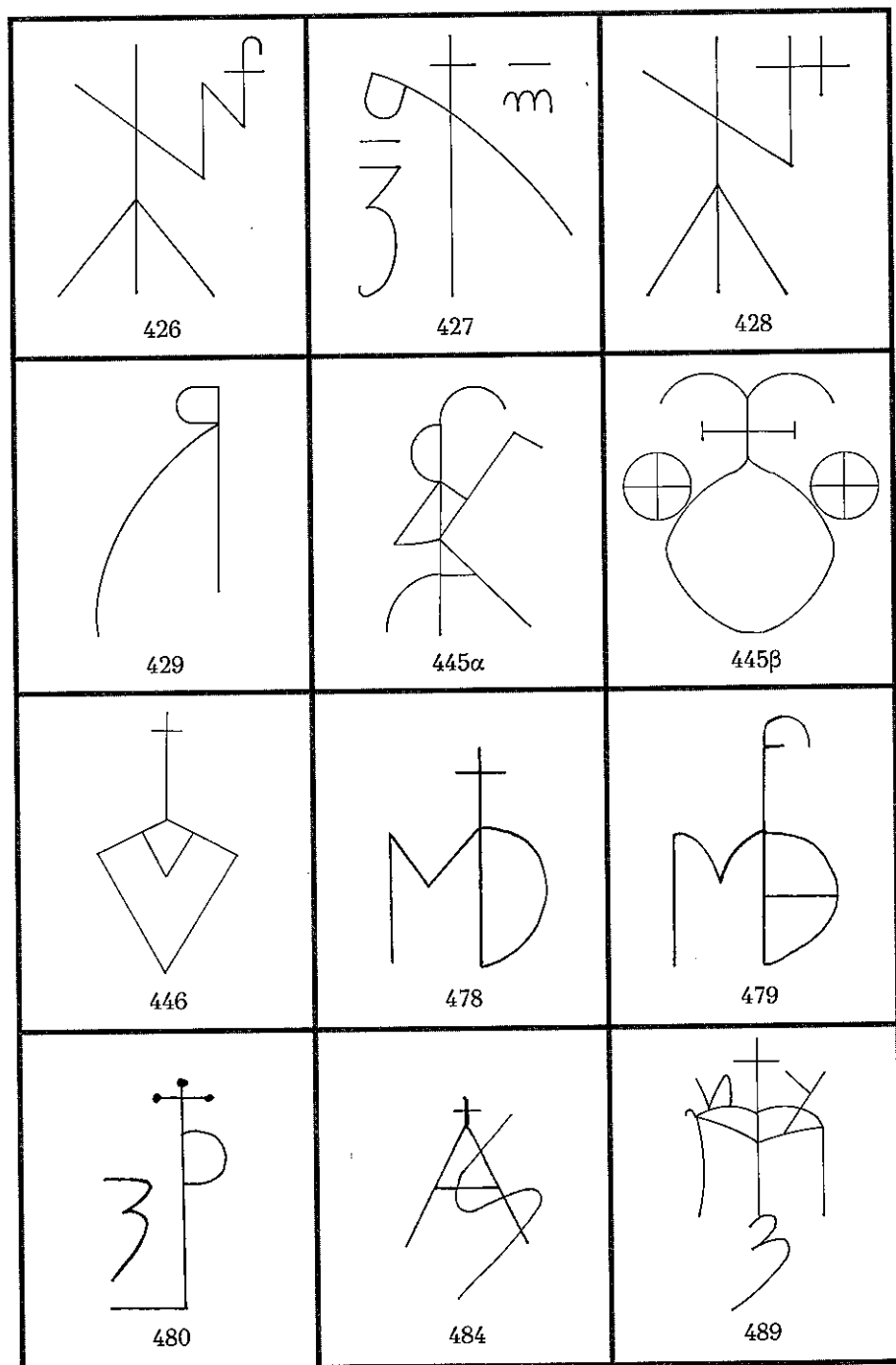
χ. Πεμόνια

- Ἅγιος Γεώργιος
Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
- 431. 1423 di 24 febr
- Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 432. .αβ̄ῑε (=1415) μι(νι) αυγου(σου) ιθ / ... Αρκολεος
- 433. .αφκε (=1525) μνηη απρήλη .. / ... κς.ου / ...

63. Ἀπαντᾷ ὁμοίως μὲ μικρὲς διαφορὲς καὶ στὴν παραστάδα τοῦ βόρειου τοῖχου.

64. Τὸ χάραγμα αὐτὸ διαβάζεται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ἀλλὰ τὸ νόημα δὲν εἶναι σαφές. *Eponenti* ἴσως νὰ ἐννοεῖ *exponenti*(;), ἐνῶ τὸ *cosnyo cryte* πιθανότατα ἀναφέρεται σὲ *consiliario Crete*.

65. D. Casimiro Freschot, ὁ.π., πίνακες 244-245, σ. 244-245.

434. *hic fuit MARIO / ZATZO(?) ADI 14 MAZO / DE l ano 1533*

435. *Sto tellos dheo / to onoma parthena / vvidhis emu ista chama(?) / mimo astis ame sibathise mou*

436. *Sto tellos theotoche mu / parthena mu thise m(u) / thama mono stis ... / .mu⁶⁶*

437. Ἑλληνικὸ χάραγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται μόνο τὰ ἐξῆς: *Ετι ἀρο(υ)ση σου / μελο.ρ..ησ μου / και δι εἰσ κατ... / ... θεῖσ εὐχα(σ). / so τῆ ἀρ... / ... μολιὰ*
Στὸν νότιο τοῖχο:

438. *1371 di XVIII ...io ... o veneris(?) / ...*

439. *Hso onoma to(v) πατροσ / hirs...*

440. *zotto figllio Archoleo*

χ. Στόλος

• Ἅγιος Ἰωάννης (Κατάλογος, ἀρ. 60)

441. Κατεστραμμένη στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιγραφή στὴν ἀντηρίδα τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ νοτίου κλίτους. Μέγιστο σωζόμενο μήκος 66 ἐκ., ὕψος 29 ἐκ., ὕψος γραμμάτων 2,5 ἕως 4 ἐκ.

[Ἀνα]καινισι κ(αι) ανισορι(θι) / [ὁ π]αν[σε]π[τος ναὸς τ]ου ηγαπημ[ένου] / [...ἐ]πισηθιου Ιω(άννου) του [θεολόγου, διὰ ἐξόδου] / [π]ιου και μοχθου παπα οικ(ονό)μου /⁵ Νικολη Μου[...]

Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νοτίου κλίτους τὰ χαράγματα:

442. *1379 / Tomad(o) / ...us*

443. *[Γ]οmaxin Damila*

444. *Ego boniis navo.us*

445. Δύο σχέδια, τὸ ἓνα μὲ ἀδιευκρίνιστο σύμπλεγμα γραμμάτων.*

446. Ρομβοειδὲς (γυναικεῖο) οἰκόσημο, στὸ πεδίο σφήνα, τρίγωνο ἀνεστραμμένο βασιζόμενο στὴν κορυφή, μὲ τὴν κορυφή πρὸς τὰ κάτω. Σταυρὸς ὡς λοφίο. Δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ ταύτισή του.*

Στὸν βόρειο τοῖχο:

447. *hic fuit p(resbyter) ... (?)*

448. *Θε(ο)δογλος Φραδελο οχτοβριου / ... .αυσα (=1471) ινδ. ιδ(,;)*

449. 1738

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Ἐπαρχία Ρεθύμνης

χ. Κάτω Βαλσαμόνερο

• Παναγία (ἔρειπωμένη)

Στὸν νότιο τοῖχο:

450. *.αιψ((= 1707) / μινί ... / ... ορα Γ*

66. Τὰ χαράγματα ὑπ' ἀριθμ. 435 καὶ 436 εἶναι δύο –καὶ τὰ πιδ ἐνδιαφέροντα– ἀπὸ τὰ συνολικὰ τρία ἢ τέσσερα (τὰ ἄλλα εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθμ. 10 καὶ 13) ἑλληνικὰ χαράγματα τὰ ὁποῖα γράφονται μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες.

Ἐπαρχία Μυλοποτάμου

χ. Ἁγιά

- Ἅγιος Φώτης καὶ Ἀκίνδυνος (Κατάλογος, ἀρ. 274)

Στὴν ἀπόληξη τοῦ βόρειου τόξου:

451. 1456 adi... / hic fuit ge[org]ius ...] / di camino de ...⁶⁷

452. 1587 ἡ Αυοστο καὶ μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων L, P, s καὶ πι-
θανὸν I.

453. hic fuit ...

χ. Ἅγιος Μάμας

- Ἅγιος Μάμας (Παναγία) (Κατάλογος, ἀρ. 285)

Στὸ ἱερό:

454. αχλη (=1638) μηνί Μαρτιου ι / εγω ... ο δουλος του / Θεου παπα κο[νστ]αντις
δα[φνο]μιλις

455. μηνί μαρτιου / ... νη ηθα /δουλος παπα /...

χ. Καστρί

- Ἅγιος Στέφανος στὸν Κούκουνο (Κατάλογος, ἀρ. 280)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

456. 1575 ἐκατέρωθεν μονογράμματος μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων Z, A.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ:

457. 1677 / ΓΕΝΑ/ΡΙΟΥ ΤΙ / [Γ]ΕΡΕΡΙC / [Ε]ΚΗΜΙΘΙ⁶⁸

Στὸν δυτικὸ τοῖχο (B. τμήμα):

458. +ΕΤΙ ΑΥΟΓ (= 1473) μ(ην)ι Ιουν[ι]ο εις ταις Γ ευλογηθη τον Γεορ... / του ... παπα
... η καλη

459. ... μ(ην)ι δι[κ]εμβ[ρ]ίου εις ταις κε ευλογηθη / ... παπα ...

Στὸν νότιο τοῖχο:

460. ... συχωρησον ημας ... α[φ]ο[ρ]α[ς] (= 1577)

461. + ΕΚΤΜΗ/ΘΗ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΘC / ΜΑΡΙΑ ΔΕ ΤΕΡΕΓΕΝΑ ΕΙC ΤΗ / ΠΕΝΤΕ ΗΚΟCΤΙ
/ ΤΟΥ / ΓΕΝΑ/ΡΙΟΥ ... αφπβ (= 1582)

462. εις τας α(;) του / μαρτιου / αχ (= 1600)

463. αχξδ (= 1664)

464. 1677

465. (ἴχνη χρονολογίας) / εις τας β' του Φλεβα/ριῖ εις τήν υπαπ[αν]/την του κ(υρί)ου υμον
Η ΧC / ελιτρο(γ)ησα

Στὸν δυτικὸ τοῖχο:

466. Εις ΑψοΓ (= 1783) / Μαίω ΙΓ / 7ίου ζ (καὶ ἄλλες δυσανάγνωστες ἡμερομηνίες).

- Παναγία

467. Ἐπιγραφή σκαλισμένη στὸν δεύτερο ἀπὸ τὰ δυτικὰ πεσσὸ τῆς βόρειας κιονο-
στοιχίας:

67. Ὁ Λασιθιωτάκης, Κατάλογος, σ. 54, δημοσιεύει ἐδῶ μόνο τὴ χρονολογία αὐτοῦ
τοῦ χαράγματος.

68. Ὁ Κ. Καλοκύρης, «Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα ἐκ μεσαιωνικῶν μνη-
μείων Κρήτης», Κρητικά Χρονικά, 5 (1951), σ. 341 ἀνέγνωσε 1671 Γενάρη. Ἡ κτιτορικὴ
ἐπιγραφή ποὺ δημοσιεύει ὁ ἴδιος, σ. 341, ἔχει σήμερα ἐξαφανιστεῖ.

ΕΠΤΑΚΙCΧΗΛΙΟCΟ ΠΕΝΤΑΚΟCΙΟCΟ ΤΕCΑΡΑΚΟΝ/ΤΑ ΤΕCΑΡΑ ΕΤΗ
ΕΤΕΛΙΟ/ΘΙΝ Ο ΒΗΟC ΤΟΥ ΕΒΓΕΝΙ ΑΡ/ΧΟΝ ΚΗΡ ΙΟΑΝΤ ΤΕΜΕ/ΓΖΟ

Τὸ «ἐπτακισχιλιοστὸ πεντακοσιοστὸ» ἀναφέρεται στὴ χρονολογία, ἐνῶ τὸ «τε-
σαράκοντα τέσσαρα ἔτη» πρέπει νὰ ἀφορᾶ τὰ ἔτη ζωῆς τοῦ ἀναφερόμενου
ἄρχοντα. Ἡ χρονολογία 7500 ἀπὸ κτίσεως κόσμου εἶναι ὅμως προφανῶς λαν-
θασμένη. Πιθανότατα ὁ ὀλιγογράμματος χαρακτὴς ἤθελε νὰ γράψῃ ὄχι «πεν-
τακοσιοστὸ» ἀλλὰ «πεντηκοστὸ», τουτέστιν 7050 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλαδὴ
1542. Οἱ Demezzo εἶναι γνωστὴ οἰκογένεια φεουδαρχῶν τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ
Αὐδανίτες.

χ. Μαργαρίτες

- Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος

Στὸν νότιο τοῖχο, στὴν ἀπόληξη τοῦ δυτικοῦ τόξου:

468. αφξ (= 1590)

Στὸν νότιο κεντρικὸ πεσσό:

469. 1462 adi 6 αυοστο

470. + ιω [άννης;] αφ (= 1500) ΙΟΥΝΙΟΥ ΚΙ

Στὸν βόρειο πεσσό:

471. εις αφκ (= 1520) εν μΗνι Γεναρίου Γ / εκ[οι]μιθι ο δουλος του θεου Γεωργιος / ...

472. + αχκα (= 1621)...

473. Σὲ ἀρκοσόλιο στὸν Ν. τοῖχο, ἐπιγραφή διαστάσεων 17,5 x 51,5 ἐκ., περιβαλλό-
μενη ἀπὸ κόκκινη ταινία πάχους 3 ἐκ. Ὑψος γραμμάτων 1,5-3 ἐκ.

+ αχΜΕ. / ΕΓΕΝΕΤΟ ΤΩ ΠΑΡΩΝ ΠΥ/ΕΙΔΙΟΝ ΔΙΑ ΉΕΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) / ΔΑΠΑΝΙC
ΤΟΥ ΑΙΔΕCΙΜΟΥ / Π(ΑΤ)Ρ(Ο)C ΝΙΚΟΔΑΟΥ Τ(ΟΥ) / Κ(ΑΙ) ΘΥΤΟΥ ΤΟ ΔΕ ΚΑΤΑ
ΚΟC/ΜΟΝ ΠΡΕΔΙΚΑΡΙC. / ΕΚΟΙΜΗΘΙ ΔΕ Κ(ΑΙ) Ο ΉΓΓΟΝΟC ΑΤΤΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟC / ΕΝ ΜΗΝΗ ΑΥΓΟΥCΩ ΕΙC / CΑC ΙC.

Ἡ ἀναφερόμενη χρονολογία εἶναι 16 Αὐγούστου 1645. Ἐν συνεχείᾳ τῆς ἐπι-
γραφῆς ὑπάρχει σημειωμένο πιθανότατα μὲ κάρβουνο:

474. ἐΚΗμΗΘΗ ο Δουλος του / Θ(ε)ου [...]ΝοC ΙΕΡΕΥC / [...] Μοναχ(ο)C

χ. Πηγὴ

- Ἅγιος Γεώργιος στὸν Νίσπιτα (Κατάλογος, ἀρ. 828)⁶⁹

Στὸν βόρειο τοῖχο:

475. adi 1411 / Hic fuit georgius BARBARIGO⁷⁰

Στὸν νότιο τοῖχο:

476. αφμα (= 1541) / οκτ[ωβρί]ου κξ ημερα ζ ...

477. Στὸν νότιο τοῖχο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ὑπάρχει κτιτορικὴ ἐπιγραφή σχεδὸν τε-
λείως ἐξίτηλη σὲ ἔντεκα ἀράδες, διαστάσεων 36,5 ἐκ. ὕψος x 30 ἐκ. πλάτος καὶ
ὕψος γραμμάτων 2-3 ἐκ. Στὶς γραμμὲς 10 καὶ 11 ὑπῆρχε ἡ χρονολογία, ἀπὸ τὴν
ὁποία τώρα διακρίνονται μὲ μεγάλη δυσκολία τὰ ἐξῆς:

...ΜΒ ΕΝ ΜΗΝΗ΄ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ Α(;) / ΗΜΕΡΑ Ε ΩΡΑ C

Τὰ ΜΒ (= 42) εἶναι τὰ τελευταῖα ψηφία τῆς χρονολογίας, ἀλλὰ ἄγνωστο ἂν πρό-

69. Ἡ ἐκκλησία τοπικὰ ἀναφέρεται ὡς Ἅγιος Νικόλαος.

70. Ὁ Κ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθήνα 1957, σ. 45,
ἀναφέρει μόνο τὴ χρονολογία 1411.

κείται για τὰ δύο τελευταία ψηφία χρονολογίας ἀπὸ Χριστοῦ (1442, 1542) ἢ εἶναι τὸ τέλος μιᾶς χρονολογίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου.

χ. Πρίνος

- Ζωοδόχος Πηγή

Ἔλα τὰ ἀναφερόμενα χαράγματα βρίσκονται στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Στὸ ἀνώφλιο τῆς Δ. εἰσόδου ὑπάρχουν χαραγμένα ἀρκετὰ μονογράμματα καὶ σταυροί. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ μονογράμματα ἐπαναλαμβάνονται περισσότερο ἀπὸ μία φορά:

478. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, D*.*

479. Παρόμοιο με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, D, F*.*

480. Τὰ ἀρχικά *Z, P* με σταυρὸ στὴν κάθετη κεραία τοῦ *P*.*

481. Τὰ ἀρχικά *I.N.BI*

482. Τὸ γράμμα *b* με σταυρὸ στὴν κάθετη κεραία.
Στὴ ΒΔ γωνία τῆς Δ. κεραίας τοῦ ναοῦ.

483. ... *aῦ* (= 1400)⁷¹

484. Μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *A, S* καὶ σταυρὸ πάνω ἀπὸ τὸ *A*.*

485. Μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, C, B* καὶ *Z* με σταυρὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ *M*.*

486. Μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *S* καὶ πιθανὸν *G*.*
Στὸ ἀνώφλιο τῆς Α. εἰσόδου:

487. Συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων *A, M* καὶ ἴσως *X* με σταυρὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ *M*, καὶ στὴ συνέχεια: *ZP MDC XIV* (= 1614)⁷².

χ. Χελιανὰ

- Ἅγιος Γεώργιος

488. Κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὰ δεξιὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ. Σῶζονται οἱ 12 τελευταῖες σειρές. Διαστάσεις 22x62 ἐκ., ὕψος γραμμάτων 4 ἐκ. περίπου.
¹... ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΗΩΣ / ²...ΒΟ ΠΗΓΟΥ ΤΟΥΝΟΜΑ ΜΥ / ³[ΧΑΗΛ;] ...ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ / ⁴ ΠΟΛΛΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (ΜΟΝΑΧΟΥ) ΑΘΑΝΑΣΙ(Α)C (ΜΟΝΑΧΗC) ΝΙ / ⁵ΚΟΛΑΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΟΥΚΙΑΝΟΥ ΑΜΑ ΣΥΜΒΙΩ ΚΑΙ / ⁶ΤΕΚΝΟΙC ΤΟΥΝΟΜΑ ΚΑΦΑΤΟΙ ΙΩ(ΑΝΝΗ) ΤΩ ΚΟΥ / ⁷ΡΑΤΟΡΟΠΟΥΛ(Ω) ΑΜΑ ΣΥΜΒΙΩ ΝΙ(ΚΟΛΑΩ) ΤΩ ΕΡΗΜΟ / ⁸ΔΕΝΔΡΑ ΑΜΑ ΣΥΜΒΙΩ ΜΙΧΑΗΛ ΤΩ / ⁹ΜΑΝΚΑΝΑΡΙ ΑΜΑ ΣΥΜΒΙΩ Κ(ΑΙ) ΤΕΚΝΟΙC / ¹⁰ΙΩ(ΑΝΝ)ΟΥ ΤΟΥ ΛΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΑΜΑ ΣΥΜΒΙΩ: ΜΙΧΑΗΛ ΠΑ / ¹¹ΤΝΙΑ Κ(ΑΙ) ΜΑΝΟΥΗΛ Κ(ΑΙ) ΚΑΛΗΠΑΝΟΥ / ¹²ἔ(ουc) cωκζ ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟC) ζ ΜΗΝΙ αυ(ουcω) α'

Καὶ σὲ πεζῇ μεταγραφῇ:
¹.....Μακαρίου ηὼς (=υἱὸς) / ² .....βο πηγ(ου) τοῦνομα Μυ- / ³[χαηλ;]..... διὰ κόπου καὶ ἐξόδου / ⁴ πολλοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ, Ἀθανασίας

71. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε τίποτε ἄλλο μετὰ τὸ «ῦ», ὅποτε σὲ αὐτὴ τὴν περίπτω-
ση εἶναι πιθανὸν αὐτὸ τὸ χάραγμα νὰ ἀποτελεῖ τὸν παλαιότερο *terminus ante quem*
γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ.

72. Χάραγμα τοῦ 1521 σὲ γωνιόλιθο στὴ ΒΔ γωνία τῆς Β. κεραίας τοῦ ναοῦ δημο-
σίευσεν ἡ Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τῆς Ζωοδόχου
Πηγῆς στὸν Πρίνο Μυλοποτάμου», *Κρητικὴ Ἔστια*, περ. Δ', 2 (1988), σ. 75.

μοναχῆς, Νι / ⁵κολάου καὶ Δουκιανῶ ἄμα συμβίω καὶ / ⁶τέκνοιc τοῦνομα Καφάτοι, Ἰω-
άννη τῶ Κου / ⁷ρατοροπούλω ἄμα συμβίω, Νικολάω τῶ Ἐρημο / ⁸δενδρᾶ ἄμα συμβίω,
Μιχαῆλ τῶ / ⁹Μανκανάρη ἄμα συμβίω καὶ τέκνοιc, / ¹⁰Ἰωάννου τοῦ Λαβαντινοῦ ἄμα
συμβίω. Μιχαῆλ Πα / ¹¹τνια (ἢ Πατινᾶ) καὶ Μανουῆλ καὶ Καληπανοῦ. / ¹² Ἔτουc
cωκζ, ἰνδικτιῶνοc ζ, μηνὶ Αὐγουστῶ α'.

Ἐ Αὐγουστοc τοῦ ἔτουc 6827 ἀπὸ κτίσεωc κόσμου ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτοc 1319,
ἀλλὰ ἡ ἰνδικτιῶνα εἶναι 2α καὶ ὄχι 7η, ὅπουc λανθασμένα ἀναφέρεται στὴν ἐπι-
γραφή⁷³.

Στὸν βόρειο τοῖχο τὰ χαράγματα:

- 489. 1452 *μηπίο 3* πάνω ἀπὸ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ πιθανὸν συνδυασμὸ τῶν
γραμμάτων *n, y, z, M*.*
- 490. *ευχι ἰ(η)cΟΥ χ(ρισου)*
- 491. *μιν νεοπριω* (=νεομβρίω) *ιθ εποθανεν ι αυρατι του Δοκιανου(ν)*
- 492. *μιν νεοπρι ανα μαραβελενα ια*
- 493. Ἀδιευκρίνιστο σχέδιο.*
Στὸν νότιο τοῖχο:
- 494. *.αφξΗ* (= 1568)
- 495. *.αχι* (= 1610)
- 496. ...*χι ΗΛΘΑ ΚΑΙ λ[ει]τρονγισα ἐγὼ ὁ παπᾶc Γ[ιωρ]/Γ[ηc(;) ω προχερα[ρη] / ρηc...*
- 497. Δυσανάγνωστο ἑλληνικὸ χάραγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται *M* σὲ συνδυασμὸ
με *A* καὶ ἴσως «*αγια*».

ΝΟΜΟC ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἐπαρχία Μαλεβιζίου

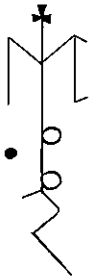

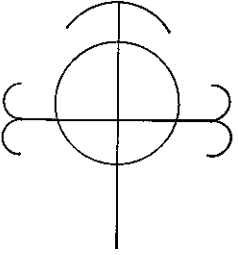
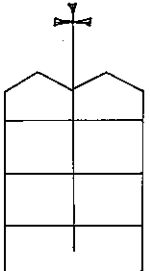
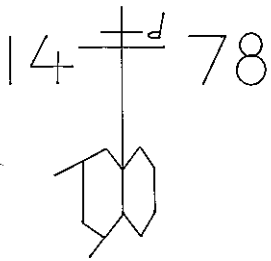
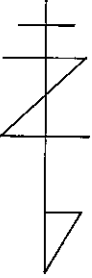
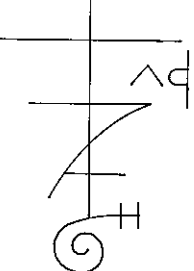
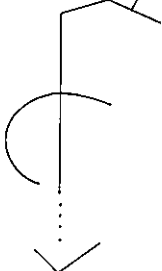

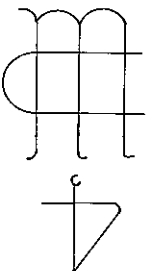
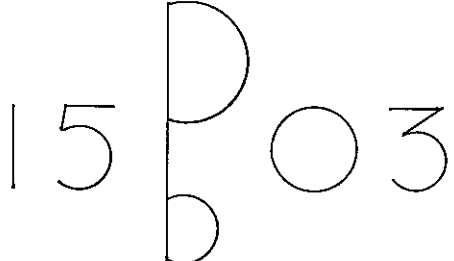
χ. Ἅγιος Μύρων

- Ἅγιοι Ἀπόστολοι (Ἀμπομπάδαινα) (Κατάλογος, ἀρ. 430)
Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
- 498. 1567
- 499. ... ἔμιν εποιομε / 1671
Στὸν βόρειο τοῖχο:
- 500. 1487 *me(n)se septe(bre)*
- 501. *ΙΟΥΔΙΟ Η / ...θαμε .αφρά(;) / π(;)αραδουρα*
- Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 431)
Ἐπιγραφή:
- 502. *ΤΗ ΘΕΟΤΟΚΩ / ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ / ΕΤΕΙ ΛΩΚC / ΗΓΕΙΡΕΝ.*

χ. Αὐγενική

- Μιχαῆλ Ἀρχάγγελοc στὰ Βλαχιανὰ (Κατάλογος, ἀρ. 436)
503. Στὴ δυτικὴ παραστάδα τῆς βόρειας πόρτας ἐπιμελημένο σκαλιστὸ σχέδιο δια-
στάσεων 6x14 ἐκ.*
Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς καμάρας δίπλα στὴ δυτικὴ εἴσοδο:

73. Ἡ χρονολογία 1319 τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἰ. Σπαθαράκη,
Dated Byzantine Wall Paintings of Crete, Leiden 2001, σ. 54.

 <p>485</p>	 <p>486</p>	 <p>493</p>
 <p>503</p>	 <p>505</p>	 <p>506</p>
 <p>508</p>	 <p>509</p>	 <p>510</p>
 <p>511</p>	 <p>512</p>	

504. 1462(?) *Adi 8 SETE/BRIO hic fuit / ANTONIUS TA/LAPIERA ...*
 505. Έκατέρωθεν διπλού σταυρού ή χρονολογία 1478, στὸ σταυρὸ τὰ γράμματα d καὶ b(?).*
506. 1506 ἐπάνω ἀπὸ σταυρὸ μὲ τὰ γράμματα Z, b, ἢ D.*
 507. [1]571 + di 7 *avosto / ANTONIO (?) / ... O*
 508. Σταυρὸς μὲ τὰ γράμματα A, Z, T, G, H. Έκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ή χρονολογία 1589 καὶ ή λέξη *ad(i)*, ή ήμερομηνία δὲν σώζεται.*
 509. Σύμπλεγμα γραμμάτων C, F, V.*
 510. Σύμπλεγμα μὲ τὰ γράμματα d, M.*
 511. Σύμπλεγμα γραμμάτων C, M, D.*
 Στὴν καμάρα τοῦ πεσσοῦ πρὸς τὰ δυτικά:
 512. Έκατέρωθεν τοῦ γράμματος B ή χρονολογία 1503 καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὰ *hic fuit piero / Quirinus*.*
 Στὸν ἴδιο πεσσοῦ πρὸς τὰ νότια:
 513. ... *διὰ τοῦ χρε...* / *μηι οκτοβρίου ΙΑ*
 Στὴ βορειοδυτικὴ παραστάδα τοῦ τόξου γραμμὲνο μὲ κάρβουνο:
 514. ...*iii*, ἀκολουθεῖ μονόγραμμα μὲ τὸ γράμμα p, ή κάθετη κεραία τοῦ ὁποῖου προεκτείνεται σὲ σταυρὸ, καὶ κατόπιν *Adi ii avosto*.
 515. Έξω ἀπὸ τὸ ναὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ βόρεια εἴσοδο του βρῖσκεται τάφος μὲ ἐξήτηλη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται μόνο ή χρονολογία 1806.

χ. Ρογδιὰ

- Παναγία
 Πάνω ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο, στὸ ἐξωτερικό:
 516. Σταυρὸς μὲ IC-XC-NI-KA στὰ τεταρτημόρια καὶ ἀπὸ κάτω:
MNICΘITI KIPIE TON ΔΟΥΛΟΝ COT TO/N ΕΛΕΟΥΝΤΩ[N] ΗΜΑΣ ΕΙC ΤΗΝ ΑΝΕΚΑΙΝΙCΙΝ ΤΗ/С ΑΓΙΑC ΤΑΥΤΙC ΕΚΑΙCΙΑC / 1809 ΧΗΡ ΚΟΤΑΝΙΟ (sic) CΦΑΚΙΑΝΑΚΙ
 Στὸ ΝΔ ἀψιδώμα μὲ κάρβουνο:
 517. 1534 ἑκατέρωθεν μονογράμματος μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων P, L, R.*
 Πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια εἴσοδο ὑπάρχει ἄλλη ἐπιγραφή μὲ χρονολογία 1863⁷⁴.

χ. Σίβρα

- Ἁγία Παρασκευὴ (Κατάλογος, ἀρ. 433)
 Στὸ τόξο τοῦ νοτίου ἀψιδώματος:
 518. 1468 λ'
 Στὸ τόξο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀψιδώματος:
 519. *αφπγ (= 1583).γαλα.μ. ουπα (;)*

χ. Φόδελε

- Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 291)
 Στὸν ΒΔ πεσσοῦ:
 520. 1482 *die 8 m(en)s(e) septembrii / hic fuit marcus bufinago d(o)m(i)m(i) petri*

74. Έλληνικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1593, ποὺ βρῖσκεται ἐντοιχισμένη στὸν περιμετρικὸ τοῖχο δίπλα στὴ Β. εἴσοδο, δημοσιεύει ὁ Gerola, MV, IV, σ. 501.

521. 1490 17 april
 522. 1537
 523. 1573 π(α)πα Μ(ι)χάλης
 524. +αφοΓ (= 1573) ΜΗ
 525. Jani Ialea
 Στόν ΝΔ πεσσό:
 526. 1566
 Στόν νότιο τοίχο:
 527. 1617 adi 4 9bre / .. ... Zorzi

Έπαρχία Καινούργιου

χ. Βασιλικά Άνώγια

- Παναγία
 Πάνω άπό τὸ άνώφλιο τῆς εισόδου έπιγραφή:
 528. 1820 / δεισις ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ / ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΠΡΟΣΚΙΝΙΤΟΥ

Μονή Παναγίας Όδηγήτριας (Κατάλογος, άρ. 586)

Στόν βόρειο τοίχο τοῦ κλίτους τῆς Παναγίας:

529. 1468 adi 8 mazo hic fuit marinus demolino καὶ σχέδιο με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων Μ καὶ d.*
 530. 1560 adi 21 otub(r)io hic fuit ma(r)inus(?) sole(n)za d(omi)ni maihe
 531. hic fuit franc(iscus) dono
 532. Μονόγραμμα με σταυρὸ, ἢ κάθετη κεραία τοῦ όποίου διαπερνά τὸ γράμμα Ζ. Άριστερα διακρίνεται τὸ γράμμα Ε καὶ δεξιά τὸ ὑπόλοιπο χρονολογίας ..16 καὶ τὰ γράμματα DE. Τὰ δύο πρώτα ψηφία τῆς χρονολογίας θά ὑπῆρχαν άριστερότερα.*

χ. Πέρι

- Άγιος Ιωάννης
 Σὲ εικόνα τοῦ άγίου Χαλαλάμπους με σκηρὲς τοῦ μαρτυρίου του:
 533. αΦΜ (= 1540) ΔΕΗCIC ΓΗC ΔΟΥ]ΑΗC ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΕΙΡΤΝΗC (ΚΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΟΝ
 Σὲ εικόνα τοῦ άγίου Νικολάου
 534. ΧΕΙΡ ΜΙΧ[ΑΗΛ] / ΒΛΑΣΟΥ / ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΓΕΩΡΓΟΥ CΚΟΡΔΗΛΗ, αΨΜζ (= 1756)

Έπαρχία Πεδιάδος

χ. Γαλίφα

- Άγία Παρασκευή καὶ Άγιος Παντελεήμων (Κατάλογος, άρ. 505)
 Στὸ κλίτος τοῦ Άγίου Παντελεήμονος, στόν νότιο τοίχο:
 535. IO ANTO[NIO] REG... / veni qui DEI... / 1637 / adi 17 zu[gnō]
 536. G° ALB.ATVS / BV.DRINVS / AREFE.

χ. Γεράκι

- Παναγία
 Έπιγραφὴ σὲ φορητὴ εικόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:

537. ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΜΗΧΕΛΤ CΑΙ/ΤΑ ΑΜΑ CΥΜΒΙΑC Κ(ΑΙ) ΤΕΚΝΟΝ
 αψζα (= 1761)

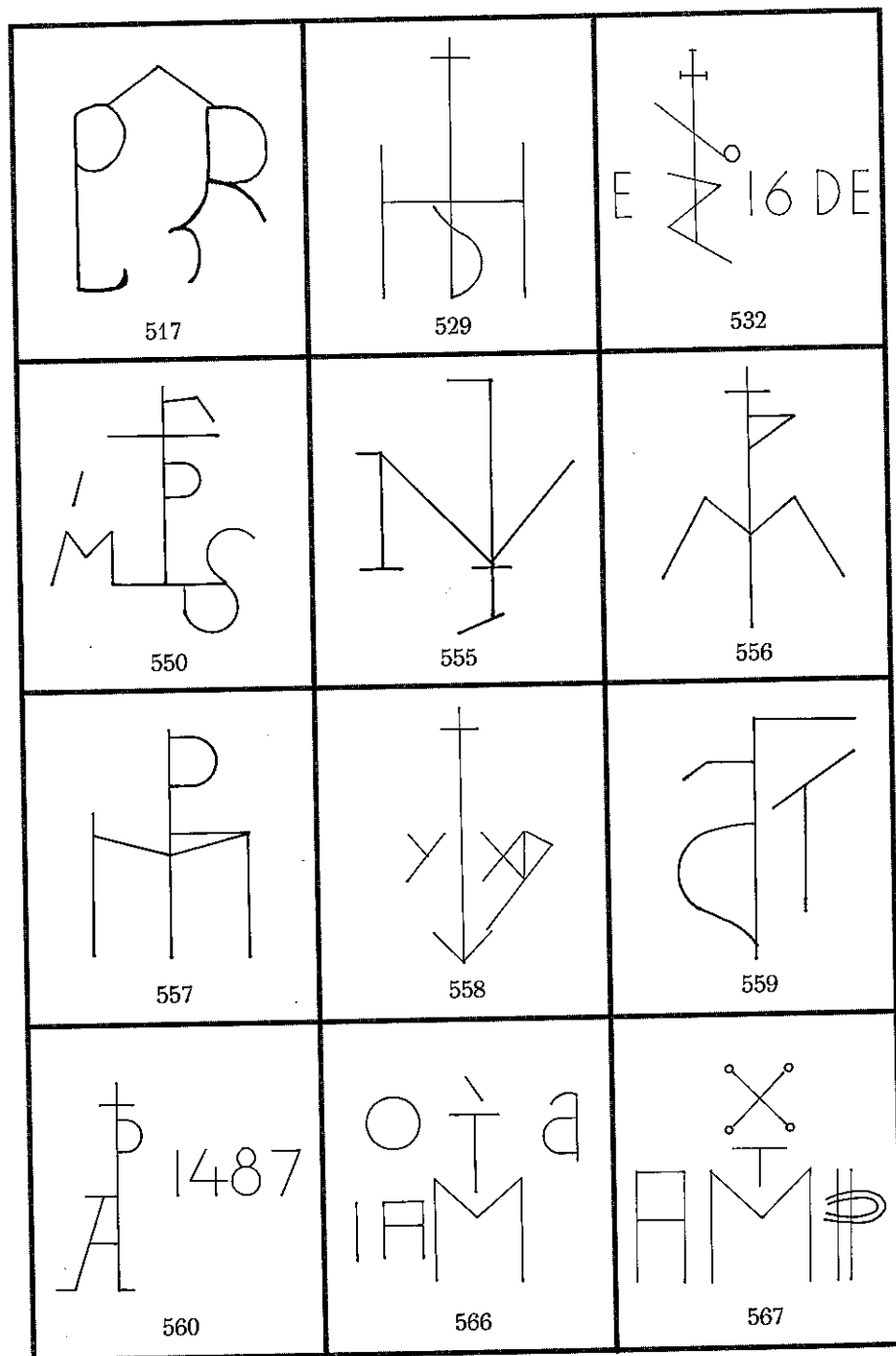
χ. Έπισκοπή

- Μιχαήλ Άρχάγγελος (Κατάλογος, άρ. 498)
 Στόν νότιο τοίχο:
 538. αχζε (= 1665) απρήλιος λ εκμίδι η δουλη του θ(ε)ο(υ) π(α)παδηά λαλακοπουλα του π(α)πα κωσαντη φαρα...
 539. 1675
 540. κ(ύρι)ε ω θ(ε)ς μου ...
 541. παcχα / απριλι ις ι
 542. ... / 4032 / 1818136 / 20
 Στόν βόρειο τοίχο:
 543. 1798 / Ν(ΟΕΜΒΡ)ΗΟΥ 4

- Παναγία
 Στὸ άνώφλιο τῆς βόρειας εισόδου:
 544. 16 42
 Α Μ
 Π Ι
 ΟΥ(;) Δ⁷⁵

- Άγιος Άντώνιος
 Στόν βόρειο τοίχο:
 545. 1497
 546. 1498
 547. ζο ΓΕορΓι / οβολο κο / αχΓ + (= 1603)
 Στόν νότιο τοίχο:
 548. αχα (= 1601) ... ᾗ δεκέμβριος
 549. αχζ (= 1607) ...
 550. 1608 καὶ σταυρὸς με σύμπλεγμα γραμμάτων F, P, M, S.*
 551. 1673 di 29 jenario capi... ... chesa
 552. 1712 νοεμβρία(υ) ζ' εκμίδ(η) ὁ δοῦλος τοῦ θ(ε)οῦ Φ<ρ>αγκια Καρμαλος
 553. Zuane Calliva
 554. ... του φραγγια
 555. Σταυρὸς με σύμπλεγμα γραμμάτων πιθανὸν Ν, V, J.*
 556. Σταυρὸς με σύμπλεγμα γραμμάτων Ρ, Μ.*
 557. Σύμπλεγμα γραμμάτων Μ, Ρ.*
 558. Σταυρὸς στηριζόμενος στὸ γράμμα V, καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τὰ γράμματα Υ καὶ XD.*
 559. Σύμπλεγμα γραμμάτων α, F, T.*
- Άγιος Ιωάννης (Κατάλογος, άρ. 497)
 Στόν νότιο τοίχο:

75. Ό Gerola, MV, IV, σ. 379, αναφέρει έπιγραφὴ στόν νότιο τοίχο: 1600 / MR.

560. 1487 και σταυρός με σύμπλεγμα γραμμάτων A, P.*
 561. αφζ (= 1507) μοσησ...
 562. Mā 1717
 563. ανοίξω / τους ουρ[ανούς]
 564. μιχέλη / κατρινια: +++ / + ω(αννη) / + κατρινια +++ / στιχημα
 565. ΓΕΟΡΓΗ μουρκ<ου>ρα
 566. Σύμπλεγμα γραμμάτων O T A και A M.*
 567. Σύμπλεγμα γραμμάτων X(ριστός;) και A M T Φ(;).*
 568. Οικόσημο με δύο τελαμώνες⁷⁶.*

- Άγιος Γεώργιος στο Τουπάκι
 Στόν νότιο τοίχο:
 569. 1470 adi 26 Setebrio
 570. 1487 DIE 8 OCTOBRIS / LEONARDUS PANTALEO ET / PETRVS STRIANVS
 / MEMORIAE GRATIA
 571. 1503 adi 25 sette/brio
 572. 1519/PETRVS BAR<b>adigo / MARcho ..SaL
 573. ... 1524 ..
 574. adi 17 / 152. / jan... / ...
 575. αφκς (= 1526) μνί μαγηου s
 576. αφλε (= 1535)
 577. 1539 IO p(resbyter) LUNARDO p(r)asto / ...o orfaiolo del efia .../...
 578. adi 14 / απριλιου / 1583 / EFO ω(άννης) πατρολογoc
 579. αφπγ (= 1583) μνί απριλιώ ιδ
 580. 1601 / MARCO CORNE<R>
 581. αφκζ (= 1627) μαη A
 582. 1674
 583. hic fuit agusti michiel
 Δίπλα στους αγίους τής τοιχογραφίας χαραγμένα τὰ ὀνόματά τους:
 ΔΗΜΗΤΡΙΟC, ΓΕΡΟΝΤΙΟC Ο ΑΓΗΟC

χ. Κασταμονίτσα

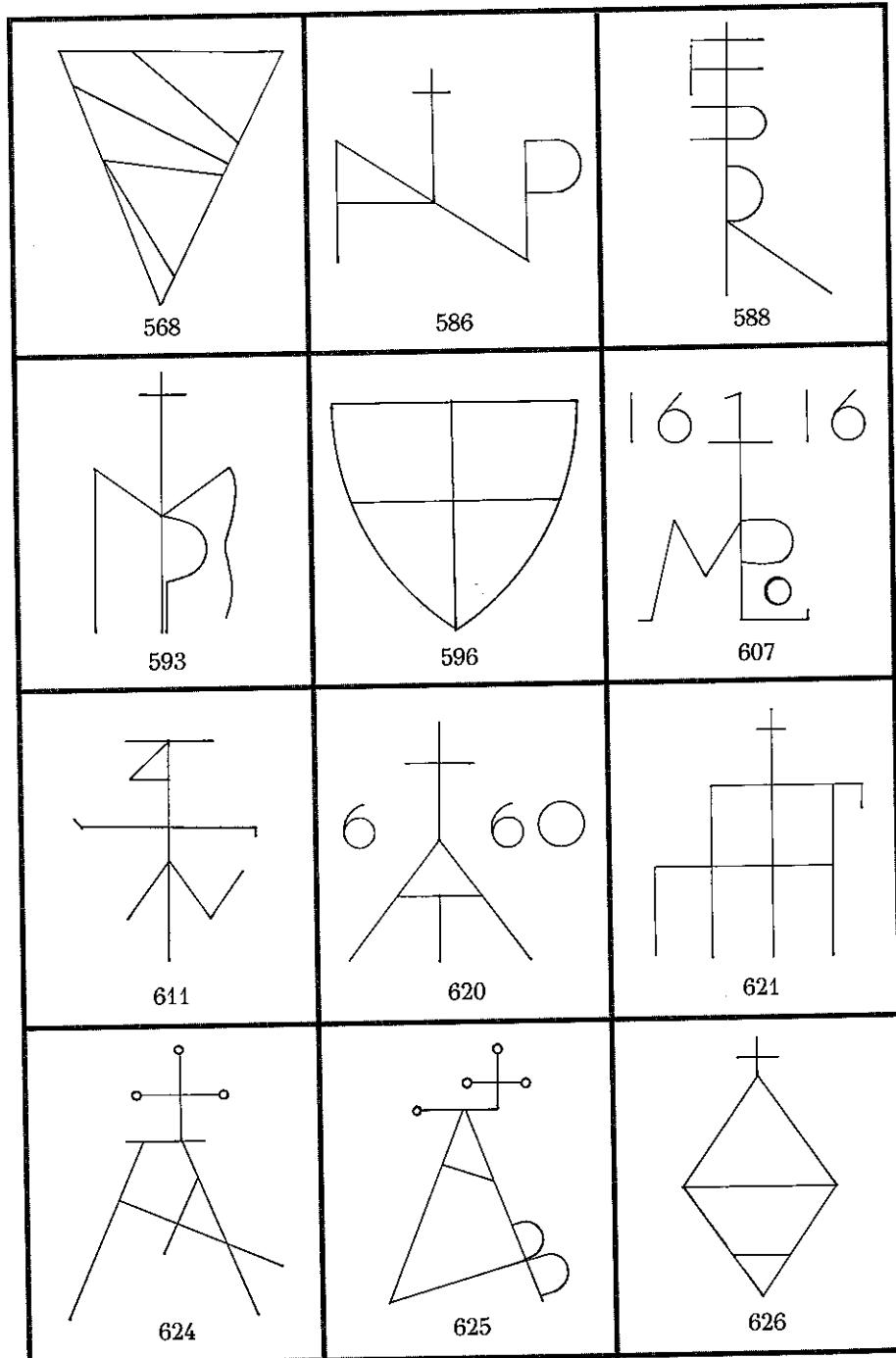
- Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου)
 Στόν βόρειο τοίχο:
 584. PGoy mR orob..(?) / ego Mane(a)s
 Στόν νότιο τοίχο:
 585. hic fuit / MARCHO MV/A.O (= MUDACIO?) CPA..

χ. Καστέλλι

- Αφέντης Χριστός (Κατάλογος, αρ. 841)
 Στόν νότιο τοίχο:
 586. Die ultimo Decembr(ia) 1493 και από κάτω σταυρός με τὸ συνδυασμὸ γραμμάτων A, P, N⁷⁷.*

76. Πβ. πὺδ πάνω αρ. 261

77. Στόν Κατάλογο, σ. 112, δίνεται μόνο ἡ χρονολογία 1493.

587. *Die viii ...*

588. Σταυρός με σύμπλεγμα γραμμάτων από τα οποία διακρίνονται *D* και *R*.^{*}
Στόν ναό άπαντούν χαράγματα μεγάλων ομόκεντρων κύκλων χαραγμένων με διαβήτη, όμοια τών όποίων συναντήσαμε και στην Άγία Παρασκευή Έπισκοπής Πεδιάδος.

χ. Κάτω Άστρακοί

• Παναγία (Κατάλογος, άρ. 475)

589. Έντοιχισμένη μικρή μαρμάρινη πλάκα, διαστάσεων 14x9,5 εκ., στα δεξιά τής εισόδου τού ναού, με έγχάρακτο σταυρό, εκατέρωθεν τού όποίου *NI-KA* και κάτω από αυτό *KONΣANTINOT / KPHTIKOC*

χ. Κουνάβοι

• Παναγία

Κάτω από την άετωματική επίστεψη ταφικού μνημείου στόν νότιο τοίχο στό έσωτερικό τής εκκλησίας:

590. *KIMITIPIΩ TOT ΔΟΥΛOT TOT Θ(E)O(T) ΓΕΩΡΓΙΩANI MINI ΜΑΡΤΙΩC E AXE*
(= 1605)

• Άγιος Ίωάννης

Στόν βόρειο τοίχο:

591. *hic fuit donato ROMA 1482*

Στόν δυτικό τοίχο:

592. 1450 ...

χ. Μαθιά

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, άρ. 536)

593. Στόν νότιο τοίχο μονόγραμμα με σταυρό και από κάτω συνδυασμός τών γραμμάτων *M, P*.^{*}

χ. Μελέσες

• Άγιοι Άπόστολοι

594. Στή βάση τής παραστάδας ανάμεσα στό κλίτη, ανάγλυφο οικόσημο με τρεις μετέωρες ζώνες και κατά κορυφή ακαθόριστο ζώο πρός τα δεξιά. Λοφίο χερουβιμ και καταυχένια. Τό οικόσημο παρουσιάζει όμοιότητα με τό οικόσημο στόν Άρχάγγελο στό Καπετανιανά, πού έχει και αυτό τρεις μετέωρες ζώνες, χωρίς όμως τό ζώο, με σταυρό ως λοφίο και δέν φέρει καταυχένια⁷⁸. Ό Gerola πού τό δημοσίευσε δέν μπόρεσε νά τό ταυτίσει με βεβαιότητα, έπειδή όμοιάζει με τό οικόσημα άρκετών οικογενειών, θεωρεί πάντως πιθανότερη τήν απόδοσή του στην οικογένεια Venier⁷⁹.

χ. Ξιδάς

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, άρ. 519)

78. Gerola, *MV*, IV, σ. 271, άρ. 429.79. Gerola, *MV*, IV, σ. 294.

595. Στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο σχέδιο τοῦ ὁμοιάζει με ἀνθόκρῖνο.

• Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 517)

596. Ἐξωτερικά, στὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία, σὲ ἓνα εἶδος κόγχης, οἰκόσημο τετραγωνισμένο, πρῶτο καὶ τέταρτο χρυσό, δεῦτερο καὶ τρίτο γαλάζιο. Οἰκόσημο τῆς οἰκογένειας Calbo⁸⁰.*

χ. Σγουροκεφάλι

• Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 501)

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ:

597. *ego bartolomeo / megano d(omini) ...*

Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ:

598. *mater / ihe(su)s / angelo bea(tudinis) / XPS (= christus)*

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ:

599. *chirlos miron(is)*

χ. Σκαλάνι

• Ἅγιος Γεώργιος

Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ σὲ ἐντοιχισμένη πλάκα διαστάσεων 0,81x0,20 μ. με ὕψος γραμμάτων 4 ἑκατοστά, ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

600. *ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΟΣ / ΒΕΡΝΙΚΟΥ* α.χ.ι.θ. (= 1619) *ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ. α.*

• Ἅγιος Ἰωάννης

Στὰ ἀριστερὰ τῆς καγκελόπορτας τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ ἐντοιχισμένη ἐνεπίγραφη πλάκα. Κατὰ πληροφορίες ἡλικιωμένων κατοίκων τοῦ χωριοῦ ἡ πλάκα εἶχε βρεθεῖ στὸ πηγάδι, ὅταν ἀνεγέρθηκε ὁ σημερινὸς ναὸς στὴ θέση παλαιότερου μικροῦ ναοῦ. Διαστάσεις 0,48x0,50 μ., ὕψος γραμμάτων 5-6 ἐκ.

601. *ΜΝ ἩΣΘΗΤΙ / Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ / ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ, / ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ / ΣΕΡΕΠΕΤΖΗ. / - ,αχιη - : + (= 1618)*

χ. Σκλαβεροχώρι

• Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 842)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

602. 1480

603. 1481⁸¹

80. D. Casimiro Freschot, *δ.π.*, πίνακες 270-271, σ. 272-273. Πιθανὸν τὸ οἰκόσημο αὐτὸ νὰ σχετίζεται με ἐκεῖνο ποὺ δημοσίευσε ὁ Gerola, *MV*, IV, σ. 269, ἀρ. 412 ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο τῆς Πλώρας Καινούργιου.

81. Στὸν *Κατάλογο*, σ. 112, ἀναφέρεται μόνο τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο σωζόμενα χαράγματα, τὸ 1481.

Ἐπαρχία Μονοφατισίου

χ. Βελοῦλι

• Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 677)

Στὸν νότιο τοῖχο:

604. 1410(?)

605. 1483 / *hic fuit p(res)b(yte)r georgio colona capelano / castri bonifacio*

606. ... *αυπ(;)ε(;) (= 1485) ακτοβριΟΥ ιδ*

607. 1616 καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, P, L* καὶ ο. Κάτω ἀπὸ τὸ μονόγραμμα: *vit° sed°*.*

608. *ακτοβριου*

Στὸν βόρειο τοῖχο:

609. 1381 *die 8 januarii / fuit hic d(omi)n(u)s dom[enico] grado(n)ico / co(n) primec[rii?]s castri .ān... / ac... ca. ... vicari d.n pat(ri) avate(?) / et cum illo fuere nobiles q... / d(ominu)s p(res)b(yte)r Michiel gorgorapti / d(ominu)s michelle grado(n)ico / d(ominu)s barth(olomeu)s grado(n)ico / d(ominu)s ... / quor(um) no(min)a et corpora / d(eu)s (con)scit] et t(em)p(or)e allonguuet*

610. *Ego h(e)m(aniel) g.ivala(?)*

χ. Πύργος

• Ἅγιος Γεώργιος καὶ Ἅγιος Κωνσταντῖνος (Κατάλογος, ἀρ. 687)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

611. 1470 *adi 21 ...* καὶ σταυροειδὲς μονόγραμμα με συνδυασμὸ πιθανὸν τῶν γραμμάτων *A, T, N*.*

612. 1630 *Μο(s)το Mano*

Ἐπαρχία Βιάννου

χ. Ἄνω Σύμη

• Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 741)

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα:

613. 1478 σὲ συνδυασμὸ με *N*, ἀπὸ τῆ λοξῆ κεραία τοῦ ὁποίου ἐκφύεται σταυρός.

614. 1502 με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *L, z*.

χ. Ψαρή Φοράδα

• Παναγία Κεραλιμενιώτισσα

Χάραγμα σὲ γωνιόλιθο στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ:

615. 1618 *ΔΟΣ(Ε)F N(A)N(I) (?) E FILAP(PO) BONI*

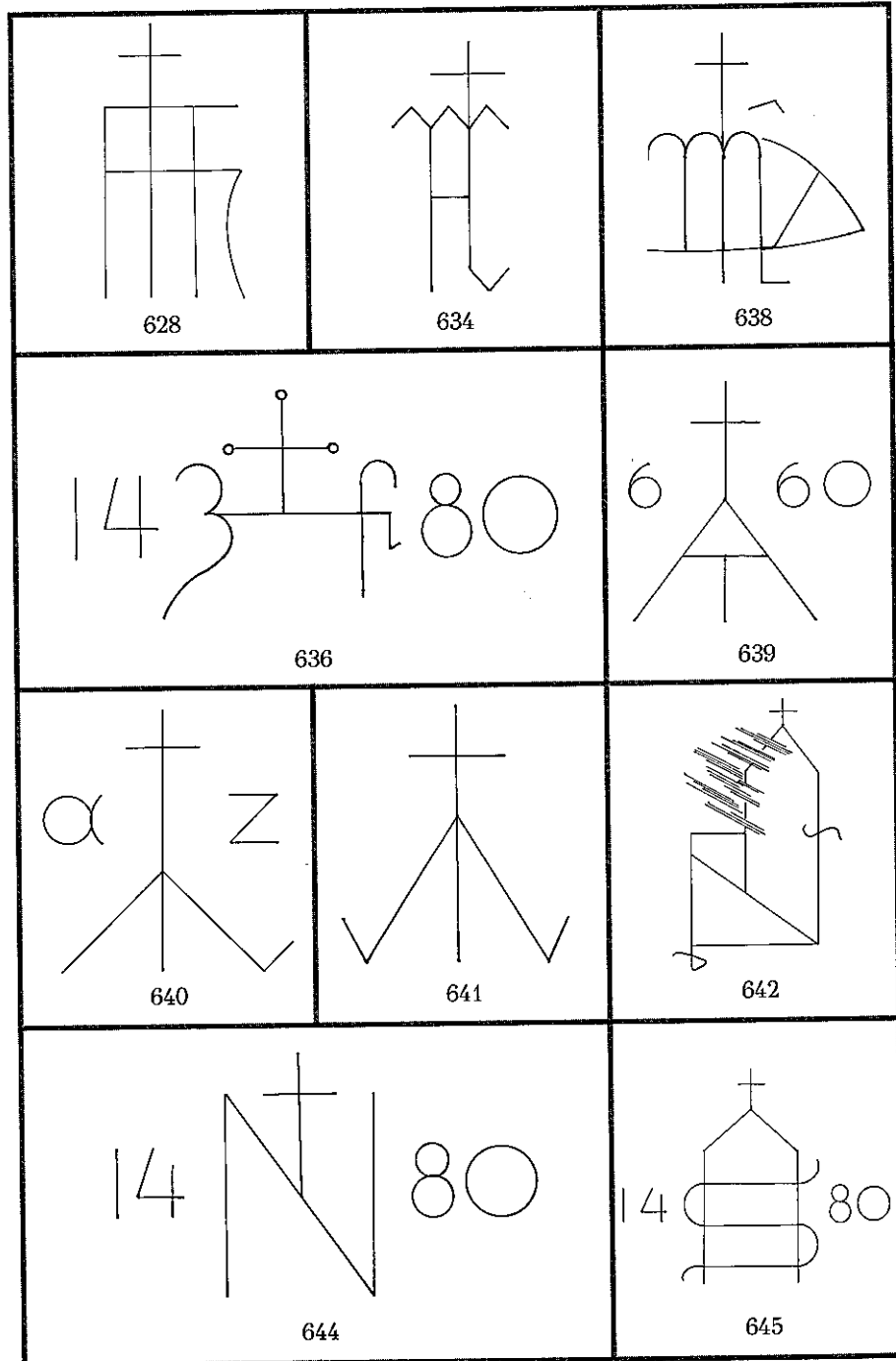
ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Ἐπαρχία Γεράπετρας

χ. Καβούσι

• Ἅγιοι Ἀπόστολοι (Κατάλογος, ἀρ. 761)

Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ ναοῦ καλύπτεται ἀπὸ πλῆθος ἐλληνικῶν χαραγμάτων ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀδέξιο καὶ ἀμαθεῖς χέρι μοναχοῦ. Τὰ χαράγματα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουν διάφορες ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Θεὸ καὶ τὴν Παναγία, εὐχὲς καὶ ποιήματα ἄλλα στὸ μεγαλύτερο μέρος τους δυσξύμβλητα καὶ ἀσυνάρ-

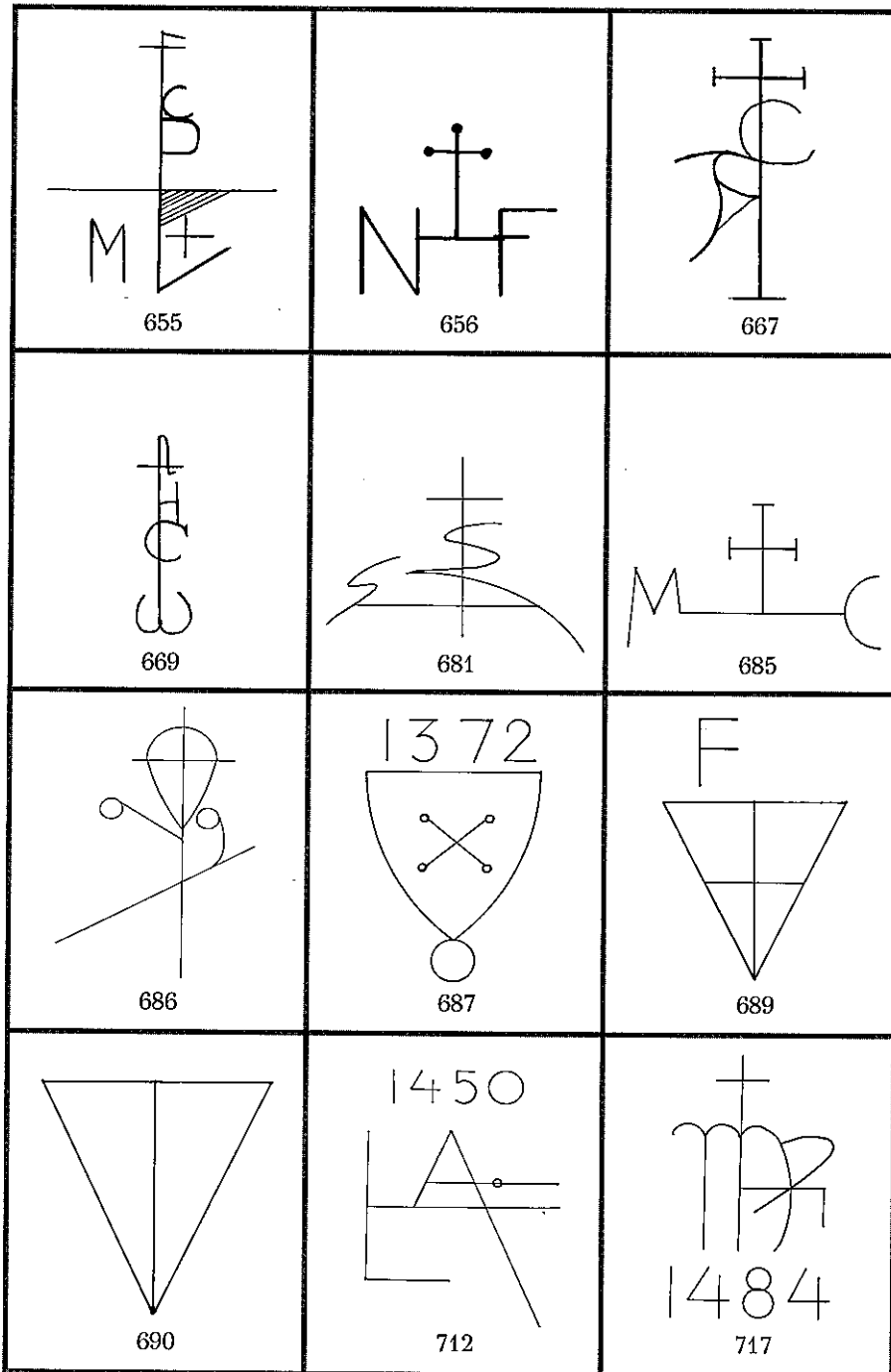

τητα πράγματα που δὲν καταγράφτηκαν. Χρονολογία ἢ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ δὲν ἀνευρέθησαν ἀνάμεσα σ' αὐτά. Στὸν βόρειο τοῖχο ἀναγράφονται ἐπίσης καὶ τὰ ἀκόλουθα:

616. 1456 *adi ii luio ... nicolo fovi*
 617. *ma(r)cho fogeto chapetanio chavusy / adi 28 nov(e)rbio 1456*
 618. 1459
 619. *του μο/σι ... θι / ... προφι/τια την ἐνσαρ/κον / αυπε (= 1485)*
 620. [I]660 ἑκατέρωθεν σταυροῦ ποὺ στηρίζεται σὲ μονόγραμμα μὲ τὸ συνδυασμὸ γράμμάτων *A, T*.
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
 621. Ἀδιευκρίνιστη χρονολογία ἑκατέρωθεν μονογράμματος μὲ σταυρό.*
 622. ... 2 *mazo*
 623. ... *adi / 1.40*
 624. Μονόγραμμα μὲ σταυρὸ πάνω ἀπὸ συνδυασμὸ τῶν γράμμάτων *A, A*.
 625. Μονόγραμμα μὲ σταυρὸ πάνω ἀπὸ συνδυασμὸ τῶν γράμμάτων *A, B* καὶ ἴσως *Δ*.
 626. Ρομβοειδῆς (γυναικεῖο) οἰκόσημο χωρισμένο κατὰ ζώνη μὲ σταυρὸ ὡς λοφίο. Ἡ ταύτισή του εἶναι δύσκολη καθὼς διηρημένα κατὰ ζώνες οἰκόσημα ἔχουν διαφορὸς οἰκογένειες, ὅπως Βαρούχα καὶ Μπότσα. Ἴσως ἀνήκει στὴν οἰκογένεια *Cotter*, ποὺ περιγράφεται: χωρισμένο κατὰ ζώνη ἀσημένιο καὶ βαθυγάλαζο ἐπὶ τοῦ ὄλου ρόμβος κατ' ἀντιχρωμία⁸².
 627. ... *done(?) Vonate*
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 628. *di 19 setebrio* ἑκατέρωθεν σταυροῦ ποὺ στηρίζεται σὲ μονόγραμμα μὲ πιθανὸ τὸν συνδυασμὸ γράμμάτων *M, T, C*.
 Στὸ ἱερό:
 629. *κ(ύριε) κ(ύριε) ἀμ(ήν) / νικολάου του χανιῶτι*
- Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 762)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 630. 1443 *adi p(trim)o mazo*
 631. 1446 *adi 17 otubrio*
 632. 1446 *adi ... / dizembre*
 633. 1452
 634. 1452 πάνω ἀπὸ σταυρὸ ποὺ στηρίζεται σὲ μονόγραμμα μὲ τὰ γράμματα *N, A, C*.
 635. *hic fuit 1465*
 636. 1480 ἑκατέρωθεν σταυροῦ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ὁποῖου τὰ γράμματα *Z, Fi*.
 637. *hic fuit filipus dandolo / (mense) 20(?) bonus mazo (sic)*
 638. ...6 *adi 28 noveb(r)io* πάνω ἀπὸ σταυρὸ ποὺ στηρίζεται σὲ μονόγραμμα μὲ τὰ γράμματα *M, D*.
 639. Μονόγραμμα ὁμοῖο μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 620*.
 640. Σταυρὸς ποὺ καταλήγει σὲ τρίαινα καὶ ἑκατέρωθεν τὰ γράμματα *a, z*.*

82. D. Casimiro Freschot, ὁ.π., πίνακες μεταξὺ τῶν σ. 118-119 καὶ σ. 120-121.

641. Παρόμοιο με τὸ προηγούμενο, χωρίς τὰ γράμματα.*
642. Ἀδιευκρίνιστο σχέδιο.*

• Ἅγιος Ἀντώνιος (Κατάλογος, ἀρ. 764)

Στὸν νότιο τοῖχο:

643. 139. *adi ii di mazo / fosemo iquesta capela (con) mis(er) pierro / mudazo fto(?) (con) mi fi mathia ego nicolaus colona ...*

644. 1480 ἑκατέρωθεν σταυροῦ ποὺ στηρίζεται ἐπάνω στὸ γράμμα N.*

645. 1480 ἑκατέρωθεν σταυροῦ ποὺ στηρίζεται ἐπάνω σὲ μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμῶν A, S.*

646. *hic fuit alexandro adi ...* (ἡ συνέχεια ἔχει διαγραφεῖ)

647. *λαστρο + αυμηρά ... / καρδ(ία) καθαρ(ά) ετι μηα πόρρι / ...*

648. *... ὦ ετος / ... καθη<η>τήν τον νεον ἡλι/ον τον μεγαν ὕμνον τιμησαν*

Στὴν ἀντηρίδα τοῦ βόρειου τοῖχου:

649. 1404 *di 20 april(?)*

Στὸ ἱερό:

650. ΦΙΛΙΠ

• Ἅγιο Πνεῦμα στὸ Ἄβγος (Κατάλογος, ἀρ. 760)

Στὸ ἀνώφλιο τῆς εἰσόδου ἢ ἐπιγραφή:

651. *αφς (= 1590) ΗΟΥΛΗΟΥ Β(ς)*

χ. Μάλλες

• Παναγία Μεσοχωρίτισσα (Κατάλογος, ἀρ. 743)

Στὸν δυτικὸ τοῖχο:

652. *ϞϞΜΓ (= 6943 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἴτοι 1437 ἀπὸ Χριστοῦ)*

653. 1439 *die 6 agosto / [hic] fuit ego stefano dodo*

654. 1451 *adi luglo 17 con. R...s Fogeto*

655. 159. ἑκατέρωθεν σταυροῦ μὲ σύμπλεγμα γραμμῶν F, C, P, M, L.*

656. [1]66. ἑκατέρωθεν σταυροῦ ποὺ ἔχει δεξιὰ καὶ ἀριστερά του τὰ γράμματα N καὶ F*

657. *Mδ ΔΗ / + ετος MA*

658. *Nf*

659. *... 11 τζενα[ρη...]*

Στὸ βόρειο στήριγμα τοῦ τόξου:

660. 1447 *di 28 hotubr(i)o hic fuit / ff georgio filiy d(omi)ni marci*

661. 1460 *hic fuit ...zeo*

662. + ἔτος ZMΘ (=7049 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. 1539 ἀπὸ Χριστοῦ)

663. + *αφMθ (= 1549)*

664. 1620 *ματριου δ εκιμι/θη Η δουλη του θ(ε)ου ελεου/σα μοναχι*

665. 1626

666. + *ἐκημηθη ω(α)ν(νης) ιερα[μόναχος;]⁸³*

667. *...γβεο καὶ ἀκολουθεῖ σταυρὸς μὲ ἀδιευκρίνιστο σύμπλεγμα γραμμῶν (C καὶ πιθανὸν T καὶ Z).**

83. Πιθανὸν συνδέεται μὲ τὸ προηγούμενο ἑλληνικὸ χάραγμα.

668. *ΕΓΟ Αντουης / ΓΡΑΦΟ*
 669. Έλληνικό μονόγραμμα με σταυρό και συνδυασμό τών γραμμάτων ο, ω και πιθανόν Η.*
 Στόν νότιο τοίχο του ιεροῦ:
 670. *αφμ* (= 1540)
 671. *μαλες*
 672. *κοζαc*
 Στόν ανατολικό τοίχο του ιεροῦ:
 673. *θεοδώρο(υ) α... α / νικολαο(υ) / λεο(υ) μαριαc / ... / κ πλαιο(υ) / μαριαc / ... / θεοδώρο(υ) / νικολαο(υ) // μαριαc⁸⁴*
- Άγιος Γεώργιος στη Λούτρα (Κατάλογος, αρ. 749)
 Στόν δυτικό τοίχο:
 674. *αφογ* (= 1573)
 675. *αφοδ* (= 1574)
 676. *1579 μηνι / αυγουστω κδ*
 677. *αφπγ* (= 1583)
 678. *μαρκος*
 679. Υπολείμματα κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου, δίπλα στη δυτική εἴσοδο του ναοῦ. Μόλις διακρίνονται 6-7 στίχοι, τών ὁποίων ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἀδύνατη. Πιθανό πλάτος 56 ἐκ., ὕψος 67 ἐκ., σωζόμενο ὕψος 27 ἐκ. ὕψος γραμμάτων 2,5-3 ἐκ.

χ. Μεσελέροι

- Άγία Μαρίνα (Κατάλογος, αρ. 751)
 Στόν βόρειο τοίχο:
 680. *1373 adi 29 di luio / ... chi domenego donatto iquesto luogo*
 681. *M444* (= 1444) κάτω ἀπό σχέδιο ποῦ εἰκονίζει σταυρό με τὰ γράμματα S, C, Z(?).*
682. *1455 lujo / fo chi marin chioza*
 683. *die primo lujo 14.. / hic fuit leonar[do] [Pant]aleo not(ariu)s*
 684. *τουτο το / βρεφος ουρανον / τε Γην εστερεσι/σεc*
 685. Σταυρός ἀνάμεσα στα γράμματα M καὶ C.*
 686. Ἀδιευκρίνιστο σχέδιο.*
 Στόν νότιο τοίχο:
 687. *1372 ἐπάνω ἀπὸ οἰκόσημο ποῦ στο ἐπίκεντρο φέρει δύο ἐπιμήκη ἀντικείμενα, βέργες ἢ ὀστά, χιαστί. Πρώμο ἄγνωστο οἰκόσημο.**
- Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, αρ. 750)
 Στόν βόρειο τοίχο:
 688. *1763*

84. Ὁ Θ. Προβατάκης, «Παναγία ἡ Μεσοχωρίτισσα. Ἐνας παλαιολόγειος ναὸς στὶς Μάλλες Λασιθίου Κρήτης», *Τμητικό Ἀφιέρωμα στον ὀμότιμο καθηγητὴ Κ.Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 512, ἀναφέρει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτά, συμπεριλαμβά-
 νοντας καὶ τέσσερα ἄλλα χαραγμένα ποῦ ὅμως δὲν βρίσκονται στο ἱερό.

689. Οἰκόσημο τετραγωνισμένο, με τὸ γράμμα F ἀπὸ ἐπάνω. Τὸ ἴδιο ἀπαντᾷ τέσσε-
 ρις φορὲς στον ἴδιο ναό. Ἡ διάγνωση τῆς οἰκογένειας εἶναι πολὺ δύσκολη
 καθὼς παρόμοια οἰκόσημα ἔχουν οἱ οἰκογένειες Calbo, Foscarini, Contarini,
 Lando, Mosto.*
 690. Οἰκόσημο χωρισμένο κατὰ πάλο (κατατετημημένο). Πιθανὸν τῶν οἰκογενειῶν
 Nani, Bon ἢ Cornaro⁸⁵.*

χ. Σταυρός (Καπίστρι)

- Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, αρ. 754)
 Στόν βόρειο τοίχο:
 691. *1474 Adi 12 mazo / hic fuit Antonius [de]⁸⁶ Laude⁸⁷*
 692. Έλληνικό χάραγμα χρονολογίας, πιθανὸν ἀψοβ (1772), ἀν καὶ τὸ δεύτερο ψηφίο
 δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο.

Ἐπαρχία Μεραμπέλου

χ. Χουμεριάκος

- Παναγία
 Ἐπιγραφή τεσσάρων σειρῶν σὲ μικρὴ πλάκα διαστάσεων 34 x 16 ἐκ., ἐντοιχι-
 σμένη στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου. Διαστάσεις ἐπιγραφῆς 24 x 12
 ἐκ., ὕψος γραμμάτων 2-2,5 ἐκ.:
 693. *ΛΑΡΥΑΕ ΕΝΘΑ ΚΗΤΕ ΧΑΤΖΗ Β/ΙΚΟΛΑ(ΟΣ) ΜΟΥΡΕΛ(ΟΣ). Κ(ΑΙ) ΑΙΩΝΙΑ Τ*
ΜΥ/ΗΜΗ ΑΤΤΟΥ. αψημε (= 1745) / *ΙΟΥΤΙΟΥ* c

Ἐπαρχία Σητείας

χ. Ζίρος

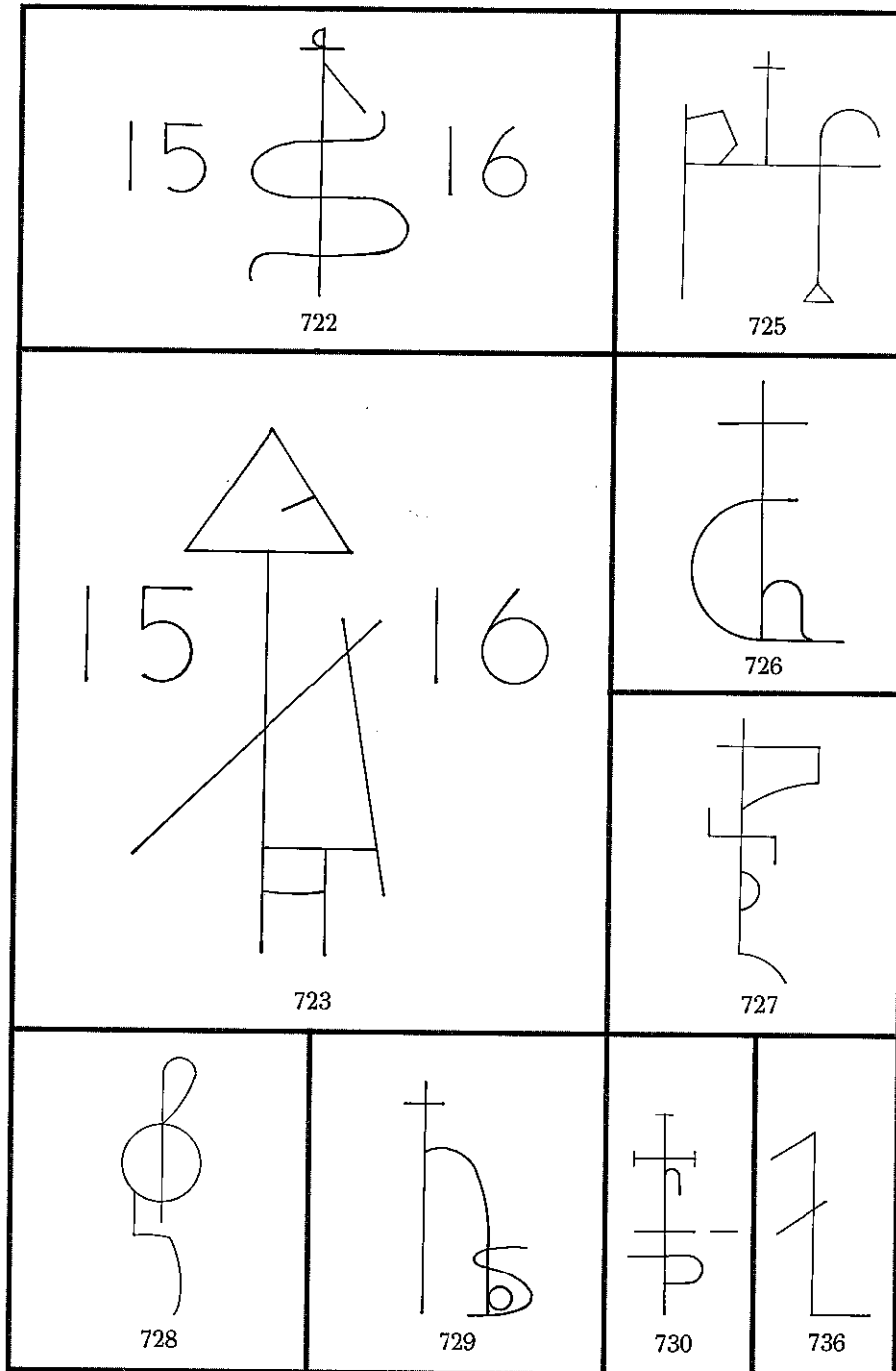
- Άγιος Νικόλαος (Κατάλογος, αρ. 808)
 Στόν βόρειο τοίχο:
 694. *138. (;) di xxiii febraio ... chy pola/mo ... (P)nolo Sagredo*
 695. *1472 adi 5 f(e)br(aio) hic fuit s(er) antonius delaude*
 696. *1473*
 697. *1492 di 26 ...⁸⁸*
 698. *1507 die 27 luly hic fuit Antonius demusto*
 699. *1515 hic fuit matti fogetto*
 700. *1560* ἑκατέρωθεν τῶν γραμμάτων N, F, τὰ ὁποῖα χωρίζει σταυρός
 ($\cdot 1 \cdot 5 \cdot N + F \cdot 6 \cdot 0$) καὶ κατόπιν: *hic fuit nicollo Fog[etto] 1560*
 701. *1764 / εγνα*
 702. *17.. γεναρι 24(;)* εγνα παπα Νικολαος
 Στόν νότιο τοίχο:
 703. *1577 ...ατο... / χερε... /*
 704. *καυχαρνωμενι χερε / με τα σου ο κ[ύρι]οc και δια so..*

85. Πβ. πιδ πάνω ὕποσημ. 26.

86. Τὸ ὑπάρχον κενὸ συμπληρώνεται με βάση τὸ χάραγμα αρ. 695.

87. Ὁ Λασιθιωτάκης, *Κατάλογος*, σ. 102, ἀναφέρει ἐδῶ μόνο τὴ χρονολογία 1474.

88. Ὁ Κ. Καλοκύρης, *Αἱ Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης*, ὁ.π., σ. 46, ἀναφέρει
 μόνο τὴ χρονολογία καὶ μόνο αὐτὸ τὸ χάραγμα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ναό.

χ. Λιθίνες

• Παναγία (Κατάλογος, αρ. 792)

Στὸν νότιο τοῖχο:

705. + yhs (= Yesus, Jesus) 1468 adi 25 hotumbr(io) fo q(ui) miqayl chatala dp
 706. 1470 adi 20 avril fo q(ui) michael cafati cl(ericu)s(?)
 707. + yhs 1476 adi 30 ma(r)zo / hic fuit zachar(ia)s vi..ano
 708. + 1477 (?) francisco / fu.na fuit die xii setebr(io)
 709. yhs 1483 die 17 / novebrio hic fuit micael(e) [ch]atala dp / heziam (ser) ja/chobi i.zano duo ...giro...
 710. αφπΓ (= 1583) ζι προ<τη> του / αυΓούζου [ο δουλος] Θ(ε)ου ο ΓΕΟΡΓΗ ΚΑΤσου/ ΜΑΚΗ

Στὸν δυτικὸ τοῖχο:

711. 1440 ad 30 1473 (sic) / hic fuit francesco dandolo q(uondam) d(omi)ni nicolai
 712. 1450 ἐπάνω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα γραμμῶν L καὶ A.*
 713. 1466 adi ... .. mychael chatala
 714. 1471 adi 8 avril (?) / fo qui michail cafaladi⁸⁹
 715. 1471 di
 716. 1472 adi 6 mazo / fo qui michiel chatala
 717. 1484 κάτω ἀπὸ σταυρὸ ποὺ στέκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα γραμμῶν M, F, R. Δίπλα καὶ πιθανότατα σχετιζόμενο με αὐτὰ τὸ ὄνομα Fogeto.*
 718. yhs 1495 adi 8 austo pasa di que/sta vita miser manio mudaco
 719. die 6 ma(r)zo 1499 passa d(i) questa vita / d(ominus) mana t(re)visa...⁹⁰
 720. 1509 adi 9 zuno / hic fuit ioanis miaidjotti / q(uondam) d(omi)ny ma(r)ci
 721. die 16 duzebrio 1516 pasa d(i) questa vita / aneza fiola de s(er) n(icol)o t(re)juisa⁹¹
 722. 1516 ἐκατέρωθεν μικροῦ σταυροῦ ἐπάνω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα γραμμῶν F, S.*
 723. 1516 ἐκατέρωθεν συμπλέγματος ἑλληνικῶν γραμμῶν Δ, Τ, Ρ, καὶ πιθανὸν Α.*
 724. yhs die 8 novebrio 1523 (ἢ 1573) pasa de questa vita / ... canonicus sythae
 725. Σταυρὸς μεταξὺ τῶν λατινικῶν γραμμῶν P, F.*
 726. Σταυρὸς ἐπάνω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα γραμμῶν C, h.
 727. Μονόγραμμα με ἀκαθόριστο συνδυασμὸ γραμμῶν.*
 728. Ὁμοίως.*

Στὸν βόρειο τοῖχο:

729. 1450 adi 26 noveb(rio) καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμῶν h, s.*
 730. 1450 adi 3 dicembre καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμῶν F, T, P.*
 731. 1497...
 732. adi 13 ot(o)b(r)io 1501 / fo qui polo pavlopolo
 733. Adi 13 ot(o)br(i)o d.. 1506 S...ogno
 734. 1521 adi 4 febraio hic fuit

89. Ὁ Curuni, *Graffiti*, σ. 315, ἀρ. 285c, διαβάζει: 1471 adi... fo qui michiel calaladi.

90. Ὁ Curuni, ὁ.π., σ. 315, ἀρ. 285a, διαβάζει: 1499 passo questa vita d maria fiola...

91. Ὁ Curuni, ὁ.π., σ. 315, ἀρ. 285b, διαβάζει: 16 Julu .. 1516 pas.. questa vita aneza fiola de xn taisa.

735. *adi 20 zuno fo qui .. m Fuga F° Furla*

736. Μονόγραμμα με άδιευκρίνιστο συνδυασμό του γράμματος L.*

χ. Μέσα Μουλιανά

• Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, αρ. 768)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

737. 1605 IH†VIE LAYS / PRO PLMA

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὲ αὐξόντα ἀριθμὸ χαραγματος

Α΄ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Aba Tomas, 319	Briago Piero, 351
Abagazi Juane, 76	Bufinago Marcus, 520
[Abagazi] Nicolo, 76	[Bufinago] Petrus, 520
Abasaçi ή Abosaçi Francesco, capetanus	Buonagoti Filippo, 94
Sclavopoula, 168, 326	
[Abasaçi] Iacomo, 168	Cafaladi Michail, 714
[Abocati(?)] Iac(h)obus, 27, 30	Cafati Michael, clericus, 706
Abocati(?) Nicholaus, 27	Calbo οἰκογ., 596, 689
Abocati(?) Stamatius, 30	Caliva Zuane, 553
Abosaçi Francesco βλ. Abasaçi	Canea, 412
Abosaçi Zanaqui, 26	canonicus Sythiae, 724
Ageloto Hemanuel, 371	capelanus, 335, 605
Albus Donatus, 128	capetanio/capetano/capetanus, 168, 169, 617
Alexandro, 646	Caralate Robertus, scribanus castri Selini,
Andre, 396	160
Andrea D...zo, 159	castelanus, 360, 407
Andreas, capetanio Sclavopoula, 169	Catitaris(?) Stamatias, 363
Aneza, θυγ., Nicolo Trevisan, 721	Chatala Michail, 705, 709, 713, 716
Angarani οἰκογ., 425	Chavusy, 617
Anguissola οἰκογ. Ἰταλίας, 228	Chio, 413
Angussola οἰκογ. Βενετίας, 228	Chioza Marin, 682
Antonio, -ius, 90, 172, 507	Chipriotis, 10
Antonius, capelanus Selini, 335	Chir[i]llos [episc.] Mironis, 599
Antonius Regl[...], 535	clericus, 706
Archoleo, 440	Colona Georgio, presbyter, capelanus c. Bo-
	nifacio, 605
Barbadigo Petrus, 572	Colona Georgius, 162
Barbarigo Georgius, 475	[Colona] Mathia, 643
Basegio οἰκογ., 594	Colona Nicolaus, 643
Basilio B...us, 52	consiliarius Crete, 417
Basilio Iohanes, 18	Contarini οἰκογ., 261, 689
Bicorna, 407	Cornalo (ή Cornaco) Jani, 73
Blasius [...], 383	Cornaro οἰκογ., 158, 690
Bon οἰκογ., 158, 690	Cornelius Antonius, 59, 353
Boni Filippo, 615	Corner Marco, 580
Bonifacio castrum, 605	Correr οἰκογ., 626
Bonoravi Petro, 210	
Bria...zo Stefano, 70	Da [Ci?]pro Bernardus, 341

- Dalini Georgius, 137
 Dalisandrio Andrea, 5
 Damilan(o) (ἢ De Milano) Tomaxin, 257, 320, 323, 405, 443
 Damilas Petrus, 373
 Damorin Georgius, 235
 Dandolo Filippus, 637
 Dandolo Francesco, 711
 [Dandolo] Nicolaus, 711
 Daraco(?) Nicolaus, 242
 Darazio Marcus nodarius, 169
 Darmario(?) Georgi, 127
 Decanal, 394
 [Decanal] Antonius, 394
 [Decanal] Marcus, castelanus, 360
 [Decanal] Petro, 385
 Decanale οἰκογ., 388
 [De Ca]nali Petro consiliarius Crete, 417
 Dec(h)anal Tomado, 381, 384, 385, 408, 409
 Deipulis Macario, 60
 De Laude Antonius, 691, 695
 Delavrean Pero, 375
 Demato Alessandro, 113
 Demazo Georgius, 324
 De Med.zi Tomado, 15
 Demezzo οἰκογ., 467· βλ. καὶ Τεμέτζο
 Demila, 206
 De Milano, βλ. Damilan(o)
 Demolin Antonius, 400
 Demolin Nicolaus, 418
 Demolino Marinus, 529
 De Morono Antonius, 388
 [De Morono] Marcus, 388
 Demusto Antonius, 698
 De Nigroponte Lucas, presbyter, 369
 De Paris Marcus(?), 79
 De Ranieri Petrus, 327
 Desca[...] Piero, 269
 Devazo Georgius, 116
 De Verona(?) Johanes, 120
 dhascalos, 10
 [Di Chanal] Antonius, 413
 Di Chanal Marnylo ἢ Mane.lo, 413, 414
 Dimegio Antonio, 43
 [Dimegio] Toma, 43
 Dodo Marinos, 225, 331
 Dodo Stefano, 653
 Dolpe βλ. Volpe
 Donatto Domenego, 680
 Dondi Stefano, 334, 336
 Dono Franciscus, 531
 Dono Iohanes, 112
 Dono Zorzo, 105
 Doto Marcus, 39
 Doto Zuan, 55
 Dotto Angolo, 370
 Ectore, 417
 Emo οἰκογ., 261
 Fogeto, 717
 Fogeto Marcho, capetanio Chavusy, 617
 Fogeto R...s, 654
 Fogetto Matti(as), 699
 Fogetto Nicolo, 700
 Fojkas, 158
 Foscarini οἰκογ., 689
 Fovi Nicolo, 616
 Fuf.]na Francisco, 708
 Furla, 735
 Furla, presbyter(?), 312
 G[.]jivala(?) Hemanuel, 610
 Galioti Nicolaus, 321
 Georgio, 660
 Georgio Nicolaus, 138
 Georgius, 451
 Gezo Nicolaus, 165
 Giati(?), 102
 [Gioco(?)] Liberto, 42
 Gioco(?) Zorzi, 42
 Gorgorapti Michiel, presbyter, 609
 Gradenigo Marco, 181
 Gradonico Bartholomeus, 609
 Gradonico Domenico, 609
 Gradonico Michelle, 609
 Grosso Francesco, 3
 Grudas Zias, Chipriotis dhascalos, 10
 Habramo, 415
 Ialea Iani, 525
 I[.]jzano Jachobus, 709
 Ioannes, 322

- Jancharolo, [...], 318 (βλ. καὶ Zanc(h)arol, Zangarol)
 Labacho Georgi, 46· βλ. καὶ Lambacho
 Labiagio Georgi, 78
 Labino Zorzi, 95
 Lambacho Georgi, 78
 Lando οἰκογ., 689
 Lizardo Stefano, 36
 Lombardo Zorzi, 6
 Luigi [...]Jianche, 47
 Madiotto Georgius, 411
 Maneas, 584
 Manoli [.]Jag[...]pulo, 391
 Manoto Pero, 342
 Marcho ...sal, 572
 Marco, 74
 Marcus, 660
 Massolo Leonardus, 420
 Massolo Pero, 387, 392
 Megano Bartolomeo, 597
 Megano Juane, 203
 [Megano] Pierro, 203
 Mejano Joanes, 200
 Menado, 361
 Miaidiotis Ioannis, 720
 [Miaidiotis] Marcus, 720
 Michiel Agusti, 583
 Minoto Jo...ro, 80
 Mitsiaki Dracou, 13
 Molin Marinus, 328
 Molinus Antonio, 61
 Moma Juane, 180
 [Mopazi] Francesco, 22
 Mopazi Nicoloto, 22
 Moro Ioannis, 406
 Moronafi/o/e, οἰκογ., 388
 Mosto, 347, 689
 Mosto Mano, 612
 Mosto Petrus, 19
 Muazzo Draco, 11
 Mudaçio [...], 365
 Mudaçio Hemmanuel, 136
 Mudaçio Hemmanuel, 362
 Mudaçio(?) Marcho, 585
 Mudaçio Marchus, 122
 Mudaçio Micheletos, 133
 [Mudaçio] Pantoleo, 122
 Mudaçio Raniero, 364
 Mudaçius Zanetus, 7
 Mudaço Manio, 718
 Mudaço Pero, 367
 Mudaço Zorzi, 4
 Mudaniottis Antonius, 389
 [Mudaniottis] Lunardo, 389
 Mudazio Orpichus(?), castelanus Bicornae, 407
 Mudazo Pierro, 643
 Nadal, οἰκογ., 244
 Nani οἰκογ., 158, 690
 Nani Ioannes, 20, 357
 Nani Iosef, 615
 Navo.us Bonius, 444
 Nero Marco, 332
 Nicholaus, 423
 Nicolaos Arc[.], 58
 Nicoletto Ap...sce, 171
 [...]nodo, 176
 notarius, 683
 Pagano Iacomo, 351
 Pagano Marcus, 121
 Pantaleo Leonardo, notarius, 683
 Pantaleo Leonardus, 570
 Paschal(?) [...]Jadag[...], 21
 Pasqualigo οἰκογ., 261
 Pavlopolo Polo, 732
 Pero, 177
 Pistoia(?), 374
 Polamo, 694
 Polani Anzelo (Anzolo), 98, 99, 101
 [Polani] Batista, 98, 100
 Polani Piero, 100
 Polanis, 290
 Portus Andres, 355
 Prasto Lunardo, presbyter, 577
 Premata Manoli, 390
 presbyter, 369, 374, 447, 577, 605, 609
 primecirius, 609
 Provisor, 39
 Querini Marco, 421

- Quirinus Piero, 512
 Ranerios Georgios, 62
 [Ranerios] Michaele, 62
 Ranier Charchavuca Franciscus, 68
 Ranier Franciscus, 65, 66
 Ranier Zorzi, 66, 68
 Renier οίκογ., 388
 Rizado Antonio, 41
 Rizado Ioanni, 49, 124
 Rizado Jacumo, 56
 Rizado Juane, 75
 [Rizado] Nicolaus, 28
 [Rizado] Petro, 75
 Rizado Petro, 244
 [Rizado] Zuane, 56
 Rizhardo(?) Nicolo, 50
 [Rizhardo(?)] Piero, 50
 Rizzardi οίκογ., 41
 Roma Donato, 591
 Rozatos Manoli, 91
 Sagredo Paolo, 694
 Savorgnan οίκογ., 388
 Slavop(o)ula, 168, 169
 Scordili [...], 174
 Scordili Georgio, 133
 [Scordili] Juane, 174
 Scordili Manuel, presbyter, 126
 scribanus, 160, 162
 Selini castrum, 160
 Selino, 335
 Stella οίκογ., 228
 Solenza Marinus(?), 530
 [Solenza] Matheo, 530
 Stabuzo Petro, 300, 303, 310· βλ. και Testa-
 busa, Testabussta
 Stamatio, 348
 Stefano [...ianche], 47, 48
 Strianus Petrus, 570
 Sythia, 724
 Taiapiera Antonius, 504
 Testabusa Pero, 274
 Testabussta Marcho, 65
 [Testabussta] Vitorio, 64
 Tomado [...], 442
 Trevisa[n] Man[e]a, 719
 Trevisa[n] Nicolo, 721
 Trivisan οίκογ., 388
 Vagiris(?) Magno, 422
 Valont(?) Georgius, 23
 Vassalo Nicolo, vicarius Canee, 412
 Veneris(?), 438
 Venetze οίκογ. Πάδοβας, 47
 Vi[.]Jano Zacharias, 707
 vicarius Canee, 412
 [Vizamano] Georgio, 29
 Vizamano(?) Georgius, 398
 Vizamano Giacomo, 205
 Vizamano Marqaro(?), 115
 Vizamano Mathe, 29
 Volpe (ἢ Dolpe) Bonavigo, 399
 Volpe Bonuse(?), 139
 Vonate, 627
 Xeriti Nicholaus, 2
 Xeriti Nicoletto, 366
 Xerotis Francesco, 81
 Zaga (ἢ Zago) Donti, presbyter, 374
 Zancarol Antonius, 386
 Zancarol Paulus, 92
 Zancarol Piero, 108
 Zancarollo Mateo, 96
 Zanchariol Ioannis, 416
 Zancharol Ioannis, 401
 Zanes [...], 196
 [Zanes] Alexandrus, 196
 Zaneto, 296, 306
 Zanetus M...z(?), 125
 Zangarol οικόσημο, 68
 Zangarolo Marcus, 40
 [Zangarolo] Zorzi, 40
 Zanis, 214
 Zanis Alessandro, 195, 211, 212
 [Zanis] Franciscus, 212
 [Zanis] Juane, 199
 Zanis Zorzi, 199
 Zanto Alessandro, 221
 Zatzo(?) Mario, 434
 Ziorzi Granalo, 359
 Zorzi, 183, 191, 527

- Zorzi [...]anche, 48
 Zorzi [Ap...scele], 171
 Zorzi Nicolo, 71
 Zoto Alexandro, 143, 147, 148
 [Zoto] Alexandrus, 266
 Zoto Francesco, 215
 [Zoto] Francesco, 143
 Zoto Iacomo, 309
 [Zoto] Zorzi, 148, 309
 Zotto, 440
 Zot(t)o Zorzi, 231, 266
 Zotus Petrus, 233
 Ἁγ. Ἀποστόλων μονή, 378
 Ἀθανασία μοναχή, κτίτωρ, 488
 Ἀλέξανδρος, 208
 Ἀγκουσόλα οίκογ. Ζακύνθου, 228
 Ἀντώνης, 668
 Ἀρκολεός, 432
 Ἀρμένιοι, χωρ., 314
 Ἀυδανίτες, χωρ., 467
 Ἀφράτη(ι), 491
 Ἀχλάδης Γεώργης, κτίτωρ, 368
 Ἀχλάδης Θεοδόσης, κτίτωρ, 241
 Ἀχλάδης Νικήτας, κτίτωρ, 241
 Βαβουλαίας Λέος, κτίτωρ, 109
 Βαρούχα οίκογ., 18, 626
 Βασίλης, 157
 Βεζεράκης Γεωργιάς, 314, 315
 Βερεϊβος Ἀντώνης, 252
 Βερίβος Γεώργιος, 251
 Βερίβος Δημήτρης, κτίτωρ, 368
 Βερίβος Νικολής, κτίτωρ, 368
 Βερίβος Πατελέος, 253
 Βερνίκος Νικηφόρος, ἀρχιερέυς, 600
 Βιδάλης Γιακουμής, 83
 Βιδάλης Γιακουμος, 17
 Βιδάλης Νικολός, 69
 Βλαστὸς Μιχαήλ, ζωγράφος, 534
 Βόλακας Ἀθανάσιος, κτίτωρ, 241
 Βόλακας Μιχαήλ, κτίτωρ, 241
 Βόλακας Νικόδημος, μοναχός, κτίτωρ, 241
 Γεργιωάννης, 590
 Γερόντ(ι)ος, μοναχός, 430
 Γεώργ[η]ς, 458
 Γεώργης, 142, 204, 547
 Γεώργης, καβαλάριος, 270
 Γεώργιος, 281, 471
 Γεώργιος [...], κτίτωρ, 241
 Γεώργιος, παπάς, 236
 Γεώργιος, προσκυνητής, 528
 Γιαλινὰ οίκογ., 261
 Δαφνομήλης Κωνσταντής, παπάς, 454
 Δετερέγαινα(ι) Μαρία, 461
 Δοκιανός, 491
 Δραγώνα οίκογ., 594
 Εἰρήνη, ἀφιερώτρια, 533
 Εἰρήνη, πρεσβυτέρα, 282
 Ἐλεοῦσα, μοναχή, 664
 Ἐρημοδενδρᾶς Νικόλαος, κτίτωρ, 488
 Ζαριφόπουλος(ι), 236
 Ζαρτζάλης Μιχαήλ, 243
 Θεόδωρος, 673
 ἱερέυς, βλ. παπάς
 ἱερομόναχος, 666
 Ἰωάννης, 106, 564
 Ἰωάννης Β[...], κτίτωρ, 376
 Ἰωάννης, ἱερομόναχος, 666
 καβαλάριος, 270
 Καλή, 458
 Καληπανός, κτίτωρ, 488
 Καλλέργη οίκογ., 54, 261
 Καλογεράκης Μιχαήλ, κτίτωρ, 502
 καλογρά, 294
 Καμισὰς Κωνσταντής, κτίτωρ, 379
 Καμισὰς Νικόλας, παπάς, κτίτωρ, 379
 Κάσμαλος Φραγκιάς, 552
 Καρτζακούτης· βλ. Πεντακτένης –
 Κατρινιά, 564
 Κατσομάκης Γεώργης, 710
 Καφάτος Δουκιανός, κτίτωρ, 488
 Καφάτος Νικόλαος, κτίτωρ, 488
 Κοσμάς, κτίτωρ, 241
 Κουμερκὰς Κουτρολογεώργης Θετέκος,
 κτίτωρ, 368
 Κουμερκὰς Μπίσθης Κώνστας, κτίτωρ, 368

- Κουρατορόπουλος Παντελής(·), Ιατρός, 178
 Κουτρουλογεώργης· βλ. Κουμερκάς –
 Κρητικός Κωνσταντίνος, 589
 Κήρυκος, 237
 Κωνσταντής, παπάς, 538
 Κωνσταντίνος, 226
 Κωνσταντίνος, ιερέυς, κτίτωρ, 241
 Κώστας, 672
- Λαβαντινός Ίωάννης, κτίτωρ, 488
 Λαλακοπούλα, παπαδιά, 538
 Λέος, 109, 673
 Λιβαδάρης Νικολής, κτίτωρ, 368
 Λιβαδάρης Παντελής, κτίτωρ, 368
 Λικίνος, 144
 Λουζιάτος Γεωργιάς, 152
 Λουζιάντος Μάστης(·), 154
 Λουκάς, 146
- Μαγκανάρης Μιχαήλ, κτίτωρ, 488
 Μαζγκανάρης Μάνος, 297
 Μακάριος, κτίτωρ, 488
 Μανουήλ [...], 241
 Μανουήλ, κτίτωρ, 488
 Μανουήλ, παπάς, δωρητής, 378
 Μαραβέλαινα Άννα, 492
 Μαρία, 673
 Μαρία θυγάτηρ Ίωάννου Β[...], κτίτωρ, 376
 Μαρία, πρεσβυτέρα, 86
 Μάρκος, 678
 Μαρτζάτος Γεώργιος, 131
 Ματρόνα, μοναχή, κτίτωρ, 241
 Μεσαρίτης [...], κτίτωρ, 241
 Μιχαήλ, 118
 Μιχαήλ, κτίτωρ, 488
 Μιχελής, 537, 564
 Μιχάλης, παπάς, 523
 μοναχή -ός, 241, 430, 488, 664
 Μουμαστής(·) Κώστας, 119
 Μουρέλος Νικόλαος, χατζής, 693
 Μουρμ[ού]ρας Γεώργης, 565
 Μουσούρενα Θεπέκου(·), κτίτωρ, 368
 Μουτζάν οικ.ογ. Ζακύνθου, 47
 Μπίσθης· βλ. Κουμερκάς –
 Μπότσα οικ.ογ., 626
- Νικόδημος, μοναχός, κτίτωρ, 488
- Νικόλαος, 673
 Νικόλαος, έγγονος ιερ. Νικολάου Πρεδικά-
 ρη, 473
 Νικόλαος, κτίτωρ, 488
 Νικόλαος, παπάς, 702
 Νικόλαος παπα Κατολάκης, 88
 Νικολής [Μου...], οικονόμος, παπάς, κτί-
 τωρ, 441
- οικονόμος, 441
 οικόσημο, 18, 41, 47, 48, 54, 68, 76, 158, 228,
 244, 261, 277, 388, 425, 446, 568, 594,
 596, 626, 687, 689, 690
- παπαδιά, πρεσβυτέρα, 86, 282, 538
 Παπαδόπουλος Μιχαήλ, κτίτωρ, 241
 παπάς, ιερέυς, 88, 236, 241, 378, 379, 441,
 454, 455, 458, 459, [465], 473, 474, 496,
 523, 538, 702
- Παρτζάλης Δημήτρης, κτίτωρ, 368
 Πατινάς (ή Πατινάς) Μιχαήλ, κτίτωρ, 488
 Πατρολόγος Ίωάννης, 578
 Πεντακτένης Καρτζακούτης Μιχαήλ, κτί-
 τωρ, 368
- Πιπέρης, 14
 Πλεστάνος Γιάννος, 316
 Πρεδικάρης Νικόλαος, ιερέυς, 473
 πρεσβυτέρα, βλ. παπαδιά
 Προχεράρης Γιώργης, παπάς, 496
 Πρωτοκωνηγός Γεώργης, κτίτωρ, 368
 Πρωτοκωνηγός Μιχελέτος, κτίτωρ, 368
 Πτήχας Χριστόφορος, βλ. Πτήχης Νικηφόρος
 Πτήχης Νικηφόρος, κτίτωρ· βλ. Άγ. Άπό-
 στολοι, Σιρικάρι'
- Ρίζας Μανουήλ, 134
 Ρουβάς (ή Ρούβας) Νικολής, κτίτωρ, 368
 Ρωμανίτης Νικήτας, κτίτωρ, 368
- Σαΐτάς Μιχελής, δωρητής, 537
 Σερέπετζης Κωνσταντίνος, 601
 Σιγα[...] Γεώργης, κτίτωρ, 368
 Σιδερόπουλος Κώστας, κτίτωρ, 368
 Σιδερόπουλος Λέος, κτίτωρ, 368
 Σιδερόπουλος Παντελής, κτίτωρ, 368
 Σιλότης Γερμανός, μοναχός, κτίτωρ, 241
 Σκαντάλης Νικόλαος, κτίτωρ, 368

- Σκορδίλης Γεώργιος, 534
 Σοφία σύζ. Λέου Βαβουλαία, κτίτωρ, 109
 Σταμπούζης Τομάδο, 272· βλ. και Stabuzo,
 Testabusa, Testabussta
 Στέφανος [...], κτίτωρ, 241
 Συριάνης Γεώργης, κτίτωρ, 368
 Σφακιανάκης Κωνσταντίνος(·), 516
- Τεμέτζο (=Demezzo) Ίωάννης, 467
 Τζαγκαρόλος Γεωργιάς, 197
 Τζανέτος, 84
- Τζικαλόπουλος Γεώργιος, κτίτωρ, 241
 [Τζικαλόπουλος] Μιχαήλ, κτίτωρ, 241
 Τσελαΐτη οικ.ογ., 48
- Φλωριώτης Ίωάννης, 283
 Φλωριώτης Μανόλης, 284
 Φραδέλο Θεόδουλος, 448
- Χαμέτης Πέρος, 12
 Χανιώτης Νικόλαος, 629
 Χατζή Μιχάλης, προσκυνητής, 377

Β' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

- Άβγος τπν. Ίεράπετρας, 651
 Άγια Μυλοποτάμου, 451-453
 Άγ. Θεόδωρος Σελίνου, 133-142
 Άγ. Μάμας Μυλοποτάμου, 454-455
 Άγ. Μύρων Μαλεβιζίου, 498-502
 Άλικάμπος Άποκορώνου, 381-383
 Άνισαράκι Σελίνου, 143-158
 Άνω Σύμη Βιάνου, 613-614
 Αύγενική Μαλεβιζίου, 503-515
- Βαβουλέδω τπν. Κισάμου, 109
 Βάθη (Κούνενι) Κισάμου, 1
 Βασιλικά Άνώγια Καινούργιου, 528
 Βελούλι Μονοφατσίου, 604-610
 Βλαχιάνα τπν. Μαλεβιζίου, 503-515
 Βουτάς (Κίτυρος) Σελίνου, 159-172
- Γαλίφα Πεδιάδος, 535-536
 Γεράκι Πεδιάδος, 537
- Δρακιανά τπν. Κυδωνίας, 376
 Δρύς Σελίνου, 182-183
- Έπισκοπή Πεδιάδος, 538-583
- Ζίρος Σητείας, 694-704
- Καβούσι Ίεράπετρας, 616-651
 Κάδρος Σελίνου, 184-188
 Κακοδίκι Σελίνου, 189-240
 Κάλαμος Σελίνου, 241-242
 Καμηλιανά Σελίνου, 243-250
- Κάντανος Σελίνου, 251-280
 Καπίστρι· βλ. Σταυρός Ίεράπετρας
 Καράνου Κυδωνίας, 368
 Κασταμονίτσα Πεδιάδος, 584-585
 Καστέλι Πεδιάδος, 586-588
 Καστρι Μυλοποτάμου, 456-467
 Κάτω Άστρακοί Πεδιάδος, 589
 Κάτω Βαλασαμόνερο Ρεθύμνης, 450
 Κάτω Φλώρια Σελίνου, 281-287
 Κεφάλι Κισάμου, 2-89
 Κίτυρος· βλ. Βουτάς Σελίνου
 Κοπετοί Σελίνου, 288-295
 Κούκουος τπν. Μυλοποτάμου, 456-466
 Κουνάβοι Πεδιάδος, 590-592
 Κούνενι· βλ. Βάθη Κισάμου
 Κουντούρα· βλ. Τροχαλού Σελίνου
 Κουστογέρακο Σελίνου, 296-313
 Κυριακοσέλια Άποκορώνου, 384-430
- Λιθίνες Σητείας, 705-736
 Λούτρα τπν. Ίεράπετρας, 674-679
- Μαθιά Πεδιάδος, 593
 Μάλλες Ίεράπετρας, 652-679
 Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 468-474
 Μελέσες Πεδιάδος, 594
 Μέσα Μουλιανά Σητείας, 737
 Μεσελέροι Ίεράπετρας, 680-690
 Μεσλά Κυδωνίας, 369-375
 Μονή Όδηγήτριας Καινούργιου, 529-532
- Νέμπρος Κισάμου, 90-108

- Νίσπιτας τπν. Μυλοποτάμου, 475-477
 Ειδάς Πεδιάδος, 595-596
 Παλιά Ρούματα Κισάμου, 109
 Πεμόνια Αποκορώνου, 431-440
 Πέρι Καινούργιου, 533-534
 Πηγή Μυλοποτάμου, 475-477
 Πλατανιάς Κυδωνίας, 376
 Πλεμενιανά Σελίνου, 314-318
 Πρίνος Μυλοποτάμου, 478-487
 Πύργος Μονοφατσίου, 611-612
 Πύργος Ψιλονέρου Κυδωνίας, 377-378
 Ρογδιά Μαλεβιζίου, 516-517
 Σγουροκεφάλι Πεδιάδος, 597-599
 Σίβα Μαλεβιζίου, 518-519
 Σιρικάρη Κισάμου, 110
 Σκαλάκι Πεδιάδος, 600-601
- Σκλαβεροχώρι Πεδιάδος, 602-603
 Σκλαβοπούλα Σελίνου, 319-355
 Σπανιάκος Σελίνου, 356
 Σταυρός (Καπίστρι) Ίεράπετρας, 691-692
 Στύλος Αποκορώνου, 441-449
 Τζεβρεμιανά τπν. Σελίνου, 257-278
 Τουπάκι τπν. Πεδιάδος, 569-583
 Τραχινιάκος τπν. Σελίνου, 279-280
 Τρούλα τπν. βλ. Τροχαλού
 Τροχαλού τπν. Σελίνου, 357-367
 Τσουρουνιανά Κισάμου, 111-132
 Φόδελε Μαλεβιζίου, 520-527
 Χελιανά Μυλοποτάμου, 488-497
 Χουμεριάκος Μεραμπέλου, 693
 Ψαρή Φοράδα Βιάνου, 615

Γ' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

- Άγια Άννα στο Άνισαράκι Σελίνου, 143-145
 Άγια Κυριακή στην Κάντανο Σελίνου, 254
 Άγια Μαρίνα στους Μεσελέρους Ίεράπετρας, 680-687
 Άγια Μαρίνα στον Σπανιάκο Σελίνου, 356
 Άγια Παρασκευή στη Σίβα Μαλεβιζίου, 518-519
 Άγια Παρασκευή και Άγιος Παντελεήμων στη Γαλίφα Πεδιάδος, 535-536
 Άγιο Πνεύμα στο Άβγος στο Καβούσι Ίεράπετρας, 651
 Άγιοι Απόστολοι στον Άγ. Μύρωνα Μαλεβιζίου, 498-501
 Άγιοι Απόστολοι στον Δρῶ Σελίνου, 182-183
 Άγιοι Απόστολοι στο Καβούσι Ίεράπετρας, 616-629
 Άγιοι Απόστολοι στις Μελέσες Πεδιάδος, 594
 Άγιοι Απόστολοι στον Πύργο Ψιλονέρου Κυδωνίας, 377-378
 Άγιοι Απόστολοι στο Σιρικάρη Κισάμου, 110
 Άγιος Αθανάσιος στο Κεφάλι Κισάμου, 87-89
- Άγιος Αντώνιος στην Ήπισκοπή Πεδιάδος, 545-559
 Άγιος Αντώνιος στο Καβούσι Ίεράπετρας, 643-650
 Άγιος Αντώνιος στον Σκονίχο Κυδωνίας, 379-380
 Άγιος Γεώργιος στο Άνισαράκι Σελίνου, 146-149
 Άγιος Γεώργιος στην Άνω Σύμη Βιάνου, 613-614
 Άγιος Γεώργιος στη Βάθη Κισάμου, 1
 Άγιος Γεώργιος στο Καβούσι Ίεράπετρας, 630-642
 Άγιος Γεώργιος στα Κάτω Φλώρια Σελίνου, 281-287
 Άγιος Γεώργιος στο Κουστογέρακο Σελίνου, 296-313
 Άγιος Γεώργιος στη Λούτρα στις Μάλες Ίεράπετρας, 674-678
 Άγιος Γεώργιος στη Μαθιά Πεδιάδος, 593
 Άγιος Γεώργιος στα Μέσα Μουλιανά Σητείας, 737
 Άγιος Γεώργιος στους Μεσελέρους Ίεράπε-

- τρας, 688-690
 Άγιος Γεώργιος στον Νίσπιτα στην Πηγή Μυλοποτάμου, 475-477
 Άγιος Γεώργιος στον Ειδά Πεδιάδος, 595
 Άγιος Γεώργιος στα Πεμόνια Αποκορώνου, 431-440
 Άγιος Γεώργιος στον Πλατανιά Κυδωνίας, 376
 Άγιος Γεώργιος στα Πλεμενιανά Σελίνου, 314-318
 Άγιος Γεώργιος στο Σκαλάκι Πεδιάδος, 600
 Άγιος Γεώργιος στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, 319-325
 Άγιος Γεώργιος στον Σταυρό Ίεράπετρας, 691-692
 Άγιος Γεώργιος στο Τουπάκι στην Ήπισκοπή πεδιάδος, 569-583
 Άγιος Γεώργιος (στην Τρούλα) στην Τροχαλού (σημ. Κουντούρα) Σελίνου, 357-367
 Άγιος Γεώργιος στα Τσουρουνιανά Κισάμου, 111-132
 Άγιος Γεώργιος στα Χελιανά Μυλοποτάμου, 488-497
 Άγιος Γεώργιος και Άγιος Κων/νος στον Πύργο Μονοφατσίου, 611-612
 Άγιος Ίωάννης στην Ήπισκοπή Πεδιάδος, 560-568
 Άγιος Ίωάννης στον Κάλαμο Σελίνου, 241-242
 Άγιος Ίωάννης στους Κουνάβους Πεδιάδος, 591-592
 Άγιος Ίωάννης στο Πέρι Καινούργιου, 533-534
 Άγιος Ίωάννης στο Σκαλάκι Πεδιάδος, 601
 Άγιος Ίωάννης στον Στύλο Αποκορώνου, 441-449
 Άγιος Ίωάννης στον Τραχινιάκο στην Κάντανο Σελίνου, 279-280
 Άγιος Ίωάννης Θεολόγος στους Κοπετούς Σελίνου, 288-295
 Άγιος Ίωάννης Χρυσόστομος στον Κάδρο Σελίνου, 184-188
 Άγιος Κων/νος στον Βουτά Σελίνου, 159-175
 Άγιος Κων/νος και Άγια Έλένη στον Νέμπρο Κισάμου, 90-108
 Άγιος Μάμας (Παναγία) στον Άγιο Μάμα Μυλοποτάμου, 454-455
 Άγιος Μάμας στην Κάντανο Σελίνου, 251-253
 Άγιος Μάμας στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου, 430
 Άγιος Νικόλαος στη Ζίρο Σητείας, 694-704
 Άγιος Νικόλαος στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου, 384-429
 Άγιος Νικόλαος στο Σγουροκεφάλι Πεδιάδος, 597-599
 Άγιος Νικόλαος στον Ειδά Πεδιάδος, 596
 Άγιος Στέφανος στον Κούκουνο στο Καστρί Μυλοποτάμου, 456-466
 Άγιος Φώτης στον Άγιο Θεόδωρο Σελίνου, 133-142
 Άγιος Φώτης στην Κάντανο Σελίνου, 255-256
 Άγιος Φώτης και Ακίνδυνος στην Άγια Μυλοποτάμου, 451-453
 Αφέντης Χριστός στο Καστέλι Πεδιάδος, 586-588
 Ζωοδόχος Πηγή στον Πρίνο Μυλοποτάμου, 478-487
 Κοίμηση τής Θεοτόκου στον Αλίκαμπο Αποκορώνου, 381-383
 Μεταμόρφωση στο Κακοδίκι Σελίνου, 189-216
 Μεταμόρφωση στο Κεφάλι Κισάμου, 2-86
 Μιχαήλ Αρχάγγελος στα Βλαχιανά στην Αύγενική Μαλεβιζίου, 503-515
 Μιχαήλ Αρχάγγελος στην Ήπισκοπή Πεδιάδος, 538-543
 Μιχαήλ Αρχάγγελος στο Κακοδίκι Σελίνου, 217-240
 Μιχαήλ Αρχάγγελος στα Καμηλιανά Σελίνου, 243-250
 Μιχαήλ Αρχάγγελος στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 468-474
 Παναγία στον Άγ. Μύρωνα Μαλεβιζίου, 502
 Παναγία στο Άνισαράκι Σελίνου, 150-158
 Παναγία στα Βασιλικά Άνώγια Καινούργιου, 528

- Παναγία στο Βελούλι Μονοφατσίου, 604-610
 Παναγία στο Γεράκι Πεδιάδος, 537
 Παναγία στην Ἐπισκοπή Πεδιάδος, 544
 Παναγία στα Καράνου Κυδωνίας, 368
 Παναγία στην Κασταμονίτσα Πεδιάδος, 584-585
 Παναγία στο Καστρί Μυλοποτάμου, 467
 Παναγία στους Κάτω Ἀστρακούς Πεδιάδος, 589
 Παναγία στο Κάτω Βαλσαμόνερο Ρεθύμνης, 450
 Παναγία Κερα-Λιμενιώτισσα στην Ψαρή Φοράδα Βιάννου, 615
 Παναγία στους Κουνάβους Πεδιάδος, 590
 Παναγία στις Λιθίνες Σητείας, 705-736
 Παναγία Μεσοχωρίτισσα στις Μάλες Ἱεράπετρας, 652-673
 Παναγία στη Ρογδιά Μαλεβιζίου, 516-517
 Παναγία στο Σκλαβεροχώρι Πεδιάδος, 602-603
- Παναγία στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, 326-334
 Παναγία στα Τζεβρεμιανά στην Κάντανο Σελίνου, 257-278
 Παναγία στο Φόδελε Μαλεβιζίου 520-527
 Παναγία στον Χουμεριάκο Μιραμπέλου, 693
 Παναγίας Ὁδηγήτριας Μονή Καινούργιου, 529-532
- Σωτήρας Χριστός στον Βουτά Σελίνου, 176-181
 Σωτήρας Χριστός στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, 335-355
- Χριστός στα Μεσκλά Κυδωνίας, 369-375
 Χριστός και Ἅγιος Βασίλειος στα Παλιὰ Ρούματα Κισάμου, 109

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

I

Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, με τὴ γενικότερη ἐντύπωση ποὺ σχημάτισε γιὰ τὸ «βλοσυρὸ κοινόβιο» τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἀσφαλῶς θὰ ἐκπλησόταν ἂν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψής του καθίστατο δυνατὸν νὰ βρεθεῖ ὁ ἄφαντος κλειδοκράτορας μοναχὸς καὶ ἄνοιγε ἔτσι γιὰ τὴ συντροφιά τῶν λογίων ἐπισκεπτῶν ἢ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς¹. Θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες συλλογὲς ἐντύπων στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐφάμιλλη ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν περιεχομένων της με τὴ γνωστὴ σὲ ὄλους τοὺς μελετητὲς καὶ λόγιους ἐπισκέπτες λαμπρὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς. Ἡ πρωιμότερη μνεία βιβλιοθήκης στὴ «μονὴ τοῦ κῦρ Διονυσίου» ὀφείλεται στὸν βιβλιογράφο καὶ λόγιο ἱερομόναχο Ἰγνάτιο τὸ ἔτος 1602². Ὁ Ἰγνάτιος ἀναφέρεται στὴ «βιβλιοθήκη τῶν κατηχομένων», ἐννοώντας τὴ χωροθεσία τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ σκευοφυλακίου τῆς Μονῆς στὸν χώρο ἐπάνω ἀπὸ τὴ λιτὴ τοῦ καθολικοῦ, κοντὰ στὸ παρεκκλήσιο τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1915. Στὴ βιβλιοθήκη ὀδηγοῦσε στενὴ σκάλα, χτισμένη μέσα στὸν τοῖχο ἀκριβῶς στὸ σημεῖο τῆς νότιας εἰσόδου τῆς λιτῆς. Ἡ ὑπαρξὴ «βι-

Θὰ ἤθελα καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγούμενο τῆς Ἱ. Μ. Ἁγ. Διονυσίου Ἀρχιμανδρίτη κ. Πέτρο καὶ τὴν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς γιὰ τὴν πρόφρονα φιλοξενία καὶ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐργασίας μου. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν Γέροντα Συμεὼν Διονυσιάτη γιὰ τὴν ἐν γένει βοήθειά του, γιὰ τὶς πολύτιμες πληροφορίες ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐνθάρρυνσή του.

1. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Ἅγιον Ὄρος, Ἀθήνα 1934, σ. 142, 146. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου πέρασε ἀπὸ τὴ Μονὴ Διονυσίου στὶς 14 Σεπτεμβρίου 1932. Ἡ ὑπογραφή του, χωρὶς ἄλλο σχόλιο, στὸ Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν Ἱ.Μ. Διονυσίου 1908-1935, φ. 132.

2. Στὸ παράφυλλο τοῦ χειρογράφου κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἀρ. 246. Βλ. Σ. Καδᾶς, Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 77.

βλιοθήκης πλουσιωτάτης» στη Μονή Διονυσίου μαρτυρείται το 1701 από τον Ιωάννη Κομνηνό στο πρώτο Προσκυνητάριο του Αγίου Όρους³, μεταγενέστεροι όμως λόγιοι επισκέπτες, ιδίως ξένοι, αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στα χειρόγραφα της Μονής, μερικά από τα οποία μνημονεύουν, εξαιρώντας την παλαιότητα ή το καλλιτεχνικό και παλαιογραφικό τους ενδιαφέρον.

Ο γνωστός προσκυνητής μοναχός Βασίλειος Μπάρσκυ, ο Κιεβοπολίτης, επισκέφθηκε τη Μονή Διονυσίου το 1744 και στη σχετική περιγραφή, στο ημερολόγιο των ταξιδιών του, μνημονεύει τα έντυπωσιακά χρυσόβουλλα του αρχείου της, όχι όμως βιβλία, χειρόγραφα ή έντυπα⁴. Στη βιβλιοθήκη της Μονής αναφέρονται οι λόγιοι Άγγλοι ταξιδιώτες J. D. Carlyle και Philip Hunt, που την επισκέφθηκαν στις 14 Απριλίου 1801. Ο Carlyle αναφέρει ότι η βιβλιοθήκη βρισκόταν πάνω από την εκκλησία και σημειώνει ότι τα βιβλία φυλάσσονταν σε δύο κασέλες και έτσι ήταν προστατευμένα από την πολιορκία των εντόμων⁵. Ο Hunt αναφέρεται συνοπτικά στα χειρόγραφα και μνημονεύει όσα κείμενα της αρχαίας γραμματείας μπόρεσε να αναγνωρίσει⁶. Στη βιβλιοθήκη της Μονής αναφέρεται με ένθουσιασμό ο Robert Curzon, που την επισκέφθηκε το καλοκαίρι του 1834. Ο Curzon χαρακτηρίζει τη βιβλιοθήκη «μεγαλειώδη συλλογή», έννοώντας κυρίως τα χειρόγραφα, περγαμηνά και χαρτώα, που εξέτασε, και διαπιστώνει ότι γενικά η κατάσταση των βιβλίων ήταν καλή⁷. Σημαντική είναι η μαρτυρία του ότι οι μοναχοί του νέου τότε κοινοβίου αρνήθηκαν να αποχωριστούν οποιοδήποτε από τα χειρόγραφα τους⁸. Ο Curzon είναι ο πρώτος επισκέπτης που αναφέρεται ρητά και στην ύπαρξη έντυπων βιβλίων, των οποίων όμως ο αριθμός, κατά την εκτίμησή του, ήταν μικρός. Δεν θά ήταν ενδεχομένως άβασιμο να υποθέσουμε ότι μέχρι τις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα στη βιβλιοθήκη της Μονής φυλάσσονταν κυρίως χειρόγραφα και ότι ο μεγάλος όγκος των έντυπων βιβλίων εισήλθε σ' αυτή κατά τη διαδρομή του ίδιου αιώνα.

3. Ιωάννης Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος*, η' εκδ., επιμ. Ίερομ. Ίουστίνου Σιμωνοπετρίτη, Καρούς 1984, σ. 69.

4. R. Gothoni, *Tales and Truth. Pilgrimage on Mount Athos past and present*, Έλσίνκι 1994, σ. 78.

5. Alkis Anghelou, «J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)», *Ο Έραμιστής*, 3 (1965), σ. 54.

6. «Mount Athos. An Account of the Monastic Institutions and the Libraries of the Holy Mountain from the Papers of Dr. Hunt», στο Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1818, σ. 213.

7. Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, Λονδίνο 1849, σ. 395.

8. Στο ίδιο, σ. 395: «Alas! They would part with nothing».

Μερικά χρόνια μετά τον Curzon εργάστηκε στη Μονή Διονυσίου και ο Jacob Philipp Fallmerayer. Στο μοναστήρι τον έφεραν το 1841 οι έρευτές του για την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος, και φυσικά αναφέρεται στο ιδρυτικό χρυσόβουλλο της Μονής, που εξέδωσε ο αυτοκράτωρ του Πόντου, Περατείας, Ίβηρίας και πάσης Ανατολής Αλέξιος Γ' ο Μέγας Κομνηνός⁹. Ο Fallmerayer όμιλει με πολλή συμπάθεια για τη Μονή, την οποία αποκαλεί «το άξιαγάπητο κοινόβιο»¹⁰. Σε πολλά σημεία του απομνημονεύματός του για το Άγιον Όρος αναφέρεται στις έρευτές του στη Μονή και επισημαίνει την ιστορική σημασία της ίδρυσής της από τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντος, ως αδελφού μοναστικού καθιδρύματος με τη μεγάλη ποντιακή Μονή Σουμελά. Από τον Fallmerayer έχουμε και μια κάπως πιο αναλυτική μαρτυρία για την εργασία του στη βιβλιοθήκη της Μονής. Η μαρτυρία είναι σημαντική και για τις λεπτομέρειες που μάς παρέχει αλλά κυρίως επειδή αποκαλύπτει ότι η βιβλιοθήκη αποτελούσε ύπαρκτο στοιχείο της ζωής του κοινοβίου. Στην εργασία του ο Fallmerayer αναφέρει ότι διευκολύνθηκε από τον μοναχό Γεράσιμο. Μνημονεύει επίσης με ευγνωμοσύνη την κατανόηση που έδειξε στα αιτήματά του ο ήγούμενος της Μονής, τον όποιον δεν κατονομάζει αλλά όπωσδήποτε πρόκειται για τον ήγούμενο Ευλόγιο (1836-1866). Αφού ο Γερμανός επισκέπτης του εξέθεσε αναλυτικά, με τη βοήθεια του μοναχού Γερασίμου, τα σχετικά με τις μελέτες του για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος και την ιστορία των Κομνηνών, ο ήγούμενος Ευλόγιος του έδωσε «πλήρη έλευθερία να δει, να αντιγράψει και να κάνει στη βιβλιοθήκη ό,τι ήθελε»¹¹. Χωρίς άμφιβολία, ο Fallmerayer θά μπορούσε να θεωρηθεί ο πρώτος σύγχρονος αναγνώστης και έρευνητής που εργάστηκε συστηματικά στη βιβλιοθήκη της Μονής, αρκετά πριν από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο και τους μεγάλους έρευνητές του είκοστού αιώνα που τον ακολούθησαν.

Στον πλοΐτο των χειρογράφων και των αρχείων της Μονής αναφέρεται και ο Γάλλος ανατολιστής, παλαιογράφος και νομισματολόγος Victor Langlois, που επισκέφθηκε το Άγιον Όρος στο πλαίσιο των έρευνών του στην Έλληνική Ανατολή¹². Λίγο μετά τον Langlois έχουμε και την πρωιμότερη —εκτός αυτής

9. Jakob Philipp Fallmerayer, *Hagion Oros oder der Heilige Berg Athos*, mit einem Nachwort von Franz Dölger, Βιέννη 1949, σ. 46, 85-87.

10. Στο ίδιο, σ. 46.

11. Στο ίδιο, σ. 85. Τα αποτελέσματα των έρευνών του αυτών ο Fallmerayer παρουσιάζει στο έργο του *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, 2 τόμοι, Μόναχο 1841-1846.

12. Victor Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Παρίσι 1867, σ. 24-25.

του Ίωάννη Κομνηνού—μαρτυρία Έλληνα επισκέπτη για τη βιβλιοθήκη της Μονής. Προέρχεται από το όδοιπορικό του Ι. Μ. Ραπτάρχη, τον οποίο έντυπώσισε «ή επιμελώς περιπεποιημένη βιβλιοθήκη της Μονής»¹³. Ο Ραπτάρχης υπολογίζει ότι ο αριθμός των χειρογράφων ανέρχεται σε χίλια, «έν οίς αρκετά πλείστου λόγου ἄξια», δὲν σχολιάζει ὅμως τὰ έντυπα βιβλία. Ο πνευματικός και καλλιτεχνικός πλοῦτος της Μονής τον ὀδηγεῖ σε μιὰ εὔστοχη διαπίστωση: «Τὸ μοναστήριον τοῦτο, κατ' εὐτυχῆ τινα συγκυρίαν, δὲν ἔπαθεν ὅσα τὰ λοιπά, ἐπειδὴ ἀναλόγως πρὸς τὴν μικράν του ἔκτασιν περιέχει θησαυροὺς ὄντως ἐκπληκτικούς».

Τὸ 1915, ἐπὶ ἡγουμένου Δοσιθέου, ἡ βιβλιοθήκη της Μονής, πού στη διαδρομὴ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα εἶχε ἐμπλουτισθεῖ σημαντικά, μεταφέρθηκε στὸν πύργο, σὲ εἰδικὰ διαρρυθμισμένο χῶρο¹⁴. Τὰ έντυπα βιβλία τοποθετήθηκαν σὲ ἰδιαίτερες προθήκες και ἀριθμήθηκαν κατ' αὔξοντα ἀριθμὸ. Τὸ 1903 συντάχθηκε και κατάλογος της βιβλιοθήκης πού παραδίδεται στὸν Κώδικα 854 της Μονής Διονυσίου. Ἀργότερα, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960, μεταφέρθηκε σὲ νεότερο κτίριο, νότια τοῦ Καθολικοῦ, και στη συνέχεια προσωρινὰ στεγάστηκε στη βόρεια πτέρυγα. Ἡ γενικὰ καλὴ κατάσταση τῶν βιβλίων, πού εἶχαν διαπιστώσει παλαιότερα οἱ Carlyle και Curzon, συνέτεινε ὥστε νὰ διασωθοῦν τὰ πλείστα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ σταχῶματα τόσο τῶν χειρογράφων ὅσο και τῶν έντύπων¹⁵.

Ἡ ἱστορία της βιβλιοθήκης της Μονής Διονυσίου δὲν ἐξαντλεῖται φυσικὰ μετὰ τὴς ἀναφορῆς τῶν παλαιότερων ἐπισκεπτῶν σ' αὐτήν. Παραμένει ὑπαρκτὴ και έντυπωσιακὴ πραγματικὴτητα γιατὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα και κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰώνα. Οἱ διαπιστώσεις τῶν παλαιότερων ἐπισκεπτῶν γιατὸν πλοῦτο, τὴν καλὴν κατάσταση τῶν βιβλίων και τὴν προθυμία τῶν πατέρων της Μονής νὰ ἀνταποκριθοῦν πρὸς τὴς ζητήσεις τῶν μελετητῶν μεταβάλλονται σὲ μόνιμη ἐπωδὸ στὸ *Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν της Ἱερᾶς Μονής Διονυσίου* γιατὴν περίοδο 1908-1935, τὸ παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ τύπου στη βιβλιοθήκη της Μονής. Οἱ ἐπισκέπτες της περιόδου αὐτῆς εἶναι πολλοὶ και οἱ περισσότεροι ἀναφέρονται στὴς έντυπώσεις τους ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη. Μεταξὺ

τους συγκαταλέγονται κορυφαῖες μορφῆς της ἐπιστήμης τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, καθὼς και ταπεινότεροι μελετητῆς πού προσέφευγαν γιατὴς ἔρευνῆς τους στὸν πλοῦτο τῶν χειρογράφων κυρίως της Μονής Διονυσίου. Ὅλοι ἀνεξαιρέτως στὴν περίοδο αὐτὴ εὐχαριστοῦν τοὺς πατέρες και ἰδιαίτερα τὸν βιβλιοθηκᾶριο ἱερομόναχο Μάρκο, ἡγούμενο της Μονής στὰ 1926-1931. Μεταξὺ τῶν ἐπισκεπτῶν πού ἀναφέρονται εἰδικὰ στη βιβλιοθήκη, στὸν πλοῦτο και τὴν καλὴ της ὀργάνωση, περιλαμβάνονται ὁ Ἀθηνῶν Θεολόγος τὸ 1908, ὁ καθηγητῆς Martin Sprengling τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου τὸ 1909, ὁ ἱεροδιάκονος Φιλόθεος Λογκοβαρδίτης—προφανῶς ὁ Φιλόθεος Ζερβάκος, γνωστὴ πατερικὴ μορφή τοῦ Ὁρθόδοξου μοναχισμοῦ τοῦ αἰώνα μας—τὸ 1910, τὸν ἴδιο χρόνο ὁ «Πνευματικὸς Ποιμὴν της ἐν Σουηδία Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας» Ἑρμαν Νεάννερ, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει τὸ ὄνομα και τὴν ἰδιότητά του στὰ ἑλληνικά, τὸ 1914 τρεῖς Ρουμάνοι μελετητῆς ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τοῦ Βουκουρεστίου, και ὁ Ἀριστείδης Φουτρίδης, «Ὁδοιπορῶν Ἑταῖρος τοῦ Πανεπιστημίου Harvard». Στὴς 10 Δεκεμβρίου 1914 ὑπογράφουν στὸ βιβλίο ὁ Νίκος Καζαντζάκης και ὁ Ἄγγελος Σικελιανός, χωρὶς ὅμως σχολία¹⁶. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου εἶναι λιγοστοὶ οἱ μελετητῆς πού φτάνουν στὸ Ἅγιον Ὅρος, στὰ 1921 ὅμως ἐργάζεται στη βιβλιοθήκη ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Louis Petit, προετοιμάζοντας τὴ μνημειώδη βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν ἀκολουθιῶν¹⁷. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐργάζεται στη βιβλιοθήκη και ὁ Robert Blake, καθηγητῆς στὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Harvard University. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1921 περνᾷ ἀπὸ τὴ Μονὴ ὁ Νίκος Βέης, τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, τὸν Ἰούλιο ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος και τὸν Σεπτέμβριο ὁ David Talbot Rice και ὁ Robert Byron¹⁸. Τὸ 1928 θαυμάζει τὴν «μεγάλην τάξιν» της βιβλιοθήκης ὁ Franz Dölger, ἐνῶ τὸ 1931 και πάλι τὸ 1933 τὴν ἐπισκέπτεται ὁ Richard Dawkins, καθηγητῆς της Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Γλώσσας και Λογοτεχνίας στὸ Πανεπιστήμιο της Ὁξφόρδης¹⁹. Ἐπίσης τὸ 1933 ἐργάζεται στη βιβλιοθήκη ὁ ἱερομόναχος Λαυρέντιος Τάρδο, διευθυντῆς της «Μελορηγικῆς Σχολῆς» της Μονής της Κρυπτοφέρρης, πού ἐπισκέφθηκε τὴ Μονὴ Διονυσίου μαζί με τὸν

13. Ι. Μ. Ραπτάρχης, «Ἐντυπώσεις περιηγήσεως εἰς Ἀθῶνα», *Ἐπτάλοφος*, Α' (1869), σ. 217.

14. Ἀρχιμ. Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Ἀθῆνα 1959, σ. 57.

15. Πάντως ἡ λειτουργία βιβλιοδετείων στη Μονὴ μαρτυρεῖται κατὰ τὸ α' ἡμισιοῦ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα και πάλι κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα. Σταχῶματα ἀπὸ τὴ δευτέρη περίοδο εἶναι εὐκολὰ ἀναγνωρίσιμα στη βιβλιοθήκη.

16. Τὴς παρατηρήσεις τους καταγράφουν σὲ ἡμερολογιακὰ κείμενα. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *Ἄγγελος Σικελιανός*, Ἀθῆνα 1984, σ. 121-124.

17. Louis Petit, *Bibliographie des acolythies grecques*, Βρυξέλλες 1926.

18. Πβ. Robert Byron, *The Station. Athos: Treasures and Men*, Λονδίνο 1931, σ. 113-123 και Robert Byron - David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting*, Νέα Ὑόρκη 1968 (α' ἔκδ. 1930), σ. 153-154 και σποραδικά.

19. Richard Dawkins, *The Monks of Athos*, Λονδίνο 1936, σ. 155-157, 372-373.

ηγούμενο της Κρυπτοφέρρης Ισίδωρο Croce. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐπισκέπτεται τὴ Μονὴ ὁ Πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου Harvard Kenneth Conant. Τὸ 1935, τέλος, ἐπισκέπτεται τὴ Μονὴ καὶ ἐργάζεται στὴ βιβλιοθήκη –προφανῶς γιὰ νὰ μελετήσει τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ἰδίως τὸν Κώδικα 587 τῆς Μονῆς– ὁ Kurt Weitzmann²⁰.

Ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐγγραφῶν στὸ *Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν ἀναδύεται* κάπως ἀπροσδόκητα γιὰ τὸν ἀνυποψίαστο παρατηρητὴ ἡ ἀξιοσημείωτη λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς ὡς κέντρου ἐπιστημονικῆς ἔρευνας στὴ διαδρομὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα.

II

Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες τοῦ Ὁρους. Δὲν ἐντυπωσιάζει μὲ τοὺς ἀριθμοὺς καὶ μὲ τὸν ὄγκο τῶν περιεχομένων της, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες μονές, ἰδίως τὸ Βατοπέδι, τὴ Λαύρα καὶ τὴ Μονὴ Ἰβήρων ἢ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα μὲ τὴν κολοσσιαία συλλογὴ σλαβονικῶν καὶ ρωσικῶν βιβλίων τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα. Στὴ Μονὴ Διονυσίου ἡ συλλογὴ τῶν παλαιῶν βιβλίων –ἀρχέτυπα, παλαιύτυπα καὶ ἐκδόσεις μέχρι τοῦ ἔτους 1899– προσεγγίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν 3.800. Ἡ σπανιότητα καὶ ἡ σπουδαιότητα τῶν ἐκδόσεων ποὺ περιλαμβάνει ἡ σχετικὰ μικρὴ αὐτὴ συλλογὴ ἐντύπων βιβλίων, τὴν κατατάσσουν μεταξὺ τῶν τεσσάρων σημαντικότερων βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Σύμφωνα μὲ τὴν καταμέτρηση τοῦ Γέροντος Γαβριήλ, Καθηγουμένου τῆς Μονῆς Διονυσίου, στὴ βιβλιοθήκη περιλαμβάνονταν ἕξι ἀρχέτυπα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰώνα. Ἡ καταμέτρηση τοῦ Γέροντος Γαβριήλ ἀνεβάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα σὲ 200, ἐνῶ ἀναφέρονται 300 ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα (1600-1699) καὶ 1250 ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1700-1850²¹. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ μποροῦν τώ-

20. Πβ. Kurt Weitzmann, «An imperial lectionary in the Monastery of Dionysiou on Mount Athos. Its origins and wanderings», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 7 (1969), σ. 239-253 [= *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1980, Μελέτη XII] καὶ τοῦ ἴδιου *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton 1982, σ. XI 300 καὶ XIV 411. Ἀναλυτικότερα γιὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ κωδικοποιεῖ τὸ *Βιβλίον Ἐπισκεπτῶν* βλ. P. M. Kitromilides, «Athos and its Image in the early twentieth century. The Visitor Book of Dionysiou Monastery 1908-1935», *Mélanges offerts à Astérios Argyriou*, ἐπιμ. Εἰρήνης Τσαμαδοῦ, Παρίσι 2000, σ. 145-159.

21. Ἀρχιμ. Γαβριήλ, *δ.π.*, σ. 59. Συνοπτικὴ καταγραφή ἀντιτύπων ἑλληνικῶν ἐκδόσεων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1495 καὶ 1863 στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου μπορεῖ νὰ

ρα νὰ ἀναθεωρηθοῦν βάσει τῶν νέων καταμετρήσεων, ποὺ ἀποδίδουν ἀκριβέστερα τὴν εἰκόνα τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται στὸν παρακάτω Πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ποσοτικά στοιχεία παλαιῶν βιβλίων I. Μονῆς Διονυσίου

αἰώνας	ἀριθμὸς ἀντιτύπων
15ος	9
16ος	194
17ος	78
18ος	484
Σύνολο	765

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Πίνακα, τὰ πολύτιμα ἀρχέτυπα τῆς Μονῆς ὑπερβαίνουν κατὰ τρία τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Γέροντος Γαβριήλ, ἐνῶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα βρίσκονται πολὺ κοντὰ στοὺς δικούς του ἀριθμούς. Ἡ ἀπόκλιση ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀρχετύπων ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴ μὴ καταμέτρηση τοῦ δευτέρου ἀντιτύπου τῶν ἐκδόσεων τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, τοῦ 1496, καὶ τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ 1498, ποὺ κατέχει ἡ Μονὴ. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀπόκλιση στοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἀφοροῦν τὰ βιβλία τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα, τὰ ὁποῖα οἱ νέες καταμετρήσεις ἔδειξαν ὅτι εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ὑπολόγιζαν παλαιότερα οἱ πατέρες.

Τὰ ἀρχέτυπα τῆς Μονῆς ἀναγράφονται στὴ συνέχεια· σὲ παρένθεση σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ βιβλίου στὴν ἰσχύουσα ἀρίθμηση τῆς βιβλιοθήκης.

Γραμματικὴ Λασκάρως τοῦ Βυζαντίου, Βενετία: Aldus, 1494-95 (ἀρ. 209).

Θεοδώρου Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσαρα, Βενετία: Aldus, 1495 (ἀρ. 2).

Ἀριστοτέλους Ὅργανον, Βενετία: Aldus, 1495 (ἀρ. 5).

Δημοσθένους Λόγοι 62, Λιβανίου Σοφιστοῦ ὑποθέσεις εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους, Βενετία: Aldus, 1496 (ἀρ. 40 καὶ 41).

Θησαυρὸς Κέρας Ἀμαλθείας καὶ Κῆπος Ἀδώνιδος, Βενετία: Aldus, 1496 (ἀρ. 39).

βρεῖ τώρα ὁ μελετητὴς στὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἐντυπα*, Ἀθήνα 2000.

Ἀριστοφάνους Κομφοδία Ἐννέα, Βενετία: Aldus, 1498 (ἀρ. 1 καὶ 36).

Λεξικὸν Σουΐδα, ἐπιμ. Δ. Χαλκοκονδύλη, Μεδιόλανα: Bissoli, 1499 (ἀρ. 90).

Στὰ παλαιότερα τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα περιλαμβάνεται τὸ μοναδικὸ στὸ Ἅγιον Ὅρος ἀντίτυπο τῆς editio princeps τῶν *Βιδυλλίων* τοῦ Θεοκρίτου, ποὺ ἐπιμελήθηκε στὴ Ρώμη ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης τὸ 1516 (ἀρ. 148)²². Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: † *Ἰωσήφ ἱερομονάχου [...] 1633*. Ὁ ἴδιος κτήτορας ἀφιέρωσε καὶ ἄλλα βιβλία στὸ σκευοφυλάκιο τῆς Μονῆς. Μοναδικὸ ἐπίσης στὶς ἀθωνικὲς βιβλιοθήκες εἶναι τὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1567 τοῦ *Πεντηκοσταρίου*, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Zanetti (ἀρ. 170)²³. Τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα + *κῆμα μονῆς τοῦ κυρ Διονυσίου* εἶναι μὲ τὸ χέρι τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου.

Μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα τὸ σπανιότερο βιβλίο στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἡ *Ἐκλογή τοῦ Ψάλτηριου παντὸς τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη*, τὸ μοναδικὸ βιβλίο ποὺ τυπώθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Δούκα Σωτήρη τοῦ Θασίου, στὴ Μεγίστη Λαύρα, τὸ 1759. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς σώζονται δέκα ἀντίτυπα στὴ Λαύρα καὶ πέντε στὸ Βατοπέδι, δύο στὴ Μονὴ Διονυσίου (ἀρ. 265 καὶ 677) καὶ ἓνα στὴ Μονὴ Ἀγ. Παντελεήμονος²⁴. Ἐκτὸς Ἁγίου Ὁρους εἶναι γνωστὰ δύο μόνον ἀντίτυπα: ἓνα ἑλλιπές, στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στὴν Ἀθήνα, καὶ ἓνα στὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀσομοφινοιστῶν Πατέρων, στὴ Ρώμη. Ἡ ἑλληνικὴ βιβλιοπαράγωγι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα ἀντιπροσωπεύεται πλούσια στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὑπάρχουν ἀντίτυπα ἀπὸ ὄλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν, πατερικῶν καὶ ἀσκητικῶν κειμένων. Ἀπὸ τὶς ἐντυπωσιακότερες ἐκδόσεις τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα εἶναι οἱ δέκα τρεῖς ὀγκώδεις τόμοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Βενετία 1734-1741 (ἀρ. 309-321), ποὺ δώρισε στὴ Μονὴ τὴν πρώτη Ἰανουαρίου 1821 ὁ Ἄρχων Καμινάρης Διαμαντάκης. Πλούσια ἀντιπροσωπεύεται τὸ ἔργο τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη²⁵. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι ιδιαίτε-

22. *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 577.

23. Στὸ ἴδιο, σ. 578. Τὸ βιβλίο φέρει στὸ τετράδιο 18 ἐμβόλιμο χειρόγραφο φύλλο μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἑσπερινοῦ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐνδεχομένως τὸ φύλλο αὐτὸ εἶναι αὐτόγραφο τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου, ὁ ὁποῖος ὡς τυπικάρης τῆς Μονῆς θὰ ἀπέβλεπε μὲ τὴν παρεμβολὴ αὐτὴ νὰ συμβάλει στὴν εὐρυθμότερη τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μονῆς.

24. Στὸ ἴδιο, σ. 582-583. Ὁ Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 2000, σ. 128 προσθέτει ἄλλα δύο ἀντίτυπα στὴ Μονὴ Παντελεήμονος καὶ ἓνα στὴ Μονὴ Ἐσφιγγένου.

25. Ἡ συλλογὴ τῶν βιβλίων τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη στὴ βιβλιοθήκη περιλαμβάνει τὶς πρώτες ἐκδόσεις τῆς *Φιλοκαλίας*, Βενετία 1782 (ἀρ. 248, 521-522,

ρα ἀξιοσημεῖωτο γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ «ἀσκητικοῦ κοινοβίου» εἶναι ἡ παρουσία πολλῶν ἐκδόσεων τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς νεωτερικῆς γραμματείας, ποὺ καταγράφει τὸν ἀναπροσανατολισμὸ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης πρὸς τὴν παιδεία τῆς Δύσεως αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Ἀπὸ τὰ κλασικὰ κείμενα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπαντῶνται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου ἡ *Λογικὴ ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, Λειψία 1766, τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, σὲ δύο ἀντίτυπα (ἀρ. 290 καὶ 2392). Τὰ ἀντίτυπα εἶναι πλήρη, διασώζουν δηλαδὴ καὶ τὴν χαλκογραφία μὲ τὴν προσωπογραφία τοῦ συγγραφέα στὴν προμετωπίδα, ποὺ ὡς γνωστὸν λείπει ἀπὸ τὰ περισσότερα σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ ἔργου²⁶. Τὸ ἀντίτυπο τῆς *Λογικῆς* ὑπ' ἀρ. 2392 φέρει τὸ ἐξῆς κτητορικὸ σημεῖωμα: *Πέλει / Καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις Ἰλαρίωνος μοναχοῦ Ἐηροποταμηνοῦ ὄντιν ἐκδηρία ἢ τανῦν δὲ Γερασίμου*. Στὸ ὀπίσθιο ἐσώφυλλο διαβάζουμε τὸν ἐξῆς ἱαμβο: *Τὰ 16 γρόσια, οὐδὲν τι πηλὸς γὰρ ἢ δέ/βίβλος ὄν οὐσα, ὡς τὸ εὖ εἶναι χορηγοῦσα*. Ἡ γραφὴ τῶν ἱαμβικῶν αὐτῶν στίχων ἐμφανίζεται ταυτόσημη μὲ τὸ «δίστιχον εἰς τὸν Σοφώτατον Εὐγένιον» ποὺ διαβάζουμε στὰ φύλλα 49^v-50^r τοῦ χειρόγραφου κώδικα 250 τῆς Μονῆς Διονυσίου, ὅπου παραδίδεται (φφ. 45^v-49^v) ἡ «Ἀπολογία τοῦ Σοφωτάτου κυρ Εὐγενίου περὶ τῆς ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους φυγῆς»:

*Σίο μὲν οἶαν τὴν ἀγλαὰν δείξαντος χαῖρε
Τοῦ δ' ὡς ὠφθέντος ὠθωμανοῦθους [παπαί]
Εὐγενίου ἡμῶν ἢ δόξα καὶ λάμψις χαῖρε.*

Ἄλλα ἔργα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι: *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον [...]* καὶ *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξίτητης ἀφαιρέσεως*, Λειψία 1768 (ἀρ. 629), *Τὰ Ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805 (ἀρ. 1960), *Ἀδολοσχία φιλοθέου*, Βιέννη 1801, σὲ πολλαπλὰ ἀντίτυπα (ἀρ. 1132-1137), *Διατριβὴ περὶ τῆς εὐθανασίας*, Πετρούπολη 1804 (ἀρ. 636), *Σπαρτίον ἔντριτον*, Λειψία 1804 (ἀρ. 634) καὶ *Θεολογικόν*, Βενετία 1872, σὲ δύο ἀντίτυπα (ἀρ. 351 καὶ 1325). Κοντὰ στὰ ἔργα τοῦ Βούλγαρη, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὸν *Καθρέπτη Γυναικῶν* τοῦ Καισαρίου Δαπόντε, ἔργο ποὺ τυπώθηκε στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο στὴ Λειψία τὸν ἴδιο χρόνον μὲ τὴ *Λογικὴ* τοῦ Εὐγενίου (ἀρ. 550-551).

524), τοῦ Πηδαλίου, Λειψία 1800 (ἀρ. 492-493) καὶ τοῦ Ἀοράτου Πολέμου, Βενετία 1796 (ἀρ. 597) καὶ πληθώρα μεταγενέστερων ἔργων καὶ ἐπανεκδόσεων.

26. Γιὰ παράδειγμα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ἐηροποτάμου ὑπάρχουν τρία ἀντίτυπα τῆς *Λογικῆς* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (ἀρ. 369, 370, 1432), κανένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν διασώζει τὴ χαλκογραφημένη προσωπογραφία τοῦ συγγραφέα.

Ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία τοῦ Διαφωτισμοῦ συναντοῦμε τὸ ἔργο *Παλαιὰ Ἱστορία* τοῦ Charles Rollin, Βενετία 1750 (ἄρ. 770-782). Ἀπὸ τὴ δεκαεξάτομη σειρά λείπουν οἱ τόμοι Α', Δ', Θ' καὶ ΙΓ', ἐνῶ ὁ τόμος Β' βρίσκεται σὲ δύο ἀντίτυπα. Ἀξιωμαθὸν ἐστὶν καὶ ἡ παρουσία ὄλων σχεδὸν τῶν σημαντικῶν ἔργων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἐκφράζουν κατ' ἐξοχὴν τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ φιλολογία αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, τόμοι Α'-Β', Λειψία 1766-1767 (ἄρ. 1489-1490) καὶ τοὺς τρεῖς τόμους τῶν *Στοιχείων μαθηματικῶν*, Μόσχα 1798-1799 (ἄρ. 1125-1127) τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, Βενετία 1728 καὶ 1807 (ἄρ. 1544 καὶ 1129-1131), τοῦ Γρηγορίου Φατζέα ἢ *Γραμματικὴ γεωγραφική*, Βενετία 1760 (ἄρ. 1473), τοῦ Παναγιωτᾶκη Κοδρικᾶ ἢ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fontenelle, *Ὀμιλίας περὶ πληθῶς κόσμων*, Βιέννη 1794 (ἄρ. 1440) καὶ τοῦ Θεοδοσίου Μ. Ἠλιάδη ἢ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fourcroy, *Χημικὴ φιλοσοφία*, Βιέννη 1802 (ἄρ. 1810). Τὸ τελευταῖο ἔργο εἶναι συσταχωμένο μὲ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀντίτυπα τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν Βούλγαρη τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου, *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον*, Λειψία 1768 (ἄρ. 1804). Δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει πραγματικὰ πιδὼ χαρακτηριστικὴ συμπύκνωση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός, τῆς τυχαίας συστάχωσης τῶν δύο ἐκδόσεων στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς δὲν ἀπουσιάζει οὔτε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πρώιμα ἔργα του, τὴ σχολιασμένη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ Beccaria, Παρίσι 1802 (ἄρ. 271). Τὸ ἀντίτυπο φέρει στὸ παράφυλλο α' τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή: καὶ τὸδε τεῦχος ἐκ τῶν ἐμοῦ Ἰωακείμ Φωτιάδου Γανοχωρίτου διὰ γρόσια 5.

Ἡ ὑπαρξὴ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου αὐτῶν τῶν βιβλίων, ἀρκετῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα γνωρίζουμε τοὺς κτήτορες, θέτει ἓνα γενικότερο ζήτημα γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Πρόκειται γιὰ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἀποκληθεῖ ἡ παρουσία τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς ἀγιορειτικὲς βιβλιοθήκες καὶ ἡ σημασία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐσωτερικῆς ροῆς τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Μερικὰ ἐρωτήματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τεθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς: Τί συμβολίζει ἀκριβῶς ἡ παρουσία τῶν βιβλίων αὐτῶν γιὰ τὸν πνευματικὸ βίον τοῦ Ἁγίου Ὄρους; Καταγράφει δεκτικότητα ἢ ἀντίσταση; Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπεικονίζει κάποια ἐξοικείωση ἔστω μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ πρόκειται γιὰ τυχαία διασταύρωση στὴν ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης μιᾶς γενικότερης ἐγκύκλιας παιδείας; Τὸ ἴδιο τὸ

αἴτημα τῆς παιδείας ὅμως δὲν εἶναι πολυσήμαντο, καὶ δὲν ἐμπεριέχει *ipso facto* ἓνα στοιχεῖο προσέγγισης πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ αἰτήματα τῆς γνώσης ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸν Διαφωτισμό; Ἡ προσέγγιση τοῦ ζητήματος τῆς ἱστορίας τῆς ἀγιορειτικῆς παιδείας, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν, ἀποκαλύπτει τὸν δυναμικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ εἰκονογραφεῖ τὶς ὠσμώσεις καὶ τοὺς πνευματικὸς συγκερασμοὺς ποὺ διαμορφώνουν κατὰ κανόνα τὸ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς²⁷.

Στὴ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν τὰ βιβλία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ ἔργα τῶν σφοδρῶν πολεμίων καὶ ἐπικριτῶν του. Ἀπὸ τὴν κατηγορία αὐτὴ τὸ σπανιότερο ποὺ διαθέτει ἡ Μονὴ εἶναι ἓνα πλήρες ἀντίτυπο τοῦ ἀντιδιαφωτιστικοῦ καὶ ἀντεπαναστατικοῦ φυλλαδίου *Χριστιανικὴ Ἀπολογία*, ἀνώνυμου ἔργου τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ποὺ τυπώθηκε στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1798 (ἄρ. 1064)²⁸.

III

Ἡ μελέτη τῆς προέλευσης τῶν βιβλίων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κτητορικῶν καὶ ἄλλων σημειωμάτων, τῶν ἐνθυμήσεων καὶ τῶν ἀφιερώσεων ποὺ περιέχουν, προσφέρει τὴν ἐμπειρικὰ βάσιμη μέθοδο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορίας τῆς βιβλιοθήκης. Κατὰ καιροὺς ἡ Μονὴ παρήγγελλε βιβλία, κυρίως λειτουργικοῦ χαρακτῆρα, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀκολουθιῶν στὸ καθολικὸ, στὰ παρεκκλήσια καὶ τὰ μετόχια. Μερικὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐντάχθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου στὸν κορμὸ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς. Στὰ βιβλία αὐτῆς τῆς προέλευσης ἀνήκει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἔτους 1550, ἔκδοση τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου, βασιλικοῦ τυπογράφου στὸ Παρίσι (ἄρ. 22). Τὸ ἐξαιρετὸ αὐτὸ δείγμα τυπογραφικῆς τέχνης κοσμεῖται ἀπὸ πρωτότυπες μικρογραφίες τοῦ Χριστοῦ, τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ποὺ ζωγραφήθηκαν εἰδικὰ στὶς οἰκειὲς θέσεις τοῦ ἀντιτύπου τῆς Μονῆς Διονυσίου. Τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ, καθὼς καὶ τὸ ἀρχέτυπο τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ κατέχει ἡ Μονὴ, ἐκτίθενται στὸ σκευοφυλάκιο. Μὲ ἀγορὲς ἀπέκτησε ἡ Μονὴ

27. Γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα πβ. P. M. Kitromilides, «Athos and the Enlightenment», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, ἐπιμ. A. A. M. Bryer καὶ Mary Cunningham, Aldershot, Variorum Reprints, 1996, σ. 257-272.

28. Γιὰ ἄλλα ἀντίτυπα βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὄρους*, ὁ.π., σ. 225.

καὶ βιβλία κυρίως τῆς πατερικῆς γραμματείας, ὅπως καὶ τὰ ἀσκητικὰ κείμενα, ποὺ καθοδηγοῦν καὶ ἐνισχύουν τὸν ἀγῶνα τοῦ μοναχοῦ.

Ὁ κύριος κορμὸς τῆς βιβλιοθήκης, ὡστόσο, προέρχεται ἀπὸ βιβλιοθήκες λογίων μελῶν τῆς ἀδελφότητος, τῶν ὁποίων τὰ βιβλία κληροδοτήθηκαν στὴ Μονὴ μετὰ τὸ θάνατό τους, ἢ ἀπὸ ἀφιερώσεις βιβλίων ἄλλων λογίων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δημιουργήσει δεσμούς μετὰ τὸ μοναστήρι. Ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τίς σημαντικότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς συλλογές. Μεταξὺ τους ἡ παλαιότερη καὶ σημαντικότερη, ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητα τῶν ἐκδόσεων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου –κατὰ κόσμον Ἰσιδώρου– ἀπὸ τὴ Χίο, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ὡς βιβλιογράφος καὶ κτήτωρ βιβλίων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1597 καὶ 1637. Ὁ Ἰγνάτιος εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ τυπικοῦ τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖο παραδίδεται στὸν Κώδικα 625 καὶ φέρει ἡμερομηνία 26 Ἰανουαρίου 1624²⁹. Ἡ λογιόσυνη καὶ τὸ βάθος τῆς παιδείας του, ἰδίως τὰ φιλοσοφικὰ του ἐνδιαφέροντα, διαφαίνονται στὰ ἔντυπα βιβλία τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ποὺ περιλάμβανε τὰ ὑπ' ἀρ. 1, 2 καὶ 5 ἀρχέτυπα ποὺ κατέχει σήμερον ἡ Μονή. Τὸ χέρι του διακρίνεται στὴν ἐντυπωσιακὴ Ἀλδὶνα τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀρ. 5), ποὺ φέρει τὴ σημείωση: *ἡ βίβλος ἦδε τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου τῆς κειμένης ἔγγιστα τοῦ μικροῦ Ἄθω ὅς γοῦν σὺλύσει, μὴ γραφῆ βίβλω ζωῆς: ἀχέ' νοεμβρίω κθ'.* Στὰ βιβλία τοῦ Ἰγνατίου ἐπίσης ἀνήκουν: τὰ *Ἄπαντα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Βασιλεία 1550 (ἀρ. 11), τὰ *Συγγράμματα* Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Βενετία 1535 (ἀρ. 13), οἱ *Ἐξηγήσεις* τοῦ Οἰκουμενίου, Βερόνα 1532, τὰ *Ἄπαντα τῆς Θείας Γραφῆς*, Φρανκφούρτη 1597 (ἀρ. 91) καὶ ἡ *Γεωγραφία* τοῦ Πτολεμαίου, Βασιλεία 1533 (ἀρ. 128), τὰ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* Ἡσιόδου τοῦ Ἀσκραίου, Βενετία 1537 (ἀρ. 171) καὶ τὰ *Ὀλύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ἴσθμια* τοῦ Πινδάρου, Φρανκφούρτη 1542 (ἀρ. 176). Αὐτὴ ἡ συλλογή, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν καταπληκτικὴ λογιόσυνη τοῦ ἱερομονάχου Ἰγνατίου, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου, ποὺ ἀρχίζει νὰ συγκροτεῖται στὶς ἀρχές τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα. Οἱ καταβολές τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων μποροῦν συνεπῶς νὰ συνδεθοῦν μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς Μονῆς, ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴν ἀνιδρυσή της μετὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου Β' τὸ 1617. Μετὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ συνδέεται καὶ ἡ λειτουργία τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου ἐργάστηκε ὁ ἱερομόναχος Ἰγνάτιος.

Μιὰ ἀπὸ τίς πλουσιότερες συλλογές πατέρων ποὺ ἐντάχθηκαν στὴ βιβλιο-

θήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἐκείνη τοῦ Προηγούμενου Ἰακώβου Διονυσιάτη († 8 Αὐγούστου 1898), ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἡγούμενος τῆς Μονῆς στὰ 1869-1874. Τὰ βιβλία του μαρτυροῦν τὴ λογιότητά του καὶ τὸν σεβασμὸ ποὺ ἀπολάμβανε μεταξὺ ἄλλων συγχρόνων του λογίων. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του φέρουν ἀφιερώσεις: μεταξὺ ἄλλων ἡ *Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1872, τοῦ Μανουὴλ Γεδεών (ἀρ. 1991), τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει *τῷ πανοσιωτᾷ προηγούμενῳ Ἰακώβῳ Διονυσιάτῃ δεῖγμα ὑπολήψεως*. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐπίσης, στὶς 16 Ἰουλίου 1895, προσφέρει τὸν Α' τόμο τοῦ *Καταλόγου τῶν Ἑλληνικῶν Κωδίκων* τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge (ἀρ. 2659), *τῷ ὀσιωτᾷ προηγούμενῳ τῆς Εὐαγούς Μονῆς εἰς μικρὰν ἀνάμνησιν τῶν αὐτῶ ὀφειλομένων*³⁰.

Ἄλλες συλλογές βιβλίων πατέρων ποὺ ἐντάχθηκαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς εἶναι ἐκεῖνες τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Στεφάνου († 13 Ἀπριλίου 1858) ἀπὸ τὴ Βιζύη τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, ἡγούμενου κατὰ τὴν περίοδο 1819-1836, τοῦ ἱερομονάχου, μελουργοῦ καὶ διδασκάλου Ἰωάσαφ καὶ τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ Ἀβερκίου Διονυσιάτη, Καρπενησιώτη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ ταξίδια του ἔφερε πάντα βιβλία στὸ μοναστήρι του, σημειώνοντας τὸν τόπο ὅπου τὰ προμηθευόταν –γιὰ παράδειγμα, τὴ Σμύρνη τὸ 1876 (ἀρ. 1272) καὶ τὴν Πάτρα τὸ 1885 (ἀρ. 1894). Μεταξὺ τῶν βιβλίων του περιλαμβάνεται καὶ ἡ *Ἱερά διήγησις τῆς Θεοτόκου τῆς Προυσιωτίσσης*, Ἀθήνα 1838 (ἀρ. 890), δωρεὰ Ἀνθίμου ἡγούμενου τῆς Μονῆς Προυσοῦ. Ἀπὸ τὰ βιβλία παλαιότερων πατέρων τῆς Μονῆς διακρίνονται αὐτὰ τοῦ Παχωμίου μοναχοῦ Διονυσιάτη, τοῦ Ἀλεξίου μοναχοῦ Διονυσιάτη καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσήφ μετὰ κτητορικὰ σημειώματα τοῦ 1618 καὶ τοῦ 1620 (ἀρ. 75 καὶ 79).

Ὀρισμένες ἄλλες συλλογές βιβλίων στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς προέρχονται ἀπὸ λόγιους κληρικούς, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἄρχισαν τὸ ἐκκλησιαστικὸ τους στάδιο ὡς Διονυσιάτες ἀδελφοί, εἴτε ἐγκαταβίωσαν πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους στὸ μοναστήρι καὶ κληροδότησαν σ' αὐτὸ τὰ βιβλία τους. Μεταξὺ τῶν συλλογῶν αὐτῶν ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι τὰ βιβλία τοῦ ἐπισκόπου Νύσσης Μητροφάνους, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ τὰ χειρόγραφα ἀρ. 299 καὶ 344, καθὼς καὶ τοῦ ἱερομονάχου Ἰερεμίου Κοσφοινιτζιώτη. Ὁ Νύσσης Μητροφάνης ἴσως νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν ὁμώνυμο μητροπολίτη καὶ εὐεργέτη τῆς Μονῆς ποὺ

30. Στὴν ἀφιέρωση τοῦ Λάμπρου ἴσως νὰ ὑποκρύπτεται ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς του σὲ χειρόγραφο κατάλογο κωδίκων τῆς Μονῆς ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὁ Προηγούμενος Ἰακώβος Διονυσιάτης.

29. Σ. Καδᾶς, ὁ.π., σ. 204.

μνημονεύεται στο χειρόγραφο τυπικό του έτους 1624³¹. Από τις τρεις αυτές συλλογές εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη του Ίερεμιά Κοσφοινιτζιώτη, προφανώς αδελφού της Μονής Είκοσιφοινίσσης του Παγγαίου. Είναι η μεγαλύτερη συλλογή βιβλίων γνωστού κτήτορα μετά από εκείνην του προηγούμενου Ίακώβου Διονυσιάτη, και αποτελεί κυρίως την πηγή των εκδόσεων του Διαφωτισμού στη βιβλιοθήκη της Μονής Διονυσίου. Μια ειδικότερη διερεύνηση της ζωής και της προσωπικότητας του κτήτορα των βιβλίων αυτών θα αποκάλυπτε ίσως άλλον ένα φορέα της εκκλησιαστικής παράδοσης που δοκίμασε «έρωτι παιδείας όρμώμενος», να συνδιαλεχθεί με τις ιδέες της νεωτερικής γραμματείας της εποχής, όπως τόσοι άλλοι σύγχρονοί του στο Άγιον Όρος και σε πολλές άλλες μοναστικές κοινότητες της Όρθόδοξης Άνατολής.

Η τελευταία σημαντική συλλογή βιβλίων που εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη της Μονής υπήρξε εκείνη ενός άλλου λογίου Διονυσιάτη μοναχού των αρχών του είκοστού αιώνα. Πρόκειται για τον Ιερομόναχο Χρυσόστομο, κατά κόσμον Δημήτριο Χατζηδανιήλ από τη Βάρνα της Άνατολικής Ρωμυλίας. Συγγραφέας και μεταφραστής ο ίδιος³², είχε σπουδάσει στην Έρλάγγη φιλοσοφία και κλασικά γράμματα. Στη Μονή, όπου κατέφυγε μετά από φοβερές δοκιμασίες εξαιτίας του έθνοφυλετισμού που σπάρασσε την εκκλησία της γενέτειράς του, την οποία είχε διακονήσει ως πρωτοσύγκελλος, προσέφερε μια αξιόλογη συλλογή στερεοτύπων εκδόσεων κλασικών συγγραφέων της Λειψίας.

IV

Έκτος από τις προσωπικές βιβλιοθήκες που εντάχθηκαν και συναπάρτισαν τη βιβλιοθήκη της Μονής, πολλά βιβλία έφθασαν σ' αυτήν ως άτομικές αφιερώσεις εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων αλλά και λαϊκών πιστών που εύλαβούνταν τον Τίμιο Πρόδρομο και τη Μονή του και την ένισχυαν στο πνευμα-

31. Σ. Καδάς, δ.π., σ. 208. Για τα κτητορικά σημειώματα των χειρογράφων 299 και 344 βλ. σ. 97 και 208. Μεταξύ άλλων, στη βιβλιοθήκη υπάρχουν όκτώ αντίτυπα του έργου του Νύσσης Μητροφάνους Άρχιερατικών, Βενετία 1714 (άρ. 452 και 454-460). Η αναφορά του Άρχιμ. Γαβριήλ (δ.π., σ. 174) σε χειρόγραφο τυπικό του 1683 προέρχεται από παραδρομή. Έννοείται προφανώς το τυπικό του έτους 1624 που παραδίδει ο κώδικας 625.

32. Έργο του είναι το Άπό Βάρνης εις Σωζόπολιν ή το νανάγιον και ή διάσωσις ήμών, Βάρνα 1905 και ή μετάφρασή του Η νεανική ζωή του Σορβλάδου των Παρισίων, Βάρνα 1907 (όπ' άρ. 2896 και 2895, αντίστοιχα, στη Βιβλιοθήκη της Μ. Διονυσίου).

τικό της έργου. Από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της εκκλησιαστικής ιστορίας που αφιερώνουν βιβλία τους στη Μονή είναι ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρος (1577-1616) και οι πατριάρχες Ίεροσολύμων Δοσίθεος (1669-1707) και Χρύσανθος Νοταράς (1707-1731). Έκ των του Γαβριήλ, του Μητροπολίτου Φιλαδελφείας προέρχεται ή έκδοση Άριστοφάνους του εύτραπελωτάτου Κωμωδία ένδεκα, Βενετία 1542 (άρ. 103), που φέρει ιδιόχειρες σημειώσεις στην κωμωδία Πλοῦτος και ιδιόγραφα επιγράμματα στον Άριστοφάνη. Η παρουσία του βιβλίου στη βιβλιοθήκη αποτελεί τεκμήριο της ιδιαίτερης πνευματικής σχέσης του πρώτου μητροπολίτη Φιλαδελφείας, που έποίμανε την εκκλησία των Έλλήνων Όρθοδόξων της Βενετίας, με τη Μονή. Η σχέση αυτή τεκμαίρεται και από την αφιέρωση από τον ίδιο περγαμηνού χειρογράφου του δεκάτου αιώνα με περιεχόμενο τους Άνδριάντες του Ιεροῦ Χρυσοστόμου και την ακόλουθη σημείωση: *ανάξις Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ ό έκ Μονεμβασίας ό Σευήρος τους παρόντας άνδριάντας του Χρυσοστόμου άσμένως άνέθηκε, αριθ' Μαίω γ' έν ταίς κλειναίς Ένεταίς εις την σεβασμίαν και βασιλικήν Μονήν του κυρού Διονυσίου, έν τῷ Αγίω ὄρει δοθήτω. Ο κώδικας περιλαμβάνεται στα «διαφυγόντα» χειρόγραφα της Μονής και βρίσκεται στη Μόσχα³³.*

Ο Ίεροσολύμων Δοσίθεος χάρισε στον Προηγούμενο Γερβάσιο αντίτυπο του έργου του Τόμος Άγάπης, Ίάσιο 1698 (άρ. 217), που φέρει την ακόλουθη σημείωση: *ω παρόν τῷμος αγάπης κατά λατίνων ύπάρχη καμου προηγούμενου γερβασίου και μᾶς τό έδοσε ό μακαριώτατος του αγίου τάφου κύριως κύρ δοσίθεος και τό έδόσαμεν να βρίσκεται στην βιβλιοθήκην κ(αι) οπιος τό αποξενόσι να έχη τās άράς τον τῖ και όχτώ θεοφάρον πατέρων τον έν νικέα κ(αι) να έχι τον αγιον τάφον αντίδικιον.*

Ο Χρύσανθος Ίεροσολύμων δώρισε τό έργο Είσαγωγή εις τὰ γεωγραφικά και σφαιρικά, Παρίσι 1716 (άρ. 298), που φέρει την ένθύμηση της δωρεάς: *1730 έν μηνί Οκτωβρίω. Έδόθη μοι εις χρήσιν των φιλομαθών παρά του μακαριωτάτου, λογιωτάτου, σωφοτάτου τε, και παναγιωτάτου πατρός κ(αι) πατριάρχου, της αγίας πόλεως Ίερουσαλήμ κ(αι) πάσης παλαιστίνης, συρίας, άραβίας, πέραν του Ίορδάνου γκανᾶ της γαλιλαίας κ(αι) αγίας Σιών κυρίου κύρ Χρυσάνθου του Πελοποννησίου.*

33. Άρχιμ. Ίάκωβος Βατοπεδινός, Η έν Μόσχα Συνοδική Βιβλιοθήκη των Χειρογράφων. Έπιτομή του υπό του Άρχιμανδρίτου Βλαδημίρου ρωσιστι έκδοθέντος καταλόγου του Τμήματος των Έλληνικών Χειρογράφων της έν τῷ Κρεμλίνω Βιβλιοθήκης, Μόσχα 1896, σ. 23, σημ. β'. Ίσως με τη σχέση του Γαβριήλ Σεβήρου με τη Μονή Διονυσίου να συνδέεται και ένα άλλο χειρόγραφο της Μονής, ό κώδικας ύπ' άρ. 256, ό όποιος παραδίδει αντιρρητικό κείμενο του Μαξίμου Μαργουνίου, που θα μπορούσε να συσχετισθεί με τις θεολογικές διενέξεις του Σεβήρου ως Μητροπολίτη Φιλαδελφείας.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄντος μου ὅταν κ(αί) ἡ ἐπανάστασις τῶν ζουρπάδων κατὰ τοῦ βασιλέως σουλτάν ἀχμέτη. Ἐν τῇ ιη'. Σεπτεμβρίῳ ἐγένετο, ἀποκτίναντες τὸν τε βεζύρη, γιαχαγιᾶ, κ(αί) τὸν καπετᾶν πασιᾶ. Τὸν δὲ βασιλέα ἀπέκλησαν. καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐκάθισαν τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ σουλταν Μααχμούτ.

Οἱ ἀφιερώσεις αὐτὲς τῶν δύο σημαντικότερων Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων τῶν νέων χρόνων θέτουν τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Μονῆς Διονυσίου μετὰ τὴ Σιωνίτιδα ἐκκλησία, ποῦ δὲν ἔχει μέχρι τώρα μελετηθεῖ.

Στὴ βιβλιοθήκη βρίσκεται καὶ ἀντίτυπο τοῦ Λεξικοῦ Σουΐδα, Βενετία 1514 μετὰ τὴν κτητορικὴ σημείωσις: † Πατριάρχου Ματθαίου (ἀρ. 115). Ἡ ὑπαρξὴ του ἴσως νὰ συνδέεται μετὰ τὴν ἐγκαταβίωσις στὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Β' (1595, 1598-1602) μεταξὺ τῶν δύο πατριαρχιῶν του καὶ μετὰ τὴ δευτέρη πατριαρχία του³⁴.

Δύο ἄλλες ἀφιερώσεις, ἀπὸ πιστοὺς προσκυνητὲς ποῦ φθάνουν στὴ Μονὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰκονογραφοῦν τὴ σχέση τῆς εὐλάβειας ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκειότητος ποῦ ἐντάσσει τίς ἀγιορείτικες μονῆς στὴν Ὀρθόδοξη κοινωνία.

Στὸ Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ, Βιέννη 1796 (ἀρ. 453) διαβάζουμε τὴ σημείωσις, πιθανότατα μετὰ τὸ χέρι τοῦ διδασκάλου Ἰωάσαφ: Τὸ παρὸν βιβλίον, ἀφιερῶθη εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ τιμίου προδρόμου τὴν ἐπονομαζομένην τοῦ Διονυσίου, τὴν κατὰ τὸ ἀγιάννυμον ὄρος κειμένην τοῦ Ἄθω παρ' ἐμοῦ τοῦ Σουμελίτου νιοῦ Ἰωάννου ἐκ τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας καὶ ἐκ χώρας Βαρετοῦ καὶ Κρόμης, εἰς μνημόσυνον ἐμοῦ τε καὶ τῶν γονέων καὶ μήτε τολμῆση τὸ ἀποξενώσει τις ἀπὸ τὴν Ἱερὰν Μονὴν ταύτην ἐν ἔτει 1844 Νοεμβρίου 20.

Τὸ βιβλίον Ὁδηγὸς Εὐσεβείας, Κωνσταντινούπολις 1893 (ἀρ. 2032) φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ κτήτορα: «Βασίλειος Α. Χατζῆ Φιλιππίδης ἐκ Συλλάτων Μικρᾶς Ἀσίας 1911», ἐνῶ ἡ ἐπόμενη κτητορικὴ σημείωσις εἶναι μετὰ τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του Δημητρίου ΠαπαΒασιλείου Χατζῆ Φιλιππίδου ἐκ Συλλάτων, ἀλλὰ γραμμένη ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 22.12.1933, πρὶν τὸ βιβλίον καταλήξει στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου. Μεταξὺ τῶν δύο κτητορικῶν ὑπομνήσεων ἔχει συντελεστῆ μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ στὴ συλλογικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἡ οἰκογένεια Χατζηφιλιππίδη βρίσκεται ξεριζωμένη ἀπὸ τὰ Σύλλατα τῆς Καππαδοκίας στὴ Θεσσαλονίκη. Δὲν χάνει ὅμως τὴν πίστη της καὶ τὴν ἀφοσίωσίν της στὸ ἱερὸ καθίδρυμα τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Μικρασιατικοῦ Πό-

ντου, στὸ ὅποιο ἀφιερώνει, ὅπως καὶ ὁ Πόντιος προσκυνητὴς ἕναν σχεδὸν αἰῶνα προηγουμένως, ἕνα κειμήλιο ἀπὸ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὄσια τῆς οἰκογένειας ποῦ μπόρεσαν νὰ διασωθοῦν μετὰ τὸν ξεριζωμὸ.

V

Ἡ πορεία τῶν βιβλίων, μέχρι νὰ καταλήξουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, εἶναι ἕνα ἄλλο στοιχεῖο ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν εἰκόνα τῶν σχέσεων τῆς Μονῆς μετὰ τὴν εὐρύτερη κοινωνία. Εἶναι συγχρόνως ἀποκαλυπτικὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐγκοινωνισμοῦ στὴν παραδοσιακὴ Ὀρθόδοξη κοινωνία τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἰδίως κατὰ τὴν προνεωτερικὴ ἐποχὴ ποῦ συμπίπτει μετὰ τοὺς αἰῶνες τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες τῶν σημειωμάτων τῶν ἐντύπων βιβλίων τῆς Μονῆς Διονυσίου μᾶς παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπαραστήσουμε ὀρισμένες πτυχὲς αὐτῆς τῆς εὐρύτερης εἰκόνας. Μιὰ πρώτη διαπίστωση ἀφορᾷ στὴ δυναμικὴ λειτουργία τοῦ βιβλίου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία μετὰ τὴ συνεχῆ κινήτικότητα καὶ τίς πολλαπλὲς χρήσεις τῶν γνωστῶν ἀντιτύπων. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Διονυσίου παρακολουθοῦμε αὐτὴ τὴ δυναμικὴ μετὰ πολλοὺς τρόπους. Ὀρισμένα ἀντίτυπα καταλήγουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς ἀπὸ ἄλλες βιβλιοθήκες, μονῆς ἢ ἐκκλησίας ὄχι μόνον ἀγιορείτικὲς ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀπομακρυνεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἡ ἔκδοσις τῶν Διαλόγων κατὰ αἰρέσεων τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, Ρώμη 1547 (ἀρ. 174) προέρχεται ἀπὸ τὴν «ἀγία ἐκκλησία τῶν Μεγάλων Θεοδώρων τῆς πολιτείας τῶν Σερρών» καὶ πιθανὸν ἔφθασε στὴ Μονὴ μετὰ τὸν διδάσκαλο Ἰωάσαφ. Τὸ βιβλίον Μέλισσα, Βενετία 1680 (ἀρ. 1254) προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀθωνιάδας: Καὶ τότε τοῦ σχολείου τοῦ Ἁγίου Ὁρους 1770 Φεβρουαρίου 10η. Πρὶν καταλήξει στὴ Μονὴ, ὡστόσο, τὸ βιβλίον πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἱεροδιακόνου Φιλαρέτου Βατοπεδινοῦ (ἡ ἔνδειξις τοῦ σχολείου τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι διαγραμμένη).

Τὸ ἔργο Συναξάρια εἰς τὰς ἐπίσημους ἑορτὰς τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου, Βιέννη 1797 (ἀρ. 1930) ἀνῆκε στὸν Καθηγούμενο Κουτλουμουσίου Ἰωάσαφ Ἀγιαννανίτη, ἐνῶ ἄλλο ἀντίτυπο τῆς ἴδιας ἔκδοσις (ἀρ. 1920) ἀνῆκε στὴν Παναγία τοῦ Μπαλίνου στὴν Κωνσταντινούπολις. Ὁ Συναξαριστὴς τῶν Δώδεκα Μηνῶν τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη, Ζάκυνθος 1868 (ἀρ. 565) φέρει τὴ σφραγίδα τῆς Σχολῆς Δημητσάνης.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς τόπους ἀγορᾶς τῶν βιβλίων ποῦ καταλήγουν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. Ἀπὸ βιβλιοπῶλες στὴν

34. Μανουῆλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, β' ἔκδ., ἐπιμ. Ν. Α. Φοροπούλου, Ἀθήνα 1996, σ. 413 καὶ 416-418.

Κωνσταντινούπολη και την Τραπεζούντα, από εκδότες και βιβλιοπώλες στην Αθήνα, την Ερμούπολη, την Πάτρα και τη Σμύρνη αγοράζονται βιβλία από πατέρες ή παραγγέλλονται κατευθείαν από τη Μονή. Χαρτογραφείται έτσι με την κίνηση του βιβλίου όλο το εύρος του ελληνικού κόσμου, μέσα στον οποίο εξακτινώνονται οι πνευματικές ανταλλαγές – άμεσες και έμμεσες – της Μονής, τον δέκατο ένατο αιώνα, μιὰ εποχή πύκνωσης των επικοινωνιών και των συναλλαγών των μονών του Αγίου Όρους, παρά την κατάτμηση του ιστορικού χώρου της καθ' ημάς Ανατολής με τη χάραξη των νέων κρατικών συνόρων.

Αποκαλυπτικότερες ακόμη για τους μηχανισμούς της παραδοσιακής παιδείας και την κοινωνική λειτουργία των βιβλίων είναι οι μαρτυρίες που διασώζουν αρκετά αντίτυπα σχετικά με τους διαδοχικούς κτήτορες. Από χέρι σε χέρι, από βιβλιοθήκη σε βιβλιοθήκη και από τόπο σε τόπο το βιβλίο επιτελεί την παιδευτική ή ψυχαγωγική του λειτουργία, προάγοντας την πνευματική ζωή των αναγνωστών, είτε ως προς τις θρησκευτικές τους ανάγκες και τη λατρευτική τους ζωή, είτε ως προς τις περιέργειες τους. Έτσι, το *Κυριακοδρόμιον* (άρ. 347) καταλήγει το 1833 στα χέρια του μοναχού Ίακώβου Διονυσιάτη και από αυτόν στη βιβλιοθήκη της Μονής, αφού έχει περάσει από τα χέρια της Εύφροσύνης Μαυρογένους και αφού έχει αφιερωθεί από τον Μισέρ Νικολό Σκυλλίτζη στη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Τήνο. Στις 29 Ιουνίου 1821 το βιβλίο αγοράστηκε για το μονύδριο του Ευαγγελισμού στη Σκήτη της Αγίας Άννης, όπου βρισκόταν ως τις 14 Απριλίου 1832, όποτε ανανεώνει την αφιέρωσή του ο κτήτωρ Ίωσήφ Μοναχός.

Άλλο βιβλίο, η *Χρυσοπηγή* του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βενετία 1786 (άρ. 324), αγοράστηκε στη Σμύρνη την 1η Ιανουαρίου 1799 από τον Πελοποννήσιο Αντώνιο, υιό του Θεοδώρου Τζούνη. Ο κτήτορας το δώρισε στον εξάδελφό του Γεώργιο Ιερέα στις 8 Νοεμβρίου 1800. Μιὰ περαιτέρω σημείωση βεβαιώνει τη συχνή εναλλαγή κτητόρων: *επιήδη απέρασεν εις τόσα χαιρία τὸ μαιν τορα εἶναι τοῦ Θεοδωσίου*. Όμως ένας ακόμη κτήτορας προσθέτει το όνομά του, ο Ιωάννης άμβροσίου, στο verso του τελευταίου φύλλου του βιβλίου.

Από τα νεότερα βιβλία αξίζει να μνημονεύσουμε την τύχη της *Χριστολογίας* (Αθήνα 1900, αρ. 1795), του Μητροπολίτη Πενταπόλεως Νεκταρίου Κεφαλαῶ, Διευθυντή της Ριζαρείου Σχολής, το οποίο ο συγγραφέας αφιερώνει *Τῇ Αὐτοῦ Θειοτάτῃ Μακαριότητι τῷ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Κυρίῳ Κυρίῳ Νικοδήμῳ υἱ-κῶς ὁ Πενταπόλεως*. Στη σ. 7 το βιβλίο φέρει τη σφραγίδα του Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νικοδήμου, μετά τον θάνατο του οποίου αγοράστηκε αντί 100 δραχμῶν από τον Δ. Θ. Τσέργο, Θετταλό, που πρόσθεσε τη σφραγίδα της δικής του βιβλιοθήκης στη σ. 3. Ο νέος κτήτορας ἐγκαταβίωσε τελικὰ στη Μονή

κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 ὡς μοναχὸς Δοσίθεος Διονυσιάτης, καὶ ἔτσι τὸ βιβλίο ποὺ φέρει τὴν ιδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ μεγαλύτερου ἀγίου τῆς ἐλληνικῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα κατέληξε στὴ μονὴ Διονυσίου.

VI

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἴδιων τῶν βιβλίων, τὰ σημειώματα διασώζουν πολλές ἄλλες εἰδήσεις, ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸν τρόπο ποὺ βιώνεται ἡ ροὴ τοῦ ιστορικοῦ χρόνου ἀλλὰ καὶ ἡ καθημερινότητα ἀπὸ τοὺς κατόχους τῶν βιβλίων. Πλείστα βιβλία τῆς Μονῆς Διονυσίου συντηροῦν ἐνθυμήσεις, πολλές ἀπὸ αὐτὲς πολύτιμες μαρτυρίες γιὰ τὰ συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Οἱ παλαιότερες χρονολογημένες ἐνθυμήσεις εἶναι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, ἀπὸ τὰ ἔτη 1625, 1633, 1671, 1674. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1671, ἡμέρα Παρασκευή, ὁ κτήτωρ ἀρχιμανδρίτης Γεδεῶν Ξηροποταμνὸς θέλει νὰ θυμᾶται ὅτι τὴν ὡρα μισὶ τῆς νήχτας ἐγινε ἐκλήψις τοῦ φεκαρηοῦ κ εβάσταξε ὡς ἑν' ὡρῆς (άρ. 178)³⁵. Ἐναν αἰῶνα ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἔκλειψη τῆς σελήνης ποὺ ἐντυπωσίασε τὸν Γεδεῶν Ξηροποταμνὸ, τὸ ἀνθρώπινο τίμημα ἐνὸς μεγάλου πολέμου στὰ Βαλκάνια βιώνεται με ὄλη του τὴ φρίκη, ὅπως τὴ συγκρατεῖ καὶ μᾶς τὴν ἀναμεταδίδει μέσα στὸ χρόνο ἡ ἐνθύμηση στὴ νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς *Καινῆς Διαθήκης* τοῦ Μαξίμου Καλλιουπολίτη. Λονδίνο 1703 (άρ. 674):

1772, ἡμέρα δευτέρα, δεκεμβρίου 20. Εἰς ἐνθεῖμῃσιν στόρους τζοῦκη στὴν ἐκκλησίαν τῆς ἀγίας τριάδος ὅπου ἔσφαξαν μέσα στὴν ἐκκλησίαν 4 ἀνθρώπους μέσα στὸ ἅγιον βῆμα κοντὰ στὴν ἀγίαν τράπεζαν ἔσφαξαν τὸν Πέτρι ὅπου ἦχεν ἔρθη ἀπὸ τὸ ἅγιον ὄρος κ[αὶ] ἓνα παιδὶ 12 χρονὸν στὴν ἐκκλησίαν ὀμπρὸς εἰς τὴν παναγίαν καὶ ἓναν γέροντα ἔσφαξαν στὴ μέση τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἄλλο παιδὶ ὡς 15 χρονῶν ἔσφαξαν ὄξω μέσα στὸ κελὶ καὶ γράφω διὰ ἐνθεῖμῃσιν ἐγὼ ὁ παπᾶ χρῆστος παπᾶ Ἰωβάνου ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἀγίου γεωργίου κ[αὶ] ἦχαν τούρκι πόλεμον με τὸν μουσκόβον κ ὁ μουσκόβος ἦχεν τὸ γύργεβον κ τούρκι ἀπεδόθεν τὸ ροῦσικον καὶ τοὺς ἔσφαξαν τὴν Κυριακὴν τὸ βράδυ.

Ἡ ἐνθύμηση αὐτὴ, ποὺ καθελώνει μέσα στὸν χρόνο τὸ φοβερὸ τίμημα ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους στὸ Ρουσσούκ (σήμερα Ροῦσε) τῆς Βουλγαρίας ἡ σύρραξη τῶν αὐτοκρατοριῶν στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη στὰ

35. *Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίου ἐπισκόπου*, Βενετία 1563, φ. 196'.

χρόνια 1768-1774, μᾶς ἀποκαλύπτει ἄλλη μιὰ διάσταση τῆς ἐπικοινωνιακῆς λειτουργίας τοῦ βιβλίου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Πρόκειται γιὰ τὴ χρῆση τοῦ βιβλίου γιὰ μεταφορὰ εἰδήσεων ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, μὲ τὶς ἀναπόφευκτες καθυστερήσεις καὶ τὰ χάσματα ποὺ καθορίζουν τὴ ροὴ τοῦ χρόνου στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἀγιορειτικὴ κοινωνία ἐπικοινωνεῖ καὶ πληροφορεῖται γιὰ τὰ συμβαίνοντα στὴ βαλκανικὴ τῆς ἐνδοχώρα, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ ἀνθρώπινες δυνάμεις καὶ ὕλικὴ ὑποστήριξη. Ἡ παρακολούθηση αὐτῶν τῶν διαστάσεων τῆς μαρτυρίας τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Διονυσίου θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἐντάξουμε μὲ συστηματικὸ τρόπο τὸ ἀγιορειτικὸ καθίδρυμα στὸν εὐρύτατο χῶρο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ καὶ συναλλάσσεται.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες πτυχὲς τῆς μαρτυρίας τῶν βιβλίων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς βιβλιοθήκης θὰ μπορέσουν νὰ ἀνιχνευθοῦν συστηματικὰ μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐντύπου καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἡ δοκιμὴ τῆς μεθόδου καὶ ἡ στάθμιση τοῦ διαθέσιμου ὕλικου ποὺ ἐπιχειρήθηκε σ' αὐτὴ τὴν πρώτη προσέγγιση ἀποσκοποῦσε νὰ ἀναδείξει τὰ πολλαπλὰ ἐπίπεδα στὰ ὁποῖα μπορεῖ καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ἀναχθεῖ ἡ μελέτη τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν, μὲ ἐνδεικτικὴ περίπτωση τὸ ἱστορικὸ βᾶθος καὶ τὴν πολυμέρεια τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἔχει διασώσει ὁ πνευματικὸς πλοῦτος τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τοῦ ἀσκητικοῦ κοινοβίου στὴ σκιὰ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἄθωνα.

ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ
 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΑΛΕΑΝΔΡΗ
 ΚΑΙ Ο ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΤΗΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΣ (18ος-19ος αἰ.)

Ὁ Λαυρέντιος Ἀλεάνδρης εἶναι γνωστὸς ὡς συνεργάτης τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, ὡς ἀνταποκριτῆς του στὴν Πρέβεζα καὶ ὡς πιθανὸς σύνδεσμός του μὲ τοὺς ἐπαναστατικοὺς καὶ δημοκρατικοὺς κύκλους τοῦ γαλλοκρατούμενου Ἰονίου. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας, στὴν ἀρχικὴ τους μορφή, τριῶν χειρόγραφων ἐπαναστατικῶν κειμένων ποὺ κατάσχονται μὲ τὶς ἀποσκευὲς τοῦ Ρήγα κατὰ τὴ σύλληψή του ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχὲς τῆς Τεργέστης στὶς 19 Δεκεμβρίου 1797. Πρόκειται γιὰ μιὰ Δημοκρατικὴ Κατήχηση καὶ δύο ἐπαναστατικὰ τραγούδια, γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ Ρήγα, ποὺ φέρουν πλῆθος διορθώσεων, ιδιόχειρων ἐπίσης. Ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ τὸ ἕνα τραγουδιέται στὸν σκοπὸ τῆς γαλλικῆς Καρμανιόλας καὶ γίνεται ἀργότερα γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο *Πατριωτικὸς Ὕμνος*· τὸ ἄλλο εἶναι μιὰ ἀπομίμηση τοῦ γερμανικοῦ *Freut euch des Lebens*.

Ὁ Ρήγας ἰσχυρίζεται, χωρὶς νὰ πείθει τὸν ἀνακριτῆ, ὅτι ἀγνοεῖ τὸν συγγραφέα τῶν ἔργων αὐτῶν. Καταθέτει ὅτι τὰ ἔχει παραλάβει ἀπὸ τὸν ἐν Πρεβεζῇ Λαυρέντιο Ἀλιάντρο γιὰ νὰ τὰ ἀντιγράψει: «von dem Griechen in Preveza, Namens Laurentio Aliandro zum abschreiben erhalten». Τὸ ἴδιο μάλιστα πρόσωπο θὰ ἦταν καὶ ὁ παραλήπτης τριῶν κιβωτίων μὲ ἀντίτυπα τῆς μετά-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΛ: Ἀλληλογραφία Λουρόπουλου

ΑΜΠ: Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως καὶ Πρεβεζῆς

ΑΝΑ: ΓΑΚ / Ἀρχεῖα Νομοῦ Λευκάδας

Οἱ παραπομπὲς στοὺς κώδικες τοῦ ΑΜΠ ἀκολουθοῦν τὴν ταξινόμηση Βιτάλη (1979). Γιὰ τὶς ἀντιστοιχίες μὲ τοὺς σημερινούς ταξινόμικούς ἀριθμούς βλ. Γεώργιος Πλουμίδης, «Κατάλογος Ἀρχείου Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πρεβεζῆς», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 35 (2001), σ. 331-335. Οἱ ἡμερομηνίες σύμφωνα μὲ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο, καθὼς ἀπαντοῦν στὰ ἔγγραφα τῶν πηγῶν. Στὰ παραθέματα ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ στίξη. Οἱ συντομογραφίες ἀναλύονται σιωπηλὰ.

φρασης του *Ἀνάχαρση*, που ἐπρόκειτο νὰ φορτωθοῦν ἀπὸ τὴν Τεργέστη μὲ προορισμὸ τὴν Πρέβεζα. Ὑποτίθεται ὅτι ἀπὸ τὸ λιμάνι αὐτὸ θὰ ἄρχιζε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Ρήγα¹.

Δὲν εἶναι ὅμως ἡ πρώτη φορὰ πού τὸ ὄνομα τοῦ Λαυρέντιου Ἀλεάνδρου συνδέεται μὲ ἕνα πατριωτικὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα. Ὁ Λαυρέντιος εἶναι «ὀφικιᾶλος ρούσος» καί, ὅπως ἀρκετοὶ ἀξιωματικοὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς πού ὑπηρετοῦν ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' στὸν ρωσικὸ στρατὸ, ἔχει συμμετάσχει στὴ ρωσοελληνικὴ συνωμοσία τοῦ Λουδοβίκου Σωτήρη ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐπὶ κεφαλῆς ἐνὸς ἔνοπλου σώματος ἐθελοντῶν (καπετάνιος) ἐπιβιβάζεται στὸν στολίσκο τοῦ Λάμπρου Κατσώνη (Αὐγούστος ἢ Σεπτέμβριος τοῦ 1788). Λίγους μῆνες ἀργότερα συμπαραστέκεται στοὺς ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ πασᾶ².

1. Γιὰ τὴν κατάθεση τοῦ Ρήγα, γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ αὐστριακοῦ ἀνακριτῆ, βλ. «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινῆ, δημοσιευόμενα ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρόνδ, μετὰ μεταφράσεως ἑλληνικῆς καὶ σημειώσεων ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου», *ΔΙΕΕ*, 3 (1891), σ. 650 κ.ἐξ.· εἰδικὰ γιὰ τὸν Λαυρέντιο βλ. σ. 658, 660 (τὸ γερμανικὸ κείμενο) καὶ 659, 661 (ἡ μετάφραση). Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν κιβωτίων μὲ τὰ ἀντίτυπα τοῦ *Ἀνάχαρση* καταθέτει ὁ Ἀργέντης, σὺν ἴδιω, σ. 667. Γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς κατάθεσης τοῦ Ρήγα ὅσον ἀφορᾷ τὸν Λαυρέντιο βλ. *Ρήγας Βελεστινῆς-Φερραῖος*, Ἰωάννη τῶν Νεοελλήνων Κλασικῶν, συναγωγὴ κειμένων, φιλολογικὴ ἐπεξεργασία καὶ παρουσίαση Λ. Βρανούσης, τ. Β', Ἀθήνα [1968], σ. 754-755, 767, 768. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Λαυρέντιου Ἀλεάνδρου ὡς πιθανοῦ συνδέσμου μὲ τοὺς δημοκρατικοὺς καὶ πατριωτικοὺς κύκλους τοῦ Ἰονίου βλ. ὁ ἴδιος, *Ρήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη (Ἀετὸς) ἀρ. 10, Ἀθήνα 1953, σ. 85-86· ὁ ἴδιος, *Ρήγας Βελεστινῆς-Φερραῖος*, ὁ.π., σ. 767-768. Γιὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὴν Πρέβεζα βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινῆ*, Ἀθήνα 1930 (ἀνατύπωση Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης «Φερῶν-Βελεστινίου-Ρήγα», Ἀθήνα 1997), σ. ιγ', ιδ', 7· Α. Ι. Βρανούσης, *Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους 1767-1829*, ἐκδ. Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας, Ἰωάννινα 1952, σ. 54-56· ὁ ἴδιος, *Ρήγας* 1953, ὁ.π., σ. 105· Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, «Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815)». Ἕνας συνεργάτης τοῦ Λουδοβίκου Σωτήρη», *Πατριδογραφήματα*, ἐκδ. Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2003, σ. 131-132. Ὁ Πατριωτικὸς Ὕμνος μαζί μὲ τὸν Θούριο καὶ ἕναν ἐγκωμιαστικὸ ὕμνο στὸν Μπόναπάρτε τυπώνονται ἀπὸ τὸν Περραιβὸ στὴν Κέρκυρα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1798, βλ. τελευταῖα τὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση: *Ἐπαναστατικὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ ὁ Ὕμνος στὸν Μπόναπάρτε τοῦ Περραιβῶ*. Ἡ ἔκδοση τῆς *Κέρκυρας (1798)*, Ἀθήνα, ΚΕΜΝΕ / Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1998, μὲ προλεγόμενα Κώστα Λάππα.

2. Ἐμμ. Γ. Πρωτοφάλης, «Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν δεῦτερον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1787-1792). Λουδοβίκος Σωτήρης», *ΔΙΕΕ*, 14 (1960), σ. 69, 73, 77, 80, 123· Α. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινῆς-Φερραῖος*, ὁ.π., σ. 767-768. *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. Α', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1983, σ. 128· Nicholas Charles Pappas, *Greeks in Russian Military Service in the Late 18th and Early 19th Centuries*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου Βαλκανικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 142. Στὰ ἔγγραφα ὁ Λαυρέντιος ἀναφέρεται ἀλλὰ καὶ ὑπογράφει ὡς «καπετάνιος». Ὅμως ἐπαγ-

Ἡ ἡπειρωτικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν θυμᾶται τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τοῦ Λαυρέντιου. Ἀναφέρει ὅμως μὴ παλαιὰ καὶ ἐπιφανῆ πρεβεζάνικη οἰκογένεια Ἀλεξάνδρου/Ἀλεξάνδρου ἢ Βαλεντίνη³. Ὁ τύπος «Ἀλεξάνδρου» δὲν ὑπάρχει στίς ἀρχεαικῆς πηγές· προκύπτει πιθανῶς ἀπὸ ἐτυμολόγησι τοῦ ἀσυνήθιστου ἐπωνύμου ἢ καὶ ἀπὸ ὄχι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη σύγχυσι πρὸς τὴν ἐπίσης ἐπιφανῆ οἰκογένεια τοῦ Ἀλεξάνδρου Βαλεντίνη, πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του εἶναι πρῶτος ἐξάδελφος μὲ τὸν Λαυρέντιο Ἀλεάνδρου⁴.

Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν παρουσιάζονται ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκογένεια Ἀλεάνδρου καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Λαυρέντιου. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν στοιχείων αὐτῶν προέρχεται ἀπὸ τὰ συμβολαιογραφικὰ, δικαστικὰ καὶ διοικητικὰ ἀρχεῖα τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Λευκάδας. Στὴν Πρέβεζα ἔχει ἐρευνηθεῖ τὸ σύνολο τοῦ σωζόμενου ἀρχεαικοῦ ὕλικου τῶν ἐτῶν 1741-1830. Στὴ Λευκάδα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, καλύπτει ὅμως ἤδη ἕνα μεγάλο τμήμα τῶν κωδίκων τῆς περιόδου 1770-1810. Λίγα στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τυπωμένες πηγές ἢ μελέτες, ἐνῶ ὀρισμένες πληροφορίες μοῦ ἔχουν ἀνακοινωθεῖ ἀπὸ καλοὺς φίλους καὶ συναδέλφους. Δεδομένου ὅτι οἱ ἐρευνητικῆς ἀποστολῆς τοῦ ΚΕΜΝΕ στὰ ἀρχεῖα τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Λευκάδας δὲν εἶχαν ὡς κύριο στόχο τὴν οἰκογένεια Ἀλεάνδρου, δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ φάκελλοι πού

γευματικὴ ἐνασχόλησι τοῦ Λαυρέντιου μὲ τὴ ναυτικὴ δὲν προκύπτει ἀπὸ τίς ἀρχεαικῆς πηγές, ἐνῶ γιὰ τὸν βαθμὸ τὸν ὁποῖο ἔφερε ὡς στρατιωτικὸς βλ. ἐδῶ, σ. 266. Πβ. Α. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 754, 767-768 καὶ σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸ λήμμα στὸ *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, ὁ.π.

3. Π[αναγιώτης] Ἀ[ραβαντινός] Π[άργιος], *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, τ. Β', Ἀθήνα 1856, σ. 134 (Ἀλεξάνδρου ἢ Βαλεντίνη). Σεραφεῖμ Ξενοπούλου Βυζάντιος, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως... Ἄρτης καὶ... Πρεβέζης*, Ἀθήνα 1884 (ἀνατύπωση Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου Ἄρτας «Σκουφᾶς», Ἄρτα 1986), σ. 225 (Βαλεντίνη ἢ Ἀλεξάνδρου). Τὸν τύπο «Ἀλεξάνδρου» χρησιμοποιοῦν καὶ ὀρισμένοι συγγραφεῖς τοῦ 20οῦ αἰ.: Ν. Α. Βέης, «Ὁ Ρήγας καὶ Ἀργέντης καὶ ὁ Πρεβεζαῖος Λαυρέντιος Ἀλεξάνδρου», ἐφ. *Ἐλευθερία*, 28 Νοεμ. 1948· Ἡλίας Βασιλάς, «Δύο ἑταῖροι τοῦ ἔθνεγγέρτου Ρήγα Φεραίου - Ἀλεξάνδρος Βαλεντίνη καὶ Γιαννούλης Ἀλεξάνδρου», περ. *Ἠχώ τοῦ Ἰονίου*, ἔτ. 21, ἀρ. 75-77 (Ὀκτ.-Δεκ. 1952), σ. 8-9· ὁ ἴδιος, «Ἀλεξάνδρος Βαλεντίνη, ἕνας σύντροφος τοῦ Ρήγα εἰς Πρέβεζαν», ἐφ. *Βῆμα* (Πρεβέζης), 9 καὶ 16 Νοεμ. 1953· Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, ὁ.π., σ. 131. Τὸ δεύτερο ἄρθρο τοῦ Βασιλά, δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ἀνευρεθεῖ. Στὴ Λευκάδα τὸ ἐπώνυμο διατηρεῖται στὸν τύπο «Ἀλεάνδρου» καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, βλ. ἐδῶ, σ. 285. Γιὰ τὴν πιθανότητα μὴ Μαύρα Ἀλεξάνδρου πού πεθαίνει στοὺς Παξοὺς τὸ 1828 νὰ εἶναι ἡ ἀνηψιὰ τοῦ Λαυρέντιου βλ. ἐδῶ σ. 280.

4. Γιὰ τὴ συγγένεια τῶν δύο οἰκογενειῶν βλ. ἐδῶ, σ. 250, 277-279.

ένδεχομένως περιέχουν χρήσιμα βιογραφικά στοιχεία (βιβλία γεννήσεων, γάμων και θανάτων στο αρχείο τής Λευκάδας). Για τον ίδιο λόγο ή έρευνα δεν έχει επεκταθεί σε άλλα έπτανησιακά αρχεία. Ούτε όμως και όλα τα στοιχεία που έχουν αποκαλυφθεί βρίσκουν εδώ τη θέση τους.

Ο χαρακτήρας τών πηγών προκαθορίζει, χωρίς να αποκλείονται οι εκπλήξεις, το είδος τής πληροφόρησης. Είναι έτσι προφανές ότι οι πηγές που έχουν έρευνηθεί δεν επιτρέπουν την προσέγγιση τών ζητημάτων που έχει θέσει ή ρηγική βιβλιογραφία με άφορμή τόν Λαυρέντιο. Τα ζητήματα αυτά είναι: ή άπτήρηση τών ιδεών του Ρήγα και ή έκταση του συνωμοτικού δικτύου στο γαλλοκρατούμενο Ίόνιο· ή επαναστατική έτοιμότητα στην Ήπειρο και την Άκαρνανία και ή έναρξη του επαναστατικού κινήματος από την Πρέβεζα· οι έπαφές του Ρήγα με τόν Λαυρέντιο· ή πιθανότητα άκόμη να είναι πράγματι ο Λαυρέντιος ο συγγραφέας —σε μιá πρώτη τους μορφή— τής *Δημοκρατικής Κατήχησης*, του *Πατριωτικού Ύμνου* και τής άπομίμησης του *Freut euch des Lebens*. Ίκανοποιητικά άναδύεται από τις συγκεκριμένες πηγές ή προέλευση και το οικογενειακό περιβάλλον, ή οικονομική και κοινωνική κατάσταση ένός ανθρώπου, πού, καθώς φαίνεται, είναι ομοϊδεάτης του Ρήγα· που επικοινωνεί πάντως μαζί του, και πού το όνομά του εμπλέκεται δύο φορές σε μιá πατριωτική συνωμοσία. Άποτυπώνονται έλάχιστα ή συμπεριφορά, μερικές όψεις του χαρακτήρα και τής προσωπικότητάς του. Δεν θα άφηγηθούμε λοιπόν εδώ μιá ήρωική αλλά μιá πεζή ιστορία. Με άφορμή τόν Λαυρέντιο θα παρακολουθήσουμε, όσο τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν, την πορεία μιás οικογένειας για έκατό περίπου χρόνια.

Όφειλω να αναφέρω ότι την προσοχή μου στο πρόσωπο του Άλεάνδρη επέστησε ο Σπύρος Άσδραχάς, όταν με δέχτηκε στο μεταπτυχιακό σεμινάριό του ήδη προσανατολισμένη έρευνητικά προς τις συμβολαιογραφικές πηγές τής Πρέβεζας. Και με την έρώτηση «Τί γνωρίζετε για τόν Λαυρέντιο Άλεάνδρη;» με υποδέχθηκε λίγα χρόνια άργότερα στο ΚΕΜΝΕ ο Λεάνδρος Βρανούσης. Στόν Λεάνδρου Βρανούση είχα παραδώσει τα λιγοστά στοιχεία που διέθετα τότε για τόν Λαυρέντιο και κυρίως για την οικογένειά του. Άν και πολύ πιο περιεκτικός σήμερα, ο φάκελλος Άλεάνδρη παραμένει έλλιπής. Είναι όμως βασικό να κοινοποιηθεί.

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ

Α. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ή οικογένεια Άλεάνδρη κατέφυγε στις βενετοκρατούμενες κτήσεις του Ίονιου μετά την πτώση του Μοριά (1715). Ός άπώτερη καταγωγή της αναφέρεται ή Κορσική. Τα μέλη τής οικογένειας αποκτούν κτήματα στην Πρέβεζα και τη Βόνιτσα με χορηγήσεις από το βενετικό δημόσιο. Ένα τμήμα τών εισοδημάτων τους προέρχεται από την έκμετάλλευση τών γαιών αυτών (ένοικίαση, εκχώρηση για καλλιέργεια ή έμφύτευση). Στη νέα τους πατρίδα σύντομα αποκτούν κύρος και έπιβολή. Αναφέρεται ότι στην άρχή άσχολούνται με το έμπόριο σαπουνιού και οίνοπνευματωδών. Όμως στην κατάκτηση τής κοινωνικής θέσης και τής ισχύος οδηγούν οι σταδιοδρομίες τους στην κρατική ύπαλληλία με την πέννα κυρίως ή και με το ξίφος· έπίσης, ή κατάλληλη έπιλογή συζύγων. Αναφέρεται από τόν ίδιο τόν Λαυρέντιο (ή τόν δικηγόρο του): «Della famiglia Aleandri, di civile e onesta estrazione, che ha sempre consacrato i proprij fedeli e onorati sudori nei più gelosi posti ministeriali al Veneto Governo mentre reggeva le Isole nostre» κλπ.⁵

Το οικογενειακό έπώνυμο αναφέρεται στα οικονομικά κατάστιχα του πρώτου μισού του 18ου αιώνα⁶, όχι όμως και στις πρώτες γνωστές βενετικές άπογραφές του πληθυσμού τής Πρέβεζας (1737-1740) ούτε στόν πρώτο κατάλογο μελών τής Κοινότητας (1741)⁷. Από τα 1742, όποτε για πρώτη φορά διορίζεται δημόσιος συμβολαιογράφος στην πόλη, μέλη τής οικογένειας εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στα νοταριακά έγγραφα. Είναι άρχοντες, προσοί και «τζιταντίνοι». Ή άνέγερση του πατρικού σπιτιού του Λαυρέντιου στη συνοικία (κοντράδα) του Άγίου Άνδρέα τής Πρέβεζας χρονολογείται έπίσης στη δεκαετία 1740-1750⁸.

5. ΑΝΑ, άριθ. 10 [: Ν° 4 Amministrazione del governo provvisorio settinsulare di Santa Maura. Filza lettera diversa seconda, 3/10/1800-6/10/1802], φ. 18*, 1 Όκτ. 1800 (άντίγραφο), ο Λαυρέντιος δια του πληρεξουσίου του Άβρ. Φόρτε προς τόν Πρόεδρο τής Γερουσίας.

6. Κώστας Κόμης, *Δημογραφικές όψεις τής Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ίωάννινα 1999, σ. 441.

7. Έλένη Γιαννακοπούλου, «Βενετική άπογραφή τής Πρέβεζας (1737-1740)», *Αφιέρωμα στόν Άλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα Νέστερης Έλληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1995, σ. 13-51· τα όνόματα τών κατοίκων στους πίνακες τών σ. 32-51. Ρόδη Σταμούλη, «Οί οικογένειες τής Κοινότητας τής Πρέβεζας (1741)», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 1 (1984), σ. 403-418· τα όνόματα στις σ. 406-407.

8. Κώστας Κόμης, *δ.π.*, σ. 296: ο Δανιήλ Άλεάνδρης «abbita in casa di sua ragione eretta da già anni 40». Ο συγγραφέας χρονολογεί την άπογραφή από την όποία προέρ-

Ο παππούς και ο πατέρας του Λαυρέντιου κατέχουν επί δεκαετίες τις θέσεις των καγκελλαρίων δίπλα στους βενετούς προνοητές. Δεν είναι οι μόνοι που άσχοιούν το έπαγγελμα αυτό στο στενό οικογενειακό περιβάλλον του Λαυρέντιου (πλάγιοι ανιόντες και πλάγιοι κατιόντες) κατά καιρούς στην Πρέβεζα, τη Βόνιτσα, την Αγία Μαύρα αλλά και την Κέρκυρα.

Ο γάμος του Πέτρου, παππού του Λαυρέντιου, με τη Θεοδούλα Ασπρογέρακα τον συνδέει με τις πρώτες οικογένειες της Αγίας Μαύρας. Οι γάμοι του καντζιλιέρη Δανιήλ Αλεάνδρη, γιού του Πέτρου, με τη Μαύρα Χαλκιοπούλου και της αδελφής του Μπιάνκας με τον επίσης καντζιλιέρη της Πρέβεζας Δανιήλ Βαλεντίνη στεριώνουν και διευρύνουν τις οικογενειακές συμμαχίες του Πέτρου. Το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο της οικογένειας συνιστά, περί το 1760, ένα πλέγμα συμμαχιών και συμφερόντων με δυνατότητες παρέμβασης και επιβολής σε ολόκληρο σχεδόν το βενετοκρατούμενο Ίόνιο αλλά και με ισχυρά στηρίγματα στην τουρκοκρατούμενη ήπειρωτική και άκαρνανική ενδοχώρα (Άρτα, Ξηρόμερο, Βάλτος). Τα μέλη του δικτύου αυτού νέμονται όλα τα δημόσια αξιώματα (στρατιωτικά, πολιτικά και οικονομικά) στη διοικητική περιφέρεια της Λευκάδας (Αγία Μαύρα, Βόνιτσα και Πρέβεζα). Έλέγχουν συστηματικά τις τοπικές καγκελαρίες και ακόμη μπορούν να συμμετέχουν αποτελεσματικά στους πλειστηριασμούς για την εκμίσθωση των κρατικών προσόδων. Η επιρροή τους απλώνεται μέχρι την Κεφαλλονιά και την Κέρκυρα⁹.

χεται ή πληροφορία πιθανώς στα 1788 και πάντως γύρω στα 1780, στο ίδιο, σ. 67-68. Η απογραφή χρονολογείται με βεβαιότητα μετά το 1785, έτος θανάτου του Δανιήλ Βαλεντίνη (βλ. έδω, σ. 250), γεγονός για το οποίο είναι ενημερωμένοι οι υπάλληλοι που πραγματοποιούν την απογραφή, βλ. στο ίδιο, σ. 297· πιθανώς και μετά το 1786, έτος αναχώρησης από την Πρέβεζα αλλά και έτος θανάτου του Πέτρου Αλεάνδρη (βλ. έδω, σ. 236), του οποίου το όνομα απουσιάζει από την απογραφή.

9. Για τη μέθοδο των συγγενειών βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του άρματολισμού (ένα άκαρνανικό παράδειγμα)», *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αιώνας*, Αθήνα 1982, σ. 231-252 (ιδιαίτερα στις σ. 241, 245). Για τις συμμαχίες της οικογένειας Αλεάνδρη, στο ίδιο, σ. 242-243, 250, 251. Για το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο και για τα αξιώματα που κατέχουν τα μέλη του δικτύου αυτού περι τὰ μέσα του 18ου αιώνα βλ. Αστέριος Αρχοντίδης, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 17-19· Marco Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana e società ionia nella seconda metà del Settecento», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, Βενετία 1992, σ. 337-338, 339. Εύχαριστώ θερμά τον καθηγητή κύριο Νικόλαο Καραπιδάκη, που έθεσε υπ' όψη μου τη μελέτη αυτή του Marco Folin και μου παραχώρησε φωτοαντίγραφο της. Ο έλεγχος των σημαντικότερων αξιωμάτων της Πρέβεζας από τις συγγενικές ή/και συμμαχικές οικογένειες Αλεάνδρη, Βαλεντίνη και Γκινάκα το δεύτερο μισό του 18ου

Έκτος όμως από την κοινωνική αίγλη, την ισχύ και τον σταθερό μισθό ή θέση του καγκελλαρίου μπορεί με τον παραδοσιακό χρηματισμό να αποφέρει και άμεσότερα όφελη: «όλα γίνονταν με το πουγγί στο χέρι»¹⁰.

Η κατάσταση αυτή προκαλεί τη διαμαρτυρία ενός μεγάλου αριθμού οικογενειών του Συμβουλίου της Πρέβεζας, που ύφιστανται αποκλεισμό από τα αξιώματα και συνεπώς από τις δυνατότητες κερδοσκοπίας. Η ανάδειξη του Ίωάννη Αλεάνδρη, πρωτότοκου αδελφού του Λαυρέντιου, στο αξίωμα του συνδίκου το 1787 αναφέρεται στον ανώτερο προνοητή της Αγίας Μαύρας ως αποτέλεσμα σκευωριών της κλίκας που ελέγχεται από τη «γνωστή φαμελιάν» Αλεάνδρη, τη «σκανδαλοποιάν φαμελιάν» Βαλεντίνη και «την δυνατήν ράτζα, φαμελιάν της κακίας, του Γκινάκα». Η κλίκα καταγγέλλεται για οικονομικές αυθαιρεσίες και καταπιεστικά μέτρα εις βάρος του πληθυσμού καθώς και για τους δεσμούς της με κλέφτες και Τουρκομερίτες¹¹.

Το γεγονός αυτό συμπίπτει χρονικά με τις πρώτες πληροφορίες για την επαναστατική δραστηριοποίηση του Λαυρέντιου.

B. ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

I. Οι πρόγονοι

Ο παλαιότερος γνωστός πρόγονος της οικογένειας λεγόταν Τζουάνε και, καθώς φαίνεται, πέθανε στην Πρέβεζα αρκετά χρόνια πριν από το 1752. Για το πρόσωπο αυτό δεν σώζονται πολλές πληροφορίες. Αναφέρεται ότι ήταν Κορσικανός και ότι στην Πρέβεζα έμπορευόταν σαπούνια και οίνοπνευματώδη (distillati)¹².

Παιδιά του είναι ο Πέτρος, ο Παύλος-Έρρίκος, ένας τρίτος γιός αδήλου ονόματος και η Μανταλένα¹³.

αίωνα είναι καταφανής και στον κατάλογο των αξιωματούχων της Πρέβεζας, Ρόδη Σταμούλη, *Πηγές της ιστορίας της Πρέβεζας 1794-1808* (υπό έκδοση).

10. «Tout se traitoit la bourse à la main», André Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, Παρίσι, 1799/1800, τ. 2, σ. 265. Για το «gelosissimo ufficio» του καγκελλαρίου στις βενετικές κτήσεις του Ίονίου βλ. Marco Folin, *δ.π.*, σ. 336-341.

11. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση...», *δ.π.*

12. Marco Folin, *δ.π.*, σ. 339. Μνεία στον θάνατο του Τζουάνε, ΑΜΠ, αριθ. 95, 7 Νοεμ. 1752.

13. Στο ίδιο. Ο Πέτρος και ο Έρρίκος αναφέρονται και από τον Marco Folin, *δ.π.*

1. Πέτρος Ἀλεάνδρης

Ὁ Πέτρος εἶναι πρόσφυγας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Πιὸ συγκεκριμένα ἀναφέρεται ὅτι μὲ τὴν κατάκτηση τοῦ Μοριά ἀπὸ τοὺς Τούρκους χάνει τὴν περιουσία του, καταφεύγει ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Κέρκυρα, μετὰ στὴ Βόνιτσα καὶ ὅτι, ὅπως ὁ πατέρας του, ἀρχίζει νὰ κερδίζει τὴ ζωὴ του ὡς ἐμπορευόμενος, πουλώνοντας ρακί (acquavite)¹⁴.

Σταδιοδρομεῖ ὁμως ὡς καγκελλάριος στὴν ὑπηρεσία τῶν βενετῶν προνοητῶν τῆς περιοχῆς. Ἡ θητεία του στὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ εἶναι μακρά. Στὰ 1759, 1760, 1761 ἐργάζεται στὴν Ἁγία Μαύρα, ὅπως καὶ παλιότερα, ἐπὶ τοῦ προνοητῆ Φόσκαρη (1752). Λέγεται ὅτι μαθαίνει τὸ ἐπάγγελμα δίπλα στὸν καγκελλάριο Μοντεσάντο, ὅτι ἔχει κιόλας ἀσκήσει τὸ ἐπάγγελμα ἐπὶ τριάντα χρόνια στὴν Πρέβεζα· ἐκεῖ ἐργαζόταν καὶ τὸ 1757¹⁵. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος δηλώνει τὸ 1752 ὅτι ἡ «ἀσκησις τῆς πέννας» τὸν εἶχε ἀπομακρύνει «γιὰ μερικὸς χρόνους» ἀπὸ τὴν πόλη. Ἰσχυρίζεται μάλιστα ὅτι δουλεύει «ἀπὸ καιρὸν ἀνηλικίας» καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ πατρικὸ του δὲν ἔχει λάβει παρὰ τὶς φορεσιῆς του, ποὺ καὶ αὐτὲς τὶς ἀπέκτησε μὲ τὰ χρήματα τῆς προσωπικῆς του δουλειᾶς¹⁶.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, στὰ 1742 ὁ σιὸρ Πέτρος Ἀλεάνδρης εἶναι προεστὸς τῆς Πρέβεζας μὲ ἀξιημένο κύρος ἀνάμεσα στοὺς συμπολίτες του καὶ διαπραγματευτικὴ ἰκανότητα. Ὅριζεται μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας ποὺ θὰ μεταβεῖ στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ ζητήσει ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐδρεύουσα ἀνώτερη βενετικὴ ἀρχὴ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ τόπου ἀπὸ ὀρισμένους νέους φόρους· νὰ ὑποστηρίξει ἀκόμη τοὺς «τζιταδίνους» ποὺ διαμένουν μόνιμως στὴν Πρέβεζα ἀπέναντι σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν διαθέτουν μόνιμη κατοικία στὴν πόλη¹⁷.

Τὸ 1772 καὶ τὸ 1776 ὑπηρετεῖ καὶ πάλι στὴ Λευκάδα, καγκελλάριος τοῦ ἀνώτερου προνοητῆ¹⁸. Τὴ σταδιοδρομία του τελειώνει στὴν ὑπηρεσία τοῦ γε-

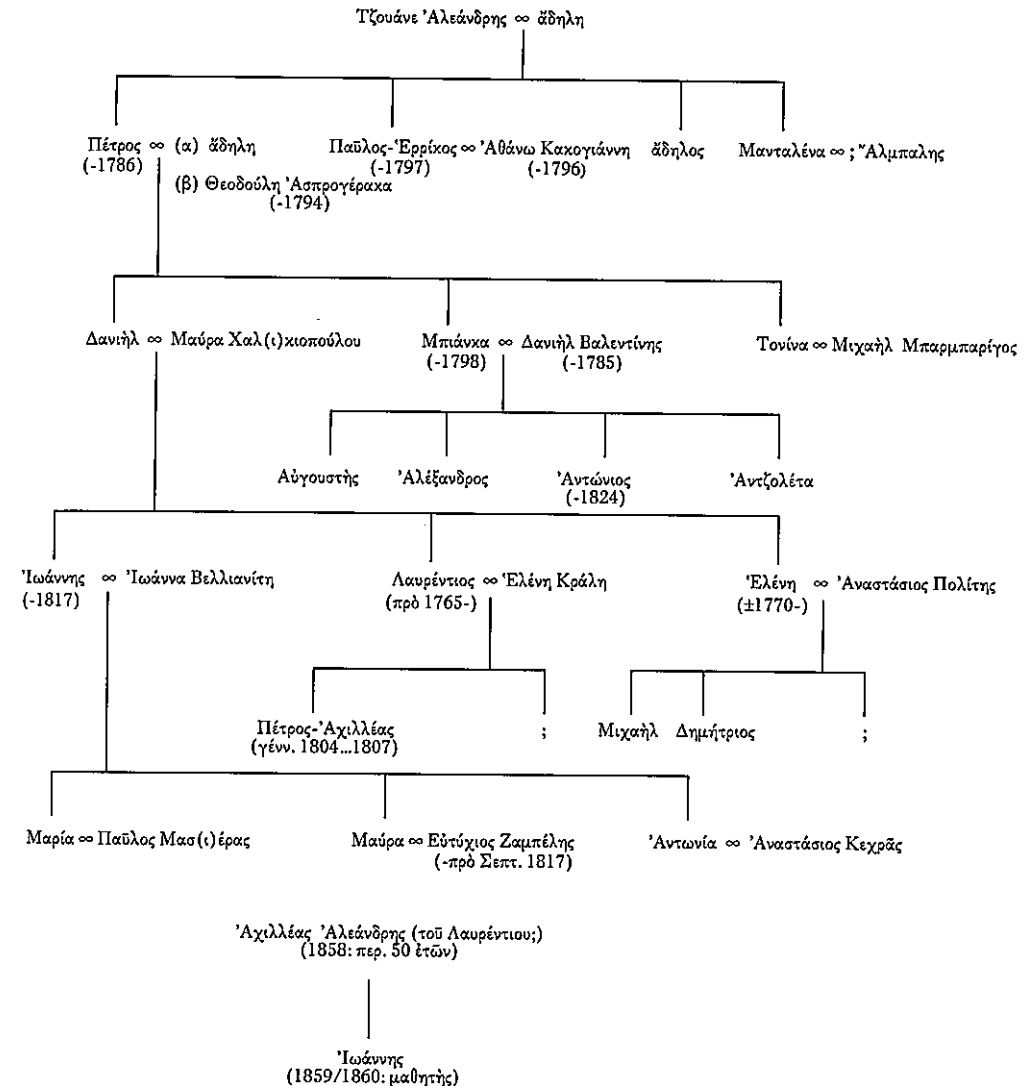
14. Στὸ ἴδιο, σ. 339, 340. Γιὰ τὴν ἔλευση ἀπὸ τὸν Μοριά καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πρόσφυγα βλ. καὶ ANA, Κατάλογος Γ. Παρίση, θυρίδ. Δ', φάκ. 7 (Παραχωρήσεις δημοσίων κτημάτων εἰς ιδιώτας, ἀριθμημ.), ὑποφάκ. 1, 24 Ἰαν. 1764 S.N.M.V (Copia tratta dalla Stampa per il Signor Sebastian Patrichio contro D.^{no} Mattio Sundia Pagina 8 e 9. Investitura a favor Aleandri).

15. Marco Folin, ὁ.π., σ. 338, 339. Ἀστέριος Ἀρχοντίδης, ὁ.π., σ. 22, 38.

16. AMΠ, ὁ.π.

17. Στὸ ἴδιο, 16 Φεβρ. 1742: «διὰ νὰ ἀποκριθοῦνε εἰς τὰς διαφορὰς καὶ ζητήματα τῶν αὐτῶν τζιταδίνων ὅπου ἐδῶ δὲν κατοικοῦνε καὶ ἀκόμη περισσότερον νὰ γυρέψουν νὰ γλυτωθῇ ὁ τόπος ἀπὸ κάποια καινούρια ντάτζια».

18. Cancellier deputato appresso questa Eccellentissima Carica nel carteggio et affari politici et economici della stessa, ANA, νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, πρωτόκολλο 2, 2 Νοεμ. 1772, φ. 24'. Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, «Ἄρματολοι καὶ κλέφτες στὴ Λευκάδα. 14 ἀνέκδοτες ἐπιστολές», Πατριδογραφήματα, ὁ.π., σ. 111.

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΔΡΟ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΑΛΕΑΝΔΡΗ

νικοῦ προνοητῆ, στὴν Κέρκυρα. Μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς μετάβασης στὴ νέα αὐτὴ θέση ὁ Πέτρος τακτοποιεῖ ὀρισμένες περιουσιακὲς ὑποθέσεις στὴν Πρέβεζα καὶ συντάσσει τὴ διαθήκη του. Στις 31 Δεκεμβρίου 1784 νοικιάζει τὸ ἀνώγειο τμῆμα τῆς κατοικίας του στὸν σιδρὸ Δημήτριο Λάμπρο. Ὁ ἴδιος καὶ ἡ σύζυγός του θὰ κατοικήσουν σὲ μιὰ κάμαρη τοῦ ἰσογείου μέχρι τὴν ἀναχώρησή τους, ποὺ προβλέπεται νὰ πραγματοποιηθεῖ τέσσερις μῆνες ἀργότερα¹⁹. Τὸ ταξίδι ἀναβάλλεται, ἀφοῦ στὰ τέλη Μαΐου 1785 ὁ Πέτρος κρατεῖ μιὰ κάμαρη στὸ σπίτι τοῦ ἐγγονοῦ του Ἰωάννη γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖται μέχρι τὴν ἀναχώρησή του²⁰. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ «ἐκλαμπρότατος κύριος Πέτρος» ἀναφέρεται ἀκόμη ὡς «καγκελλάριος πραιτωρίου»²¹. Μέχρι τὸν Μάρτιο τοῦ 1786 ἔχει ἀναλάβει τὰ νέα ὑπηρεσιακὰ καθήκοντά του στὴν Κέρκυρα²². Ἐκεῖ πεθαίνει σὲ λίγους μῆνες, πιθανῶς πρὸς τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1786. Ἡ διαθήκη του δημοσιοποιεῖται στὶς 3 Νοεμβρίου, ὅταν φθάνει στὴν Πρέβεζα

19. ΑΜΠ, ἀριθ. 103, 1 Ἰαν. 1785, σ. 31, 32. Ὁ Δημήτριος Λάμπρος τοῦ Ἰωάννη εἶναι ἐμπορευόμενος, κάτοικος Πρέβεζας καὶ ἐμφανίζεται στὶς συμβολαιογραφικὲς πηγές ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1780, βλ. ἐνδεικτικὰ ἀριθ. 156, 14 καὶ 20 Μαρτ. 1782, 11 Ἀπρ. 1782. Ὁ ἀδελφός του Γεώργιος κατοικεῖ στὸ Λιβόρνο, ἀριθ. 102, 16 Ἰαν. 1780, σ. 65· ἀριθ. 158, 18 Ἰουν. 1785, φ. 62^v. Ὅπως ὁ Λαυρέντιος, ὁ Δημήτριος Λάμπρος βρῖσκεται «εἰς τὴν δούλευσιν τοῦ μεγίστου ρωσικοῦ κράτους» καὶ φέρει τὸν βαθμὸ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου (τενέντε κολονέλος), ΑΝΑ, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, πρωτόκολλο 7, 9 Αὐγ. 1802, φ. 69^v. ΑΜΠ, ἀριθ. 27, 13 Αὐγ. 1804, φ. 202^v. ἀριθ. 19, 5 Νοεμ. 1804, φ. 45^v. «assessore del Collegio di Sua Maestà Imperiale di tutte le Russie», ΑΝΑ, ἀριθ. 10, ὁ.π., 19 Φεβρ. 1801, φ. 148, ὁ Λιμπεράλ Μπενάκης, γενικὸς πρόξενος τῆς Ρωσίας ἀπὸ Κέρκυρα πρὸς τὴν προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας (βλ. καὶ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τῆς προεδρίας τῆς Ἁγίας Μαύρας, ἀριθ. 99, 28 Φεβρ. 1801, φ. 64^v). «αὐλικὸς σύμβουλος», «consigliere di Corte di Sua Maestà l'Imperatore di tutte le Russie», ΑΜΠ, ἀριθ. 34, 5 Αὐγ. 1804, φ. 64^v. ΑΝΑ, νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, πρωτ. 25, 20 Αὐγ. 1803, φ. 34^v. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν πρῶτον πρόξενον τῆς Ρωσίας στὴν Πρέβεζα, τὸν ταγματάρχη (μαγγιδρ) –τότε– Λάμπρο, ποὺ φυλακίζεται ἀπὸ τὸν Ἀλῆ πασά καὶ ἀπελευθερώνεται κατόπιν ἀπειλητικοῦ διαβήματος τοῦ Οὐσακῶφ, Εὐγένιος Βικτώροβιτς Τάρλε, «Ὁ ναύαρχος Οὐσακῶφ στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου», μετάφρ. Κώστας Χειμάρης, *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, 19 (1962), σ. 65, 66 (πρόσφατα καὶ αὐτοτελῶς, μετάφρ. Ὁλεγ Τσμπένκο, Ὁ ναύαρχος Οὐσακῶφ στὰ Ἰόνια νησιά, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἑκάτη, 2002, σ. 68, 69). Τὸ 1803 ὁ Δημήτριος Λάμπρος ἀναφέρεται ὡς κάτοικος Ἁγίας Μαύρας, ΑΝΑ, νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, ὁ.π., 10 Ἰουλ. 1803, φ. 32^v. πιθανῶς ὁ Λάμπρος καθυστερεῖ τὸν ὀριστικὸ ἐπαναπατρισμὸ του, ὅπως καὶ πολλοὶ συμπατριῶτες του πρόσφυγες στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου μετὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλης τους ἀπὸ τὸν Ἀλῆ πασά.

20. ΑΜΠ, ἀριθ. 103, 31 Μαΐου 1785, σ. 57.

21. ΑΜΠ, ἀριθ. 96, 6 Ὀκτ. 1785, φ. 106^r.

22. «Cancellier dell Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Lorenzo Soranzo, Provveditor e Capitano di Corfù», ΑΜΠ, ἀριθ. 158, 27 Μαρτ. 1786, φ. 92^r. Γιὰ τὴν διαμονὴ τοῦ Πέτρου στὴν Κέρκυρα βλ. στὸ ἴδιο, 19 Μαΐου 1786, φ. 98^r.

ἢ εἶδηση τοῦ θανάτου του²³. Στὴν καγκελλαρία τῆς Κέρκυρας τὸν διαδέχεται ὁ ἀνηψιὸς τῆς γυναίκας του κόντες Πέτρος Τζανκαρόλος, ποὺ ὑπόσχεται γιὰ τὴ θέση αὐτὴ νὰ καταβάλει 80 τσεκίγια στὴν Ἑλένη, ἐγγονὴ τοῦ Πέτρου²⁴.

Ὁ Πέτρος ἀποκτᾷ τρία παιδιά: τὸν Δανιὴλ, τὴ Μπιάνκα καὶ τὴν Τονίνα²⁵.

Γνωστὸς εἶναι ὁ γάμος τοῦ Πέτρου μὲ τὴν κυρία Θ(ε)οδούλα, θυγατέρα τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Πολυχρόνη Ἀσπρογέρακα ἀπὸ τὴν Ἁγία Μαύρα. Τὸ ἐπώνυμο τῆς Θεοδούλας παραπέμπει σὲ μιὰ γνωστὴ οἰκογένεια «benemeriti», μέλη τῆς ὁποίας εἶχαν λάβει κτήματα στὴ Λευκάδα ἀπὸ τὸ βενετικὸ δημόσιο ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὶς σημαντικὲς ὑπηρεσίες ποὺ εἶχαν προσφέρει κατὰ τὸν τελευταῖο βενετοτουρκικὸ πόλεμο. Ἡ Θεοδούλα συγγενεὺε ἄλλωστε μὲ δύο ἀπὸ τὶς ἐπισημότερες ἢ καὶ λόγιες οἰκογένειες τῆς λευκαδίτικης κοινωνίας, τοὺς Τζανκαρόλ καὶ τοὺς Ζαμπέληδες²⁶.

23. Γιὰ τὴ διαθήκη τοῦ Πέτρου βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 39, 22 Μαρτ. 1785. Ἡ διαθήκη «κηρύσσεται» στὴν οἰκία τοῦ ποτὲ σινιὸρ Αὐγουστῆ Βαλεντίνη, ὅπου μένει ὁ σινιὸρ Δανέλης, στὸ ἴδιο. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς δημοσιοποίησης βλ. καὶ ἀριθ. 104, 3 Μαΐου 1787, σ. 6: «κρηυγμένη στὶς 3 Νοεμβρίου ὕστερου ἀπερασμένου ἔπειτα τῆς εἶδησης τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἰς τὴν χώραν τῶν Κορφῶν».

24. ΑΝΑ, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, ὁ.π., φ. 68^v: «ὁ θεῖος μου σιδρὸ κόντε Πιέρος Τζανκαρόλος, ἀφοῦ ἔκουπάρισεν τὴν Καντζελλαρία τῶν Κορυφῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ νόμου μου σιδρὸ Πιέτρου Ἀλεάνδρη, ὑποσχέθη νὰ μοῦ δώσῃ τσεκίγια ὀγδοήντα. Ἀπὸ αὐτὰ ἔλαβα ἓνα μέρος, ὅπου δὲν ἐνθυμοῦμαι τὸν ἀριθμὸν, καὶ τὸν ἀφήνω νὰ τὰ φανερώσῃ μὲ τὴν συνείδησίν του, καὶ τὸ ρέστο ποὺ θέλει εἰπεῖ νὰ ἔχῃ νὰ δώσῃ, νὰ τὸ δίδῃ τοῦ κομισσαρίου μου».

25. Marco Folin, ὁ.π. Τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν παιδιῶν τοῦ Πέτρου ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὶς συμβολαιογραφικὲς πηγές. Γιὰ τὸν Δανιὴλ βλ. ἐνδεικτικὰ ΑΜΠ, ἀριθ. 42, 5 Αὐγ. 1781, φ. 65^v. γιὰ τὴ Μπιάνκα ἀριθ. 103, 13 Ἰαν. 1787, σ. 199· καὶ γιὰ τὴν Τονίνα ἀριθ. 95, 18 Αὐγ. 1758, φ. 129^v.

26. Γιὰ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς καντζιλιέρας Θεοδούλας Ἀλεάνδρη στὰ συμβόλαια βλ. στὸ ἴδιο. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ΑΜΠ, ἀριθ. 42, 4 Ἰουν. 1784, φ. 86^v. πβ. Ἀστέριος Ἀρχοντίδης, ὁ.π., σ. 18, ὅπου ἡ σύζυγος τοῦ Πέτρου ἀναφέρεται ὡς Γιωτούλα Ἀσπρογέρακα. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Ἀσπρογέρακα βλ. Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, *Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 1684-1797*, Ἀθήνα 1951, σ. 86-87, 262-263. Γιὰ τοὺς χανιώτικης προέλευσης καὶ ἐπίσης «benemeriti» Τζανκαρόλ καθὼς καὶ γιὰ τὴν καλαβρέζικης προέλευσης οἰκογένεια Ζαμπέλη βλ. στὸ ἴδιο, σ. 39 σημ. 1, 241 σημ. 2, 285-287. Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια αὐτὴ περισσότερο γνωστοὶ εἶναι βέβαια ὁ δραματικὸς συγγραφέας καὶ φιλικὸς Ἰωάννης καὶ ὁ ἱστορικὸς Σπυριδῶν Ζαμπέλιος. Γιὰ τοὺς παλαιότερους ἀλλὰ λιγότερο γνωστοὺς λογίους καὶ δασκάλους Ζαμπέληδες βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 351· Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, ὁ.π., σ. 251-252· Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 478-479, 665. Βιογραφικὰ σημεῖωματα ἢ καὶ μεμονωμένες πληροφορίες γιὰ πολλὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Ζαμπέλη, ὁ ἴδιος, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λευκάδα, 1613-1950*, Ἀθήνα 1994, σ. 21, 25, 44, 45, 46, 49, 50, 51-52, 55 (οἰκογ. δένδρο), 235, 280.

Εμμέσως όμως προκύπτει ότι η Θεοδούλα δεν είναι η πρώτη σύζυγος του Πέτρου Αλεάνδρου και ακόμη ότι η ίδια δεν έχει κατιόντες. Γιατί στις διαθήκες που υπαγορεύει σε διάφορες δύσκολες περιστάσεις του βίου της — και είναι γνωστά τέσσερα τέτοια κείμενα — κληρονόμους όρίζει είτε τη μητέρα της είτε τα ανήψια της, τον σιόρ καβαλιέρ Πέτρο Τζανκαρόλ και τον σιόρ Ζαχαρία Ζαμπέλη, γιό του ποτέ Ιερώς Βασιλείου και της Χρυσής Ασπρογέρακα, αδελφής της Θεοδούλας²⁷. Τα παιδιά του Πέτρου Αλεάνδρου, ο Δανιήλ, η Μπιάνκα και η Τονίνα, πρέπει επομένως να έχουν αποκτηθεί από κάποια προηγούμενη σύζυγό του. Η σιόρα Τονίνα μάλιστα αναφέρεται ρητώς στα 1758 ως «προγονή» της Θεοδούλας, ενώ πολλά χρόνια αργότερα, μιιά άλλη κοπέλλα, η κυρία Έλένη, ως «άγγονιά» του ανδρός της²⁸.

Μετά τον θάνατο του Πέτρου η Θεοδούλα επιστρέφει στην Αγία Μαύρα, όπου και τελειώνει τη ζωή της. Κατοικεί στη συνοικία του Ναού του Αγίου Χαραλάμπους, σε ένα από τα δύο διαμερίσματα του σπιτιού που είχε χτίσει εκεί ο σύζυγός της. Ο Πέτρος είχε φροντίσει με τη διαθήκη του να εκχωρήσει δια βίου στη γυναίκα του την ελεύθερη χρήση του διαμερίσματος αυτού. Τμήμα του οικοπέδου όμως ήταν προίκα της Θεοδούλας, που το είχε δωρήσει στον Πέτρο πριν από τον γάμο τους, και αυτός εν τω μεταξύ το ελευθέρωσε από τα χρέη που το βάραιναν απέναντι στο δημόσιο²⁹.

Η Θεοδούλα υποφέρει από «πολυχρόνιον πάθος», που την κρατεί κληνήρη³⁰. Μαζί της μένει η έγγονή του Πέτρου κυρία Έλένη. Η Θεοδούλα δηλώνει ότι είναι ευχαριστημένη από αυτήν, έννοώντας προφανώς τις φροντίδες και τα γεροκόμια που της προσφέρει η Έλένη. Κατοχυρώνει έτσι απέναντι σε ένδεχόμενες διεκδικήσεις των πλάγιων απογόνων της, που είναι όμως και οι μόνοι νόμιμοι κληρονόμοι της, αυτό που κληροδοτεί στην έγγονή του συζύγου της³¹.

Η συγκατοίκηση της γηραιάς Θεοδούλας με την Έλένη δεν είναι το μόνο γεγονός που αποτυπώνει τις καλές σχέσεις της με τα έγγονια του Πέτρου, την

27. ΑΜΠ, αριθ. 95, δ.π.: ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 28, 5 Ιουν. 1792, φ. 42^ο πρωτ. 33, 16 Ιαν. 1794, φ. 13^ο· νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 30, 19 Αύγ. 1793, φ. 43^ο-44^ο. Για τους γονείς του Ζαχαρία Ζαμπέλη βλ. ΑΜΠ, αριθ. 42, δ.π.

28. ΑΜΠ, αριθ. 95, δ.π. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 33, δ.π.

29. ΑΜΠ, αριθ. 39, δ.π. Τα λεγόμενα του Πέτρου επιβεβαιώνει και η Θεοδούλα σε μια από τις διαθήκες της, ΑΝΑ, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, δ.π., φ. 44^ο.

30. Στο ίδιο, φ. 43^ο· νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 28, δ.π., φ. 41^ο· πρωτ. 33, δ.π., φ. 12^ο.

31. Ο ίδιος νοτάριος, πρωτ. 28, δ.π., φ. 42^ο· πρωτ. 33, δ.π., φ. 13^ο· νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, δ.π., φ. 43^ο.

άλληλεγγύη, την άμοιβαία ύποχρέωση, τη συναίσθηση του καθήκοντος ή την ευγνωμοσύνη. Η Θεοδούλα π.χ. πληρώνει για την αποφυλάκιση του Λαυρέντιου και έχει τη φροντίδα, με έξοδα του Πέτρου βέβαια, για τη συγκρότηση της προίκας της Έλένης³². Τις περισσότερες μάλιστα φορές αποκαλεί την Έλένη και τον Λαυρέντιο έγγονια της. Άλλα και η Έλένη αναφερόμενη στη Θεοδούλα την αποκαλεί «νόνα» της.

Η Θεοδούλα γνωρίζει ανάγνωση και γραφή. Στα γεράματά της «δεν βεβαιώνει ιδιοχείρως της με το να τρέμει το χέρι της, και δεν της φέγγει»³³.

Πεθαίνει στην Αγία Μαύρα στις αρχές του 1794. Η πιό πρόσφατη διαθήκη της (16 Ιαν. 1794) «κηρύσσεται» εκεί στις 30 Ιανουαρίου 1794³⁴.

2. Παύλος-Ερρίκος Αλεάνδρου

Εάν άλθθεύει μιιά μεταγενέστερη πληροφορία, ο σιόρ Παύλος-Ερρίκος κατοικεί στην Πρέβεζα από τα πρώτα σχεδόν χρόνια μετά τη βενετική κατάκτηση³⁵. Είναι «τζιταδίνος» και «πρεντζιπάλες»³⁶.

Άκολουθεί το στρατιωτικό επάγγελμα, φέρει τον βαθμό του άλιφιέρη (σημαιοφόρου) και από το 1781 άπαντάται ως ανώτερος επιθεωρητής της περιοχής. Το 1783 ζητεί ανανέωση της θητείας του στο αξίωμα αυτό³⁷.

32. Για το πρώτο περιστατικό βλ. έδω, σ. 258. Για το δεύτερο βλ. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 33, δ.π., φ. 13^ο· όταν ο Πέτρος Αλεάνδρου φεύγει για την Κέρκυρα, αφήνει στη Θεοδούλα 34 τσεκίνια «να ξοδιάση εισε τόσο πράγμα κινητό λιγάτο» της Έλένης, «και του άφησε ριτζεβούτα. Όθεν με τον καιρόν τα έξόδιασε όλα και περισσότερα ακόμη τζεκίνια έννέα, και της το έπαράδωσε το πράγμα ένα προς ένα, παρών ήταν και ο Signor Πιέρος Νέγγρης».

33. Για την ύπογραφή της Θεοδούλας βλ. ΑΜΠ, αριθ. 42, δ.π., φ. 87^ο· ΑΝΑ, νοτάριος Θεόδωρος Καμπάς, πρωτ. 22, 15 Ιουν. 1787, φ. 35^ο. Για την άδυναμία της να ύπογράψει βλ. νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 28, δ.π., φ. 43^ο· νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, δ.π., φ. 44^ο.

34. Νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 33, δ.π., φ. 12^ο.

35. Βλ. Κώστας Κόμης, δ.π., σ. 322.

36. ΑΜΠ, αριθ. 95, 16 Φεβρ. 1742, όπου με το όνομα Παύλος για μοναδική φορά. Στα κείμενα συνήθως με το όνομα Έρρίκος, Έρκος ή Ένρικός. Σπανιότερα ως Παύλος-Έρρίκος ή Paolo-Enrico/Πάολο Ένερικό, βλ. ΑΜΠ, αριθ. 156, 15 Ιουν. 1783, φ. 44^ο· αριθ. 158, 13 Νοεμ. 1785, φ. 77^ο· αριθ. 97, 30 Άπρ. 1788, φ. 79^ο. Η ταύτιση προκύπτει από την ύπογραφή του αλλά και από την ιδιότητα και τις συγγενικές σχέσεις (πατρώνυμο, όνομα συζύγου).

37. Για τον δρόμο της «άσκησης του σπαθιού» βλ. ΑΜΠ, αριθ. 95, 7 Νοεμ. 1752. Για τον βαθμό του άλιφιέρη, στο ίδιο, 27 Μαρτ. 1756, 11 Φεβρ. 1757, 15 Ιουλ. 1763, 26 Οκτ. 1764. Άνεργός το 1760, σύμφωνα με μιιά πληροφορία, και άναπληρωτής κυβερνήτης του πολεμικού σκάφους (alfier riformato, direttore sostituto di bergantino), Marco Folin, δ.π. Με το αξίωμα του ανώτερου επιθεωρητή (sopra intendente di queste pubbli-

Τὸ 1787 ὁ Ἐρρίκος θεωρεῖται ἱκανὸς νὰ χειρίζεται ὄπλα, ἐπομένως δὲν θὰ πρέπει, κανονικά, νὰ ἔχει ὑπερβεί τὴν ἡλικία τῶν ἐξήντα ἐτῶν³⁸. Στὰ τέλη Ἀπριλίου 1788, κληνῆρης, «βαρεμένος καὶ λαβωμένος ἀπὸ πιστόλα» στὸ δεξι χέρι, ὑπαγορεύει τὴ διαθήκη του. Ἐπιβιώνει ἀπὸ τὸν τραυματισμὸ καὶ πεθαίνει περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου 1797³⁹.

Παντρεύεται τὴν κυρία Ἀθάνω Κακογιάννη⁴⁰. «Γηραλέα», καθὼς αἰσθάνεται ἡ Ἀθάνω στὰ 1785, καὶ ἀποβλέποντας στὴν ψυχικὴ της σωτηρία, ἀποφασίζει μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ Ἐρρίκου νὰ ἀποσυρθεῖ στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ εἶναι ἰδιοκτησία τῆς Ἀθάνως καὶ βρίσκεται στὴν τοποθεσία «Πίνα», μέσα στὸ βενετικὸ σύνορο. Ὅμως ἡ εὐσέβεια τῆς Ἀθάνως καὶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ἀσκητικῶ δρόμου γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς της, δὲν διαταράσσει τὴν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη τοῦ γηραιοῦ ζευγαριοῦ. Οἱ δύο σύζυγοι

che linee, inspettor soprintendente in questa linea di Prevesa, attual inspettor e soprintendente di questo luoco, σοπροτενέντες, σοπραίντεντέντε) AMΠ, ἀριθ. 42, 20 Ἰαν. 1781, φ. 60^ο· ἀριθ. 158, 13 Μαΐου 1784, φ. 31^ο· 24 Ἰουλ. 1784, φ. 37^ο· ἀριθ. 103, 30 Σεπτ. 1784· ἀριθ. 158, 5 Ἰαν. 1785 (διάβ. 1786), φ. 80^ο· ἀριθ. 16, 14 Σεπτ. 1789, φ. 36^ο· direttore degli armatoli della linea e di bergantino, Ἀστέριος Ἀρχοντίδης, ὁ.π., σ. 17. Ἡ αἴτηση ἀνανέωσης τῆς θητείας του στὴ θέση τοῦ ἐπιθεωρητῆ γνωστὴ ἀπὸ σχετικὴ ἐξουσιοδότηση πρὸς τὸν κάτοικο Βενετίας Eustachio Mizzio (implorare... il sostenimento del proprio posto di soprintendente), βλ. AMΠ, ἀριθ. 156, 15 Ἰουν. 1783, ὁ.π. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιθεωρητῆ βλ. Ἰωάννης Δ. Ψαρῆς, *Ὁ θεσμὸς τῆς Πολιτοφυλακῆς στὶς βενετικὲς κτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (16ος-18ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 30, 31-32, 85, 105, 121· γιὰ τὸν ἀνώτερο ἐπιθεωρητῆ τοῦ Βάλτου καὶ τοῦ Ξηρόμερου κατὰ τὴν πρώτη Βενετοκρατία βλ. Ἀστέριος Π. Ἀρχοντίδης, *Ἡ Βενετοκρατία στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα (1684-1699)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 32-35.

38. Notta delli Cittadini, che sono abili alle armi, ANA, Reggimento N° 16 q^m Marco Cigogna fù Proveditor Estrordinario di Santa Maura. 5. Filza lettere dal 12 7mbre 1786 al 28 Agosto 1789, φ. 46^ο. Χωρὶς χρονολογία ἀλλὰ πιθανῶς τοῦ Μαΐου 1787. Γιὰ τὴ στρατεύσιμη ἡλικία βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Τὸ παιδὶ στὴν κοινωνία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικά*, ΚΖ' (1987) σ. 216.

39. Γιὰ τὴ διαθήκη τοῦ Ἐρρίκου βλ. AMΠ, ἀριθ. 97, ὁ.π., φ. 79^ο-80^ο. Ἡ διαθήκη κηρύσσεται τὴν 1η Δεκ. 1797 «μέσα στὸ φέτζιο, ἔμπροσθεν τῆς μουτζιπαλιτᾶς», στὸ ἴδιο, φ. 80^ο.

40. Marco Folin, ὁ.π. Γιὰ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς Ἀθάνως Κακογιάννη Ἀλεάνδρη στὶς συμβολαιογραφικὲς πηγές βλ. AMΠ, ἀριθ. 42, ὁ.π. Ὁ Marco Folin δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ Ἀθάνω εἶναι ἀδελφὴ τοῦ Κακογιάννη, κλέφτη τοῦ Ξηρόμερου, ἐνῶ ὁ Ἀστέριος Ἀρχοντίδης, *Μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων*, ὁ.π., σ. 19, ὅτι δύο ἀδελφία της εἶναι πρωτοπαλλήκαρα τοῦ Μπουκουβάλα. Δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὰ πρόσωπα αὐτά. Γνωστὸς εἶναι ἓνας ἀδελφὸς τῆς Ἀθάνως, ὀνόματι Ἀποστόλης Κακογιάννης, ποὺ πεθαίνει μᾶλλον ἄτεκνος πρὶν ἀπὸ τὸ 1781, ἀφοῦ τὸν κληρονομεῖ ἡ Ἀθάνω, AMΠ, ἀριθ. 155, 30 Μαΐου 1781, φ. 3^ο, 4^ο. Ἡ Ἀθάνω ἔχει ἓναν ἀνηψιὸ Λιά (Ἡλία) ἀπὸ τὴ Βόνιτσα καὶ ἓναν ἐξάδελφο Γιωργάκη Τζουμάνη, AMΠ, ἀριθ. 99, 14 Μαρτίου 1791, φ. 9^ο· γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ καὶ ἐδῶ, σ. 241.

χωρίζουν τὰ ὑπάρχοντά τους, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, ἀλλὰ διατηροῦν τὴν ὑποχρέωση τῆς ἀλληλοβοήθειας καὶ τῆς συμπαράστασης σὲ περίπτωσι ἀνάγκης. Ἐὰν ἡ Ἀθάνω χρειαστεῖ νὰ ἔλθει στὴν πόλη, θὰ μπορεῖ νὰ καταλύει στὸ σπίτι τοῦ Ἐρρίκου, τὸν ὁποῖο καὶ θὰ ἔρχεται νὰ περιποιεῖται σὲ περίπτωσι ἀσθενείας⁴¹. Δὲν γνωρίζουμε ἀν ἡ θέληση αὐτὴ τῆς Ἀθάνως πραγματοποιεῖται. Στὰ 1793 ἐκδηλώνει τὴν πρόθεσή της νὰ συστήσει γυναικεῖο μοναστήρι στὴν ἴδια ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ, ὅπου θὰ ἡγουμενεύσει ἡ ἴδια. Τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν εὐδώνεται λόγω ἀσυνέπειας τοῦ συνεταίρου της παπα-Εὐγένιου⁴².

Ἡ Ἀθάνω πεθαίνει κατὰ τὸν Μάρτη τοῦ 1796 στὴν Πρέβεζα. Ἡ διαθήκη της κηρύσσεται στὸ σπίτι τοῦ κληρονόμου της στὶς 17 Μαρτίου 1796⁴³.

Ὁ Ἐρρίκος Ἀλεάνδρης καὶ ἡ Ἀθάνω Κακογιάννη δὲν πρέπει νὰ ἀπέκτησαν ἀπογόνους, ἢ ἴσως αὐτοὶ δὲν ἐπιβίωσαν. Τὴν Ἀθάνω κληρονομοῦν νομίμως ὁ ἐξάδελφός της κύρι Γιωργάκης Κακογιάννης, λεγόμενος Τζουμάνης, καὶ ἡ νύφη της Μαρία, χήρα τοῦ ἀδελφοῦ της Ἀποστόλη Κακογιάννη⁴⁴. Ὁ Ἐρρίκος ὀρίζει ὡς κύρια κληρονόμο τὴ γυναίκα του, ὅσο αὐτὴ θὰ βρίσκεται ἐν ζωῇ. Μετὰ τὸν θάνατό της ἡ περιουσία του θὰ περιέλθει στὰ παιδιὰ τοῦ ἀνηψιοῦ του Δανιὴλ Ἀλεάνδρη, τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Λαυρέντιο. Εὐνοεῖται ὅμως ὁ Λαυρέντιος, ἴσως ἐπειδὴ εἶναι δευτερότοκος καὶ στρατιωτικὸς, ὅπως καὶ ὁ Ἐρρίκος· ἴσως καὶ ἐπειδὴ, καθὼς φαίνεται, εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνύπαντρος, ἄρα καὶ πιὸ διαθέσιμος νὰ ἀναλάβει τὶς ὑποχρεώσεις μὲ τὶς ὁποῖες τὸν ἐπιφορτίζει ὁ Ἐρρίκος.

Καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἐρρίκου, ὅπως στὴ διαθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρου, εἶναι ἐκδηλῆ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν γηρατειῶν τῆς συζύγου του. Ἡ Ἀθάνω διαθέτει δικὰ της εἰσοδήματα. Ὡστόσο ὁ Ἐρρίκος δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία της ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνετότερη καὶ ἀξιοπρεπέστερη διαβίωσή της. Προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὸν σεβασμὸ τῶν κληρονόμων του περιβάλλοντας τὴν Ἀθάνω μὲ ἐξουσία καὶ κύρος ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν καλὴ τους διάθεση. Ὁ Ἐρρίκος ἐπιθυμεῖ νὰ ἔλθει στὸ σπίτι του ὁ Λαυρέντιος καὶ νὰ συγκατοικήσει μὲ τὴν Ἀθάνω, ὅμως αὐτὴ θὰ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ Λαυρέντιος

41. AMΠ, ἀριθ. 158, 13 Νοεμ. 1785, ὁ.π.

42. AMΠ, ἀριθ. 99, 19 Φεβρ. 1793 (διάβ. 1794), φ. 110^ο· βλ. καὶ ἀριθ. 109, 6 Ἰουλ. 1793, φ. 14^ο.

43. AMΠ, ἀριθ. 99, ὁ.π.

44. Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία διαθήκη τῆς Ἀθάνως, στὸ ἴδιο, φ. 110^ο. Ἀλλὰ τὸ μερῖδιο τοῦ Γιωργάκη Κακογιάννη ἢ Τζουμάνη ἀπὸ τὴν κληρονομία τῆς Ἀθάνως παραλαμβάνουν οἱ κληρονόμοι του, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ πεθαίνει καὶ ὁ ἴδιος.

θά την φροντίζει σαν να ήταν ή μητέρα του, θά την υπακούει και δέν θά ενεργεί χωρίς να την συμβουλευέται, ιδίως σέ θέματα πού αφορούν τή διαχείριση τής περιουσίας τού Έρρίκου⁴⁵. Στην περίπτωση πού ή συμβίωση τής Αθάνως με τόν Λαυρέντιο αποτύχει λόγω ασυμφωνίας χαρακτήρων, και ίσως επειδή ή νεώτερη αδελφή τού Λαυρέντιου Έλένη βρίσκεται στην Αγία Μαύρα γηροκομώντας τή χήρα τού παππού τους Θεοδούλα, με τήν Αθάνω θά έλθει να μείνει μία από τις κόρες τού πρωτότοκου άνηψεγγονού Ιωάννη. Έάν έτσι εξελιχθεί ή κατάσταση, μετά τόν θάνατο τής Αθάνως ή περιουσία τού Έρρίκου θά μοιραστεί άνάμεσα στην κοπέλλα αυτή και τόν Λαυρέντιο⁴⁶. Οι υροι αυτοί άκυρώνονται από τή ζωή, άφου ή Αθάνω πεθαίνει πριν από τόν σύζυγό της.

3. Τα άλλα παιδιά τού Τζουάνε

Μηδαιμνά ίχνη ύπάρχουν στίς πηγές μας για τόν τρίτο γιό τού Τζουάνε και για τή Μανταλένα. Για τόν τρίτο γιό είναι γνωστό μόνον ότι πεθαίνει κατά τήν άπουσία τού αδελφού του Πέτρου από τήν Πρέβεζα, και πάντως πριν από τό 1752⁴⁷. Η Μανταλένα παντρεύεται —ίσως κάποιον Άλμπαλη— μετά τήν επιστροφή τού Πέτρου, πού τήν προικίζει.

Τό οικογενειακό όνομα τού συζύγου τής Μανταλένας δέν αναφέρεται. Η ύπόθεση για τό συνοικέσιο με τήν οικογένεια Άλμπαλη είναι έπισηλής και βασιίζεται στην περιεργή χρήση τού επιθέτου Αλεάνδρη από κάποιον Άλμπαλη σέ συνδυασμό με τήν όνοματοδότηση μελών και τών δύο οικογενειών με τά βαπτιστικά Μανταλένα και Τζουάνε. Παρά τό άδιέξοδο οι παρατηρήσεις αυτές είναι ίσως χρήσιμο να παρουσιαστούν εδώ. Υπάρχει ή ύπογραφή ενός Τζανανδρέα Αλεάνδρη, πού όμως παρουσιάζεται από τόν συμβολαιογράφο με τό όνομα Άλμπαλης, και μάλιστα δύο φορές στο κείμενο⁴⁸. Βέβαιο είναι ότι ό ύπογραφόμενος δέν σφάλλει ως πρὸς τό όνομά του, πιθανώς ώστόσο δέν σφάλλει ούτε ό συμβολαιογράφος κατά τήν παρουσίαση τών συμ-

45. ΑΜΠ, άριθ. 97, δ.π., φ. 79^ν: «Περὸ αφήνω και τόν άνηψόν μου τὸ Λόλο να κοινοῦν μαζί, να γείνα και αυτός μέσα εις τὸ σπίτι μου, να τὸν ἔχη ή αὐτὴ γυνή μου ὡς ἴδιον παιδί της, να κυβερνιέται ἀπὸ τὸ πρᾶγμα μου και νὰν τὴν ἐπιμελῆται και νὰν τὴν κυβερνᾷ ὡς μάννα του ὡστε ζῆ ή αὐτὴ γυνή μου και να μὴν εὐγαίνῃ ἀπὸ τὸν λόγον της και ὑποταγῆν της ὡστε ζῆ, και μετὰ τὸν θάνατον τῆς αὐτῆς τότες τὸν αφήνω αὐτὸν να ἔχη τὴν ἐξουσίαν και κυριότητα εις ὄλον μου τὸ πρᾶγμα τὸν άνηψόν μου Λόλο ὡς κληρονόμος μου. Περὸ ὡστε ζῆ ή αὐτὴ γυνή μου, να μὴν ἡμπορῆ ό αὐτὸς άνηψός μου Λόλος να πράξῃ κανένα ἔργον εις τὸ πρᾶγμα μου χωρὶς τὴν ἐρώτησίν της».

46. Στὸ ἴδιο, φ. 79^ν-80^ν.

47. Για τόν θάνατο τού τρίτου αδελφού και για τήν προίκιση τής Μανταλένας ἀπὸ τὸν Πέτρο βλ. ΑΜΠ, άριθ. 95, 7 Νοεμ. 1752.

48. Στὸ ἴδιο, 16 Μαρτ. 1752.

βαλλομένων. Στην περίπτωση αυτή ό Τζανανδρέας δικαιούται να φέρει και τὰ δύο ἐπώνυμα. Θα μπορούσε να είναι σὺγγαμπος, ἀλλὰ και πάλι παραμένει ἀδιευκρίνιστο ποιά είναι ή πατρική του οικογένεια. Ό σιδρ Τζανανδρέας Άλμπαλης ἐμφανίζεται στίς συμβολαιογραφικές πηγές άλλες τέσσερις φορές, δύο ὡς συμβαλλόμενος και δύο ὡς μάρτυς⁴⁹. Ό γραφικός χαρακτήρας είναι ό ἴδιος και στίς πέντε ὑπογραφές.

Χρόνια ἀργότερα ἐμφανίζεται στίς πηγές μία Μανταλένα, θυγατέρα τού ποτέ σιδρ Δημητράκη Άλμπαλη (ή Άλμπαλη) και χήρα τού σιδρ Τουσμάνη (ή Δούσμανη), ή όποία πεθαίνει στα τέλη Φεβρουαρίου τού 1781. Τήν κληρονομεί ό άνηψιός της Νικολέτος, γιὸς τῆς αδελφῆς της Ρουσέτας Άλμπαλη και τού Σωτήρη Παπατριαντάφυλλου⁵⁰. Ό Δούσμανης πρέπει να ήταν ό τρίτος της σύζυγος: στα 1766, ή Μανταλένα ήταν κιάλας χήρα ἀπὸ τὸν δεύτερο άντρα της Βιτζέντζο (τὸ ἐπώνυμό του δυσανάγνωστο). Τήν ἴδια χρονιά ή Μανταλένα δέν φαίνεται να κατοικεῖ μόνιμα στην Πρέβεζα. Ακίνητη περιουσία διαθέτει και στη Βόνιτσα. Ένας σπιτότοπος πού διαθέτει ή Μανταλένα στην Πρέβεζα είχε παραχωρηθεῖ τὸ 1751 στὸν Τζανανδρέα Άλμπαλη ἀπὸ τὸ βενετικὸ δημόσιο⁵¹.

Στὰ οικονομικά κατάστιχα τού πρώτου μισοῦ τού 18ου αἰ. ἐμφανίζεται πράγματι ένας *donno* Δημήτριος Άλμπαλης, ἐνῶ στίς ὁμοειδεῖς πηγές τού δεύτερου μισοῦ τού ἴδιου αἰώνα καταγράφονται τὰ ἀδελφια Άνδρέας και Μανταλένα Άλμπαλη⁵². Έχουμε ἐπομένως μία Μανταλένα θυγατέρα Τζουάνε Αλεάνδρη, μία Μανταλένα θυγατέρα Δημητρίου Άλμπαλη ἀλλὰ και ἕναν Τζανανδρέα Άλμπαλη, πού σέ μία περίπτωση ὑπογράφει ὡς Τζανανδρέας Αλεάνδρης. Άν ή θυγατέρα τού Δημητρίου Άλμπαλη ἔχει βαπτιστεῖ Μανταλένα πρὸς τιμὴν τῆς γαϊγιᾶς της, ή τῆς μητέρας της —σέ περίπτωση πού ή μητέρα πέθανε πριν ἀπὸ τὴ βάπτισή τῆς κόρης— ή γαϊγιὰ αὐτῆ ή ή μητέρα θα μπορούσε να είναι ή θυγατέρα τού Τζουάνε Αλεάνδρη και αδελφή τού Πέτρου. Τὸ πρώτο βαπτιστικὸ όνομα τού Τζανανδρέα (Τζουάνε) παραπέμπει ἐπίσης στὸν πατέρα τῆς Μανταλένας Αλεάνδρη. Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν με τήν προϋπόθεση ότι ή Μανταλένα δέν είναι ἑτεροθαλής αδελφή τού Πέτρου και τού Έρρίκου ἀλλὰ γεννημένη και αὐτὴ Αλεάνδρη.

Η οικογένεια Άλμπαλη και ή οικογένεια Αλεάνδρη ἔχουν παράλληλη πορεία. Οικογένεια Άλμπαλη ἀπαντᾶται στην Πάτρα πρὸς τὰ τέλη τού 17ου αἰώνα. Έχουν μετοικήσει ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ἀλλὰ δέν είναι Ζακυνθινοί. Ό Γεώργιος και ό Δημήτριος Άλμπαλης, παιδιά τού ποτέ παπα-Γιάννη ἐπονομαζόμενου Πατρινουῦ, ζήτησαν τὸν τίτλο τού κόντε και γαῖες σέ ἀνταπόδοση τών ὑπηρεσιών, πού εἶχε προσφέρει ό πατέρας τους στὸ βενετικὸ κράτος. Ό παπα-Γιάννης Άλμπαλης συντηροῦσε

49. Στὸ ἴδιο, 14 Μαρτ. 1751, 6 Φεβρ. 1752 (συμβαλλόμενος) και 31 Ἰαν. 1752, 24 Δεκ. 1752 (μάρτυς).

50. ΑΜΠ, άριθ. 102, 22 Φεβρ. 1781, σ. 280.

51. ΑΜΠ, άριθ. 95, 27 Νοεμ. 1766, φ. 226^ν.

52. Κώστας Κόμης, δ.π., σ. 441, 460.

σῶμα 20 ἀνδρῶν καὶ εἶχε συμβάλει στὴν ἄμυνα τῆς Βοστίτσας⁵³. Σημειώνεται ἡ ἐπανάληψη τῶν βαπτιστικῶν Γιάννης καὶ Δημήτριος στὶς ὁμώνυμες οἰκογένειες τῆς Πάτρας καὶ τῆς Πρέβεζας.

II. Οἱ γονεῖς καὶ οἱ θεῖοι

Ἡ τρίτη γνωστὴ γενεὰ τῆς οἰκογένειας περιλαμβάνει τὰ παιδιά τοῦ καντζιλιέρη Πέτρου Ἀλεάνδρου: τὸν Δανιήλ, τὴ Μπιάνκα καὶ τὴν Τονίνα.

1. Δανιήλ Ἀλεάνδρου

Ὁ σιὸρ Δανιήλ (καὶ Δανιέλ, Ντανιέλ, Ντανεήλ ἢ Δανιέλης) φέρεται γεννημένος στὴν Ἁγία Μαύρα⁵⁴. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του στὴν ὑπηρεσία τῶν τοπικῶν βενετῶν προνοητῶν. Τὸ 1753-1754 ὑπηρετεῖ στὴν Ἁγία Μαύρα, τὸ 1759, 1760, 1763, 1772, 1777, 1785 στὴν Πρέβεζα, τὸ 1766 καὶ 1768 στὴ Βόνιτσα. Τὸ 1775 ἀναφέρεται ὡς προεστὸς τῆς Κοινότητος τῆς Πρέβεζας⁵⁵.

Εἶναι παντρεμένος μὲ τὴ σιόρα Μαύρα Χαλ(ι)κιοπούλου ἢ Χαλ(ι)κιπούλα, γόνο γνωστῆς προχοντικῆς οἰκογένειας τῆς Βόνιτσας. Ἡ Μαύρα εἶναι θυγατέρα τοῦ Δημήτριου, γιοῦ τοῦ Σεβαστιανοῦ Χαλκιόπουλου, καὶ τῆς Ἑλένης,

53. Βλ. Ἀλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Ἡ συγκρότηση τοῦ κοινωνικοῦ χώρου στὴ Β.Α. Πελοπόννησο τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας (1687-1715). Μετανάστευση καὶ ἐγκατάσταση πληθυσμιακῶν ομάδων στὰ διαμερίσματα Πατρῶν καὶ Γαστούνης*, ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, Ἰούνιος 2001, σ. 173. Ὁ παπα-Jianni Albalì detto Patrino, μέλος τῆς Κοινότητος τῶν Πατρῶν, ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸν συμβολαιογράφο παπα-Γιάννη Πατρινό, στὸ ἴδιο, σ. 136 σημ. 67.

54. Κώστας Κόμης, *δ.π.*, σ. 296.

55. E. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. 2, Κέρκυρα 1848, σ. 374, 378, 379, 381, 390. Ὁ Δανιήλ Ἀλεάνδρου ὑπογράφει ἀρχικὰ ὡς *coadjutore di Sua Eccellenza* (1 Ἰαν. 1753) καὶ λίγους μῆνες ἀργότερα ὡς *cancellier di Sua Eccellenza* ἢ ὡς *cancellier prettorio* (20 Ἰουν. 1753, 3 Ἰουλ. 1753, 13 Ἰουν. 1754). Μὲ τὴν ἴδια ιδιότητα ὑπογράφει καὶ ἓνα ἀντίγραφο παραχώρησης κτημάτων ἀπὸ τὸν γενικό προνοητὴ τῆς Κέρκυρας τῆς 28ης Δεκ. 1764 (γρηγ. ἡμ.), ποὺ παρουσιάζεται σὲ συμβολαιογράφο τῆς Πρέβεζας τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1823, βλ. AMΠ, ἀριθ. 140, φ. 34^r. Μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ καντζιλιέρη τοῦ Δημόσιου Ταμείου (Fiscal Camera) στὶς 17 Ἀπρ. 1765 καταχ. AMΠ, ἀριθ. 130, 2 Ὀκτ. 1810, φ. 105^v. Marco Folin, *δ.π.*, σ. 338, 339. Καντζιλιέρης τῆς Πρέβεζας, 6 Σεπτ. 1777 καταχ. AMΠ, ἀριθ. 42, 24 Μαΐου 1778, φ. 37^v. Vice cancellier prettorio, 1 Ἰουλίου 1785 (γρηγ. ἡμ.), καταχ. στὸ ἴδιο, 21 Ἰουν. 1785, φ. 93^v. Προεστὸς τῆς Πρέβεζας, 20 Ἰουλ. 1775, καταχ. AMΠ, ἀριθ. 102, 9 Μαρτ. 1781, σ. 291, 292. Γιὰ τὴν ὑπηρεσία του στὴν καγκελαρία τῆς Πρέβεζας τὸ 1771 βλ. ANA, ἀριθ. 306 [: Tribunale civile di prima istanza di Santa Maura. Filza processetti e stride, 16/9/1797-31/8/1801], 7 Ἰουν. 1800 (ἀντίγρ.), φ. 328^r.

θυγατέρας τοῦ Τζόρτζη Πατρίκιου ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, ποὺ ὑπηρέτησε ὡς *capo principal* στὴν Ἁγία Μαύρα⁵⁶.

Ὁ Δανιήλ καὶ ἡ Μαύρα ἀποκτοῦν δύο γιούς καὶ μία θυγατέρα: τὸν Ἰωάννη, τὸν Λαυρέντιο καὶ τὴν Ἑλένη.

Στὸ περιβάλλον τῆς Μαύρας κινεῖται στὰ 1773 ἓνα πρόσωπο μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον ὄνομα, ὁ γαμπρός τῆς Νικολὸς Πάγκαλος. Θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴ συγγένεια αὐτῆ, γνωστὴ ἀπὸ δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ Πάγκαλου⁵⁷, μολονότι οὔτε ἀδελφὸς τῆς Μαύρας Χαλκιοπούλου εἶναι γνωστὸς οὔτε ἄλλη κόρη τῆς ἐκτὸς τῆς Ἑλένης, ποὺ ὅμως τὸ 1773 ἦταν περίπου τριῶν ἐτῶν. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὸς ὁ Νικολὸς ταυτίζεται μὲ τὸν Νικολὸ Πάγκαλο τοῦ Μοσχονᾶ, ποὺ γίνεται δεκτὸς στὸ Συμβούλιο τῆς Πρέβεζας τὸ 1771 μαζί μὲ τοὺς ἀδελφούς του Κωνσταντῖνο καὶ Φραγκίσκο⁵⁸. Περισσότερο ἐνδιαφέρουσα θὰ ἦταν ἡ ταύτιση τοῦ γαμπροῦ τῆς Μαύρας μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀπόστολο τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ποὺ ὑπῆρξε —καὶ αὐτὸς— συμπολεμιστῆς τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, δραστήριος στρατολόγος καὶ ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας ποὺ εἶχε προτείνει στὴν Αἰκατερίνη τὸ στέμμα τοῦ μελλοντικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὸν ἐγγονό της Κωνσταντῖνο, φιλικὸς καὶ ἀγωνιστῆς τοῦ 1821⁵⁹. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ὁδηγὸς τοῦ νεαροῦ Λαυρέντιου στὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό του καὶ ὁ ἐμπνευστῆς τῆς πατριωτικῆς ιδεολογίας του.

Τὸ 1787 ὁ Δανιήλ δηλώνει ὅτι πάσχει «ἀπὸ μερικὰ φυσικὰ ἰνκόμοδα τοῦ σώματος», ποὺ ἀπαιτοῦν ἡρεμία. Μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι ἡ ὑγεία του δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς φροντίδες καὶ τὰ βάρη ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ διαχείριση τῆς πατρικῆς κληρονομιάς, παραιτεῖται ἀπὸ αὐτὴν ὑπὲρ τῶν γιῶν του⁶⁰.

56. Ἀστέριος Ἀρχοντίδης, *δ.π.*, σ. 17, 18, 19. Marco Folin, *δ.π.* Ὁ γάμος τοῦ Δανιήλ μὲ τὴ Μαύρα Χαλκιοπούλου διασταυρῶνεται καὶ ἀπὸ τὶς συμβολαιογραφικὲς πηγές, βλ. καὶ ἰδιωτικὸ συμβόλαιο ἀπὸ 26 Ὀκτ. 1773 καταχ. AMΠ, ἀριθ. 97, 6 Ὀκτ. (γρ. Νο-εμ.) 1787, φ. 48^v.

57. Στὸ ἴδιο, φ. 49^v: «Νικολὸς Πάγκαλος, γαμπρὸς τῆς ἄνωθεν σιόρας Μαύρας, ἔγραψα τὸ παρὸν παρακαλεστικῶς καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη καὶ μαρτυρῶ» καὶ σὲ δευτέρη καταχώριση τοῦ ἴδιου συμβολαίου, AMΠ, ἀριθ. 109, 7 Ἀύγ. 1795, φ. 80^v.

58. Κ. Α. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετία Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, ΙΑ' (1936), σ. 292.

59. Γιὰ τὶς δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Νικολοῦ Πάγκαλου βλ. Nicholas Charles Pappas, *δ.π.*, πολλ. Διαφαίνεται ἡ εὐλογη ἀπορία τοῦ συγγραφέα ἀνὰ τὶς περιπλανήσεις του ἀπὸ τὶς ἡγεμονίες μέχρι τὰ Ἴονια νησιά, τὴν Τεργέστη καὶ τὴ Βιέννη ὁ Πάγκαλος δὲν εἶχε ἔλθει σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἐπαναστατικὸ κύκλο τοῦ Ρήγγα, στὸ ἴδιο, σ. 92-93.

60. AMΠ, ἀριθ. 104, 3 Μαΐου 1787, φ. 4^r.

Αλλά την ίδια χρονιά παρά τα «φυσικά ινκόμοδα» ο Δανιήλ θεωρείται ικανός να χειρίζεται όπλα⁶¹.

Έντυπωσιακή είναι η οικονομική δυσπραγία του Δανιήλ. Φαίνεται ότι χρειάζεται ρευστό, αφού δανείζεται μεγάλα ποσά και υποθηκεύει ή πουλάει σημαντικά περιουσιακά στοιχεία. Είναι μονίμως χρεωμένος⁶². Δεκαετίες αργότερα τα χρέη του εξακολουθούν να ταλαιπωρούν τους κληρονόμους του. Η κατάσταση αυτή στοιχειοθετείται ως εξής:

— Με όμολογία ιδιόγραφη από 1ης Νοεμβρίου 1781 ο Δανιήλ χρωστάει 40 γρόσια με το διάφορο τους στον Χρήστο Κοκόλη έπονομαζόμενο Μάτη. Την εξόφληση απαιτεί δια της δικαστικής οδού το 1803 ή Αικατερίνη, θυγατέρα και κληρονόμος του Χρήστου, εκπροσωπώντας και τα αδέρφια της, την ανύπαντρη Αλεξάνδρα και τον άπόντα Ίωάννη⁶³.

— Με όμολογία από 17 ή 19 Αύγουστου 1781 ο Δανιήλ χρωστάει στον Μαρίνο Λουρόπουλο 40 γρόσια με τον συνηθισμένο τόκο 10%. Ο Λουρόπουλος προσφεύγει στη δικαιοσύνη το 1803 και ζητεί από τους κληρονόμους του Δανιήλ α) την εξόφληση του κεφαλαίου και του τόκου μέχρι την ήμερομηνία του θανάτου του όφειλέτη, β) την εξόφληση του τόκου από την ήμερομηνία της προσφυγής του στη δικαιοσύνη (13 Αύγουστου 1803) μέχρι την αποπληρωμή του χρέους και γ) την καταβολή των εξόδων της διαδικασίας⁶⁴.

— Το 1784 ο Δανιήλ υποθηκεύει το «διαμέρισμά» του στον Πέτρο Αρμένη για 500 γρόσια. Ός τόκος όρίζεται το ένοίκιο του σπιτιού. Ο Δανιήλ δέν είναι σέ θέση να εξοφλήσει το χρέος έντός της συμφωνημένης πενταετούς διορίας ούτε να ανάλάβει την επίσκεψη των φθορών που έχει έν τώ μεταξύ υποστεί το κτίριο, και ή συμφωνία ανανεώνεται. Τώρα όμως το χρέος έχει ανέλθει στα 670 γρόσια⁶⁵.

— Το 1786 πουλάει στον γιό του Ίωάννη μιá φραγμένη περιοχή 10 περίπου στρεμμάτων φυτεμένη με έλιές στην τοποθεσία «Γιαλιά» για 2000 γρό-

61. Notta delli Cittadini, che sono abili alle armi, δ.π.

62. «Daniele si faceva imprestare soldi da varj abitanti di Prevesa», «sò ancora che s'imprestava soldi», ένορκη μαρτυρία του Νικολού Ρέντζου στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο της Αγίας Μαύρας, ΑΝΑ, αριθ. 306, δ.π., φ. 330'.

63. ΑΜΠ, αριθ. 30, 16 Αύγ. 1803, φ. 5'-6'.

64. ΑΝΑ, αριθ. 309 [: Tribunal civile di prima istanza di Santa Maura. Filza lettere missive, 26/4/1802-24/10/1804], φ. 299, 29 Μαρτ. 1804 (αντίγραφο από τη «φιλιτζα άναφορών» της καγκελλαρίας του πρωτοβάθμιου άστικού δικαστηρίου της Πρεβεζας).

65. ΑΜΠ, αριθ. 96, 11 Μαΐου 1784, φ. 34'-36'· αριθ. 97, 15 Όκτ. 1789, φ. 186'-187'. Για την υποθήκευση του σπιτιού βλ. και Κώστας Κόμης, δ.π.

σια. Το άκίνητο άνήκει στον πατέρα του Πέτρο, ως πληρεξούσιος του όποίου ενεργεί ο Δανιήλ· όμως υπογράφοντας την άγοραπωλησία ο Δανιήλ φροντίζει να σημειώσει: «έξεκαθαρίζοντας όπου όλα τάσπρα τα έπήρα έγώ άπάνω μου δια να πλερώσω τα χρέγια μου»⁶⁶. Αποκαλύπτεται άργότερα ότι ο Ίωάννης ενεργεί με χρήματα και για λογαριασμό του Μαρίνου Λουρόπουλου, του όποίου είναι όφειλέτης ο Δανιήλ⁶⁷. Το άκίνητο αυτό είχε δεσμευθεί παλαιότερα από τον Πέτρο έναντι της προίκας της νύφης του Ίωάννας Βελλιανίτη, και ο Πέτρος δέν είχε δικαίωμα ούτε να το πουλήσει ούτε να το μεταβιβάσει με όποιονδήποτε άλλο τρόπο⁶⁸. Το 1804 οι κόρες της Ίωάννας καταγγέλλουν την άγοραπωλησία ως παράνομη και πραγματοποιημένη με δόλιο τρόπο άλλά χάνουν τη δίκη. Το δικαστήριο δέχεται, έκτος των άλλων έπιχειρημάτων, ότι ούτε ή Ίωάννα Βελλιανίτη ούτε ο πατέρας της άλλά ούτε και οι ίδιες είχαν έγκαίρως διαμαρτυρηθεί για την πράξη αυτή⁶⁹.

— Τόν Άπρίλιο του 1788 ο Δανιήλ υποθηκεύει στη Χρυσάνα, χήρα του Σταμούλη Μαυρομάτη, μερικά χωράφια στην τοποθεσία «λεγομένη Λάκκους, εις τοϋτο το σύνορον» για 200 γρόσια πρδς 10% τον χρόνο. Στο συμβολαιογραφείο έμφανίζεται και ο γιός του Δανιήλ Λαυρέντιος, που συνυπογράφει την πράξη, επειδή— υποθέτουμε— ή κυριότητα των κτημάτων αυτών έχει μεν μεταβιβαστεί στον Δανιήλ από τον πατέρα του Πέτρο το 1781, όμως το μερίδιο του Δανιήλ λογίζεται ως μερίδιο του δευτερότοκου γιού του Λαυρέντιου. Η διορία για την εξόφληση του χρέους όρίζεται σέ δύο χρόνια⁷⁰.

Πιθανώς δέν είναι ή μόνη φορά που ο Δανιήλ έρχεται σέ παρόμοια δοσοληψία με τη γνωστή οικογένεια από την Κατούνα του Ξηρόμερου. Μια έμμεση είδηση κάνει λόγο για πώληση χωραφιών στην ίδια περιοχή πρδς τα παι-

66. ΑΜΠ, αριθ. 96, 1 Άπρ. 1786, φ. 153'-154'.

67. ΑΜΠ, αριθ. 97, 17 Ιουλ. 1787, φ. 24'-25'. Από τον Λουρόπουλο έλαβε 725 γρόσια «και την σήμερα εις την μαρουσιαν έμου νοταρίου και των κάτωθεν μαρτύρων έπερλάβε ο αυτός Signor Ίωάννης από τον άνωθεν Λουρόπουλο ένα του χρεωστικό γράμμα γινομένο εις τις δέκα Άπριλίου 1786 με προσθήκη εις το ίδιον δώδεκα Μαγίου των αυτών χρόνων γραμμένο και βεβαιωμένο από τον ίδιον εις Ιταλικήν φράσιν από τάλλαρα της ρεγγίνας πεντακόσια ν': 500 εις το αυτό Ιστρουμένο γεγραμμένα μπονιφικάδα δια κρέτιτο όπου είχε να λάβη από τον άνω ειρημένον Signor Ντανέηλ πατήρ του».

68. ΑΜΠ, αριθ. 42, 1 Αύγ. 1781, φ. 64'-65'· 21 Νοεμ. 1782, φ. 79'-80'.

69. ΑΜΠ, αριθ. 32, 19 Μαΐου 1804, φ. 3'-6'. Βλ. και αριθ. 31, 14 Ίαν. 1804, φ. 39', 1 Άπρ. 1804, φ. 51'.

70. ΑΜΠ, αριθ. 42, 6 Άπρ. 1788, φ. 100', ό τόκος «τά δέκα ένδεκα κατά την συνήθειαν του τόπου».

διὰ τοῦ Μῆτζου Μαυρομμάτη Πάνο, Ἰωάννη καὶ Γιωργάκη⁷¹. Καὶ πάντως ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα οἱ συμπολίτες τοῦ Δανιὴλ μαρτυροῦν ἐνόρκως γιὰ τὴν πώληση 200 στρεμμάτων στὴν τοποθεσία «Λάκκους» πρὸς τὸν Μῆτζο Μαυρομμάτη:

dopo l'anno 1773 esso Daniele ha allienata una di lui casa a Prevesa verso il Signor Piero Armeni, e li di lui terreni, vigne, ed arbori tutti nella denominazione Lacus a Santi Apostoli verso il pur quondam Mizzo Mauromati, che proùd essere duecento circa strema, e so pure che esso Daniele si faceva imprestare soldi da varj abitanti di Prevesa... so aver allienato i di lui stabili, e so ancora che s'imprestava soldi... io ho dover di sapere le cose da me deposte, poichè sono universalmente note⁷².

— Τὴν 1η Ἀπριλίου 1788, λίγες μόνον ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποθήκευση τῶν χωραφιδῶν στὴ Χρυσάνα Μαυρομμάτη, ὁ Δανιὴλ ὑπογράφει μιὰ ὁμολογία ὕψους 47 χρυσῶν τσεκινιῶν⁷³. Τὸ ποσὸν αὐτὸ μὲ τοὺς τόκους του περιλαμβάνεται σὲ ἓνα σύνολο 242 χρυσῶν τσεκινιῶν (περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἔξοδα τῆς διαδικασίας) ποὺ τὸ 1803 ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ Δανιὴλ ὁ Πάνος Κομενιώτης. Γιὰ νὰ εἰσπράξει τὸ ποσὸν ὁ Κομενιώτης προσφεύγει στὴ δικαιοσύνη, καὶ ἡ ὑπόθεση ἐξελίσσεται ἀρκετὰ δυσάρεστα γιὰ τοὺς κληρονόμους ἀλλὰ ἰδίως γιὰ τὸν Λαυρέντιο, ποὺ εἶναι καὶ ὁ μόνος ἄνδρας ἀπόγονος τοῦ Δανιὴλ ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ. Τὸ δικαστήριο ἀποστέλλει τὸν «αὐθεντικὸ ἄνθρωπο» μὲ ἐντολὴ νὰ προβεῖ στὴν κατάσχεση κινήτων κατ' ἀρχὴν ἀντικειμένων ποὺ ἀνήκουν στοὺς κληρονόμους τοῦ Δανιὴλ, καὶ ποὺ ἡ ἀξία τους εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὸ ἀπαιτούμενο ποσόν, καὶ νὰ τὰ φέρει στὴν καγκελλαρία τοῦ δικανικοῦ κριτηρίου. Ἐὰν ἡ ἀξία τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρεθοῦν δὲν ἐπαρκέσει γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ χρέους, θὰ ἀκολουθήσει ἡ κατάσχεση τῶν ἀκινήτων:

νὰ ἀμαχέψη πράγμα κινήτων τῆς ρηθείσης κληρονομίας ποτε Δανιὴλ... καὶ εἰς ἔλλειψιν πράγματος κινήτου νὰ ἰντρομετέρη πράγμα ἀκίνητον, ὅθεν καὶ ἂν εὑρίσκειται διὰ δίκαιον τῆς προειρηθείσης κληρονομίας τοῦ ποτε Ἀλεάνδρη, ὅπου νὰ φθάνη διὰ ὅσον ὡς ἄνωθεν χρεωστῆ καὶ ἔξοδα.

71. ΑΜΠ, ἀριθ. 16, 14 Ἰουν. 1789, φ. 8^ν: «στοῦ Μπουτανέλου τῆ στάνη, πλησίον εἰς τὰ χωράφια εἰς τοὺς Λάκκους, ὅπου ἀκβιστάρησαν οἱ ἄνωθεν κύριοι Μαυρομματαῖοι ἀπὸ τὸν signor Δανιὴλ Ἀλεάνδρη»· στὸ ἴδιο, φ. 9^ν: «τιμὴν παρομοίαν ὡς ἐκεῖνα ὅπου ἀγόρασαν ἀπὸ τὸν ἄνωθεν Signor Ἀλεάνδρη».

72. Ἐνορκὴ μαρτυρικὴ κατάθεση Νικολοῦ Ρέντζου τοῦ παπα-Θεόδωρου, περίπου 50 ἐτῶν, ΑΝΑ, ἀριθ. 306, δ.π., φ. 330^ν. Τὰ ἴδια καταθέτουν ὁ Γεώργιος Γαβριλῆς ἐπονομαζόμενος Γαλανός, γιὸς τοῦ ποτε Σπύρου, περίπου 57 ἐτῶν, καὶ ὁ Εἰρήνης τῆς Ἀντώννας τοῦ ποτε Δήμου, περίπου 45 ἐτῶν, στὸ ἴδιο, φ. 330^ν καὶ 331^ν ἀντίστοιχα.

73. ΑΜΠ, ἀριθ. 30, 10 Σεπτ. 1803, φ. 8^ν.

Ὁ κλητήρας δὲν βρίσκει στὴν Πρέβεζα παρὰ 440 τσουκάλια λάδι ποὺ ὀφείλει νὰ παραδώσει στὸν Λαυρέντιο ὁ παπα-Στάμος Μακάτζης. Ἡ ἀξία τους εἶναι χαμηλότερη ἀπὸ τὸ ἀπαιτούμενο ποσόν, καὶ ἡ διαδικασία θὰ συνεχιστεῖ. Ἀλλὰ στὸ προῖον αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχουν δικαιώματα καὶ οἱ ἀνηψιὲς τοῦ Λαυρέντιου. Αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἔρχονται σὲ ἰδιαίτερο διακανονισμὸ μὲ τὸν Κομενιώτη, ποὺ ζητάει νὰ περιοριστεῖ ἡ κατάσχεση ἀποκλειστικὰ στὸ μερίδιο τοῦ εἰσοδήματος ποὺ ἀναλογεῖ στὸν Λαυρέντιο (150 τσουκάλια)⁷⁴.

Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ Δανιὴλ ἀποδίδεται ἐπιγραμματικὰ ἀπὸ τὸ πρωτοβάθμιο ἀστικὸ δικαστήριο τῆς Ἁγίας Μαύρας:

la verità fu et è che nel epoca dell'anno 1773 il quondam Daniel Alleandri non era in stato di far imprestanze di sorte alcuna, e specialmente gratuitamente per le ristrette sue circostanze⁷⁵.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1791 τὰ ἔξοδα διαβίωσης τοῦ Δανιὴλ ἀναλαμβάνει ὁ γιὸς του Ἰωάννης, ποὺ δεσμεύεται ἐπίσης νὰ καταβάλλει τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν κηδεῖα καὶ τὰ μνημόσυνα τοῦ πατέρα του. Σὲ ἀντάλλαγμα ὁ Δανιὴλ τοῦ μεταβιβάζει τὴν κυριότητα τοῦ ὑποθηκευμένου σπιτιοῦ, καὶ ὁ Ἰωάννης ἀναλαμβάνει τὴν ἐξόφληση τοῦ χρέους πρὸς τὸν Πέτρο Ἀρμένη⁷⁶.

Φαίνεται ὅτι ἡ «πώληση» τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἤδη ἀποφασισμένη. Τὶς ἐπομενες ἡμέρες ὁ Ἰωάννης προβαίνει στὶς νεομισμένες τρεῖς ἐκτιμήσεις ἀπὸ κτίστες καὶ μαραγκοὺς. Σὲ λίγους μῆνες τὸ σπίτι «πουλιέται» στὸν δανειστὴ γιὰ 1150 γρόσια, καὶ τὸ χρέος σβήνεται. Τὸ σπίτι αὐτὸ βρίσκεται «εἰς τὴν κοντράδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέος, περιέχει τὸ αὐτὸ ὀσπίτιον μίαν αὐλόπορτα, ἓνα πόρτεγον, μίαν κουζίνα, τρεῖς κάμαρες, αὐλὴν κατὰ τὸν αἰγιαλὸν μὲ ὄση ποσεδέρει θάλασσα, μὲ τρία κομμάτια κατώγεια»⁷⁷.

Ἡ δικαιοπραξία αὐτὴ μοιάζει νὰ πραγματοποιεῖται ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Λαυρέντιου, ἐνῶ αὐτὸς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν τόπο. Μετὰ τὶς περιπέτειες τοῦ «χαλασμοῦ», ὁ Λαυρέντιος θὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν κληρονόμο τοῦ Ἀρμένη ἐξηγήσεις γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ δικαστήριο δικαιώνει τὸν Ἀρμένη⁷⁸.

74. ΑΜΠ, ἀριθ. 28, 19 Νοεμ. 1803, 26 Νοεμ. 1803 καὶ 24 Φεβρ. 1804, φ. 10^ν.

75. ΑΝΑ, ἀριθ. 306, δ.π., φ. 329^ν.

76. ΑΜΠ, ἀριθ. 99, 17 Φεβρ. 1791, φ. 4^ν.

77. Γιὰ τὴν ἀγοραπωλησία βλ. στὸ ἴδιο, 13 Μαΐου 1791, φ. 19^ν-20^ν. Ἡ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ χρέους ὑπογράφεται τὴν ἴδια ἡμέρα, φ. 4^ν. Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου ὁ Ἰωάννης εἶχε ἀποπειραθεῖ νὰ πουλήσῃ τὸ «διαμέρισμα» στὸν Δημήτριο Λάμπρο, ἀλλὰ τὸ συμβόλαιο ἔμεινε «ἀτέλεστο». Μολονότι ἰσχύουν οἱ ἴδιες ἐκτιμήσεις καὶ γιὰ τὰ δύο συμβόλαια, καὶ ἡ περιγραφή τοῦ σπιτιοῦ εἶναι πανομοιότυπη, τὸ πρῶτο συμβόλαιο ἀναφέρει τέσσερα κατώγεια, στὸ ἴδιο, 5 Μαρτ. 1791, φ. 7^ν.

78. ΑΜΠ, ἀριθ. 31, 11 Ἰουλ. 1803, φ. 18^ν, ἀναφορὰ τοῦ δικαστικοῦ κλητήρα ὅτι

Ὁ Δανιὴλ πεθαίνει πρὶν ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1794. Ἡ γυναίκα του Μαύρα ἔχει πεθάνει πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1781⁷⁹.

2. Μπιάνκα Ἀλεάνδρη

Ἡ Μπιάνκα, τὸ ἄλλο παιδί τοῦ Πέτρου Ἀλεάνδρη, παντρεύεται τὸν σιὸρ Δανιὴλ Βαλεντίνη, γιὸ τοῦ Αὐγουστῆ ἢ Ἀγουστίν⁸⁰. Ὁ Δανιὴλ Βαλεντίνης εἶναι «εὐγενῆς» καί, ὅπως ὁ πεθερὸς καὶ ὁ κουνιάδος του, καντζιλλιέρης καὶ προεστὸς τῆς Κοινότητος. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπηρεσία του στὴν καρχελλαρία τῆς Βόνιτσας τὸ 1761 καὶ 1763, τῆς Πρέβεζας τὸ 1766, 1768, 1770. Πεθαίνει πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1785. Ὁ θάνατος τῆς Μπιάνκας χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 1798⁸¹.

«ὄρισε» τὸν κύριο δετόρο Κάρλο Ἀρμένη τοῦ ποτὲ Πέτρου «διὰ πρώτη ἡμέρα κρίσιμος καὶ συνάξεως νὰ ἀποκριθῆ τοῦ εὐγενῆ κυρίου Λαυρέντιου Ἀλεάντρη, διὰ νὰ ἀποφασισθῆ νὰ ἤθελε εἰς ἐνέργειαν τοῦ ἄρθρου δέκατου πρώτου εἰς τὲς γενικὲς ρέγολες τῆς ὀργανιντζατζίνος τῆς Ἑπτανήσου Ρεπουμπλικας, μὲ τὴν ὁποίαν πολιτευόμεθα, νὰ παρρησιάσῃ κάθε λογῆς γράμμα εἰς δυνάμειος τοῦ ὁποίου ἐκρατοῦσε ὁ ρηθεὶς ποτὲ πατήρ του Πέτρος τὸ ὁπίτιον ὑψηλὸν κατὰ τὸ μέρος τοῦ σιρόκου εἰς τὴν ἐνορίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέος εἰς τούτην τὴν χώραν καὶ τώρα εὐρίσκεται ἐγκρεμισμένον, διὰ νὰ ἀσκήσῃ κόπια ἀπὸ αὐτὸ διὰ τὰ δίκαια ὁποῦ καὶ (τὰ ἐξῆς) καὶ ὡς καλύτερον ἐν κριτηρίῳ»... 28 Ὀκτ. 1803 φ. 36: «νὰ ἀποφασισθῆ ἡ ἀδμισιὸν τῆς ἀναφορᾶς +20+ τρέχοντος παρρησιασμένη ἀπὸ τὸν κύριον δοτὸρ Κάρλο Ἀρμένη»· 8 Ἰαν. 1804, φ. 37. ΑΝΑ, ἀριθ 309, δ.π., φ. 245, 10 Ἰαν. 1804, εἰλημμένη στὶς 4 Φεβρ., τὸ πρωτοβάθμιον ἀστικὸν δικαστήριον τῆς Πρέβεζας πρὸς τὸ ὁμόλογο δικαστήριον τῆς Ἁγίας Μαύρας: «Μέλλοντας νὰ δηλοποιηθῆ τοῦ κυρίου Λαυρέντιου Ἀλεάντρη, κάτοικος εἰς ταύτην τὴν νῆσον, ἡ ἀπόφασις ἀποῦσα διὰ δευτέρην καὶ ὑστερην φορὰν ἐναντίον του γιναμένη εἰς τὰς 9 τοῦ τρέχοντος καὶ εἰς ὄφελος τοῦ κυρίου δοτὸρ Κάρλου Ἀρμένη ποτὲ Πέτρου, διὰ τοῦτο προσαλλοῦμεν τὸν ζῆλον τῆς εὐγενείας σας νὰ ἐπιτάξῃτε τὸν ὑπηρέτην τοῦ κριτηρίου σας διὰ τὸ ἀνωθεν ἀποτελέσμα». Ὁ Λαυρέντιος προτίθεται νὰ ἀσκήσῃ ἔφεση στὸ δευτεροβάθμιον δικαστήριον τῆς Βόνιτσας, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, πρωτ. 12, 8 Φεβρ. 1804, φ. 70.

79. Βλ. ΑΜΠ, ἀντίστοιχα ἀριθ. 109, 15 Φεβρ. 1794, φ. 39^v καὶ ἀριθ. 42, 5 Αὐγ. 1781, φ. 66^v, 67^v.

80. Ὁ Αὐγουστίνος Βαλεντίνης, «investito alla cancelleria al civil e moniciner di Prevesa», ἐσφαλμένως ἀναφέρεται ὡς σύζυγος τῆς Μπιάνκας, πβ. Marco Folin, δ.π. Ὁ Αὐγουστῆς ἔχει πεθάνει τὸ 1756, ΑΜΠ, ἀριθ. 95, 10 Ἰαν. καὶ 15 Ἰαν. 1756. Εἶχε παντρευτεῖ τὴν κυρία Ἀκριβή, θυγατέρα τοῦ ποτὲ σιὸρ Ἀπόστολου Κακάτῃ καὶ χήρα, ἀπὸ προηγούμενον γάμο, τοῦ Παναγιώτη Ζερβοῦ ἢ Σέρβου, στὸ ἴδιο, 6 Μαρτ. 1755· ἀριθ. 102, 4 Ἀπρ. 1782, σ. 449, 450 (διαθήκη τῆς Ἀκριβῆς «κηρυγμένη» στὶς 25 Μαρτ. 1783).

81. Γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Δανιὴλ Βαλεντίνη βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 95, 17 Σεπτ. 1766· Marco Folin, δ.π., σ. 338. Προεστὸς, 20 Ἰουλ. 1775 καταχ. ΑΜΠ, ἀριθ. 102, 9 Μαρτ. 1781, σ. 291. Ὁ θάνατός του μεταξὺ 6 Ὀκτ. καὶ 18 Δεκ. 1785, βλ. ἀντίστοιχα ἀριθ. 96, φ. 106^v καὶ ἀριθ. 103, σ. 95. Ἡ σιόρα Μπιάνκα Ἀλεάνδρη ὑπαγορεύει τὴ διαθήκη της στὸν νοτάριο Ἰωάννη Γενοβέλη στὶς 18 Μαΐου 1796, ΑΜΠ, ἀριθ. 120, σ. 16-18. Ἡ διαθήκη κηρύσσεται στὶς 31 Ἰαν. 1798 στὸν Ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου «εἰς ἐνέρ-

Ὅπως ὁ κουνιάδος του Δανιὴλ Ἀλεάνδρης, ὁ Δανιὴλ Βαλεντίνης συνάπτει χρέη, τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποπληρώσει. Αὐτὸ ἔχει ὡς συνέπεια πρῶτα τὴν ὑποθήκευση ὀρισμένων εἰσοδημάτων του (ἀπὸ ἐλαιόδενδρα ἢ περιβόλια) καὶ τέλος τὴν ἐκποίηση περιουσιακῶν του στοιχείων (περιβόλι, σπῆτι, σπιτότοπος, ὑποστατικό). Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεάνδρη, ἀνάμεσα στοὺς δανειστὲς τοῦ Δανιὴλ Βαλεντίνη περιλαμβάνεται ὁ Σταμούλης Μαυρομμάτης καὶ μετὰ τὸν θάνατό του ἡ χήρα του Χρυσάνα, καθὼς καὶ ὁ Μῆτζος Τζιτζόνης⁸².

Μὲ τὸν γάμο τῆς Μπιάνκας ἡ οἰκογένεια Ἀλεάνδρη συνδέεται μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐπίσημες καὶ ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῆς πόλης. Ἡ οἰκογένεια Βαλεντίνη διαθέτει ἱκανότητα ἐπιβολῆς σὲ ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ ἀλλὰ καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη ἐνδοχώρα. Τὰ συνοικέσια τῆς οἰκογένειας αὐτῆς μὲ τοὺς Τουρκομερίτες τῆς Ἄρτας καὶ ἰδίως μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Μαυρομματαίων τοῦ Ἡρώμερου σκανδαλίζουν μιὰ μερίδα τοῦ Συμβουλίου τῆς Πρέβεζας⁸³.

Ὁ κουνιάδος τῆς Μπιάνκας Πέτρος Βαλεντίνης⁸⁴ ἀσχεῖ τὸ εὐυπόληπτο ἐπάγγελμα τοῦ συμβολαιογράφου τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1781⁸⁵. Ἡ συμμετοχὴ του στὰ κοινὰ εἶναι σημαντικὴ. Ἐπανειλημμένως ἀναδεικνύεται σύνδικος ἐπὶ Βενετοκρατίας. Διορίζεται ἀπὸ τὸν βενετὸ τοπικὸ προνοητὴ ἀναπληρωματικὸ μέλος τοῦ Κογκλαβίου⁸⁶.

γιαὶν τοῦ μαντάτου τοῦ Δικανικοῦ Κριτηρίου ἀφησμένο εἰς τὰς 29 τοῦ τρέχοντος», στὸ ἴδιο, σ. 16.

82. ΑΜΠ, ἀριθ. 42, 21 Σεπτ. 1781, φ. 69^v-71^r (χρέη ἀπὸ τὸ 1772/73)· 8 Δεκ. 1781, φ. 72^v· 10 Αὐγ. 1782, φ. 77^r· 1 Νοεμ. 1784, φ. 88^r-89^r· ἀριθ. 102, 14 Μαρτ. 1782, σ. 437-439· 6 Μαΐου 1782, σ. 460-461· 27 Σεπτ. 1783, σ. 578-579· ἀριθ. 156, 3 Νοεμ. 1782, φ. 26^v.

83. Γιὰ τὶς ἐπιγαμίες τῆς οἰκογένειας Βαλεντίνη βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Ἀπὸ τὴ συγκρότηση»..., δ.π., σ. 242. Γιὰ τοὺς Μαυρομματαίους βλ. κυρίως Μιχ. Κ. Πετρόχειλος, «Ἡ οἰκογένεια Μαυρομματαίων ἐκ Κατούνας Ἀκαρνανίας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 3 (1972-1973), σ. 295-319.

84. Στὴ διαθήκη τῆς ἡ Ἀκριβῆ Κακάτῃ (βλ. ἐδῶ, σ. 250 σημ. 80) δὲν ἀναφέρει διόλου τὸν σύζυγο τῆς Μπιάνκας Δανιὴλ Βαλεντίνη, ἀναφέρει ὅμως τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο. Αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ Πέτρος Βαλεντίνης εἶναι ἑτεροθαλῆ ἀδελφία.

85. Μὲ τὸ χερί του εἶναι γραμμένος ὁ συμβολαιογραφικὸς κώδικας ΑΜΠ, ἀριθ. 156 (1781-1783), ποὺ ἐσφαλμένως ἀποδόθηκε παλαιότερα στὸν Δημήτριον Γκράβαρη, πβ. Ρόδη Σταμούλη, «Ὁ ἀλφαριθμητισμὸς στὴν Πρέβεζα κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα (1742-1784)», *Ἐρανιστής*, 17 (1981), σ. 87 σημ. 4. Κατὰ τὴν πρώτη ταξινόμηση τοῦ ἀρχείου ὁ κώδικας εἶχε πάρει τὸν ἀριθμὸ 155· μὲ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ καὶ οἱ παραπομπὲς στὶς παλαιότερες ἐργασίες τῆς ἰδίας.

86. Γιὰ τὰ ἀξιώματα ποὺ ἀναλαμβάνει ἐπὶ Βενετοκρατίας ὁ Πέτρος Βαλεντίνης ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἔτος γεννήσεώς του βλ. Ρόδη Σταμούλη, «Πολιτικὲς κινητοποιήσεις τῶν

Εκλέγεται από το Γενικό Συμβούλιο μέλος της τριμελούς Προεδρίας της Πρέβεζας το 1802· στην ίδια θέση διορίζεται παμψηφεί από το Κοινοβούλιο στα τέλη του 1806, μετά την είσοδο του Άλφια πασά στην πόλη⁸⁷. Δικάζει ως αναπληρωματικός κριτής του πρωτοβάθμιου αστικού αλλά και του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου (αστικού και ποινικού) το 1802 και το 1803⁸⁸. Κριτής του πρωτοβάθμιου αστικού δικαστηρίου και το φθινόπωρο του 1807⁸⁹.

Το 1811 ο Πέτρος Βαλεντίνης είναι καγκελλάριος στο βρετανικό προξενείο της Πρέβεζας⁹⁰. Το επόμενο έτος πράκτορας και υποπρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας. Ο φιλοξενούμενός του Holland τον περιγράφει ως ευγενικό οικοδεσπότη· φοράει μικρό κόκκινο φέσι, και τα μαλλιά του πέφτουν ξέπλεκα προς τα πίσω⁹¹.

Από τα κατάστιχα του φαίνεται ότι μετά τον Νοέμβριο του 1812 ο Πέτρος διακόπτει την εργασία του στο συμβολαιογραφείο. Είναι τότε περίπου 62 ετών. Πεθαίνει πριν από τον Οκτώβριο του 1824. Στο συμβολαιογραφείο τον διαδέχεται ο γιός του Δημήτριος⁹².

Ο Πέτρος Βαλεντίνης επενδύει παράλληλα στη μίσθωση των δημοσίων προσόδων. Συμμετέχει στις εταιρείες που υπεκμισθώνουν το άπάλτο (μονοπώλιο) του άλατιού της Πρέβεζας και της Βόνιτσας (1778), τα ιχθυοτροφεία και το δικαίωμα άλιείας προς τα τέλη της Βενετοκρατίας, επί δημοκρατικών Γάλλων και επί προνομιακού καθεστώτος⁹³.

Πρεβεζάνων μετά τον “χαλασμό” (1798-1801)», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 6 (2000), σ. 319 σημ. 48.

87. ΑΜΠ, αριθ. 19, 12 Ιαν. 1802, φ. 1^ο· αριθ. 20, 30 Δεκ. 1806, φ. 50^ο.

88. ΑΜΠ, αριθ. 41, 5 Ιουν. 1802, σ. 77· αριθ. 17, τετρ. Γ', 19 Νοεμ. 1802, σ. 39· αριθ. 22, 29 Ιουλ. 1802, φ. 1^ο· 1 Αύγ. 1802, φ. 1^ο· αριθ. 19, 8 Μαρτ. 1803, φ. 13^ο.

89. ΑΜΠ, αριθ. 37, πολλα.

90. ΑΜΠ, αριθ. 116, 16 Ιουν. 1811, σ. 121.

91. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 70 [έλλην. μετάφραση Χρήστου Ίωαννίδη με πρόλογο-επιμέλεια Τάσου Βουρνά, *Ταξίδια στα Ίονια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989, σ. 59]. Για την υπηρεσία του στο βρετανικό προξενείο (agente e vice-console britannico) βλ. και ΑΜΠ, αριθ. 162, 11 Δεκ. 1813, 20 Μαρτ. 1814 (γρηγ. ήμερ.).

92. Για τη διακοπή άσκησης του επαγγέλματος βλ. ΑΜΠ, αριθ. 125, φ. 28^ο-29^ο· για τη διαδοχή από τον γιό του βλ. στο ίδιο, 10 Οκτ. 1824, φ. 29^ο.

93. ΑΜΠ, αριθ. 42, 1 Οκτ. 1778, φ. 41^ο-42^ο· αριθ. 27, 21 Αύγ. 1803, φ. 64^ο· αριθ. 130, 13 Μαρτ. 1806, φ. 14^ο-15^ο· 29 Μαρτ. 1806, φ. 21^ο-22^ο· ΑΝΑ, αριθ. 8 [: Amministrazione del governo provvisorio Settinsulare di Santa Maura. Filza Lettere Confinazione. 9/2/1799-4/10/1802], φ. 356, 1 Σεπτ. 1802.

3. Τονίνα Άλεάνδρη

Η Τονίνα παντρεύεται τον Μιχαήλ Μπαρμπαρίγο, βοηθό περι το 1760 στην καγκελλαρία του ανώτερου προνοητή της Αγίας Μαύρας και παλαιότερα καγκελλάριο της ύγειας. Στα 1770 και 1772 ο Μιχαήλ Μπαρμπαρίγος υπηρετεί ως καγκελλάριος του τακτικού προνοητή της Βόνιτσας⁹⁴.

Η Τονίνα είναι ένα από τα πιά σιωπηλά πρόσωπα της οικογένειας. Ίσως και αυτή χάνεται νωρίς. Το όνομά της αναβιώνει με τη βάπτισμα ενός έγγονου και μιας δισηγγονής του Πέτρου: του Άντωνιου Βαλεντίνη, γιού της Μπιάνκας, και της Τονίνας, θυγατέρας του Ίωάννη Άλεάνδρη⁹⁵.

III. Ο Λαυρέντιος και τα αδέρφια του

Η τέταρτη γενιά της οικογένειας Άλεάνδρη εκπροσωπείται από τα παιδιά του καντζιλιέρη σιδρ Δανιέλ.

1. Ίωάννης Άλεάνδρης

Ο σιδρ Ίωάννης (άλλα και Γιαννάκης, Zuanne/Τζουάνε/Τζανέτος ή Giovanni) φέρει το όνομα του προπάππου του και είναι ο μεγαλύτερος από τους δύο γιούς του Δανιήλ⁹⁶. Παντρεύεται την παξινή Ίωάννα (Τζουάνα), θυγατέρα του καπετάνιου σιδρ Θωμά (Τόμα) Βελιανίτη και αδελφή του γιατρού Ίωάννη. Με τον γάμο αυτό η οικογένεια Άλεάνδρη συνδέεται με μια επιφανή παξινή οικογένεια προυχόντων, εμπόρων, ναυτικών και γιατρών· διαπρεπών νομομαθών και πολιτευομένων αργότερα⁹⁷. Ο γάμος τελείται στις 13 Ιουνίου

94. Marco Folin, *δ.π.*, σ. 338, 339. Η πληροφορία για το όνομα του συζύγου της Τονίνας δεν διασταυρώνεται. Το πρόσωπο αυτό ταυτίζεται πιθανώς με τον Michiel Barbarigo, που υπογράφει ως μάρτυς το 1781, βλ. ΑΜΠ, αριθ. 42, 21 Σεπτ. 1781, φ. 71^ο. Ένας Μπαρμπαρίγος, Νικολός όμως αυτός, είναι κάτοικος Λευκάδας από το πρώτο μισό του 18ου αιώνα και περιλαμβάνεται στους ξένους graciatti και πρόσφυγες από τον Μοριά, που έχουν λάβει κτήματα από το βενετικό δημόσιο, βλ. Κώστας Κόμης, *δ.π.*, σ. 286, 479, 487.

95. Η Τονίνα και στη διαθήκη της Θεοδούλας, βλ. *έδω προηγουμένως*, σ. 238. Στην προγονή της η Θεοδούλα αφήνει «ένα πουκάμισο άσημένιο, έτερο πουκάμισο με την χρυσή την τραχηλιά του και από τα χρυσά μου τα κεφαλοπάνια το καλύτερο να είναι της Signora Τονίνας». Για τον Άντωνιο Βαλεντίνη και την Τονίνα, θυγατέρα του Ίωάννη Άλεάνδρη, βλ. *έδω* σ. 277-278 και 282-284 αντίστοιχα.

96. ΑΜΠ, *δ.π.*, 5 Αύγ. 1781, φ. 65^ο· αριθ. 158, 27 Μαρτ. 1786, *δ.π.*

97. Ο κουνιάδος του Ίωάννη Άλεάνδρη για παράδειγμα, ο γιατρός Ίωάννης Βελιανίτης του καπετάν Θωμά (1750-1820), αναδεικνύεται γεροϋσιαστής Παξών το 1799 και συμμετέχει το 1803 στην οκταμελή συντακτική επιτροπή της Ίονίου Βουλής, βλ. Π. Χιώτης, *Σειράς ιστορικών άπομνημονευμάτων τ. Γ'*, Κέρκυρα 1863 (ανάτπωση Δ. Ν. Κα-

1778⁹⁸. Τὸ ζευγάρι ἀποκτᾶ τρεῖς θυγατέρες: τὴ Μαρία, τὴ Μαύρα καὶ τὴν Ἄντωνία.

Ἀπὸ 1ης Ὀκτωβρίου 1781 ὁ Ἰωάννης ἀναλαμβάνει κατόπιν πλειστηριασμοῦ καὶ μὲ συντάριο τὸν Κωνσταντῖνο Γκινάκα τὴ γραμματεία τοῦ Ὑγειονομείου ἀλλὰ παραιτεῖται στὶς 28 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους⁹⁹. Ἡ ἀνάδειξή του στὸ ἀνώτερο τοπικὸ ἀξίωμα τοῦ συνδίκου στὰ 1786-1787 καταγγέλλεται ὡς προῖδν μηχανορραφίας¹⁰⁰. Τὸ 1802 δικάζει στὴν Πρέβεζα ὡς ἀναπληρωτῆς κριτῆς στὸ πρωτοβάθμιο ἀστικὸ καὶ στὸ δευτεροβάθμιο ἀστικὸ καὶ ποινικὸ δικαστήριον. Δικάζει ἀκόμη ὡς αἵρετοκριτῆς τὸ 1803 μιὰ διαφορὰ καπεταναίων¹⁰¹.

Καπετάνιος εἶναι ἄλλωστε τὸ ἐπάγγελμά του¹⁰². Κυβερνήτης τοῦ σκάφους «ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος», ποὺ ἀνῆκε στὸν συγγενῆ του Σταματέλο Βελλιανίτη, ἀγοράζει τὸ 1789 τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πλοίου: ὁ πρώην ἰδιο-

ραβία, Ἀθήνα 1979), σ. 833. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Βελλιανίτη βλ. καὶ Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. Α', μέρος Α', Ἀθήνα 1963, σ. 84.

98. ΑΜΠ, ἀριθ. 42, 1 Αὐγ. 1781, φ. 64^v. Τὸ προικοσύμφωνο, ποὺ καταρτίστηκε ἀπὸ τὶς δύο οἰκογένειες στοὺς Παξοὺς στὶς 6 Σεπτ. 1777 καὶ καταχωρήθηκε σὲ κώδικα συμβολαιογράφου τῆς Πρέβεζας στὶς 24 Μαΐου 1778 (στὸ ἴδιο, φ. 37^v-38^r), προέβλεπε τὴν τέλεση τοῦ ἄρραβώνα μὲ ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία στὶς 12 Σεπτ. 1777 καὶ τοῦ στεφανώματος στὶς 27 Μαΐου 1778 (στὸ ἴδιο, φ. 38^r). Ἡ παράδοση τῆς προίκας στὸ ἴδιο, 25 Μαΐου 1778, φ. 38^v.

99. ΑΜΠ, ἀριθ. 155, 28 Νοεμ. 1781, φ. 22^v. Στὸ κείμενο: «τὸ κανσέλο ἐτουτηνῆς τῆς κουμενιτᾶς» ἀλλὰ παρακάτω: «κανσελαριαν τῆς σανιτᾶς». Πρόκειται γιὰ τὴ Γραμματεία τοῦ Ὑγειονομείου καὶ ὄχι τῆς Κοινότητος, καθὼς ὁ συντάριός του Κωνστ. Γκινάκας ἀναφέρεται ὡς καντζιλλιέρης τῆς σανιτᾶς καὶ στὶς ἐπιστολὲς ἀπὸ 20 καὶ 22 Ὀκτ. 1782 καταχ. στὸ ἴδιο, φ. 65^v-66^v. Τὸ ἀξίωμα κατακυρώνεται μὲ πλειστηριασμὸ ἀπὸ τὴν Κοινότητα τὴν 1η Ὀκτ. 1781 στὸ ὄνομα τοῦ Ἰω. Ἀλεάνδρου ἔναντι τοῦ ποσοῦ τῶν 606 γροσίων. Ἡ διάρκεια τῆς μίσθωσης εἶναι ἕνας χρόνος. Ὁ Ἰωάννης ἔχει ἤδη συμφωνήσει μὲ τὸν Κωνστ. Γκινάκα νὰ ἀναλάβουν τὴν καγκελλαρία τοῦ Ὑγειονομείου συνεταιρικά. Στὶς 28 Νοεμ. 1781 ὁ Ἰω. Ἀλεάνδρος παραιτεῖται καὶ ἀποζημιώνεται ἀπὸ τὸν Κωνστ. Γκινάκα γιὰ τὸ μερίδιον τοῦ μισθώματος ποὺ εἶχε καταβάλει (303 γρ.).

100. Σπύρος Ι. Ἀσδρακάς, «Ἀπὸ τὴ συγκρότηση»..., ὁ.π., σ. 242, 250. Γιὰ τὸ ἀξίωμα βλ. καὶ ΑΜΠ, ἀριθ. 157, 6 Δεκ. 1786, φ. 15^v. ἀριθ. 104, 25 Ἀπρ. 1787, σ. 2 κ.ἀλλ. ἀριθ. 157, 15 Ἰουλ. 1787, φ. 26^v.

101. ΑΜΠ, ἀριθ. 17, τετρ. Β', 29 Αὐγ. 1802, σ. 75· ἀριθ. 22, 16 Σεπτ. 1802, φ. 8^v-9^r. ΑΝΑ, ἀριθ. 38 [: No 5 Amministrazione governativa del N. H. Nicolò Anino Anastasio delegato reggente di Santa Maura filza lettere Coffinazione 16/10/1802-2/9/1803], 6 Μαρτ. 1803, φ. 89 (ἀντίγραφο ἐκδεδωμένον ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ δευτεροβάθμιου δικαστηρίου τῆς Πρέβεζας).

102. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Ἰωάννη ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1788. Ἐπειδὴ τότε πρόκειται νὰ ταξιδέψει, ὁ Ἰωάννης καθιστᾶ τὴ σύζυγό του ἐπίτροπο τῶν ὑποθέσεων του στὴν Πρέβεζα καὶ τῆς ἀναθέτει εἰδικότερα τὴ διευθέτηση μιᾶς διαφορᾶς του μὲ τὸν Ἀθανάσιο Ἀβασιώτη, ΑΜΠ, ἀριθ. 105, 29 Φεβρ. 1788, σ. 36.

κτῆτης διατηρεῖ συμφέροντα στὰ 3/20 τοῦ σκάφους. Πιθανῶς αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι καὶ τὸ μόνο πλεούμενο, μὲ τὸ ἴδιο μάλιστα ὄνομα, στὸ ὁποῖο ἔχει συμφέροντα ὁ Ἰωάννης. Μιὰ σειρὰ δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων ἀναφέρονται σὲ ἕνα ὁμώνυμο πάντοτε μπεργαντίνι ἰδιοκτησίας του μὲ διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴ χωρητικότητα, τὴ σημαία, τὸν καπετάνιο καὶ τὴν ἀξία¹⁰³.

Ἡ παρουσία τοῦ Τζουάνε στὴν Πρέβεζα καταγράφεται σποραδικὰ ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1790 μέχρι τὸν Αὐγουστο τοῦ 1791, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1792, καὶ πάλι σποραδικὰ ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1793 μέχρι τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1794, τὸν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1795¹⁰⁴. Τὰ ἐπόμενα χρόνια τὰ ἔχνη του χάνονται. Πιθανῶς διαμένει γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα στὴ Ρωσία, ὅπως διατείνεται ὁ ἀδελφός του Λαυρέντιος τὸ φθινόπωρο τοῦ 1800¹⁰⁵.

103. Ἡ ἀγορὰ τοῦ σκάφους τοῦ Σταματέλου Βελλιανίτη ἔναντι 2000 γρ. ἔγινε στὶς 23 Σεπτ. 1789 καταχ. ΑΜΠ, ἀριθ. 97, 12 Ὀκτ. 1789, φ. 183^v-184^r. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Ἰωάννης πουλάει στὸν μεσολογίτη καπετάνιο Χριστόδουλο Κουρκουμέλη τὸ μπεργαντίνι «ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος», χωρητικότητας 300 χιλιάδων, σὲ τιμὴ ὑπερδιπλάσια ἀπὸ αὐτὴν στὴν ὁποία εἶχε ἀγοράσει τὸ σκάφος τοῦ Βελλιανίτη. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1794 πουλάει στὸν κύρ Πάνο Γερογιάννη τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν μεριδίων του (14/16) σὲ ἕνα ἴδιου τύπου ὁμώνυμο σκάφος μὲ ὀθωμανικὴ σημαία καὶ καπετάνιο τὸν μεσολογίτη Γεώργιο Κο(ν)τζάκαρη πρὸς 180 γρ./μερίδιον. Στὰ τέλη Νοεμβρίου τῆς ἴδιας χρονίᾶς ναυλώνει στὸν Μουχτάρ Καβανόζη ἀπὸ τὴν Ἀρπιτᾶ (Ἀρπιτσα καὶ Ἀρπίτσα, σημ. Πέρδικα, ν. Θεσπρωτίας, ἐπ. Μαργαριτίου) τὸ μπεργαντίνι «ὁ ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος» μὲ βενετικὴ ὄμως σημαία αὐτό, τὸ ὁποῖο κυβερνᾶ ὁ ἴδιος. Τὸ πλοῖο θὰ περάσει πρώτα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ παραλάβει ὁ πραγματευτῆς τὸ «πασαβάντι» του καὶ μετὰ θὰ κατευθυνθεῖ στὸ λιμάνι Σύβοτα, ὅπου θὰ φορτώσει βελανίδι. Θὰ σταθμεύσει γιὰ λίγο στὸ Δυρράχιο καὶ μετὰ τὸν ἀπόπλου καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ λιμάνι θὰ μάθει ὁ καπετάνιος τὸν τελικὸ προορισμὸ (Τεργέστη, Ἀγκώνα ἢ Βενετία). Τὸ πλοῖο θὰ ἀποπλεύσει σὲ 20 ἡμέρες. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἡ συμφωνία· γιὰ τὶς 12 Ἰανουαρίου 1795 ὁ Ἰωάννης βρίσκεται στὴν Πρέβεζα καὶ ἀγοράζει ἀπὸ τὸν καπετάν Χριστόδουλο Κουρκουμέλη ἕνα πλοῖο ἴδιου τύπου μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, χωρητικότητας περίπου 400 χιλιάδων, γιὰ 3300 γρόσια. Διασταυρώνεται τουλάχιστον ἡ προηγούμενη πώληση πρὸς τὸν Πάνο Γερογιάννη: αὐτὸς ἐξουσιοδοτεῖ τὸν Γεώργιο Ἀθανασίου Ταμπάκη, μπαρκαρισμένο στὸ πλοῖο ποὺ «καπετανεύει» ὁ Ἰωάννης Ἀλεάνδρης, νὰ εἰσπράττει τὰ κέρδη ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα μερίδιά του ἀλλὰ καὶ νὰ πουλήσει τὰ μερίδια αὐτά, ἐὰν τὸ κρίνει συμφέρον. Βλ. κατὰ σειρὰ ΑΜΠ, ἀριθ. 106, 1 Νοεμ. 1790, σ. 361-362· ἀριθ. 43, 20 Φεβρ. 1794, φ. 23^v-24^r· ἀριθ. 109, 22 Νοεμ. 1794, φ. 54^r-55^r· ἀριθ. 110, 12 Ἰαν. 1795, σ. 6-7· ἀριθ. 109, 23 Ἰαν. 1795, φ. 60^v.

104. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες ποὺ παρατίθενται στὴν προηγούμενη σημείωση, γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἰωάννη στὴν Πρέβεζα βλ. καὶ ΑΜΠ, ἀριθ. 99, 17 Φεβρ. 1791, φ. 4^r-5 Μαρτ. 1791, φ. 7^v-8^r· 13 Μαΐου 1791, φ. 19^v-20^v· 22 Ἰουν. 1791, καταχ. ἀριθ. 42, 4 Ὀκτ. 1792, φ. 117^v-118^r· ἀριθ. 99, 7 Αὐγ. 1791, φ. 27^v-28^r· ἀριθ. 120, 30 Δεκ. 1792, σ. 3, 5 (μάρτυς σὲ διαθήκη)· ἀριθ. 109, 6 Δεκ. 1793, φ. 35^v· 8 Φεβρ. 1794, φ. 37^v-38^r· 15 Φεβρ. 1794, φ. 39^v. Βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 256.

105. ΑΝΑ, ἀριθ. 10, ὁ.π., φ. 18^r.

Όμως λίγες μόνον ημέρες μετά τον Ισχυρισμό αυτό ο Ίωάννης βρίσκεται στους Παξούς, με το πλοίο του να έχει υποστεί σοβαρές ζημιές από τρικυμία. Ο Λαυρέντιος, που βρίσκεται στην Αγία Μαύρα, είναι κιόλας ενημερωμένος για την άφιξη του αδελφού του. Ένημερώνονται όμως και όρισμένοι πραγματευτές, συνεργάτες του Ίωάννη, που τον πιέζουν τώρα να ρυθμίσει τις έκκρεμότητες από τα παλαιότερα ταξίδια του¹⁰⁶.

Ο Ίωάννης Αλεάνδρης αντιμετωπίζει ίσως και σοβαρότερες κατηγορίες την εποχή αυτή, προερχόμενες από πιά μακρινές περιοχές. Αυτό υποδεικνύει ένα πιστοποιητικό έντιμης συμπεριφοράς, το οποίο εκδίδει η Προεδρία της Αγίας Μαύρας τον Νοέμβριο του 1801:

*Io abbiamo conosciuto da molti anni per un capitano d'onore, senza aver sentito fino all'anno 1792, che abbitava nella vicina piazza di Prevesa, a far cose disoneste; perciò ad istanza fatta a suo nome, gli rilasciamo il presente nostro attestato per valersene ovunque gli occorresse*¹⁰⁷.

Την άνοιξη του 1802 ο Ίωάννης Αλεάνδρης βρίσκεται στην Πρέβεζα¹⁰⁸. Τον Ίούλιο του 1803 έχει και πάλι εγκαταλείψει την πατρίδα του¹⁰⁹. Τα ίχνη του Ίωάννη έντοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη το 1815. Πρέπει να βρίσκεται μάλιστα σε έπαφή με την εκεί ρωσική πρεσβεία: απολαμβάνει πάντως της εμπιστοσύνης του πρεσβευτή Άνδρέα Ίταλίσι¹¹⁰.

Ο Ίωάννης Αλεάνδρης πεθαίνει στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 1817. Τον θάνατό του ανακοινώνει στην κόρη του Τονίνα ο άνηψιός της Άντώ-

106. ΑΑ, 5 Οκτ. 1800, ο Μαρίνος Λουρόπουλος από Αγία Μαύρα προς τον Σταματέλο Βελλιανίτη, Παξούς: 6 Οκτ. 1800, ο ίδιος προς τον Τζουάνε Αλεάνδρη, Παξούς: «Dalla voce del Signor Lolo, vostro fratello, sepi che... «si trovaste ancorato costà» 15 Δεκ. 1800, ο ίδιος προς τον Σταματέλο Βελλιανίτη, Παξούς, ΑΜΠ, αριθ. 30, 22 [Απριλ. 1803], φ. 1^ο (αναφορά σε αίρετοκρισία που διεξήχθη στους Παξούς για μια αντιδικία του Ίωάννη Μάλαμα με τον καπετάν Ίωάννη Αλεάνδρη στις 6 Νοεμβρίου 1800).

107. ΑΝΑ, αριθ. 100 [: Libro diversorum primo. Amministrazione governativa provvisoria di Santa Maura, 24/1/1800-6/10/1802], φ. 21^ο, 21 Νοεμ. 1801.

108. ΑΜΠ, αριθ. 42, 20 Άπρ. 1802, φ. 135^ο, υπογράφει ως μάρτυς: 20 Μαΐου 1802, φ. 137^ο, βεβαιώνει για τον καπετάν Τζουάνε Ταραμπόκια. Βλ. και έδω, σ. 254 σημ. 101.

109. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, δ.π., 21 Ίουλ. 1803, φ. 2^ο: «λείπει μακράν από τούτα τα μέρη».

110. Περικλής Γ. Ζερλέντης, «Περί του έν Μυκόνω σχολείου του Αγίου Λουκά», Έπετηρίς Παριασσοῦ, 13 (1918), σ. 193: «δμως εγώ ήκουσα πρὸ πολλῶν τὸ καλόν της και χρυσοῦν ὑποκειμενον, ἐξαιρέτως παρὰ τοῦ ἰδίου Βρετοῦ και κυρίου Τζουάνε Αλεάντε (:), ὅτι εἰσθε ἄξιος λόγου πάντα», ὁ Άνδρέας Ίταλίσι ἀπὸ Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸν σοφολογιώτατο και διδάσκαλο Χρῦσανθο ἐξ Ίωαννίνων, 25 Ίαν. 1815. Τὴν πληροφορία ἐπεσήμανε και μοῦ ανακοίνωσε ὁ συνάδελφος Κώστας Λάππας.

νιος Τζούμας ποτέ Κώστα, κάτοικος Κωνσταντινούπολης, με έπιστολή του από 27 Ίουλίου 1817¹¹¹.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1793 ἡ Ίωάννα Βελλιανίτη, σύζυγος τοῦ Ίωάννη, βρίσκεται στην Αγία Μαύρα, και ὁ σύζυγός της τὴν καθιστᾶ για ἄλλη μιὰ φορὰ γενική πληρεξούσιό του¹¹². Ἡ Ίωάννα πεθαίνει ἄγνωστο ποῦ και πότε ἀκριβῶς, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸν Ίούλιο τοῦ 1803¹¹³.

2. Λαυρέντιος Αλεάνδρης

Ο Λαυρέντιος ἡ Λόλος Αλεάνδρης γεννιέται στην Πρέβεζα λίγα πιθανῶς χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1765. Είναι ὁ δευτερότοκος γιὸς τοῦ καντζιλλιέρη Δανιήλ Αλεάνδρη και τῆς Μαύρας Χαλκιοπούλου¹¹⁴.

Μέχρι τὸ 1798 οἱ εἰδήσεις για τὸν βίο και τὴν πολιτεία του εἶναι λιγοστές. Στὶς συμβολαιογραφικὲς πηγὲς ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ 1781 χωρὶς νὰ σημειώνεται ιδιότητα, ἐπάγγελμα ἢ ὁποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητά του. Οἱ σπανιότατες ἐμφανίσεις του στὰ συμβολαιογραφεία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀφοροῦν συνήθως τῇ διευθέτησῃ κληρονομικῶν ὑποθέσεων¹¹⁵. Ἦδη ὡστόσο ὁ Λαυρέντιος παρέχει δείγματα βίαιης και παρορμητικῆς συμπεριφοράς: πρὶν τὸ 1786 διαπράττει ἀνθρωποκτονία, και προφανῶς ὄχι στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἐνῶ τὸ 1789 τραυματίζεται ὁ ἴδιος ὑπὸ ἀδιευκρίνιστες συνθήκες. Και οἱ δύο ὑποθέσεις λήγουν με ἀπόσυρση τῆς μήνυσης ἀπὸ τὰ ποινικὰ δικαστήρια και

111. ΑΜΠ, αριθ. 118, 17 Σεπτ. 1817, σ. 187.

112. ΑΜΠ, αριθ. 109, 6 Δεκ. 1793, φ. 35^ο. Βλ. και έδω σ. 254 σημ. 102.

113. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, δ.π.

114. «Di patria Prevesano», ΑΝΑ, αριθ. 9Α [: No 6 Amministrazione del governo provvisorio settinsulare di Santa Maura. Filza Lettere diverse presente 19/11/1798-25/12/1800], φ. 483^ο, 28 Σεπτ. 1799 (αντίγραφο), ἡ Γερουσία πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: «nobile di Prevesa», στὸ ἴδιο, φ. 479^ο, ἀχρονολόγητο ἀλλὰ εἰλημμένο στὶς 19 Σεπτ. 1799 (αντίγραφο), ἀναφορὰ τῶν γερουσιαστῶν Ἀναστασίου Καρέρ, Μάρκου Χαλκιοπούλου, Γεράσιμου Καμπίση και Γρηγόριου Τυπάλδου πρὸς τὸ σῶμα τῆς Γερουσίας. Στὴν προσέγγιση τοῦ ἔτους γεννήσεως τοῦ Λαυρέντιου συγκλίνουν τὰ ἐξῆς δεδομένα: ἡ νεώτερη ἀδελφή του Ἑλένη εἶναι περίπου ἑνδεκαετῆς τὸ 1781, ΑΜΠ, αριθ. 42, 5 Αὐγ. 1781, φ. 66^ο: ἐπομένως ὁ Λαυρέντιος γεννιέται πρὶν ἀπὸ τὸ 1769-1770. Ἀλλὰ τὸ 1781 ἔχει τὴ νόμιμη ἡλικία (τουλάχιστον 16 ἐτῶν) ὡστε νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν πατρική ἐξουσία (στὸ ἴδιο, φ. 65^ο) ἐνῶ εἶναι «ὀφικιάλος ρούσος» τὸ 1788, βλ. έδω, σ. 228. Για τὸ ἔτος ἐνηλικίωσης σύμφωνα με τὸν βενετικὸ νόμο βλ. Χρῦσα Μαιτζέζου, δ.π., σ. 215-216 και σημ. 4. Για τὸ ἔτος ἐνηλικίωσης σὲ σχέση με τὴν πράξη χειραφεσίας (16 ἐτῶν) βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἐλληνικὰ νοταριακὰ ἐγγραφα (1374-1446) ἀπὸ τὰ "Atti antichi" τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης», Θησαυρίσματα, 3 (1964), σ. 79. Δευτερότοκος, ΑΜΠ, δ.π.

115. Στὸ ἴδιο, φ. 65^ο- 68^ο- 21 Νοεμ. 1782, φ. 79^ο, 80^ο.

με κατάθεση στο συμβολαιογραφείο ένυπόγραφης δήλωσης του θύματος —ή των συγγενών του— ότι δεν επιθυμείται ή περαιτέρω δίωξη του δράστη¹¹⁶.

Τò 1788, αναφέρθηκε και προηγουμένως, ó Λαυρέντιος είναι ήδη άξιωματικός του ρωσικού στρατού, συμμετέχει στην πατριωτική συνωμοσία του Λουδοβίκου Σωτήρη και στο κίνημα του Λάμπρου Κατσώνη¹¹⁷. Τò 1787 περιλαμβάνεται στην κατάσταση των Πρεβεζάνων που είναι ικανοί να χειρίζονται όπλα¹¹⁸. Στην περίπτωση που ó Λαυρέντιος έχει φοιτήσει σε ρωσική σχολή, όπως άρκετοι έλληνικής καταγωγής έφηβοι επί Αίκατερίνης Β', την εποχή αυτή μάλλον έχει ολοκληρώσει τις σπουδές του¹¹⁹.

Την ίδια περίπου εποχή, αλλά πάντως πριν από τò 1793, αναφέρεται ότι ó Λαυρέντιος είναι φυλακισμένος στην Κέρκυρα. Ό λόγος παραμένει άδηλος. Για την άπελευθέρωσή του φροντίζει ή γερόντισσα Θεοδούλα Άσπρογέρακα, χήρα του Πέτρου Άλεάνδρου, που άποστέλλει από τη Λευκάδα τò ποσόν των 12 ταλλήρων (πρόστιμο, έξαγορά ποινής, έγγύηση, έξόφληση χρέους ή δωροδοκία.)¹²⁰.

Άναφέρεται άκόμη ότι γύρω στα 1793 ó Λαυρέντιος άπουσιάζει στη Ρω-

116. Τò θύμα του Λαυρέντιου λεγόταν Νικολός. Ό κύρ Άναστάσιος του ποτέ Ζαχαρία (ó ίδιος ύπογράφει Άναστάσης Ζαχαρίας), άδελφός του Νικολού, μαζί με τη μητέρα του Δέσπω άποσύρουν τη μήνυση εναντίον του Λαυρέντιου «παρακαλώντας και την δικαιοσύνη να τόν συγχωρήσει και να τόν έλευθερώσει τελείως από κάθε τιμωρίαν», στο ίδιο, 26 Μαΐου 1786, φ. 96'. Για τόν τραυματισμό του Λαυρέντιου εϋθύνεται ó Γιώργος Ρεμπεκές, που παρουσιάζει ó ίδιος στο συμβολαιογραφείο τη δήλωση με την όποία ó Λαυρέντιος παραιτείται από τη δίωξη του δράστη, 1 Μαρτ. 1789 καταχ. ΑΜΠ, αριθ. 97, 29 Οκτ. 1789, φ. 189^v-190^r.

117. Έδω, σ. 228.

118. Notta delli Cittadini, che sono abili alle armi, ό.π.

119. Για την πολιτική της Αίκατερίνης Β' που άποσκοπούσε στη στρατιωτική ιδιαίτερα μόρφωση των έλληνοπαίδων βλ. Έμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, ό.π., σ. 44.

120. Η πληροφορία από τη διαθήκη της Θεοδούλας, ΑΝΑ, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, ό.π., φ. 44': «τόν καιρόν που ηύρίσκοτον εις τές φόρτζες της δικαιοσύνης ó signor Λορέντζος Άλλεάντρης, έγγόνας μου, έγραφα του άνηψου μου signor κόντε Πιέτρου Τζανκαρόλ, έάν κάμη χρεία καμμιά έξοδο δια να έλευθερωθώ ή αυτός signor Λορέντζος, να τὰ δώση, και έγώ σουπλίρω. Έπειτα από όλίγες ήμέρες έλευθερώθη από τὰ αυτά δεσμά, και άλλο δεν μου είπαν να κάνη χρεία ειμή τάλλαρα δώδεκα, και τὰ έστειλα με τόν signor Πιέτρο Νέγρη. Και δίδοντάς τα αυτός έπειτα από όλίγες ήμέρες εύγχη και ήλθε έδω, μα ποτέ δεν μου είπε ό αυτός signor κόντες άνηψός μου να έξόδειψε τò ούδέν». Ό Πέτρος Τζανκαρόλ διαδέχεται τόν Πέτρο Άλεάνδρου στην καγκελαρία της Κέρκυρας, βλ. έδω, σ. 237. Έως λουπόν ή φυλάκιση του Λαυρέντιου πρέπει να χρονολογηθεί μετά τόν θάνατο του Πέτρου Άλεάνδρου στα τέλη του 1786, άλλωώς ό τελευταίος θα φρόντιζε ό ίδιος για την άπελευθέρωση του έγγονου του.

σία¹²¹. Η παρουσία του στην Πρέβεζα τεκμηριώνεται στις 16 Φεβρουαρίου 1798¹²².

Τη στιγμή που τò όνομά του έμπλέκεται στη συνωμοσία του Ρήγα, ó Λαυρέντιος είναι ήδη κάτοχος μιās περιουσίας. Τὰ περιουσιακά στοιχεία που δικαιούται ως κληρονόμος του παππού, του πατέρα και του άδελφου του παππού του πρέπει να περιέρχονται σταδιακά στην κυριότητά του από τò 1787 έως τις άρχές του 1798. Τò 1781 για λόγους που πιθανώς σχετίζονται με τόν γάμο του μεγαλύτερου άδελφου του Ιωάννη, τὰ δύο άδελφια άποδεσμεύονται με πράξη χειραφεσίας από τη γονική κηδεμονία του Δανιήλ, που ταυτοχρόνως χειραφετείται από την κηδεμονία του δικού του πατέρα Πέτρου. Με την ίδια πράξη, όπως συχνά συμβαίνει, ό Πέτρος μοιράζει και ένα μέρος των περιουσιακών του στοιχείων ανάμεσα στον γιό του Δανιήλ και τόν πρωτότοκο έγγονό του Ιωάννη. Ό δευτερότοκος Λαυρέντιος θα συγκατοικεί με τόν Δανιήλ, τò μερίδιο του όποίου νοείται ως δικό του μερίδιο και θα περιέλθει στην έξουσία του μετά τόν θάνατο του πατέρα του. Δεν ύφίσταται οικονομική «άδελφότητα» ανάμεσα στον Λαυρέντιο και τόν Ιωάννη¹²³.

Η περιουσία που κληρονομικώ δικαιώματι έπρεπε να έχει —ή έχει όντως— περιέλθει στον Λαυρέντιο μέχρι τις άρχές του 1798 περιλαμβάνει τὰ έξής:

1. Ένα «διαμέρισμα» στο ισόγειο του διώροφου πατρογονικού σπιτιού στη συνοικία του Άγίου Άνδρέα στην Πρέβεζα με δύο τμήματα της αυλής και μιá έκταση με καλύβα κοντά στην κατωφέρεια του φρουρίου. Τò διαμέρισμα άπαρτίζεται από τρία δωμάτια, πόρτεγο, κουζίνα και κατώγεια με άπο-

121. Η πληροφορία προέρχεται από την Έλένη, τη μικρότερη άδελφή του Λαυρέντιου. Η Έλένη συνδέει μάλιστα την άπουσία του άδελφου της στη Ρωσία με όρισμένα γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της μνηστείας της: «τὰ άδελφια μου», δηλ. ό Τζουάνε και ό Λαυρέντιος, «έλειπαν, ό ένας ήτον εις την Ρούσιαν, και ό άλλος έταξίδευε και έκατοικούσεν εις Πρέβεζαν»... «έκαμα τò γράμμα ντονατζιδόν»... «μέσα εις τόν χρόνον 1793», βλ. έδω σ. 275. Η δωρεά στην όποία αναφέρεται ή Έλένη πραγματοποιείται στις 3 Σεπτ. 1793, βλ. έδω, σ. 276. Είναι επίσης γνωστό ότι από τὰ δύο άδελφια στην Πρέβεζα τò 1793 βρισκόταν ό Τζουάνε, βλ. έδω, σ. 255.

122. ΑΜΠ, αριθ. 43, 16 Φεβρ. 1798, φ. 91^{r-v}.

123. ΑΜΠ, αριθ. 42, 5 Αύγ. 1781, φ. 65^v-68^r, και συμπληρωματική πράξη με την ίδια ήμερομηνία, στο ίδιο, φ. 68^r-69^r. Για την πρόθεση του Λαυρέντιου να συγκατοικήσει με τόν πατέρα του (intende convivere con esso), στο ίδιο, φ. 66'. Για τις χειραφεσίες-διανεμητήρια βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, ό.π. Για την παραίτηση του Δανιήλ ύπερ των γιών του από τὰ δικαιώματά του στην ύπόλοιπη περιουσία του Πέτρου (1787), για τόν θάνατο της Θεοδούλας (1794) και για τόν θάνατο του Έρρίκου (1797) βλ. έδω, σ. 245, 239, 240.

θήκες, όπου φυλάσσονται εργαλεία και βαρέλια. Το κτίριο συνορεύει νοτιο-νοτιοανατολικά (ὄστρια-σιρόκο) με το βενετοτουρκικό σύνορο¹²⁴.

2. Την επίπλωση και τον λοιπό οικιακό εξοπλισμό του σπιτιού αυτού, στο οποίο κατοικούσε ο πατέρας του Δανιήλ: καθρέφτη, ντουλάπια πιθανώς, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ως γραφεία (bord), γραφείο, κάσες και μπαουλά, τραπέζια, καρέκλες, τραπεζομάντηλα κλπ. (biancaria di tavolo), πιάτα, μαγειρικά και λοιπά σκεύη, άσημένα σερβίτσια (έξι μαχαιροπήρουνα, μια κανάτα, έξι βάζα για φλυτζάνια) και ακόμη τὰ άσπρόρουχα και τὰ κοσμήματα (βραχιόλια, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια) που είχε φέρει στο σπίτι ή Μαύρα Χαλκιοπούλου, γυναίκα του Δανιήλ και μητέρα του Λαυρέντιου¹²⁵.

3. Ένα δεύτερο «διαμέρισμα» στο άνωγειο του ίδιου σπιτιού, προς το σπίτι της Σεργιάννας, νοικιασμένο στον γιατρό Κονάκη¹²⁶.

4. Ένα πέτρινο διώροφο σπίτι (con solar) στη συνοικία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Πρέβεζα¹²⁷.

5. Την οικοσκευή του προηγούμενου ακινήτου¹²⁸.

6. Ένα «διαμέρισμα» στο σπίτι που είχε χτίσει ο παππούς του Πέτρος Αλεάνδρης στη συνοικία του Αγίου Χαραλάμπους στην Αγία Μαύρα¹²⁹.

7. Κτήματα, δένδρα, άμπέλια και λαχανόκηπους ανάμεσα στις τοποθεσίες «Σωτήρα», «Λάκκους» και «Αγία Τριάδα» στην Πρέβεζα¹³⁰.

124. ΑΜΠ, δ.π.

125. Στο ίδιο, φ. 66^v. Η λ. *Forcieri* (μπαουλά) δυσανάγνωστη· ίσως *Torcieri* (μεγάλα καντηλέρια).

126. Διαθήκη του Πέτρου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, αριθ. 39, δ.π. Το πατρογονικό της οικογένειας Αλεάνδρη περιγράφεται άλλοι ως ένα «όσπίτιον ύψηλόν κατά το μέρος του σιρόκου», αριθ. 31, 11 Ιουλ. 1803, φ. 18^v. Για τὰ νοικιασμένα διαμερίσματα της οικίας Αλεάνδρη βλ. και Κώστας Κόμης, δ.π., σ. 296. Σχεδιάγραμμα του κτιρίου βλ. έδω, σ. 289. Εύχαριστώ θερμά τον καθηγητή κύριο Νικόλαο Βερνίκο για τὴ γενναϊόδωρη παραχώρηση του τεκμηρίου αυτού, που ο ίδιος έντόπισε στα ΑΝΑ.

127. Διαθήκη του Παύλου Έρρίκου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, αριθ. 97, 30 Άπρ. 1788, φ. 79^v. Το σπίτι αυτό περιέχεται όντως στην κυριότητα του Λαυρέντιου, βλ. αριθ. 43, δ.π., φ. 91^v. Για τὴν περιγραφή του σπιτιού, Κώστας Κόμης, δ.π., σ. 322, 415. Ένα χωράφι έκτασης 60 στρεμμάτων στην τοποθεσία «στοῦ μπαρμπα-Σίμου τὴ (σ)υκιά», που σύμφωνα με τὴ διαθήκη του Έρρίκου έπρόκειτο νὰ περιέλθει στον Λαυρέντιο, μεταβιβάζεται ζώντος του Έρρίκου στον Θεοδωρὴ Κομινιώτη, ΑΜΠ, αριθ. 97, 2 Δεκ. 1788, φ. 118^v-119^v.

128. Στο ίδιο, 30 Άπρ. 1788, φ. 79^v.

129. Διαθήκη του Πέτρου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, αριθ. 39, δ.π. Βλ. και τὴ διαθήκη τὴς Έλένης, αδελφῆς του Λαυρέντιου, ΑΝΑ, νοτάριος Άθανάσιος Βλάχος, δ.π., φ. 67^v. Για τὰ δικαιώματα τὴς Θεοδούλας Άσπρογέρακα Αλεάνδρη στο σπίτι αυτό βλ. έδω, σ. 238.

130. Χειραφεσία-διανεμητήριο, ΑΜΠ, αριθ. 42, δ.π., φ. 66^v.

8. Χωράφια στην τοποθεσία «Σωτήρω» του κάμπου τὴς Βόνιτσας, που του άποφέρουν εισοδήματα¹³¹.

Άγνωστο είναι όμως άν τελικά περιέρχεται στον Λαυρέντιο το κτηνοτροφικό κεφάλαιο που παραχωρεί ο παππούς του Πέτρος στον Δανιήλ, γιό του και πατέρα του Λαυρέντιου, το 1781. Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει βοοειδή, αίγοπρόβατα και χοίρους (30 βόδια μέσης ηλικίας, λίγα πρόβατα, τέσσερα πουλάρια και ένα θηλυκό μουλάρι, έξι βόδια για όργωμα και το τρίτο των χοίρων που ο Πέτρος κατείχε συνεταιρικά με τον άρματολό Μίκα, Μίχα ή Μίτζα)¹³².

Τὴν ίδια εποχή (1798) ο Λαυρέντιος φαίνεται ελεύθερος από οικογενειακές ύποχρεώσεις. Ο πατέρας του και η Άθάνω Κακογιάννη, οί υπερήλικοι άνιόντες με τους όποιους είχε όριστει νὰ συγκατοικήσει, πεθαίνουν μέχρι το 1796, όπως και η Θεοδούλα, η γυναίκα του παππού του, στα έξοδα διαβίωσης τὴς όποιας ο Λαυρέντιος όφειλε νὰ συνεισφέρει καταβάλλοντας έτησίως, όπως και ο αδελφός του, ένα ποσόν από τὰ ένοίκια που εισέπραττε. Είδαμε ότι από το 1791 τον πατέρα του Δανιήλ άναλαμβάνει οικονομικώς ο πρωτότοκος γιός Ιωάννης, πιθανώς έπειδη ο Λαυρέντιος άπουσιάζει από τὴν πόλη¹³³.

Τις οικονομικές ύποχρεώσεις του Λαυρέντιου, όπως και του Ιωάννη, άπέναντι στη μικρή αδελφή τους Έλένη καθορίζει ο παππούς τους Πέτρος από το 1781. Σύμφωνα με τὴ θέληση του Πέτρου η προσωπική συμβολή κάθε αδελφού στην προικοδότηση τὴς ένδεκάχρονης τότε Έλένης, όταν έλθει η στιγμή του γάμου της, θα είναι 20 τσεκίνια, έφ' όσον ο Έρρίκος, αδελφός του Πέτρου, άμελήσει νὰ συνεισφέρει στην προίκα της. Πέντε χρόνια άργότερα, όταν ύπαγορεύει τὴ διαθήκη του, οί όροι του Πέτρου γίνονται άυστηρότεροι: η κτηματική περιουσία των δύο άγοριών συρρικνώνεται ύπερ τὴς Έλένης, άν δέν φροντίσουν νὰ τὴν παντρέψουν μέσα σε δύο χρόνια από τον θάνατό του. Η Έλένη δέν παντρεύεται μέσα στο διάστημα αυτό, κληρονομεί 100 γρόσια από τον Έρρίκο, αλλά φαίνεται ότι η κινητή προίκα της συγκροτείται περι το 1793,

131. Διαθήκη του Πέτρου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, αριθ. 39, δ.π. βλ. και ΑΝΑ, αριθ. 8, δ.π., φ. 178, 25 Αύγ. 1801: ο Λόλος τις προηγούμενες ήμέρες έμάζεψε «χωραφιάτικα» στη Βόνιτσα.

132. Στο κείμενο: Mica, βλ. χειραφεσία-διανεμητήριο, ΑΜΠ, αριθ. 42, δ.π., φ. 66^v.

133. Για τις ύποχρεώσεις προς τὴν Άθάνω βλ. έδω, σ. 241-242. Για τις ύποχρεώσεις προς τὴ Θεοδούλα βλ. τὴ διαθήκη του Πέτρου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, αριθ. 39, δ.π. Για τὴν άπουσία του Λαυρέντιου και τὴν οικονομική έξάρτηση του Δανιήλ από τον Ιωάννη βλ. έδω, σ. 249.

άν ίσως όχι με έξοδα, με φροντίδα πάντως του πρωτότοκου αδελφού Ιωάννη ερήμην του Λαυρέντιου¹³⁴.

Μετά τον «χαλασμό» της Πρέβεζας (12 Οκτωβρίου 1798) ο Λαυρέντιος Αλεάνδρης εγκαθίσταται στην Αγία Μαύρα. Είναι τώρα ο αρχηγός και το μοναδικό στήριγμα της οικογένειας, καθώς ο Ιωάννης απουσιάζει, ενώ έχει κλονιστεί και η εμπιστοσύνη της αδελφής του Ελένης, που έχει παντρευτεί εν τώ μεταξύ, προς τον σύζυγό της. Υπό την προστασία του έχει ο Λαυρέντιος την εποχή αυτή και δύο ανηψιές του, θυγατέρες του Ιωάννη, που βρίσκονται σε ηλικία γάμου. Σε λίγα χρόνια οι θυγατέρες του Ιωάννη έρχονται σε αντίθεση και μάλιστα σε αντιδικία με τον θείο τους Λαυρέντιο και αναθέτουν σε άλλους μακρινότερους συγγενείς τη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεών τους¹³⁵.

Όμως συγχρόνως αναφαίνονται και οι βαρύτερες οικονομικές υποχρεώσεις που έχει κληρονομήσει ο Λαυρέντιος, καθώς καλείται από τα δικαστήρια της Λευκάδας και της Πρέβεζας να εξοφλήσει τα παλαιά χρέη του πατέρα του Δανιήλ. Ο Λαυρέντιος άμφισβητεί άνεπιτυχώς τα χρέη αυτά· μοιάζει να μην γνωρίζει ούτε ότι το πατρικό του σπίτι είχε μεταβιβαστεί στον Πέτρο Αρμένη. Το δικαστήριο δίνει έντολη κατάσχεσης της κινητής κατ' αρχάς περιουσίας του και άκολούθως, εάν τα κινητά δέν επαρκέσουν για την άπόσβεση των χρεών, των άκινήτων. Κινητά του Λαυρέντιου δέν βρίσκονται στην Πρέβεζα· έτσι πρώτο κατάσχεεται το εισόδημά του από τα λιοστάσια¹³⁶. Επί πλέον μια από τις σκληρότερες δοκιμασίες του, όπως όμως και πολλών συμπατριωτών του την ίδια εποχή, θα πρέπει να είναι ότι κατά την κατοχή της Πρέβεζας ή

134. Χειραφεσία-διανεμητήριο, ΑΜΠ, άριθ. 42, δ.π., φ. 66^v-67^r. Διαθήκη Πέτρου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, άριθ. 39, δ.π. Διαθήκη Ερρίκου Αλεάνδρη, ΑΜΠ, άριθ. 97, 30 Άπρ. 1788, φ. 80^r. Για τη συγκρότηση της κινητής προίκας της Ελένης από τον Ιωάννη βλ. ΑΝΑ, νοτάριος Αθανάσιος Βλάχος, δ.π., φ. 67^v.

135. ΑΝΑ, άριθ. 10, δ.π.: «Della famiglia Aleandri»... «non restano altri supestiti che due figli, uno che manca da molti anni in Russia, e l'altro di nome Lorenzo attualmente atrovantesi in Santa Maura». Ο Λαυρέντιος «riffugiatosi sciagurato e misero col peso di due nipoti nubili ex fratre in Santa Maura» κλπ. Την ιδιότητα του οικογενει-άρχη επικαλείται ο Λαυρέντιος και στα 1806, βλ. ΑΝΑ, άριθ. 32 [: Amministrazione governativa del nobile Homo Stelio Vlassolulo Pritano di Santa Maura. Filza diversorum dal 2/1/1806 al 10/8/1806], φ. 78 (479)^r, 10 Άπρ. 1806, ο Λαυρέντιος προς τον πρύτανη της Αγίας Μαύρας Στυλιανό Βλασσόπουλο: «proponendo al Publico Servizio, benchè solo capo di famiglia e col peso delle naturali incombenze, ogni domestica cura». Για τις σχέσεις της Ελένης με τον άνδρα της και για την αντιδικία των θυγατέρων του Ιωάννη με τον Λαυρέντιο βλ. έδω, σ. 275 και 283 αντίστοιχα.

136. Για τα χρέη του Δανιήλ βλ. έδω, σ. 246-249 (στη σ. 249 οι κατασχέσεις περιουσιακών στοιχείων του Λαυρέντιου).

εκεί περιουσία του υφίσταται τις συνέπειες των μέτρων του Άλη εναντίον των αντιφρονούντων, και ιδιαίτερα ότι το πατρογονικό του σπίτι γκρεμίζεται¹³⁷. Από την οικοσκευή ο Λαυρέντιος έχει διασώσει λίγα έπιπλα, κασέλες, ρούχα καθώς και τα τιμαλφή, προίκα τα περισσότερα της νύφης του Ιωάννας Βελλιανίτη, από το σπίτι του αδελφού του¹³⁸.

Μέσα στον Αύγουστο πιθανότατα του 1802 αλλά πάντως όχι αργότερα από τον Άπρίλιο του 1803 ο Λαυρέντιος δημιουργεί δική του οικογένεια. Παντρεύεται μια λευκαδίτισσα από γνωστή γενιά, την «εύγενη» κυρία Ελένη, θυγατέρα του ποτέ Πάνου Αναγνώστη (αναγνώστη) Κράλη και της Μπαφούνας Δαφλός, αδελφή του «δοτόρ» Αναστασίου και του Γεωργίου Κράλη¹³⁹. Στα τέλη Ιανουαρίου 1804 ή Ελένη βρίσκεται στον ένατο μήνα της έγκυμοσύνης και ύπαγορεύει τη διαθήκη της. Έξετάζοντας όλα τα ένδεχόμενα (το φύλο, τον άριθμό των παιδιών, το ένδεχομένο θανάτου τους σε βρεφική ή παιδική ηλικία) όρίζει ότι δια «καλές εύχαρίστησες» ο σύζυγός της θα λάβει μόνον μερίδιο από την προίκα της αλλά σε δύο περιπτώσεις: εάν γεννηθεί μόνον ένα παιδί θηλυκό ή εάν το παιδί ή τα παιδιά πεθάνουν και αυτά στη γέννα ή πριν ένηλικιωθούν. Στην πρώτη περίπτωση ο Λαυρέντιος θα κληρονομήσει ένα από τα ύποστατικά της γυναίκας του· αλλά στη δεύτερη έκτος από το ύποστατικό αυτό θα λάβει και το μισό από τα κινητά πράγματα και τα χρήματα της προίκας της χωρίς μάλιστα να δώσει άποζημίωση στα άδελφια της για τη φθορά που έχει ύποστεί το άλλο μισό. Ο άποκλεισμός του Λαυρέντιου από την κληρονομιά της γυναίκας του στις άλλες περιπτώσεις, δείχνει ότι ή διαθήκη αυτή δέν είναι προϊόν έκβιασμού εκ μέρους του και ότι πραγματικά ή Ελένη δέν είναι δυσσαρεστημένη από τη συμβίωσή της μαζί του¹⁴⁰.

137. «Vittima dell'affezione e attaccamento mostrato dall'umilissimo Lorenzo Aleandri, +su + al nome Russo nel tempo della felice liberazione di quest'Isole, vidde egli inceneriti, atterrati e distrutti nell'occupazione di Prevesa tutti i suoi beni posti in quella terra», ΑΝΑ, άριθ. 10, δ.π. Η καταστροφή της οικίας Αλεάνδρη στη συνοικία του Αγίου Ανδρέα της Πρέβεζας διασταυρώνεται και από τις συμβολαιογραφικές πηγές, βλ. ΑΜΠ, άριθ. 34, 3 Ιουν. 1803 καταχ. 11 Ιουλ. 1803, φ. 12^r: το σπίτι «εχαλάσθηκε με την αίχμαλωσίαν τούτης της χώρας»· «εύρίσκεται έγκρεμμισμένον», έδω, σ. 250 σημ. 78.

138. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Άβακούμ, πρωτ. 59, 11 Ιουν. 1804, φ. 13^r, 13^v.

139. Προικοσύμφωνο της Ελένης Κράλη, ΑΝΑ, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 37, 5 Ιουν. 1802, φ. 17^r-18^v. Βλ. και ΑΝΑ, άριθ. 109 [: N° 7 Libro decretti e parti. Amministrazione governativa di Santa Maura. N. H. Niccolò Anino Anastasio dellegato e reggente, 8/10/1802- 12/9/1803], 5 Μαΐου 1803, φ. 29^r: «essendo passato esso Alleandri in altro matrimonio», βλ. και έδω, σ. 264 σημ. 142.

140. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, δ.π., 20 Ιαν. 1804, φ. 58^v-59^r.

Δέν είναι γνωστό αν τὸ παιδί ποὺ γεννιέται τὸν χειμῶνα τοῦ 1804 ἐπιβιώνει. Τὸ 1808 ὁ Λαυρέντιος Ἀλεάνδρος καὶ ἡ Ἐλένη Κράλη ἔχουν πάντως ἕναν γιό, τὸν Πέτρο-Ἀχιλλέα. Ἡ Ἐλένη, ἐτοιμόγεννη καὶ πάλι, ὑπαγορεύει νέα διαθήκη. Ἄν τὸ δεύτερο παιδί της εἶναι κορίτσι, θὰ κληρονομήσει τὰ χρήματα καὶ τὰ κινητὰ ποὺ ἔλαβε ὡς προίκα ἡ Ἐλένη. Τὰ τρία ὑποστατικά της θὰ κληρονομήσει ὁ Πέτρος-Ἀχιλλέας. Ἄν γεννηθεῖ ἀγόρι, θὰ κληρονομήσει ἐξ ἡμισείας μὲ τὸν Πέτρο-Ἀχιλλέα ὅλη της τὴν περιουσία. Ὅμως καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν ἐπικαρπία τῶν ὑποστατικῶν της θὰ ἔχει διὰ βίου ὁ Λαυρέντιος¹⁴¹.

Γιὰ τὸν γάμο τοῦ Λαυρέντιου μὲ τὴν Ἐλένη Κράλη μιὰ ἄλλη γυναίκα ἀπὸ τὴν Πρέβεζα διατυπώνει ἀπὸ ἐνωρὶς ἀντιρρήσεις καὶ κατηγορεῖ τὸν Λαυρέντιο γιὰ βραεῖα ἐγκλήματα. Στὰ τέλη Ἀπριλίου 1803 ἡ Χρυσούλα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ Νάστου Θιακογιάννη, καταγγέλλει στὶς ἀρχὲς τῆς Λευκάδας τὸν Λαυρέντιο γιὰ ἀποπλάνηση, διγαμία καὶ παράλειψη ἐκτέλεσης διαθήκης¹⁴². Τὸ διαβιβαστικὸ τῆς καταγγελίας ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν μουσουλμάνο βοεβόδα, ποὺ ἐπιπροσθέτως ἐκφράζεται μὲ συμπάθεια ὑπὲρ τῆς Χρυσούλας. Μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἡ περίπτωση εἶναι μοναδικὴ καὶ ἰδιόζουσα (special e singular caso) καὶ ὅτι κάθε χρονοτριβὴ στὴ διεκπεραίωσή της μπορεῖ νὰ διαταράξει τὶς ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὴ γειτονικὴ ὀθωμανικὴ ἀρχή, ὁ πρύτανης τῆς Λευκάδας Νικόλαος Ἄνινος ἀποφασίζει νὰ ἐξετάσει αὐτοπροσώπως κατ'

141. ANA, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, πρωτ. 70, 9 Νοεμ. 1808, φ. 30^v.

142. ANA, ἀριθ. 38, ὁ.π., φ. 1^r, 27 Ἀπρ. 1803: «τὴν ἀδίκησε ὁ Ἀλεάνδρος Ἄδλος καὶ ἐφθειρε τὴν παρθενίαν της καὶ οὔτε ἀπὸ τὴν κληρονομίαν ὅπου τῆς ἄφησε ὁ θεῖος του δὲν θέλει νὰ τῆς δώσῃ». Ἡ Χρυσούλα ἐπισυνάπτει ἔγγραφο ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἔχει παντρευτεῖ τὸν Λαυρέντιο, βλ. ANA, ἀριθ. 109, ὁ.π.: «dà constare alla Giustizia essere unita in matrimonio come per le carte inserite col Signor Soprintendente Lolo Al-leandri». Στὸ ἴδιο καὶ οἱ κατηγορίες γιὰ «seduzione» καὶ «violazione del Sacramento». Ὁ Ἑρρίκος Ἀλεάνδρος, παπποῦς-θεῖος τοῦ Λαυρέντιου, δὲν ἀναφέρει διόλου τὴ Χρυσούλα στὴ διαθήκη του· προβλέπει ὅμως ἕνα ποσὸν γιὰ τὴν προικοδότηση τριῶν ἀπὸρων ὄρφανῶν κοριτσιῶν, τὰ ὅποια θὰ ἐπιλέξουν οἱ ἐπίτροποι του, AMΠ, ἀριθ. 97, ὁ.π. Μετὰ τὸν θάνατό του οἱ ἐπίτροποι τῆς διαθήκης πιστοποιοῦν ὅτι ὁ Λαυρέντιος τοὺς παρέδωσε τὰ ποσὰ ποὺ εἶχαν ὀριστεῖ γιὰ ἀγαθοεργίες, ἀριθ. 43, ὁ.π. Μιὰ χήρα Μαρία ποτὲ Νάστου Θιακογιάννη κατοικεῖ περὶ τὸ 1788 σὲ ἰδιόκτητο σπίτι στὴ συνοικία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου μαζὶ μὲ ἄλλες τρεῖς γυναῖκες τῆς οἰκογένειας· πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴ Μαρία Μικέλη, μητέρα τῆς Χρυσούλας. Ἄν ὁ πατέρας της Νάστος ταυτίζεται μὲ τὸν Νάση Θιακογιάννη, ἡ Χρυσούλα θὰ πρέπει νὰ εἶχε μερίδιο καὶ σὲ ἕνα δεύτερο σπίτι στὴν ἴδια περιοχὴ, βλ. Κώστας Κόμης, ὁ.π., σ. 349. Ἡ Κατέρω, καὶ αὐτὴ θυγατέρα ποτὲ Νάστου Θιακογιάννη, εἶναι παντρεμένη μὲ τὸν Βασίλη Γρίβα. Καταφεύγει στὴ Λευκάδα μετὰ τὸν χαλασμό, ὅπου καὶ ὑπαγορεύει τὴ διαθήκη της, ANA, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, πρωτ. 3, 18 Ἰουλ. 1800, φ. 68^r-69^r.

ἀρχὰς τὸν φάκελλο τῆς Χρυσούλας μὲ παρέδρους δύο νομομαθεῖς, τὸν δρ. Δημήτριο Πετριτζόπουλο καὶ τὸν Ἀθανάσιο Μοντεσάντο¹⁴³.

Ὁ Λαυρέντιος δὲν ἀρνεῖται τὴ σχέση του μὲ τὴ Χρυσούλα, παραδέχεται μάλιστα ὅτι τὴν εἶχε ἀρραβωνιαστῆ κρυφὰ «δι' ἱερολογίας». Ἀντιτείνει ὅμως ὅτι ὁ ἀρραβῶνας αὐτὸς διαλύθηκε γιὰ τυπικοὺς λόγους ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο Ἄρτης στὶς 19 Μαρτίου 1798¹⁴⁴. Τὸ ἀποδεικτικὸ ἔγγραφο ποὺ προσκομίζει θὰ πρέπει νὰ γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τὸ δικαστήριον καὶ νὰ ἀπαλλάσσει τὸν Λαυρέντιο τουλάχιστον ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς διγαμίας, ἀφοῦ ὁ γάμος του μὲ τὴν Ἐλένη Κράλη ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα. Τὸ πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς δὲν ἔχει ἀνευρεθεῖ.

Κατὰ τὸν κατάπλου τοῦ ρωσοτουρκικοῦ στόλου στὸ Ἴόνιο (φθινόπωρο 1798), ὁ Λαυρέντιος, ὅπως καὶ ἄλλοι πρῶην ἀξιωματικοὶ τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἢ ἰδιῶτες, ἀναλαμβάνει πρωτοβουλία ὑπὲρ τῶν Ρώσων¹⁴⁵. Ἐπὶ κεφαλῆς 30 ἀνδρῶν συμβάλλει ἀποτελεσματικὰ στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων, ποὺ εἶναι κλεισμένοι στὸ φρούριον τῆς Ἁγίας Μαύ-

143. ANA, ἀριθ. 109, ὁ.π.: «Considerando, che questo argomento potrebbe portare de'disturbi con questo ottimo Commandante Ottomano ogn'or non si prestasse al solecito esa<u>rimento»...

144. Τὸ ἀποδεικτικὸ τῆς διάλυσης τοῦ ἀρραβῶνα παρουσιάζει ὁ Λαυρέντιος στὶς 19 Ἀπρ. 1803, ANA, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 38, φ. 29^r. «Διὰ τοῦ παρόντος μας δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ καὶ ἐστάθηκαν ἐμποδισμένοι πάντοτε εἰς τὴν +παρονομασ+ ταύτην οἱ δι' ἱερολογίας ἀρραβῶνες διὰ γραμμάτων ἱερῶν συνοδικῶν καὶ πρὸ χρόνων ὀλίγων ὁ Λαυρέντιος Ἀλεάντρης κρυφίως ἐμνηστεύτη τὴν Χρυσούλαν, θυγατέρα τοῦ ποτὲ Νάστου Θιακογιάννη, Ἡμεῖς γνωρίζοντες τὸν τοιοῦτον ἀρραβῶνα αὐτῶν παράνομον τὸν διαλύσαμε διὰ τοῦ παρόντος μας ἐκκλησιαστικοῦ γράμματος, ὅπερ καὶ ἐπεδόθη τῷ προρηθέντι Λαυρεντίῳ Ἀλεάντρῃ εἰς ἐνδειξιν. ἀψη⁹ Μαρτίου 19 Ὁ Ἄρτης Ἰγνάτιος», στὸ ἴδιο, φ. 29^r. Στὰ 1808 ἡ Χρυσούλα τοῦ ποτὲ Νάστου Θιακογιάννη καὶ τῆς Μαρίας Μικέλη ἀρραβωνιάζεται τὸν ὑποπρόξενο τῆς Γαλλίας Εὐστάθιο Παρούση, βλ. ἰδιωτικὸ προικοσύμφωνο ἀπὸ 1 Ἰουλ. 1808 καταχ. AMΠ, ἀριθ. 118, 27 Αὐγ. 1815, σ. 35-38. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ βλ. Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, «Σταθάκης Παρούσης», ὁ.π., σ. 129-150.

145. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ συμβολὴ στὰ γεγονότα τοῦ 1798 βλ. Nicolas Charles Pappas, ὁ.π., σ. 107-119. Στὶς ἐπιχειρήσεις εἰδικότερα γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Λευκάδας εἶναι γνωστὴ ἡ δράση τοῦ ἀπόστρατου Ἰωάννη Βλασσόπουλου, τοῦ Σπυρ. Σέρβου, τοῦ κόμη Πέτρου Τζανκαρόλου, βλ. Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, *Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος (1797-1810)*, Ἀθήνα 1954, σ. 106, 107, 108-109. Οἱ κινήτοποιήσεις αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐγκύκλιο τοῦ Γρηγορίου Ε', ποὺ προκειμένου νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ «ἄθεοι» Γάλλοι ζητοῦσε τὴ συνεργασία τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὰ ρωσοτουρκικὰ στρατεύματα μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ μελλοντικοῦ τους πολιτεύματος, ἀλλὰ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μακροχρόνια δράση τῶν ἀποστόλων τῆς ρωσικῆς προπαγάνδας.

ρας. Για την ανδραγαθία αυτή ο διοικητής Άγγελος Όριος τον διορίζει στις 9 Νοεμβρίου 1798 επιθεωρητή της Πολιτοφυλακής της Λευκάδας:

Esperimentato il zelo, l'attività ed il valore del Nobile Capitano Lorenzo Alleandri quondam Daniele da Prevesa, il quale con plausibile costanza et attività ha prestato il più desiderabile servizio all'Armata Russa nell'occasione del suo accampamento contro le Truppe Francesi, che occupavano questa Fortezza, avendo sotto la sua direzione trenta individui da esso volontariamente condotti, che furono impiegati durante l'attacco nell'esigenze dell'Armata stessa; e riconoscendo di tutta Giustizia ed equità di compensare il suo merito ed il suo servizio con premio competente, resta perciò al medesimo in vigor della facoltà impartitami da S.E. Vice Ammiraglio Imperial Russo Kavalier d'Ussacoff assegnato il posto di Sopraintendente alle Cernide di quest'Isola, colla superiorità agli altri ufficiali destinati a servire nel corpo stesso.

Quanto all'utilità e paga resta ciò riservato alla deputazione delegata al pubblico bene [... Υπογρ.:] Angelo Orio Comandante.

Ο διορισμός αυτός επικυρώνεται από τον ρώσο αντιναύαρχο Ούσακωφ στις 16 Απριλίου 1799¹⁴⁶.

Ο Λαυρέντιος φέρει τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη (tenente colonel). Έξακολουθεί πάντοτε να αναφέρεται αλλά και να υπογράφει ως «καπετάνιος», αρχηγός σώματος ένόπλων¹⁴⁷. Αρχικά οι μηνιαίες αποδοχές του

146. Το διάταγμα του Όριου σε αντίγραφο που σώζεται στα Αρχεία Νομού Κερκύρας μου κοινοποίησε το 1998 ο φιλόλογος κύριος Σταύρος Κουρεμένος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από εδώ. Το διάταγμα πρέπει να καταχωρίζεται στο Libro Terminazioni e Patenti esisente nell'Officio della Ragionaria di Santa Maura στις 15 Νοεμ. 1798. Για τις ημερομηνίες έκδοσης και επικύρωσης του διατάγματος (9 Νοεμ. 1798 και 16 Απρ. 1799 αντίστοιχα) βλ. και ΑΝΑ, αριθ. 9Α, φ. 479^ο, δ.π.

Γενικά για το σώμα των cernide (cernidi, cerne) στο βενετοκρατούμενο Ίόνιο βλ. Γιάννης Δ. Ψαρῶς, δ.π., σ. 72-75. Ειδικότερα για τη Λευκάδα, στο ίδιο, σ. 103-106. Nicholas Charles Pappas, δ.π., σ. 56. Για τους cernide της Πρέβεζας επί πρώτης Βενετοκρατίας βλ. Αστέριος Π. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη δυτική Ελλάδα (1684-1699)*, δ.π., σ. 44, 46-47. Για την αναδιοργάνωση του σώματος επί Έπτανήσου πολιτείας βλ. Nicholas Charles Pappas, δ.π., σ. 125-129· ειδικότερα για τους cernide της Λευκάδας την ίδια εποχή βλ. στο ίδιο, σ. 142-143. Κατά τον συγγραφέα η τάξη που επικρατεί στη Λευκάδα, ενώ τα γειτονικά νησιά συγκλονίζονται την ίδια εποχή από κοινωνικές αναταραχές, δεν αποκλείεται να οφείλεται στη στελέχωση των τακτικών δυνάμεων και της πολιτοφυλακής του νησιού με πρώην αξιωματικούς του ρωσικού στρατού. Και ο Λαυρέντιος ήταν ένας από αυτούς.

147. Καπετάνιος, ΑΝΑ, δ.π., πολλ. και ένδεικτικά φ. 478^ο, 12 Σεπτ. 1799. Sopraintendente delle Cernide e degl'Armatoili, ΑΝΑ, αριθ. 10, δ.π., φ. 18^ο. Για τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη βλ. Nicholas Charles Pappas, δ.π., σ. 142· Κωνστ. Γ. Μαχαίρας, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία*, δ.π., σ. 344 σημ. 2, 461· ΑΝΑ, αριθ. 32, δ.π., φ. 78 (479)^ο.

ανέρχονται σε 45 γρόσια και άργότερα, το 1806 και 1808, σε 60 γρόσια¹⁴⁸.

Η κυριότερη αποστολή που καλείται να εκτελέσει ο Λαυρέντιος επί κεφαλής της Πολιτοφυλακής είναι η εκκαθάριση του νησιού από τις ομάδες των «κακοποιών»¹⁴⁹. Τον Οκτώβριο του 1800, θεωρείται ότι ο στόχος αυτός έχει επιτευχθεί και για λόγους οικονομίας προτείνεται η κατάργηση της θέσης του επιθεωρητή και έπομένως η απόλυση του Λαυρέντιου¹⁵⁰. Η θέση όμως δεν καταργείται. Στα 1805 διορίζεται αρχηγός της νεοσύστατης Έθνοφυλακής (Truppa Civica) της Λευκάδας¹⁵¹. Τον Απρίλιο του 1806 υποβάλλει αίτηση παραίτησης από το αξίωμα¹⁵²· φαίνεται ότι η αίτηση απορρίπτεται. Το φθινόπωρο του 1807, με την άφιξη των αυτοκρατορικών Γάλλων, η Έθνοφυλακή δίνει όρο πίστης στον Ναπολέοντα. Ο βαθμός του διοικητή του σώματος καταργείται στις 13 Σεπτεμβρίου 1807 από τον στρατηγό Καίσαρα Μπερτιέ. Όμως και με αυτό το καθεστώς ο Λαυρέντιος διασώζει τη θέση του, αφού λίγο αργότερα ο ίδιος ο Μπερτιέ τον διορίζει και πάλι επιθεωρητή της Έθνοφυλακής¹⁵³.

148. ΑΝΑ, αριθ. 10, δ.π.· αριθ. 37 [: N° 1 Amministrazione governativa delli N.N.H.H. Giovanni Querini e Giuseppe Burbachi amministratori di Santa Maura. Filza lettere del Senato, 17/8/1807-31/12/1808], φ. 158^ο, έγγραφο άχρονολόγητο αλλά μάλλον του 1808 (αντίγραφο)· Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., τ. Β', Αθήνα 1982, σ. 206, 209, 212, 216 (έτη 1799-1800, 1802-1803, 1806). Για ένα διάστημα στον Λαυρέντιο επιβάλλεται η ποινή της περικοπής των αποδοχών του σε 32 γρόσια, ΑΝΑ, αριθ. 10, δ.π.· αριθ. 9Β, φ. 615^ο, 29 Φεβρ. 1800 (ο Τίτσεκχάουζεν από Ζάκυνθο προς την Προεδρία της Αγίας Μαύρας)· πβ. Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 209. Βλ. και εδώ, σ. 270, 271, 272.

149. Κωνστ. Γ. Μαχαίρας, δ.π., σ. 194, 197. Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 119, 120, 121. Ο Λαυρέντιος τους αποκαλεί «malviventi banditi», ΑΝΑ, αριθ. 9Α, φ. 478^ο, 12 Σεπτ. 1799.

150. ΑΝΑ, αριθ. 10, δ.π., φ. 19^ο: «eppure egli presente che a pretesto di economici riguardi sia stato rappresentato a questo supremo prestantissimo Consesso come superfluo il suo carico e quindi proposto il di lui congedo». Στα τέλη Μαΐου 1800 η ύπαιθρος έχει απαλλαγεί από τους κλέφτες, και περί αυτού ο Λαυρέντιος υποβάλλει λεπτομερή έκθεση στην τοπική κυβέρνηση, Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 128-129. Ο Λαυρέντιος είναι περήφανος για τη δράση του, την οποία συνοψίζει ως έξης: «diresse il corpo degli Armatoili, impedi i disordini, i torbidi e i mali con edificante singolare esempio trà tutte le Isole, e ciò che più importa ed è rimarcabile, allontanò, ponendo in rischio ed in cimento senza risparmio la propria vitta, tutti i malviventi che infestano le vie ed i territorii, oggetto di gelosa vigilanza in tutti i tempi divenuto assai più importante e serio nelle circostanze presenti finitime di quell'Isola come si desume dai documenti suddetti della Presidenza stessa di Santa Maura», ΑΝΑ, αριθ. 10, δ.π., φ. 18^ο.

151. Κωνστ. Γ. Μαχαίρας, δ.π., σ. 461. Για τη δράση του στα 1806 βλ. στο ίδιο, σ. 505.

152. ΑΝΑ, αριθ. 32, δ.π.: «implorandone nuovamente la surrogazione di altro soggetto più capace in mio luogo».

153. Κωνστ. Γ. Μαχαίρας, δ.π., σ. 611, 625, 626 σημ. 2. Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 225.

Πολιτικά δικαιώματα στη Λευκάδα αποκτά ο Λαυρέντιος τὸν Ἰούνιο τοῦ 1804 μὲ τὴν ἐγγραφή του στὸ Ἐκλογικὸ Σῶμα (Sinclito) τοῦ νησιού¹⁵⁴.

Παράλληλα μὲ τὴν ἔμμισθη σχέση του πρὸς τὴν κυβέρνηση τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας, ὁ Λαυρέντιος παραμένει ἀξιωματικὸς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ. Ὡς «ὑποκείμενο ὑποταζόμενο» τοῦ τσάρου ἀπολαμβάνει ὀρισμένων προνομίων, π.χ. δικονομικῆς προστασίας¹⁵⁵. Παράτυπα πιθανῶς ὁ Λαυρέντιος ἀσκεῖ ἐνίοτε καὶ τὰ δικαιώματά του στὴν Κοινότητα τῆς Πρέβεζας, πόλης ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκει σὲ μιὰ τρίτη ἐπικράτεια, τὴν Ὄθωμανική: δικάζει ἐκεῖ τὸ 1803 ὡς ἀναπληρωτὴς κριτῆς τοῦ πρωτοβάθμιου ἀστικοῦ δικαστηρίου¹⁵⁶. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Λαυρέντιου ἢ ἐπτανησιακῆ Γερουσία ἀποφαίνεται μὲ τὸν ἐξῆς ἐπιγραμματικὸ τρόπο:

*Di nazione egli è Greco, di patria Prevesano, di seroigio Leucatense o Repubblicano. La sua Nazione la produsse egli stesso*¹⁵⁷.

154. ΑΝΑ, ἀριθ. 104 [: No 2 Libro sessioni Collegio Politico e conscrizioni. Amministrazione governativa di Santa Maura NN. HH. Nicolò Anino Anastasio e Demetrio Foscardi delegati reggenti, 28/7/1803-11/7/1804], φ. 16'.

155. Στὸ δικαστήριο εἶναι ἀπαραίτητη ἢ παρουσία ἀντιπροσώπου τῆς ρωσικῆς ἀνώτατης προξενικῆς ἀρχῆς, ὅταν δικάζονται προστατευόμενοι τῆς Ρωσίας, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 27, 10 Αὐγ. 1803, φ. 53^v-54^v: «ἔχοντας ὁ ἐκλαμπρότατος κύριος κόνσολος Μπενάκης τοῦ αὐτοκράτορος πασῶν τῶν Ρουσῶν μὲ σεβασμίαν γραφήν του διορίζει ὅτι νὰ μὴν ἡμποροῦν τοῦτα τὰ σεβάσμια κριτήρια» τοῦ Κοντινέντε «νὰ κρίνουν ὑπόθεσες ὑποκειμένων ὑποταζομένων τοῦ αὐτοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος, ἐὰν δὲν ἔρθη ἕνας ἐπιστάτης Ρουσος νὰ εἶναι παρών». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ πρωτοβάθμιο δικαστήριο τῆς Πρέβεζας ἀναβάλλει τὴν ἐκδίκαση μιᾶς προσφυγῆς τοῦ Λαυρέντιου. Ὁ Λαυρέντιος παραιτεῖται τὴν ἴδια ἡμέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο προνόμιο καὶ ἐπιμένει νὰ ἐκδικαστεῖ ἢ ὑπόθεσή του «εἰς τὰ εὐγενῆ κριτήρια τοῦ Κοντινέντε»... «μὲ τὴν θέλησιν καὶ διόρισιν τῶν νόμων τῆς ξεπεσομένης διοικήσεως τῶν Ἑνετῶν, καθὼς πορεύονται καὶ εἰς τὰς ἄλλες ὑποθέσεις τῶν ἐγκατοίκων, μάλιστα ὅπου τὸ ὑποστατικὸν ὑποκείμενον εἰς τὴν κρίσιν ἠύρισκεται εἰς τούτην τὴν περιοχὴν», στὸ ἴδιο, φ. 54^v-55^v. Ὁμως ἀνακαλεῖ τὴν ἀπόφασή του μερικῆς ἐβδομάδες ἀργότερα, στὸ ἴδιο, 9 Σεπτ. 1803, φ. 74^r: «ριτιράει τὴν ρενούντζια ὅπου ἔκαμεν διὰ τὴν αὐτὴν ξαγορὰν εἰς τὴν γραφήν τοῦ ἐκλαμπροτάτου γενικοῦ κονσόλου τῶν Ρουσῶν σιδορ Μπενάκη θέλοντας νὰ ἐχη ἢ αὐτὴ γραφὴ ὅλον τὸ κύρος της καὶ διὰ αὐτὸν εἰς κάθε ὑπόθεσιν καὶ διὰ τὴν αὐτὴν ἐξαγορὰν καθὼς καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους, ὅπου εἶναι ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς αὐτῆς γραφῆς». Πρόκειται γιὰ μιὰ δίκη ποὺ κινεῖ ὁ Λαυρέντιος ἐναντίον τῆς Χρυσάνας καὶ τοῦ γιοῦ της Σταμούλη Μαυρομμάτη ἐπιδιώκοντας τὴν ἐξαγορὰ ἐνὸς ὑποστατικοῦ ποὺ βρίσκεται στὴν τοποθεσία Παλιάμπελα. Ἡ ὑπόθεση σχετίζεται πιθανῶς μὲ παλαιότερα χρέη τοῦ πατέρα του πρὸς τοὺς Μαυρομματαίους, βλ. ἐδῶ, σ. 247-248.

156. ΑΜΠ, ἀριθ. 26, 8 Αὐγ. 1803, φ. 44^v-45^v. Ἀλλὰ στὴν προνομιακὴ περιφέρεια (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα) ἢ ὑπηρεσία σὲ ξένο ἡγεμόνα συνιστᾶ λόγο ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι στὰ ἀνώτερα τοπικὰ ἀξιώματα, βλ. ἀριθ. 19, 5 Νοεμ. 1804, φ. 45^v.

157. ΑΝΑ, ἀριθ. 9Α, φ. 483^v, 28 Σεπτ. 1799.

Ὁ ἴδιος λοιπὸν δηλώνει ὅτι γεννήθηκε Γραικός, ἐνῶ ἡ Γερουσία μοιάζει ἐδῶ νὰ ἀγνοεῖ τὴν ὑπηρεσία του στὸν ρωσικὸ στρατό. Ὅμως στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ Γερουσία διεκδικεῖ τὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς καὶ ἀρνεῖται γιὰ λόγους κύρους τὴ συμμετοχὴ ρώσων ἀξιωματικῶν στὴν ἐπιτροπὴ ποὺ θὰ ἐκδικάσει τὰ παραπτώματα στὰ ὁποῖα ὑποπίπτει ὁ Λαυρέντιος κατὰ τὴν ὑπηρεσία του στὴν Πολιτοφυλακὴ τῆς Λευκάδας.

Γιατὶ ἡ διπλῆ ἰδιότητα τοῦ Λαυρέντιου, τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ περιφερειακοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ ὑπὸ ρωσικὴ κηδεμονία νεοσύστατου ἐπτανησιακοῦ κράτους, δημιουργεῖ προβλήματα στὴ Γερουσία. Καὶ στὴν πραγματικότητα τὸ σχέδιο γιὰ τὴν κατάργηση τῆς θέσης τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῆς Πολιτοφυλακῆς στὰ 1800 δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ ἕνα τέχνασμα τῆς κυβέρνησης γιὰ τὴν εὐσχημὴ ἀπομάκρυνση τοῦ Λαυρέντιου ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἡ βιαιότητα τῆς συμπεριφορᾶς του κατὰ τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων του — πιθανῶς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ποινικῶν κανονισμῶν τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ — ἐξοργίζει τὴ λευκαδίτικη κοινωνία, τόσο τὸ ἀνώτερο κοινωνικὸ στρώμα ὅσο καὶ τοὺς χωρικούς. Στὴν ὑπαιθρο οἱ ἀντιδράσεις ἀπέναντι τοῦ πρόσωπό του φθάνουν τὰ ὅρια τῆς ἀνταρσίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ συμπεριφορὰ του πρὸς τὴν ἀνώτερη πολιτικὴ ἀρχὴ τῆς Ἁγίας Μαύρας θεωρεῖται αὐθάδης καὶ προκλητικὴ. Γιὰ τοὺς ρώσους ἀξιωματικούς ὁ Λαυρέντιος εἶναι ἕνας ἐντιμος καὶ εὐσυνείδητος στρατιωτικὸς ποὺ ἐφαρμόζει τοὺς στρατιωτικὸς κανονισμοὺς καὶ ποὺ ἔχει προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὸν τσάρο. Τὴ σπουδαιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν ἀμφισβητεῖ ἡ ἐπτανησιακὴ Γερουσία. Γιὰ τοὺς λευκαδίτες γερουσιαστὲς αὐτὸς ὁ βετεράνος ἀξιωματικὸς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ εἶναι ἕνα ὑποκείμενο ἐνοχλητικὸ καὶ ἀλαζονικὸ, ποὺ ὅμως γνωρίζει μὲ ποιὸν τρόπο νὰ προσεγγίσει τοὺς ρώσους ἀξιωματικούς τῆς Κέρκυρας ὥστε νὰ τοὺς γοητεύσει καὶ νὰ κερδίσει τὴν ὑποστήριξή τους, μιλώντας μάλιστα τὰ ρωσικὰ καὶ κυκλοφορώντας μὲ τὴ ρωσικὴ στολὴ του¹⁵⁸.

Καθὼς διασταυρῶνεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, τὸ γεγονὸς ποὺ διαταράσσει τὶς σχέσεις τοῦ νεοσύστατου κράτους μὲ τὴν ἐγγυήτρια δύναμη ἔχει ὡς ἐξῆς:

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1799 ὁ Λαυρέντιος διατάσσεται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῆς Ἁγίας Μαύρας νὰ διατρέξει τὸ νησί γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς στρατολογίας. Ὁ στρατολογικὸς κατάλογος δὲν ἔχει ἀναθεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν δημο-

158. «Questo molesto ed altero individuo essendo rivestito con la divisa Russa e possedendo la loro lingua trovò tutte le vie che si captivò l'animo di tutti gli ufficiali», στὸ ἴδιο, φ. 477^r, 5 Νοεμ. 1799 καὶ εἰλημμ. 15 Νοεμ. 1799, οἱ γερουσιαστὲς Μάρκος Χαλκιάπουλος καὶ Γρηγόριος Τυπάλδος ἀπὸ Κέρκυρα πρὸς τὴν κυβέρνηση τῆς Ἁγίας Μαύρας.

κρατικῶν Γάλλων, πού εἶχαν ἐντάξει σ' αὐτόν καί τοὺς ἄνδρες τοῦ ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος, τοὺς λεγόμενους «εὐγενεῖς», γιὰ νὰ τοὺς ταπεινώσουν ἐξομοιώνοντάς τους μὲ τοὺς χωρικοὺς¹⁵⁹. Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτούς, ἐγκατεστημένοι στὴν ὑπαιθρο, ἀρνοῦνται νὰ καταταγοῦν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεσπάσουν ταραχές. Ὁ Λαυρέντιος τιμωρεῖ τοὺς δύο πρωταιτίους μὲ ραβδισμό. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ἐκτελεῖ τὴν ποινὴ αὐτοπροσώπως μὲ τὸ μπαστούνι του. Ἀμφότερα τὰ μέρη ἀπευθύνονται ἀκολούθως μὲ γραπτὰ ὑπομνήματα πρὸς τὴν τοπικὴ κυβέρνηση, ὁ μὲν Λαυρέντιος γιὰ νὰ ἐνημερώσει τὴν πολιτικὴ ἀρχὴ γιὰ τὸ γεγονός, οἱ δὲ ἀνυπότακτοι γιὰ νὰ διαμαρτυρηθοῦν καί νὰ ἀπαιτήσουν δικαίωση. Ἡ Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας ἐπιπλήττει αὐστηρὰ τὸν Λαυρέντιο. Αὐτὸς θίγεται καί ἀπαντᾷ γραπτῶς μὲ ἀνάρμοστο, καθὼς ὑποστηρίζει ἡ Προεδρία, ὕφος. Ἡ Προεδρία ἐνημερώνει ἐν τῷ μεταξὺ τὴν κεντρικὴ κυβέρνηση. Ὁ Ἀλεξιανός, διοικητὴς τῶν ρωσικῶν δυνάμεων πού σταθμεύουν στὴν Κέρκυρα, διατάσσει τὴ σύλληψή του. Γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό του ὁ Λαυρέντιος ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Κέρκυρα. Ἡ Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας διατείνεται ὅτι γιὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ ὁ Λαυρέντιος δὲν ἔχει ὑποβάλλει αἴτηση ἄδειας πρὸς τὴν ἀνώτερη πολιτικὴ ἀρχή.

Στὴν Κέρκυρα ἡ Γερουσία ἀναθέτει τὴν ἐξέταση τῆς ὑπόθεσης σὲ εἰδικὴ τετραμελῆ ἐπιτροπὴ γερουσιαστῶν, στὴν ὁποία συμμετέχουν οἱ δύο γερουσιαστὲς ἀπὸ τὴ Λευκάδα. Τὸ πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς εἶναι καταδικαστικὸ γιὰ τὸν Λαυρέντιο, καί ἡ Γερουσία τοῦ ἐπιβάλλει τὴν ποινὴ τῆς ἐπ' ἀόριστον ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴ θέση του καί τῆς ἀναστολῆς τῆς καταβολῆς τῶν μνησίων ἀποδοχῶν του. Τὴ διάρκεια τῆς ποινῆς ἀφήνει στὴ διάκριση τῆς τοπικῆς κυβέρνησης τῆς Ἁγίας Μαύρας. Οἱ κατηγορίες πού βαρύνουν τὸν Λαυρέντιο συνιστοῦν κατάχρηση ἐξουσίας καί ἐγκληματικὴ ὑπέρβαση καθήκοντος καί εἶναι οἱ ἑξῆς: ἐξαναγκαστικὴ κατάταξη «εὐγενῶν» στὴν Πολιτοφυλακὴ, ξυλοδαρμὸς «εὐγενῶν», αὐθάδεια πρὸς τὴν ἀνώτερη πολιτικὴ ἀρχή, ἀνυπακοή καί ἐγκατάλειψη θέσης χωρὶς ἄδεια.

Il Signor Lorenzo Alleandri, Soprintendente delle Cernide di Santa Maura, reo di aver maneggiato il bastone contro persone di Carattere, e che in grazia di ciò non erano a lui soggette; mancante di subordinazione alla Spettabile Deputazione di Santa Maura, mentre essendo da essa commissionato di portarsi all'esecuzione d'importanti ordini ardi di lasciarli inesequiti e portarsi a Corfù senza esser richiamato; e reo

159. Κατὰ τὴν κρίση τῆς ἐπτανησιακῆς κυβέρνησης, βλ. στὸ ἴδιο, φ. 482^ε, 28 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ἡ Γερουσία πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: ...«i Nobili, che la francese perfidia per avviliti li aveva pareggiati ai villici e confusi con essi arruolandoli nelle Cernide».

*d'irriverenza alla Deputazione stessa, come tutto viene provato d'autentici documenti, sarà sospeso per ora da ogni funzione militare e non sarà rimesso al servizio sennon quando la Deputazione di Santa Maura da lui offesa crederà di doverlo fare, intendendosi nel frattempo sospesi anco li di lui mensuali*¹⁶⁰.

Ὡς παλαίμαχος ἀξιωματικὸς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀλλὰ καί ὡς διορισμένος — καθὼς ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει — στὴ θέση τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῆς Πολιτοφυλακῆς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ρῶσο ἀντιναύαρχο Οὐσακῶφ, ὁ Λαυρέντιος προσφεύγει στὸν Ἀλεξιανὸ καί ζητεῖ τὴ μεσολάβησή του. Ἐπικαλεῖται τὸ ὄνομα τοῦ τσάρου, προφανῶς καί τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς αὐτόν.

Ὁ Ἀλεξιανὸς μεταβάλλει τὴν ἀρχικὴ του στάση ἐπιηρεαζόμενος πιθανῶς καί ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἀξιωματικούς του, καθὼς ἀναφέρουν οἱ γερουσιαστὲς τῆς Λευκάδας. Τώρα πάντως δηλώνει πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀθωότητα τοῦ Λαυρέντιου καί παρεμβαίνει ἐνθέρμως ὑπὲρ αὐτοῦ. Ὑἱοθετεῖ ὅλα τὰ αἰτήματά του. Ζητεῖ πιεστικὰ ἀπὸ τὴ Γερουσία τὴν ἐκ νέου ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ μεικτὴ ἐπιτροπὴ γερουσιαστῶν καί ρώσων ἀξιωματικῶν. Ἡ Γερουσία ἀρνεῖται σταθερὰ νὰ ὑποκύψει στὶς πιέσεις αὐτὲς μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Λαυρέντιος ὑπηρετεῖ στὴν Πολιτοφυλακὴ τῆς Λευκάδας, ὅτι πληρώνεται ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ νησιοῦ καί ὅτι στὴν πραγματικότητά ὁ διορισμὸς του ἀποφασίστηκε ἀπὸ τὸν Ὅριο. Οἱ ἀξιῶσεις τοῦ Ἀλεξιανοῦ προσβάλλουν τὸ κύρος τῆς ἐπτανησιακῆς κυβέρνησης¹⁶¹.

Ἀλλὰ καί ὁ ρῶσος διοικητὴς εἶναι ἀνυποχώρητος. Ἀρνεῖται τὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσίαν τῆς Γερουσίας ἐπὶ τοῦ ὑπαλλήλου τῆς, ἀφοῦ ὡς ἀξιωματικὸς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ὁ Λαυρέντιος ἐξαρτᾶται καί ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀλεξιανό. Ἐπιμένει ὅτι στὴ θέση τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῆς Πολιτοφυλακῆς τῆς Λευκάδας ὁ Λαυρέντιος ἔχει διοριστεῖ ἀπὸ τὸν Οὐσακῶφ. Ζητεῖ τὴν ἀποκατάστασή του στὴ θέση αὐτὴ καί διαβεβαιώνει ὅτι, ἂν ἡ Γερουσία ἱκανοποιήσῃ αὐτό του τὸ αἶτημα, καί ἡ ὑπόθεση θὰ λησμονηθεῖ ἀλλὰ καί πολλὰ ἄλλα λεπτῆς φύσεως θέματα θὰ τακτοποιηθοῦν. Ἀπειλεῖ ὅτι στὴν ἀντίθετη περίπτωση θὰ παραπέμψει τὴν ὑπόθεση στὴν αὐλὴ τῆς Πετρούπολης:

Se è Greco, se è oriundo Prevesano e se serve questo Governo, egli è Ufficiale Reggìo Militare Russo, egli è soprintendente eletto in fatto dall' Eccellentissimo Ammiraglio Ushacoff...

Io nego quella assoluta dipendenza al Senato, giacchè si tratta di un mio Ufficiale...

160. Στὸ ἴδιο, φ. 479^ν, ἔγγραφο χωρὶς ἡμερομηνία ἀλλὰ εἰλημμένο στὶς 19 Σεπτ. 1799, ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ πρὸς τὴ Γερουσία.

161. Στὸ ἴδιο, φ. 484^ε, 28 Σεπτ. 1799.

Il Senato però non è la sola autorità dalla quale il Capitan Alleandri dipenda, egli dipende come Ufficiale Russo anche da me...

Che se poi foste persuasi Nobili e Prestantissimi Senatori, dietro quanto è corso, di togliere ogni vestigio di questo argomento e ripristinare l'Ufficiale Russo nel suo posto, io vi assicuro che non si parlerà ulteriormente di questo affare, e potranno in tal modo conciliarsi tanti e così delicati riguardi.

In caso che fossero rifiutate entrambi le proposizioni, io che sono attaccato al decoro del Governo devo rendere inteso il Senato che questo affare passerà alla Corte di Petroburgo¹⁶².

Τὰ κενὰ στὴν τεκμηρίωση —θυμίζουμε ὅτι τὰ τεκμήριά μας δὲν εἶναι προῖον εἰδικῆς ἔρευνας γιὰ τὸν Λαυρέντιο— δὲν ἐπιτρέπουν πλήρη γνώση τῆς ὑπόθεσης πέρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πράξη τοῦ ξυλοδαρμοῦ καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ Γερουσία πάντως ἐνημερώνει γιὰ τὸ θέμα τὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ τῆς στὴν Κωνσταντινούπολη δίνοντας ὁδηγίες γιὰ τὸν χειρισμὸ τῆς ὑπόθεσης καὶ ἐπισημαίνοντας ὅτι διακυβεύεται τὸ κύρος τῆς κυβέρνησης. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ ὅτι ἡ ὑπόθεση ἀναφέρεται στὶς ἀνώτερες διπλωματικὲς ἀρχές, καὶ συγκεκριμένα στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ρωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὶς ἀρχές Μαρτίου ὁ Λαυρέντιος ἐπιστρέφει στὴ θέση του. Ὁ αὐστηρὸς ρῶσος πληρεξούσιος τῶν νησιῶν ὑποναύαρχος Τίτσεγκάουζεν, μολονότι δέχεται τελικὰ τὴν ἐνοχὴ τοῦ Λαυρέντιου γιὰ τὶς κατηγορίες ποῦ τοῦ ἀποδίδονται, προσπαθεῖ νὰ πετύχει ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῆς Λευκάδας τὴν καταβολὴ τῶν ἀποδοχῶν του γιὰ ὅσο διάστημα αὐτὸς ἔχει παραμείνει στὴν Κέρκυρα ἐκτὸς ὑπηρεσίας. Ἀναγκάζεται ὁμως νὰ ὑπαναχωρήσει. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἀποτυγχάνει καὶ στὶς πιέσεις του νὰ ἀκυρωθεῖ ἡ ποινὴ τῆς περικοπῆς μισθοῦ¹⁶³.

Στὴν ἀλληλογραφία ποῦ ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐντοπιστεῖ ἀνάμεσα στὸν Λαυρέντιο, τὸν Ἀλεξιανό, τὴ Γερουσία, τὴν εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, τοὺς γερουσιαστὲς τῆς Λευκάδας, τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας καὶ τὸν Τίτσεγκάουζεν εἶναι προφανῆς ἡ ἀμέριστη ὑποστήριξη τῶν Ρώσων πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Λαυρέντιου καὶ ἡ ἀποστροφή τῶν ἑπτανησιακῶν ἀρχῶν. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὶς ρωσικὲς

162. Στὸ ἴδιο, φ. 487^r, 15 Ὀκτ. 1799, ὁ Ἀλεξιανὸς πρὸς τὴ Γερουσία.

163. Γιὰ τὸ περιστατικὸ τοῦ ξυλοδαρμοῦ καὶ τὶς περιπέτειες στὶς ὁποῖες ἐνέπλεξε τὸν Λαυρέντιο βλ. στὸ ἴδιο, φ. 478, 12 Σεπτ. 1799, ἀναφορὰ τοῦ Λαυρέντιου πρὸς τὴ Γερουσία (ἀντίγραφο): φ. 479, χωρὶς χρονολογία ἀλλὰ εἰλημμένο στὶς 19 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ἀναφορὰ τῆς εἰδικῆς τετραμελοῦς ἐπιτροπῆς πρὸς τὴ Γερουσία: φ. 480, 23 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ὁ Λαυρέντιος πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: στὸ νῦτο μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία, σημεῖωμα τοῦ Ἀλεξιανοῦ πρὸς τὴ Γερουσία: φ. 481, 29 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ὁ Λαυρέντιος πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: 30 Σεπτ. 1799, ὁ Ἀλεξιανὸς πρὸς τὴ Γερουσία: φ.

ἀρχές ὁ Λαυρέντιος εἶναι ἓνα πρόσωπο ποῦ πρέπει παντοῦ καὶ πάντοτε νὰ ἐξυπηρετεῖται: διατίθενται νὰ τοῦ συγχωρήσουν καὶ παραπτώματα ἀκόμη. Πιέζοντας ὁ Τίτσεγκάουζεν τὶς πολιτικὲς ἀρχές τῆς Λευκάδας νὰ ἀνακαλέσουν τὴν ποινὴ ποῦ ἐπιβάλλουν στὸν Λαυρέντιο αἰτιολογεῖ:

... λαμβάνοντας εἰς διάκρισιν ὅλας τὰς δουλεύσεις ὁποῦ αὐτὸς ἔκαμε τῶν Ρωσῶν εἰς τὴν ἐλευθερία τῆς νήσου Ἁγίας Μαύρας ἀπὸ τοὺς Φραντζέζους, καὶ ἡ νῆσος πρέπει νὰ αἰσθάνεται τὴν εὐγνωμοσύνην¹⁶⁴.

Ἡ εὐαρέσκεια τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Λαυρέντιου πρὸς τὴ Ρωσία καὶ γιὰ τὰ ἀνδραγαθῆματά του πρέπει νὰ ἐκφράζεται μὲ ἔγγραφα, διπλώματα ἢ τιμητικὰ βραβεῖα, ἴσως καὶ μὲ παράσημα, τὰ ὁποῖα ὁ Λαυρέντιος δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιεῖ, ὅταν ἀντιμετωπίζει δυσκολίες. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ στὰ γραφόμενα τοῦ Τίτσεγκάουζεν:

*Ἔλαβα τὴν τιμὴν νὰ περιλάβω τὸ ραπόρτοσας ομοῦ μὲ τὰ πολὰ ἐβλαβέστατα ἀ-
τεστάτα ὁποῦ μαρτυροῦσι τὲς ἐμοὺ γνωστὲς ἀξιοεργεσίεςσας, ἧς τὲς ὁπίες ἐγὼ
ἔχο ὄλο τὸ ἐμφιχέστατο σέβας¹⁶⁵.*

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε τὶς κινήσεις τοῦ Λαυρέντιου μετὰ τὸ 1807. Πάντως τὸ 1810 τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν βρίσκεται στὴν Ἁγία Μαύρα: ἡ Ἑλένη Κράλη διασφαλίζει τὰ νόμιμα δικαιώματα τοῦ ἀπόντος συζύγου τῆς σὲ μία ἀντιδικία του μὲ τὸν Νικολέτο Περδικάρη καὶ ἀναβάλλει τὴν ἐπίλυση τῆς ὑπόθεσης μέχρι τὴν ἐπιστροφή του¹⁶⁶. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1818

482-484, 28 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ἡ Γερουσία πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: φ. 485, 28 Σεπτ. 1799 (ἀντίγραφο), ἡ Γερουσία πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: φ. 486-487, 15 Ὀκτ. 1799 (ἀντίγραφο), ὁ Ἀλεξιανὸς πρὸς τὴ Γερουσία: φ. 488, 19 Ὀκτ. 1799 (ἀντίγραφο), ἡ Γερουσία πρὸς τὸν Ἀλεξιανό: φ. 477, 5 Νοεμ. 1799 οἱ γερουσιαστὲς τῆς Λευκάδας Μᾶρκος Χαλικιόπουλος καὶ Γρηγόριος Τυπάλδος ἀπὸ Κέρκυρα πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας: ἀριθ. 9B, φ. 494 (581), 7 Φεβρ. 1800 ὁ πληρεξούσιος τῶν Νήσων Τίτσεγκάουζεν πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας: φ. 541 (591), 17 Φεβρ. 1800, ὁ Λαυρέντιος πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας: φ. 369 (615), 29 Φεβρ. 1800, ὁ Τίτσεγκάουζεν πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας: φ. 629, «ὑστερὴ Φεβρουαρίου» [1800], ὁ ἴδιος πρὸς τὸν Λαυρέντιο (μετάφραση, ἀντίγραφο): φ. 575 (628), 9 Μαρτ. 1800, ὁ Λαυρέντιος πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας.

164. Στὸ ἴδιο, φ. 369 (615), 29 Φεβρ. 1800, ὁ Τίτσεγκάουζεν ἀπὸ Ζάκυνθο πρὸς τὴν Προεδρία τῆς Ἁγίας Μαύρας.

165. Στὸ ἴδιο, φ. 629, [29] Φεβρ. [1800], ὁ Τίτσεγκάουζεν ἀπὸ Ζάκυνθο πρὸς τὸν Λαυρέντιο. Πρόκειται γιὰ μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς, γραμμμένη μὲ τὸ χέρι τοῦ Λαυρέντιου: γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ διατηρεῖται ἐδῶ ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου. Βλ. καὶ ΑΝΛ, ἀριθ. 10, δ.π.: «egli meritò il pubblico ed il privato aggradimento, ch'una serie di pubbliche attestazioni palesano, e che si onora d'umiliare».

166. ΑΝΛ, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, δέσημ 4, φ. 93, 27 Ἰουλ. 1810.

ένας Άλεάνδρης βρίσκεται στο Aix-la-Chapelle και βλέπει τον Ίωάννη Καποδίστρια, που συνοδεύει τον τσάρο στο συνέδριο των ηγεμόνων της Ίερσας Συμμαχίας¹⁶⁷. Θα πρέπει να πρόκειται για τον Λαυρέντιο.

3. Η Έλένη Άλεάνδρη

Η Έλένη (Έλενέτα, κυρία Έλενα) είναι η μικρότερη θυγατέρα του Δανιήλ Άλεάνδρη και της Μαύρας Χαλκιοπούλας. Γεννήθηκε περί το 1770¹⁶⁸. Είδαμε ότι την άνοιξη του 1788 είναι κιόλας έγκατεστημένη στην Αγία Μαύρα μαζί με τη Θεοδούλα, χήρα του παππού της¹⁶⁹. Παντρεύεται τον Αναστάσιο Πολίτη, κάτοικο Αγίας Μαύρας, όχι πριν από τον Σεπτέμβριο του 1793¹⁷⁰. Αν δεν πρόκειται για συνωνυμία, ο σύζυγός της είναι γιός του ποτέ Νικολάου, έμπορου-όμενος και επιχειρηματίας. Το 1792 αλλά και το 1793, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, ο Αναστάσιος διατηρεί έμπορικό (έργαστήριο) στην Αγία Μαύρα συνεταιρικά με τον συγγενή του σιδηρ Ζαφείρη Κονιδάρη. Είναι επίσης ο κύριος εκμισθωτής του συνόλου των φόρων (ντάτζια), που έξαρτώνται από το δημόσιο ταμείο της Λευκάδας. Για να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που απαιτεί αυτή η μίσθωση χρησιμοποιεί αυθαίρετως χρήματα του εταιρικού κεφαλαίου, τα οποία αργότερα υπόσχεται ότι θα επιστρέψει¹⁷¹.

167. Πολυχρόνης Κ. Ένεπεκίδης, *Ίωάννης Καποδίστριας. 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του, 1809-1820*, Αθήνα 1972, σ. 264: «Έδω είδον μεταξύ άλλων και τον Κλαδάν και Άλλεάνδην (:) και ένα άτελειώτον πλήθος θεσιθηρών... Τί να κάμω δι' αυτούς...». Και αυτήν την πληροφορία έπεσήμανε ο συνάδελφος Κώστας Λάππας.

168. Βλ. έδω, σ. 257 σημ. 114.

169. Έδω, σ. 242.

170. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1793 είναι ακόμη «άρραβωνιαστική» του Πολίτη, ΑΝΑ, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 30, δ.π., φ. 47^ο βλ. και 19 Αύγ. 1793, στο ίδιο, φ. 43^ο νοτάριος Αθανάσιος Βλάχος, δ.π., φ. 66^ο.

171. Στα κείμενα: «διρετόρος γενεράλης και πρεντζιπάλ ιντερεσάδος εις την κομπλεσίβα κοντότα από τα ντάτζια της αυθεντικής φισκάλ κάμερας» της Αγίας Μαύρας, ΑΜΠ, αριθ. 98, 18 Μαΐου 1792, φ. 78^ο «ίμπρεσάριος και γενεράλ διρετόρος των ντάτζιων και δεκατιών της παρούσης νήσου, της Πρεβέζης και της Βονιτζής, υποκειμένων εις την Φ. Κ. της Αγίας Μαύρας», ΑΝΑ, νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, πρωτ. 22, 12 Ιουν. 1794, φ. 8^ο. Έχει νοικιάσει «όλα τα δάτζια τούτης της αυθεντικής κάμαρας», μολονότι επισήμως ή νοικίαση έχει γίνει στο όνομα του Ίωάννη Αρνόπουλου, ιδιωτική επιστολή από 15 Μαρτ. 1793, που παρουσιάζεται σε συμβολαιογράφο της Αγίας Μαύρας στις 3 Μαΐου 1801 από τον Τζουάνε Κονιδάρη, γιό και κληρονόμο του ποτέ Ζαφείρη, ΑΝΑ, νοτάριος Αθανάσιος Βλάχος, δέσημη 1, φ. 139. Η εκμίσθωση συνεταιρικά με τον Σταμούλη [Μάστρακα] Δεσούλλα, βλ. νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 31, 2 Φεβρ. 1794, φ. 34^ο νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, δ.π., φ. 8^ο. Στις σχετικές υποθέσεις στην Πρεβέζα και τη Βόνιτσα γενικός έπίτροπος του Πολίτη όρίζεται ο Άποστόλης Δαμιανής, κάτοικος Πρεβέζας, στο ίδιο, φ. 8^ο. Για την έμπορική εταιρεία του Πολίτη με τον «κου-

Στα 1802 ή Έλένη έχει ήδη αποκτήσει δύο παιδιά, τον Μιχαήλ και τον Δημήτριο, και περιμένει το τρίτο¹⁷². Παραπονεΐται ότι η συμβίωση με τον σύζυγό της δεν είναι άρμονική. Φαίνεται ότι από πολύ νωρίς ο Αναστάσιος Πολίτης παρέχει δείγματα έγωϊστικής, συμφεροντολογικής και σκληρής συμπεριφοράς. Την έποχή της μνηστείας τους (1793), λέει η Έλένη, ο Αναστάσιος έπωφελήθηκε από την πλημμελή έπιτήρηση έκ μέρους της άρρωστης και γηραιάς Θεοδούλας καθώς και από την άπουσία άνδρικής προστασίας για να έγκατασταθεί στο σπίτι της. Όταν η Έλένη αποκαλύπτει ότι περιμένει παιδί, ο μνηστήρας της την άπειλει με ματαίωση του γάμου, αν δεν του μεταβιβάσει με δωρεά το σύνολο των ακινήτων που προορίζονται για προίκα της. Για να αποφύγει τον κοινωνικό στιγματισμό ή Έλένη υποκύπτει στον έκβιασμό. Για άγνωστους όμως λόγους ο Αναστάσιος δεν προβαίνει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας που θα του έξασφάλιζε την άδιάσειστη νομική κατοχύρωση της μεταβίβασης. Αργότερα πιέζει τη γυναίκα του να τον όρίσει κληρονόμο της:

ήμουν άρραβωνιασμένη με τον συνβίον μου σιδηρ Αναστάσιον άνωμελετημένον, αυτός, όντας τα άδελφια μου έλειπαν, ο ένας ήτον εις την Ρούσιαν, και ο άλλος έταξίδευε και έκατοικούσεν εις Πρέβεζαν, ήδρε την εύκαιριαν, μάλιστα δια σύνχυσε με τον άδελφόν μου Ίωάννην, και έκατοίκησε εις το σπίτι όπου έκατοικούσα, εις το όποιον ήτον ή ποτέ κυρία Θεοδούλα, νόνα μου, κληνήρης, και έκατοίκησε μαζί μου και με την συναναστροφήν με έγκάστρωσε. Τότες άρχισε να δείξη σκληρότητα εις έμέ και μου έζήτησε, εάν θέλω να με στεφανωθή, θέλει να του κάμω ένα χάρισμα άνάμεσα ζωντανών εις όλα μου τα υποστατικά προϊκάν μου. Έγώ λοιπόν δια να σκιεπάσω την τιμήν μου, και να λείψη ένας κίνδυνος, που δικαίου τρόπου έπρεπε να συνέβη, εάν αυτός δεν με έστεφανώνονταν, στενεμένη έκαμα το γράμμα ντονατζιόν στές πράξεις του εύγενοϋς κυρίου Μπερνάρδου Γαβαλά μέσα εις τον χρόνον 1793, το όποιον, άγκαλά και δίδει άδειαν

νιάδο» του Ζαφείριο Κονιδάρη — «σύντροφοι εις το νεγότζιο του άργαστηριού τους και εις κάθε άλλη πραγματεία» — βλ. ΑΝΑ, νοτάριος Αθανάσιος Βλάχος, δ.π. Καθώς συνηθίζεται, την εκμετάλλευση τιμημάτων των προσόδων ο Πολίτης παραχωρεί κατά καιρούς σε υπεκμισθωτές: στα 1789, για παράδειγμα, υπεκμισθώνει το «ντάτζιο» του λαδιού της Πρεβέζας στον Νικολό Φώτο ή Φώτιο, ενώ στα 1792 παραχωρεί τις δεκατιές και τα «δάτζια» της Πρεβέζας στην εταιρεία Γεωργίου Δαμιανή, Τζόρτζη Κιτζίλη, Κώστα Παπαπολύζου και Νικολού Ρέντζου, ΑΜΠ, αριθ. 16, 14 Νοεμ. 1789, φ. 53^ο-54^ο και αριθ. 22, 23 Σεπτ. 1802, φ. 10^ο αντίστοιχα βλ. και αριθ. 96, 2 Νοεμ. 1786, φ. 191^ο (συμφέροντα στο τελωνείο της Αγίας Μαύρας). Εύκατάστατος άστός, έφάσον, και πάλι, δεν πρόκειται για όμώνυμο πρόσωπο, Π. Γ. Ροντογιάννης, δ.π., σ. 29, 97.

172. ΑΝΑ, νοτάριος Αθανάσιος Βλάχος, πρωτ. 7, δ.π., φ. 66^ο.

του αυτού να το βάλει στές σπρίδες και κυρώση, δέν έλαβε καρδιά να το κάμη, μόνον άκολουθώς, άφοϋ έστεφανώθηκα, άντις να δείξη την άγάπην, όπου προστάζει ή εκκλησία, έδειξε μία έχθρα εις έμέ δια αίτιαν όπου έζητούσεν να του κυρώσω το αυτό γράμμα και με διαθήκη. Και με το να μὴν ήθέλησα, είναι γνωστή τοίς πᾶσιν ή ζωή ή κακή όπου λαβαίνω από αυτόν. Το όποιον κοντράτο κοντραδίδω και θέλω να μὴν έχη καμμίαν δύναμιν και ένεργειαν ως να μὴν ήθελε το κάμω, μάλιστα άνωφελές, με το να του λείπει ή κύρωσις και να έγινε με τον αυτόν τρόπον. Και έτοϋτο είχα γνώμη να σημειώσω προλαβόν, μα ό φόβος με έκαμε και έως τώρα δέν το έκαμα. Μάλιστα είναι δύο χρόνοι τζίγκα όπου έκραξα τον νοδάρον εύγενή κύριον Σπυριδών Σούντια, όθεν ήτον και ό σιόρ δοτόρ Άναστάσιος Κονάκης και ό σιόρ Ιωάννης Γκινοβελής δια μάρτυρες, δια να κάμω την διάταξιν μου και να φανερώσω όθεν και την γνώμην μου στην αυτήν. Αύτος ήλθε και ήρε τους άνωθεν και τους έδιωξε με τρόπον άτακτον. Τώρα δέ, όπου ό αυτός συνβίος μου λείπει από έδωθε εις Πρέβεζαν, ήλθα εις τα άτι σου και σε έπαρακάλεσα και έσημείωσες τα όσα έφανέρωσα και θέλω και άγροικῶ να έχουν αιωνίως την ένεργειάν τους κόβοντας και λειώνοντας το αυτό στενεμένο χαρτί ώσαν και κάθε άλλο όπου ήθελε εύρεθῆ να έχω καμωμένο και αν βρεθῆ να κάμω έπειτα, εαν δέν έχη μέσα την πᾶσαν έλπίδα μου. Είς σε άνατιθήμι, Μήτηρ του Θεοϋ, φύλαξόν με υπό την σκιέπην Σου¹⁷³.

Η δωρεά τῆς Έλένης πρὸς τὸν μνηστήρα της πραγματοποιεῖται στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1793 καὶ περιλαμβάνει ἕνα σπίτι ἀνώγειο μετὰ τὰ μαγαζιά του στὴ συνοικία τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους τῆς Ἁγίας Μαύρας κατὰ τὸ μέρος τοῦ σιόρ κολονέλ Σταμουλά Μαρίνου καὶ περίπου 200 στρέμματα χωράφια καλλιεργημένα καὶ χέρσα στὴν τοποθεσία «Ἅγιος Πέτρος» τῆς Βόνιτσας. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ μιὰ ἐκ τῶν προτέρων δέσμευση τῆς Έλένης, ἀφοῦ τὰ ἀκίνητα αὐτά, ὡς προικῶα, δέν ἔχουν ἀκόμη περιέλθει στὴν κυριότητά της¹⁷⁴.

Στὰ 1810 ὁ Ἄναστάσιος ἔχει πεθάνει. Ἡ Έλένη ἐμπλέκεται σὲ δίκη μετὸς κηδεμόνες τῶν παιδιῶν της Πάνο Σερντινιάρη καὶ Πάνο Πολίτη. Τὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Ιωάννης Μούρμουρας ὡς «consorte» ἀλλὰ δέν καθίσταται σαφές ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἂν τὸ πρόσωπο αὐτὸ εἶναι ὁμόδικός της ἢ ὁ νέος της σύζυγος. Οἱ κηδεμόνες τῶν παιδιῶν κερδίζουν τὴν πρώτη δίκη, καὶ ἡ Έλένη ἀσκεῖ ἔφεση στὸ ἀνώτερο δικαστήριό τῆς Ζακύνθου¹⁷⁵.

173. Στὸ ἴδιο, φ. 66^r-67^r.

174. ΑΝΑ, νοτάριος Βερνάρδος Γαβαλάς, πρωτ. 30, 3 Σεπτ. 1793, φ. 47^v.

175. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, δέσμη 5, φ. 23, 7 Φεβρ. 1810 (·) βλ. καὶ φ. 24.

IV. Τὰ ἐξαδέλφια Βαλεντίνη

Παιδιά τοῦ Δανιὴλ Βαλεντίνη καὶ τῆς Μπιάνκας Ἀλεάνδρη εἶναι ὁ Αὐγουστής, ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Ἀντώνιος καὶ ἡ Ἀντζολέτα, πρῶτα ἐξαδέλφια τοῦ Λαυρέντιου Ἀλεάνδρη. Ἡ Ἀντζολέτα εἶναι παντρεμένη τὸ 1796. Τὸ ὄνομα τοῦ συζύγου της δέν εἶναι γνωστό. Οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸν Αὐγουστή χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1787. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ δέν ἀπαντᾶται στὸ ἐξῆς οὔτε στὴ διαθήκη τῆς μητέρας του. Ὁ Αὐγουστής δέν γνωρίζει ἀνάγνωσι καὶ γραφή¹⁷⁶.

1. Ἀντώνιος Βαλεντίνης

Ὁ Ἀντώνιος (συχνὰ καὶ Ἀντωνάκης) δέν ἀφήνει ἀπογόνους. Πεθαίνει στὶς 18 Ἰουνίου 1824. Γενικὴ κληρονόμο ὀρίζει τὴν ἀνηψιά του Μπιάνκα. Σὲ περίπτωση ποὺ αὐτὴ πεθάνει ἀκληρη, ἡ περιουσία τοῦ Ἀντωνίου θὰ πρέπει νὰ μοιραστεῖ σὲ τρία μερίδια· ἀπὸ τὸ ἕνα μερίδιο, τὸ μισὸ θὰ λάβει ἡ ἀδελφή του ἡ Ἀντζολέτα, καὶ τὸ ἄλλο μισὸ θὰ μοιραστοῦν οἱ ἐξαδέλφες του Ἀναστασοῦλα καὶ Ἀγαθῆ¹⁷⁷. Τὰ ἄλλα δύο τρίτα τῆς περιουσίας προορίζονται γιὰ τὴν ἀγαπημένη του νύφη, προφανῶς τὴ Χριστίνα, χήρα [Ἀλεξάνδρου] Βαλεντίνη. Ἡ διαθήκη αὐτῆ, μετὰ τὴ μορφή σύντομου ἰδιόχειρου σημειώματος, συντάσσεται στὶς 23 Μαρτίου 1821 καὶ κηρύσσεται στὸν Ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὶς 27 Ἰουνίου 1824. Τὴν παραδίδει στὸν συμβολαιογράφο Κωνσταντῖνο Ἀθανασιάδη Μάνο ἢ Χριστίνα, χήρα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἀντωνίου, στὶς 16 Ἰουνίου 1824 γιὰ νὰ φυλαχτεῖ καὶ νὰ ἀνοιχτεῖ μετὰ τὴν ἀποβίωσή του. Τὴν καταχώριση στὸ νοταριακὸ βιβλίό ζητεῖ ἡ ἀνηψιά καὶ γενικὴ κληρονόμος τοῦ Μπιάνκα¹⁷⁸.

176. Τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν τῆς Μπιάνκας Ἀλεάνδρη καὶ τοῦ Δανιὴλ Βαλεντίνη κυρίως ἀπὸ τὴ διαθήκη τῆς Μπιάνκας, βλ. ἐδῶ, σ. 250 σημ. 81. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Αὐγουστή, ποὺ πιθανῶς εἶναι καὶ ὁ πρωτότοκος, ἀφοῦ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ παπποῦ του, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 103, 13 Φεβρ. 1787, σ. 213 (ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἀντωνάκη)· ἀριθ. 105, 21 Νοεμ. 1787, σ. 8 (στὴ σ. 9 ὁ Ἀλέξανδρος ὑπογράφει γιὰ τὸν ἀναλφάβητο ἀδελφὸ του)· πβ. ἀριθ. 103, 13 Ἰαν. 1787, σ. 199, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Ἀντώνιος Βαλεντίνης ἐκπροσωποῦν δύο ἀκόμη ἀδέλφια τους, προφανῶς τὴν Ἀντζολέτα καὶ τὸν Αὐγουστή.

177. Ἡ ταύτιση τῆς Ἀναστασοῦλας καὶ τῆς Ἀγαθῆς δέν εἶναι ἐφικτή. Θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τόσο οἱ δύο κόρες τοῦ Πέτρου Βαλεντίνη, θεῖο τοῦ Ἀντωνίου, ὅσο καὶ οἱ δύο θυγατέρες τῆς Κυράνας, κόρης τοῦ Πέτρου καὶ συζύγου τοῦ Ἀναστασίου Μαυρομμάτη, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 138, 31 Μαρτ. 1817, φ. 17^v-6 Νοεμ. 1815, φ. 12^v. Στὴ δευτέρη περίπτωση ὁ Ἀντώνιος ὀνομάζει ἐξαδέλφες τὶς κόρες τῆς ἐξαδέλφης του.

178. Στὸ ἴδιο, 28 Ἰουν. 1824, φ. 64^v-65^r. Ἡ καταχώριση τοῦ ἰδιόχειρου σημειώματος τοῦ Ἀντωνίου Βαλεντίνη καὶ ἡ εἶδηση γιὰ τὸν θάνατό του καὶ τὴν κήρυξη τῆς διαθήκης στὸ φ. 65^r.

Τὸ 1802 ὁ Ἀντώνιος ὑπηρετεῖ ὡς γραμματέας τοῦ Ὑγειονομείου τῆς Πρέβεζας. Ἐκλέγεται (ἢ καὶ διορίζεται ἀπὸ τὴ διοίκηση) κριτῆς στὸ πρωτοβάθμιο ἀστικὸ δικαστήριον (1804, 1808, 1810-1812)¹⁷⁹. Στὰ 1805 ἀποτυγχάνει νὰ ἐκλεγῆι στὸ Κοινκλάβιο¹⁸⁰. Εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς καὶ τοὺς ἐπιτρόπους τοῦ σχολείου τῆς Κοινότητας τῆς Πρέβεζας¹⁸¹.

Κατὰ τὴ δευτέρη κατοχὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀλὴ πασὰ ὁ Ἀντώνιος Βαλεντίνης εἶναι προεστὸς. Τὰ πιδ εὐπορα κοινωνικὰ στρώματα τῆς πόλης τὸν κατηγοροῦν γιὰ κακὴ διαχείριση τῶν χρημάτων ποὺ ἔχει δανειστεῖ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Κοινοῦ:

Εἰς τοὺς 1822: Νοεμβρίου μεσάζοντος οἱ πολῖται α^α καὶ β^α τάξεως ταύτης τῆς πόλεως ἔκαμαν ἀγωγήν κατὰ τοῦ μακαρίτου Ἀντωνίου Βαλεντίνη, πρῶην προεστῆτος, εἰς τὸν ἐνδοξότατον μουτεσελίμην καὶ βασιλικὸν μουκαρίζην Μπεκίρ ἀγὰ τσογαδόρον, παραπονούμενοι πᾶς τοὺς ἠδίκησεν, ὅταν προέστειτε, καὶ ἐξήτουν ἀπὸ τὴν ἐνδοξότητά του ἐπιμόνωσ νὰ βιάσῃ τὸν ἐναγόμενον Βαλεντίνην νὰ πληρώσῃ χωρὶς ἀναβολὴν καιροῦ ἐξ ἰδίων του τὰς χρεωστικὰς ὁμολογίας, τὰς ὁποίας ἐδανείσθη διὰ χρείας τῆς πολιτείας (καθὼς εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστόν).

Τὴ διαφορὰ ἐξετάζουν δύο αἰρετοκριτὲς, ὁ πάργιος Ἀνδρέας Δεσούλλας ἐκ μέρους τοῦ Βαλεντίνη καὶ ὁ ἀρτινὸς Νικ. Βλαχούτζης ἐκ μέρους τῶν κατηγορῶν του. Ἡ διαδικασία διαρκεῖ πολλοὺς μῆνες. Ὁ Ἀντώνιος τελικὰ ἀθωώνεται, γιὰτὶ οἱ ἀντίδικοι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρουσιάσουν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα¹⁸².

Ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Ἀντώνιος Βαλεντίνης παραδίδεται ὡς ἄνδρας ἐνάρετος, συνετὸς καὶ φιλόπατρις¹⁸³.

2. Ἀλέξανδρος Βαλεντίνης

Λόγω τῆς δραστηριότητάς ποὺ ἀναλαμβάνει σὲ κρίσιμες γιὰ τὴν πόλη στιγμὲς εἶναι ἴσως ὁ πιδ γνωστὸς Πρεβεζάνος. Σπουδασμένος, σύμφωνα μὲ μία πληροφορία, στὴ Βενετία. Σεκρετᾶριος τοῦ εἰρηνοδικείου τὸ 1798, σύνδικος στὰ 1795-1796, πρόεδρος τῆς δημοκρατικῆς διοίκησης στὰ 1798. Μέλος τῶν ἐπιτροπῶν ποὺ ἐργάζονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1798 καὶ τὸ 1799 γιὰ τὴν ἐπανένωση τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου μὲ τὰ πρῶην ἐξαρτήματά τους στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ

179. ΑΜΠ, ἀριθ. 19, 26 Ἰαν. 1802, φ. 3^ο. 10 Μαΐου 1804, φ. 41^ο. ἀριθ. 36, 20 Δεκ. 1810, φ. 8^ο-9^ο. 25 Φεβρ. 1811, φ. 15^ο-16^ο. 24 Ἰουλ. 1812, φ. 17^ο-18^ο, κ.άλλ. Βλ. καὶ ἀριθ. 20, 27 Ἰουν 1808, φ. 52^ο.

180. ΑΜΠ, ἀριθ. 19, 26 Νοεμ. 1805, φ. 59^ο.

181. Στὸ ἴδιο, 20 Ἀπρ. 1803, φ. 20^ο. 12 Δεκ. 1803, φ. 34^ο.

182. ΑΜΠ, ἀριθ. 135, 5 Νοεμ. 1825, φ. 65^ο-^ο.

183. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Περιγραφή τῆς Ἠπείρου*, εἰσαγωγή Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐπιμέλεια-εὑρετήριο Ἐλευθερία Νικολαΐδου, μέρος Γ', Ἰωάννινα 1984, σ. 336.

ἀκαρνανικὴ ἀκτὴ. Ἐκλέγεται πληρεξούσιος ἀντιπρόσωπος τῶν Πρεβεζάνων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συμμετέχει στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ συντάγματος τῆς προνομιακῆς περιφέρειας. Ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν Πρεβεζάνων πηγαίνει καὶ πάλι στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1803, ὅταν λήγει ἡ περίοδος τῆς διετοῦς φορολογικῆς «ἀσυδοσίας» καὶ πρέπει νὰ ἐπαναπροσδιοριστοῦν οἱ ὅροι τῆς διακυβέρνησης τῶν νέων ὀθωμανικῶν κτήσεων¹⁸⁴.

Ἀναμειγνύεται καὶ αὐτὸς στὴν ὑπεκμίσθωση τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ τοῦ δικαιώματος ἀλιείας, ἐνῶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις καὶ γιὰ ἐμπορικὴ δραστηριότητα¹⁸⁵.

Παντρεύεται τὴ Χριστίνα, θυγατέρα τοῦ ἱερέα Νικολάου Δεβάρη¹⁸⁶.

V. Τὰ ἀνήφια

Ἀπὸ τὴν πέμπτη γενιὰ τῆς οἰκογένειας εἶναι γνωστὲς οἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ Ἰωάννη Ἀλεάνδρη καὶ τῆς Ἰωάννας Βελλιανίτη, ἡ Μαρία, ἡ Μαύρα καὶ ἡ Ἀντωνία, ἀνηψιὲς τοῦ Λαυρέντιου Ἀλεάνδρη. Εἶδαμε ὅτι δύο ἀπὸ τὶς ἀδελφὲς βρίσκονται μετὰ τὸν «χάλασμό» στὴν Ἁγία Μαύρα, ὅτι εἶναι σὲ ἡλικία γάμου καὶ ὅτι κηδεμονεύονται ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο, κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἰδίου¹⁸⁷. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν Μαύρα καὶ τὴν Τονίνα.

1. Μαρία Ἀλεάνδρη

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1798 ἡ Μαρία (καὶ Μαριῶ ἢ Μαριέτα) βρίσκεται στὴν Πρέβεζα. Φαίνεται ὅτι ἡ οικονομικὴ κατάστασή της δὲν εἶναι καλὴ, ἢ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ διαχειρίζεται χρήματα ἢ ἴδια. Πάντως δὲν διαθέτει ρευστό, ἀφοῦ ἀναγκάζεται νὰ ἐνεχυριάσει ἓνα ζευγάρι σκουλαρίκια γιὰ τέσσερα γρόσια¹⁸⁸. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1804 εἶναι ἤδη παντρεμένη μὲ τὸν σιὸρ Παῦλο Μασ(ι)έρα τοῦ ποτὲ Σωτήρη ἀπὸ τὴν Κέρκυρα¹⁸⁹. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1804, βρίσκεται στὴν

184. Βιογραφικὸ σημεῖωμα γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ παραθέτει ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, ὁ.π. Βλ. καὶ Ρόδη Σταμούλη, «Πολιτικὲς κινητοποιήσεις»..., ὁ.π., σ. 312, 313 σημ. 29, 315, 320, 326, 334. ΑΜΠ, ἀριθ. 19, 14 Ἰουν. 1803, φ. 25^ο.

185. ΑΝΑ, ἀριθ. 8, φ. 356, 1 Σεπτ. 1802. ΑΜΠ, ἀριθ. 27, 21 Αὐγ. 1803, φ. 64^ο. Γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα βλ. ΑΝΑ, ἀριθ. 9Α, φ. 328, 15 Ἰουλ. 1799.

186. Προικοσύμφωνο ἀπὸ 12 Μαΐου 1798, καταχ. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγγρης, πρωτ. 8, 3 Ἰουν. 1801, φ. 29^ο-31^ο.

187. Ἐδῶ, σ. 262.

188. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, δέση 3, φ. 312^ο, σημεῖωμα τοῦ ἐνεχυροδανειστῆ Γιάννη Καρλέτου ἀπὸ 25 Ἰαν. 1798, παρουσιάζεται στὸν συμβολαιογράφο στὶς 12 Ὀκτ. 1806. Τὴν ἴδια ἡμέρα παρουσιάζονται καὶ οἱ ἐπιστολὲς τῆς Μαρίας ἀπὸ τὴν Ἰθάκη πρὸς τὸν Γιάννη Καρλέτο, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ Μαρία ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιστροφή τοῦ κοσμήματος λόγω τῆς ἐξόφλησης τοῦ χρέους της, στὸ ἴδιο, φ. 310^ο καὶ 311^ο.

189. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγγρης, πρωτ. 12, 3 Ἰαν. 1800, φ. 46^ο. ΑΜΠ, ἀριθ. 31, 14 Ἰαν. 1804, φ. 39^ο γιὰ τὸ πατρώνυμο τοῦ Παύλου βλ. καὶ ἀριθ. 118, 17 Σεπτ. 1817, σ. 189.

Ἁγία Μαύρα, έτοιμόγεννη, και ύπαγορεύει τή διαθήκη της. Τό παιδί πού πρόκειται νά γεννηθεῖ θά κληρονομήσει τή μισή περιουσία της· τήν ἄλλη μισή όμως θά κληρονομήσει ὁ σύζυγός της, τόν ὁποῖο μάλιστα καθιστᾶ γενικό κληρονόμο της σέ περίπτωση θανάτου τοῦ παιδιοῦ ἀντίθετα πρὸς τὸ ἔθιμο ἀλλὰ «διὰ τὲς χάρες και καλὴν ζωὴν ὅπου ἔχω ἀπὸ αὐτόν»¹⁹⁰. Γιά ἓνα διάστημα περὶ (ἢ πρὶν ἀπὸ) τὸ 1805 ἡ Μαρία μένει στὴν Κέρκυρα. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1806 κατοικεῖ στὸ Βαθὺ τῆς Ἰθάκης με τὸν σύζυγό της, ἐνῶ στὰ 1817 ὡς τόπος κατοικίας τοῦ συζύγου της ἀναφέρεται και πάλι ἡ Κέρκυρα¹⁹¹.

Ἡ Μαρία γνωρίζει γραφή και ἀνάγνωση. Ἀντίθετα ὁ Παῦλος Μασέρας εἶναι ἀναλφάβητος¹⁹².

2. Μαύρα Ἀλεάνδρη

Ἡ Μαύρα (και Μαυρέτα) παντρεύεται τὸν Εὐτύχιο Ζαμπέλη (ἀλλοιῶς Φελίτζε Κορφιάτη ἀλλὰ και Μπολονέζο) πρὸς τὰ τέλη Ἀπριλίου ἢ τις ἀρχές Μαΐου τοῦ 1805¹⁹³. Ὁ Εὐτύχιος κατοικεῖ στὴν Κέρκυρα, και ἐκεῖ τὸν ἀκολουθεῖ ἡ γυναίκα του. Τὸ 1817 ἡ Μαύρα ἔχει χηρέψει¹⁹⁴.

Στις 13 Μαρτίου 1828 πεθαίνει στοὺς Παξοὺς και ἐνταφιάζεται στὸν ἐκεῖ Νὰδ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μία Μαύρα Ἀλεξάνδρου, χήρα Ζαμπέλη¹⁹⁵. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι πρόκειται γιά τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη Ἀλεάνδρη· πρέπει ὥστόσο νά σημειωθεῖ ἡ σύμπτωση και τῶν τριῶν ὀνομάτων σέ συνδυασμὸ με τὴν παξινὴ καταγωγὴ τῆς Μαύρας Ἀλεάνδρη Ζαμπέλη ἀπὸ τὴ μη-

190. ΑΝΑ, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, πρωτ. 9, 27 Ἰουλ. 1804, φ. 55^ν-56^ρ.

191. ΑΜΠ, ἀριθ. 113, 17 Φεβρ. 1805, σ. 27: «ἡ κυρία Μαργιώ, συνβία τοῦ Signor Παύλου Μασέρα και θυγατέρα τοῦ Signor καπετὰν Τζοάνε Ἀλεάνδρη, ἦτον καθούμενη εἰς Κέρκυρα μὰ ἀμπιτάντισσα και καθολικὴ Πρεβεζάνα ἀπὸ ἐτούτην τὴν πόλιν, ὅπου τώρα εὐρίσκεται ἐδῶ». ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, ὁ.π., φ. 309^ρ, ἀντίγραφο ἐξουσιοδότησης πρὸς τὸν σύζυγό της ἀπὸ 7 Ὀκτ. 1806 (ἀπὸ τις πράξεις τοῦ Κωνσταντίνου Πεταλά, δημόσιου συμβολαιογράφου στὸ Βαθὺ τῆς Ἰθάκης), πού παρουσιάζεται στὸν νοτάριο στις 12 Ὀκτ. 1806 (γιά τὴν ἐξουσιοδότηση αὐτὴ βλ. και ΑΜΠ, ἀριθ. 114, 6 Νοεμ. 1806, σ. 182). ΑΜΠ, ἀριθ. 118, ὁ.π.

192. Ἡ Μαρία ὑπογράφει ὡς «μαρία αλεανδρι μασερα», βλ. ἐνδεικτικὰ ΑΝΑ, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, πρωτ. 9, ὁ.π., φ. 56^ρ στὸ ἴδιο, 27 Ἰουλ. 1804, φ. 58^ν. ΑΜΠ, ἀριθ. 113, 13 Μαῖου 1805, σ. 103. Γιά τὸν ἄνδρα της βλ. ἐνδεικτικὰ ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκίσκος Ἀβακούμ, ὁ.π., φ. 309^ν, 7 Ὀκτ. 1806.

193. Τὸ προικοσύμφωνο συντάσσεται στὴν Πρέβεζα στις 22 Ἀπριλίου 1805 και καταχωρίζεται στις 3 Μαΐου, ἐνῶ ὁ Εὐτύχιος ἐκπροσωπεῖ τὴν Μαύρα ἤδη ὡς σύζυγός της στις 13 Μαΐου τοῦ ἴδιου ἔτους, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 113, σ. 88-89 και σ. 100-103 ἀντίστοιχα.

194. ΑΜΠ, ἀριθ. 118, ὁ.π., σ. 188.

195. Διονύσιος Δημ. Ζερμπᾶς, *Παξινὰ ἱστορικὰ σημειώματα*, Ἀθήνα 1970, σ. 41.

τέρα της και με δεδομένη τὴν ἀναφορὰ τοῦ οικογενειακοῦ ὀνόματος και ὡς Ἀλεξάνδρου στὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα¹⁹⁶.

Ἦχι μόνον τὸ οικογενειακὸ ἀλλὰ και τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τοῦ συζύγου τῆς Μαύρας ὑποδεικνύουν τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ τὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Ζαμπέληδων τῆς Ἁγίας Μαύρας¹⁹⁷. Ὁ χαρακτηρισμὸς «Μπολονέζος» δηλώνει μᾶλλον ὅτι ὁ Εὐτύχιος ἢ Φελίτζε ἔχει σπουδάσει στὴ Μπολονία τῆς Ἰταλίας· ἴσως και ὅτι ἔχει ἐπιστρέψει ἀπὸ ἐκεῖ πρόσφατα. Κάθε ἀπόπειρα ταύτισης τοῦ προσώπου αὐτοῦ με τὰ ὁμώνυμα μέλη τῆς κεντρικῆς ἐπτανησιακῆς ἢ τῆς τοπικῆς κυβέρνησης τῆς Λευκάδας ἀλλὰ και με τὰ μέλη τῆς ἀνώτερης λευκαδίτικης ἢ τῆς κεντρικῆς κερκυραϊκῆς ὑπαλληλίας κρίνεται μάταιη με τὰ διαθέσιμα σήμερα στοιχεῖα¹⁹⁸. Μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ἡ ταύτισή του με τὸν ὁμώνυμο γερουσιαστὴ Λευκάδας, πού ζῆ και μετὰ τὸ 1817, και με τὸν διοικητὴ τῶν Παξῶν¹⁹⁹. Καὶ ἀκόμη δὲν φαίνεται νά εἶναι ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ τοῦ Εὐτύ-

196. Βλ. ἐδῶ, σ. 229.

197. Βλ. και ἐδῶ, σ. 237 σημ. 26.

198. Τὴν ἴδια ἐποχὴ και στὸν ἴδιο χῶρο με τὸ ὀνοματεπώνυμο Εὐτύχιος ἢ Φελίτζε Ζαμπέλης ἀλλὰ με ἀμφίβολες τίς μεταξύ τους ταυτίσεις κινοῦνται οἱ ἐξῆς ἀξιωματικοί: α) ὁ γραμματέας τῆς Προσωρινῆς Δημοκρατικῆς Κυβέρνησης τῆς Λευκάδας (1797), Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, ὁ.π., σ. 21· Π. Γ. Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 18· β) ἓνας εἰρηνοδίκης ἐπίσης στὴ Λευκάδα (1798), στὸ ἴδιο, σ. 26· γ) ὁ γραμματέας τῆς ἐπτανησιακῆς κυβέρνησης (1799, 1800, 1802) και μεταφραστῆς τῆς ρωσοτουρκικῆς συνθήκης τοῦ 1800 ἀπὸ τὴ γαλλικὴ στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, Π. Χιώτης, ὁ.π., σ. 753· Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, ὁ.π., σ. 228 σημ. 1, 316· Ντίνος Κονόμος, *Ἐπτανησιακὸς Τύπος 1798-1864* [*Ἐπτανησιακὰ Φύλλα*, Ε'], Ἀθήνα 1964, σ. 32· Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς, «Ὁφεις ἀπὸ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τῆς Πάργας, Πρέβεζας και Βόνιτσας», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία και Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 370 σημ. 1· Π. Γ. Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 74· δ) ἓνας γερουσιαστῆς ἀπὸ τὴ Λευκάδα (1806, 1818), Π. Χιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους ἀπὸ συστάσεως αὐτοῦ μέχρι ἐνώσεως (ἔτη 1815-1864)*, τ. Α', Ζάκυνθος 1874, σ. 114· Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς ὁ.π., σ. 506· Π. Γ. Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 167, 251· ε) ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Λευκάδας στὸ προκαταρκτικὸ Συμβούλιο (ἀρχές 1817), στὸ ἴδιο, σ. 249· Π. Χιώτης, ὁ.π., σ. 91· στ) ὁ ἔπαρχος τῆς Λευκάδας (1819), Π. Γ. Ροντογιάννης, ὁ.π., σ. 306· ζ) ἓνας διοικητῆς τῶν Παξῶν με δύο θητείες, ἡ πρώτη γιά ἓνα διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸ 1810 και ἡ δευτέρη τὸ 1810-1814, βλ. Διονύσιος Δ. Ζερμπᾶς, *Οἱ Παξοὶ ὑπὸ τοὺς Αὐτοκρατορικοὺς Γάλλους*, Ἀθήνα 1961, σ. 60 σημ. 1. Βλ. και Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λευκάδα*, ὁ.π., σ. 49, 95.

199. Ἀναφέρεται ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ διοικητῆ Παξῶν Εὐτύχιου Ζαμπέλη ὀνομαζόταν Ρόζα, Διονύσιος Δ. Ζερμπᾶς, *Παξινὰ ἱστορικὰ σημειώματα*, ὁ.π., σ. 70 σημ. 2. Πιθανότατα εἶναι ἡ πεθερὰ αὐτοῦ τοῦ Εὐτύχιου Ζαμπέλη πού ζῆ στὴν Πρέβεζα στὰ 1813 και ἀλληλογραφεῖ με τὸν γαμπρό της, βλ. ΑΛ, 19 Μαΐου 1813, ὁ Φελίτζε Ζαμπέλης ἀπὸ Παξοὺς πρὸς τὸν κουμπάρο του Μαρίνο Λουρόπουλο, Πρέβεζα. Ἀντίθετα ἡ Ἰωάννα Βελιαντίτη, ἡ μητέρα τῆς Μαύρας, ἔχει πεθάνει πρὶν ἀπὸ τὸ 1803, βλ. ἐδῶ, σ. 257.

χιου Ζαμπέλη που θα προσλάβει τον Άνδρέα Κάλβο ως οικοδιδάσκαλο στην Κέρκυρα²⁰⁰.

3. Τονίνα Αλεάνδρη

Τὸν Μάιο τοῦ 1805 ἡ Ἄντωνία (συνήθως ἀναφέρεται μὲ τὸ ὑποκοριστικὸ Τονίνα), τρίτη θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη Αλεάνδρη καὶ τῆς Ἰωάννας Βελιανίτη, εἶναι παντρεμένη μὲ τὸν Ἀναστάσιο Κεχρᾶ²⁰¹. Γιὸς τοῦ Δημητρίου (ἡ Δήμου) Κεχρᾶ, ὁ σύζυγος τῆς Τονίνας προέρχεται, καὶ αὐτός, ἀπὸ μιὰ παλαιὰ, ἐπίσημη καὶ εὐπορη οἰκογένεια, ποὺ μέλη τῆς ἀναδεικνύονται στὰ ἀνώτερα ἀξιώματα τῆς Πρέβεζας καὶ δραστηριοποιοῦνται μετὰ τὸν «χαλασμό» γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐνότητάς τῆς πόλης μὲ τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου²⁰². Ὁ Ἀναστάσιος διαδέχεται τὸν θεῖο τῆς Τονίνας Ἀντώνιο Βαλεντίνη στὴ γραμματεία

200. Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, «Ἀνδρέας Κάλβος. Ἀνέκδοτα καὶ ἀθησαύριστα κείμενα», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 296.

201. Γιὰ τὸν γάμο βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 113, 13 Μαΐου 1805, σ. 103, ὅπου ὁ Ἀναστάσιος Κεχρᾶς ὑπογράφει γιὰ τὴν ἀναλφάβητη συμβία του Τονίνα. Βλ. καὶ ἀριθ. 115, 16 Μαΐου 1810, σ. 211, ὅπου ἡ Μαρία Αλεάνδρη Μασέρα καθιστᾶ πληρεξούσιο τὸν «κουριάδο» τῆς Ἀναστάσιο Κεχρᾶ.

202. Γενικὰ γιὰ τὴν οἰκογένεια Κεχρᾶ βλ. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, ὁ.π., σ. 330-Σεραφεῖμ Ξενόπουλος, ὁ.π., σ. 226. Γιὰ τὸ πατρῶνιο τοῦ Ἀναστασίου βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 19, 18 Μαΐου 1802, φ. 6^ο ἀριθ. 20, 20 Ἰουλ. 1806, φ. 43^ο. Ὁ πατέρας τοῦ Ἀναστασίου Δημήτριος ἡ Δήμος Κεχρᾶς πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν γενικὸ ἐπίτροπο ποὺ διορίζουν οἱ πρόσφυγες Πρεβεζάνοι τὸν Νοέμβριο τοῦ 1799 γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὰ αἰτήματά τους στὴν Κέρκυρα ἐνώπιον τῆς Γερουσίας καὶ τοῦ Γενικοῦ Προξένου τῆς Ρωσίας, βλ. Ρόδη Σταμούλη, «Πολιτικὲς κινητοποιήσεις»..., ὁ.π., σ. 327, 328, 329, 337, 340. Τὸ ἴδιο πρόσωπο εἶναι ἀναπληρωτῆς κριτῆς τοῦ πρωτοβάθμιου ἀστικοῦ δικαστηρίου τὸ 1802, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 17, τετρ. Β', 25 Σεπτ. 1802, σ. 109, 110, 111· 27 Σεπτ. 1802, σ. 112· τετρ. Γ', 24 Ὀκτ. 1802, σ. 14. Ἐνα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ προσετὸς Ἰωάννης Κεχρᾶς, συνοπογράφει τὴ συνθήκη ἢ σύνταγμα τῆς Πρέβεζας τὸ 1800, Ρόδη Σταμούλη, «Ἡ συνθήκη τῆς Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) καὶ ἡ ἀπήχρησή της στὰ 1828», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 5 (1996), σ. 437, 439. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ εἶναι πρόεδρος τὸ 1801, κριτῆς τοῦ δευτεροβάθμιου καὶ ἀναπληρωτῆς κριτῆς τοῦ πρωτοβάθμιου ἀστικοῦ δικαστηρίου τὸ 1803, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 19, 12 Ἰαν. 1802, φ. 1^ο· 8 Μαρτ. 1803, φ. 13^ο ἀριθ. 26, 21 Μαΐου 1803, φ. 18^ο, 18^ο. Ὁ Χρήστος Κεχρᾶς ἐκλέγεται στὸ ἀξίωμα τοῦ ἀντιλέγοντος τὸ 1803, ἀριθ. 19, 1 Μαρτ. 1803, φ. 11^ο. Ὁ Πέτρος ἐκλέγεται ἐπόπτης τῶν ὁδῶν τὸ 1804, στὸ ἴδιο, 21 Νοεμ. 1804, φ. 48^ο. Ὁ Διαμάντης Κεχρᾶς εἶναι γραμματέας τοῦ Δικαστηρίου τῶν Ξένων τὸ 1804 καὶ γραμματέας τοῦ δικαστηρίου τὸ 1809, στὸ ἴδιο, 15 Δεκ. 1804, φ. 50^ο ἀριθ. 40, 25 Μαΐου 1809, φ. 1^ο. Συμβολαιογράφος, βλ. Φιλάρετος Βιτάλης, *Τὸ ἱστορικὸν ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, [Πρέβεζα] 1979, σ. 34. Δικολάβος (στὸ κείμενο: «δικονόμος»), ΑΜΠ, ἀριθ. 114, 31 Ἰαν. 1806, σ. 54. Γιὰ τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Χρήστο Κεχρᾶ βλ. καὶ Ρόδη Σταμούλη, «Πολιτικὲς κινητοποιήσεις»..., ὁ.π., σ. 319-320 σημ. 48.

τοῦ Ὑγειονομείου τῆς Πρέβεζας στὶς 21 Ἰουλίου 1802. Μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ γνωστοῦ προύχοντα Ἰωάννη Γενοβέλη διατηρεῖται στὴ θέση αὐτή, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, μέχρι καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1806. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1805 ὁ μισθὸς του ὀρίζεται στὰ 65 γρόσια τὸν μῆνα²⁰³.

Κατὰ τὴ δύσκολη ἐποχὴ τῆς ἀνασυγκρότησης ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Πρέβεζας στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καὶ ἐνῶ ὁ πατέρας τους ἀπουσιάζει, καὶ οἱ ἴδιες ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν πόλη αὐτή, τὰ τρία κορίτσια πρέπει νὰ διαφυλάξουν, νὰ διαχειριστοῦν καὶ νὰ μοιράσουν τὴν περιουσία ποὺ ἔχουν κληρονομήσει στὴν Πρέβεζα ἀπὸ τὴ μητέρα τους. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς δανειστὲς τοῦ παπποῦ τους Δανιήλ, ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ χρήματά τους. Καὶ ἀκόμη οἱ δύο ἀνύπαντρες πρέπει νὰ βροῦν σύζυγο.

Τὶς ὑποθέσεις τους ἀναθέτουν κατ' ἀρχὰς στὸν Λαυρέντιο, θεῖο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα τους²⁰⁴. Ἄλλὰ ἔρχονται σὲ ἀντιδικία μαζί του. Τὶς διεδικήσεις τους ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο (τιμαλφῆ, ἐπιπλα κλπ.) καὶ τὴ διευθέτηση τῶν λοιπῶν ὑποθέσεών τους ἀναλαμβάνει τὸ 1804 ὁ Παῦλος Μασέρας, σύζυγος τῆς Μαρίας²⁰⁵. Τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους ἡ Τονίνα καθιστᾶ πληρεξούσιο τὸν ἐξάδελφο τοῦ πατέρα τῆς Ἀντωνίας Βαλεντίνη καὶ τὸν Νοέμβριο τὸν θεῖο τῆς λογοθέτη Νικόλαο Χαλ(ι)κιόπουλο ἀπὸ τὴ Βόνιτσα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ρευστοποίηση ὀρισμένων περιουσιακῶν τῆς στοιχείων στὴν Πρέβεζα καὶ τὴν ἀπαίτηση τῶν ὄσων ἡ Τονίνα δικαιούται νὰ λάβει ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο, ὁ Χαλκιόπουλος ἀναλαμβάνει καὶ τὴν κατάρτιση προικοσυμφώνου ἐν ὄψει τοῦ γάμου τῆς²⁰⁶.

Ἡ κληρονομία τῆς Ἰωάννας Βελιανίτη μοιράζεται τελικὰ στὶς τρεῖς θυγατέρες τῆς τὸ 1805. Μὴ προηγούμενη μοιρασιά ἀκυρώνεται μὲ τὴν ἴδια πράξη

203. ΑΜΠ, ἀριθ. 18, 18 Ἰουλ. 1802, φ. 12^ο ἀριθ. 19, 18 Μαΐου 1802, φ. 6^ο· 21 Ἰουν. 1803, φ. 29^ο-30^ο ἀριθ. 20, 20 Ἰουλ. 1806, φ. 43^ο· 21 Νοεμ. 1806, φ. 49^ο. Γιὰ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἰωάννη Γενοβέλη καὶ γιὰ τὸν μισθὸ τοῦ Ἀναστασίου βλ. ἀριθ. 19, 10 Ἰουν. 1804, φ. 42^ο· καὶ 2 Ἰουλ. 1805, φ. 56^ο.

204. Ἐπιτροπικὴ τῆς Μαύρας καὶ τῆς Τονίνας, ποὺ ἐκπροσωποῦν καὶ τὴν ἀπούσα Μαρία, στὸν Λαυρέντιο, ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, ὁ.π., 21 Ἰουλ. 1803, φ. 2^ο.

205. Ὁ Μασέρας ἐνεργεῖ ὡς ἐπίτροπος τῶν τριῶν ἀδελφάδων, βλ. ΑΜΠ, ἀριθ. 122, 8 Αὐγ. 1804, σ. 167· στὴ διαφορά τους μὲ τὸν Λαυρέντιο, ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκ. Ἀβακούμ, πρωτ. 59, 8 Ἰουν. 1804, φ. 11^ο· 11 Ἰουν. 1804, φ. 13^ο· 9 Ἰουλ. 1804, φ. 34^ο· ΑΜΠ, ἀριθ. 27, 19 Σεπτ. 1804, φ. 217^ο καὶ ἀριθ. 33, 19 Σεπτ. 1804, φ. 18^ο-19^ο· στὴ διαφορά μὲ τὸν Μαρίνο Λουρόπουλο, ἀριθ. 31, 14 Ἰαν. 1804, φ. 39^ο· 12 Μαρτ. 1804, φ. 46^ο· 1 Ἀπρ. 1804, φ. 51^ο. Ἐπίτροπος τῆς Μαύρας, ἀριθ. 122, 16 Δεκ. 1804, σ. 328. Ἐπίτροπος τῆς Τονίνας, ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης, ὁ.π., 3 Ἰαν. 1804, φ. 46^ο.

206. ΑΝΑ, νοτάριος Φραγκ. Ἀβακούμ, ὁ.π., 28 Ἰουλ. 1804, φ. 36^ο. ΑΜΠ, ἀριθ. 122, 20 Νοεμ. 1804, σ. 306-307.

γιατί δεν είχε γίνει κανονικά, επιβεβαιώνεται ωστόσο η μοιρασιά ενός λιοστασιού στην τοποθεσία «Γιαλιά» από 7 Αυγούστου 1804. Έκτος του λιοστασιού αυτού ή κληρονομιά περιλαμβάνει μερικά χωράφια στην περιοχή «(Μ)πάλτα» της Πρέβεζας και έναν τόπο με ελιόκλαρα ήμερα και άγρια, που βρίσκονται σε κακή κατάσταση από τις πυρκαγιές. Στην πράξη αυτή ο σιδηρ Φελίτζε Ζαμπέλης εκπροσωπεί τη Μαύρα Αλεάνδρη, ενώ η Μαρία και η Τονίνα παρουσιάζονται αυτοπροσώπως²⁰⁷.

Τò φθινόπωρο του 1817 οί τρεις αδελφές πρέπει να ταξιδέψουν στην Κωνσταντινούπολη για να παραλάβουν την κληρονομιά του πατέρα τους Ιωάννη. Η Τονίνα —ή ίσως ο συμβολαιογράφος για λογαριασμό της— επικαλείται τη γυναικεία αδυναμία που δεν της επιτρέπει να πραγματοποιήσει το ταξίδι αυτό και καθιστά πληρεξούσιο τον άνηψιό της κύρ Αντώνη ποτέ Κώστα Τζούμα, κάτοικο Κωνσταντινούπολης, για να παραλάβει το μερίδιό της. Τη Μαύρα, χήρα πιά, θα εκπροσωπήσει για άλλη μία φορά ο κουνιάδος της Παύλος Μασέρας. Η Μαύρα θα συμμετάσχει έξ ήμισείας στις δαπάνες του ταξιδιού του Μασέρα²⁰⁸.

VI. Οί επίγονοι

Είδαμε ότι η Ελένη Κράλη, σύζυγος του Λαυρέντιου Αλεάνδρη, βρίσκεται στον ένατο μήνα της εγκυμοσύνης της τον Νοέμβριο του 1808, και ότι το ζευγάρι έχει τότε αποκτήσει ήδη έναν γιό, τον Πέτρο-Άχιλλέα, γεννημένο πιθανώς μέσα στον χειμώνα του 1804 αλλά προφανώς όχι και μετά τα τέλη του 1807²⁰⁹. Απόγονοι της οικογένειας Αλεάνδρη από άρρενοτοκία απαντώνται στη Λευκάδα μέχρι και τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα. Τα στοιχεία ενός από τους απογόνους αυτούς, και συγκεκριμένα η ηλικία και το βαφτιστικό όνομα, δίνουν την εντύπωση ότι το πρόσωπο αυτό ταυτίζεται με τον Πέτρο-Άχιλλέα. Ο αδελφός του Λαυρέντιου, ο Ιωάννης, από τον γάμο του με την Ιωάννα Βελιανίτη δεν αποκτά άρσενικά παιδιά ή ίσως αυτά δεν επιβιώνουν. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί η πιθανότητα ο Ιωάννης να έχει αποκτήσει άρρενες απογόνους από άλλη γυναίκα ή να έχει συνάψει ένα δεύτερο γάμο μετά τον θάνατο της Ιωάννας και την απομάκρυνσή του από την πατρίδα.

207. ΑΜΠ, αριθ. 113, 13 Μαΐου 1805, σ. 100-103.

208. Οί δύο εξουσιοδοτήσεις συντάσσονται την ίδια ημέρα, 17 Σεπτ. 1817, βλ. ΑΜΠ αριθ. 118, σ. 187-188 και σ. 188-189.

209. Έδω, σ. 264.

Ο Άχιλλέας και ο Ιωάννης

Στα τέλη του 1858 ένας Άχιλλέας Αλεάνδρης πρωταγωνιστεί στην παράσταση του έργου του Άλφιερί Φίλιππος Β', που ανεβαίνει στο θέατρο της Λευκάδας. Είναι 50 ετών αλλά από μικρή ηλικία έχει εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για το θέατρο. Δεν χάνει μάλιστα την ευκαιρία να εκθέσει στο καφενείο τις απόψεις του για τη μιμική.

Τò θέατρο είναι κατάμεστο από θεατές πάσης ηλικίας, φύλου και κοινωνικής τάξης. Ο Άχιλλέας, που υποδύεται τον Περές, είναι «μεγάθυμος», έχει πελώριο ανάστημα, αγέρωχο ύφος, ανεστραμμένο μουστάκι, φωνή βροντώδη. Τα φυσικά αυτά χαρακτηριστικά συντελούν πολύ στην επιτυχία της παράστασης, που ολοκληρώνεται μέσα στη γενική συγκίνηση και τις θερμές εκδηλώσεις των θεατών προς το πρόσωπο του ήθοποιου: ζαχαρωτά κλπ., πέφτουν βροχηδόν, οί θεατές ελευθερώνουν περιστέρια και άλλα πετεινά. Πλήθος κόσμου συνοδεύει τον Άχιλλέα στο σπίτι του σηκώνοντάς τον στα χέρια, ενώ προπορεύεται ή τοπική όρχήστρα. Για την τέχνη του διατυπώνονται ωστόσο αντιρρήσεις: ο πρωταγωνιστής έπαιζε με τα νώτα προς το κοινό, έστριβε το κεφάλι προς τους θεατές με άκομφο τρόπο, που θύμιζε λύκο, και έφτυνε προς το ακροατήριο²¹⁰.

Γιός αυτού του έρασιτέχνη προφανώς ήθοποιού πρέπει να είναι ένας μαθητής Ιωάννης Αλεάνδρης του Άχιλλέα, που από την επόμενη χρονιά (1859-1860) παρακολουθεί το δευτεροβάθμιο σχολείο της Λευκάδας προαγόμενος κανονικά για τέσσερα χρόνια²¹¹.

210. «Τα Αλεάνδρεια», περ. Έωσφόρος, φ. 1 (Κέρκυρα, 25 Οκτ. 1858), σ. 8. Δημοσιεύεται επιστολή που αναφέρεται άρνητικά στο πρόσωπο του ήθοποιού. Ακολουθεί σημείωση της σύνταξης του περιοδικού, που αναδημοσιεύει άρθρο της έφ. Παρατηρητής σχετικά με την πολυθρύλητη βραδιά. Πολύτιμη στάθηκε ή βοήθεια του νεοελληνιστή Γεώργιου Άλισανδράτου, που μου προμήθευσε σε φωτοτυπία το δυσέυρετο τεύχος του Έωσφόρου. Για τα περιεχόμενα του περιοδικού βλ. Κώστας Δαφνής, «Ο Έωσφόρος». Τò περιοδικό του Ν. Κονεμένου». Κερκυραϊκά Χρονικά, 26 (1982), σ. 377-383. Για το θέατρο στη Λευκάδα βλ. Πανταζής Κοντομίχης, Τò νεοελληνικό θέατρο στη Λευκάδα (1800-1990), Αθήνα 2002.

211. Βιβλίο έξετάσεων Δευτερεύοντος Σχολείου και Λυκείου Λευκάδος 1857/58-1864/65, σ. 81, 85, 90, 92. Βιβλίο πρακτικών Δευτερεύοντος Σχολείου Λευκάδος, Λυκείου Λευκάδος και Τετρατάξιου Γυμνασίου Λευκάδος 10/22 Ιουν. 1853 - 25 Οκτ. 1880, σ. 79. Τις πληροφορίες για το πρόσωπο αυτό όφειλω στη γενναιοδωρία του φιλολόγου κυρίου Τάκη Τσερέ, που έτοιμάζει ένα βιβλίο με θέμα τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Λευκάδα (19ος-20ός αι.).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ ἱστορία τῆς οἰκογένειας Ἀλεάνδρου, ὅπως παρουσιάστηκε στίς προηγούμενες σελίδες, βασίζεται στὸν συνδυασμὸ πληροφοριῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση συγκεκριμένων πηγῶν. Ὡστόσο τὰ δικαιοπρακτικά, δικαστικά καὶ διοικητικά ἔγγραφα δὲν παραθέτουν γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα τους παρὰ μόνον ὅσα στοιχεῖα εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὴ νομότυπη σύνταξη μιᾶς συγκεκριμένης νομικῆς ἢ διοικητικῆς πράξης σὲ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή. Ἡ νομιμότητα τῆς πράξης δὲν εἶναι αὐτονόητη, ἐνῶ ἡ ἀληθοφάνεια παρὰσφύρει: ἐνδέχεται τὰ συμβόλαια νὰ ὑποκρύπτουν ἐκβιασμούς, καὶ ἡ σκοπιμότητα νὰ λανθάνει στίς πράξεις τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν. Ἡ καθ' ὅλα νομότυπη πρὸ γάμου δωρεὰ τῆς Ἐλένης Ἀλεάνδρου πρὸς τὸν μνηστήρα της Ἀναστάσιο Πολίτη, γιὰ παράδειγμα, καταγγέλλεται ἀπὸ τὴν ἴδια στὴ διαθήκη της ὡς προῖον ἐκβιασμοῦ. Ὅμως ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς Ἐλένης δὲν μπορεῖ νὰ διασταυρωθεῖ: μένει ἡ ἐπίκλησή της πρὸς τὴν κοινὴ γνώμη: «εἶναι γνωστὴ τοῖς πᾶσιν ἡ ζωὴ ἢ κακὴ ὅπου λαβαίνω ἀπὸ αὐτόν». Οἱ χαρακτηρισμοὶ ἄλλωστε «molesto ed altero individuo», ποὺ ἀποδίδουν οἱ γερουσιαστὲς τῆς Λευκάδας στὸν Λαυρέντιο Ἀλεάνδρου, θυμίζουν τίς καταγγελίες γιὰ ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ ποὺ διατυπώνονται τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐναντίον τοῦ Ἄγγελου Ὅριου ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἐπτανησιακῆς ἀντιπροσωπείας στὴν Κωνσταντινούπολη. Μὲ ἀφορμὴ τίς κατηγορίες αὐτὲς ἡ Γερουσία ἀπαλλάσσει τὸν Ὅριο ἀπὸ τὰ καθήκοντά του (2 Ὀκτωβρίου 1799), πράξη ποὺ ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὴν παρέμβαση τοῦ πρέσβη τῆς Ρωσίας²¹². Ἀλλὰ ἦταν ὁ Ὅριος αὐτὸς ποὺ εἶχε διορίσει τὸν Λαυρέντιο ἐπιθεωρητὴ τῆς Πολιτοφυλακῆς τῆς Λευκάδας. Καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ δυσμένεια στὴν ὁποία ὑποπίπτει ὁ Ὅριος νὰ ἐπισφύρει τὴν καχυποψία τῆς Γερουσίας ἀπέναντι στὸν Ἀλεάνδρου. Ἡ ἱστορία ἐπομένως τῆς οἰκογένειας Ἀλεάνδρου ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλει τὸ συγκεκριμένο ὕλικό: τὴν ἐλλειπτικότητα, τὸν κίνδυνο παρερμηνείας, τὴν ἀδυναμία διασταύρωσης πολλῶν πληροφοριῶν. Ἡ ἐξέταση ἐπίσης τοῦ συνόλου τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου φαίνεται μέχρι στιγμῆς ἀνέφικτη.

Δὲν ἔχει γίνεи ἀρκετὸς λόγος ἐδῶ γιὰ τίς εἰσοδηματικὲς πηγὲς τῆς οἰκογένειας ἢ γιὰ τὰ τεκμήρια τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, τῆς αἰγλης, τῆς εὐμάρειας καὶ

212. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. Ermanno Lunzi, *Della Repubblica Settinsulare*. Μπολόνια 1863, σ. 40. Γεράσιμος Ε. Μαυρογιάννης, *Ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815*, Ἀθήνα 1889 (ἀνατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1984), τ. Α', σ. 283-285. Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶς, ὁ.π., σ. 224-226.

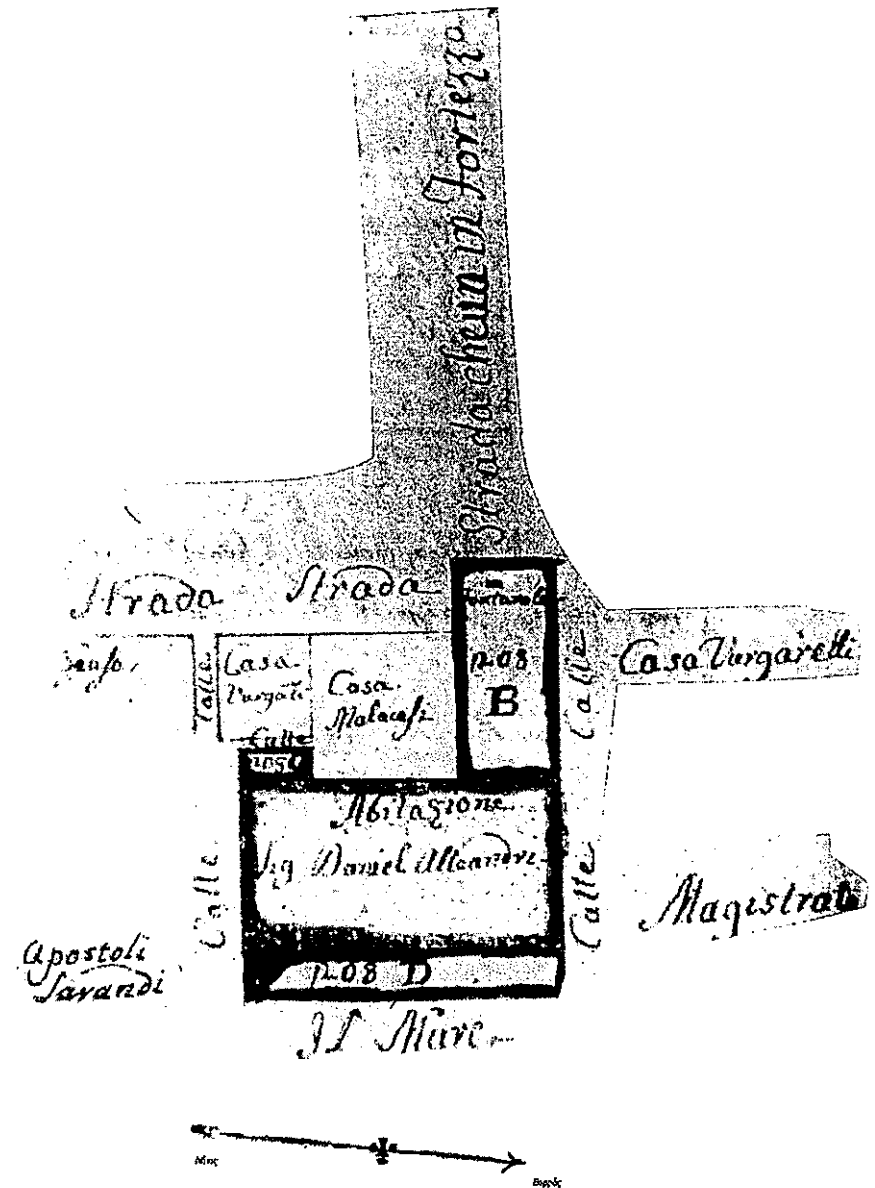
τῆς κοινωνικῆς ἐπιφάνειας, ποὺ σωρεύονται περὶ τὸ 1780 στὴν κατοικία τοῦ Πέτρου Ἀλεάνδρου, ἀφοῦ αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτιμηθοῦν συγκριτικά: τὰ κοσμήματα (χρυσασφικὰ, ἀσημικά, διαμαντικά), τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα τῆς οἰκοσκευῆς, τὰ ἐπιπλα, τοὺς καθρέφτες, τὸ εἶδος καὶ τὸ πλῆθος τῶν μαγειρικῶν σκευῶν, τὰ λευκὰ εἶδη καὶ τὰ τραπεζομάντηλα, τὰ ἀσημοκεντημένα καὶ χρυσοκεντημένα ροῦχα, τὸ συνολικὸ χρηματικὸ ποσὸν ποὺ στοιχίζουν οἱ προΐκες τῶν νυφάδων καὶ τῶν θυγατέρων. Ἄς ἀναφερθεῖ ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1778 ἡ Ἰωάννα Βελιανίτη φέρνει στὸ σπίτι τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Δανιήλ, ἐκτὸς τῶν τιμαλφῶν, ἀσπροροῦχων κλπ., ρευστὸ 1000 αὐστριακῶν ταλλήρων, καὶ ὅτι περὶ τὸ 1792 ὁ Ἰωάννης Ἀλεάνδρου ὑπόσχεται νὰ παραδώσει στὸν Ἀναστάσιο Πολίτη ὡς κινητὴ προΐκα τῆς ἀδελφῆς του Ἐλένης εἶδη ἀξίας 300 βενετικῶν τσεκινῶν (σκευὴ, ρουχισμό, κοσμήματα). Στὰ 1785 ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Πέτρου Ἀλεάνδρου μόνον σὲ διάφορες τοποθεσίες τῆς Βόνιτσας πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ 111 στρέμματα καὶ 350 τάβλες. Τὸ ἐτήσιο μίσθωμα τῆς ἔκτασης αὐτῆς καθὼς καὶ δύο λαχανόκηπων κοντὰ στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνα τῆς Βόνιτσας ὀρίζεται σὲ 30 κάδους σιτᾶρι καὶ 10 κάδους καλαμπόκι²¹³. Τὸ 1788 ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Ἐρρίκου Ἀλεάνδρου σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Πρέβεζας ἔχει συνολικὴ ἔκταση 105,5 στρεμμάτων, καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὴ διαθήκη του.

Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Λαυρέντιο, τὸν πιθανὸ συνεργάτη καὶ πάντως ἀνταποκριτὴ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, τὸ βιογραφικὸ σκιαγράφημά του εἶναι κιόλας ἀρκετὰ ἐνημερωτικὸ. Ἀπὸ τὴ γέννησή του κληρονομεῖ τὸ κῦρος καὶ τὴν αἴγλη τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος καὶ ἓνα δίκτυο συγγενῶν ποὺ καταλαμβάνουν τίς σημαντικότερες θέσεις τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὑπαλληλίας καὶ στίς δύο πλευρὲς τοῦ Ἰονίου. Κληρονομεῖ μιὰ σημαντικὴ ἀκίνητη περιουσία, ποὺ τοῦ ἀποφέρει εἰσοδήματα, διάσπαρτη σὲ ὀλόκληρη τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς Λευκάδας: κτήματα, λιοστάσια καὶ σπίτια στὴν Πρέβεζα, τὴ Βόνιτσα καὶ τὴν Ἁγία Μαύρα. Γνωρίζει ἑλληνικά, ἰταλικά καὶ ρωσικά. Εἶναι ἐξαιρετικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του τὸ ὅτι δύο γυναῖκες τῆς οἰκογένειάς του γνωρίζουν ἀνάγνωση καὶ γραφὴ, καὶ ὅτι μόνον δύο ἄνδρες εἶναι ἀναλφάβητοι.

Ὁ Λαυρέντιος ἔχει ἐπίγνωση τῆς κοινωνικῆς του ἀνωτερότητας, τῆς οἰκογενειακῆς γραμμῆς ἀλλὰ καὶ τῶν προνομίων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὴν. Ἐχει ἐπίσης ἐπίγνωση τῆς δικῆς του ἐπαγγελματικῆς ἱκανότητος. Ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία πρέπει νὰ ἐξοικειώνεται μὲ ἓναν ἀποτελεσματικὸ τρόπο συμπεριφορᾶς, ποὺ προσιδιάζει στοὺς ἄρχοντες. Τὸ φρόνημά του θὰ πρέπει νὰ ἐνι-

213. ΑΜΠ, ἀριθ. 158, 14 Σεπτ. 1785, φ. 68^ο-69^ο.

σχύεται με την ύπηρεσία του στὸν ρωσικὸ στρατό. Δὲν διστάζει νὰ ἐπικαλεῖται τὴ διακεκριμένη καταγωγὴ του, τὶς μακροχρόνιες ὑπηρεσίες τῶν προγόνων του πρὸς τὸ βενετικὸ κράτος ἀλλὰ καὶ τὰ δικά του προσωπικὰ ἀνδραγαθήματα καὶ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς τὸν τσάρο. Ἔχει συναίσθηση τῆς προσωπικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς στρατιωτικῆς τιμῆς. Αὐτοπροσδιορίζεται ὡς Γραικός.

Κάτοψη τῆς οἰκίας τοῦ Δανιὴλ Ἀλεάνδρου ἀπὸ βενετικὸ κτηματολόγιο τῆς Πρέβεζας (τέλη 18ου αἰώνα), βλ. ἐδῶ, σ. 260 σημ. 126.

Κόσμος
576
 ελπίσας τῆς γραφῆς τῆς πάνελευστας καὶ καὶ τῆς ἡμετέρας
 χαλεκῶν καὶ ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα τὸν ἐβ-
 γενεσταίου λαοφύλακα ἀποδείξαι ἑαυτὸν ἑαυτὸν τὸν οὐκ ἔχοντα
 μέγας καὶ εἶσαι κίερα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα.
 ρ. 629

Ἐβαλε τὸν ἴσμι νὰ ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ὅτι μετὰ
 ποτα εὐρακῆστα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα τὸν οὐκ ἔχοντα
 τὸν οὐκ ἔχοντα καὶ τὸν οὐκ ἔχοντα ἐφ' ἑσέ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 εἶσαι / ποτα οὐκ ἔχοντα ὅτι καὶ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα μετὰ
 ῥακῆσιν ὁ οὐκ ἔχοντα μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα νὰ ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἴσμι μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα τὸν οὐκ ἔχοντα μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα
 καὶ ὅσον μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα ἐν τῷ δεξιῷ ἀποδείξαι
 νὰ εἶσαι δίδει ὁ οὐκ ἔχοντα ἐφ' ἑσέ εἶσαι δίδει καὶ
 μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα ὅτι εἶσαι ἀπίστος ἢ δίδεισιν ἐφ' ἑσέ
 αἴσθησιν ὅτι καὶ ἀποδείξαι ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 καὶ μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα τὸν οὐκ ἔχοντα
 τὰς εὐκλείας τὸν ἴσμι νὰ μετὰ τὸν οὐκ ἔχοντα.

τῆς εὐκλείας ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 νὰ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα.

Ἐπιστολὴ τοῦ Τιζεγκάουζεν πρὸς τὸν Λαυρέντιο Ἀλεάνδρη, ἀντίγραφο
 μετὰ τὸ χεῖρ τοῦ Λαυρέντιου. ΑΝΑ, ἀριθ. 9B, φ. 629.

ἴσμι ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ὅτι καὶ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἴσμι ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 Λαυρέντιο ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 παυροκλῆς ἴσμι ἀπίστος βίβλου ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 δευτέρου ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα

Ἡ ὑπογραφή τοῦ Λαυρέντιου Ἀλεάνδρη. ΑΝΑ, νοτάριος Πέτρος Νέγρης,
 πρωτόκολλο 13, 10 Ἰαν. 1805, φ. 72.

ἴσμι ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ὅτι καὶ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 εὐκλείας ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 Θεοδουλίαν ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα

Ἡ ὑπογραφή τῆς Θεοδούλης (Θεοδούλας) Ἀσπρογέρακα, συζύγου τοῦ Πέτρου Ἀλεάνδρη.
 ΑΜΠ, ἀριθ. 42, 4 Ἰουν. 1784, φ. 87.

ἴσμι ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα ὅτι καὶ εἶσαι τὸν οὐκ ἔχοντα
 Μαρία Ἀλεάνδρη Μαυροβλάχου
 Θεοῦ
 Διδυμῆς ἀποδείξαι τὸν οὐκ ἔχοντα

Ἡ ὑπογραφή τῆς Μαρίας, θυγατέρας τοῦ Ἰωάννη Ἀλεάνδρη
 καὶ συζύγου τοῦ Παύλου Μασέρα. ΑΝΑ, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος,
 πρωτόκολλο 9, 1 Αὐγ. 1804, φ. 58.

Copie

Gouvernement des Sept-Îles

N: 158
 État nominatif des Officiers, changes du commandement des
 Groupes Militaires de Sainte-Mauve, conformément à l'arrêté
 de S. Ex. le Gouverneur Général.

Collo Alexandre	Omniais.	Président	60	Prescriptions pour mes
Cassada		Capitaine	40	" " "
Lancasolho		"	40	" " "
un Secrétaire		"	25	" " "

Omniais.

Certifié par moi Général de Brigade
 Auguste Candeman.

Par ordre formé
 Auguste Candeman

Μισθολογική κατάσταση των αξιωματικών της Έθνοφυλακής της Αγίας Μαύρας,
 απόσπασμα, [1808]. ΑΝΑ, αρ. 37, φ. 158.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΣΣΟΥ
 (Β' ΜΙΣΘ ΤΟΥ ΙΒ' ΑΙΩΝΑ)
 ΚΑΙ ΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΑ
 (ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ)

Εισαγωγικά

Ο άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Άσσου (ή Άσσοῦ κατὰ τὰ άγιολογικά του κεί-
 μενα), παλαιᾶς πόλεως τῆς Τρωάδος τῆς Μ. Ἀσίας, ἔχει ἀπασχολήσει ἀρκετὰ
 ὡς σήμερα τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα¹.

1. Βλ. τὴν πρόδρομὴ μελέτη μου, Δ. Ζ. Σοφιανός, «Άγιος Γρηγόριος επίσκοπος
 Άσσου (β' μισθ ἰβ' αἰώνα). Ἡ σχέση τῶν άγιολογικῶν κειμένων του (Βίων) στὸν κώδ.
 Πάτμου 448 (φφ. 31^v-58^r) καὶ στὸν κώδ. Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14 (φφ. 144^v-157^v)»,
 Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ: Στέφ. Κακλαμάνης, Ἀθ.
 Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Βικελαία
 Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἁρακλείου, Ἁράκλειο 2000, σ. 641-651. Αναλυτικότερα ἢ ὡς
 τώρα βιβλιογραφία γιὰ τὸν άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Ἄσσου εἶναι ἡ ἑξῆς: Γ. Π. Σωτη-
 ρίου, Λεσβιακὴ άγιολογία. Ἱστορικὴ ἔρευνα, Βίοι, Ἀκολουθίαι-Μνημεῖα τῶν ἐν Λέσβῳ
 άγιων, Μυτιλήνη 1958, σ. 105-115· τοῦ ἴδιου, Οἱ άγιοι τῆς Λέσβου, Μυτιλήνη 1998, σ.
 41-47· Ἰω. Μ. Φουντούλης, Ἡ τιμὴ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων τῶν Λεσβίων άγιων,
 Μυτιλήνη 1965, σ. 29-35 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 5ο τόμο τοῦ περ. Λεσβιακά, β' ἔκδ., Μυτι-
 λήνη 2001]· τοῦ ἴδιου, «Ἡ μητέρα τοῦ άγίου Γρηγορίου επισκόπου Ἄσσου», Λεσβιακὰ
 άγιολογικά μελετήματα, Α', ἔκδ. Ἰ. Μητροπ. Μυτιλήνης, 14, Μυτιλήνη 1997, σ. 93-101
 [=ἀνατύπ. ἀπὸ τὸ περ. Ὁ Ποιμὴν, 61 (1966), σ. 40-42, 74-76]· τοῦ ἴδιου, «Τὸ πρόβλη-
 μα τοῦ διπλοῦ τάφου τοῦ άγίου Γρηγορίου επισκόπου Ἄσσου», Λεσβιακὰ άγιολογικά
 μελετήματα, Α', σ. 103-108 [=ἀνατύπ. ἀπὸ τὸ περ. Ὁ Ποιμὴν, 60 (1965), σ. 138-140]·
 τοῦ ἴδιου, «Μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τοῦ άγίου Γρηγορίου επισκόπου Ἄσσου», Λε-
 σβιακὰ άγιολογικά μελετήματα, Α', σ. 109-117 [=ἀνατύπ. ἀπὸ τὸ περ. Ὁ Ποιμὴν, 61
 (1966) σ. 102-106]· τοῦ ἴδιου, «Ὁ άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Ἄσσου - Ἡ μονή, ὁ τά-
 φος καὶ ἡ τιμὴ του - Ξενάγηση τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθο-
 λομαίου, 16 Ἰουνίου 2001», Λεσβιακὰ άγιολογικά μελετήματα, Β', ἔκδ. Ἰ. Μητροπόλεως
 Μυτιλήνης, 22, Μυτιλήνη 2002, σ. 152-170· Λεσβιακὸν «Μηναῖον» περιέχον τὰς ἱερὰς
 Ἀκολουθίας τῶν ἐν τῇ νήσῳ Λέσβῳ διαλαψάντων άγιων ἱεραρχῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων ἀπὸ
 Χριστοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς νεωτέρων χρόνων. Ἐκδίδεται ἐπιμελεῖα τῶν Σεβασμιωτά-
 των Μητροπολιτῶν Μυτιλήνης Ἰακώβου καὶ Μηθύμνης Ἰακώβου, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ
 τοῦ ἱεροκήρυκος Γ. Σωτηρίου, Μυτιλήνη 1969, σ. 53-54 (ὅπου συναξάριο σύντομο τῆς

Ὁ παλαιὸς Βίος του, σὲ λόγια γλῶσσα, παραδίδεται σὲ δύο μόνο χειρόγραφα. Τὸν κώδικα 448 (φφ. 31^v-58^r) τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου², ὅπου περιέχεται ὁ κατὰ πολὺ ἐκτενέστερος Βίος, καὶ τὸν ἀγιορειτικὸ κώδικα 1824/Ω 14 (φφ. 144^v-157^v) τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας³, ὅπου περιέχεται πολὺ συντομότερο κείμενο, ποὺ ἐκπροσωπεῖ, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ὅπως θὰ ὑποστηρίξουμε παρακάτω, τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ Βίου, χωρὶς τίς ἐκ τῶν ὑστέρων προσθήκες τοῦ κώδ. Πάτμου 448.

Ὁ συντάκτης τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου εἶναι ἀνώνυμος καὶ ἄγνωστος, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὰ περισσότερα ἀγιολογικὰ κείμενα, ὅπου ὁ συγγραφέας τους, συμμοναστῆς πολλὲς φορές τοῦ βιογραφούμενου, προτιμᾷ τὴ σιωπὴ γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ ἀπὸ λόγους ταπεινοφροσύνης ἀλλὰ καὶ διότι μοναδικὸς του στόχος εἶναι νὰ ἀφηγηθῆι καὶ νὰ ἐξάρει τὰ κατορθώματα καὶ τὰ ἀθλήματα τοῦ παρουσιαζόμενου ἥρωα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, νὰ παιδαγωγῆσι καὶ νὰ φρονηματίσει τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὁ ἴδιος νὰ βρεῖ στοὺς οὐρανοὺς τὴν ἀντιμισθία του γιὰ τὸ ταπεινὸ συγγραφικὸ του ἐπίτευγμα⁴.

Ὁ Πατμιακὸς κώδικας 448, τοῦ ΙΕ' αἰώνα, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ εἶδος

Ἀκολουθίας, «Τῆ Κυριακῇ μετὰ τὴν ἰ' Νοεμβρίου», τοῦ ἁγ. Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου, γιὰ τὴν ἀνεύρεση «τῶν σεπτῶν αὐτοῦ λειψάνων ἐν ἔτει 1936 καὶ τῇ μετακομιδῇ αὐτῶν εἰς Σκόπελον Γέρας») καὶ σ. 242 (ὅπου σύντομο συναξάριο, τὸ ἴδιο περιποῦ μετὰ τὸ προηγούμενο, τῆς Ἀκολουθίας τῆς μνήμης, κατὰ τὴν ἰ' Ἰουλίου, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου). Μητροπ. Μυτιλήνης Ἰάκωβος Κλεόμβροτος, *Τὰ κατὰ τὴν εὔρεσιν καὶ ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 1-70· τοῦ ἴδιου *Mytilena Sacra*, τ. Δ', *Ναοὶ-Κεμήλια* (Ν-Ω), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 421-444, ὅπου: «Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ἐπισκόπου Ἄσσου, εἰς τὴν ἀγροτικὴν περιφέρειαν Σκοπέλου» σ. 500, ὅπου περιγραφή τῆς φορητῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγίου Ἀντωνίου εἰς Τρίγωνα Μυτιλήνης: Fr. Halkin, «Saint Grégoire d'Assos - Vie et synaxaire inédits (*BHG et Auctarium* 710a et c)», *Analecta Bollandiana*, 102 (1984), σ. 5-34.

2. Ἱ. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνα 1890, σ. 202, ἀρ. ΥΜΗ· βλ. καὶ Α. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiologischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1952, σ. 992, ἀριθ. 4.

3. Σπουριδων μοναχὸς Λαυριώτης - Μητροπ. πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρ. Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει)*, Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 3-4, Παρίσι 1925, σ. 326, ἀριθ. 1824^b. Μητροπ. πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρ. Εὐστρατιάδης, *Συμπλήρωμα Ἀγιορειτικῶν Καταλόγων Βατοπεδίου καὶ Λαύρας (Μνημεῖα Ἀγιολογικά)*, Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 4, Παρίσι, Chennevières-Sur-Marne, 1930, σ. 14.

4. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οἱ βυζαντινοὶ ἅγιοι τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μέσα ἀπὸ τίς πηγὲς καὶ τὰ κείμενα*, Ὁφεις τῆς Βυζαντινῆς Κοινωνίας-7, Ἀθήνα 1993, σ. 19-21.

τῆς γραφῆς του, περιλαμβάνει καὶ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου (φφ. 1^r-31^v), ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ ἐκτενοῦς Βίου του. Μεταξὺ ζ' καὶ ζ' ὠδῆς τοῦ κανόνα τῆς Ἀκολουθίας παρεμβάλλεται σύντομος Βίος-Συναξάριο τοῦ ἁγίου (φφ. 8^r-13^r), ποὺ σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή του ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, τὸν γνωστὸ πολυγραφότατο βυζαντινὸ λόγιό τοῦ τέλους τοῦ ΙΓ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰώνα⁵. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ Συναξάριο τοῦ Ξανθοπούλου περιέχεται μόνο ἐδῶ, στὸν Πατμιακὸ κώδικα 448 (βλ. σελ. 347-351, ὅπου κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, καὶ πίν. Η', ὅπου δεῖγμα τοῦ χειρογράφου).

Τόσο ὁ ἐκτενὴς ἀνώνυμος Βίος τοῦ ἁγίου ὅσο καὶ τὸ Συναξάριό του δημοσιεύτηκαν τὸ 1984 ἀπὸ τὸν διάσημο καὶ χαλκέντερο βολλανδιστὴ ἀγιολόγο Fr. Halkin († 25-7-1988)⁶. Ὁ Halkin κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Βίου χρησιμοποίησε μόνο τὸν Πατμιακὸ κώδικα, ἀν καὶ γνώριζε καὶ τὸν ἀγιορειτικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ὁ ὁποῖος ὁμως, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, τοῦ ἦταν ἀπρόσιτος («inaccessible»). Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ τοῦ λαμπροῦ ἑλληνιστῆ καὶ ἀγιολόγου, ἴσως ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα τῆς ζωῆς του, ὑστερεῖ σὲ σχέση με τίς παλαιότερες ὑποδειγματικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἀγιολογικῶν κειμένων.

Ὁ ἀγιορειτικὸς κώδικας Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14, τοῦ ΙϚ' αἰώνα, περιέχει ἐπίσης τὸν παλαιὸ ἀνώνυμο, σὲ λόγια γλῶσσα, Βίο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου (βλ. σελ. 307-318, ὅπου κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, καὶ πίν. Α'-Γ', σελ. 353-355, ὅπου δεῖγματα τοῦ χειρογράφου).

Καὶ στοὺς δύο κώδικες τὸ κείμενο τοῦ Βίου ἔχει πάρα πολλὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα. Πολλὲς ὀνομαστικὲς ἀπόλυτοι ἀντὶ γενικῶν. Στὸν Πατμιακὸ τὰ μὲν, δέ, ἐπεὶ διπλοτονοῦμενα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις. Ἀπαντοῦν οἱ συνηθισμένες συντομογραφίαι καὶ ἐπιτιμήσεις, λιγότερες στὸν Πατμιακὸ, περισσότερες καὶ συχνότερες στὸ Λαυρεωτικὸ. Στὸ Λαυρεωτικὸ παρατηροῦνται πάρα πολλὲς παραποιήσεις καὶ παραναγνώσεις λέξεων ἢ ἀκόμη καὶ φράσεων, ἐνῶ στὸν Πατμιακὸ ἔχομε σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ τὸ φαινόμενο αὐτό. Καὶ τῶν

5. Γιὰ τὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο βλ. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, Μόναχο 1897, σ. 291-293 [=Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', Ἀθήνα 1897, σ. 588-592]· C. Émery, «Les catalogues d'hymnographes byzantins», *Échos d'Orient*, 20 (1921), σ. 147-154· τοῦ ἴδιου, «Hymnographi Byzantini», *Échos d'Orient*, 23 (1924), σ. 412-413· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959 [=φωτοτ. ἀνατύπ. 1977], σ. 705-707· Στ. Γ. Παπαδόπουλος, «Ξανθόπουλος Κάλλιστος Νικηφόρος», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 9 (1966), στ. 649-654.

6. Fr. Halkin, *Analecta Bollandiana*, 102 (1984), σ. 5-34.

δύο κωδίκων οι άγνωστοι γραφείς ήσαν όπωσδήποτε όλιγογράμματοι, του Λαυρεωτικού όμως ό κωδικογράφος άντέγραφε έντελώς μηχανικά, χωρίς να άντιλαμβάνεται, τίς περισσότερες φορές, τó νόημα τών λέξεων και τών φράσεων του κείμενου. (Βλ. τὰ κείμενα Α' και Β' και τὰ κριτικά τους ύπομνήματα, σελ. 307-346, όπου σημειώνονται και διορθώνονται οι παραναγνώσεις και παραποιήσεις λέξεων και φράσεων κ.ά. και τούς πίν. Α'-Ζ', σελ. 353-359, όπου πανομοιότυπα τών χειρογράφων, Λαυρεωτικού και Πατριακού). Στόν Πατριακό άπαντούν άπλούστεροι τύποι (π.χ. κείμενο Β', στ. 511 *έλικύθη*, ενώ κείμενο Α', στ. 217 *έκληθη*).

Τὰ κύρια άφηγηματικά και βιογραφικά στοιχεία για τόν άγιο Γρηγόριο στό κείμενο τών Βίων και τών δύο κωδίκων είναι τὰ ίδια, καθώς επίσης όμοια είναι και ή γλωσσική διατύπωση.

Ο άγιος Γρηγόριος γεννήθηκε στό χωριό Άκόρνα⁷ τής περιοχής Γέρας (Ιερᾶς)⁸ τής Λέσβου. Η κόμη Άκόρνα έχει έντοπισθει στό μισά περίπου του δημοσίου δρόμου Περάματος-Παπάδου, στη σημερινή τοποθεσία Κουρκούτα⁹. Οι γονείς του, όπως κατονομάζονται στους Βίους του, ό Γεώργιος Άναστασόπουλος και ή Μαρία, ήσαν έπιφανείς, κοινωνικά καταξιωμένοι, εύσεβείς πάνω άπ' όλα, και εύκατάστατοι. Πήρε τó όνομα του πατέρα του και όνομάστηκε κι αυτός Γεώργιος.

Σέ ηλικία 14 ετών, σύμφωνα με την επικρατούσα τότε συνήθεια, στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη για σπουδές, τὰ σκῆπτρα *Ρωμαίων έχοντος τότε Μανουήλ του Πορφυρογεννήτου* (Βίος Α', στ. 33-34· Βίος Β', στ. 60-61). Έδω έχομε τó μόνο βέβαιο χρονολογικό στοιχείο για τόν έπίσκοπο Άσσου άγιο Γρηγόριο. Ο Μανουήλ Πορφυρογέννητος ταυτίζεται άσφαλώς με τó βυζαντινό αυτοκράτορα Μανουήλ Α' τόν Κομνηνό, του όποιου ή μακρά βασιλεία εκτείνεται άπό τó 1143 ως τó 1180. Έπομένως και ό άγιος Γρηγόριος πρέπει να έζησε και να έδρασε την έποχή αυτή περίπου. Στο σημείο αυτό όφείλομε να

7. Ίω. Μ. Φουντούλης, *Η τιμή τών λειψάνων και τών τάφων τών Λεσβίων άγίων*, δ.π., σ. 29· Ίω. Κ. Μουτζούρης, *Ο μοναχισμός τής Λέσβου. Συμβολή στην ιστορία και μναστηριολογία*, Έκδοση Έταιρείας Λεσβιακών Μελετών, Μυτιλήνη 1989, σ. 44.

8. Για τόν κόλπο τής Γέρας και την περιοχή του βλ. Οικονόμος Σταύρος Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία τής Λέσβου*, Κάιρο 1909 (φωτομηχ. άνατύπωση, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη 1994), σ. 7-8 κ.ά· Ίω. Κ. Μουτζούρης, *Ο μοναχισμός τής Λέσβου*, δ.π., σ. 95-98· Ίω. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακά άγιολογικά μελετήματα*, δ.π., Β', σ. 154, 157.

9. Ίω. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακά άγιολογικά μελετήματα*, δ.π., Β', σ. 154· πβ. και Μάκης Αξιότης, *Στά χνάρια τὰ παλιά. Όδοιπορικό γύρω άπό τόν κόλπο τής Γέρας*, Αθήνα 1987, σ. 20-21.

έπισημάνομε ότι ό Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος στό συναξάριό του (κείμενο Γ', στ. 7-8) αναγράφει ότι ό άγιος Γρηγόριος *ήν επί τών ήμερών Κωνσταντίνου βασιλέως του Μονομάχου* (1042-1055), ότι έζησε δηλαδή έναν αιώνα παλαιότερα, τόν ΙΑ' και όχι τόν ΙΒ' όπως αναφέρει ό άνωυμος συντάκτης του άρχικού Βίου του άγίου. Πιστεύω ότι ή πληροφορία αυτή του Ξανθόπουλου, του όποιου τó κείμενο είναι μεταγενέστερο κατά έναμιοσ περίπου αιώνα άπό τόν άρχικό Βίο, δέν είναι σωστή και δέν πρέπει να ληφθει ύπόψη.

Μετά τριετείς σπουδές στην Κωνσταντινούπολη, ό άγιος Γρηγόριος δέν επέστρεψε στην πατρίδα και στους γονείς του, όπως συνήθιζαν οι άλλοι νέοι, αλλά, σε ηλικία 17 ετών, μαζί με τόν «άγιώτατο» διδάσκαλό του Άγάθωνα, διαπεραιώθηκαν στην Άνατολή, πιθανόν στα μέρη τής Ίδης¹⁰, και έμειναν στη μονή που εκ θεμελιών είχε κτίσει ό Άγάθων. Μετά τριετή παραμονή εκεί, ό άγιος Γρηγόριος (Γεώργιος ήταν άκόμη τότε τó κοσμικό του όνομα), είκοσάχρονος νέος πιά, μετέβη στό Ίεροσόλυμα, εκπληρώνοντας διακαή του πόθο, ως προσκυνητής τών Άγίων Τόπων, όπου όμως γνωρίστηκε και συνδέθηκε με θεοσεβείς άναχωρητές τής έρήμου του Ίορδάνη, παρέμεινε κοντά τους, διδασκόμενος τούς τρόπους τής άσκητικής βιοτής, περιβλήθηκε τó μοναχικό ένδυμα και μετονομάστηκε σε Γρηγόριο (τηρήθηκε έδω ή συνήθεια τó μοναχικό όνομα να άρχίζει με τó ίδιο γράμμα του κοσμικού). Άφου συμπλήρωσε 15 έτη παραμονής εκεί πνευματικών και άσκητικών άγώνων και ενώ είχε συμπληρώσει τὰ 35 χρόνια τής ηλικίας του, επέστρεψε στό διδάσκαλό του Άγάθωνα, στό ίδιον κελλίον (Βίος Α', στ. 86· Βίος Β', στ. 217). Στόν Πατριακό κώδικα αναφέρεται (Βίος Β', στ. 216-217) ότι ό Γρηγόριος, κατά την έπιστροφή του στόν Άγάθωνα, *καταλαμβάνει τó όρος τó Κόλυσμα, όπου και πρότερον ήσκησε*. Η ταύτιση του όρους αυτού, άν τó χειρόγραφο άποδίδει σωστά την όνομασία του και δέν όφείλεται σε παρανάγνωση, δέν έγινε δυνατή.

Όταν έχήρευσε άπό τόν ποιμένα της ή έπισκοπή τής μικρασιατικής πόλεως τής Τρωάδος Άσσου (ή Άσσοϋ, κατά τὰ άγιολογικά κείμενα), ό Άγάθων, που έτυχε τότε να βρισκxται στην Κωνσταντινούπολη, συνέστησε στόν τότε πατριάρχη ως τó καταλληλότερο πρόσωπο για τή θέση αυτή τó μοναχό Γρηγόριο. Έτσι ό Γρηγόριος, με γράμματα βασιλικά και εκκλησιαστικά, μετακαλείται και μεταβαίνει στη Βασιλεύουσα, όπου και χειροτονείται έπίσκοπος Άσσου άπό τó μητροπολίτη Έφέσου, του όποιου τó όνομα δέν αναγράφεται στα κείμενα. Πόσο καιρό έμεινε κοντά στόν Άγάθωνα και πότε χειροτονήθηκε έπίσκοπος Άσσου δέν γνωρίζομε, άφου δέν παρέχει κανένα σχετικό στοιχείο ό βιογράφος του.

10. Ίω. Μ. Φουντούλης, δ.π.

Έτσι δὲν μπορούμε νὰ ταυτίσουμε οὔτε τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως οὔτε τὸ μητροπολίτη Ἐφέσου. Ὅπως δὴποτε ὁμως ἡ χειροτονία τοῦ Γρηγορίου σὲ ἐπίσκοπο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΒ' αἰώνα.

Γιὰ πόσο χρονικὸ διάστημα ἄσκησε τὰ ποιμαντορικά του καθήκοντα ὡς ἐπίσκοπος Ἄσσου ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσης δὲν εἶναι γνωστὸ, γιατί δὲν ἀναφέρεται καὶ δὲν συνάγεται τίποτε σχετικὸ ἀπὸ τὰ κείμενα. Συκοφαντίες καὶ διαβολὲς τῶν κακοβούλων τὸν ἐξαναγκάζουν νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ἄσσου καὶ νὰ συνεχίσει τὸν μοναστικὸ καὶ ἰσαγγελο βίον.

Παίρνοντας μαζί του μόνο τὸ ἱερὸ Εὐαγγέλιο καὶ τὸν καλογερικὸ του μαγδύα, συνοδευόμενος καὶ ἀπὸ τὸν ὑποτακτικὸ καὶ μαθητὴ του Λέοντα, ἀπὸ τῶν νυκτῶν, ἐγκαταλείπουν τὴ μικρασιατικὴ Ἄσσο, ἐπιβιβάζονται σὲ πλοῖο καὶ καταφεύγουν στὴ νησίδα τῶν «Λεύκων» ἢ «Λευκῶν», τὸ σημερινὸ Ἄσπρονήσι τῆς συστάδος Τοκμάκια στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς Λέσβου, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ Μοσχονήσια¹¹. Ἐκεῖ ὑπῆρχε μονὴ καλλίστη καὶ πολυάνθρωπος τῆς Θεοτόκου, τῆς ὁποίας τὰ ἑρείπια σώζονται σήμερα μᾶλλον στὸ νότιο μέρος τοῦ νησιοῦ. Στὴ μονὴ αὐτὴ ἀναζήτησε τὴ γαλήνη καὶ ἡρεμία, ἄγνωστο γιὰ πόσο χρόνο, ὁ ἅγιος Γρηγόριος καὶ ἐκεῖ ἔχειρε μοναχὸ τὸ μαθητὴ του Λέοντα, τὸν ὁποῖο μετονόμασε σὲ Λεόντιο. Στὴ συνέχεια, καὶ οἱ δύο μαζί, ἐγκαταλείπουν τὴ νησίδα, ὅπου δὲν παρέμειναν πολὺ, καὶ μεταβαίνουν στὴ Λέσβο, στὸ ὄρος τοῦ Κόρακος. Ἐκεῖ ὁ Γρηγόριος ἡσυχάζει, γιὰ τέσσερα χρόνια, σὲ μοναστήρι τῆς περιοχῆς. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴ μετάβαση στὸ ὄρος τοῦ Κόρακος παρέχει μόνο ὁ βιογράφος τοῦ Πατριάρχου κώδικα (Βίος Β', στ. 371, 381)¹².

Φύση ἀνήσυχη καὶ ἀνικανοποίητη ὁ Γρηγόριος, μετακινεῖται, μαζί μὲ τὸν Λεόντιο, στὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου τῆς Λέσβου, ὅπου ἐγκαταβιώνει, σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς (ποὺ δὲν κατονομάζεται στὸ Βίο του), γιὰ τέσσερα πάλι χρόνια (τὴ διάρκεια τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του ἀναφέρει μόνο ὁ βιογράφος τοῦ Πατριάρχου κώδικα· Βίος Β', στ. 381-382)¹³. Ἐπειδὴ ὁμως καὶ

11. Γιὰ τὶς Λεῦκες ἢ Λευκὲς βλ. Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, ὁ.π., Β', σ. 155· πβ. καὶ Οἰκονόμος Στ. Τάξης, *Συνοπτικὴ ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς Λέσβου*, ὁ.π., σ. 8.

12. Γιὰ τὸ ὄρος τοῦ Κόρακος βλ. Στ. Τάξης, ὁ.π., σ. 7· γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ καὶ τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς τοῦ Κόρακος βλ. Ἰάκωβος Γ. Κλεόμβροτος, *Μητροπολίτης Μυτιλήνης, Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λέσβου ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Μυτιλήνη 1984, σ. 43· Ἰω. Κ. Μουτζούρης, *Ὁ μοναχισμὸς τῆς Λέσβου*, ὁ.π., σ. 111, 115, 121, 165-166.

13. Γιὰ τὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου καὶ τὰ μοναστήρια του βλ. Ἰω. Κ. Μουτζούρης, *Ὁ ἀσκητικὸς βίος εἰς τὴν Λέσβον* [αὐτοτελὲς ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Ὁ Ποιμὴν*], Μυτιλήνη 1963, σ. 11-13· τοῦ ἴδιου, *Ὁ μοναχισμὸς τῆς Λέσβου*, ὁ.π., σ. 21, 43-45, 142-143.

ἐκεῖ δὲν κατόρθωσε νὰ βρεῖ τὴν ἡσυχία καὶ γαλήνη ποὺ ἀποζητοῦσε γιὰ τὰ ἀσκητικὰ του παλαιήματα, μακριὰ ἀπὸ τὴν τύρβη καὶ τὸ θόρυβο τοῦ κόσμου, ἀφοῦ οἱ περίοικοι, ποὺ ἔμαθαν τὰ θεϊκὰ καὶ προορατικὰ του χαρίσματα, προσέτρεχαν σ' αὐτὸν γιὰ νὰ τὸν συμβουλευθοῦν καὶ νὰ ἐνδυναμωθοῦν ἀπὸ τὴ χάρη του, ὁ Γρηγόριος ἀναχωρεῖ καὶ ἀπὸ τὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου καὶ μεταβαίνει γιὰ ἐγκατάσταση στὸ Παρασίγειον τῆς Καλλονῆς, πιθανότατα στὴν ἐκεῖ ὑπάρχουσα παλαιὰ βυζαντινὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου¹⁴: *ἐρχομένους τε προσιδῶν ὡς αὐτὸν ἐπισκέψεως χάριν καὶ περικόπτοντας αὐτὸν τῆς ἡδίστης ἡσυχίας, ἀπάρας ἐκεῖθεν, ἐπὶ τὸ Παρασίγειον οὕτω καλούμενον διαβαίνει. Κάκεισε τέσσαρας ὄλους ποιήσας ἐνιαυτοὺς καὶ πολλοῖς αἴτιος ὠφελείας καταστάς, μετανάστης καὶ τοῦδε γίνεται καὶ ἐπὶ τὸ τοῦ Πρίαντος ὄρος ἔρχεται σὺν τῷ μαθητῇ* (Βίος Β', στ. 387-391· στὸ Λαυρεωτικὸ κώδικα, ὅπου ὁ ἀρχικὸς συντομότερος Βίος Α', δὲν ἀναγράφονται οἱ λεπτομέρειες αὐτές).

Τὸ ὄρος τοῦ Πρίαντος (Πριγιάμι σήμερα)¹⁵ ἀπετέλεσε τὴν τελικὴ καὶ ὀριστικὴ ἐγκατάσταση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου στὴ Λέσβο. Καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ ὄρος τοῦ Πρίαντος ὁ Γρηγόριος ἐπισκέπτεται τὴ γενέτειρά του Ἀκόρνα, *θελήσας τοὺς ἰδίους ιδέσθαι, καὶ περνώντας ἀπὸ τὴν πατρικὴν του οἰκίαν συναντάει καὶ τὴν μητέρα τὴν ἑαυτοῦ κατὰ συγκυρίαν... εἰς λουτρὸν ἀπερχομένην, τὴν ὁποία ἀνεγνώρισε ὁ ἴδιος, εὐλόγησε καὶ τῆς ἀπεκάλυψε ὅτι θὰ τὴν ἀξιώσει ὁ Θεὸς νὰ ἰδεῖ ἂν ἔχει κάποιον δικὸν τῆς σταῖς ξένα, ὑπονοώντας τὸν ἑαυτοῦ, χωρὶς ὁμως νὰ τῆς δηλώσει τὴν ταυτότητά του* (Βίος Α', στ. 165-169· Βίος Β', στ. 391-397)¹⁶.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος, μετὰ τὴ συνάντησή μὲ τὴ μητέρα του, συνέχισε τὴν πορεία του καὶ ἀνῆλθε στὸ ὄρος τοῦ Πρίαντος, ὅπου, μετὰ τοῦ μαθητοῦ διελθὼν καὶ ἀναψηλαφήσας, *σπήλαιόν τε εὐρῶν ἐπιτήδειον πρὸς ἡσυχίαν, ἐν τούτῳ κατόκησεν, πολλοὺς τοὺς ἀγῶνας ἐκεῖσε τῆς ἀρετῆς ἐνδειζόμενος, Θεῷ μόνῳ μόνος προσομιλῶν* (Βίος Β', στ. 409-411). Στὸ σπήλαιον αὐτό, γνωστὸ σήμερα ὡς «σπηλιὰ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου», ἔζησε γιὰ λίγο ὁ Γρηγόριος ὡς ἀσκητὴς καὶ ἐρημίτης¹⁷. Ὅταν ἐγκαταστάθηκε στὸ ὄρος τοῦ Πρίαντος, θὰ πρέπει νὰ ἦταν 50 περίπου ἐτῶν.

14. Γιὰ τὸ Παρασίγειον καὶ τὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου βλ. Ἰω. Κ. Μουτζούρης, *Ὁ μοναχισμὸς τῆς Λέσβου*, ὁ.π., σ. 133-136.

15. Βλ. Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, ὁ.π., Β', σ. 156.

16. Βλ. Ἰω. Μ. Φουντούλης, «Ἡ μητέρα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου», *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, ὁ.π., Α', 7, σ. 93-101.

17. Ἰω. Κ. Μουτζούρης, *Ὁ μοναχισμὸς τῆς Λέσβου*, ὁ.π., σ. 95-96· Γ. Μ. Χουτζαῖος-Θ. Μ. Χουτζαῖου, *Σπήλαια καὶ ἄλλα καρστικὰ φαινόμενα τῆς Λέσβου*, Μυτιλήνη 1989, σ. 87· Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, ὁ.π., Β', σ. 156.

Στή συνέχεια, έπεσήμανε εκεί κοντά, στο χωριό Μικρό Λευκοπέδι, δύσβατο και δασώδη τόπο, τον όποιο ζήτησε και του παραχώρησαν οι περίοικοι, και έκτισε ναό που άφιέρωσε στη Θεομήτορα. Ακολουθώς οικόδομησε και κελιά και έγκαταβίωσε, μαζί με τó μαθητή του Λεόντιο και άλλους μοναχούς, στο μοναστήρι αυτό. Έκει έζησε, για 12 χρόνια, άσκητο άσκητικό βίο και, σέ ηλικία 62 περίπου χρόνων, παρέδωσε ειρηνικά τó πνεύμα στον πλάστη και δημιουργό του.

Ποιό τó ακριβές έτος θανάτου του δεν είναι δυνατόν να καθορισθεί, άφουό ό Βίος του δεν παρέχει τά άπαιτούμενα στοιχεία. Πάντως τότε ζούσε άκόμη και ή μητέρα του, πράγμα που σημαίνει ότι ό Γρηγόριος δεν μπορεί να ήταν μεγάλης ηλικίας. Όπωςδήποτε όμως ό θάνατός του θα πρέπει να τοποθετηθεί στο τελευταίο τέταρτο του ΙΒ΄ αιώνα.

Τάφηκε άπό τούς συμμοναστές του σέ χώρο που τού είχε ύποδειξει άγγελος. Άπό τόν τάφο του, μετά τρεις ήμέρες, ανέβλυσε άφθονο και «διεδέστατον» ύδωρ αγιάσματος που έγινε πηγή θαυματουργικών ίάσεων, φαινόμενο συχνό και συνηθισμένο στα άγιολογικά κείμενα για τούς τάφους όσιών και άγιών τής Έκκλησίας μας¹⁸.

Άπό τόν τάφο αυτό, που μετεβλήθη σέ πηγή ύδατος και τó σάμα έπλεε μέσον κουφίζόμενον ύπό τών ύδάτων (Βίος Α΄, στ. 251-252· Βίος Β΄, στ. 671-672), τó λείψανο τού άγίου, παρουσία και τής μητέρας του, ανακομίσθηκε, τοποθετήθηκε σέ «γλωσσόκομο» (θήκη) και ένταφιάσθηκε στο ιερό τού ναού τής Θεομήτορας, κοντά στην Άγία Τράπεζα¹⁹.

Με τίσ ανασκαφές, που διενήργησε τó 1935 ό τότε γραμματεύς τής Ίερās Μητροπόλεως Μυτιλήνης Εύάγγελος Κλεόμβροτος, ό κατόπιν λόγιος Μητροπολίτης Μυτιλήνης (1957-1987) Ίάκωβος Β΄ ό άπό Σισανίου και Σιατίστης, άποκαλύφθηκε, στα έρείπια μονής που ή παράδοση ταύτιζε με τή Μονή τού Άγίου Γρηγορίου Άσσου στη θέση Πριγιάμι (Πριάντος όρος)–Άγιος Γρηγόριος τής άγροτικής περιφέρειας Σκοπέλου, λαρνακοειδής τάφος με όστά, ό όποιος εύλογα άποδόθηκε στον έπιφανή όμώνυμο κτίτορα τής μονής άγιο Γρηγόριο έπίσκοπο Άσσου²⁰. Στίς 16 Νοεμβρίου τού έτους αυτού τά ιερά λείψανα ανα-

18. Βλ. Στεφ. Δ. "Ημελλος, «Η "ύδατος βλύσις" κατόπιν θαύματος στον Βίο Νίκωνος τού "Μετανοείτε". Συναφείς θαυματικές και άλλες διηγήσεις», Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 50 (1999-2000), σ. 39-84.

19. Βλ. Ίω. Μ. Φουντούλης, «Τό πρόβλημα τού διπλού τάφου τού άγίου Γρηγορίου έπίσκοπου Άσσου», Λεσβιακά άγιολογικά μελετήματα, ό.π., Α΄, 8, σ. 103-108.

20. Βλ. Ίω. Μ. Φουντούλης, Η τιμή τών λειψάνων και τών τάφων τών Λεσβίων άγιών, ό.π., σ. 34· τού ίδιου, Λεσβιακά άγιολογικά μελετήματα, ό.π., Α΄, 8, σ. 105.

κομίσθηκαν, με μεγάλες τιμές, και έναποτέθηκαν στο ναό τού Άγίου Γεωργίου Σκοπέλου σέ πολυτελή λειψανοθήκη, όπου κάθε χρόνο έορτάζεται με μεγαλοπρέπεια και κατάνυξη, τήν πρώτη Κυριακή μετά τίσ 10 Νοεμβρίου, ή άνάμνηση τού γεγονότος αυτού²¹. Ό έορτασμός τής μνήμης τού άγίου Γρηγορίου έπίσκοπου Άσσου γίνεται παραδοσιακά, όπως αναγράφεται στα συναξάρια και στους Βίους του, στίς 10 Ίουλίου.

Στό σύντομο συναξάριο τού άγίου Γρηγορίου Άσσου, που συντάξε ό Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, αναγράφεται ότι ό Γρηγόριος, μετά τήν παραίτησή του άπό τόν έπισκοπικό θρόνο τής Άσσου, κατέφυγε με τó μαθητή του Λεόντιο στο όρος τού Γάνου, όπου άσκήτευσε για τρία έτη και έπειτα πήγε στη Λέσβο: *Φυγών τε μετά τού μαθητού αυτού, εις τó όρος τ<ο>υ Γάνου έρχεται, ένθα και ήσυχάζων επί τρία διετέλεσεν έτη πάσαν άρετήν μετερχόμενος. Έκείθεν δ΄ άπάρας, εις Λέσβον γίνεται...* (Βίος Γ΄, στ. 43-45). Πιθανότατα έδώ, ό συναξαριογράφος Ξανθόπουλος συγγείει τόν άγιο Γρηγόριο Άσσου με τόν ιερομάρτυρα τού Δ΄ αιώνα Νίκωνα και τούς πολυπληθείς μαθητές του, ό όποιος, πράγματι, προτού έγκατασταθεί στη Μυτιλήνη, είχε ταξιδέψει και παραμείνει επί τριετία, όπως μάς πληροφορούν τά σχετικά κείμενα στους συναξαριστές και στα μνηαία Μαρτίου (ή μνήμη του έορτάζεται στίς 23 Μαρτίου)²², στο όρος τού Γάνου τής θρακικής Προποντίδας, όπου όμως ούδέποτε είχε μεταβεί ό άγιος Γρηγόριος Άσσου.

***

Όλα τά βασικά βιογραφικά στοιχεία για τόν άγιο Γρηγόριο άπαντούν και στα δύο κείμενα, και σ΄ αυτό τού Πατμιακού κώδικα και σ΄ εκείνο τού Λαυρεωτικού, και μάλιστα με τήν ίδια λεκτική διατύπωση όπως ήδη έπισημάναμε.

Όμως τó κείμενο τού Βίου τού Λαυρεωτικού κώδικα είναι κατά πολú συντομότερο άπό τó αντίστοιχο τού Πατμιακού, λιγότερο άπό τó μισό σέ έκταση. Ό Βίος τού Πατμιακού κώδικα άποτελείται άπό 719 στίχους, ένώ τού Λαυρεωτικού άπό 282 στίχους.

Ό Πατμιακός Βίος αρχίζει με πρόλογο 23 στίχων που δεν ύπάρχει στο

21. Λεπτομερές χρονικό τών άρχαιολογικών ανασκαφών για τήν άνεύρεση τού τάφου βλ. στο Ίάκωβος Γ. Κλεόμβροτος, Μητροπολίτης Μυτιλήνης, *Mytilena Sacra*, τ. Δ΄, ό.π., σ. 421-443, όπου «Η άνεύρεσις τού τάφου τού άγίου Γρηγορίου, έπίσκοπου Άσσου, εις τήν άγροτικήν περιφέρειαν Σκοπέλου».

22. Βλ. Ίω. Κ. Μουτζούρης, Ό μοναχισμός τής Λέσβου, ό.π., σ. 12-13.

Λαυρεωτικό. Σε τί όμως όφείλεται ή μεγάλη έκταση του Πατμιακού κειμένου σέ σχέση με τὸ Λαυρεωτικό; Σε προσθήκες του συντάκτη του Πατμιακού. Στο Βίο του Λαυρεωτικού κώδικα ό μεταγενέστερος συντάκτης του Πατμιακού παρεμβάλλει, σέ πολλά σημεία, χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, σκέψεις του γιά ασκητικά, μοναστικά και άλλα θέματα, μακρούς θεολογικούς και δογματικούς διαλόγους ή διδακτικούς λόγους (ύποθήκες) του άγίου γιά τήν τριαδικότητα και ούσία του Θεού, πράγματα δηλαδή που άποτελούν κοινούς τόπους τῆς άγιολογικῆς γραμματείας.

Πιστεύω λοιπόν ότι ό άνώνυμος συντάκτης του Πατμιακού κειμένου ήταν ένας λόγιος θεολόγος, ἴσως και ιεροκήρυκας, γιατί τὸ κείμενό του με τις προσθήκες έχει περισσότερο ρητορικό ύφος, και πιθανότατα αὐτὸς πρόσθεσε όλα τὰ ἐπὶ πλέον στοιχεία στὸ συντομότερο άρχικό Βίο, τὸν όποιο, κατά τή γνώμη μου, διασώζει ό Λαυρεωτικός κώδικας.

Πότε ακριβῶς συντάχθηκε ό Βίος του Πατμιακού κώδικα δέν είναι δυνατόν νά καθορισθεῖ με ακρίβεια. Ὑπάρχει όμως ένα στοιχείο, στὸ τέλος του κειμένου, τὸ όποιο μπορεί νά βοηθήσει στην κατά προσέγγιση χρονολόγησή του. Για ένα θαῦμα, που έτέλεσε ό άγιος (μετά τὸ θάνατό του) σέ γυναίκα άσθενή, αναγράφεται στὸ Βίο του Πατμιακού κώδικα (όχι και του Λαυρεωτικού) ότι άπό τότε *παρῆλθον ἑκατὸν ἐξήκοντα ἔτη* (Βίος Β', στ. 714). Ἄν υπολογίσουμε ότι ό άγιος Γρηγόριος Ἄσσου, που έζησε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας του Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (1143-1180), πέθανε περί τὰ τέλη ή όπωσδήποτε στὸ β' μισό του ΙΒ' αἰώνα, προσθέτοντας και τὰ 160 ἔτη που πέρασαν άπό τότε που λάθηκε με τή θαυματουργική χάρη του άγίου ή άσθενῆς γυναίκα, φθάνομε περίπου στὸ α' μισό του ΙΔ' αἰώνα, όποτε και θά πρέπει, τὸ ενωρίτερο, νά συντάχθηκε ό Βίος του Πατμιακού κώδικα.

Ἐξ άλλου, ό ἴδιος ό συντάκτης του κειμένου αὐτοῦ μάς πληροφορεῖ ότι στηρίχτηκε σέ παλαιότερες γραπτές πηγές. Γράφει λοιπόν στὸν πρόλόγό του, που δέν υπάρχει στὸ Λαυρεωτικό χειρόγραφο: *Τοιγαροῦν... διηγητέον τὸν άπό τῆς γεννήσεως τῆς σωματικῆς αὐτοῦ και ἀναγεννήσεως τῆς πνευματικῆς και μέχρι τέλους βίον, ὡς τὰ ὑπομνήματα περιέχουσιν, ἐκεῖνα μόνα προστιθέντες ὅσα και αὐτῶ ή χάρις του Χριστοῦ κατά νοῦν ἐχορήγει και ὑπεμίμνησκε* (Βίος Β', στ. 13-17). Στο τέλος, κλείνοντας τὸ κείμενό του και ἀναφερόμενος στὰ θαύματα του άγίου, σημειώνει: *και τὰ μὲν τούτων ἀγράφως ἐφέροντο κατά διαδοχὴν μεταδιδόμενα, ἕνια δὲ και ὑπομνημάτων τινῶν [γρ. ἐνίων δὲ και ὑπομνηματά τινα] ἐσφίζοντο, ἃ και συνεγραψάμην εἰς δόξαν του Κυρίου και Θεοῦ... ἀμήν* (Βίος Β', στ. 715-719).

Πιστεύω λοιπόν ότι στα γραπτά «ύπομνήματα» ή μεταξὺ τῶν «ύπομνη-

μάτων» που χρησιμοποίησε ό συντάκτης του Βίου του Πατμιακού χειρογράφου, συγκαταλέγεται βασικά ό άρχικός συντομότερος Βίος του άγίου Γρηγορίου Ἄσσου, ό όποιος, κακοποιημένος άπό τις πολλές παραναγνώσεις και παραποιήσεις του όλιγογράμματος και άμουσου αντιγραφέα, παραδίδεται μόνο με τὸν άγιορειτικό κώδικα Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14.

Ἐπομένως τὸ μεταγενέστερο άπό τὸ Πατμιακό χειρόγραφο, τὸ Λαυρεωτικό του ΙΣ' αἰώνα, κατά τὸ αξίωμα «codices recentiores non deteriores», μάς παραδίδει τὸν άρχικό και παλαιότερο, σέ λόγια γλώσσα, Βίο του άγίου Γρηγορίου Ἄσσου²³, που θά πρέπει νά συντάχτηκε λίγο μετά τὸ θάνατο του άγίου, ὅπως άπαιτοῦσαν και οι λειτουργικές ανάγκες, άφου έόρταζαν τή μνήμη του άγίου (ί' Ιουλ.) άμέσως μετά τὸ θάνατό του, στὸ μοναστήρι τῆς Θεομήτορος που ό ἴδιος εἶχε άνοικοδομήσει, ὅπου και ό θαυματουργικός τάφος του. Δέν αποκλείεται λοιπόν ό συντάκτης του άρχικού Βίου του νά εἶναι κάποιος λόγιος νεότερος συμμοναστής του.

Ἄς σημειωθεῖ ότι ό Βίος του άγίου Γρηγορίου σέ δημῶδη γλώσσα, που περιέχεται στὸ *Νέον Ἐκλόγιον* του άγίου Νικοδήμου του Ἁγιορείτη²⁴, άποτελεῖ μετάφραση του συντομότερου λόγιου κειμένου του Λαυρεωτικού κώδικα και όχι τῆς έκτενέστερης παραλλαγῆς του Πατμιακού. Αὐτὸ σημαίνει ότι ό άρχικός Βίος του άγίου Γρηγορίου Ἄσσου κυκλοφοροῦσε και σέ άλλα χειρόγραφα στὸ Ἅγιον Ὅρος, έκτός άπό τὸ Λαυρεωτικό, που δέν σώθηκαν ή δέν τὰ γνωρίζομε ὡς τώρα. Άπό τὸ *Νέον Ἐκλόγιον* ό Κ. Δουκάκης περιέλαβε τὸ Βίο του άγίου Γρηγορίου στὸν *Μέγα Συναξαριστή* του, με μικρὲς μόνο λεκτικές διαφορές²⁵.

Βίος του άγίου, σέ δημῶδη διασκευή, ὑπάρχει σέ χειρόγραφο του ΙΗ' αἰώνα, τὸ όποιο ἀνήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του μακαριστοῦ Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ἰακώβου Β' Κλεομβρότου († 1987), μετά τὸν θάνατο του

23. Τὸ φαινόμενο δέν είναι έντελῶς άσυνήθιστο. Ἔτσι, ό άρχικός Βίος (τῶν μέσων του Ι' αἰ.) του άγίου Νικολάου του Νέου του ἐν Βουναίνῃ († 901 ή 902) περιέχεται στὸ μετωρικό κώδικα Μονῆς Μεταμορφώσεως 81, του ΙΣ' αἰ., ἐνῶ ή μεταγενέστερη διασκευή του άπό τὸν πρεσβύτερο Ἀρχαῖκό στὸν κώδ. 94 τῆς Μονῆς Ἁγίας τῆς Ἄνδρου, του ΙΒ' αἰώνα· βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἅγιος Νικόλαος ό ἐν Βουναίνῃ. Ἀνέκδοτα άγιολογικά κείμενα - Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Ι' αἰών) [Παν/μιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 22], Ἀθήνα 1972, σ. 25-48, 140-151, 152-160.

24. *Νέον Ἐκλόγιον περιέχον βίους αξιολόγους διαφόρων άγιων... ὑπὸ Νικοδήμου του Ἁγιορείτου*, Ἀθήνα 1974, σ. 248-252 (α' ἔκδ. Βενετία 1803, β' ἔκδ. Κων/πολη 1863).

25. Κ. Χ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής ἦτοι Χαλκηδὸν του νοητοῦ Παραδείσου... μῆνα Μάρτιον...*, Ἀθήνα 1891, σ. 43-50 (=β' ἔκδ. «Ὁρθόδοξοι Χριστιαν. Ἐνώσεις», τ. 6, Ἀθήνα 1960, σ. 33-40).

ὁποῖοι περιῆλθε στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Φουντούλη. Ὁ τελευταῖος τὸ δῶρισε στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ὑψηλοῦ Λέσβου, ὅπου φυλάσσεται σήμερα. Εἶναι σταχωμένο καὶ γραμμμένο μὲ ιδιαίτερη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια. Ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Μελέτιο Β' (1768-1769), στίς 28 Αὐγούστου τοῦ 1774, κατὰ τὴν ἐξορία του στὴ Μυτιλήνη: *αἴσοδ^ο (1774) ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ κη'...* διὰ χειρὸς τοῦ πολυάθλου καὶ ἀμαρτωλοῦ Μελετίου πρώην Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Τενεδίου, καθ' ὃν καιρὸν ἦν ἐξόριστος ἐν τῇ τῆς Μυτιλήνης νήσῳ, ἐνεκὲν τινος ἀδικωτάτης διαβολῆς, γενομένης κατ' αὐτοῦ πρὸς τὸν τότε ἀνακτα Σουλτᾶν Μουσταφᾶν καὶ εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ ἀφιερῶθη τῷ ἐν τῇ Ἱερᾷ [=Γέρα] πανσέπτῳ τάφῳ τοῦ ρηθέντος ἀγίου Γρηγορίου, ὅστις ἐτησίως ἐορτάζεται εὐλαβῶς παρὰ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν...²⁶

Παραθέτω, τέλος, δειγματοληπτικὰ λίγα σφάλματα ἀπὸ τὰ ἀπαντῶμενα στὴν ὑπάρχουσα ἔκδοση τοῦ Fr. Halkin, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς νέας κριτικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἔκδοσης τῶν κειμένων: *καταλείψασθαι* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *καταλείψαι* σε (Βίος Β', στ. 101)· *ώσανεὶ* τὸν δοῦλον ἀντὶ *ὡς ὠνητὸν* δοῦλον (Βίος Β', στ. 129)· *ἐτέλει* ἀντὶ *ἔτλη* (Βίος Α', στ. 80· Β', στ. 211)· *παριστῶν* ἀντὶ *παρεστῶς* (Βίος Β', στ. 236)· *σαφῶς* ἀντὶ *σφῶν* (Βίος Β', στ. 242)· *προστάτην* ἀντὶ *προστήναι* (Βίος Α', στ. 98· Β', στ. 272)· *τῶν αὐτῶ πηλῶν καὶ μόχθων* ἀντὶ τοῦ *αὐτῶ παλαίειν καὶ μοχθεῖν* (Βίος Α', στ. 112· Β', στ. 286)· *ἀναιδῆ* ἦν *ἐπονημένους* ἀντὶ *ἀναιδείην ἐπιειμένους* (Βίος Β', στ. 345· Ὁμ. Ἰλ. Α 149)· *Μελαθῶν* (πλάθεται ἐδῶ ἀνύπαρκτο τοπωνύμιον) ἀντὶ *μὴ λαθῶν* (Βίος Β', στ. 383)· *πράσσε* ἀντὶ *πράος* (Βίος Β', στ. 568)· *ὑδατα* ἀντὶ *ὑψη* (Βίος Β', στ. 603)· *Ταγάων* (πλάθεται ἀνύπαρκτο τοπωνύμιον) ἀντὶ *τ<ο>ῦ Γάνου* (Βίος Γ', στ. 43)· *Λεβροπαιδίωντος* (πλάθεται ἀνύπαρκτο τοπωνύμιον) ἀντὶ *Λευκοπεδίῳ ὄντως* (Βίος Γ', στ. 78) κ.ἄ.

Ἐκδίδω, στὴ συνέχεια, χωριστὰ τὰ κείμενα τῶν δύο Βίων, τοῦ ἀρχικοῦ (κῶδ. 1824/Ω 14 Μεγίστης Λαύρας) καὶ τοῦ ἔκτενέστερου λόγῳ προσθηκῶν ἐκ τῶν ὑστέρων (κῶδ. 448 Πάτμου), καθὼς καὶ τὸ σύντομο συναξάριο τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθοπούλου (κῶδ. 448 Πάτμου). Κατὰ τὴν ἔκδοση διορθώνονται σιωπηρὰ τὰ πολλὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, ἀποκαθίσταται ἡ στίξις, κεφαλαιογραφοῦνται τὰ κύρια ὀνόματα. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνονται οἱ παραναγνώσεις καὶ παραποιήσεις λέξεων καὶ φράσεων, καθὼς καὶ τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα ποῦ δημιουργοῦν νέους καὶ ἄσχετους πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴ σύνταξιν γραμματικοὺς τύπους.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

26. Ἰάκωβος Γ. Κλεόμβροτος, Μητροπολίτης Μυτιλήνης, *Τὰ κατὰ τὴν εἴρεσιν καὶ ἀνακομιδὴν...*, ὁ.π., σ. 62· Ἰω. Μ. Φουντούλης, *Ἡ τιμὴ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων τῶν Λεσβίων ἀγίων*, ὁ.π., σ. 29· τοῦ ἴδιου, *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, ὁ.π., Β', σ. 165-166.

SIGLA

- L = codex Athous Monasterii Lavrae 1824 (Ω 14), ff. 144^v-157^v, XVI s.
 P = codex Patmiacus 448, ff. 31^v-58^r, XV s.
 ed. = editio, Fr. Halkin, Saint Grégoire d'Assos. Vie et Synaxaire inédits, *Analecta Bollandiana* 102 (1984) pp. 6-29.
 AB = *Analecta Bollandiana*

- add = addidimus
 cf. = confer
 corr. = correximus
 del. = delevisimus
 iter. = iteravit, iteratum
 lac. = lacuna
 leg. = legimus
 litt. = litterae, litterarum
 om. = omisit
 scr. = scribe
 suppl. = supplevi, supplevisimus
 v. = versus (unus)
 vv. = versus (plures)

A'

Ὁ Βίος ἀγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου, κατὰ τὸν κώδ.
 Μονῆς Μεγίστης Λαύρας Ἀγίου Ὁρους 1824 (Ω 14), ff. 144^v-157^v (=L)

Τῷ αὐτῷ μηνί, Ἰουλίου ἰ' μνήμη τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσοῦ τοῦ θαυματουργοῦ:~

Ὁ Γρηγόριος θαυματουργῶν καὶ πάλαι,
 Θεῷ παραστάς θαυματουργεῖ νῦν πλέον.
 5 Δεκάτη Ἰουλίου μέγας θάνε θαυματουργός.

Οὗτος εὐγενὴς ἦν καὶ τῆς ἄνω Σιδῶν συμπολίτης καὶ τὴν σωματικὴν γέννησιν καὶ ἀνατροφὴν ἐκ τῆς νήσου Μυτιλήνης ἔσχεν· ἥτις περικλείεται μὲν ὑπὸ τῆς κατὰ Ἀνατολὰς γειτονούσης θαλάσσης τῇ πρὸς Ἀτραμύτιον Ἀσία καὶ Πέργαμον καὶ Φώκαιαν, ἐστεφάνωται δὲ ἐν ὄρεσι καλλίστοις καὶ ὑψικόμεις, ἀφ' ὧν καλλίρροά τε καὶ | πότιμα νάματα ταῖς ὑπωρείαις περιεχόμενα
 145^r μοις, ἀφ' ὧν καλλίρροά τε καὶ | πότιμα νάματα ταῖς ὑπωρείαις περιεχόμενα
 11 καὶ ἕτερα ὡς ἐξ ἀβύσσων ἀναδιδόμενα τῶν ὑποδεεστέρων ὄρεων καὶ μέχρι πολλοῦ διερχόμενα, ὧν τινα καὶ εἰσβάλλουσιν εἰς τοὺς θαλαττίους κόλπους, περιρρυτον καὶ καλλιφυῆ τὴν νῆσον ἐργάζονται· καὶ ποιούσι ταύτην ἄλλην Αἴγυπτον ἀρδομένην ὑπὸ τοῦ <τοῦ> Νείλου στόματος ἢ ὡς παράδεισον Θεοῦ
 15 ποτιζόμενον, τὸ τῆς Γραφῆς.

Ἐξ ἐνορίας δὲ τῆς Γέρας ἦν τῆς ἐπικαλουμένης «χώρα τῆς Ἀκόρνης», γονέων δὲ πανευσεβῶν καὶ φιλαρέτων· ὄνομα τῷ μὲν πατρὶ Γεώργιος, τὸ ἐπίκλην Ἀναστασίου, τῇ δὲ μητρὶ Μαρία· πλούσιοι καὶ εὐθνηοῦντες κατὰ

14 Gen. 13, 10

1 μνήμην L || 3 πάλαι: πάλιν L || 4 θαυματουργῶν L || 6 ἦν corr. nos: ὄν L || καί² corr. nos: ὦ L || 7 ἀνατροφὴν: ἀναστραφὴν L || ἔσχεν: εἶσχεν L || 9 Φώκαιαν: Φώκαιαν L || ἐστεφάνωται: ἐστεφάνωτο L || καλλίστοις: καὶ λύσσης L || 10 ταῖς ὑπωρείαις: τες ὑπερορῆες L || 11 ἐξ ἀβύσσων: ἐξαβάσεων L || ὑποδεεστέρων: ὑποδὲ ἐτέρων L || 12 ὧν: ἐν L || καὶ εἰσβάλλουσιν: κρησβάλλουσιν L || 13 ἐργάζονται L || ποιούσιν L || 14 ante Νείλου add. τοῦ nos || 16 ἦν τῆς: ὄντῆς L || 17 ὄνομα τῷ: ὀνόματι L || πατρὶ: π(ατ)ῆρ L

145^v τὸν βίον καὶ εὐσεβείᾳ συζῶντες. Στείρα δὲ οὖσα ἢ αὐτοῦ μήτηρ καὶ παίδων
21 ἀπορουμένη, πᾶσα ταύτη ἢ ζωὴ ἀβίωτος ἐδόκει. Τί γοῦν ποιεῖ καὶ ἢ ἀντι-
τεχνᾷται τῇ νόσῳ τῆς ἀπαιδίας; Ἐπὶ τὸν Θεὸν καταφεύγει, ὡς ἢ τοῦ Σα-
μουὴλ Ἄννα, καὶ δι' εὐχῆς, ὡς ἐκείνη, ἐξ ἐπαγγελίας <συλ>λαμβάνει παῖδα,
δι' οὗ καλλίπαις ἢ πρὸ μικροῦ <ἄπαις ἐθεωρήθη>.

25 Γεώργιον τὸν παῖδα, ἐπώνυμον τῷ πατρί, κατωνόμασαν. Τοιοῦτοι δὲ
ἦσαν ἀμφοτέροι οἱ γονεῖς, ὅποιοις <ὁ> ἐξ αὐτῶν τελεσιουργηθεῖς καὶ καρπο-
φορηθεῖς καρπὸς ἐωράθη. Ἐκ πρώτης γὰρ ὡς εἰπεῖν τῆς ἡλικίας, ὅτε καὶ παι-
δευτῆ γραμματίων ἐξεδόθη, καλῶς παρ' αὐτοῦ τὰ θεῖα καὶ ἱερά γράμματα ἐδι-
δάχθη.

30 Τῷ γοῦν τεσσαρεσκαιδεκάτῳ ἔτει τῆς ἡλικίας αὐτοῦ, ἐπεὶ θεσμὸς ἐκράτει
βασιλικὸς παῖδας ἀναλαμβάνεσθαι τῶν κρειττόνων τῆς νήσου καὶ τοῖς βασι-
λείοις ὡς ἐνέχυρον ἔχειν μέχρι καὶ ὅλης <τριετίας>, εἶτα κάκεινους ἐπανα<λύ-
146^vειν> εἰς τὰ οἰκεία, ἢ ἐτέρους δὲ ἀντ' αὐτῶν ἀποκαθιστᾶν ἐκέισε, καὶ ὁ καλὸς
Γεώργιος μετὰ τῶν λοιπῶν ἐλήφθη, τὰ σκῆπτρα Ῥωμαίων ἔχοντας τότε Μα-
νουὴλ τοῦ πορφυρογεννήτου. Τρεῖς δ' ὅλους ἐνιαυτοὺς ἐκέισε πεποιήκε καὶ
35 οὐχ ὡς οἱ λοιποὶ τῶν παίδων τῇ ματαιότητι ἑαυτὸν ἐκδέδωκε καὶ περὶ δόξης
ἐνησχολήθη <καὶ> παιγνίων, οὔτε ἐπὶ σώματος κάλλει καὶ ἡδοναῖς ὡς οἱ ἕτε-
ροι <ἔχαιρεν>, ἀλλὰ μετὰ σταθροῦ τοῦ φρονήματος μετήρχε<το> τὴν ἐγκύ-
κλιον παιδευσιν, δι' ἧς πᾶν ἦθος ἠρίθμησε, συνεργὸν καὶ διδάσκαλον ἔχων
τὸν ἀγιώτατον μέγαν Ἀγάθωνα. Ὅντος δ' ὡς ἐφημεν τούτου τοῖς βασιλείοις,
40 ἢ μήτηρ αὐτοῦ Μαρία, τῷ φίλτρῳ κατεχομένη, ἐπείπερ πάντες οἱ Λεσβόθεν
παῖδες τοῖς βασιλείοις ἀπὸ τῶν βασιλικῶν σιτηρεσιῶν πάσας εἶχον τὰς δια-
146^vτροφὰς καὶ ἐξόδους, αὐτὴ τὴν ἐξοδὸν ἀπαριθμοῦσα τῆς ἑβδομάδος κατὰ τὸ

21-22 1 Reg. 1, 1-20

19 συζῶντες: συζού(ν)τες L || 20 ταύτη: τὰ της L || 21 τῇ νόσῳ: τὴν ὅσον L || 22 συλλαμβάνει nos: λαμβάνει L || 23 καλλίπαις corr. nos (e cod. P, AB 102, 1984, p. 8): καλίητε L || ἄπαις ἐθεωρήθη suppl. nos e cod. P (cf. AB 102, 1984, p. 8) || 25 ante ὅποιοις add. ὡς L quod del. || 26 ἐωράθη: ἀοράθη L || τῆς ἡλικίας: τὴν ὑλι-
κει(αν) L || 26-27 παιδευτῆ: πεδευτῆ L || 27 ἐξεδόθη L || καλῶς corr. nos: καὶ L || 29 Τῷ γοῦν: τῇ γοῦντος L || ante τεσσαρεσκαιδεκάτω add. γὰρ L quod. del. || 30 ἀναλαμβάνεσθε L || 31 τριετίας suppl. e cod. P (cf. AB 102, 1984, p. 8): lac. 4 litt. L || 31-32 ἐπαναλύειν suppl. nos e cod. P || 32 τὰ οἰκεία: τὰς οἰκεῖ(ας) L || 33 σκῆπτρα: σκέπτρα L || 35 ἐκδέδωκεν L || 36 ἐνησχολήθη: ἐνεισχολάθη L || ante παι-
γνίων add. καὶ e cod. P || ἡδοναῖς corr. nos: ἡδονὰς L || 37 post ἕτεροι add. ἔχαι-
ρεν nos || μετήρχετο: μετήρχε L || 38 δι' ἧς: διείς L || ἠθος e cod. P: οἶδος L || ἠρί-
θμησεν L || 39 Ἀγάθωνα: ἀγάθονον L || Ὅντος δ' ὡς: ὄντως δῶς L || 40-41 Λεσβό-
θεν: λευσβόνθεν L || 42 αὐτῆ corr. nos: αὐτὸς L || ἀπαριθμοῦσαι L

Σάββατον τοῖς πένησι φιλοφρόνως ἐδίδου. Ἦσαν δὲ ἐν τοιούτοις καλλίστοις
45 ἔργοις καὶ θεαρέστοις εὐθηνούμενοι ὅ τε παῖς Γεώργιος ἐν τοῖς βασιλείοις καὶ
ἢ μήτηρ αὐτοῦ Μαρία ἐν τῇ κατὰ Λέσβον οἰκίᾳ.

Καιροῦ δὲ φοιτήσαντος, καθ' ὃν ἔδει τοὺς παῖδας ἐξέρχεσθαι καὶ παλι-
δρομεῖν οἴκαδε, οἱ μὲν ἄλλοι παῖδες νόστου ἐμέμνηντο καὶ πρὸς τὰ οἰκεία
ἐπανέτρεχον. Ὁ δὲ καλὸς Γεώργιος, ἀποσκοπήσας τῇ ψυχῇ καὶ ἰδὼν τοῦ βί-
50 ου τὸ ἄστατον καὶ τῶν ἀληθῶς ὄντων <τὸ> μόνυμον καὶ διακρίνας τὸ διά-
φορον ἀμφοτέρων καὶ εὐρῶν ὡς τὸ ἀτάραχον καὶ ἔξω πάσης <βιο>τικῆς
προσπαθείας τοῦτο τὸν νοῦν οἶδε φυλάττειν καὶ πρὸς τὴν ἄυλον πορείαν
147^v εὔτονον καὶ κοῦφον καὶ εὐθαλῆ ἢ καθιστᾶν καὶ ὅτι ταῦτα τῶν ἀδυνάτων ἐστὶ
τινα κατορθῶσαι, εἰ μὴ τὴν στενὴν καὶ τεθλιμμένην ὁδὸν τῆς μοναδικῆς πο-
λιτείας ἐκλέξηται, ταύτης δὲ βάθρον καὶ οἰονεὶ θεμέλιον ἢ ξενιτεία καὶ ἢ διὰ
55 Χριστὸν πτωχεία καὶ σιωπὴ πέφυκε, καὶ ζυγοσταθμῆσας ἐν διανοίᾳ τὴν τῶν
γονέων προσπάθειαν καὶ φίλων καὶ συγγενῶν ἀπεναντίας τοῦ φόβου τοῦ
Θεοῦ, εὐρῶν δ' <ἐν> ἄπασι πρωτεύοντα τοῦτον, ἔτι καλῶς εἰδὼς καὶ λογισά-
μενος ὡς οὐ βοηθήσει τις τῶν γονέων αὐτοῦ ἐν τῇ ὥρᾳ τοῦ θανάτου αὐτοῦ
καὶ ὅτι πολλάκις οἱ κατὰ σάρκα γονεῖς οὕς ἠγάπησαν ἀπώλεσαν καὶ τῇ κο-
60 λάσει παρέπεμψαν, ἀπάρας τῶν βασιλείων, μετὰ τοῦ καλοῦ Ἀγάθωνος ἐπὶ
τὴν Ἀνατολὴν <τὴν> πορείαν διὰ πορθμοῦ ἐποιήσαντο.

147^v Ἀφοῦ δὲ καὶ πρὸς τὴν μονὴν ἔφθασαν, ἦν ἢ ὁ Ἀγάθων ἐδείματο ἐκ βᾶ-
θρων, τριετίαν κανονικῶς ἐν ὑποταγῇ διετέλεσεν. Εἶτα ἐν τῷ πλησίον τῆς
μονῆς ὄρει ἔμεινεν ἐνδιάγων, πᾶσαν ἀρετὴν μετερχόμενος. Πληρώσας δὲ τὴν
65 ὀρισμένην προθεσίαν τῶν τριῶν ἐτῶν, πόθος αὐτοῦ τὴν καρδίαν ἔσχε τὰ
Ἱεροσόλυμα καταλαβεῖν καὶ τοὺς ἀγίους προσκυνῆσαι τόπους καὶ τοῖς πνευ-
ματικοῖς ἐντυχεῖν ἀνδράσι κάκεισε δέξασθαι τῆς μοναδικῆς πολιτείας τὸ
σχῆμα. Τῷ ὁσίῳ τοῖνυν κοινωσάμενος τὰ περὶ τούτου Ἀγάθωνι καὶ τοῦτον
εὐρῶν συν<αιν>οῦντα ποιῆσαι ὡς ὁ λογισμὸς αὐτῷ διετίθητο, ἀπάρας διὰ

53 Matth. 7,14

43 πένησιν L || 44 καλλίστοις corr. nos: καλοὶ εἰς L || ὅ τε: ὅτε L || 45 Λέσβον: λεῦ-
σβον L || 46 ἐξέρχεσθαι: ἐξέρχεσθε L || 46-47 παλιδρομεῖν: πάλιν δρομῆν L || 47
νόστου ἐμέμνηντο corr. nos e cod. P: νόστους ἐμέμνησθε L || 49 τῶν ἀληθῶς ὄντων
τὸ corr. nos e cod. P: τὸ ἀληθῶς ὄντως L || 50 βιοτικῆς corr. nos: τιμῆς L || 54
ἐκλέξηται: ἐκλέξετε L || 55 πέφυκεν L || διανοί(αν) L || 57 τοῦτον: τοῦτ(ων) L || ἔτι
corr. nos e cod. P: ἐπὶ cod. || 58 ὡς corr. nos e cod. P: κ(αί) cod. || 59 ἠγάπησα
cod. || ἀπώλεσαν: ἀπόλεστε L || 60 ἀπάρας: ἀπαρὸν L || 61 ante πορείαν suppl. τὴν
nos e cod. P || 62 ἐδείματο: ἐδάμα τῷ L || 63 ὑποταγῆν L || 64 ἐνδιάγων corr. nos:
ἐνδιάζον L || 68 τὰ: τε L || Ἀγάθωνι corr. nos: ἀγαθὰ L || 69 συν<αιν>οῦντα corr.

70 πορθμοῦ, τῆς πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα εἶχετο. Τῆς δὲ Χριστοῦ χάριτος τὰ διαβή-
 148^ρ ματα τούτου κατευθυνούσης, δι' ὀλίγου τὴν ἀγίαν πόλιν καταλαμβάνει καὶ
 προσκυνήσας τοὺς ἁγίους τόπους, κατὰ τὴν ἔρημον τοῦ Ἰορδάνου ἐξῆλθε.
 Καὶ ἐντυχὼν ἀσκηταῖς καὶ ἐν ἐκάστῳ προσμένων καιρὸν καὶ ὄρων κατα-
 στάσεις ἀσωμάτων ἐν σώματι τελουμένας <καὶ> θεοειδεῖς πολιτείας, ἐξίστα-
 75 το· καὶ αὐτὸν οὕτως ὑπελάμβανε<ν>, ὡς μηδὲ ἄρξασθαι ποτε πολιτείας τὸ
 σύνολον. Ἐνὶ δὲ κολληθείς, τῷ διαφερόντως πνευματικώτερω τῶν ἄλλων,
 αὐτῷ μαθητεύεται καὶ παρ' αὐτοῦ τὸ μοναδικὸν ἐνδύεται σχῆμα. Γρηγόριος
 <δὲ> μετονομάζεται καὶ συζῶν ἦν αὐτῷ, βοτάναις τῆ<ς> ἐρήμου<ν> συνε-
 στιώμενος.

80 Τίς γὰρ ἱκανὸς διηγῆσασθαι ὅσους ἐκεῖνος κατὰ τὴν ἔρημον ἔτλη πόνους,
 τῶν δακρύων τε τὴν πηγὴν, δι' ὧν χάριτι Χριστοῦ κατέφλεξε πάσας τὰς
 148^ρ προ<σ>βολὰς καὶ τὰς μεθοδείας κατήργησε τῶν πνευμάτων τῆς πονηρίας καὶ
 τὴν τῆς ἀληθείας ἱερὰν στολὴν δι' ὀλίγων ἐτῶν ὡς ἰμάτιον σωτηρίου καὶ
 85 χιτῶνα εὐφροσύνης ἐνεδύσατο, ποιήσας ἐν τῇ ἐρήμῳ ἕτη πεντεκαίδεκα; Ἐπεὶ
 δὲ καὶ νόστου πρὸς τὸν Ἀγάθωνα μέμνητο, καταλαμβάνει τὸ ὄρος ὅπου καὶ
 πρῶτον ἤσκησε. Καὶ εὐρὼν τὸ ἴδιον κελλίον καὶ εἰσελθὼν, ἐν ἡσυχίᾳ ἦν,
 ἀρχὴν θέμενος πνευματικῶν ἀγώνων. Καὶ ἀκριβῶς δὲ διδασκόμενος τὰς μάχας
 καὶ τὰς πάλας τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ διὰ τῆς <εἰς> ἄκρον καθάρσεως
 τῶν αἰσθήσεων, ἔτι τε καὶ τῆς ὑποταγῆς λύχνος διακρίσεως ὧν, καὶ τοῖς πολ-
 90 λοῖς τὰ σκοτεινὰ διαλύων ἐφώτιζε<ν>. Ἐτρεχον δὲ πάντες, ὅσοι τοῦ μονή-
 ρου<ς> βίου καὶ ὅσοι τοῦ λαϊκοῦ, ὡς ἀ<πὸ> πολυχεύμενος καὶ διειδοῦς πηγῆς
 ἀρύεσθαι νάματα σωτηριῶδους διδασκαλίας.

Ταῦτα ὄρων καὶ ἀκούων ὁ θειότατος Ἀγάθων διδάσκοντα τὸν Γρηγόριον,

83-84 Is. 61, 10

nos: συνοῦντα L || 70 τῆς: τας L || εἶχετο corr. nos e cod. P: ὄχετο L || 72 προσκυ-
 νήσας corr. nos e cod. P: πρόσκυνησε L || 73 ἀσκηταῖς: ἀσκητῆς L || 74 καὶ suppl.
 nos e cod. P || 74-75 ἐξίστατο: ἐξίσταντο L || 75 αὐτὸν corr. nos: ἀντι(ῶν) L ||
 οὕτως: οὕτων L || 78 post Γρηγόριος add. δὲ nos || ἦν corr. nos: ἐν L || τῆς ἐρήμου
 corr. nos: τῇ ἐρήμῳ L || 78-79 συνεστιώμενος corr. nos: σινισθηόμενος L || 81 τε
 corr. nos e cod. P: τὸ L || δι' ὧν corr. nos e cod. P: διὰ L || 82 προσβολὰς: προ-
 βολὰς L || τὰς corr. nos e cod. P: τῆς L || 83 τῆς corr. nos e cod. P: τὰς L || 84 πεν-
 τεκαίδεκα: πέντε καὶ δέκα L || 85 ὅπου: ὀποῦ L || 87 θέμενος corr. nos e cod. P: σέ-
 μενος L || 88 πάλας corr. e cod. P: παλὴν L || ante ἄκρον add. εἰς nos e cod. P ||
 89 αἰσθήσεων corr. e cod. P: ἐστάσεων L || ἔτι τε corr. nos e cod. P: ἐτήτω L ||
 90 τῆς ὑποταγῆς corr. nos e cod. P: τὰς ὑποταγὰς L || 90-91 μονήρους: μονήρου L ||
 91 ἀπὸ πολυχεύμενος corr. nos e cod. P: ἀπολιχνόμενος L || 92 ἀρύεσθαι: ἀρύεσθε
 L

149^ρ ἔχαιρε χαρᾶ ἀνεκλαλήτῳ. Ἐμαρτύρει δὲ τοῖς πᾶσι ἰ καὶ ἔλεγε<ν> ὡς τελειῶς
 95 ἔστιν ὁ Γρηγόριος τῇ ἀρετῇ καὶ τῷ φρονήματι. Εἰς μέτρον γὰρ ἔφθασε πνευ-
 ματικῆς ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ.

Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν χηρευούσης τῆς κατὰ τὴν Ἀσσὸν ἐπισκοπῆς
 καὶ τὸν ἀξίον προστῆναι ταύτης ζητού<ν>των, ὁ Ἀγάθων ἐν Κωνσταντινῶν
 πόλει τυ<γ>χάνων καὶ ὧν γνωστὸς τῷ πατριάρχῃ καὶ πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ –
 100 ἡ ἀρετῇ γὰρ αὐτὸν καὶ τοῖς βασιλεῦσι καὶ τοῖς ἐν τέλει τοιοῦτον ἔθετο – τὰ
 περὶ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου γνώριμα τούτοις ποιεῖ. Καὶ δὴ γραμμάτων βασι-
 λικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν διὰ τάχους πεμφέ<ν>των, ἀνάγεται πρὸς τὴν Βα-
 σιλεύουσιν ὁ μέγας Γρηγόριος. Ἐκεῖσε δὲ καὶ τοῦ Ἐφέσου παρόντος, ἐπί-
 σκοπος <τῆς> κατὰ τὴν Ἀσσὸν Ἐκκλησίας ὑπ' αὐτοῦ χειροτονεῖται, καὶ ἐπὶ
 105 τῇ λυχνίᾳ τὸ φῶς τίθεται. Μετὰ πολλῆς δὲ ὅτι τιμῆς πρὸς βασιλέως καὶ
 149^ρ ἱεραρχῶν καὶ πάσης ἰ συγκλήτου εἰς τὸν αὐτοῦ προπέμπεται θρόνον, ἀγε-
 λάρχης Χριστοῦ καὶ ποιμὴν καταστάς ὑπὸ τοῦ Πνεύματος ἐννομώτατος· καὶ
 οὕτως ἐπὶ καθέδρας ἐπισκόπων αἰνεῖ τὸν Κύριον. Ἐπεὶ δὲ τὰ κατ' αὐτὸν πάν-
 τα κατάρθωσε<ν>, ὑποτάξας τὰ μέλη τὰ ἐπὶ γῆς, ἀνέγκλητος ὡς καθαρὸς γε-
 110 νόμενος καὶ ἐπάνω παντὸς πάθου<ς>, πάσης τε ὕλικῆς προσπαθείας, ἐν
 ὁσιότητι καὶ ἀκακίᾳ καρδίας τὸ ποιμνιον αὐτοῦ θεαρέστως διύθυνεν. Ἄνευ-
 δεῆς δὲ ὧν τοῦ αὐτῷ παλαίειν καὶ μοχθεῖν, ἔργον εἶχεν ἐπίμονον τὸ ἐτέρων
 ψυχὰς καὶ σώματα νίπτειν καὶ δῶρα τῷ Κυρίῳ προσάγειν. Εἴ που δὲ καὶ
 αὐστηροτέρῳ τρόπῳ χρῆσασθαι διέκρινε, καὶ τοῦτο πνευματικῶς ἐξετέλει,
 115 ἀποστολικὸν πληρῶν παράγγελμα, ἐπίστασθαι καὶ ἐπιπλήττειν τοῖς δέο<ν>
 150^ρ πλήττεσθαι, δηλὸν ὅτι εὐκαιρῶς ἀκαιρῶς. Πᾶσαν δὲ ἰ αὐτοῦ τὴν
 ποιμα<ν>τικὴν ἐπιστήμην οὐκ ἀναγκαστῶς ἐποίει, χεῖρας οὐ ταχέως τινὶ

95-96 Eph. 4, 13 || 104-105 Matth. 5, 15 || 109-110 1 Tim. 3, 10 || 116 2 Tim. 4, 2
 || 116-117 1 Petr. 5, 2

|| 94 πᾶσι: πᾶσιν L || ἔλεγε: ἔλεγε L || 95 μέτρον corr. nos e cod. P: μερῶν L || 97
 τῆς: τῶν L || 98 ἀξίον: ἀξί(ων) L || ζητούντων: ζητού(ων) L || 99 πόλει corr. nos:
 πόλιν L || τυγχάνων: τυχάνων L || 101 δὴ corr. nos e cod. P: διὰ || 102 πεμφθέντων:
 πεμφθέντων L || 104 τῆς suppl. nos e cod. P || Ἐκκλησίας: ἐκκλησί(αν) L || 105 δὲ ὅτι
 τιμῆς corr. nos: δίστηματός L || 106 συγκλήτου: συνηλήτου L || 108 ἐπὶ: ἐπη L || ἐπι-
 σκόπων: ἐπισκοποῦν L || αἰνεῖ: ἐνῆ L || Ἐπεὶ δὲ corr. nos e cod. P: ἐπὶ δὲ L || 109
 κατάρθωσεν: κατόρθωσε L || 110 πάθους corr. nos: πάνθου L || ὕλικῆς corr. nos e
 cod. P: ἡλικί(αν) L || 110-111 ἐν ὁσιότητι corr. nos: ἐν νοσιότητι L || 112 ὧν τοῦ
 αὐτῷ παλαίειν καὶ μοχθεῖν corr. nos: ὄντων αὐτ(ῶν) πληρῶν καὶ μόχθ(ων) L || ἐπίμο-
 νον: ἐπεὶ μόνον L || ἐτέρων corr. nos: ἐτέρο L || 114 αὐστηροτέρῳ τρόπῳ: αὐστηρότερο
 τρόπο L || 115-116 τοῖς δέον πλήττεσθαι corr. e cod. P: τῆς δὲ ὀπλήττεσθαι L || 116
 δηλὸν corr. nos: διλὸν L || 117 ποιμαντικὴν: ποιματικὴν L

ἐπετίθει, ἵνα μὴ κοινωνὸς γένηται ἀλλοτρίαις ἀμαρτίαις. Οὕτω δὲ ἀκίβδηλον τὴν ἱερωσύνην φυλάττων καὶ ἀνωτέρα<ν> παντὸς αἰσχροῦ βουλήματος, οὐκ ἦσαν ἀνεκτὰ ταῦτα τῷ πονηρῷ, οὐδ' εἰς τέλος ἀφῆκε καὶ κλέος ἄσβεστον διατηρηθῆναι τῆς τοιαύτης ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ ὁμοιοῦσας τὴν κατάστασιν.

Πολεμίους δὲ αὐτῷ τῶν ἀπὸ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου τινὰς τῶν <ν>ωθροτέρων ἐγείρει, ὡς Ἄδερα τὸν Ἰδουμαῖόν ποτε κατὰ τοῦ σοφοῦ Σολ<ομ>ῶντος ἢ ὡς Δαθάν καὶ Κορή καὶ Ἀβειρῶν κατὰ τοῦ μεγάλου Μωϋσέως, ἢ τὸ ἀληθέστερον εἰπεῖν, ὡς Ἰούδα<ν> τὸν προδότην κατὰ τοῦ ἰδίου διδασκάλου καὶ Θεοῦ. Πρωτοπρεσβύτερος ἦν τῆς Ἐκκλησίας <Ασ>σοῦ· φέρων τὸν υἱὸν ἢ αὐτοῦ παραδίδωμι τῷ μεγάλῳ πατρὶ, οὕτως εἶπών· «Ἰδοῦ, ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ παραδίδωμι τοῦτον τῇ ἀγιωσύνῃ σου, ἵνα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως παραδώσῃ μοι αὐτὸν μετὰ τῶν σεσωσμένων». Καὶ καταλείψας αὐτόν, οὐκ ἔπαυθη. Ὁ γοῦν ἅγιος παραλαβὼν τὸν νέον ἐπαίδευε καὶ ἐδίδασκε τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Καὶ αὐτὸς ἀγχίνους ὦν καὶ διεγερμένος, πιστὸς καὶ δόκιμος ἀναφανείς, καὶ ἐγκρατὴς γενόμενος τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καὶ πραγμάτων, φθονήσαντες αὐτὸν καὶ τόμους κατασκευάσαντες μεστοὺς παντὸς ψεύδους, ἔτι καὶ τοῦτο προσέθηκαν, τὸ συμφθεῖρεσθαι τῷ μαθητῇ αὐτοῦ λέγοντες τὸν ἀρχιερέα. Καταθίζαντες γὰρ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ὡσεὶ ὄφεις καὶ ἰὸν ἀσπίδος φέροντες ὑπ' αὐτήν, εἰς τὴν Κω<ν>σταντίνου ἢ ἀνέδραμον. Ὡς δὲ τὰ παρ' αὐτῶν σκευωρηθέντα εἰς μέσον ἦγον καὶ τὴν σφῶν ἀσέβειαν εἰσέφερον, οὐδαμῶς ἐπιστεύοντο παρ' αὐτῶν. Ἀναδραμόντος δὲ καὶ τοῦ δικαίου ἐκέισε μετὰ τοῦ ἰδίου μαθητοῦ, διελύθησαν ἐκ μόνης τῆς αὐτοῦ παρουσίας πάντα ὡς ἰστὸς ἀράχνης. Αἰσχυρθέντες <δὲ> οἱ κατήγοροι, τῷ ἀγίῳ προσέπιπτον καὶ συγγνώμης τυχεῖν ἤτουν. Ὁ δὲ, γνήσιος ὦν μαθητῆς τοῦ κελεύοντος ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ συγχωρεῖν τοῖς ἐσφαλμένοις τὰ πταίσματα, πάντα τούτοις ἀφόμενος, εἰς τὰ ἴδια εἰρ<ην>ικῶς ἀνέ-

117-118 1 Tim. 5, 22-23 || 123-124 3 Reg. 11,14 || 124-125 Nu. 16, 1-2; 24-25, 27 || 135-136 Ps. 139,4 || 142-143 Matth. 18, 22-23; cf Luc. 17, 4-5

118 οὕτω: οὗτος L || 119 ἱερωσύνην corr. nos: ἱερόσηνην L || ἀνωτέραν: ἀνωτέρα L || 120 τῷ πονηρῷ corr. nos: τὸ πονηρὸν L || οὐδ' εἰς τέλος corr. nos e cod. P: οὐδὲ ἐτέλεσε L || 123 τῶν νωθροτέρων corr. nos: τὸν ὀρθοτέρων L || Ἰδουμαῖόν (cf. 3 Reg. 11,14): ηουδέ(ων) L || 124 Σολομῶντος: Σολόντος L || 125 Ἰούδα: ἰούδα L || 126 ἦν: ἦν L || Ἐκκλησίας Ἀσοῦ corr. nos: ἐκκλησίασσοῦ L || 128 παραδίδωμι corr. nos: παραδίδω μοι L || 129 σεσωσμένων corr. nos: σεσοζομένων L || 130 ante corr. nos: παραδίδω μοι L || 133 αὐτόν: αὐτῶν L || 134 ἔτι corr. nos: ἐτεῖ L || 135 ἅγιος add. ὁ L quod del. || 136 ἀσπίδος: ἀσπίδ(ων) L || 136-137 Κωνσταντίνου: Κωνσταντίνου L || 140 ἰστὸς corr. nos: ἡστῶν L || 141 τυχεῖν ἤτουν corr. nos: τυχήνητου L || 142 συγχωρεῖν: συγχωρεῖ L || 143 εἰρηνικῶς corr. nos: ἡρικός L

κα<μ>ψαν, καὶ ἦσαν καλῶς ἐπόμενοι τῷ ἀγαθῷ ποιμένι μέχρι καὶ παραδρομῆς τινῶν καιρῶν.

Ὁ γοῦν πονηρὸς, ἐπεὶ διὰ τῆς μετανοίας αὐτῶν ἐξῆλθε, δι' ἀνδρῶν τόπων διελθὼν καὶ μὴ εὐρὼν ἀνάπαυσιν, ὑπέστρεψεν ὄθεν ἢ ἐξῆλθε μετὰ παρασκευῆς μεγάλης. Ἰπ<τ>ίους δὲ εὐρῶν καὶ ἀναπεπτωκότας, μηδὲν ἐργαζομένους ἔργον ἱερωσύνης καὶ τῆς ὀφειλομένης ἐκκλησιαστικῆς ἢ, μᾶλλον εἰπεῖν, χριστιανικῆς καταστάσεως ἄξιον, μετὰ πλείονων πνευμάτων εἰς αὐτοὺς εἰσοικίζεται καὶ πόλεμον δι' αὐτῶν ἀναρριπίζει τῷ δικαίῳ μείζονα τοῦ προτέρου καὶ πολλὸ ἰσχυρότερον. <Οὗς γὰρ εὐήκοον> τῷ πονηρῷ παρασχόντες, πάντα ἐξετέλεσαν ἐγγράφως καὶ τὰς γραφὰς ἀράμενοι ἐπὶ τὴν Κω<ν>σταντίνου πόλιν ἐπορεύθησαν. Καὶ αὐτοί: «Τί ταῦτα ποιεῖτε, βδελυρώτατοι καὶ μισαρώτατοι, αἰσχίστῳ <πάθει> προσάπτοντες τῷ υἱῷ τῆς ἀπαθείας, πρὸς ὃν πεφόβηται καὶ μόνον προσβλέψαι οἱ τὴν σαρκικὴν ἐπιθυμίαν τοῖς ἀνθρώποις διεγείροντες δαίμονες;» Καὶ ἕτερα τοιαῦτα εἰπόντες ἀπέπεμφαν. Ὁ δ' ἀγωνιστῆς, ὁ ἢ μὴ εἰδὼς μάχεσθαι καὶ πολεμίζειν ἀνθρώπους ἀλλὰ δαίμονας, τί ποιεῖ; Τῷ Λέοντι καὶ μαθητῇ ἐπιτάξας ἀωρὶ τῶν νυκτῶν τὸ μανδύον αὐτοῦ μόνον ἄραι καὶ τὸ βιβλίον καὶ ἀκολουθεῖν αὐτῷ, τῆς ἐπισκοπῆς ἐξῆλθε καὶ εἰς πλοῖον ἐμβὰς καὶ ἐν τῇ τῶ<ν> Λεύκω<ν> διαπεράσας πλησίον τῆς Λέσβου, ἐν ἣ μὴ ἴδρυτο καλλίστη καὶ πολυάνθρωπος, ἐν ταύτῃ ἠσύχασε. Καὶ τὸν μαθητὴν Λεόντιον ἀποκείρας μοναχὸν καὶ εἰς Λέσβον διαπεράσας, ἐπὶ <τὸ> τοῦ Λιβάνου μεταβαίνει ὄρος, κάκειθεν ἐπὶ τὸ Παρασίγειον διαβαίνει καὶ ἐπὶ τὸ τοῦ Πριάντος ὄρος ἔρχεται, εἶτα εἰς Ἀκόρναν. Κάκειθεν, θελήσας τοὺς ἰδίους ιδέσθαι, εἰς τὴν πατρικὴν αὐτοῦ ἐκνεύσας ἐστίαν καὶ τὴν μητέρα κατὰ συγκυρίαν εὐρῶν εἰς λουτρὸν ἀπερχομένη<ν>

144 Joh. 10, 11-14 || 146-147 Matth. 12, 43-44 || 159-160 ἀωρὶ τῶν νυκτῶν Antiphon 115, 18

143-144 ἀνέκαμψαν: ἀνέκαψαν L || 144 καλῶς: καλὸς L || 146 ἐπεὶ: ἐπὶ L || 146-147 δι' ἀνδρῶν τόπων: δι' ἀνδρῶν τόπων L || 148 Ἰπ<τ>ίους corr. nos: ἰπίους L || 150-151 εἰς αὐτοὺς corr. nos: ἢ σαυτὰ ὄνς L || 152 Οὗς γὰρ εὐήκοον suppl. nos e cod. P: || 154 Κωνσταντίνου: Κωνσταντίνου L || αὐτοί: Τί: αὐτῇ τη L || 155 αἰσχίστῳ corr. nos: ἀσχήστῳ L || post αἰσχίστῳ suppl. nos πάθει e cod. P || 156 προσβλέψαι: πρόσβλεψεν L || 157 εἰπόντες corr. nos: ἠπόντος L || 158 Ὁ δ' ἀγωνιστῆς: ὀδύγονιστῆς L || μάχεσθαι: μάχεσθε L || 159 Λέοντι: λέοντα L || 159-160 ἀωρὶ τῶν νυκτῶν corr. nos: ἀόρητον νυκτῶν L || 160 ἄραι: ἄρε L || 161 εἰς πλοῖον corr. nos: ἦν πλείον L || τῶν Λεύκων: τὸ λεῦκον L || 162 ἦ: ἦ L || ἴδρυτο: ὑδριτό L || καλλίστη καὶ πολυάνθρωπος corr. nos: κάλιστα καὶ πολλὴ ἀνθρώπων L || 164 ante τοῦ add. τὸ nos || 165-166 εἰς Ἀκόρναν: ἡσακόρναν L || 166 ιδέσθαι: ἠδέσθαι L || 167 ἐστίαν: εὐστίαν L || κατὰ συγκυρίαν: κατασικερί(αν) L || ἀπερχομένην corr. nos: ἀπερχόμενοι L

καὶ εὐλογίαν ζητοῦσαν, «Ὁ Θεός», ἔφησεν, «εὐλογήσει σε καὶ ἀξιώσει ἰδεῖν
 152' σε εἴ που καὶ τινα ἐν ξένοις ἰκέτησαι». Καὶ εὐθὺς ὁδοῦ εἶχετο. Εἰς δὲ <τὸ>
 170 τοῦ Πιρίαντος ἀνελθὼν ὄρος ἠσύχασε. Κάκει εὐρὼν τόπον δύσβατον καὶ
 ἀλσώδη καὶ ἄγριον, τὸ λεγόμενον Μικρὸν Λευκοπέδιον, καὶ πλῆθος δαιμόνων
 ὑπάρχον ἐν αὐτῷ καὶ ἐνοχλοῦντων τῷ ἀγίῳ, θεόθεν κινήθει, πρὸς τοὺς ὑπη-
 κόους παρεγένετο Λευκοπεδίτας. Καὶ τὸν τόπον αἰτησάμενος παρ' αὐτῶν
 175 πρὸς τὸ καθαρῆσαι καὶ μονὴν συστήσαι, ἄσμενοι οἱ ἐγχώριοι τὸν λόγον δε-
 ξάμενοι, ἐγγράφως πρὸς τὸν ἅγιον τὸν τόπον ἐξέδοντο ὡς ἀχρησίμευτον
 παρ' αὐτοῖς καὶ ἐχθρῶν οἰκητήριον. Καὶ ποιήσας εὐχὴν καὶ ἀρξάμενος ἔργου,
 εὐθέως ἐπανέστησαν κατ' αὐτοῦ οἱ δαίμονες λέγοντες· «Παῦσαι τοῖνυν
 ἀδικῶν ἡμᾶς». Καὶ εἰς Θεὸν χεῖρας καὶ ὄμματα διάρας, κατὰ τῶν πνευμά-
 153' των ἠντιβόλει τῆς πονηρίας. Ὁ δὲ τὸ θέλημα τῶν φοβουμένων αὐτὸν ποιῶν,
 181 ἰδέδωκε τὴν ἐξουσίαν κατ' αὐτῶν. Ὡς δὲ πολλὰ κοπιήσαντες, μετ' ἐπιμελεί-
 ας εἰς καλλιέργειαν καὶ ἡμερότητα τὸν τόπον φέροντες, θεασάμενοι οἱ
 ἐγκυράφως ἐκδώσαντες καὶ μετάμειλοι γενόμενοι, ἐξεδίωκον τοὺς πολλὰ πα-
 185 θόκνυτας καὶ κοπιήσαντας. Ἦσαν γὰρ τινες ἐξ αὐτῶν ὑφ' αἰρέσεως καὶ κα-
 κοδοξίας κεκρατημένοι, οἱ σφόδρα ἐνεκότου <ν> τῷ ὁσίῳ διὰ τὴν αὐτοῦ κα-
 ταγγελιομένην ὀρθόδοξον πίστιν καὶ μετὰ ροπάλων καὶ λίθων ὀρμήσαντες
 ἔτυψαν ἀνηλεῶς, ἕως ἡμίθνητον ὑπὸ τῶν πληγῶν ποιήσαντες, σύραντες ἀπὸ
 τῶν ποδῶν, καὶ εἰς τοὺς πόδας τοῦ ὄρους καταβιβάσαντες, ἐκέισε αὐτὸν ἔρρι-
 190 ψαν. Καὶ δι' εὐχῆς αὐτοῦ, ὧ τοῦ θαύματος! μέχρι τοῦ νῦν οὐκ ἐβλάστησε πώ-
 ποτε τὸ οἶνονοῦν, ἀλλ' ὑπάρχει ὡσεὶ κεκαυμένος εἰς ἔκνυδειξιν καὶ δόξαν
 153' Θεοῦ.
 | Καὶ τὴν κάρκνυνην βακτηρίαν, ἐφ' ἣν ἐπεστήρικτο χρόνους δώδεκα,
 μετὰ τοῦ μαθητοῦ Λεοντίου εἰς τὸν κῆπον εἰσιὼν καὶ πῆξας αὐτὴν εἰς τὴν
 γῆν, χαριεντιζόμενος ἔφη· «Ἀδελφὲ Λεόντιε, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἔχει χαρίσασθαι

179 Ps. 144, 19 || 191-199 Num. 17, 20; 23

|| 168 εὐλογίαν ζητοῦσαν corr. nos: εὐλογί(ας) ζητῶν L || 169 καὶ τινα: κέτην L ||
 ante δὲ suppl. τὸ nos || 170 ὄρος corr. nos: ὄρη L || 172 ἐνοχλοῦντων corr. nos: ἐνο-
 χλοῦν το L || ante θεόθεν L add. καὶ quod del. || 174 ἄσμενοι οἱ corr. nos: ἀσμενίοι L
 || 175 ἐγγράφως: ἐγράφως L || τὸν τόπον: τῶν τόπων L || 178 ἀδικῶν corr. nos: ἀδικον
 L || 180 δέδωκεν L || 180-181 μετ' ἐπιμελείας corr. nos: μετεπιμελείαν L || 181 καλ-
 λιεργίαν: καλὴ ἐργί(αν) L || 182 ἐγγράφως ἐκδώσαντες corr. nos: ἐγραφως ἐκδώσαν-
 182-183 παθόντας: παθόντ(ας) L || 184 οἱ corr. nos: ὡς L || ἐνεκότου corr.
 nos: ἐνεκάτου L || 185 ὀρθόδοξον: ὀρθοδόξων L || 186 ὑπὸ τῶν: ὑποντῶν L || 189 εἰς
 ἔνδειξιν corr. nos: ἠδέδειξιν L || 191 καρύνην: καρίνην L || ἐφ' ἣν: ἐφην L || 193 χα-
 ριεντιζόμενος: χάριν ἐντῆζόμενος L || χαρίσασθαι: χάρις σασθε L

ἡμῖν βασιλείαν τὴν οὐράνιον. Καὶ ἡ ράβδος αὕτη βλαστήσει καὶ εἰς
 195 δέ<ν>δρου τάξιν γενήσεται καὶ κατ' ἐνιαυτὸν καρποφορήσει ὡς τὰ λοιπὰ
 τῶν δέ<ν>δρων». Σεπτέ<μ>βριος ἦν ὁ μῆν καὶ ἡ ράβδος νεκρὰ δι' ὄλου τοῦ
 χειμῶνος ὑπῆρχε. Ἐπεὶ δὲ Μάρτιος κατέλαβε, καὶ αὕτη ἠϋξήθη καὶ καρπὸν
 δέδωκε καὶ θεραπεύει νόσους καὶ μαλακίας εἰς δόξαν καὶ ἔπαινον Χριστοῦ τοῦ
 Θεοῦ ἡμῶν.
 200 Ἐἴς δέ τις ἄφρων, Μιχαὴλ τοῦνομα, μαγείαν καὶ οὐ θαυματουργίαν κα-
 154' λέσας τὸ ὀρώμενον καὶ θρασέως πηδήσας, τοὺς τῆς ράβδου πτόρθους διακό-
 ψαι, πάρεσις αὐτῷ | τῶν μελῶν ἐγένετο· καί, πρηγῆς πεσῶν, οἴκαδε φοράδην
 ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἐκομίσθη καὶ παιδευόμενος κατέκειτο ὑπὸ τῆς νόσου,
 ἕως ἐν τοῖς ζῶσιν ὁ ἅγιος ἦν. Ἄφ' οὗ δὲ τῶν ἐνθένδε μετέστη καὶ τῇ γῆ τὸ
 205 σῶμα ἐδόθη, πηγῇ τε ζῶντος <ὑδατος> καὶ ποτιμωτάτου ὁ τάφος ἐγένετο καὶ
 τὸ ὕδωρ τούτου ταῖς εὐλογίαις ἰάτο πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν. Τότε
 καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν προ<ση>κόντων βασταχθεὶς καὶ τῷ ὕδατι μετὰ πίστεως
 προσπελάσας, ὑγιῆς ἐγένετο, δόξαν δεδωκὼς τῷ Θεῷ καὶ τῷ ἀγίῳ διπλᾶς
 210 κακοπιστίας νόσον ἀπεβάλετο, ἐν ὑστέρω δὲ καὶ τὴν βῶσιν τοῦ σώματος ἔλα-
 βεν.
 Ἄλλ' ἰτέον τὸν λόγον αὐθις πρὸς τὴν τῆς ἐκκλησίας οἰκοδομήν. Εὐκτῆριον
 154' οἶκον τῇ Θεομητορί οἰκοδομησάσαι βουληθεὶς, τὸν τόπον μὲν ἄριστα κατε-
 σκεύασε<ν>, ἡ δὲ ὕλη τῆς οἰκοδομῆς ἔκειτο μακράν που. Ἐδεῖτο δὲ ζῶων καὶ
 215 ἀμάξης εἰς μετακομιδὴν αὐτῆς. Προσσχῶν δὲ καὶ μὴ εὐπορῶν ἑτέρου ἢ χρυ-
 σίνων τριῶν καὶ περάσας διὰ πορθμοῦ καὶ ἐντυχῶ<ν> γυν<αικ>ὶ χήρα, περὶ
 οὗ ἐκέισε αὐτὸς ἐκλήθη, καὶ εἰς εὐλογίαν δεδωκὼς αὐτοῦς, αὐτῇ συνετῇ οὔσα
 καὶ μὴ ἀγνοοῦσα πρὸς τίνα τὴν χάριν ἔχει ποιῆσαι, φιλοτίμως πρὸς τὸν
 ἅγιον ἀπεκρίνατο ὡς ἔχει μὲν ζῶα τοιαῦτα πολλά, ἄγρια δὲ ὄντα, «εἴπερ

195 δένδρου: δέδρου L || 196 δένδρων: δέδρων L || Σεπτέμβριος: σεπτεῦριος L || ἦν:
 ἦν L || 198 δέδωκεν L || μαλακίας: μαλακίαις L || 200-201 καλέσας: καλέσαι L || 202
 πεσῶν corr. nos: πεσόντα L || 203 προσηκόντων corr. nos: προσεικόντος L || ἐκο-
 μίσθη: ἐκομήστην L || 204 ἐν corr. nos: ἐκ L || ἦν: ἦν L || ἐνθένδε: ἐνθένδε L || 205
 post ζῶντος suppl. ὕδατος e cod. P || ποτιμωτάτου corr. nos: ποταμωτάτου L || 206
 ταῖς εὐλογίαις corr. nos: τῆς εὐλογεί(ας) L || νόσον corr. nos: νόσης L || 207 προση-
 κόντων corr. nos: προκόντων L || 209 ὁμολογήσας corr. nos: ὁμολογεῖ L || 212
 Ἄλλ' ἰτέον nos: ἀλητέον L || τὸν λόγον nos: τῶν λόγων L || 213 οἰκοδομησάσαι corr.
 nos: οἰκοδώμησεν L || μὲν nos: τε L || 213-214 κατεσκεύασεν: κατεσκεύασε L || 214
 ἔκειτο nos: ἔκηντο L || που nos: του L || Ἐδεῖτο nos: ἐδεῖτον L || 216 ἐντυχῶν γυ-
 ναικῶν corr. nos: ἐντυχῶ γυνῆ L || 219-220 εἴπερ γοῦν corr. nos: ὅπερ L

- 220 <γο>ὑ<ν> δυνατό<ν> σοι καὶ ὄλην ἀγαγεῖν τὴν ἀγέλην, ἔστω κατὰ τὸ αἰτ<η>θὲν τῇ ἀγίωσύνῃ σου». Καὶ ὁ ἅγιος, «Εὐλόγητος Χριστὸς ὁ Θεός», ἔφη, «ὁ τὰς ἀδαμάστους ἡμερώσας δαμάλεις καὶ τοὺς αὐχένια αὐτῶν ὑπὸ τῆς ζεύ<γ>λης τῆς φερούσης τὴν κιβωτὸν ἐπιτηδείως διὰ πραότητος μετασκενά-
155<σας, <αὐτὸς> καὶ τοὺς ἀδαμάστους ἡμερώσεις βόας». | Καὶ τῷ ὑπηρέτῃ προσ-
225 τάξας ἀνελεῖν ἐν τῷ ὄρει καὶ ἐκ τῆς ἀγέλης δύο τῶν κρειπτόνων ἐπιλέ-
ξασ<θαι>, ἀνημέρους δι' ὅλου, ὁδοῦ τῆς ἐπὶ τὸ κελλίον αὐτοῦ εἶχετο, καὶ τῇ Θεομήτορι ναὸν προσανέκτισε περικαλλῆ τε καὶ περιδοξον, μοναχοὺς τε ἀδροῖσας, εἰς τάξιν μοναστηρίου κατέστησε<ν>. Ἄμο<ι>ροῦντος δὲ τοῦ τό-
που ὕδατος, πρὸς Θεὸν χεῖρας καὶ ὄμματα καὶ τὸ<ν> νοῦν ἀναβιβάσας καὶ τῷ
230 Χριστῷ παραστήσας, ἐδέετο καὶ παρηνώχλει καὶ περὶ τούτου λέγων οὕτως·
«Τοὺς μὲν ἀγνώμονας ἐκείνους, δέσποτα, διψῶντα<ς> ἐν τῇ ἐρήμῳ, πέ<τ>ραν διὰ Μωσέως ῥήξας, ὑδάτων ποταμοὺς ἔβλυσας. Τοὺς εὐγνώμονας δὲ τούτους, τοὺς λάτρας τῆς ἀληθινῆς σου σκηνῆς, τοῦ ἀγιάσματος τῆς δόξης σου, τῆς φω<τει>νῆς σου νεφέλης, τῆς μητρὸς σου, διψῶντας καὶ λυπουμε-
235 νους ὄρων, οὐ κά<μ>πτονται πρὸς ἔλεον οἱ οἰκτιρμοὶ σου διὰ πολλή<ν> ἀγα-
155<θότητα καὶ φιλανθρωπίας;» Ταῦτα | λέγων, ἄγγελος ἀπεκάλυψε τὴν μετά-
στασιν αὐτοῦ, τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, καὶ τόπον ὑπέδειξε τῆς ταφῆς, λέξας ὡς «Πηγὴ ὕδατος ὁ σὸς τάφος γενήσεται». Καὶ ταῦτα εἰπών,
εἰς οὐρανοὺς ἀνέπτη.
- 240 Γνωρίσας δὲ ὁ ἅγιος παρὰ τοῦ ἀγγέλου τὴν αὐτοῦ ἐκδημίαν καὶ ἐναγώ-
νιος γενόμενος, ὅλος ἀνέκειτο τῇ προσευχῇ· καὶ προσκαλεσάμενος τὸν μα-
θητὴν, ἐδίδαξε πᾶσαν τὴν εὐσέβειαν· καὶ λόγους ἱκανοὺς καὶ ψυχοφελεῖς καὶ εἰρήνην ἐπειπόν, τῶν ἀχράντων τε μυστηρίων μεταλαβῶν τε καὶ εὐλογήσας αὐτοὺς καὶ ἀσπασάμενος ἐν φιλήματι ἀγίῳ καί, «Εἰς χεῖράς σου παρατίθη-
245 μι, ὁ Θεός, τὸ πνεῦμά μου» ἐκφωνήσας, τοῖς ἀπάγουσιν αὐτὸν ἀγγέλοις οὐκ

220-224 1 Reg. 5, 1-7; 6, 7-12 || 232 Ex. 7, 1-6; Deut. 8, 15 || 234 Matth. 17, 5; cf. Ex. 14, 24; Num. 14, 14 || 244-245 Luc. 23, 46-47

220 δυνατόν σοι corr. nos: δύνα τόσον L || ὄλην nos: ὅλον L || 220-221 κατὰ τὸ αἰτηθὲν corr. nos e cod. P: κατηθὲν L || 223 ζεύγλης nos: ζεύγλης L || ἐπιτηδείως nos: ἐπιτηδίας L || 224 ante καὶ τοὺς add. αὐτὸς nos. || 225-226 κρειπτόνων ἐπιλέξασθαι, ἀνημέρους δι' ὅλου corr. nos: κρητόσων ἐπέλαξας· τὰ ἀνήμερα διάλογον L || 226 εἶχετο corr. nos: ὄχωντο L || 228 κατέστησεν: κατέστησε L || Ἄμοιροῦντος nos: ἀμοροῦντος L || 229 τὸν nos: τὸ L || 230 τούτου nos: τουτω L || 231 διψῶντας nos: διψοντα L || 232 πέτραν nos: πέτραν L || ante ῥήξας add. ὑδάτων L quod del. || 234 φωτεινῆς corr. nos: φωνῆς L || 235 κάμπτονται: κάπτονται L || πολλήν: πολλή L || 243 μεταλαβῶν τε corr. nos: μετὰλαβόντες L

- ἀηδῶς ἐναπέψυξε. Περιχυθέντες δὲ τὸ σῶμα ὁ τε μαθητὴς Λεόντιος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, δάκρυσι τε πολλοῖς τοῦτο καταβρέξαντες καὶ θυμιάματα βαλόντες
156< καὶ φῶτα ἀνάψαντες καὶ τὰ νενομισμένα χριστιανοῖς τελέσαντες, εἰς τὸν ὀρισμένον παρὰ τοῦ ἀγγέλου τόπον κατέθεντο.
- 250 Μετὰ δὲ τρίτην ἡμέραν, ὡ τῶν ἀνεκδιηγήτων, Χριστέ, θαυμασιῶν σου! πηγὴ ζωῆς ὕδατος ἀνεδόθη τοῦ τάφου ποτίμου καὶ διειδεστάτου καὶ τὸ σῶμα ἔπλει μέσον, κουφίζόμενον ὑπὸ τῶν ὑδάτων. Συνέρρει δὲ πλήθος πολὺ ἀνθρώπων πανταχόθεν. Καὶ ἡ μήτηρ τοῦ ἀγίου μετὰ τῶν λοιπῶν, ὡς ὡδὶ οὐκ ἐδυνήθη ἀπὸ τῆς συνεχείας τοῦ πλήθους πλησιάσαι, ἀνέκραξε μετ' οἰμωγῆς
255 καὶ πολλῶν δακρύων, ὀδυρομένη καὶ λέγουσα· «Ἐλεήσατέ μοι ιδέσθαι τὸ γλυκύτατό<ν> μου ἀρνίον, ὃ καὶ γεννήσασα καὶ θηλάσασα οὐδόλως ἔθεασά-
μην, ἀποχωρήσας<ν>τός μοι. Κατοικτεῖραντες δὲ αὐτήν, πρὸς τὸν μαθητὴν Λεόντιον ἔφη· «Περὶ τὸ στήθος ψηλάφησον αὐτὸν καὶ εἶπερ τόδε σημεῖον
156< εὔρης, οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ υἱός μου». | Καὶ εὐρών, καὶ περιπλακεῖσα κα-
260 τεφίλει περιπαθῶς. Μόλις δὲ ταύτην ἀποσπάσαντες τοῦ λειψάνου, ἐν γλωσσοκόμῳ βαλόντες, κατέθεντο ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, πολλὰ θαύματα καὶ ἰάσεις ἐπιτελοῦν. Καὶ νῦν ὁράται ὅστᾳ καὶ κόνις ἐν τάφῳ κείμενα. Καὶ παύει νοσήματα παντοῖα καὶ δαίμονας ὡσεὶ κόνιν διαλύει καὶ κάμπης τὴν λώβην καὶ τῶν ἐρπετῶν καὶ ἐτέρων διώκει ἐκεῖνο.
- 265 Ἡ δὲ μήτηρ, τοῦ τάφου καὶ τῆς μονῆς μὴ ἀποστᾶσα, μοναδικὸν δὲ σχῆμα ἀμφιασαμένη, ἐν αὐτῇ ἐμαθήτευε. Γυνὴ δὲ τις Περγαμηνὴ πλουσία, Κωστάντζα λεγομένη, νόσῳ κατασχεθεῖσα δεινοτάτῃ καὶ ἀκούσασα τῶν τοῦ ἀγίου θαυμάτων, ἐκ πίστεως ἐπικαλεσαμένη αὐτόν, ἰάθη. Κατὰ δὲ τὸν καιρὸν τῆς μνήμης αὐτοῦ παραγεναμένη καὶ ἐν τῇ γυναικειᾷ ταύτης ἀσθενείᾳ εὐρεθεῖσα,
157< ἐπὶ τὴν καρύαν τε δραμοῦσα καὶ πατήσασα τὸ δέλ<ν>δρον, ἐσχίσθη μέσον.

251 Joh. 4, 14; Apoc. 7, 17; 8, 11; 14, 7-8; 16, 4; 21, 6-7

246 τὸ: τῷ L || ὁ τε: ὅτε L || 251 ὕδατος nos: ὑδάτων L || ἀνεδόθη nos: ἀνεδόθη L || διειδεστάτου corr. nos: ἀνεδεστάτου L || 252 μέσον nos: μέσον L || 253 τῶν λοιπῶν nos: τὸν λοιπ(όν) L || 253-254 ὡς ὡδὶ οὐκ ἐδυνήθη corr. nos: ὁσούδινου καὶ δυνήθην L || 255 ιδέσθαι nos: ιδέσ τε L || 256 γλυκύτατον: γλυκυτατο L || 257 ἀποχωρήσαντός nos: ἀπὸ χωρήσματος L || Κατοικτεῖραντες nos: κατηκτῆραντος L || 258 εἶπερ nos: ὑπερ L || 259 οὗτός nos: οὕτως L || 261 βαλόντες nos: βαλόντος L || 262 ἐπιτελοῦν nos: ἐπιτελὸν L || ὁράται nos: ὁράτε L || ὅστᾳ nos: ὅσα L || 263 ὡσεὶ κόνιν διαλύει corr. nos: ὡς ἠκόνην διαλύειν L || 264 ἐκεῖνο nos: ἐκεῖνον L || 265 ἀποστᾶσα nos: ἀπόστασα L || δὲ σχῆμα nos: δίσχημα L || 266 ἐμαθήτευε corr. nos: ἡ μαθητᾶς L || 267 νόσῳ κατασχεθεῖσα δεινοτάτῃ nos: νόσ(ων) κατὰσχεθῆσ(αν) δεινοτάτην L || 270 δένδρον: δέδρον L || ἐσχίσθη nos: ἐσχίσθη L

271 Καὶ τρόμφω ληφθεῖσα, ἐπὶ τὴν πηγὴν τοῦ ἀγιάσματος ἔδραμεν ἅμα δὲ τῷ
προσεγγίσει, καὶ αὐτὴ ἐξηράνθη. Μεγαλοφώνως ἡ γυνὴ τὸ πάθος ἐξομολο-
γησαμένη, λιτανευσάντων τῶν ἱερέων μετὰ τοῦ πλήθους καὶ ἰλεωσαμένων τὸ
275 θείον, μόλις ὠράθη καὶ αὖθις ἀναβαῖνον τὸ ὕδωρ κάτωθεν τῶν τῆς γῆς λα-
γόνων, συνήθως τε πορευόμενον ἔκτοτε καὶ ἕως τοῦ νῦν οὐ διέλιπε<ν>. Ἡ δὲ
σχι<σ>θεῖσα καρύα κάτωθεν ἔχει μέσον τοῦ κορμοῦ τὸ σχῆμα σφζόμενον
μέχρι τὴν σήμερον. Ἡ δὲ γυνὴ τὴν τοῦ ἀγίου μνήμην κατ' ἔτος λαμπρῶς ἐξε-
τέλει. Ὡρᾶτο δὲ παρισταμένη πάντας καὶ ἐκδουλεύουσα, φιλοφρόνως τε δε-
ξιουμένη πάντας καὶ ὑπηρετοῦσα. Ἐκτοτε γοῦν καὶ ἕως τοῦ νῦν οὐ διέλιπε
280 θαυματουργεῖν ὁ ἅγιος τῆ τοῦ Χριστοῦ δυνάμει καὶ χάριτι καὶ φιλανθρωπία.
157^v Ταῖς αὐτοῦ ἰπρεσβεῖαις ὁ Θεὸς ἐλέησον καὶ ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρω-
πος. Ἀμήν.

271 τῷ nos: τὸ L || 273 τοῦ πλήθους nos: τὸ πλήθος L || 274 ἀναβαῖνον nos:
ἀνάβαινον L || 275 οὐ διέλιπε corr. nos: οὐδὲ ἐλύπει L || 278-279 δεξιουμένη nos:
ἐτριουμένη L || 279 οὐ διέλιπε nos: οὐδιέλυπεν L

B'

Ὁ Βίος ἀγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἄσσου, κατὰ τὸν κώδ.
Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου 448, ff. 31^v-58^r (= P)

Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου
Ἄσσοῦ. Εὐλόγησον δέσποτα.

Ὁ Γρηγόριος θαυματουργῶν καὶ πάλαι,
Θεῷ παραστὰς θαυματουργεῖ νῦν πλέον.
5 Δεκάτῃ Ἰουλίου μέγας θάνε θαυματουργός.

31^v Ἰ Ἄλλ' οὐδὲ τοῦ πατρὸς Γρηγορίου τοῦ Λεσβόθεν ὀρωμένου ὁ βίος τὸ
ἀτερπὲς καὶ ἄχαρι ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκροατῶν ἐνσταλάζει, ὅτι οὐκ ἀπὸ τῶν
κάτω καὶ χαμαὶ συρομένων αἱ ἀπαρχαὶ τῆς πολιτείας τούτου πεφύκασιν
κλήμα τε γὰρ ὦν καὶ αὐτὸς τῆς ἀμπέλου ἐκείνης τῆς ἀληθινῆς τῆς λεγούσης·
10 «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα· καὶ ὁ πατὴρ μου ὁ γεωργός ἐστι»,
32^r τὸ νέκταρ ἐνιστάζων τοῦ πνευματικοῦ καρποῦ. Εὐφραίνει μὲν τὰς καρδίας
τῶν πιστῶς δεχομένων τὸν λόγον, φωτίζει δὲ τὰς ψυχὰς φωτισμὸν γνώσεως
καὶ εὐσεβείας. Τοιγαροῦν ἐπὶ τοιαύτην ὡς ὁ λόγος ἐμφαίνει τὴν εὐφροσύνην
ἐπιχειρητέον ὡς δύναμις καὶ διηγητέον τὸν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τῆς σωμα-
15 τικῆς αὐτοῦ καὶ ἀναγεννήσεως τῆς πνευματικῆς καὶ μέχρι τέλους τὸν βίον, ὡς
τὰ ὑπομνήματα περιέχουσιν, ἐκεῖνα μόνον προστιθέντες ὅσα καὶ αὐτῷ ἡ χά-
ρις τοῦ Χριστοῦ κατὰ νοῦν ἐχορήγει καὶ ὑπεμίμησκε· ὡς ἐννοεῖσθαι μὲν
παρ' αὐτοῦ τὰς λαβὰς διὰ θεωρίας, ἐπεξέρχεσθαι δὲ ταύτης ἐμπράκτως διὰ τοῦ
σώματος, ἃ καὶ πᾶσι τοῖς ἔχουσι πνεῦμα Χριστοῦ γνώριμα τυγχάνει· καὶ εἰ
20 ἀληθεῖς γὰρ καὶ πολυειδεῖς αἱ χάριτες εἰς πολλοὺς μεριζόμεναι, ἀλλὰ τὸ ἐν καὶ
τὸ αὐτὸ πνεῦμα διεξάγον καὶ διενεργοῦν ὡς βούλεται πάντα ἐνεργὰ καὶ
καλῶς διατίθησι. Καὶ δὴ ἀρκτέον.

10 Joh. 15, 1-2, 5 || 20-21 1 Cor. 12, 11

1-2 Τῷ αὐτῷ μηνὶ Ἰουλίου ἡ μνήμη τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου
Ἄσσοῦ τοῦ θαυματουργοῦ L || 3 πάλαι corr. nos: πάλιν L || 4 θαυματουργεῖ corr.
nos: θαυματουργῶν L || 3-5 vv. om. P || 6-22 vv. om. L || 6 οὐδὲ: οὐδε P || 9 κλί-
μα ed. || ὦν: ἦν ed. || 10 κλήματα ed. || 11 τὸ νέκταρ: τὸν ἔκταρ P || 13 Τοιγαροῦν:
τοὶ γὰρ οὖν P || 21 πᾶν P || ἐνεργὰ P: ἐνεργεῖ corr. ed. || 22 Καὶ δὴ ἀρ-

32^v Οὗτος ὁ εὐγενὴς ὄντως καὶ τῆς ἄνω Σιδῶν πολίτης τὴν σωματικὴν γέννη-
 25 σιν | καὶ ἀνατροφήν ἐκ τῆς νήσου ταύτης Μυτιλήνης ἔσχεν, ἥτις περικλείεται
 μὲν ὑπὸ τῆς κατὰ ἀνατολὰς γειτονούσης θαλάσσης τῇ Ἀσίᾳ τῇ πρὸς Ἄτρα-
 μύτιον καὶ Πέργαμον καὶ τὴν Φώκαιαν· ἐστεφάνωνται δὲ ὄρεσι καλλίστοις
 καὶ ὑψικόμοις, ὑφ' ὧν καλλίροα τε καὶ πότιμα νάματα ταῖς ὑπωρείαις πε-
 30 ριερχόμενα καὶ ἕτερα ὡς ἐξ ἀβύσσων ἀναδιδόμενα τῶν ὑποδεεστέρων ὀρέων
 κολπους, περιέρχοντο καὶ καλλιωνῆ τὴν νῆσον ἐργάζονται, καὶ ποιοῦσι ταύ-
 την ἄλλην Αἴγυπτον ἀρδομένην ὡς ὑπὸ τῶν τοῦ Νείλου στομάτων, ἢ ὡς πα-
 30 ράδεισον Θεοῦ ποτιζόμενον τῆς Γραφῆς. Ἐξ ἐνορίας δὲ τῆς Γέρας οὕτω πως
 καλουμένης χώρας τῆς Ἀκόρνῃς, γονέων δ' ἔφιν πανευσεβῶν καὶ φιλαρέτων
 ὄνομα τῷ μὲν πατρὶ Γεωργίῳ τὸ ἐπίκλην Ἀναστασόπουλος, τῇ μητρὶ δὲ Μα-
 33 ρία, πλούσιοι καὶ εὐθνηοῦντες κατὰ τὸν βίον· τῇ γὰρ | εὐσεβείᾳ συνεπήνθει
 36 καὶ ὁ σωματικὸς σφίσι πλοῦτος. Στεῖρα δὲ οὐσα ἢ αὐτοῦ μήτηρ καὶ παίδων
 ἀπορουμένη, πᾶσα ταύτῃ ἢ ζωῇ ἀβίωτος ἐδόκει. Τί γοῦν ποιεῖ καὶ τί ἀντιτε-
 χνᾶται τῇ νόσῳ τῆς ἀπαιδίας; Ἐπὶ τὸν θεὸν καταφεύγει, ὡς ἢ τοῦ Σαμουὴλ
 Ἄννα καὶ δι' εὐχῆς ὡς ἐκεῖνη ἐξ ἐπαγγελίας συλλαμβάνει παῖδα, δι' οὗ καλ-
 40 λίταις ἢ πρὸ μικροῦ ἄπαις ἐθεωρήθη. Γεώργιον, τὸν παῖδα ἐπώνυμον τῷ πα-
 τρὶ κατωνόμασαν. Τοιοῦτοι δ' ἦσαν ἀμφοτέρω τὴν ἀρετὴν οἱ γονεῖς ὅποιοι
 ὁ ἐξ αὐτῶν καρποφορηθεὶς καὶ τελεσιουργηθεὶς ἐωράθη. Ἐκ πρώτης γὰρ ὡς
 εἰπεῖν τῆς ἐφήβου ἡλικίας, ὅτε καὶ παιδευτῆ γραμμάτων ἐξεδόθη καὶ ὑπ'

23 Gal. 4, 25-26, 37-38 Gen. 13, 10 || 38-39 1 Reg. 1, 1-20

κτέον: καιδιαρκτέον P || 23 ὄντως: ὄν L || πολίτης: συμπολίτης L || τὴν:
 ὄπτην L || 24 ἀνατροφήν: ἀναστροφὴν L || ταύτης om. L || ἔσχεν: εἶσχεν L || 25-26
 τῇ Ἀσίᾳ τῇ πρὸς Ἄτραμύτιον: τῇ πρὸς Ἄτραμύτιον ἀσία L || 26 τὴν om. L || Φώκαι-
 αν: φόκαιαν L || ἐστεφάνωνται: ἐστεφανοτο L || ὄρεσι καλλίστοις: ἐνόρεσι καὶ λύσσης
 L || 27 ὑπωρείαις: ὑπερορήεις L || 28 ἐξ ἀβύσσων: ἐξαβάσεων L || τῶν ὑποδεεστέρων:
 τὸν ὑποδὲ ἐτέρων L || 29 ἔστιν ἢ καὶ εἰσβάλλουσιν: ἐντινὰ κρησβαλουσην L || 30
 ante περιέρχοντο add, ὡς ed. || ἐργάζονται nos: ἐργάζεσθαι P, ἐργάζοντο L || 31 τῶν
 om. L || στομάτων: στώματος L || 32-33 οὕτω πως καλουμένης χώρας: ὄντης ἐπικα-
 λουμένης χώρα L || 33 ἔφιν om. L || 34 ὄνομα τῷ μὲν πατρὶ Γεωργίῳ: ὄνοματι μὲν
 πατρὶ Γεώργιῳ L || μητρὶ δὲ: (δὲ) μητρὶ L || 35-36 τῇ γὰρ εὐσεβείᾳ συνεπήνθει
 καὶ ὁ σωματικὸς σφίσι πλοῦτος: καὶ εὐσεβία συνζούν(τες) [=συζώντες] L || 36 σφίσι:
 σφίσι P || Στεῖρα: στεῖρα ed. || 38 τῇ νόσῳ: τὴν ὄσον L || ἀπαιδίας ed. || 39 συλ-
 λαμβάνει: λαμβάνει L || 39-40 καλλίταις: καλήτε L || 40 ἄπαις ἐθεωρήθη om. L ||
 41 ante ὅποιοι add. ὡς L || 42 ὄ om. L || καρποφορηθεὶς καὶ τελεσιουργηθεὶς: τελε-
 σιουργηθῆς καὶ καρποφορηθῆς καρπὸς || ἐωράθη nos: ὠράθη P ed., ἀόραθη L || 43
 τῆς ἐφήβου ἡλικίας: τὴν ἡλικίαν L || πεδευτῆν L || ἐξεδόθη L || ὑπ': παρ' L

αὐτοῦ τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα ἐδιδάχθη, — πρᾶγμα οὐκ ἐν πολλοῖς εὐρι-
 45 σκόμενον— εἰς νοῦν φρονίμως ἐλάμβανε τὸ τοῦ ἀγαθοῦ σπορέως φάσκον·
 «Καὶ ἐὰν ἐν τῇ πρώτῃ φυλακῇ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ ἔλθῃ ὁ κύριος καὶ
 εὐρήσῃ οὕτω ποιῶντας, μακάριοι εἰσιν οἱ δοῦλοι ἐκεῖνοι»· καὶ ὅτι τοῦτο
 33^v ἔστιν | ὁ καὶ Σολομῶν ἐκεῖνος ἐν τῷ Ἄσματι ἔφησεν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ
 πρωτοπλάστου· «Ἀμπελῶνα ἐμὸν οὐκ ἐφύλαξα, ὅτι υἱοὶ τῆς μητρὸς μου ἐμα-
 50 χέσαντο ἐμοὶ καὶ ἔθεντό με φυλάκισσαν ἐν ἀμπελῶνι.» Ὅθεν ἔσπευδε τὸν
 τῆς ψυχῆς μᾶλλον ἐργάζεσθαι καὶ φυλάσσειν ἀμπελῶνα καὶ παραβλέψαι τὸν
 σωματικόν, εἰς ὃν ἔθεντο πᾶσαν ψυχὴν οἱ δυσμενεῖς καὶ μὴ βουλόμενοι ἐργά-
 ζεσθαι καὶ φυλάσσειν. Ἀμέλει καὶ οὐ διήμαρτε τῆς ἐλπίδος ὁ χρυσὸς τῷ ὄντι
 νεανίας καὶ καλὸς σταδιοδρόμος, ἀλλὰ προέκοπτεν, ὥσπερ ἡλικία σωματικῇ
 55 οὕτω καὶ φόβῳ Θεοῦ στοιχειούμενος.

Τῷ γοῦν τεσσαρεσκαδεκάτῳ ἔτει τῆς ἡλικίας αὐτοῦ, ἐπεὶ θεσμὸς ἐκράτει
 βασιλικὸς παῖδας ἀναλαμβάνεσθαι τῶν κρειττόνων τῆς νήσου καὶ τοῖς βασι-
 λείοις ὡς ἐνέχυρον ἔχειν μέχρι καὶ ὄλης τριετίας, εἴτα κάκεινους ἐπαναλύειν
 34^v πρὸς τὰ | οἰκεία, ἐτέρους δ' ἂν τ' αὐτῶν ἀποκαθιστᾶν ἐκέισε, καὶ ὁ καλὸς Γεώρ-
 60 γιος μετὰ τῶν λοιπῶν ἐλήφθη, τὰ σκῆπτρα Ῥωμαίων ἔχοντος τότε Μανουὴλ
 τοῦ πορφυρογεννήτου. Τρεῖς δ' ὄλους ἐνιαυτοὺς ἐκέισε ποιήσας οὔτε ὡς οἱ
 λοιποὶ τῶν παίδων τῇ ματαιότητι ἑαυτὸν ἐκδέδωκε καὶ περὶ δόξης ἐνησχολή-
 θη καὶ παιγνίων, οὔτε ἐπὶ σωματῶν κάλλη καὶ ἡδονᾶς ὡς οἱ ἕτεροι, ἀλλὰ βε-
 βηκότος τυχῶν καὶ σταθηροῦ τοῦ φρονήματος μετήρχετο μὲν τὴν ἐγκύκλιον
 65 παιδευσιν καὶ ἀσκῶν θεοσεβείαν δι' ἧς πᾶν ἦθος ἠρίθμησεν, συνεργὸν καὶ
 διδάσκαλον ἔχων τὸν ἀγιώτατον μέγαν Ἀγάθωνα. Ὅντος δ' ὡς ἔφημεν τού-
 του τοῖς βασιλείοις, ἢ μήτηρ Μαρία, τῷ φίλτρῳ τούτου κατεχομένη, ἐπέπειρε
 πάντες οἱ Λεσβόθεν παῖδες τοῖς βασιλείοις ὄντες ἀπὸ τῶν βασιλικῶν σιτηρε-

46-47 Luc. 12, 38-39 || 47-50 Cant. 1, 6 || 54-55 Luc. 2, 40, 52

44-55 νν. πρᾶγμα... στοιχειούμενος om. L || 52 βουλόμενοι nos: βουλομένην P ed.
 || 56 Τῷ γοῦν: τῇ γούντος γὰρ L || τεσσαρεσκαδεκάτῳ: τέσσαρες καὶ δεκάτω P, τέσ-
 σαρρες καὶ δεκάτω L || 58 ἐνέχυρον: ἐνόχυρον P. ed. || τριετίας om. (Iac. litt.) L ||
 ἐπαναλύειν: ἐπανα (Iac. 4 litt.) L || 59 πρὸς τὰ οἰκεία: εἰς τὰς οἰκεί(ας) L || 60
 σκῆπτρα: σκέπτρα L || 61 ποιήσας οὔτε: πεποίηκε καὶ οὐχὼς L || 62-63 ἐνησχολήθη:
 ἐνεσχολάθη L || 63 καὶ om. L || σωματῶν: σώματος L || οἱ om. P ed. || post ἀλλὰ
 add. μετὰ L || 63-64 βεβηκότος τυχῶν καὶ om. L || 64 μὲν om. L || 65 καὶ ἀσκῶν
 θεοσεβείαν om. L || ἀσκῶν; ἄσκον P || δι' ἧς: διείς L || ἦθος: οἶδος L || 66 ἀγιώτα-
 τον: ἐναγιώτατον P. ed. || Ἀγάθωνα: ἀγαθωναν P ed., ἀγάθονον L || 66-67 τούτου:
 τούτους L || 67 post ἢ add. δὲ L || post μήτηρ add. αὐτοῦ L || τούτου om. L || 68
 Λεσβόθεν: λευσβόνθεν L || ὄντες om. L

70 σίων πάσας εἶχον τὰς διατροφὰς καὶ ἐξόδους, αὐτὴ τὴν ἐξοδὸν ἀπαριθμοῦσα
 34 τῆς ὄλης τοῦ παιδὸς ἑβδομάδος κατὰ τὸ σάββατον τοῖς πένησι φιλοφρόνως
 ἐδίδου. Ἦσαν δὲ ἐν τοιούτοις ἔργοις | καλοῖς καὶ θεαρέστοις εὐθηνούμενοι ὅ
 τε παῖς Γεώργιος ἐν τοῖς βασιλείοις καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Μαρία ἐν τῇ κατὰ τὴν
 Λέσβου οἰκίᾳ.

75 Τοῦ καιροῦ δὲ φοιτήσαντος καθ' ὃν ἔδει τοὺς παῖδας τῶν βασιλείων ἐξέρ-
 χεσθαι καὶ παλινδρομεῖν οἴκαδε, οἱ μὲν ἄλλοι πάντες νόστου ἐμέμνηντο καὶ
 πρὸς τὰ οἰκεία ἐπανεζεύγνον. Ὁ δὲ καλὸς Γεώργιος, ἀποσκοπήσας τῇ ψυχῇ
 καὶ ἰδὼν τῶν μὴ ὄντων τὸ ἄστατον καὶ τῶν ἀληθῶς ὄντων τὸ μόνιμον καὶ
 διακρίνας τὸ διάφορον ἀμφοτέρων καὶ εὐρῶν ὡς τὸ ἀτάραχον καὶ ἔξω πάσης
 ὕλικῆς προσπαθείας τούτου τὸν νοῦν οἶδε φυλάττειν καὶ πρὸς τὴν αὐτὸν πο-
 80 ρεῖαν εὐτόνον καὶ κοῦφον καὶ εὐσταλῆ καθιστᾶν καὶ ὅτι ταῦτα τῶν ἀδυνά-
 των ἐστὶ τινα κατορθῶσαι, εἰ μὴ τὴν στενὴν καὶ τεθλιμμένην ὁδὸν τῆς μο-
 ναδικῆς πολιτείας ἐκλέξεται, ταύτης δὲ βάρη καὶ οἰονεὶ θεμέλιος ἡ ξενιτεία
 καὶ ἡ διὰ Χριστὸν πτωχεία καὶ σιωπὴ πέφυκε, καὶ ὑποσταθμίσας ἐν διανοίᾳ
 35 | τὴν τῶν γονέων προσπάθειαν καὶ φίλων καὶ συγγενῶν ἀπ' ἐναντίας τοῦ
 85 φόβου τοῦ θεικοῦ, εὐρῶν δ' ἐν ἅπασι προτερεύοντα τούτων, ἔτι καλῶς εἰδὼς
 καὶ λογισάμενος ὡς οὐ βοηθήσει τις τῶν γονέων αὐτοῦ ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς ἀπὸ τοῦ
 σώματος ἐκδημίας καὶ ὅτι πολλάκις οἱ κατὰ σάρκα γονεῖς οὕς ἠγάπησαν
 ἀπόλεσαν καὶ τῇ κολάσει παρέπεμψαν, καὶ ἐν καρδίᾳ θέμενος τὸ «Ὁ φιλῶν
 πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος» καὶ τό· «Ἐξέλθε ἐκ μέσου
 90 αὐτῶν καὶ ἀφορίσθητι· κἀγὼ εἰσδέξομαι σε, λέγει Κύριος», ἀπάρας τῶν βα-
 σιλείων καὶ τῆς Κωνσταντίνου μετὰ τοῦ καλοῦ Ἀγάθωνος ἐπὶ τὴν Ἀνατολὴν
 τὴν πορείαν διὰ πορθιμοῦ ἐποιήσαντο. Κατὰ πᾶσαν δ' ἦν διήλθον ὁδὸν ἔλε-

81-82 Matth. 7, 14 || 83 Apoc. 2, 9 || 88-89 Matth. 10, 37 || 89-90 Gen. 12, 1; Za.
 10, 8

|| 69 αὐτὴ corr. nos: αὐτὸς L, om. P ed. || 70 ὄλης τοῦ παιδὸς om. L || σάββατον:
 σάββατο L || 71 δὲ om. P ed. || ἔργοις καλοῖς καὶ θεαρέστοις: καλοὶ εἰς ἔργοις καὶ
 θεαρέστης L || 72 τὴν om. L || 74 Τοῦ om. L || τῶν βασιλείων om. L || 74-75 ἐξέρ-
 χεστε L || 75 παλινδρομεῖν: πάλιν δρομὴν P L || πάντες: παῖδες L || ἐμέμνηντο:
 ἐμέμνησω L || 76 ἐπανεζεύγνον: ἐπανετρέχον L || 77 τῶν μὴ ὄντων: τοῦ βίου L ||
 τῶν ἀληθῶς ὄντων τὸ μόνιμον: τὸ ἀληθῶς ὄντως μόνιμον L || 79 ὕλικῆς: τιμῆς L ||
 τούτου: τόντο L || 80 εὐσταλῆ: εὐθαλὴ L || 82 ἐκλέγετε L || 85 θεικοῦ:
 θ(εο)ῦ L || ἐν om. L || προτερεύοντα: προτέβοντα L || ἔτι: ἐπὶ L || 86-87 τῆς ἀπὸ
 τοῦ σώματος ἐκδημίας: τοῦ θανάτου αὐτοῦ L || 87-88 ἠγάπησαν ἀπόλεσαν: ἠγάπησα
 ἀπόλεστε L || 88-90 καὶ ἐν καρδίᾳ... λέγει κύριος om. L || 90: ἀπάρας: ἀπαρὸν L ||
 90-91 τῶν βασιλείων: τὸ βασιλείον P || 91 καὶ τῆς Κωνσταντίνου: om. L || 92-97:
 κατὰ πᾶσαν... πορεύσομαι om. L

γε προσευχόμενος ὁ Γεώργιος· «Ὁδήγησόν με, Κύριε, ἐν τῇ ὁδῷ σου καὶ δί-
 95 दाξόν με τοῦ ποιεῖν τὸ θέλημά σου, ὅτι πρὸς σὲ ἦρα τὴν ψυχὴν μου. Ἐκολ-
 λήθη ἡ ψυχὴ μου ὀπίσω σου. Διὰ τοῦτο οὐ μὴ κατακοπιᾶσω κατακολουθῶν
 σου· καὶ ἡμέραν ἢ ἀνάπαισιν ἀνθρώπου οὐ μὴ ἐπιθυμήσω. Γνώρισόν με, Κύ-
 ριε, ὁδὸν ἐν ἣ πορεύσομαι.»

35 | Ἀφ' οὗ δὲ καὶ πρὸς τὴν μονὴν ἔφθασαν ἦν ὁ Ἀγάθων ἐκ βάρων ἐδεί-
 ματο, «Τί δεῖ ποιεῖν αὐτόν;» ὁ Γεώργιος τῷ Ἀγάθωνι ἔλεγε. Καιροῦ δ' ἐπι-
 100 λαβόμενος οὗτος πρὸς αὐτὸν ἀπεκρίνατο· «Ἴσθι, ὦ τέκνον, οὐκ ἐνι τοῦτο
 μόνον ἡ μοναδικὴ πολιτεία, τὸ τὸν κόσμον καταλείψαι σε καὶ τὴν τρίχα κεί-
 ρασθαι καὶ τῇ μονῇ προστεθῆναι, ἀλλ' εἴπερ βούλη κατὰ τὰς ὁδοὺς ὁδεῦσαι
 τοῦ Θεοῦ, τριετίαν ὄλην κανονικῶς ἐν ὑποταγῇ πάσῃ δεῖ σε τελῆσαι, ἐγκρά-
 105 τειᾶν τε ἀσκήσαι καὶ τὸ μὴ καταλειφθῆναί σε κανόνος τὸ σύνολον· πάσας τε
 νύκτας ὡς ἐφικτόν σοι ἀπνους διατελέσαι, σιωπὴν τε ἀληθινὴν κατορθῶσαι·
 καὶ οὕτω χάριτι Χριστοῦ δυνήσῃ τὸν τῆς ἀταρεσκίας δαίμονα ἀφ' ἑαυτοῦ
 ἐξορίσαι καὶ διὰ τῆς τῶν λογισμῶν ἐλευθέρου σου ἐξομολογήσεως τὸν Αἰγύ-
 πτιον ἀποκτεῖναι, ἐν τῇ ἄμμῳ τε τῆς ταπεινώσεως κατακρῦψαι. Ἄν γὰρ τῶν
 36 ἐμῶν εἰσακούσης ῥημάτων καὶ σαυτὸν προθύμως τοῖς πόνοις ἐκδώσης, οὐ
 111 κοπιᾶσεις πολλοῖς ἔτεσι τὴν μακαρίαν ἐν σοὶ ἰδεῖν ἀνάπαισιν. | Τοῦτο γάρ
 σοι ἀποφαίνομαι ὡς οὐ μὴ τὸν παλαιὸν ἐκδύση ἄνθρωπον καὶ τὸν νέον
 ἐνδύση τὸν ἀνακαινούμενον πνεύματι, εἰ μὴ τὴν στενὴν τῆς νηστείας καὶ
 ὑπακοῆς ὁδὸν μετέλθῃς· ὅτι οὐκ ἐν ἡ <πάλη πρὸς> σάρκα, ὡς <ὁ> ἀπόστο-
 115 λος ἔφησεν, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτο-
 ρας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς
 οὐρανόις. Πᾶσαι γὰρ αἱ ἐντολαὶ τοῦ εὐαγγελίου ἐν τῇ ἀνυποκρίτῳ ὑπακοῇ
 τελειοῦνται. Ἀθληταὶ εἰσι καὶ καλοῦνται οἱ ἐν ὑποταγῇ ὄντες, ὅτι ὡς ἐχθρὸν
 120 ὄλοι ἀνενέρογτοι διαμένουσιν νεκροῦ δίκην. Καὶ τί χρεὶ με μηκύνειν τὸν λό-

93-94 Ps. 142, 8, 10; 24, 1; 62, 9 || Ps. 142, 8 || 107-108 Ex. 2, 11-12 || 110-111
 Col. 3, 9-10 || 112-113 cf Matth. 7, 13-14 || 113-116 Eph. 6, 12-13

98-99 ἐκ βάρων ἐδείματο: ἐδάματῳ ἐκ βάρων L || 98 post ἐκβάρων add. τριετίαν
 κανονικῶς [scr. κανονικῶς] ἐν ὑποταγῇ [scr. ὑποταγῇ] διετέλεσεν· εἶτα ἐν τὸ πλη-
 σί(ων) τῆς μονῆς ὄρι [scr. ὄρει] ἔμνην ἐνδιάζον [scr. ἐνδιάζων] πᾶσαν ἀρετὴν με-
 τερχόμενος L || 99-161 vv. Τί δεῖ ποιεῖν... καὶ οὐράνιον πλοῦτον om. L || 101 κα-
 ταλείψαι σε corr. nos: καταλήψεσαι P, καταλείψασθαι ed. || 101-102 κήρασθαι ed. ||
 102 ἀλλ' εἴπερ: ἀλλύπερ P || 103 δεῖ σε: δείσαι P || 105 σοι: σὺ P || 114 πρὸς τὰς':
 προστάς P || 118 τῷ: τὸ P

γον; Ζῶσι μὲν οὐκ αὐτοί, ζῆ δὲ ἐν αὐτοῖς Χριστὸς ὁ λέγων· «Οὐκ ἦλθον ποιῆσαι τὸ θέλημα τὸ ἐμόν, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με.» Ὅθεν εἰκότως καὶ τὴν νέκρωσιν τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι αὐτῶν περιφέρουσιν. Ὅτε γοῦν ἄκρως τε-

36^v λέσεις κατὰ τὴν ἐμὴν ὑφήγησιν | τῆς ὑπακοῆς τὸν νόμον, τότε ἀνατελεῖ
125 ἀγνεῖα βαθεῖα ἐν τῇ ψυχῇ σου καὶ φῶς Θεοῦ οὐκ ἐκλείπει ἀπὸ τῆς σῆς καρ-
δίας,» ὡς ὁ τῶν ἀρετῶν τῆς ὁσίας Κλίμακος διδάσκαλος ἔφησεν.

Τούτων ἀκούσας ὁ Γεώργιος καὶ ὡς γῆ διψῶσα δρόσον οὐράνιον δεξαμέ-
νη, πρὸ τὸν Ἀγάθωνα μετὰ ταπεινώσεως ἀπεκρίνατο· «Ἴδου ἀπὸ τὴν σήμε-
ρον οὕτως ἐκδίδωμι ἑαυτὸν ὡς ὠνητὸν δοῦλον μὴ ἔχειν με ἐξουσίαν τὸ σύν-
130 λον πληρωτὴν εἶναι τοῦ ἰδίου θελήματος.» Καὶ ἔμεινε κοσμικὸς οὕτως ἐν
ὑποταγῇ πολλῇ καὶ ἀδιακρίτῳ ὑπακοῇ τοῦ Ἀγάθωνος τριετίαν ὄλην.

Ἐἶτα ἐν τῷ σχήματι λέγει πρὸς αὐτὸν ὁ Ἀγάθων· «Βούλομαι σε ἰδύσαι
ἐν τῷ πλησίῳ ὄρει ἀσκήσαι τε νηστεῖαν καὶ προσευχὴν μετὰ ἡσυχίας, ὡσὰν
πείραν λάβῃς νοεροῦ πολέμου κατὰ τῶν παθῶν καὶ τῶν δαιμόνων. Οὐ γὰρ
135 ἐνδέχεται σε τὸ σχῆμα ἀναλαβεῖν μήπω τὸν ἐντὸς ἀνθρώπον ποιῆσαι μονα-
χόν.» Ὅρῶν γὰρ ὁ γέρον τὴν τοῦ νέου προθυμίαν καὶ τὴν χάριν τοῦ πνεύ-
ματος τὴν περικυκλοῦσαν αὐτῷ καὶ ἐνδυναμοῦσαν πρὸς ἀγῶνας εἶλει μᾶλλον
37^v ἵνα λαμπρότερον τὸν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ πλέξῃ δι' ἀσκήσεως στέφανον. Ἐπι-
κουσεν ὁ καλὸς ἐκεῖνος μαθητῆς· καὶ ἐν τῷ πλησίον τῆς μονῆς ὄρει, συνήθως
140 ὀνομαζόμενον Κόλυσμα, κέλλην πηξάμενος, ἔμενεν ἰδιάζων, ἀσκῶν νηστεῖαν
καὶ προσευχὴν μετὰ ἡσυχίας κατὰ τὰς ὑποθήκας τοῦ γέροντος. Ὅθεν καὶ τὴν
τῆς ἐγκρατείας ἀκρίβειαν διώρθωσε, γαστριμαργίαν καὶ πορνείαν καὶ φι-
λαργυρίαν ὑποτάξας κατὰ κράτος. Τὴν γὰρ ὀργὴν καὶ λύπην καὶ ἀκηδῖαν διὰ
τῆς ὑπακοῆς προαπέκτεινε. Δοξομανίαν δὲ οὕτως ἀπὸ ψυχῆς ἐμίσησεν ὡς
145 καθ' ἐκάστην λέγειν μετὰ τοῦ Δαυὶδ τῷ Θεῷ· «Παρά σοὶ ὁ ἔπαινός μου.»
Ἐντεῦθεν καὶ τὸν δράκοντα τῆς ὑπερηφανίας ὑπέταξε, διὰ θεοσόφου ταπει-
νώσεως ἐλευθερώσας τὸ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ σκάφος ἀπὸ τῶν τρικυμιῶν τῆς
ὀλεθρίου οἰήσεως. Ἐπεὶ δὲ συνεργασία τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοὺς ὀκτῶ κα-
θεῖλε δαίμονας καὶ τὸ τριμερὲς τῆς ψυχῆς πανσόφως ἠρίθμησε διεγείρας αὐτῷ
150 πρὸς τὰ ἐναντία τούτου τῶν ἀρετῶν κατορθώματα, τὸ μὲν λογιστικὸν δι'

121 Gal. 2, 20 || 121-122 Joh. 6, 38-39 || 122-123 2 Cor. 4, 10 || 145 Ps. 21, 26

129 ὡς ὠνητὸν corr. nos: ὡς ὁ νετ(δν) P, ὡσανεὶ τὸν corr. ed. || 133 προσευχὴν: πρὸς εὐχὴν P || 135 ποιῆσαι: ποιήσαντα corr. ed. || 137 ἐνδυναμοῦσαν P et non ἐνδυναμοῦσας (cf. ed., app. crit.) || εἶλει: εἶλας? P || 141 προσευχὴν: πρὸς εὐχὴν P || 144 προαπέκτεινε: προαπέκκειτεν P || ἐμίσησε P || 147 τρικυμιῶν P ed. || 150 ἐναν-
τία: ἐνάντια P

37^v ἕμνωδιῶν | καὶ ἀπαύστου προσευχῆς καὶ ἀναγνώσεως ζώσας πρὸς εὐρεσιν
θείων νοημάτων, τὸ θυμικὸν δὲ ἀντιστρέψας εἶχε κατὰ τῆς τοῦ σώματος ἀνα-
παύσεως καὶ τῶν προσβολῶν τοῦ πονηροῦ· τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν ὅλον ἐτόνω-
σε πρὸς τὴν θείαν ἀγάπην· καὶ οὕτως ἔχων, ταπεινὴν μὲν τὴν καρδίαν καὶ
155 τὸ φρόνημα ἐκέκτητο, ὑψηλὴν δὲ τὴν πράξιν καὶ τὴν διάνοιαν. Ἐννοῶν γὰρ
τὴν ἐντολὴν τὴν λέγουσαν· «Ὅταν πάντα τὰ διατεταγμένα ποιήσητε, λέγετε
ὅτι ἀχρεῖοι δοῦλοί ἐσμεν· ὃ ὠφείλομεν ποιῆσαι πεποιθήκαμεν.» Καὶ ὅτι ὁ δε-
σπότης αὐτοῦ καὶ Θεὸς θάνατον σωματικὸν δι' αὐτὸν ὑπέμεινε ἐπονείδι-
στον, καθ' ἐκάστην ἑαυτὸν ἐταλάνιζεν ὡς μηδὲν πεποικέναι, ἀλλ' ὀφειλέτην
160 εἶναι μυρίων ταλάντων ὑπετίθετο· καὶ ἐπλούτει ἀπλούτως τὸν πνευματικὸν
καὶ οὐράνιον πλοῦτον.

Πληρώσας δὲ τὴν ὀρισμένην προθεσίαν τῶν τριῶν ἐτῶν, πόθος αὐτοῦ
τὴν καρδίαν ἔσχε τοῦ τὰ Ἱεροσόλυμα καταλαβεῖν, τοὺς ἁγίους τε προσ-
38^v κυνῆσαι τόπους καὶ πνευματικοὺς ἐντυχεῖν ἀνδράσι κάκειθεν δέξασθαι | τῆς
165 ἥς κατώρθωσε μοναδικῆς πολιτείας τὸ σχῆμα. Ἐῶ ὅσιφ τοῖνυν κοινωσάμενος
τὰ περὶ τούτου Ἀγάθωνι καὶ τοῦτον εὐρῶν συναινοῦντα ποιῆσαι ὡς ὁ λογι-
σμὸς αὐτῷ ὑπετίθετο, ἀπάρας διὰ πορθμοῦ τῆς πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα εἶχετο.
Τῆς δὲ Χριστοῦ χάριτος τὰ διαβήματα τούτου κατευθυνούσης, δι' ὀλίγου τὴν
ἀγίαν πόλιν καταλαμβάνει· καὶ προσκυνήσας τοὺς σεβασμίους τόπους, κατὰ
170 τὴν ἔρημον τοῦ Ἰορδάνου ἐξῆλθε· καὶ ἐντυχὸν ἀσκηταῖς καὶ ἐν ἐκάστῳ προσ-
μένων τεταγμένον καιρὸν καὶ ὄρων καταστάσεις ἀσωμάτων ἐν σώματι τε-
λουμένας καὶ θεοειδεῖς πολιτείας, ἐξίστατο· καὶ ἑαυτὸν οὕτως ὑπελάμβανε ὡς
μηδὲ ἄρξασθαι ποτε πολιτείας, τὸ σύνολον. Ἐνὶ δὲ κολληθείς, τῷ διαφερόντως
πνευματικωτέρῳ τῶν ἄλλων, αὐτῷ μαθητεύεται· καὶ παρ' αὐτοῦ τὸ μονα-
175 δικὸν ἐνδύεται σχῆμα, Γρηγόριος μετονομασθεῖς. Εὐθὺς δ' ἔνθους ὡσπερ γε-
νόμενος καὶ μετὰ προθυμίας ἀρχὴν βάλλων ἀρίστου πολιτείας διεθερμάνθη
τὴν ψυχὴν, ἀναφθὲν τὸ πῦρ ἐκεῖνο καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ καρδίᾳ ὃ ὁ Χριστὸς ἦλθεν

156-157 Luc. 17, 10 || 159-160 Matth. 18, 25 || 177-178 Luc. 12, 49-50

163 ἔσχεν P ed. || τοῦ om. L || ante τοὺς add. καὶ L || τε om. L || 164 post καὶ
add. τοῖς L || ἀνδράσιν P ed. || κάκειθεν: κακεῖσε L || 165 ἥς κατώρθωσε om. L ||
166 τὰ: τε L || Ἀγάθωνι: Ἀγαθῶνος P, ἀγαθὰ L || συναινοῦντα corr. nos: συνεν-
νοοῦντα P, συνοῦντα L || 167 ὑπετίθετο: διετήθετο L || τῆς: τας L || εἶχετο: ὄχετο L
|| 169 προσκυνήσας: προσκυνήσε L || σεβασμίους: ἁγίους L || 170 ἀσκηταῖς: ἀσκητῆς
L || 171 τεταγμένον om. L || 171 καὶ om. L || 172 ἐξίστατο: ἐξήσαντο L || ἑαυτὸν:
αὐτ(ῶν) L || οὕτως: οὕτων L || 175 post Γρηγόριος add. μετονομάζετε· καὶ σιζὸν
[scr. συζῶν] ἐν [scr. ἦν] αὐτῷ βοτάνες τῆ<ς> ἐρήμ<ο>σιν<υ> σιμισθηόμενες [scr. συνε-
στιώμενος] || 175-210 vv. Εὐθὺς δ' ἔνθους... ἐκατοστεύοντα καρπὸν om. L

38^v βαλεῖν ἐπὶ τῆς γῆς. | Καὶ συμπαραθέων τῷ μεγάλῳ ἐκείνῳ πατρὶ, ρυθμίζεται
 180 παρ' αὐτοῦ εἰς ἀγῶνας μεγάλους καὶ βίον ἰσάγγελον διδάσκεται, νηστείαν
 διηνεκῆ καὶ μόνον διὰ τὸ ζῆν τὴν τροφήν κεχρησθαι, καὶ ταύτη ἐν ἄρτῳ
 μόνῳ καὶ ὕδατι καὶ μὴ εἰς κόρον· ἢ βοτάνας τῆ ἐρήμῳ συνήθως φουομένας· ἢ
 τοσοῦτον συνεπεκτείνεσθαι τῆ νηστεία ὅσον τοῦ φυλάττειν τὴν σύγκρασιν
 τοῦ νοῦς καὶ μὴ συγχέεσθαι καὶ ἐπιβολοῦσθαι τοῦτον· ἢ δι' ἀτονίας ἀργὸν
 εἶναι τὸ σῶμα πρὸς τὰς πνευματικὰς λειτουργίας, ἀγρυπνίαν πάννυχον καὶ
 185 στάσιν ἀκλινη πρὸς Θεόν· τὸν νοῦν τε ἐπεκτείνειν πρὸς θεωρίας ὑψηλοτάτας·
 σιωπῆν, ἡσυχίαν καὶ μόνωσιν μεταδιώκειν, φιλεῖν τε ἐν ἐκείνοις μένειν τοῖς
 τόποις ὅπου λείπει καὶ θηλυκοειδεῖς ὄψεις οὐ πλησιάζουσιν· τὸ δὲ ὄμμα τῆς
 ψυχῆς ἀνύστακτον καὶ ἀρρέμβαστον ἔχειν πρὸς τὰς προσβολὰς τῶν λογι-
 190 σμῶν, διακρίνειν τε ποιοὶ τούτων τὸν νοῦν πεφύκασιν ὑποῦν καὶ ἐπαίρειν
 καὶ μακρόθεν αὐτοὺς διώκειν· καθαίρειν τε πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ
 τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ· ὡσαύτως ποίους δεῖ προσπαλαίειν ὡσὰν δοκιμώτε-
 39^v ρον τὸν νοῦν ἀπεργάσθαι | καὶ διακριτικώτερον. Πάντοτε δὲ χρῆ νηφάλιον
 εἶναι καὶ ἐν εἰρήνῃ διάγειν καὶ τὸν ἀγιασμόν μεταδιώκειν τοῦ ἔχειν τὸ ἴδιον
 σκεῦος τοῦ σώματος ἐν ἀγνεῖα καὶ καθαρότητι· πρὸ πάντων δὲ τὴν καλὴν
 195 παρακαταθήκην φυλάττειν, τὴν εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον
 Πνεῦμα πίστιν εἰλικρινῆ καὶ ὀρθόδοξον, ἐκτρέπεσθαι τε τὰς βεβήλους κeno-
 φωνίας τῶν αἰρετικῶν καὶ τὰς παραδόσεις φυλάσσειν τῶν τε ἀγίων ἀπο-
 στόλων καὶ τῶν ἐν συνόδοις ἀγίαις ὀρισθέντων παρὰ τῶν ἀγίων πατέρων.
 Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ νόμιμος ἄθλησις, ἣν ὁ ἀπελθὼν δέχεται στέφανον ἐκ χειρὸς
 200 Κυρίου, ὃν ἐπηγγεῖλατο παρέχειν πᾶσι τοῖς ἡγαπηκόσι τὴν ἐπιφάνειαν
 αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὴν περιοχὴν καὶ κεφάλαιον πασῶν τῶν ἀρετῶν, τὴν ἀγά-
 πην, μὴ ἐν δευτέρῳ τινὸς ἐτέρου τιθέναι. Ἐν γὰρ τῷ πλησίῳ ἡμῶν κεῖται ἡ
 ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, κατὰ τὰς ὑποθήκας τῶν νομοθετῶν καὶ πάντων τῶν
 ἀγίων πατέρων καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς σωτηρίας ἡμῶν καὶ ζωῆς, Χρι-
 205 στοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Διὰ ταύτης γὰρ ὁ βαστάσας τὸ βᾶρος καὶ τὸν καύσωνα
 39^v τῆς ἡμέρας τοῖς μετ' αὐτὸν ἐρχομένοις | οὐδαμῶς βασκαίνει.

Ταῦτα τοῦ μεγάλου ἐκείνου καὶ θεοφόρου πατρὸς τῷ Γρηγορίῳ καθ' ἐκά-
 στην ὑποτιθεμένου, ὡς τὸ παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων πεφυτευμένον δέν-

190-191 2 Cor. 10, 5 || 193-194 1 Thess. 4, 3-5 || 199 2 Tim. 2, 5-6; 4, 8 || 205-
 206 Matth. 20, 12-13 || 208-209 Ps. 1, 3

178 συμπαραθέων: συνπαραθέων P ed. L || 180 κεχρησθαι: κέχρησθαι P || 181 βο-
 τάνας... φουομένας: βοτάναις... φουομένας corr. ed. || 199 νόμιμος: νόνημος P || ἢν
 corr. nos: ἦν P ed.

δρον αὐτὸς ἦν, ἀρδευόμενος ὑπὸ τοιούτων διδασκαλιῶν, αὐξανόμενος τε
 210 πνεύματι καὶ καρποφορῶν τὸν τέλειον καὶ ἑκατοστέοντα καρπὸν. Τίς γὰρ
 ἱκανὸς διηγήσασθαι ὅσους ἐκείνος κατὰ τὴν ἔρημον ἔτλη πόρους, τῶν δα-
 κρούων τε τὴν πηγὴν, δι' ὧν χάριτι τοῦ Χριστοῦ κατέφλεξε πάσας τὰς προσ-
 215 βολὰς καὶ μεθοδείας κατήργησε τῶν πνευμάτων τῆς πονηρίας καὶ τὴν τῆς
 ἀπαθείας ἱερὰν στολήν δι' ὀλίγων ἐτῶν ὡς ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα
 εὐφροσύνης ἐνεδύσατο, ποιήσας κατὰ τὴν ἔρημον ἔτη πεντεκαίδεκα; Ἐπεὶ δὲ
 καὶ νόστου τοῦ πρὸς τὸν Ἀγάθωνα ἐμέμνητο, καταλαμβάνει τὸ ὄρος τὸ Κό-
 40^v λυσμα, ὅπου καὶ πρότερον ἦσκησε. Καὶ εὐρῶν τὸ ἴδιον κελλίον καὶ εἰσελθὼν
 ἐν ἡσυχία ἦν, ἀρχὴν θέμενος αὐθις πνευματικῶν ἀγῶνων. Ἀκριβῶς γὰρ δι-
 220 δαχθεῖς τὰς μάχας καὶ πάλλας τῶν τῆς πονηρίας πνευμάτων καὶ διὰ τῆς εἰς
 ἄκρον καθάρσεως τῶν αἰσθήσεων, ἔτι τε καὶ τῆς ὑποταγῆς λύχνος διακρίσε-
 40^v ως ὧν, οὐ τὰ λυσιτελοῦντα καὶ συντείνοντα τούτῳ μόνον ἦδει, ἀλλὰ καὶ τὰ
 τοῖς πολλοῖς σκοτεινὰ διαλύων ἐφώτιζεν. Ἐτρεχον δὲ πάντες ὅσοι τοῦ μονή-
 225 ρους ἦσαν βίου καὶ ὅσοι τοῦ λαϊκοῦ ὡς ἀπὸ πολυχεύμονος καὶ διειδοῦς πηγῆς
 ἀρῦεσθαι νάματα σωτηριώδους διδασκαλίας. Καὶ τοῖς μὲν ἐδείκνυν ὀρθὴν
 καὶ ἀρίστην ὁδόν, δι' ἧς λύτρωσιν ἀμαρτιῶν καὶ παθῶν εὐρεῖν δυνήσονται·
 τοῖς δὲ ὑπετίθετο τὴν κατόρθωσιν τῶν τοῦ εὐαγγελίου δογμάτων καὶ θύραν
 ἦνοιγε σωτηρίας τοῖς ἀπεγνωσμένοις. Τοὺς πάντας δὲ πάντοτε τὴν τῆς μετα-
 230 νοίας ἀσπάξεσθαι ὀλοψύχως ὁδὸν παρεκάλει καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἀνάνευ-
 σιν καὶ ἐνεργὸν ἐπιμονὴν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἔστι δ' ὅτε καὶ πρὸς τινὰς λογιωτέ-
 40^v ρους καὶ τελειοτέρους τῷ φρονήματι καὶ τῇ πράξει θεολογίας ἤπειτο, οὐχ ὡς
 οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου τούτου διδάσκουσι ταραχώδῃ οὖσαν διὰ τῆς τοῦ κόσμου
 δεινότητος, | ὑποβολῆ τοῦ πονηροῦ, ἣν καὶ θεομαχίαν ἢ θεολογίαν οἱ θεοφό-
 ροὶ λέγεσθαι ἐκδεδώκασι, καὶ εἰκότως· ὁ γὰρ Θεὸν μὴ γνοὺς διὰ τῆς ὀφειλο-
 μένης ἀρετῆς στοχαστικῶς περὶ Θεοῦ φθέγγεται. Ἀλλ' ἐκείνα διὰ τῶν αὐτοῦ

210 Luc. 8,8 || 214-215 Is. 61,10

211 ἔτλη: ἐτέλει P ed. || 212 τε: τὸ L || δι' ὧν: διὰ L || τοῦ om. L || 213 ante μεθο-
 δείας add. τῆς [scr. τὰς] L || τῆς: τὰς [scr. τῆς] L || 214 ἀπαθείας: ἀλιθεί(ας) L ||
 215 κατὰ τὴν ἔρημον: ἐν τῇ ἐρήμῳ L || 216 τοῦ om. L || ἐμέμνητο: μέμνητο L ||
 216-217 τὸ Κόλυσμα om. L || 217 πρότερον: πρότ(ων) L || 218 θέμενος: σέμενος L
 || αὐθις om. L || ante ἀκριβῶς add. καὶ L || γὰρ: δὲ L || 219 πάλλας: παλῆν L || εἰς
 om. L || 220 αἰσθήσεων, ἔτι τε καὶ τῆς ὑποταγῆς: ἐστάσεων ἐτήτο [scr. ἔτι τε] καὶ
 τὰς ὑποταγὰς L || 221 ἦδει corr. nos: εἶδη P || οὐ τὰ λυσιτελοῦντα... ἦδει om. L ||
 ἀλλὰ om. L || τὰ om. L || 222 ante σκοτεινὰ add. τὰ L || 223 ἦσαν om. L || ἀπὸ
 πολυχεύμονος: ἀπολιχνέμενος L || 224 ἀρῦεσθαι: ἀρίεστε L || 224-266 vv. Καὶ τοῖς
 μὲν ἐδείκνυν... τὴν πράξιν αὐτοῦ om. L || 225 δι' ἧς: διέξ P || 229 δ' ὅτε: ὅτε P ||
 232 ὑποβολῆ corr. nos: ὑπόβολοι P, ὑπάβολοι ed. || 233 μὴ γνοὺς: μγνοῦς P

235 χειλέων προσφέρων ἐδίδασκε θεολογῶν ἄπερ τὸν νοῦν αὐτοῦ διὰ θεωρίας ἀρπάζον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ τῷ Πατρὶ παρεστῶς μετὰ παρρησίας ἐδείκνυνεν· καὶ ὑψηγορῶν αὐτοὺς ἐθεολόγει τὴν ἀπὸ τοῦ ἀναρχοῦ Πατρὸς αἰδίου γεννήσιν συναϊδίου καὶ συναναρχοῦ τῷ Πατρὶ Υἱοῦ καὶ ὅτι ὡς ὁ λόγος ἀπὸ τοῦ νοὸς ἐξέρχεται ἀπαθῶς, οὕτως ὁ Υἱὸς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ Πατρὸς ἀπαθῶς
240 γεννᾶται, ἀπαστρέπτων ὡς φῶς ἐκ φωτός· καὶ ὅτι Πατὴρ ἀγαθὸς ὢν Υἱὸν ἀγαθὸν ἐγέννησε· καὶ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται προβλητῶς, οὐ γεννητῶς· καὶ τὰ τρία, μένοντα ἐν ταῖς σφῶν ιδιότησιν, ἐν τῇ θεότητι καὶ τῇ φύσει εἰσίν, ὡς εἶναι Θεὸν ἓνα ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι· καὶ ὅτι πᾶς ὁσ οὐχ ὁμολογεῖ Θεὸν ἕκαστον τῶν τριῶν καθ' ἑαυτὸ θεωρούμενον ὡς ἐν
41^ν Πατρὶ καὶ Ἰ Υἱῷ καὶ ἀγίῳ Πνεύματι, ἀλλὰ ἀλλοτριῶ τῷ ιδιώματι, τῇ οὐσίᾳ,
246 τῇ φύσει, τῇ δόξῃ καὶ τῇ θελήσει, οὗτος ἀλλότριος πέφυκε τῆς θεότητος· καὶ ὅτι αὐτὸς ὁ Θεὸς λόγος ὁ εἷς τῆς Τριάδος, μὴ ἐκστὰς τῶν πατρικῶν αὐτοῦ κόλπων, ἐν τῇ γῆ ἐπιδεδημήκει, Θεὸς ὢν τέλειος καὶ ἄνθρωπος γενόμενος τέλειος, πληρῶσαι θέλων τὴν θέλαν αὐτοῦ βούλησιν καὶ ἐν μέσῳ οἰκίσας παρθένου ἀγίας ἀπαύστου καὶ ἀβάτου, ἀπὸ τοῦ σπέρματος οὔσης τοῦ Δαυιδ· καὶ τῶν παρθενικῶν αἱμάτων καὶ ἀχράντων αὐτῆς σάρκα ἐμψυχωμένην ὡς ἔφημεν λαβῶν, ἀπαρχὴν τοῦ ἡμετέρου φυράματος, ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν· ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς παρθένου, ὡσπερ ἀσυνδυάστως συνελήφθη ἀναμάρτητος καὶ θεοπρεπῶς, οὕτως ἀνωδύνως προῆλθε γεννηθεὶς ὑπὲρ
255 φύσιν θεοπρεπῶς ἐκ τῆς νηδύος τῆς Θεοτόκου ὡς ἀπὸ πυλῶν οὐρανίων ὑψίστων· καὶ Θεὸς τέλειος καὶ ἄνθρωπος τέλειος τοῖς πᾶσι γνωρισθεὶς ἐν δύο φύσεσι καὶ δύο θελήσεσι, μιᾷ δὲ τῇ ὑποστάσει θεανδρικῶς πολιτευσάμενος
41^ν καὶ ἰ διὰ σταυροῦ τὸ τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ μυστήριον ἐξετέλεσε καὶ διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ τοῖς ἐν ἅδῃ πεφοιτῆται, πάντας τοὺς ἐκεῖσε δεσμίους ἐλευθερώσας καὶ ἄνοδον οὐράνιον αὐτοῖς ὑποδείξας, μετὰ τὸ τρυήμερον αὐτὸν ἀναστήναι καὶ τεσσαρακονθήμερον ὀφθῆναι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, εἰς οὐρανοὺς ἀνῆλθε σωματικῶς, πάντων τῶν μαθητῶν ὁρώντων αὐτόν, καθίσας τε ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ ἐπάνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου. Διὸ καὶ πάλιν ἐκδεχόμεθα αὐτὸν ἥξειν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν νῦν αἰῶνων καὶ ἀναστήσῃ τοὺς ἀπὸ τοῦ αἰῶνος θανέντας, κρῖναι τε ἕκαστον καὶ ἀποδοῦναι κατὰ τὴν πράξιν αὐτοῦ.

252 Rom. 11, 16-17 || 252-253 Joh. 1, 14 || 262-264 Eph. 1, 21

235 θεολογῶν: θεολόγων P || 236 παρεστῶς corr. nos: παρεστῶν P, παριστῶν ed. || 242 σφῶν corr. nos: σαφ(ῶν) P, σαφῶς ed. || ἐν: ἐν P || 246 δόξῃ: δ... ed. || 265 ἀπὸ τοῦ corr. nos: ἀπαιτοῦ P, ἀπ' ed.

Ταῦτα ὁρῶν καὶ ἀκούων ὁ θειότατος Ἀγάθων διδάσκοντα τὸν Γρηγόριον ἔχαιρεν ἐπ' αὐτῷ χαρᾷ ἀνεκλαλήτῳ· ἐμαρτύρει τε τοῖς πᾶσι καὶ ἔλεγεν ὡς τέλειος ἐστὶν ὁ Γρηγόριος τῇ ἀρετῇ καὶ τῷ φρονήματι. Εἰς μέτρον γὰρ ἔφθασε πνευματικῆς ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ.
270 Κατ' ἐκείνον δὲ τὸν καιρὸν χηρευούσης τῆς κατὰ τὴν Ἀσσοῦ ἐπισκοπῆς καὶ τὸν ἄξιον προστεῖναι ταύτης πάντων ζητούντων, ὁ Ἀγάθων, ἐν Κωνσταντινου πόλει τυγχάνων καὶ ὢν γνωστὸς τῷ πατριάρχῃ καὶ πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ – ἡ ἀρετῇ γὰρ αὐτὸν καὶ τοῖς βασιλεῦσι καὶ τοῖς ἐν τέλει τοιοῦτον ἔθετο – τὰ περὶ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου γνώριμα τούτοις ποιεῖ. Καὶ δὴ γραμμάτων βασιλικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν διὰ τάχους πεμφθέντων, ἀνάγεται πρὸς τὴν Βασιλεύουσαν ὁ μέγας Γρηγόριος· ἐκεῖσε δὲ καὶ τοῦ Ἐφέσου παρόντος, ἐπισκοπος τῆς κατὰ τὴν Ἀσσοῦ Ἐκκλησίας ὑπ' αὐτοῦ χειροτονεῖται· καὶ ἐπὶ τῆς λυχνίας τὸ φῶς τίθεται. Μετὰ πολλῆς δ' ὅτι τιμῆς πρὸς βασιλέως καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ πάσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ συ<γ>κλήτου εἰς τὸν αὐτοῦ προπέμπεται θρόνον, ἀγελάρχης Χριστοῦ καὶ ποιμῆν καταστάς ὑπὸ τοῦ Πνεύματος ἐννομώτατος· καὶ οὕτως ἐπὶ καθέδρας ἐπισκόπων αἰνεῖ τὸν Κύριον. Ἐπεὶ δὲ τὰ κατ' αὐτὸν πάντα προκατόρθωσε<ν>, ὑποτάξας τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, ἀνέγκλητος ὡς καθαρὸς γενόμενος καὶ ἐπάνω παντὸς πάθους, πάσης τε ὕλικης προσπαθείας, ἰ ἐν ὁσιότητι καὶ ἀκακίᾳ καρδίας τὸ ποιμνιον αὐτοῦ
42^ν θεαρέστως διέθυνεν· ἀνευδεῆς δ' ὢν τοῦ αὐτῷ παλαίειν καὶ μοχθεῖν, ἔργον εἶχεν ἐπίμονον τὸ ἐτέρων ψυχὰς καὶ σώματα ῥυπαρώμενα ἀποσημίχειν καὶ δῶρα ταῦτα τῷ Κυρίῳ προσάγειν. Ἦκουσε γὰρ τοῦ λέγοντος· «Πάντες οἱ κύκλω αὐτοῦ οἴσουσι δῶρα τῷ φοβερῷ.» Εἴ που δὲ καὶ αὐστηροτέρῳ τρόπῳ

269-270 Eph. 4, 13 || 278-279 Matth. 5, 15 || 284 1 Tim. 3, 10 || 288-289 Ps. 75, 12-13

268 ἐπ' αὐτῷ om. L || τε: (δὲ) L || 269 Εἰς: ἐκ P, ἡς L || μέτρον: μερῶν L || 271 ἐκείνον: ἐκεῖνο corr. ed. || τὸν καιρὸν: τοῦ καιροῦ P ed. || 272 τόν: τῶν L || προστεῖναι: προστάτην corr. ed. || πάντων om. L || 272-273 Κωνσταντινου πόλει: Κωνσταντινου πόλην L, Κωνσταντινουπόλει ed. || 273 τυγχάνων: τυχάνον L || ὢν: ἦν L || 275 δῆ: διὰ L || 278 τῆς: τὴν P, om. L || τῆν: τῶν L || 279 τῆ<ν> λυχνίαν: τῆ λυχνία L || τιμῆς: ταμὸς [scr. τιμῆς] L || 280 τῶν om. L || τῆς Ἐκκλησίας καὶ om. L || 283 προκατόρθωσε<ν>: κατόρθωσε L || ὑποτάξας: ὑπὸ P ed. || 284 τῆς om. L || πάθους: πάνθου [scr. πάθους] L || 285 ὕλικης: ἡλικί(αν) L || ἀκακία: ἀκάκεια L || 286 διέθυνεν: δηΐθανεν L || δ' ὢν τοῦ αὐτῷ παλαίειν καὶ μοχθεῖν corr. nos: δόντων αὐτὸν πηλῶν καὶ μόχθων P, (δὲ) ὄντων αὐτ(ῶν) πηλὸν καὶ μόχθ(ων) L, δ' ὢν τῶν αὐτῶν πηλῶν καὶ μόχθων ed. || 287 ἐτέρων: ἐτέρο L || ῥυπαρώμενα om. L, ῥυπώμενα ed. || ἀποσημίχειν: νίπτειν L || 288 ταῦτα om. L || 288-289 vv. Ἦκουσε... τῷ φοβερῷ om. L || 289 αὐστηροτέρῳ: ἀυστηρότερο L

290 χρήσασθαι δέον ἔκρινε, καὶ τοῦτο πνευματικῶς ἐξετέλει, ἀποστολικὸν
πληρῶν παράγγελμα, ἐπίστασθαι καὶ ἐπιπλήττειν τοῖς δέον πλήττεσθαι,
δηλὸν ὅτι εὐκαίρως ἀκαίρως. Πᾶσαν δ' αὐτοῦ τὴν ποιμαντικὴν ἐπιστήμην
οὐκ ἀναγκαστῶς ἐποίει. Χείρας οὐ ταχέως τιλ ἐπετίθει, ἵνα μὴ κοινωνὸς γέ-
νηται ἀλλοτριῶν ἀμαρτίαις. Οὕτω δὲ ἀκίβδηλον τὴν ἱερωσύνην φυλάττων
295 καὶ ἀνωτέραν παντὸς αἰσχροῦ βουλήματος, οὐκ ἦσαν ἀνεκτὰ ταῦτα καὶ τῷ
πονηρῷ· οὐδ' εἰς τέλος ἀφῆκε καὶ κλέος ἄσβεστον διατηρηθῆναι τῆς τοιαύτης
ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ ὁμοιοῦς τὴν κατάστασιν.

Πολεμίους δὲ αὐτῷ τῶν ἀπὸ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου τινὰς
43^r ἰ τῶν νωθροτέρων ἐγείρει, ὡς Ἄδερα τὸν Ἰδουμαῖόν ποτε κατὰ τοῦ σοφοῦ Σο-
300 λομῶντος ἢ ὡς Δαθᾶν καὶ Κορὲ καὶ Ἀβειρῶν <κα>τὰ τοῦ μεγάλου Μωϋσέως
ἢ τὸ ἀληθέστερον εἰπεῖν ὡς Ἰούδαν τὸν προδότην κατὰ τοῦ ἰδίου διδασκάλου
καὶ Θεοῦ. Ἀρκτέον δὲ ὄθεν ὁ τῶν ζιζανίων σπορεὺς εἰς αὐτοὺς τὴν τόσσην ἀτο-
πίαν καὶ τόλμην τῆς ἀπωλείας ἐνέσπειρεν. Πρωτοπρεσβύτερος τις ἦν τῆς
Ἐκκλησίας Ἀσσοῦ καὶ υἱὸν ἔχων καλούμενον Λέοντα, χρόνον ἄγοντα τῆς ἡλι-
305 κίας ὡσεὶ πεντεκαίδεκατον, ἀγαθὸν μὲν τῷ εἶδει, ἀγαθότερον δὲ τῇ ψυχικῇ
καταστάσει, <ὁ> φνέστατον πάνυ καὶ διεγυγερμένον. Τοῦτον φέρων τῷ με-
γάλῳ πατρὶ παραδίδωσιν, οὕτωςίπερ εἰπῶν· «Ἰδοὺ ἐνώπιον Χριστοῦ παρα-
δίδωμι τοῦτον τῇ ἀγιοσύνη σου, ἵνα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως παραδώσῃς μοι
αὐτὸν μετὰ τῶν σεσωσμένων.» Εἶπε ταῦτα καὶ καταλείψας τὸν παῖδα πρὸς
310 τὸν ἅγιον, οἴκαδε ἐπανῆλθεν. Ὁ γοῦν ἅγιος παραλαβὼν τὸν νέον ἐπαίδευε
καὶ ἐδίδασκε τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ· καὶ ἐνήγε τοῦτον ὡς ἐχρῆν. Σωματικῶς τε
43^r καὶ πνευματικῶς, ὡς ἀγχίνους ἢ ὦν καὶ διεγυγερμένος καὶ εἰς ὅτα καρδίας
βάλλων τὰς τῶν ἁγίων διδασκαλίας, δι' ἔργων ταύτας ἐξετέλει. Καὶ οὕτως εἰς

292 2 Tim. 4, 2 || 292-293 1 Petr. 5, 2 || 293-294 1 Tim. 5, 22-23 || 299 3 Reg. 11, 14 || 300 Nu. 16, 1, 24-25, 27 || 301-302 Marc. 14, 10 || 302 Matth. 13, 25-30

290 δέον ἔκρινε: διέκριναι L || 291 δέον: δὲ ὁ L || 292 δηλόν: διλόν L || ποιμαντι-
κῆν: ποιματικῆν L || 294 Οὕτω: οὗτος L || ἱερωσύνην: ἱερόσην L || 295 βουλήμα-
τος: λήμματος P ed. || 295-296 καὶ τῷ πονηρῷ: τὸ πονηρὸν L || 296 οὐδ' εἰς τέλος:
οὐ δὲ ἐτέλεσε L || 298 κλήρου καὶ τοῦ om. L || 299 νωθροτέρων: ὀθροτέρων L, νο-
θροτέρων ed. || Ἰδουμαῖόν: ηουδέ(ων) L || 299-300 Σολομῶντος: Σολόντος L || 301
Ἰούδαν: ιούδα L || 302-303 Ἀρκτέον... ἐνέσπειρεν om. L || 303 τις: om. L || 304
Ἐκκλησίας Ἀσσοῦ: ἐκκλησίασσον L || 304-306 νν. καὶ υἱὸν... διεγυγερμένον om. L
|| 306 Τοῦτον om. L || 306-307 τῷ μεγάλῳ πατρὶ παραδίδωσιν: τὸν υἱὸν αὐτοῦ πα-
ραδίδωσι(ι) τῷ μεγάλῳ πατρὶ L || 307 οὕτωςίπερ: οὕτως L || ante Χριστοῦ add. τοῦ
L || 309 σεσωσμένων: σεσοζομένον L || Εἶπε ταῦτα om. L || τὸν παῖδα: αὐτῶν L ||
311-312 νν. καὶ ἐνήγε... πνευματικῶς, ὡς om. L || 312 ante ἀγχίνους add. καὶ
αὐτὸς L || 312-315 νν. καὶ εἰς ὅτα ... παραινέσεων om. L

ἀνδρικὴν προβαίνων ἡλικίαν ἀνήγετο καὶ πνευματικῶς προκόπτων εἰς τὸν
315 φόβον τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν τοῦ ἁγίου παραινέσεων. Πιστὸς δὲ καὶ δόκιμος εἰς
πάντα φανεὶς καὶ ἐγκρατῆς γενόμενος τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καὶ
πραγμάτων, εἰς τὸν αὐτοῦ φθόνον τοὺς ἀνωτέρους διήγειρε. Πολλάκις γοῦν
αὐτοὶ τῷ ἀρχιερεὶ κατὰ τοῦ Λέοντος συντυγχάνοντες ἔλεγον· ὡς δ' οὐκ εἶχεν
αὐτὸς εὔρειν ἄτοπον τι εἰργασμένον τῷ Λέοντι ὡς οἱ κακοὶ κατηγοροῦν, οὐκ
320 ἔκρινε τὸν ἀνέγκλητον εἰς εὐθύνας φέρειν. Ἀμέλει καὶ εἰς θυμὸν ἀναφθέντες
οἱ τῆς ἀνομίας ἐργάται τὴν πᾶσαν αὐτῶν ὀργὴν εἰς τὸν ἅγιον ἐξεκένωσαν·
καὶ ἀδικίαν συλλαβόντες ἀνομίαν ὠδύνησαν, θέμενοι, ὡς φησὶν Δαυὶδ, εἰς
οὐρανὸν τὸ στόμα αὐτῶν καὶ τὴν γλῶσσαν διελθεῖν ἐπὶ τῆς γῆς ποιησάμε-
νοι, τόμους κατασκευάσαντες μεστοὺς παντὸς ψεύδους. Ἔτι καὶ τοῦτο προσ-
44^r ἔθηκον, τὸ συμφθειρεσθαι τὸν ἀρχιερέα τῷ ἰδίῳ μαθητῇ. Καταθήξαντες
326 γὰρ τὴν γλῶσσαν ὡσεὶ ὄφεις καὶ ἰὸν ἀσπίδος φέροντες ὑπ' αὐτὴν εἰς τὴν
Κωνσταντινίου ἀνέδραμον. Ὡς δὲ τὰ παρ' ἑαυτῶν σκαιωρηθέντα εἰς μέσον
ἦγον καὶ τὴν σφῶν ἀσέβειαν εἰς φῶς ἔφερον, οὐδαμῶς ἐπιστεῦοντο παρ'
αὐτῶν. Ἀναδραμόντος δὲ καὶ τοῦ ἁγίου ἐκεῖσε μετὰ τοῦ ἰδίου μαθητοῦ, διε-
330 λύθησαν ἐκ μόνης τῆς αὐτοῦ παρουσίας πάντα ὡς ἰστὸς ἀράχνης. Αἰσχυνθέν-
τες δὲ οἱ κατήγοροι τῷ ἁγίῳ προσέπιπτον καὶ συγγνώμης τυχεῖν ἤτουν. Ὁ
δέ, γνήσιος ὢν μαθητῆς τοῦ κελεύοντος ἐπτά<κίς> συγχωρεῖν τοῖς ἐσφαλμέ-
νοῖς τὰ πταίσματα, πάντα τούτοις ἀφόμενος, εἰς τὰ ἴδια εἰρηνικῶς ἐπανέ-
καμψαν. Καὶ ἦσαν καλῶς ἐπόμενοι τῷ ἀγαθῷ ποιμένι μέχρι καὶ παραδρομῆς
335 τινων καιρῶν.

Ὁ γοῦν πονηρὸς, ἐπεὶ διὰ τῆς μετανοίας ἐξ αὐτῶν ἐξῆλθε, δι' ἀνύδρων τό-
πων διελθὼν καὶ μὴ εὐρὸν ἀνάπαισιν ὑπέστρεψεν ὄθεν ἐξῆλθε μετὰ παρα-

321 1 Macc. 3, 6 || 322 Ps. 7, 15 || 322-324 Ps. 72, 9 || 325-326 Ps. 139, 4 || 332-333 Luc. 17, 4-5; cf. Matth. 18, 22-23 || 334 Joh. 10, 11-14 || 336-337 Math. 12, 43-44

314 προβαίνων ed. nos: προβένην P || 315 δὲ om. L || 315-316 εἰς πάντα om. L ||
316 φανεὶς: ἀναφανεὶς L || 317 post πραγμάτων add. φθονήσαντες αὐτῶν L || 317-324
νν. εἰς τὸν αὐτοῦ φθόνον... ποιησάμενοι om. L || 318 post Λέοντος add. λεχθέν-
τες P quod del. || συντυγχάνοντες P || 324 ante τόμους add. καὶ L || τόμους P L: τό-
πους ed. || 325 τὸν ἀρχιερέα τῷ ἰδίῳ μαθητῇ: τὸ [scr. τῷ] μαθητῇ αὐτοῦ λεγοντι(ες)
[scr. Λέοντι ?] τὸν ἀρχιερέαν L || 326 ἀσπίδ(ων) L || 327 ἀνέδραμ(εν) P || σκαιωρη-
θέντα: σκευωρηθέντα L || 328 εἰς φῶς ἔφερον: ἡσέφερον L || 329 αὐτῶν: αὐτοῦ P
ed. || ἁγίου: δικαίου L || 330 ἰστὸς: ἡστῶν L || 331 δὲ om. L || τυχεῖν ἤτουν: τυχι-
νητου L || 332 ἐπτά<κίς>: ἐνδομικοντάκις ἐπτά L || συγχωρεῖν: συγχωρεῖ L || 333
ἀφόμενος: ἀφόμενα P || εἰρηνικῶς: ἡρικὸς L || 333-334 ἐπανέκαμψαν: ἀνέκαψαν L ||
334 ἀγαθῷ: ἀγαθῶν L

44^v σκευῆς μεγάλης. Ὑπτίους δὲ ἐβρών καὶ ἀναπεπτωκότας, μηδὲν ἐργαζομένους
 340 | ἔργον ἱερωσύνης καὶ τῆς ὀφειλομένης ἐκκλησιαστικῆς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν χρι-
 στιανικῆς καταστάσεως ἄξιον, μετὰ πλειόνων πνευμάτων εἰς αὐτοὺς εἰσοι-
 κίζεται καὶ πόλεμον δι' αὐτῶν ἀναρριπίζει τῷ δικαίῳ μείζονα τοῦ προτέρου
 κατὰ πολὺ καὶ ἰσχυρότερον, νεουργήσας καὶ ἀνακαινίσας τὰ πρότερον ὑπ'
 αὐτῶν λαληθέντα· καὶ ἄλλα πάλιν ἕτερα ἀγωνιστοῦ καὶ ἀφανοῦς διώκτου,
 345 κεκτημένου ὑπασπιστὰς αἰσθητῶς τοὺς μόρφωσιν μὲν εὐσεβείας ἔχοντας, τὴν
 δὲ δύναμιν αὐτῆς ἡρημένους, ὡθεῖ τοὺς ἀναιδείην ἐπειμένους μετὰ προθυ-
 μίας ὅτι πολλῆς ὁμοσε χωρῆσαι κατὰ τοῦ ἀγίου, μέχρι καὶ αὐτοῦ θανάτου
 κατ' αὐτοῦ ἀγωνίσασθαι καὶ παραστῆσαι τὸ ψεῦδος ὡς ἀλήθειαν. Τὰ δὲ δό-
 ξαντα τούτοις δι' ὄρκου ἐξησφαλίσαντο. Οὓς γὰρ εὐήκοον τῷ πονηρῷ παρα-
 σχόντες πάντα ἐξετέλεσαν ἐγγράφως ὡς τὸν ἀγαθὸν ποιμένα τῆς ἐκκλησίας
 350 ἐξεῶσαι. Καὶ δὴ τὰς γραφὰς ἀράμενοι ἐπὶ τὴν Κωνσταντίνου πόλιν ἐπορεύ-
 θησαν. Τί ταῦτα ποιεῖτε, τῶν ἱερέων καὶ κληρικῶν καὶ χριστιανῶν βδελυ-
 κτότατοι καὶ μυσαρῶτατοι, αἰσχίστῳ πάθει προσάπτοντε<ς> τῷ υἱῷ τῆς
 45^v ἀπαθείας, ὃν περιέπουσιν ἄγγελοι, | πρὸς ὃν πεφόβηται καὶ μόνον προσ-
 βλέπει οἱ τὴν σαρκικὴν ἐπιθυμίαν ἐν τοῖς ἀνθρώποις διεγείροντες δαίμονες;
 355 Τί τὴν Δαθὰν καὶ Κορὲ καὶ Ἀβειρῶν καταδίκην πρὸς ἑαυτοὺς ἐπεσπάσασθε;
 ἢ τὴν Ἰουδα ἀγχόνην μετὰ τῆς ἰσῆς ἀπωλείας αὐτῶ; Ὡς ὄφελον ἢ γῆ ὡς ἐκέ-
 νους χανοῦσα κατέπει σωματικῶς μόνον ὑμᾶς; ἢ ὑπὸ αἰσθητοῦ πυρὸς ἐπαι-
 δεύθητε προσκαίρω; ἢ αἰσχίστῳ μῶρῳ παρεδόθητε καὶ μὴ πείραν κολάσεως
 ὑπὸ αἰωνίου πυρὸς ἐλάβετε; Ἄλλ' ἐπέειπερ οὕτω τὰ καθ' ὑμᾶς διεθήκατε καὶ
 360 τὴν τοῦ πονηροῦ χλευὴν σὺν τῷ ὑποσκελισμῷ ὑπεμείνατε, ὃ δ' ἀγωνιστῆς ὃ
 μὴ εἰδὼς μάχεσθαι καὶ πολεμίζειν ἀνθρώπους ἀλλὰ δαίμονας, ὃ μὴ ἀντι-

345 ἀναιδείην ἐπειμένους Hom. II. A 149 (ὦ μοι, ἀναιδείην ἐπειμένε) 349-350
 Joh. 10, 11-14 || 355 Nu. 16 || 356 Matth. 27, 5-6

338 Ὑπτίους: ἴπιους L || 340 εἰς αὐτοὺς: ἢ σαυτὰ οὖς L || 342 κατὰ om. L || πολὺ καὶ:
 καὶ πολὺ L || 342-348 νν. νεουργήσας ... εὐήκοον om. L || 343 ἀφανοῦς corr. nos:
 ἀφανῶς P ed. || 345 ἀναιδείην ἐπειμένους corr. nos: ἀναιδῆ ἦν ἐποιε(η)μένους P ed.
 || 348 οὓς corr. nos: οὓς P, οὓς ed. || τῷ πονηρῷ: τὸ πονηρὸν L || 349-350 νν. ὡς
 τὸν... ἐξεῶσαι om. L || 350 δὴ om. L || Κωνσταντίνου πόλιν nos: Κωνσταντίνου πό-
 λιν L, Κωνσταντινούπολιν P ed. || 351 ante Τί add. αὐτῆ L || τῶν ἱερέων καὶ κλη-
 ρικῶν καὶ χριστιανῶν om. L || 352 αἰσχίστῳ: ἀσχήστῳ L || πάθει om. L || αἰσχίστῳ
 πάθει pro αἰσχίστῳ πάθος || 353 ὃν περιέπουσιν ἄγγελοι om. L || 353-354 προσβλέ-
 ψαι: πρόσβλεψεν L || 354 post δαίμονες add. καὶ ἕτερα τοιαῦτα ἠπόντος (scr.
 εἰπόντες) ἀπέπεψαν L || 355-360 νν. Τί τὴν Δαθὰν... ὑπεμείνατε om. L || 356 ὄφε-
 λον: ὄφελον P, ὄφελον ed. || 359 ὑπὸ αἰωνίου nos: ὑφαιωνίου P, ὑφ' αἰωνίου ed. || 360
 ἀγωνιστῆς L nos: ἀγωνιστῆς P, ἀγωνισθεῖς ed. || 361 μάχεσθε L || 361-363 νν. ὃ μὴ

στῆναι τῷ πονηρῷ κελουθεῖς, διδόναι δὲ τόπον τῇ ὀργῇ, προσεύχεσθαι τε
 καὶ ἀλγεῖν μᾶλλον ὑπὲρ τῶν κακῶς ποιούντων, τί ποιεῖ; Τῷ Λέοντι καὶ μα-
 365 θητῇ ἐπιτάξας ἀωρί τῶν νυκτῶν τὸ μανδύον αὐτοῦ μόνον ἄραι καὶ τὸ βιβλίον
 καὶ ἀκολουθεῖν αὐτῷ, τῆς ἐπισκοπῆς ἐξῆλθεν, ἀποταξάμενος ἀνυποτάκτῳ
 κλήρῳ ἀπειθοῦντι τε λαῷ καὶ τῇ πονηρευομένη τούτων ἐκκλησίᾳ καὶ φυλά-
 45^v ξας εἰς αἰῶνας αὐτῷ | τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα, εἰς πλοῖον ἐμβὰς καὶ ἐν τῇ
 τῶν Λεύκων διαπεράσας πλησίον τῆς Λέσβου ἐν ἡ μὲν ἡ μὲν ἡ μὲν ἡ μὲν ἡ μὲν ἡ μὲν ἡ μὲν
 πολυάνθρωπος, ἐν ταύτῃ ἡσύχασε· καὶ μεθ' ἡμέρας τινὰς τὸν μαθητὴν Λέον-
 370 τα μοναχὸν ἀποκείρας Λεόντιον μετωνόμασεν. Οὐ πολὺς παρέδραμε καιρὸς
 καὶ εἰς Λέσβον διαπερᾶ· εἰς δὲ τὸ τοῦ Κόρακος ἀπελθὼν ὄρος, τόπον εὐρὸν
 ἐπιτήδειον πρὸς ἡσυχίαν, ἐν τούτῳ τέσσαρα διεβίβασαν ἔτη, τὸ ζῆν ποριζό-
 μενος ἐκ τοῦ ἰδίου ἐργοχείρου διὰ τοῦ μαθητοῦ Λεοντίου καὶ τὴν ἰσάγγελον
 πολιτείαν μετερχόμενος.
 375 Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἦν δυνατὸν κρυβῆναι πόλιν ἐπάνω ὄρους κειμένην – καὶ γὰρ
 τὰ τῆς ψυχῆς ὄμματα καθαρθεῖς τὰ μέλλοντα ὡς παρόντα προεώρα καὶ ἔλε-
 γεν – ἄλλως τε δὲ ὅτι τὸν ἀσκητικὸν βίον μετερχόμενος μικροῦ δεῖν τῇ ἀτρο-
 φία ἄσαρκος ἦν, οἱ πλησίον οἰκοῦντες, τὴν πολιτείαν αὐτοῦ γνωρίσαντες, συν-
 ἔρρεον πρὸς τὴν αὐτοῦ θέαν καὶ τῆς φίλης αὐτὸν προέκοπτον ἡσυχίας. Ὅθεν
 380 ἀγανακτῶν τούτου χάριν, ἔτι τῶν πολλῶν φήμην τῆς δόξης ἀποκρουόμενος,
 καταλιπὼν τὸν Κόρακα ἐπὶ <τὸ> τοῦ Λιβάνου μεταβαίνει ὄρος· καὶ ὄλους
 46^v | ἐκέισε ἐν ἡσυχίᾳ διατελέσας τέσσαρας ἐνιαυτοὺς καὶ εἰς ὑψηλοτάτας θεωρίας
 <τῶν> ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κεκρυμμένων μυστηρίων ἀναβιβαζόμενος, μὴ λαθῶν
 τοὺς <τοῦ> ὄρους γειτνιαζόντας ἐποίκους ὅστις ἐστὶ – πῶς γὰρ καὶ ἔμελλε λα-
 385 θεῖν ὁ πολύφωτος ἥλιος ὁ τὰς ἀκτῖνας ἐκπέμπων καὶ διαλάμπων καὶ
 δαδουχῶν διὰ τῆς ἀγγελικῆς αὐτοῦ πολιτείας καὶ τῶν θαυμασίων καὶ προρ-
 ρήσεων; – ἐρχομένους τε προσιδῶν ὡς αὐτὸν ἐπισκέψεως χάριν καὶ περι-

362 Rom. 12, 19 || 362-363 Matth. 5, 44 || 364 ἀωρί τῶν νυκτῶν Antiphon 115, 18
 || 375 Matth. 5, 14-15

ἀντιστῆναι ... κακῶς ποιούντων om. L || 363 Λέοντι: λέοντα L || 364 ἀωρί τῶν: ἀό-
 ρητον L || μανδύον: L P ed. || 365 καὶ om. P || 365-367 ἀποταξάμενος ... ἀξίωμα
 om. L || 367 εἰς πλοῖον: καὶ ἦν πλείον L || 368 τῶν Λεύκων: τὸ λεῦκο L || ἔδουτο: ἔδου-
 στο P ed. || 368-369 καλλίστη καὶ πολυάνθρωπος: κάλιστα καὶ πολὺ ἀνθρώπων L ||
 369-370 καὶ μεθ' ἡμέρας... μετωνόμασεν: καὶ τὸν μαθητὴν λεόντιον ἀπὸ κίρας μο-
 ναχῶν L || 370-381 νν. οὐ πολὺς παρέδραμε... καταλιπὼν τὸν Κόρακα om. L || 381
 ante ἐπὶ add. καὶ εἰς λέσβον διαπεράσας L || post ἐπὶ add. nos τὸ || ὄρος L nos: ὄρους
 P, ὄρους ed. || 381-388 νν. καὶ ὄλους... ἀπάρας om. L || 383 ante ὑπὸ add. τῶν nos ||
 ante ἀναβιβαζόμενος add. δηλώσεις P ed., quod del. | μὴ λαθῶν corr. nos: μελαθῶν
 P, Μελαθῶν ed. || 384 τοὺς: τοῦς P, τοῦ corr. ed. || post τοὺς add. τοῦ nos

κόπτοντας αὐτὸν τῆς ἡδίστης ἡσυχίας, ἀπάρας ἐκέϊθεν, ἐπὶ τὸ Παρασίγειον οὕτω καλούμενον διαβαίνει. Κάκεισε τέσσαρας ὄλους ποιήσας ἐνιαυτοὺς καὶ πολλοῖς αἴτιος ὠφελείας καταστάς, μετανάστης καὶ τοῦδε γίνεται καὶ ἐπὶ τὸ 390 τοῦ Πρίαντος ὄρος ἔρχεται σὺν τῷ μαθητῇ. Κατὰ πάροδον δὲ εἰς τὴν Ἀκόρναν γενόμενος καὶ θελήσας τοὺς ἰδίους ιδέσθαι, εἰς τὴν πατρικὴν αὐτοῦ ἐκνεύσας ἐστίαν καὶ τὴν μητέρα τὴν ἑαυτοῦ κατὰ συγκυρίαν εὐρῶν εἰς λουτρὸν ἀπερχομένην προσεῖπεν εὐλογίαν αἰτησάμενος. Ἐπιτρεψάσης δ' ἐκείνης τῇ 395 μητρὶ αὐτῆς παρασχεῖν κάκεινης ὑπηρετησάσης ὀξέως, τοῦτο ὁ ἅγιος τῇ 46^ο αὐτοῦ μητρὶ, | «Ὁ Θεός», ἔφησεν, «εὐλογήσει σε καὶ ἀξιώσει ιδεῖν σε, εἴ που καὶ τινα ἐν ξένοις κέκτησαι.» Καὶ εὐθὺς ὁδοῦ εἶχετο. Εἰς δὲ τὸ τοῦ Πρίαντος ἀνελθὼν ὄρος ἡσύχασεν. Ἡ οὖν μήτηρ αὐτοῦ ἐννεὸς γεναμένη ὡς μικρὸν λη- 400 θαργήσασα, εἰς ἑαυτὴν τε ἐλθοῦσα καὶ τοῦ υἱοῦ μνησθεῖσα, συνεστρέφοντο τὰ σπλάγχνα αὐτῆς· καὶ τοῦ μὲν λουτροῦ ἐπαύσατο, τῇ ἰδίᾳ δὲ μητρὶ περιπαθῶς ἔλεγεν· «Ὡς εἶδας, τί εὐλογῶν με ὁ μοναχὸς οὗτος ἐξέειπε καὶ ἀνέμνη- 405 σε με περὶ τοῦ ἐν ξένοις ὄντος υἱοῦ μου, ὁ δὲ λογισμὸς ἔνδον πείθει μοι ὡς αὐτὸς ἐστὶν ὁ ἐμὸς Γεώργιος.» Ἀντιφθεγξαμένης δ' ἐκείνης ὡς «Ἐγὼ τὸν αὐτὸν εἶναι ὑπέλαβον, ἀλλὰ καὶ τὸν χαρακτηρὰ τούτου ἐπεντρανίσασα εἶδόν 410 τινα γνωρίσματα· καὶ ἡβουλήθην μὲν εἰπεῖν καὶ κρατῆσαι, ἐκωλύθην δὲ οὐκ οἶδ' ὅπως», εὐθὺς πάντας ἐκπέμψασα τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ πρὸς τὴν τοῦ μοναχοῦ ἀναζήτησιν, εὐρον οὐδένα· ἐπιστραφέντες δὲ καὶ ταῦτα ἐνειπόντες, τῆς ζητή- 415 σεως ἐπαύσαντο.

Ἐκεῖνος δὲ τὸ ὄρος μετὰ τοῦ μαθητοῦ διελθὼν καὶ ἀναψηλαφήσας, σπη- 417 λαιὸν τε εὐρῶν ἐπιτήδειον πρὸς ἡσυχίαν, ἐν τούτῳ κατέκησεν, | πολλοὺς τοὺς 411 ἀγῶνας ἐκέισε τῆς ἀρετῆς ἐνδειξάμενος, Θεῶ μόνῳ μόνος προσομιλῶν καὶ δεικνύων τὴν εἰς πάντα ὑπομονὴν αὐτοῦ τῷ καὶ τὰ κρυπτὰ κατορθώματα ἀπὸ νεότητος αὐτοῦ εἰδοῦσι. Πλησίον δὲ τοῦ σπηλαιίου τόπος ἦν δύσβατος· ἀπὸ 420 πολλοῦ δὲ τοῦ διαστήματος τούτου χωρίον ἦν λεγόμενον τὸ Μικρὸν Λευκοπέ-

388 ἐκέϊθεν: κακέϊθεν L || Παρασίγειον: Παρασίγιον P ed. || 389-390 νν. κάκεισε... γίνεται om. L || 390 μετανάστης: μεταναστής ed. || τὸ om. P ed. || 391 Πρίαντος: Τρίαντος P || ὄρος: ὄρους corr. ed. || Κατὰ πάροδον δὲ εἰς τὴν: εἶτα ἡς [=εἶτα εἰς] L || 392 γενόμενος om. L || ιδέσθαι: ἡδέσθαι L || 393 τὴν ἑαυτοῦ om. L || συγκυρίαν: σικερί(αν) L || 394 προσεῖπεν om. L || εὐλογίαν αἰτησάμενος: καὶ εὐλογί(ας) ζητῶν L || 394-395 Ἐπιτρεψάσης ... μητρὶ om. L || 396 εὐλογήσαι P ed. || ἀξίωση ed. || 397-413 νν. Εἰς δὲ τὸ τοῦ Πρίαντος ... δύσβατος om. L || 397 τὸ om. L || 398 ὄρος: ὄρη L || 401 οὗτος: οὕτως P || 401-402 ἀνέμνησεν P ed. || 403-404 τὸν αὐτὸν: τοῦ αὐτοῦ P || 404 ἐπεντρανίσασα: ἐπεντρανίσασι P || 413-418 ἀπὸ πολλοῦ δὲ ... ἄγριον ὄντα P: κάκει εὐρῶν τόπον δύσβατον καὶ ἀλωδι καὶ ἄγριον τὸ λεγόμενον μικρὸν λευκοπέδην καὶ πληθὸς δεμόνον ὑπάρχων ἐν αὐτῷ καὶ ἐνοχλοῦν το [=ἐνοχλοῦντω <ν>] τῷ ἀγίῳ L

415 διν. Ἀβάτου δὲ ὄντος τοῦ συνηρεφοῦς καὶ δυσβάτου τόπου διὰ τὸ πνεύματα 420 πονηρὰ κατοικεῖν ἐκέισε καὶ τοὺς ἐπιχειρήσαντας πολλάκις πλησιάζει τούτῳ βλάβην οὐ τὴν τυχοῦσαν ὑπ' αὐτῶν ὑποστῆναι, τοῦτον ἰδὼν ὁ ἅγιος τὸν τό- 425 πον ἀλωδι καὶ ἄγριον ὄντα, θεόθεν κινηθεὶς πρὸς τοὺς ἐποίκους παρεγένε- 430 το Λευκοπέδτας καὶ τὸν τόπον αἰτησάμενος παρ' αὐτῶν, πρὸς τὸ καθαρῖσαι 435 καὶ μονὴν συστήσαι, ἄσμενοι οἱ χωρῖται τὸν λόγον δεξάμενοι, ἐγγράφως πρὸς τὸν ἅγιον τὸν τόπον ἐξέδοντο ὡς ἀχρησίμευτον παρ' αὐτοῖς καὶ ἐχθρῶν 440 οἰκητήριον, καὶ ὡς βλαβεῖεν οἱ μοναχοὶ παρὰ τῶν <τὸν> τόπον ἐμφωλευόν- 445 των καὶ ὡς οὐ θέλοντες ἀποστήσονται τούτου. Ὁ γοῦν ἅγιος, ἐπεὶ κατα- 450 σκοπῶν αὐτὸ τὸ γενόμενον εἶδεν, εἰς τὸν τόπον ἐλθὼν καὶ σκοπήσας εἶναι 455 | πρὸς τὸ ζητούμενον ἐπιτήδειον, αὐτοῦ τ' ἐρασθεὶς καὶ ἀποδεξάμενος, εὐχὴν τε 460 ποιήσας καὶ ἀρξαμένου ἔργου, ἐξαίφνης οἱ τὸν τόπον οἰκοῦντες δαίμονες μετὰ ρύμης σφοδρᾶς ἐπῆλθον τῷ ἀγίῳ κράζοντες· «Τί ἡμῖν, κακόγηρε, διώ- 465 ξας ἤκες ἡμᾶς τοῦ ἡμετέρου τόπου; Οὐκ ἀρκοῦσί σοι τὰ ὄρη πάντα τῆς νή- 470 σου; Ἀλλὰ μικρὸν τόπον ἡμεῖς πρὸ πολλοῦ κτησάμενοι εἰς ἡμετέραν ἀνά- 475 παυσιν, τοῦτον ἐξ ἡμῶν φιλονικεῖς ἄραι. Ἀπόδρασι τῶν ἐνταῦθα· οὐ γὰρ εἰς 480 δέον σοι ἀποβήσεται, τοῦ ἡμετέρου κτήματος ἐπιπηδῶν. Παῦσαι τοίνυν 485 ἀδικῶν ἡμᾶς· οὐ γὰρ μὴ δυνήσῃ ἐξ ἡμῶν ἀφελέσθαι τοῦτον.» Ἀντέφησε δὲ ὁ 490 ἅγιος τοῖς πνεύμασι τοῖς πονηροῖς· «Ἔμεις τόπον οὐκ ἔχετε· ἡ γέεννα δὲ τοῦ 495 πυρὸς καὶ τὸ ἐξώτερον σκότος καὶ ὁ τάρταρος, ἐκεῖνα ἡμετέρα πέφυκε κλη- 500 ρονομία.» Εὐθὺς δὲ οἱ ὄργιλοι ἐχθροὶ μετὰ θυμοῦ πηδήσαντες πρὸς τὸν 505 ἅγιον, τὸ κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτὸς ὄπλον ἀράμενος, τὴν προσευχὴν, εἰς οὐρα- 510 νοὺς χεῖρας καὶ ὄμματα διάρας, τὸν νοῦν τε ἀνυψώσας καὶ τῷ Χριστῷ πα- 515 ραστήσας, κατὰ τῶν πνευμάτων ἠντιβολεὶ τῆς πονηρίας. | Ὁ δὲ τὸ θέλημα 520 τῶν φοβουμένων αὐτὸν ποιῶν τὴν κατὰ τῶν πνευμάτων ἐξουσίαν αὐτῷ δέ- 525 δωκεν. Στηλωθέντα δὲ τὰ πνεύματα καὶ ἀκίνητα μένοντα ἀοράτῳ δυνάμει 530 Χριστοῦ, περικυκλωσάση τὸν ἅγιον ἐφ' ὅσαις ἡμέραις ἐν προσευχῇ ἵστατο, 535 ἦσαν δὲ τρεῖς ὡσαύτως καὶ ὅσαι νύκτες προπεσόντα τὰ πνεύματα τῷ ἀγίῳ

433-434 Matth. 5, 23; 22, 13 || 438 Eph. 6, 12 || 438-439 Ps. 144, 19

418 ante θεόθεν add. καὶ L || ἐποίκους: ὑπηκόους L || 419 Λευκοπέδτας L nos: Λευκοπέδης P ed. || 420 χωρῖται: ἐγχώριοι L || ἐγγράφως: ἐγράφος L || 422 post οἰκητήριον add. L καὶ ποιήσ(ας) εὐχὴν· καὶ ἀρξάμενος ἔργου εὐθέ(ως) ἐπανεστήσαν κατ' αὐτοῦ ἡ δέμονες λέγον<τ>(ες) || 422-431 νν. καὶ ὡς βλαβεῖεν... ἐπιπηδῶν om. L || 432-436 νν. οὐ γὰρ μὴ... τὴν προσευχὴν om. L || 436-437 εἰς οὐρανοὺς P: εἰς θ(εὸ)ν L || 437-438 τὸν νοῦν τε... παραστήσας om. L || 439 αὐτὸν: αὐτῶν P L || 439-440 τὴν κατὰ τῶν... δέδωκεν: δέδωκεν τὴν ἐξουσί(αν) κατ' αὐτῶν L || 440-449 νν. Στη-

παρεκάλουν ἀπολυθῆναι καὶ μὴ παρ' αὐτοῦ πρό καιροῦ πεμφθῆναι εἰς τὴν
 γέενναν τοῦ πυρός. Καὶ δὴ συνέθεντο ὡς, εἰ παρ' αὐτοῦ ἀπολυθῶσι, πρὸς
 445 τοὺς ἰταλικοὺς διαβῆναι τόπους δαικίτους καὶ τὸ παράπαν μὴ βλάπτειν τινά.
 Πειποίηκε δὲ τοῦτο εὐθὺς μμησάμενος τὸν οἰκείον δεσπότην τὸν κατὰ τὴν
 αἴτησιν τῶν πνευμάτων ἐπιτρέψαντα εἰσελθεῖν εἰς τοὺς χοίρους.

Οὕτω δὲ καθαρθεὶς ὁ τόπος τῶν πονηρῶν οἰκητόρων, ἤρξατο φιλοκαλεῖν
 αὐτὸν ὁ ἅγιος καθ' ἡμέραν σὺν τῷ μαθητῇ. Ὡς δὲ πολλὰ κοπιάσαντες, μετ'
 450 ἐπιμελείας εἰς καλλιεργίαν καὶ ἡμερότητα τὸν τόπον ἔφερον καλλωπίσαντες,
 θεασάμενοι οἱ ἐγγράφως τὸν τόπον ἐκδώσαντες χωρίται καὶ μετάμελοι γε-
 48^ο νόμενοι, προσελθόντες ἐξεδίωκον τοὺς πολλὰ παθόντας | καὶ κοπιάσαντας.
 Ὡς δ' ἐπέμενε ὁ ἅγιος παρακαλῶν αὐτούς, ὑπὸ μανίας δεινῆς αὐτοὶ κινήθεν-
 455 οἱ σφόδρα ἐνεκότουν τῷ ὄσιῳ διὰ τὴν καθ' ἐκάστην παρ' αὐτοῦ καταγγελ-
 λομένην ὀρθόδοξον πίστιν – μετὰ ῥοπάλων καὶ λίθων ὄρμησαν τύψαντες<ς>
 αὐτὸν ἀνηλεῶς, ἕως ἡμίσητον ὑπὸ τῶν πληγῶν ποιήσαντες, σύραντές τε
 αὐτὸν ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ εἰς τοὺς πόδας τοῦ ὄρου καταβιάσαντες, ἐκέισε
 αὐτὸν ἔρριψαν. Τούτων δὲ ποιησαμένων αὐτῶν οὐχ ἄπαξ ἀλλὰ πολλάκις, τοῦ
 460 ὀσίου ἐπιμένοντος τῷ τόπῳ καὶ μὴ ἀφισταμένου, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ὑπερ-
 ευχομένου αὐτῶν, οἱ μιαιοὶ μηδὲν εἰς αἴσθησιν ἔλθειν βουλόμενοι, τῇ κα-
 κία δὲ καθεκάστην νεάζοντες καὶ ἐκ μέσου οἰηθέντες ποιῆσαι τὸν ὄσιον,
 αὐτὸς οὐκ ἐνέδωκε τοῦ μὴ δέεσθαι καὶ ἐκλιπαρεῖν ὑπὲρ αὐτῶν τῷ Χριστῷ, εἰ
 καὶ μετὰ τῶν πολλῶν αὐτοῦ παρακλήσεων, ὧν ὑπὲρ τῶν φονευτῶν ἐποίει
 465 προσφέρων, ἤκουσε τό· «Μὴ προσεύχου ὑπὲρ τούτων. Ἀπωλεία γὰρ αὐτοὺς
 49^ο παραδίδομι.» | Ἄγγελός τε ἐπιστάς ἔλεγεν αὐτῷ· «Ὁ τῷ Μωϋσῆι χρηματίσας
 ποτέ· Ἐλεῆσω ὃν ἂν ἐλεῶ καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτειρώ, αὐτός σοι παρα-
 κελύεται δι' ἐμοῦ μηνῦσαι τοὺς ἀξίους σωτηρίας ἀποδράσαι τοῦ τόπου παν-

446-447 Matth. 8, 30-32 || 467 Ex. 33, 19

λωνθέντα... τῷ μαθητῇ om. L || 445 τινά: τίνην P || 449 κοπιάσαντας P || 449-450
 μετ' ἐπιμελείας: μετεπιμελείαν L || 450 ἔφερον: φέροντες L || 451 χωρίται om. L ||
 452 προσελθόντες om. L || 453-454 Ὡς δ' ἐπέμενε... κινήθέντες om. L || 455 οἱ:
 ὡς L || ἐνεκότουν P: ἐνεκώτου L, ἐνεκόπου ed. || καθ' ἐκάστην παρ' om. L || 456
 ὀρθόδοξον: ὀρθοδόξων L || τύψαντες<ς> ed. nos: τύψαντε P, ἔρριψαν L || 457 αὐτὸν
 om. L || ὑπὸ τῶν L, ἀπὸ ed. || 457-458 τε αὐτὸν om. L || 459-477 νν. Τούτων
 δὲ... ἄρας om. L || 459 post ἔρριψαν add. L καὶ διευχῆς αὐτοῦ, ὃ του θαύματος· μέ-
 χρι τοῦ νῦν, οὐκ ἐβλάστησεν πόποτε τὸ οἶνον· ἀλύπαρχει καὶ κεκαυμένος ἡσέδειξεν
 [scr. εἰς ἔνδειξιν] καὶ δόξαν Θ(εο)ῦ || τούτων P nos: τοῦτο corr. ed. || 466 Μωϋσεῖ
 ed.

οικί. Ὁ γὰρ ὀλοθρευτῆς τῶν πρωτοτόκων Αἰγύπτου αὐτὸς καὶ νῦν ἀπεστά-
 470 λη μετελθεῖν τοὺς ἀλιτηρίους τούτους. Σὺ οὖν μὴ μέλλε μηδ' ἀναδύου, ἀλλὰ
 διὰ τάχους τὸ προσταττόμενον ποίει.» Ἀποκαλύψας τοῖνυν αὐτῷ τοὺς τῆς
 σωτηρίας κληρονόμους καὶ τούτους τοῦ τόπου πανοικί ἀποδράσαι παρεγγυη-
 σάμενος, αὐτοὶ τὸ κελευσθὲν διὰ τάχους ἐξεπλήρωσαν· οἱ κακοὶ δ' ἀπώλοντο
 κατασφαγέντες ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ. Τοῦτο τοὺς διασωθέντας εὐσεβεῖς λίαν
 475 ἐφόβησεν· καὶ κρείττονες δι' ἀρετῆς ἐγένοντο εἰσηγήσει τοῦ ἀγίου· πρὸς
 αὐτὸν δὲ πολὺν τὸν φόβον καὶ τὴν εὐλάβειαν εἶχον.

Ἦρησας δ' οὕτω τῶν κακῶν, ἄρας τὴν καρυῖνην βακτηρίαν ἐφ' ἣν ὑπε-
 στήρικτο χρόνους ἐπὶ δώδεκα, καὶ μετὰ τοῦ μαθητοῦ Λεοντίου εἰς τὸν κῆπον
 εἰσῆει, καὶ πήξας αὐτὴν εἰς ταύτην χαριεντιζόμενος ἔφη· «Ἐἵπερ, ἀδελφὲ Λε-
 49^ο οντιε, | Χριστὸς ὁ Θεὸς ἔχει χαρίσασθαι ἡμῖν τὴν βασιλείαν αὐτοῦ τὴν οὐρά-
 481 νιον, καὶ ἡ ῥάβδος αὐτῆ βλαστήσει καὶ εἰς δένδρον τάξιν γενήσεται καὶ κατ'
 ἐνιαυτὸν καρποφορήσει ὡς τὰ λοιπὰ τῶν δένδρων.» Σεπτέμβριος ἦν ὁ μῆν
 καὶ ἡ ῥάβδος νεκρὰ δι' ὅλου χειμῶνος ὑπῆρχεν. Ἐπεὶ δὲ Μάρτιος κατέλαβε
 καὶ αὐτῆ βλαστοῦς ὡς τὰ λοιπὰ τῶν δένδρων ἐποίησε καὶ ἠξήθη γινομένη
 485 εἰς δένδρον τάξιν κατὰ καιρόν. Ἔτι τε νῦν περίεστιν καὶ ὁρᾶται καρπὸν φέ-
 ρουσα κατ' ἐνιαυτὸν πολύν. Καὶ ὁ καρπὸς κάρυά εἰσιν, ἃ μετὰ πίστεως λαμ-
 βανόμενα παρὰ τῶν εὐσεβῶν νόσους καὶ μαλακίας θεραπεύει εἰς δόξαν καὶ
 ἔπαινον Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, τοῦ δοξάζοντος τοὺς αὐτοῦ θεράποντας.
 Τούτου τοῦ θαύματος<τος> εἰς θεῶν πολλὸς συνέρρει λαὸς ὁρῶν καὶ ἐκθειάζων
 490 τὸν τῆς Τριάδος γνήσιον λάτρην.

Εἷς δὲ τις ἄφρων, Μιχαὴλ τοῦνομα, περὶ οὗ καὶ Δαυὶδ λέγει εἰρηκέναι
 αὐτὸν ἐν τῇ αὐτοῦ καρδίᾳ· «Οὐκ ἔστι Θεός», μαγείαν καὶ οὐ θαυματουργίαν
 καλέσας τὸ ὁρῶμενον, θρασέως τε πηδήσας τοὺς τῆς ῥάβδου πρέμινους δια-

469 Ex. 11, 5; 12, 29 || 481-486 Num. 17, 20-25 || 492 Ps. 13, 1

469 ὀλοθρευτῆς P ed. || 474 ὀλοθρευτοῦ P ed. || 477 καρυῖνην: καρῖνην L || 477-
 478 ὑπεστήρικτο: ἐπεστήρικτο L || 478 ἐπὶ om. L || καὶ om. L || 479 εἰσῆει: ἡσιῶν
 [scr. εἰσιῶν] L || χαριεντιζόμενος: χάριν ἐντιζόμενος L || εἵπερ: ὑπερ P, om. L ||
 480 χαρίσασθαι: χάρις σασθε L || 481 δένδρον L || 482 δένδρων L || 483 ὑπῆρχε L ||
 κατέλαβ(ε)ν P || 484 αὐτῆ: αὐτῆ L || v. βλαστοῦς... ἐποίησε καὶ om. L || ἐποίησεν P
 || ἠξήθη P L: ἠξήθη ed. || post ἠξήθη add. καὶ καρπὸν δέδωκεν L || γινομένη
 corr. ed.: γινομένου P || 484-487 νν. γινομένη... εὐσεβῶν om. L || 487 νόσους... θε-
 ραπεύει: καὶ θεραπεύει... καὶ μαλακίας L || θεραπεύει L ed.: θεραπεύειν P || 488-490
 νν. τοῦ δοξάζοντος... λάτρην om. L || 489 Τούτου τοῦ θαύματος<τος> corr. nos: τούτω
 τῷ θαύμα P, τούτω τῷ θαύμα<τι> ed. || πολλὸς om. ed. || συνέρρει corr. nos: συνέργε
 P, συνέρρει ed. || 491-492 νν. περὶ οὗ... Θεός om. L || 492 μαγίαν P ed. || 493 καλέ-
 σας P ed.: καλέσαι L || ante θρασέως add. καὶ L || τε om. L || 493-494 πρέμινους δια-

50^r κόψαι, πάρεσις αὐτῶ τῶν μελῶν ἐγένετο· | και πρηγῆς πεσῶν οἴκαδε φορά-
 495 δην ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἐκομίσθη· παιδευόμενος κατέκειτο ὑπὸ τῆς νόσου
 ἕως ἐν τοῖς ζῶσιν ὁ ἅγιος ἦν. Ἄφ' οὗ δὲ τῶν ἐνθέ<ν>δε μετέστη και τῆ γῆ
 τὸ σῶμα ἐδόθη, πηγῆ τε ζῶντος ὕδατος διειδεστάτου και ποτιμωτάτου ὁ τά-
 φος ἐγένετο και τὸ ὕδωρ τοῦτο τῆς εὐλογίας ἰάτο πᾶσαν νόσον και πᾶσαν μα-
 500 πίστεως προσκελάσας ὑγιῆς ἐγένετο, δόξαν δεδωκῶς τῷ Θεῷ και τῷ ἀγίῳ δι-
 πλᾶς ὁμολογήσας τὰς εὐεργεσίας, ὅτι πρῶτον διὰ τῆς παιδείας τὴν ψυχικὴν
 τῆς κακοπιστίας νόσον ἀπεβάλετο, ἐν ὑστέρω δὲ και τὴν βῶσιν τοῦ σώματος
 ἔλαβεν.

Ἄλλ' ἰτέον τὸν λόγον αὐθις ἐπὶ τὴν τῆς ἐκκλησίας οἰκοδομῆν. Εὐκτῆριον
 505 οἶκον ᾤκηθη τῆ Θεομητορι οἰκοδομηῆσαι, τὸν τόπον τε ἄριστα κατεσκευάσεν·
 ἡ δὲ ὕλη τῆς οἰκοδομῆς ἔκειτο μακρὰν πον. Ἐδεῖτο δὲ ζῶων και ἀμάξης εἰς
 μετακομιδὴν αὐτῆς· προσσχῶν δὲ και μὴ εὐπορῶν ἑτέρου ἢ μόνων χρυσίνων
 50^r τριῶν, ἀκούσας περὶ τὰ Λουτρά, χωρίον οὕτω λεγόμενον, | ἡ γέ τινα γυναικα
 πλουσία<ν>, Εἰρήνην Καλαμοτινὴν λεγομένην, ἀναλαβόμενος τοὺς τρεῖς
 510 χρυσίνους πρὸς αὐτὴν ἐπορεύθη. Ταύτην δ' ἐντυχῶν και διαλεχθεὶς περὶ οὗ
 ἐκέεισε αὐτὸς ἐλκύσθη και ὡς εὐλογίαν δεδωκῶς αὐτοῦς, αὐτῇ συνετή οὔσα και
 μὴ ἀγνοήσασα πρὸς τίνα τὴν χάριν ἔχει ποιῆσαι, φιλοτίμως πρὸς τὸν ἅγιον
 ἀπεκρίνατο· «Ὡς ἔχει μὲν ζῶα τοιαῦτα πολλά, ἄγρια δὲ ὄντα ἐν τῷ ὄρει δι-
 515 ἡν εἶρηκας ὑπηρεσίαν, ἔστω κατὰ τὸ αἰτηθὲν τῆ ἀγιοσύνη σου.» Καὶ ὁ ἅγιος

498-499 Matth. 4, 23-24; 9, 35-36; 10, 1-2

κόψαι corr. nos: πρέμινους διαπρέψαι P ed., πτόρθους διακόψε L || 494 πεσῶν corr.
 ed.: πεσόντα P L || 495 προσηκόντων ἐκομίσθη: προσεικόντος ἐκομίσθη L || 496
 ἐν: ἐκ L || ἐνθέ<ν>δε: ἐνθέδε L || 497 ὕδατος διειδεστάτου om. L || ποτιμωτάτου:
 ποταμοτάτου L || 498 τοῦτο: τούτου L || ἰάτο L: ἰάτ<ο> P (ο lac.), ἰάται ed. || 499
 προσηκόντων: προκόντων L || 501 ὁμολογήσας: ὁμολογεῖ L || 503 ἔλαβε P ed. ||
 504 Ἄλλ' ἰτέον: ἀλητέον L || τὸν λόγον: τῶν λόγων L || 505 ᾤκηθη om. L || οἰκο-
 δομηῆσαι: οἰκοδόμησεν βουλιθ(εἰς) L || κατεσκευάσεν L || 506 ἔκειτο: ἔκηντο L || πον:
 ποῦ P, τοῦ L || Ἐδεῖτο: ἐδεῖτον L || 507 μόνων om. L || 508-510 vv. ἀκούσας ...
 ταύτην δ' om. L || 508 post τριῶν add. και περάσ(ας) διὰ πορθμοῦ κ(αι) L || 510
 ταύτην pro ταύτη || ἐντυχῶν: ἐντηχῶ [scr. ἐντηχῶ<ν>] L || post ἐντυχῶν add. γυνή
 [scr. γυν<αικ>ι] χήρα L || και διαλεχθεὶς om. L || 511 ἐλκύσθη: ἐκλήθη [scr. ἐκη-
 λήθη] L || ὡς: εἰς L || 512 ἀγνοήσασα: ἀγνοοῦσα L || 513-514 ἐν τῷ ὄρει διαιτῶντα
 om. L || 514 εἶπερ: ὑπερ P, ὅπερ L || γοῦν om. L || ὄλην: ὄλον L || 514-515 vv.
 και ἔχειν... ὑπηρεσίαν om. L || 515 κατὰ τὸ αἰτηθὲν: κατηθὲν [scr. κα<τὰ τὸ
 αἰ>τηθὲν] L

πρὸς αὐτήν· «Εὐλογητὸς ὁ Χριστὸς ὁ Θεός, ἔφη, ὁ ἐν τοῖς Ἀζωτίοις τὰς ἀδα-
 μάστους ἡμερώσας δαμάλεις και τοὺς ἀσχένας αὐτῶν ὑπὸ τῆς ζεῖ<γ>λης τῆς
 φερούσης τὴν κιβωτὸν ἐπιτηδείως διὰ πρασότητος μετασκευάσας, αὐτὸς και τοὺς
 520 ἀδαμάστους ἡμερώσας βόας εὐτάκτως τε φέρεσθαι ποιῆση πρὸς μετακομιδὴν
 ὕλης τῆς νέας σκηνῆς αὐτοῦ, τῆς ἐπὶ τῷ ὀνόματι μελλούσης κτιζέσθαι λογικῆς
 κιβωτοῦ τῆς ἀμιάντου Θεοτόκου.» Εἶπε ταῦτα· και τῷ ὑπηρέτῃ προστάξας
 51^r ἀπελ | θεῖν ἐν τῷ ὄρει και ἐκ τῆς ὄλης ἀγέλης βόας τῶν κρειττόνων δύο ἐπι-
 λέξασθαι και πρὸς αὐτὸν ἀγαγεῖν, ὁδοῦ τῆς ἐπὶ τὸ κελλίον αὐτοῦ εἶχετο. Ὁ
 γοῦν ὑπηρέτης, τὸ ἐπιταχθὲν ποιήσας και τοὺς βόας ἀγαγὼν και ὑπὸ τὴν ἄμα-
 525 ξαν ζεύξας, τὴν ὄλην ὕλην τῆς οἰκοδομῆς δι' αὐτῶν ἐποιήσατο. Καὶ οἶκον
 θεῖον δειμάμενος και δι' ἑαυτοῦ τοῦτον ἀγιάσας, τῆ Θεομητορι προσανέθετο.
 Μετ' οὐ πολὺ δὲ κελλία κτίσας και ἑτέραν ἀπάρτισιν κατασκευάσας, μοναχούς
 τε ἀθροίσας, εἰς τάξιν μοναστηρίου κατέστησεν. Ἀμοιροῦντος δὲ τοῦ τόπου
 ὕδατος, μὴ ἔχων ὅ τι και δράσειεν εἰς προσευχὴν ἔστη και εἰς οὐρανοὺς ἄρας
 530 χεῖράς τε και ὄμματα και τὸν νοῦν ἀναβιβάσας και τῷ Χριστῷ παραστήσας
 ἐδεῖτο και παρηγόηλει περὶ τούτου λέγων οὕτως· «Τοὺς μὲν ἀγνώμονας ἐκεί-
 νους, δέσποτα, διψῶντας ἐν τῇ ἐρήμῳ, πέτραν διὰ Μωσέως ῥήξας ὕδατων,
 ὄλους ποταμοὺς ἔβλυσας. Τοὺς ἐγνώμονας δὲ τούτους τοὺς λάτρας τῆς ἀλη-
 535 θινῆς σου σκηνῆς τοῦ ἀγιασματος τῆς δόξης σου, τῆς φωτεινῆς σου νεφέλης,
 τῆς μητρὸς σου, διψῶντας οὕτω και λυπουμένους ὄρων, οὐ κάμπτονται πρὸς
 51^r ἔλεον οἱ οἰκτιρμοὶ | τῆς πολλῆς σου ἀγαθότητος και φιλανθρωπίας;»

516-520 1 Reg. 5, 1-7; 6, 7-12 || 532-533 Ex. 17, 1-6; Deut. 8, 15 || 534 Matth.
 17, 5; cf Ex. 14, 24; Num. 14, 14

516 πρὸς αὐτήν om. L || ὁ ἐν τοῖς Ἀζωτίοις om. L || Ἀζωτίοις corr. nos: Ἀζώτοις
 P ed. || 517 ζεῖλης L || 518 τὴν: τὸν P ed. || ἐπιτηδείως: ἐπιτηδίας L || 519 ἡμερώ-
 σης P L, ἡμερώσας, ed. || 519-521 vv. εὐτάκτως... ταῦτα om. L || 522 ἀπελθεῖν:
 ἀνελθὴν L || ὄλης om. L || βόας om. L || κρειττόνων: κρητόσων L || 522-523 ἐπι-
 λέξασθαι: ἐπέλεξασθαι L || post ἐπιλέξασθαι add. τὰ ἀνήμερα διάλογον L || 523 και
 πρὸς αὐτὸν ἀγαγεῖν om. L || εἶχετο; ὄχωντο L || post εἶχετο add. L κ(αι) τῆ θεο-
 μήτορη νῶν πρὸς ἀνέκτασεν· περικαλῆ τε και περύδοξον || 523-527 vv. Ὁ γοῦν
 ὑπηρέτης... κατασκευάσας om. L || 525 αὐτῶν: αὐτὸν P || 528 Ἀμοιροῦντος: ἀμο-
 ροῦντος L || 529 v. μὴ ἔχων... ἄρας om. L || 530 ante χεῖράς add. L πρ(ὸς) θ(εὸν)
 || 531 ἐδεῖτο: ἐδέετο L || ante περὶ add. L κ(αι) || τούτου: τουτω L || 532 διψῶντας
 om. ed. || ante ῥήξας add. ὕδατων (iter.) L || 533 ὄλους om. L || 533-534 ἀληθί-
 νης ed. || 534 φωτεινῆς: φωνῆς [scr. φω<τει>νῆς] L || 535 οὕτω om. L || 536 τῆς
 πολλῆς σου ἀγαθότητος και φιλανθρωπίας: διὰ πολλη<ν> ἀγαθότητα κ(αι) φιλαν-
 θρωπ(ίαν) L

Ταῦτα φάσκων, δεόμενος καὶ παρενοχλῶν οὕτως τῷ ἰδίῳ καὶ ἀγαθῷ δε-
σπότη Χριστῷ ἐπὶ πολλὰς τὰς ἡμέρας, ἄγγελος ἐπιστὰς τὴν μετástασιν
αὐτοῦ τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν ἀπεκάλυψεν· καὶ τόπον ὑπέδειξεν
540 αὐτῷ, εἰς ὃν ἐπέταξε ταφῆναι λέξας ὡς· «Πηγὴ ὕδατος ὁ σὸς τάφος γενήσε-
ται, οὕτω δόξαν τῷ ἀγαθῷ δεσπότη Χριστῷ τῷ Θεῷ ἀρρήτοις κρίμασιν οἷς
οἶδεν ὁ μόνος αὐτός. Καὶ γὰρ τοιαύτην ἔθετο διαμένειν τὴν τάξιν, ἐν ἐνίοις μὲν
τῶν αὐτοῦ δούλων πρὸ τοῦ καμάτου, τισὶ δὲ μετὰ τὸν κάματον καὶ μετὰ τὸ
τέλος παρέχειν ἀγαθοδότης τὰς ὁσίας ἀμοιβὰς τῶν οἰκείων πόνων.» Καὶ
545 ταῦτα εἰπὼν εἰς οὐρανοὺς ἀνέπη.

Γνωρίσας δὲ ὁ ἅγιος παρὰ τοῦ ἀγγέλου τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἐκδη-
μίαν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν ἐνδημίαν, ἐναγώνιος γενόμενος ὅλος ἦν ἐπὶ ἱκανὰς
ἡμέρας ἀνακειόμενος τῇ προσευχῇ. Καὶ προσκαλεσάμενος τὸν μαθητὴν Λεόν-
52· τιον τὰ πάντα κατὰ μόνας διετάξατο. Ἐἶτα λόγου καὶ ἰδασκαλίας ἤπτετο
550 λέγων οὕτως· «Ἐγὼ μὲν, τέκνον, πορεύομαι ὁδὸν τῶν πατέρων μου, καθὼς
προσευχομένῳ μοι Χριστὸς ἀπεκάλυψεν, ἐξ ἧς οὐκέτι οἶόν τέ με ἐπανελθεῖν
καὶ ἰδεῖν σωματικῶς τὰ κατὰ τοῦτον <τὸν βίον> πραττόμενά σοι. Διό, ζῶν
ἔτι καὶ ἐμπνέων, ἐκεῖνά σοι ὑποτίθημι, καρτερῆσαι σε τῷ τόπῳ τούτῳ μέχρι
καὶ τελευταίας σου ἀναπνοῆς διὰ τε τὸ καλὸν αὐτὸ τῆς ὑπομονῆς καὶ διὰ τὴν
555 ἐμὴν τοῦ σοῦ πατρὸς ἀγάπην, καθ' ἡμέραν τε ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν σου τὸν
θάνατον· καὶ ἀδιάσπαστον τὴν ἄσκησιν καὶ ἡσυχίαν φέρειν, ἀγαθὸν τύπον
τοῖς μετὰ σὲ σαυτὸν παρέχων, ὑπομένων τε τοὺς πειρασμοὺς τῶν πονηρῶν
δαιμόνων, καὶ ἀρρέμβαστον ἔχειν σε τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὰς προσβολὰς
αὐτῶν καὶ τὰ πάθη, ἀγνεῖαν τε μεταδιώκειν καὶ σωφροσύνην μετὰ εἰρήνης·
560 ὧν χωρὶς οὐδεὶς ὄψεται τὸν Κύριον κατὰ τὸν ἀπόστολον, λογιζομένους τε κα-

560 Hebr. 12, 15

537 φάσκων: λέγων L || 537-538 νν. δεόμενος... ἡμέρας om. L || 537 παρενοχλῶν:
παρινοχλῶν P || 539 ἀπεκάλυψεν: ἐπεκάλυψεν P || 538-539 ἄγγελος ἐπιστὰς ... ἀπε-
κάλυψεν: ἄγγελος ἀπεκάλυψε τὴν μετástασιν αὐτοῦ· τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν
ζωὴν L || 539-540 καὶ τόπον ὑπέδειξεν αὐτῷ, εἰς ὃν ἐπέταξε ταφῆναι: κ(αὶ) τόπον
ἀπέδειξε [scr. ὑπέδειξε] τῆς ταφῆς L || 540 λέξας L ed.: λέξας P || ὡς: ὅς L || 541-
544 νν. οὕτω δόξαν... πόνων om. L || 542 διαμένην P: διαμένων ed. || 543 τισὶ δέ:
τίς ἴδε P || τὸν κάματον: τῶν καμάτων P || 544 ante παρέχειν add. τοῖς ἄλλοις P ed.
quod del. || 546 ἀπὸ τοῦ σώματος om. L || 547 καὶ τὴν εἰς Χριστὸν ἐνδημίαν om.
L || ante ἐναγώνιος add. καὶ L || 547-548 ἦν ἐπὶ ἱκανὰς ἡμέρας ἀνακειόμενος τῇ
προσευχῇ: ἀνέκτιο τῇ προσευχῇ L || 548 post καὶ add. & P ed. quod del. || 548-
549 Λεόντιον om. L || 549 τὰ πάντα κατὰ μόνας διετάξατο: ἐδίδαξεν πᾶσαν τὴν
εὐσέβι(αν) L || 549-658 νν. Ἐἶτα λόγου... αὐτοῦ ὑπάντησιν om. L || 557 σὲ ed.:
σοὶ P || 558 ἀρρέμβαστον P ed. || 560 ὧν: ὧν P

θαίρειν ἀπὸ τῆς καρδίας σου καὶ πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσε-
52· ως τοῦ Θεοῦ. Πάντοτε δὲ τὴν λέγουσαν ἐντολὴν μετὰ σαυτοῦ φέρε· «Ὅταν ἰ-
πάντα ποιήσης τὰ διατεταγμένα ὑμῖν, λέγετε ὅτι ἀχρεῖοι δούλοι ἔσμεν. Ὅ-
γὰρ ὠφείλομεν ποιῆσαι πεποιθήκαμεν.» Ἀλλὰ καὶ τῷ πλησίον ὀφείλεις ἀφιέ-
565 ναι πᾶν ὅσον εἰς σὲ ἐμπαροινήσεται, ἵνα μετὰ θάρρους καὶ σὺ ζητῆς παρὰ
τοῦ δεσπότη Χριστοῦ τὴν ἄφεσιν. Πάλαι δὲ πλανᾷν σου καὶ τὴν φρόνησιν,
ἀποκτώμενος εἰς ἅπαν τὸ ἴδιον φρόνημα καὶ μωρὸν εἰς τὰ πολλὰ σαυτὸν
ἀποφαίνων· οὕτω γὰρ εἰς ἄκρον εὐθὺς γένη καὶ πρᾶος· καὶ κατοικήσει εἰς
τὸ<ν> ἐντός σου ἄνθρωπον αὐτὸς ὁ Χριστὸς καὶ Θεός. Φησὶν γὰρ ὁ ἀπό-
570 στολος· «Ὅστις θέλει ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ σοφὸς γενέσθαι μωρὸς γενέσθω, ἵνα
γένηται φρόνιμος· καὶ πάλιν· «Τούτου χάριν κάμπτω τὰ γόνάτά μου πρὸς
τὸν πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανῷ
καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται, ἵνα δόξῃ ὑμῖν κατὰ τὸ πολὺ ἔλεος αὐτοῦ δυνάμει κρα-
575 ταιωθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἰς τὸν ἔσω ὑμῶν ἄνθρωπον κατοικήσαι
τὸν Χριστόν.» Τούτων δ' οὕτως παρὰ τοῦ ἀγίου λεγομένων, ἡ ῥοῆ τῶν δα-
κρύων τοῦ Λεοντίου μέτρον οὐκ εἶχεν.

53· Πάλιν δὲ ὁ γέρων διδασκαλίας ἤπτετο· «Ἐν ἡσυχίᾳ τέκνον, κλείε μὲν
ἔσω τῆς κέλλης τῷ σώματι καὶ ἔξω τὴν πύλην τῆς καρδίας σου τοῖς πνεύμα-
σι καὶ τὸν νοῦν σου κατασφάλιζε πνεύματι ταπεινώσεως. Κοληθῆτω δ' ἡ
580 πνοή σου τῷ Ἰησοῦ ὀνόματι· καὶ τότε γνώση τὴν ἀπὸ τῆς ἡσυχίας ὠφέλειαν.
Ἄναστὰς πρόσευξαι καὶ πάλιν καθεσθῆεις ἔχε τῆς προτέρας ἐργασίας, μνημο-
νεύων ὄραν θανάτου καὶ κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως καὶ τῆς χαρᾶς ἐκείνης
τῆς ἀδιαδόχου τῶν δικαίων, πρὸς δὲ καὶ τῆς τῶν ἀμαρτωλῶν πανδήμου
αἰσχύνης καὶ τιμωρίας αἰωνίου. Πρὸ πάντων τε φύλασσε τὴν καλὴν παρα-
585 καταθήκην, τὴν εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα πίστιν
ἀκλινη καὶ ὀρθόδοξον. Πίστευε ἀγέννητον μὲν εἶναι τὸν Πατέρα, γεννητὸν
δὲ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορευτὸν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς, προερχό-
μενον οὐ<χ> υἱικῶς, οὐδὲ γὰρ γεννητῶς, ἀλλὰ προβλητῶς. Τί δέ ἐστι γέννησις
καὶ τί πρόβλημα; Γέννησις ἔκβασις οὐσίας ἀνάρχου καὶ αἰδίου, συναἰδιος

561-562 2 Cor. 10, 5 || 562-564 Luc. 17, 10 || 570-571 1 Cor. 3, 18-19 || 573-575
Eph. 3, 16-17

563 ἀχρεῖοι nos: ἀχριοι P, ἀχριοι ed. || 565 ἐμπαροινήσεται P || ζητῆς nos: ζητεῖς
P, ζητήσης corr. ed. || 568 γένη P ed. pro γενήσει (-η) || πρᾶος: πρᾶος P, πρᾶσσει
ed. || 573 πολὺ ἔλεος: πολὺ ἔλεος P, πολυέλεον ed. || δυνάμεις: δυνάμοις P, δυνάμει
ed. || 579-580 δ' ἡ πνοή: τῇ πνοῇ ed. || 580 τῷ... ὀνόματι corr. nos: τὸ... ὄνομα P
|| 581 ἔχε P pro ἔχου

590 οὔσα καὶ αὐτὴ καὶ συνάναρχος, φέρουσα ἐν ἑαυτῇ οὐσιωδῶς πάντα τὰ ιδιώ-
 53^ο ματα τῆς πρώτης | αἰτίας ἀνυστερήτως ἐκτὸς τῆς ιδιότητος τῆς πατρικῆς, τῆς
 ἀγενεσίας δηλονότι, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ ἀπαύγασμα κατὰ τὸ τῆς οὐσίας ταυτὸν
 αὐτὸ ἐστὶ τὸ εἶδος ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου κατὰ τὸ φυσικὸν ιδίωμα
 ἐκτὸς τῆς ιδιότητος αὐτοῦ, τῆς γεννήσεως δηλονότι· πρόβλημα δέ ἐστὶν ἡ
 595 εὐπνοια τῆς μακαρίας ἐκείνης καὶ ἀρχετύπου οὐσίας, τῆς ὑποστάσεως λέγω
 τῆς πατρικῆς, ἔχον καὶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα οὐσιωδῶς, τὰ ιδιώματα ἀνυστερή-
 τως τοῦ τε γεννηθέντος, ἐκτὸς τῆς ιδιότητος αὐτοῦ, ὅτι
 ἐξέρχεται ὡς ἐπίπνοια. Ἐκτὸς γοῦν τῶν τηλαυγῶν καὶ φαεινοτάτων ιδιοτή-
 των, ἤγουν ἀγεννησίας, γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως, ἐν εἰσι τὰ τρία κατὰ τε
 600 εἶδος, φύσιν, βούλησιν, ἐνέργειαν καὶ ἐξουσίαν καὶ δύναμιν. Εἰς γὰρ ἐστὶν ὁ
 Θεός. Καὶ ἵνα σοι ἄνωθεν ἄρξωμαι καὶ σαφεστέραν τὴν θεολογίαν ποιήσω,
 ἄκουε· πρὸ τοῦ βουληθῆναι τὸν Θεὸν τὸν κόσμον ποιῆσαι, πρὸ τοῦ τὰς ἀβύσ-
 54^ο σους καὶ τὰ ὕψη δημιουργῆσαι, πρὸ τοῦ τὰ | στοιχεῖα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ
 εἶναι παραγαγεῖν καὶ ἀγγέλους καὶ πάντα νοητὸν κόσμον καὶ αἰσθητὸν, πρὸ
 605 τοῦ τῶν ὑδάτων τὴν φύσιν παραγαγεῖν καὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ
 ἀέρος, ἦν ὁ Θεὸς μόνος ἔχων ἐν τῇ ἀγαθῇ αὐτοῦ καρδίᾳ τὸν ἀγαθὸν Υἱὸν
 αὐτοῦ καὶ Λόγον καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐν ἑαυτῷ. Ἐπεὶ δὲ κινούμενος ἰδίᾳ
 ἀγαθότητι ἠβουλήθη καὶ αἰσθητὸν ποιῆσαι κόσμον, πρῶτον τοὺς αἰῶνας δια-
 νοηθεῖς κτίσαι, τὸν ἀγαθὸν Υἱὸν αὐτοῦ ὄν ἐν τῇ ἰδίᾳ καὶ ἀγαθῇ αὐτοῦ καρ-
 610 διά ἔφερεν, ἐξ αὐτῆς αὐτὸν ἠρεψάτο, εἰπὼν οὕτως διὰ τοῦ πυρφόρου στόμα-
 τος αὐτοῦ· «Γενηθήτωσαν αἰῶνες ἐξ ἀφανῶν ὁδῶν καὶ παραχθήτωσαν ἐκ τοῦ
 μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι.» Εὐθὺς δ' αὐτὸς ὁ λόγος αὐτοῦ ἐδημιούργησε τοὺς
 αἰῶνας, τεθεικῶς αὐτοὺς ὑπ' αὐτόν, καὶ παρέστησεν αὐτοὺς τῷ ἰδίῳ γεννή-
 615 τορι. Οὕτως ἐστὶν ὁ Θεὸς Λόγος ὁ πρὸ τῶν αἰῶνων γεννηθεὶς καὶ τοὺς αἰῶνας
 ποιήσας. Ὑπάρχει γοῦν ὁ αὐτὸς Λόγος καὶ Θεὸς δημιουργικὴ δύναμις καὶ
 ἐξουσία τοῦ ἰδίου Πατρὸς. Ἐνὶ καὶ θεμέλιος, καθὼς φησὶν ὁ ἀπόστολος· θε-
 54^ο μέλιον δ' ἕτερον οὐδεὶς δύναται | θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστι Κύριος
 Ἰησοῦς Χριστός. Ἐνὶ δὲ ὁ αἰὼν πνεῦμα λεπτότατον, πάντοτε συναρκετει-
 νόμενον καὶ μηδέποτε λῆγον, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Λόγου καὶ Θεοῦ οὕτω δημιουρ-
 620 γηθεὶς ἐκ τούτου τοῦ λεπτοτάτου καὶ ἀφανοῦς πνεύματος τῶν αἰῶνων.
 Λαβὼν ὁ δημιουργὸς Λόγος καὶ Θεὸς ἔκτισε τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ

616-617 1 Cor. 3, 11-12

603 ὕψη P: ὕδατα ed. || 604 παραγαγεῖν corr. ed.: παραγαγῶν P || 611 γενηθήτωσαν P: γενηθήτωσαν ed. || παραχθήτωσαν P: παραχθήτωσαν scr. ed. || 613 τεθεικῶς nos: τεθηκῶς P, τεθηκῶς ed.

οὐρανίους πάσας, ὡς περ ἀπὸ γῆς τὸν ἄνθρωπον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ βου-
 λήματι τοῦ ἰδίου Πατρὸς καὶ συνεργία τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἐπειτα ἐποίη-
 σε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς. Εἰς αὐτὸν
 625 γοῦν τὸν Θεὸν λόγον κείνται τὰ πάντα καὶ ὑπ' αὐτὸν κρατοῦνται καὶ φέρον-
 ται καὶ κυβερνῶνται· καὶ αὐτὸς ἐστὶ Θεὸς καὶ Κύριος, καὶ ἐξουσιαστὴς τῶν
 ἄνω καὶ ὑπερουρανίων καὶ τῶν κάτω καταχθονίων. Καὶ ἄλλως μὴ εἶναι, τέ-
 κνον.»

Ἐτι τοῖνυν ὑπολαβὼν ἔλεγεν· «Οὗτος ὁ δημιουργὸς Λόγος καὶ Θεός, μὴ
 630 ἐκστὰς ὧν οὐδέποτε ἐχωρίσθη πατρικῶν αὐτοῦ κόλπων, καθ' ὃν καιρὸν συν-
 οῖδε τὴν ἀνάπλασιν ποιῆσαι τῶν κτισμάτων αὐτοῦ, εἰς τὴν γῆν ἐπεδήμησεν,
 55^ο οὐ σωματικῶς ἀλλὰ θεικῶς πληρῶσαι θέλων τὴν θεῖαν αὐτοῦ βούλησιν καὶ
 ἐν μέσῳ παρθένου οἰκήσας ἁγίας κόρης, ἀχράντου καὶ ὑπεραμώμου, ἀψαύ-
 στου καὶ ἀβάτου πάση ἁμαρτία, καταγομένης ἀπὸ τοῦ δαυτικῆς σπέρματος
 635 διὰ τὰς αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ Λόγου πρὸς τὸν Δαυὶδ ὁμολογίας· καὶ μέρος λαβὼν
 ἐκ τῶν παναχράντων καὶ παρθενικῶν αὐτῆς αἱμάτων καὶ τῆς ἁγίας καὶ ἀνα-
 μαρτήτου καὶ ὠραιότητας σαρκὸς αὐτῆς καὶ τὸν τέλειον κτίσας ἄνθρωπον εἰς
 αὐτὸν ὁ λόγος ἔνουν, ἔμψυχον, λογικόν, νοερόν, αὐτεξούσιον καὶ κατ' ἄκραν
 ἔνωσιν τοῦτον εἰς τὴν αὐτοῦ θεϊκὴν ὑπόστασιν ὑποστήσας, ἐξ αὐτῆς ἐγεννή-
 640 θη ἀνωδύνως, ἀναμαρτήτως, παρθενικῶς καὶ ὑπὲρ φύσιν· καὶ ἐν ταῦτῳ δύο
 δόγματα διπλᾶ θεοπρεπῶς ὑποφήνας, Θεὸν καὶ ἄνθρωπον ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι
 γνωστὸν θέμενος· καὶ μητέρα καὶ παρθένον τὴν αὐτὸν γεννήσασαν κατὰ
 ταυτὸν ἀναδειξας. Καὶ ὡς περ τοῦ ἡλίου ἡ ἀκτίς, αὐτοῦ μὲν τοῦ ἡλίου οὐκ
 645 ἀφισταμένη, τοῖς κάτω δ' ἐπαφιομένη ρύπου τε ἀνεπίδεικτος μένουσα, μετὰ
 τοῦ ἡλίου οὔσα τὰ σύμπαντα πληροῖ φωτισμοῦ καὶ ἀχώριστος μένουσα, μετὰ
 55^ο τοῦ ἐξ οὗ τὴν ὑπαρξιν ἔχει τοῦ φωτὸς ἐμπιπλᾶ τὰ πρὸς ἃ προσημπεύει, οὕτω
 καὶ ὁ ἀγαθὸς Υἱὸς τοῦ ἀγαθοῦ Πατρὸς καὶ Θεοῦ, μετὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ὢν,
 τοῖς κάτω ἐπιδημηκεῖ καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ φωτὸς τὴν ὑπ' οὐρανὸν πλη-
 ρώσας | διὰ τοῦ ἀχράντου πάθους τῆς σαρκὸς αὐτοῦ τοὺς ἐν τῷ ἄδῃ ἐπεσκέ-
 650 ψατο διὰ τῆς τεθεωμένης ψυχῆς αὐτοῦ· καὶ συντρίψας τὰς ἐπάλξεις ἐκείνας
 τὰς ἄλμυρας καὶ φωτίσας τὰς ζοφώδεις οἰκήσεις καὶ σκοτεινομόρφους, καὶ
 ἄνοδον οὐράνιον γνωρίσας πᾶσι τοῖς ἀπ' αἰῶνος ἐκέϊσε ἐσκηνωκόσι διὰ τῆς
 τριημέρου αὐτοῦ ἀναστάσεως, εἰς οὐρανοῦς τε ἀναβὰς καὶ καθίσας ἐπὶ τοῦ

634 2 Reg. 22, 51

624-625 ἐποίησεν P || 625 κρατῶνται P pro κρατοῦνται || 630 ὧν corr. nos: ὦν P, ὦν ed. || 638 ἔνουν corr. nos: ἔνουν P, ἔνουν («leçon douteuse») ed. || 640 ἀνωδύνως ed. || 649 τοὺς corr. ed.: τοῖς P

θεϊκοῦ αὐτοῦ θρόνου, ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς κάθηται Θεὸς σαρκοφόρος, Θεὸς
 655 ἰσχυρὸς ἐξουσιαστής καὶ ὅσον οὐρανὸν ἤξει καὶ οὐ χρονεῖ, μετ' ἐξουσίας κρί-
 νων ἕκαστον καὶ ἀποδίδους κατὰ τὴν πράξιν αὐτῶ. Τοῦτον ἐκδέχου καὶ σύ,
 τέκνον, καὶ ἐτοίμαζε σεαυτὸν διὰ τῆς πολιτείας σου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων
 εἰς τὴν αὐτοῦ ὑπάντησιν.»

56' Μετὰ γοῦν τοὺς ἐξιτηρίους τούτους ἐπευξάμενος αὐτῶ καὶ εἰρήνην
 660 ἐπειπὼν καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ, τῶν ἀχράντων τε μυστηρίων μεταλαβῶν καὶ
 εὐλογήσας αὐτοὺς καὶ ἀσπασάμενος ἐν φιλήματι ἀγίῳ καὶ «Εἰς χεῖράς σου
 παρατίθημι, Χριστέ ὁ Θεὸς μου, τὸ πνεῦμά μου» ἐκφωνήσας, περιχαρῆς τε
 γενόμενος καὶ λάμψαν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ἥλιος καὶ ὑπομειδιάσας τοῖς
 665 ἀπάγουσιν αὐτὸν ἀγγέλοις οὐκ ἀηδῶς ἐναπέψυξε. Περιχυθέντες δὲ τὸ σῶμα
 ὁ τε μαθητῆς Λεόντιος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, δάκρυσί τε πολλοῖς τοῦτο καταβρέ-
 ξαντες καὶ θυμιάματα βαλόντες περὶ τὸ μυροδόχον δοχεῖον τοῦ πνεύματος καὶ
 φῶτα ἀνάψαντες περὶ τὸν Ἰῖδον τοῦ φωτὸς καὶ τὰ νενομισμένα χριστιανοῖς
 τελέσαντες εἰς τὸν τόπον, ὃν ἔφησε διδαχθῆναι παρὰ τοῦ ἀγγέλου, τοῦτον κα-
 670 τέθεντο. Μετὰ δὲ τρίτην ἡμέραν καθ' ἣν καὶ τὰ τρίτα τῶν διδασκάλων οἱ μα-
 θηταὶ ἐπετέλουν, ὃ τῶν ἀνεκδιηγῆτων σου, Χριστέ, θανμασίων! πηγὴ ζῶντος
 ὕδατος ἀνεδόθη τοῦ τάφου, ποτίμου καὶ διειδεστάτου· καὶ τὸ σῶμα ἔπλει μέ-
 56' σον, ἡ κουφιζόμενον ὑπὸ τῶν ὑδάτων, μονονουχὶ τούτων ἀλαλήτως βοῶντων
 ὡς «Τοῦτο αἴτιον τὸ σῶμα τὸ ἀναβιβάσαν ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἀβύσσων τῆς γῆς.»
 675 Συνέρρει δὲ πλῆθος ἀνθρώπων πολὺ πανταχόθεν. Καὶ ἡ μήτηρ τοῦ ἀγίου
 μετὰ τῶν λοιπῶν ἀνήλθεν· ὡς δ' οὐκ ἠδυνήθη ἀπὸ τῆς συνεχείας τοῦ πλή-
 θους τοῦ χρωτὸς ἐκείνου τοῦ ἀγίου πλησιάζει, ἀνέκραξε μετ' οἰμωγῆς καὶ

655 Hebr. 10, 37-38 || 661 Rom. 16, 16 || 661-662 Luc. 23, 46-47 || 667 Joh. 12, 36 || 670-671 Joh. 4, 14; Apoc. 7, 17; 8, 11; 14, 7-8; 16, 4; 21, 6-7

659 Μετὰ γοῦν... αὐτῶ om. L || ante καὶ εἰρήνην add. καὶ λόγους οἰκανοὺς κ(αι) ψυχοφελῆς L || 660 καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ om. L || μεταλαβῶν: μεταλαβόντες [scr. με-
 ταλαβῶν τε] L || 662-663 vv. περιχαρῆς τε ... ὑπομειδιάσας om. L || 662 περιχαρῆς
 corr. ed.: περιχαρῶς P || 664 οὐκ ἀηδῶς corr. ed.: οὐ καὶ ἠδῶς P, οὐκαηδῶς L || ἐνα-
 πέψηξεν L || τὸ σῶμα pro τῶ σώματι [τὸ σῶμα P, τὸ σῶμα L] || 666 βαλόντες nos:
 βάλλοντες P ed., βαλόν(τες) L || περὶ τὸ... πνεύματος om. L || 668-669 εἰς τὸν τό-
 πον, ὃν ἔφησε διδαχθῆναι παρὰ τοῦ ἀγγέλου, τοῦτον κατέθεντο: εἰς τὸν ὀρισμένον
 παρὰ τοῦ ἀγγέλου κατέθεντο L || 669-670 καθ' ἣν... ἐπετέλουν, om. L || 671
 ὕδατος: ὑδάτων [scr. ὕδατος] L || ἀνεδόθη L || διειδεστάτου nos: διηδεστάτου P ed.,
 ἀνεδεστάτου [scr. διειδεστάτου] L || 672-673 vv. μονονουχί... τῆς γῆς om. L || 674
 Συνέρρει: συνέρρει [scr. συνέρρει] L || 675 ἀνήλθεν om. L || δ' οὐκ ἠδυνήθη: οὐδίνου
 καὶ δυνήθην [scr. ὡδὶ οὐκ ἔδυνήθη] L || 676 τοῦ χρωτὸς ἐκείνου τοῦ ἀγίου om. L

πολλῶν δακρῶν ὀδυρομένη καὶ λέγουσα· «Ἐλεῆσατέ με ἰδέσθαι τὸ γλυκύ-
 680 τατόν μου ἀρνίον, ὃ καὶ γεννήσασα καὶ θηλάσασα οὐδ' ὄλωσ' εἰθεασάμην,
 ἀποχωρήσαντός μοι.» Κατοικεῖραντες δὲ ταύτην καὶ ἐάσαντες πλησίον γε-
 νέσθαι, πρὸς τὸν μαθητὴν ἐκείνου Λεόντιον ἔφησεν· «Περὶ τὸ σπῆθος ψη-
 λάφησον αὐτόν· καὶ εἴπερ τόδε σύσσημον εὔρησ, οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου καὶ
 οὐκ ἄλλος.» Τούτου δὲ γενομένου καὶ εὐρῶν ὡς αὐτῆ εἶπεν, ἐνδίκως τὸ λεί-
 ψανον αὐτῆ χαρισάμενοι, περιπλακείσα κατεφίλει λέγουσα περιπαθῆ τοιαῦτα
 685 οἷα ἵστε πάντες λέγειν μητέρας πρὸς τέκνα ἐπὶ πάθει τοιούτῳ. Μόλις δὲ ταύ-
 την ἀποσπάσαντες τοῦ λειψάνου, ἄραντες μετ' εὐλαβείας αὐτὸ ἤγαγον ἐπὶ
 57' τὸν θεῖον σηκὸν καὶ ἔυλδον αὐτοῦ τεθείκασιν ἐν γλωσσοκόμῳ βαλόντες ἐχό-
 μενα τοῦ θυσιαστηρίου καὶ τῆ πρώτῃ σκηνῇ. Πολλὰ θαύματα καὶ ἰάσεις καθ'
 ἐκάστην ἐπιτελοῦν, καὶ νῦν ὁράται ὅσα καὶ κόνις ἐν τάφῳ κείμενα· καὶ πά-
 690 θη καὶ δαίμονας ὡσεὶ κόνιν διαλύει. Τὸ δὲ γε ὕδωρ τῆς εὐλογίας νοσηλεύμα-
 τα [sic] καὶ μαλακίας ἱαται μετὰ πίστεως λαμβανόμενον, καὶ κάμπης τὴν λώ-
 βην καὶ τῶν ἐτέρων τοιούτων διώκει.

Ἡ μήτηρ δ' αὐτοῦ, τοῦ τάφου καὶ τῆς μονῆς μὴ ἀποστᾶσα, μοναδικὸν
 σχῆμα ἀμφιασαμένη, θεαρέστως ζήσασα καὶ εὐσεβῶς, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ
 Θεοῦ τὸ πνεῦμα παραδεμένη, καλῶς ὑπὸ τοῦ κατὰ πνεῦμα υἱοῦ αὐτῆς Λεον-
 695 τίου κηδευθεῖσα ἐν τῶ ναῶ κατετέθη. Πολλῶν τοίνυν παραρρύντων ἐπι-
 αυτῶν, γυνὴ τις Περγαμηνὴ πλουσία, Κωνσταντζα λεγομένη, νόσφ' δεινο-
 τάτη κατασχεθεῖσα καὶ ἀκούσασα τῶν τοῦ ἀγίου θαυμάτων, ἐκ πίστεως ἐπι-

693-694 Luc. 23, 46-47

677 ἰδέσθαι: ἰδέστε L || 679 ἀποχωρήσαντός μοι pro ἀποχωρήσαν ἐξ ἐμοῦ: ἀπόχω-
 ρήσατός μοι L || κατηκτίραντος [scr. κατοικεῖραντες] L || ταύτην: αὐτήν L ||
 679-680 καὶ ἐάσαντες πλησίον γενέσθαι om. L || 680 ἐκείνου om. L || ἔφησεν: ἔφη
 L || 681 σύσσημον: συμῖον L || post ἐστιν add. ἀλιθῶς L || 682 οὐκ ἄλλος: οὐκ ἄλλος
 P || καὶ οὐκ ἄλλος om. L || 682-687 Τούτου δὲ γενομένου... θυσιαστηρίου καὶ τῆ
 πρώτῃ σκηνῇ: κ(αι) εὐρῶν κ(αι) περιπλακῆσα· κατεφίλει περιπαθῶς· μόλις (δὲ) ταύ-
 την ἀποσπάσαι(τες) τοῦ λειψάνου ἐν γλωσσοκόμῳ βαλόντος [scr. -τες] κατέθεντο ἐν τὸ
 θυσιαστηρίῳ L || 684 μητέρας: μητέρες P || 685 αὐτὸ P: αὐτόν ed. || 686 τεθείκασιν
 nos: τετεθήκασιν P, τεθήκασιν ed. || 687-688 καθ' ἐκάστην om. L || 688 ἐπιτελῶν
 P || 688-689 πάθη: πάθη νοσήματα παντῖα L || 689 ὡσεὶ κόνιν: ὡς ἠκόνην L ||
 689-690 Τὸ δὲ γε ὕδωρ... λαμβανόμενον om. L || 691 post καὶ τῶν add. ἐρπετόν
 [scr. ἐρπετῶν] L || ante ἐτέρων add. καὶ L || τοιούτων om. L || post διώκει add.
 ἐκείνον [scr. ἐκείνο] L || 692 Ἡ μήτηρ δ': ἠδὲ [scr. ἡ δὲ] μήτηρ L || αὐτοῦ om. L
 || post μοναδικὸν add. δὲ [scr. δὴ] L || 693 post ἀμφιασαμένη add. ἐν αὐτῇ ἡμα-
 θητάς [scr. ἐμαθήτευε] L || 693-696 vv. θεαρέστως ... ἐναντῶν om. L || 696 post
 γυνὴ add. δὲ L || 696-697 νόσφ' δεινοτάτη κατασχεθεῖσα: νόσ(ων) κατασχεθῆσ(αν)

καλεσαμένη αὐτὸν παραδόξως ἰάθη. Κα<τὰ> τὴν μνήμην δ' αὐτοῦ καὶ αὐτὴ
 57* παραγενομένη καὶ ἐν τῇ γυναικείᾳ ταύτης ἀσθενείᾳ εὐρεθείσα καὶ μὴ προσ-
 701 σχοῦσα τῷ πάθει, ἢ ἐπὶ τὴν καρύαν τε δραμοῦσα, ἥτις πρότερον βάρδος ἦν τοῦ
 ἀγίου, ἐπὶ τὸ ἄραι καὶ ταύτην κάρνα ὡς τοὺς λοιπούς, πατήσασα τὸ δένδρον,
 ἐσχίσθη μέσον. Ἴδοῦσά τε τὸ γεγονὸς καὶ φόβῳ ληφθεῖσα, ἐπὶ τὴν πηγὴν τοῦ
 ἀγιάσματος ἔδραμεν· ἅμα δὲ τῷ προσεγγίσει τῷ ὕδατι ἐκ τῆς πηγῆς, ἐξη-
 705 ράνθη. Μεγαλοφώνως δὲ ἡ γυνὴ ἐξομολογησαμένη, λιτανευσάντων τῶν ἱερέ-
 ων καὶ πολλὰς ποιησάντων παρακλήσεις μετὰ τοῦ πλήθους, ἔτι τε ἐκτενεῖς
 καὶ συνεχεῖς προσευχάς, καὶ ἰλεωσαμένων τὸ θεῖον, μόλις ὠράθη καὶ αὐθις
 ἀναβαῖνον τὸ ὕδωρ κάτωθεν τῶν τῆς γῆς λαγόνων, συνήθως τε πορευόμενον
 καὶ ἔκτοτε οὐ διέλιπεν ἕως νῦν. Ἡ δὲ σχισθεῖσα καρύα κάτωθεν ἔχει μέσον
 710 τοῦ κορμοῦ τὸ σχῆμα σφζόμενον μέχρι τὴν σήμερον. Ἡ γυνὴ τοίνυν, <ὡς>
 ἐν τοῖς ζῶσιν ἦν, κατ' ἐνιαυτὸν ἐρχομένη τὴν μνήμην τοῦ ἀγίου φιλοτίμως
 καὶ λαμπρῶς ἐξετέλει, καταβαλλομένη τε ἀπὸ τῶν οἰκείων πᾶσαν τὴν ἔξοδον
 δαψιλέστατα. Ὡρᾶτο δὲ παρισταμένη πάντας καὶ ἐκδουλεύουσα, φιλοφρό-
 58* ἴως τε δεξιουμένη πάντας καὶ ὑπηρετοῦσα. Ἀπὸ τότε γοῦν καὶ ἕως ἄρτι
 715 παρήλθον ἑκατὸν ἐξήκοντα ἔτη. Καὶ προσθαυματουργῶν <ἦν> ὁ ἅγιος χά-
 ριτι τοῦ Χριστοῦ τῇ ἐπισκίαζούσῃ τοῖς αὐτοῦ λειψάνοις· καὶ τὰ μὲν τούτων
 ἀγράφως ἐφέροντο κατὰ διαδοχὴν μεταδιδόμενα, ἔνια δὲ καὶ ὑπομνημάτων
 τινῶν ἐσφύζοντο, ἃ καὶ συνεγραψάμην εἰς δόξαν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ
 σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος, ᾧ
 ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

δεινοτάτην L || 698 παραδόξως: παρατήκα L || Κα<τὰ> τὴν μνήμην δ': κ(α)τ(ὰ) δὲ
 τ(ὸν) καιρὸν τῆς μνήμης L || καὶ αὐτὴ om. L || 699 παραγενομένη: παραγεναμένη
 L || 699-700 προσχοῦσα corr. pos: προσχοῦσα P, προσχοῦσα ed. || καὶ μὴ προσ-
 σχοῦσα τῷ πάθει om. L || 700-701 vv. ἥτις πρότερον... τοὺς λοιπούς om. L || 701
 ante πατήσασα add. καὶ L || 702 ἐσχίσθη L || Ἴδοῦσά τε τὸ γεγονὸς om. L ||
 φόβῳ: τρόμῳ L || 703 τῷ ὕδατι ἐκ τῆς πηγῆς om. L || 703-704 ante ἐξηράνθη add.
 κ(αὶ) αὐτῇ L || 704 δὲ om. L || 705 καὶ πολλὰς ποιησάντων παρακλήσεις om. L ||
 708 καὶ ἔκτοτε οὐ διέλιπεν ἕως νῦν: ἔκτοτε καὶ ἕως τοῦ νῦν οὐδὲ ἐλύπει [scr. οὐ διέλι-
 πεν] L || 709-711 Ἡ γυνὴ ... ἐξετέλει: ἰδὲ [scr. ἡ δὲ] γυνὴ τὴν τοῦ ἀγίου μνήμην κα-
 τέτος λαμπρῶς ἐξετέλει L || 711-712 καταβαλλομένη τε... δαψιλέστατα om. L || 713
 δεξιουμένη: ἐτριουμένη L || Ἀπὸ τότε: ἔκτοτε L || ἄρτι: τοῦ νῦν L || 714 παρήλθον
 ἑκατὸν ἐξήκοντα ἔτη om. L || 714-719 vv. Καὶ προσθαυματουργῶν <ἦν>... ἀμήν:
 οὐ διέλυπεν θαυματουργῆν ὁ ἅγιος τῇ τοῦ Χ(ριστο)ῦ δυνάμει καὶ χάριτι καὶ φιλαν-
 θροπία τὲς αὐτοῦ πρεσβῆες ὁ Θ(εὸς) ἐλέησον καὶ ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς κ(αὶ) φιλ(άν)θρωπος
 ἀμήν L

Γ'

Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου,
 Συναξάριον εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον ἐπίσκοπον Ἄσσου,
 κατὰ τὸν κώδ. Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου
 Θεολόγου Πάτμου 448, ff. 8^r-13^r (=P)

Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου συναξάριον εἰς τὸν ἅγιον καὶ θαυμα-
 5 τουργὸν Γρηγόριον, ἐπίσκοπον Ἄσσοῦ, τὸν ἐκ Μυτιλήνης. Ἰουλίφ ι'.

Ὁ Γρηγόριος καὶ θανάων, Ἄσσοῦ θύτης,
 ζῆ θαυματουργῶν ἐν τεραστοῖς ξένους.

5 Ἐν δεκάτῃ <ἔστιν ἐκ>δύνας Ἄσσοῦ Γρηγόριος.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Γρηγο-
 ρίου ἐπισκόπου Ἄσσοῦ, ὃς ἦν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Κωνσταντίνου βασιλέως τοῦ
 Μονομάχου· ὥρμητο δὲ ἐκ χώρας οὕτως ἐπιλεγομένης Γέρας· ἔνδον δὲ αὐτῆ
 τῆς νήσου Λέσβου. Πατέρων δὲ ὧν φιλοθέων καὶ εὐσεβῶν, ἐξ ἐπαγγελίας
 10 αὐτοῖς γεννᾶται. Καὶ πρῶτον μὲν τὴν θεοσεβειαν παρ' αὐτῶν ἐξασκεῖται,
 εἶτα καὶ γραμματιστῇ παραδοθεὶς τὴν προτελείαν τῶν λόγων παιδεύεται· με-
 τέπειτα δὲ καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως ἐν μεθέξει γίνεται. Ἐθους δὲ ἀρχαί-
 8* ου κρατήσαντος ἐν τῇ νήσῳ τοὺς παῖδας τῶν ἐν ταύτῃ δ<ῆ> πρωτευόντων ἐν
 15 τοῖς βασιλείοις δίδοσθαι καὶ ἐκτρέφεισθαι, σὺν πολλοῖς ἢ καὶ ἄλλοις καὶ ὁ μέ-
 γας οὗτος πατὴρ Γρηγόριος, πεντεκαίδεκατον ἔτος ἄγων τῆς ἡλικίας, τῇ Κων-
 σταντίνου ἐκδίδεται, ὅπου δὴ καὶ διάγων ἔτι μᾶλλον ἐπεμελεῖτο τῆς ἐν λόγῳ
 παιδείας, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τῆς ἀρετῆς, σωφροσύνης, νηστείας, ἀγρυπνίας,
 τῆς ἀγάπης καὶ τῶν λοιπῶν· καὶ ἦν οὕτως ἔχων ἀεὶ προσ<έχων...> τούτων
 20 ἐν καρδίᾳ ἐνοπτριζόμενος· τ<οῦ>του τε τὰς ἐντολὰς πρὸς ἀκρίβειαν φυλάσ-
 σειν αἰρούμενος.

Κατ' ἐκεῖνο δὲ καιροῦ μοναχῶν τινῶν πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ ἀφικομένων
 ἐπὶ προσκυνήσει καὶ θεωρίᾳ τῶν ἁγίων ἐκείνων τόπων, λάθρα καὶ οὗτος τῶν
 βασιλείων ὑπεξελθὼν συνέκδημος τοῖς μοναχοῖς πρὸς τὴν Παλαιστίνην ὄλη

5 <ἔστιν ἐκ>δύνας suppl. nos || 8 οὕτως: οὕτως P || 13 κρατήσαντος: κρατήσαντες
 P || 15 οὗτος: οὕτως P || 18 ἦν: ἦν P || προσ<έχων> suppl. nos || lac. 8-9 litt. || 20
 ἐρούμενος P || 21 ἀφικομένων P || 22 οὗτος: οὕτως P || 23 τὴν: τε ed.

25 ζεούση καρδιά καὶ ψυχῆς προθυμία γίνεται, εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας ἤδη ἀψάμενος. Καὶ δὴ τοὺς ἁγίους ἐκείνους ἅπαντας προσκυνήσας τόπους, μετέπειτα μοναστηρίῳ φέρων ἑαυτὸν καθειργνύει, ἔνθα καὶ πᾶσαν ἀρετὴν ἐξασκήσας καὶ πρὸ πάντων τὴν ὑπακοὴν εἰς ἄκρον ἐκμελετήσας μεθ' ἱκανῶν
9^ο διάβασιν χρόνων ἐκέϊθεν ἀπαναστάς εἰς τὴν Ἀσίαν ἔρχεται· καὶ ἐν Ἐφέσῳ γενόμενος καὶ εἰς λόγους ἐλθὼν τῷ ταύτης ἀρχιερεῖ, ἐπειδὴ ἐκείνος ἔγνω τὸν
30 ἄνδρα πάσης ἀνάπλεων ἀρετῆς, βιασάμενος ὅτι πλεῖστα, Ἀσσοῦ ἐπίσκοπον καὶ ἄκοντα τοῦτον χειροτονεῖ. Ὅς καὶ τεθεὶς οἶά τις λύχνος ἐπὶ τὸν μόδιον πάσαις ἀρεταῖς <διαλάμψ>ας <ἐ>ξήστραψε τῆς ἐκκλησίας, ὅτι σφόδρα ἐξφ>ρόντιζε χηρῶν, ὄρφανῶν προϊστάμενος, πρὸς ἄρχοντας παρρησίαν ἔχων, κανῶν ὦν ἀκριβῆς καὶ στάθμη δικαίου. Οἴκτω δὲ πενήτων καὶ φιλανθρωπία, τί χρῆ
35 καὶ λέγειν ὅσον ἦν αὐτῷ τὸ διαφέρειν ἐν ἅπασιν;

Οὕτω δὲ τοῖς καλοῖς ἅπασι διαλάμποντος καὶ τοῖς τοῦ κλήρου τὰ προσήκοντα ἐπάγοντος φάρμακα, τινὲς κατ' αὐτοῦ διανίστανται. Οὐ γὰρ ἔφερον παρ' αὐτοῦ ἐλεγχομένοι καὶ τῷ μὴ καθήκοντα πράττειν παρ' αὐτοῦ τῆς ἱερωσύνης ἀφιστάμενοι καὶ τοῦ ἱεροῦ ἀξίως ἐξελανθόμενοι βήματος. Ὅθεν καὶ
40 μυρίας ὕβρεις καὶ διαβολὰς συρράψαντες κατ' αὐτοῦ καὶ τὸ τελευταῖον ὡς γυναικὶ ἀσέμνως ὁμιλοῦντι νυκτός, αὐτοὶ τοῦτο λέγειν τὴν γυναικὰ ὑποβαλόντες, ἢ κατασπῶσι τὸν μέγα<ν> τοῦ θρόνου· καὶ τοῦ ἐπισκοπέου σύροντες ἐξωθούσι. Φυγῶν τε μετὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ ὄρος τ<ο>ῦ Γάνου ἔρχεται, ἔνθα καὶ ἡσυχάζων ἐπὶ τρία διετελέσεν ἔτη πᾶσαν ἀρετὴν μετερχόμενος.
45 Ἐκεῖθεν δ' ἀπάρας, εἰς Λέσβον γίνεται, ὅπου καὶ τετραετῇ διανύ<σ>ας καιρ>ὸν ὡς ξένος εἰς τὴν οἰκίαν τὴν πατρικὴν ἔρχεται. Εὔρε μὲν οὖν τὸν πατέρα αὐτοῦ τεθνηκότα. Τῇ δὲ μητρὶ εἰς ὄψιν ἐλθὼν οὐκ ἐγνώρισεν ἑαυτὸν ἑαυτῇ. Αἰτήσαντι δὲ τῷ ἁγίῳ τὴν μητέρα ὥστε αὐτόθι που σκηνὴν πῆξαι καὶ τὸ λοιπὸν τῆς ζωῆς διαβιβάσαι, ἡ μήτηρ οὐκ ἔδωκεν, ἀγνοοῦσα τίς ὁ αἰτῶν
50 εἶη, εἰς ὄρκον θεῖσα καὶ τὸν μονογενῆ ταύτης υἱόν, αὐτὸν δηλαδὴ τὸν θεῖον Γρηγόριον, μὴ ἔχειν τόπον ἀρμόδιον εἰς μοναζόντων κατοίκησιν. Μικρὰν δὲ τινα εὐλογίαν αὐτῷ δοῦσα, ἀπιέναι ἐκέλευεν. Ὁ δὲ ἅγιος, τῆς πατρικῆς οἰκίας

31-32 τεθεὶς... μόδιον: Matth. 5, 15; Marc. 4, 21; Luc. 11, 33

27 ἐκμελετήσας corr. nos: ἐκμελετήσει P, μελετήσας ed. || 32 <διαλάμψ>ας suppl. nos || 35 ἦν: ἦν P || ἐν ἅπασιν P || 37 διανοίστανται P, διανίσταντο ed. || 40 συρράψαντες: συράψαντες P, συνάψαντες corr. ed. || 42 μέγα<ν>: μέγα P || 43 τ<ο>ῦ Γάνου corr. nos: τυγάνου P, Ταγάνου ed. || 45 ἀπάρας corr. nos: ἐπάρας P || 45-46 διανύ<σ>ας καιρ>ὸν suppl. nos: διανύσας ... χρόνον ed. || 46 ὡς: ὁ ed. || οὖν ed. || 48 ποῦ P || 51 μὴ ἔχειν corr. nos: μὴ ἔχων P, μὴ ἔχων<τα> ed. || 52 ἀπιέναι: ἀπηῆνε P

ἐξερχόμενος, τὴν θεραπείαν τῆς μητρὸς αὐτοῦ τῇ κυρίᾳ ταύτης εἰπεῖν παρρηγῶν μὴ παρορᾶν τοὺς πένητας· | «Ἴσως γὰρ που καὶ τὸν ταύτης υἱὸν
55 εὐρήσει τούτοις συναριθμούμενον.» Ἀπαγγελιάσης δὲ τῆς θεραπευίδος τὰ ῥήματα, ἡ μήτηρ τὴν καρδίαν ἐπλήττετο, ἀναλογιζομένη τί ἂν βούλοιο εἶναι τούτου τοῦ μοναχοῦ τὸ παράγγελμα. Ἡ δὲ παῖς καὶ ὄρκους κατησφαλίζετο εἰς ἅπαν τῷ <ταύτης υἱῷ> Γ<ε>ωργί<ω> εοικέναι λέγουσα. Αὐτίκα δὲ <ἡ> μήτηρ προστάττει τοῖς δούλοις ἅπανταχοῦ τὴν νῆσον διελθεῖν καὶ τὸν οὕτως ἔχοντα σχήματός τε καὶ ὄψεως μοναχὸν διαψηλαφᾶν. Καὶ τοῦτο μὲν ὅσον τάχος ἦνέτο· οὐδαμῶς δὲ αὐτὸν ἐντυχεῖν ἴσχυσαν.

Ἐκεῖθεν γὰρ ἀπάρας ὁ θεῖος Γρηγόριος, ἐν τῷ ὄρει φ̄ νῦν εὑρίηται, δυσβάτῳ καὶ συνηρεφεῖ λίαν ὄντι τῷ τότε, φέρων ἑαυτὸν δίδωσιν, ὅπου καὶ δαίμονες πρότερον φίλον εἶχον τὸ ἐνδιαίτημα· ἀφ' ὧν δὴ καὶ πολλὰ πέπονθεν
65 ἐμφανῶς τε καὶ ἀφανῶς πειραζόμενος· ἀλλ' ὑπερίσχυσε Χριστοῦ τῇ χάριτι τούτους κατὰ κράτος νικήσας. Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ τέλει τοῦ βίου ἐχρησαστο, κάτεισι μὲν ἐκ τοῦ ὄρους ὁ μέγας | καὶ τὸν πατρικὸν πλοῦτον καὶ τὴν περιουσίαν ἅπασαν διασκορπίζει τοῖς πένησιν. Καὶ ἱκανῶς ἐν τοῖς αὐτοῦ διατρίψας, πάλιν τὸ ὄρος καταλαμβάνει καὶ τῶν προτέρων τῆς ἀσκήσεως πόρων ἔχειται. Αὐξηθέντος δὲ τοῦ τόπου καὶ εἰς ἐπίδοσιν πρέπουσαν διακοσμηθέντος [...] καὶ τῶν ὀθενδήποτε καθ' ἐκάστην π<ρὸ>ς αὐτὸν ἐρχομένων, νεῶν τῇ τοῦ Λόγου μητρὶ ἐν τῷ τόπῳ ἀνεγείρει διανοεῖται. Ἐπεὶ δὲ τὰ τῶν λίθων βάρη διακομίζειν τῷ χώρῳ εὐπετῶς οὐκ εἶχεν, ἀναμανθάνει παρά τινος ὡς γυνὴ τις χήρα ἀγρίους κέκτηται βόας, ἀνυποστάτους τὴν ὀρμὴν καὶ
75 ἀνθρώποις παντάπασιν ἀπροσίτους. Οὗς ἐξωνησάμενος καὶ ἀψάμενος οἰκείαις χερσὶν χειροήθεις καὶ ὑπὲρ ἀρνεῖους πεποίηκεν δι' ὧν τὴν ὕλην σύμπτασαν τοῦ νεῶ καὶ τοὺς κίονας συναθροίσας πόνῳ πολλῷ τὸν ναὸν τῇ Θεομήτορι φιλοδόμησεν. Ἐν δὲ τῷ σύγγυς προαστείῳ, Λευκοπεδίῳ ὄντως ὀνομαζομένῳ, κατοικούντων ἀνθρώπων σκαιῶν τε καὶ ἀνημέρων καὶ μὴ ἐώντων
11^ο τὸν | μέγαν τὸ πρὸς βουλῆς ἀνῦσαι, ἀλλὰ πῆ μὲν λουδοραῖαις βαλλόντων, πῆ δὲ καὶ μάστιγι συνθλώντων τὸν ἅγιον καὶ παντοίοις πειρασμοῖς ὑποβαλλόντων αὐτόν, εὐβουλία θεῖα πάντες ἀπῶλοντο πλὴν ὀλίγων, δύο ἢ καὶ τριῶν, οἱ φιλίως πρὸς τὸν μέγαν εἶχον Γρηγόριον. Ἐνδεοῦς δ<ἐ> ὄντος <τ>οῦ <τό-

55 τούτοις: τούτον P || 57 τούτου: τούτο corr. ed. || Ἡ δὲ: Ἴδε P || 58 <ταύτης υἱῷ> suppl. nos: lac. 8-9 litt. P ed. || 71 lac. 17-19 litt. || 76 ἀρνεῖους: ἀρνίους P ed. || 78 Λευκοπεδίῳ ὄντως corr. nos: λεβροπαίδιο ὄντος P, Λεβροπαυδίου ed. || 80 ἀνῦσαι P ed. || 82 εὐβουλία corr. nos: ἐμβουλεία P, ἐμβουλοία ed. || ἦ: ἦ P || 83 οἱ: ἦ P || ante φιλίως add. καὶ ed. || ὄντος: ὄντως P, om. ed. || 83-84 <τ>οῦ <τόπου> suppl. nos: lac. 7-8 litt. P ed.

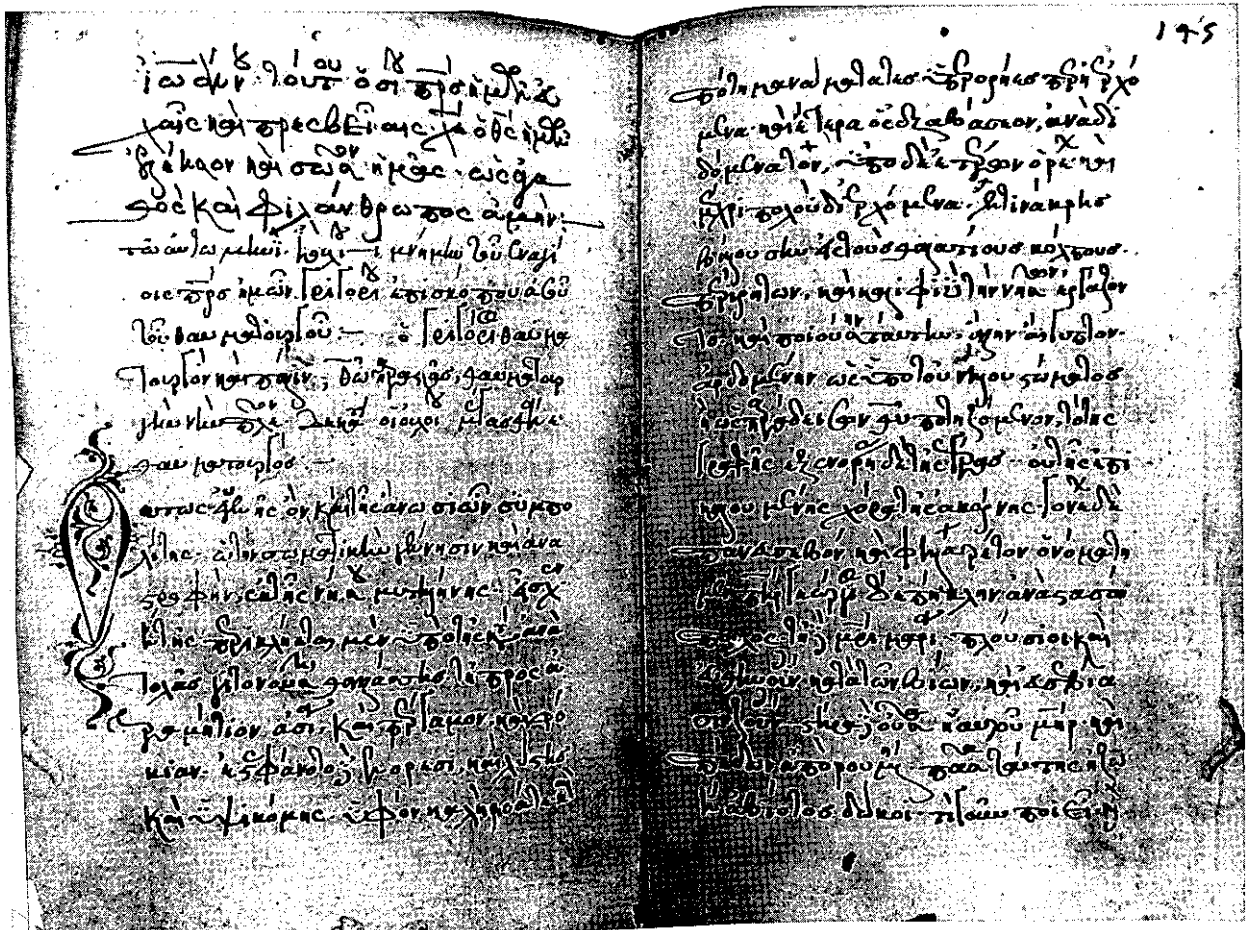
85 που> ὕδατος, ἅτε δὴ τραχέος καὶ <ὀ>ρεινοῦ καὶ πετρώδους λίαν τυγχάνοντος,
 πόρρω τὸ ὕδωρ ὁ θεῖος ἀνὴρ μετὰ τοῦ μαθητοῦ διεκόμιζεν ἐν ἀπάσῃ χρεῖα
 τοῦ ἔργου. Τελειώσας δὲ τὸν ναὸν μόχθῳ πολλῷ καὶ μαθητὰς ὅτι πλείστους
 ἀθροίσας καὶ μάνδραν πνευματικὴν ἐργασάμενος, ἐπεὶ πλήρης ἡμερῶν ἐγε-
 γόνει, πάσῃ ἀρετῇ καὶ παντοίοις θαύμασιν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς ὡς ἀστήρ δια-
 90 λάμπας φανότατος, ἔδει δὲ αὐτὸν ἀναλῦσαι καὶ μετὰ Χριστοῦ γενέσθαι, ὃν
 ἐπόθησεν ἐκ παιδὸς καὶ τὸν ζυγὸν ἦρε καὶ ὃν ἐδόξασε καὶ παρ' οὐ ἀξίως καὶ
 11^v καὶ τὴν αὐτοῦ ἐπιστησομένην ἀνάλυσιν, τὴν τῶν μαθητῶν χορείαν | μετακα-
 λεσάμενος παραινεῖ μὲν αὐτοῖς ὅσα δὴ προσῆκον τῶν τοσοῦτων εἰπεῖν· τῶν
 δὲ δάκρυσιν ὀλοφυρομένων, ἅτε δὴ καὶ τὴν αὐτοῦ διάλυσιν ἐνωτισαμένων καὶ
 95 σιγῆς ἐς ὕστερον γενομένης, τῷ πρώτῳ τῶν μαθητῶν φησι· «Τὸ μὲν ἐμὸν
 σωματίον τῷ τάφῳ ἐπίθεις, ὅπου [...] ναὸν ἐγείρων ἀνφοδοῦμινα. Τρί<τ>ης
 δὲ διαλειπούσης ἡμέρας τὸ πῶμα πάλιν τοῦ τάφου διάρας ἐπίσκεψαι· καὶ εἰ
 μὲν ὕδωρ ἴδης ἐπιβλῦσαν τῷ χώρῳ εἰς ψυχαγωγίαν τῶν ἀδελφῶν, νόμισον
 κάμει τινα παρρησίαν εὐρεῖν πρὸς Θεόν· καὶ τὸν τάφον αὐτίς ἐπιπωμασας
 100 ἀπαλλάττου τάχος ὅσον. Εἰ δ' οὐκ, ἀλλὰ σχοινίον ἐξάψας μου τῶν ποδῶν,
 πορρωτέρω φέρων τῆς φάρυγγος, ἐπάφες θηρίοις βοράν· οὕτω γὰρ δίκαιον.»
 Εἶτα καὶ τὴν ράβδον, ἣν ὀκτῶ πρὸς τοῖς δέκα ἔτεσιν ἐπεφέρετο, τὰ πεπονη-
 κότα μέλη τῷ γῆρα καὶ τοῖς τῆς ἀρετῆς ἰδρώσι ἐπιστηρίζων, τῷ αὐτῷ μαθητῇ
 12^v ἐγχειρίσας, καρύας δὲ ἦν, «Δάβε,» φησὶν, «ταύτην καὶ τῇ γῆ | δὸς αὐτήν,
 105 οὕτως ἐξεσμένην καταφυτεύσας.» Οὕ καὶ γενομένου – τῆς σῆς ἀρρητοῦ, Χρι-
 στέ, δυνάμεις! – αὐτίκα ἡ ράβδος κατὰ τὴν Ἀαρὼν καρυτίνην ράβδον ἐκείνην
 βλαστάνει· καὶ τῷ βλαστῷ ἐπηκολούθει καρπός, ἀφ' οὗ καὶ νοσημάτων καὶ
 ψυχικῶν καὶ σωματικῶν καὶ εἰς δεῦρο τὴν βῶσιν καρπίζονται ἄνθρωποι.
 110 Θα<ν>όν<τ>ος δὲ τοῦ μεγάλου καὶ τῷ τάφῳ δοθ<έ>ντος, ὡς κατὰ τὴν
 τρίτην ἢ σορὸς αὐτοῦ διηνοίχθη ὡσπερ δῆτα ἔφθη παρεγγυήσας – ὦ τοῦ θαύ-
 ματος! – ὁρῶσι τὸ λείψανον τοῦ μεγάλου τῷ ὕδατι ὡσπερ ἐπινηχόμενον, οὕτω
 πολὺ τὸ ὕδωρ ἀνέβλυσε. Τί δὲ χρὴ λέγειν ὅσα θαύματα διεπράχθησαν; Πᾶσα
 γὰρ νόσος καὶ πᾶσα μαλακία σχεδὸν διελύετο, παρειμένοι ἀνωρθοῦντο, δαι-
 115 σήματα οὐδὲ προσβάλλειν εἶχον καὶ ἀπλωῶς εἰπεῖν, ὅσα τῇ τῶν ἰατρῶν τέχνῃ

106-107 Ἀαρὼν... βλαστάνει: Num. 17, 23 || 112-113 Matth. 4, 23; 9, 35; 10, 1

85 ἀπάσῃ corr. nos: ἅπασι P ed. || 87 ἐπεὶ πλήρης corr. nos: ἐπὶ πλήρης P, ἐπιπλή-
 ρης ed. || 93 τῶν τοσοῦτων: τὸν τοσοῦτον P, τὸν τοσοῦτον ed. || 104 ἦν: ἦν P || τῇ
 γῆ: πηγῇ ed.

ἀπροσπέλαστα ἦσαν, θάπτον ἢ λόγος ἰδῶντο, οὕτω τοῦ Θεοῦ τὸν αὐτοῦ
 τιμῶντος τοῖς <θαύμασι> γνησίως θεράποντα. Πολλῶν δὲ συρρεόντων θαν-
 12^v μάτων, τινὰς εἰς φθόνον τὸ ἔργον ἐγείρει· | καὶ τινα τὴν κλῆσιν Κόμητα εἰς
 120 αὐτοῦ μᾶλλον πέρας ἐνωτιζόμενον, ὡς θαύματα διαπράττεται, καὶ εἰς γοητεί-
 αν τὸ πραττόμενον διελάμβανεν· ὅς, καὶ τινὰς ὁμοίους αὐτῷ προσεταιρισά-
 13^v μενος, τῷ τόπῳ ἐπίσταται καὶ τὸ περιὸν <π>λήθο<ς ἀ>πῆλανε<ν>, ὕβρεις ὅτι
 πλείστας καταχέω<ν> τοῦ μάκαρος. Εἶτα κελεύει καὶ ἀξίην τὴν βλαστήσασαν
 125 τοῦ μεγάλου ράβδον <έκκοπῆναι, ἢ καὶ> αὐτίκα διακοπεῖσα γίνεται τούτῳ.
 Καὶ τὸ μὲν δένδρον ἐκόπτετο, ὁ δὲ ἐξηραίνεται. Καὶ ὁ τὴν κλῆσιν Κόμης, κλι-
 νήρης τῇ ἀληθείᾳ γενόμενος, οἴκαδε βασταζόμενος ἀνεφέρετο, κἄν ἐσύστερον
 χρόνους ἐπὶ πολλοῖς πλείστα μογήσας καὶ εἰς συναίσθησιν ἐλθῶν, τῇ τοῦ ἀγί-
 ου σορῷ προσριφείς καὶ τῇ ἐκκοπίσῃ παρ' αὐτοῦ ράβδῳ, ὑγιῆς ἀνεδείχθη.
 130 Τὸ μέντοι κοπὴν φυτῶν γῆθεν δύο προέπεμψεν ὄρηκας, οἳ καὶ εἰς δένδρα με-
 γάλα προέβησαν, μυρίας θαυματουργίας διαπραττόμενα, καὶ γυναιξὶ μάλιστα
 13^v δυστοκούσας καὶ πόνοις ἄλλοις καὶ | περιστάσεσιν ἐχομέναις καὶ ἀνδράσιν
 οὐχ ἥκιστα πρόσσεισι. Καὶ γυνὴ τις τοῖς φυτοῖς τούτοις, ῥίγει ἀσχέτῳ φλογι-
 ζομένη, τριταῖον δὲ ἦν, συμβᾶν δὲ οὕτω ἐμμήνων καιρῷ, προσελθοῦσα, θα-
 τέρῳ δὲ τῶν κλάδων τῆς καρύας ἐπιστηρίζεται μετακαλουμένη τὴν ἴασιν. Ὁ
 135 δὲ κλάδος αὐτίκα ξηραίν<εται>, τὴν ἀν<ο>ρ<θω>σίαν, <ο>ἴμαι, τῆς γυναικὸς
 βδελυττό<με>νος. Ὁ δὲ ἐπὶ μᾶλλον τῇ νόσῳ σφόδρα πεπολιόρητο· ἀλλὰ
 προσμεμενηκυῖα καὶ δάκρυσιν ἐλεουμένη τὸν μέγαν, τῇ θερμῇ πίστει εὑρε
 τοῦ κακοῦντος τὴν ἴασιν. Ὁ δὲ κλάδος ἐκεῖνος εἰς τὸ παντελὲς ξηρὸς διετελέ-
 σε. Θάτερος δὲ εἰς δένδρον μέγα ἀνέδραμεν καὶ εἰς δεῦρο ἅπασι διαφαίνεται
 140 θαυμάσια ἐργαζόμενος. Πολλοῖς δὲ καὶ ἄλλοις χαρίσμασιν ὁ μέγας ἐκοσμήθη
 παρὰ Θεοῦ· οὐκ ὀλίγοις γὰρ νυκτὸς ὄπτανόμενος, αὐτοὺς ἐθεράπευσε· καὶ τὰ
 ἐν τοῖς λήθοις ἐξ ἀέρος γινόμενα συμπτώματα θερμῶς ἐπικαλούμενος διαλύει,
 εἴτε κάμπτη εἴη, εἴτε ἀκρίς, εἴτε δὲ ἐρυσίβη· καὶ ἄλλα μύρια ἐργαζόμενος τὴν
 νῆσον Λέσβον κατακοσμεῖ. Ταῖς αὐτοῦ πρεσβείαις, ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς.

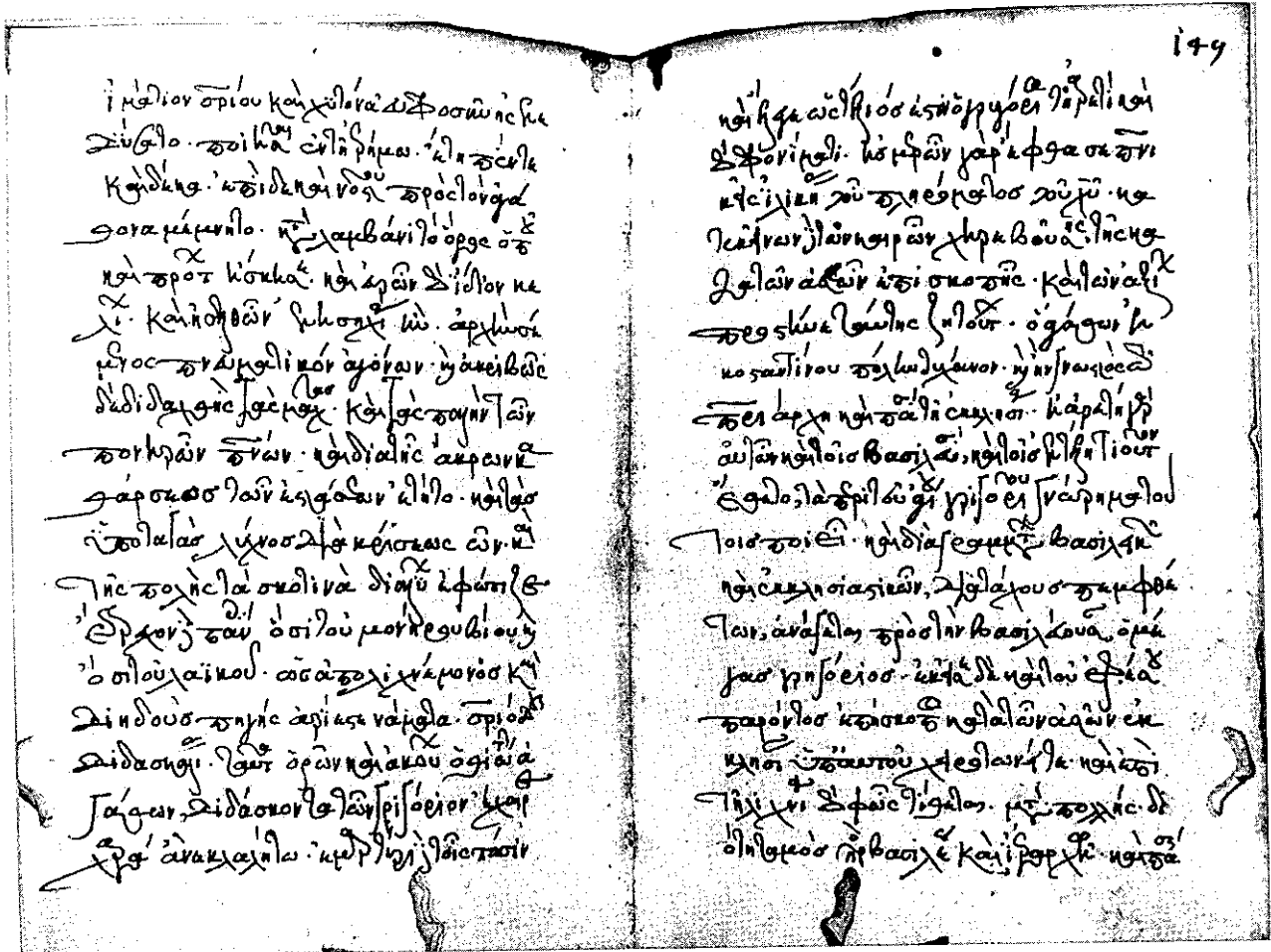
121-122 προσεταιρισάμενος: πρόσπεριστάμενος P, προσπεριστάμενος ed. || 123 κε-
 λεύει P nos: κελέα ed. || 124 post ράβδον add. nos <έκκοπῆναι, ἢ καὶ> || τούτῳ: τού-
 το P || 133 προσελθοῦσα: πρὸς ἐλθοῦσαν P || 134 μετεκαλουμένη P || 135 τὴν
 ἀν<ο>ρ<θω>σίαν, <ο>ἴμαι leg. et suppl. nos: Τίς ἀνήρ et lac. 8-10 litt. ed. || 136
 πεπολιόρητο ed.

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΣΣΟΥ

353

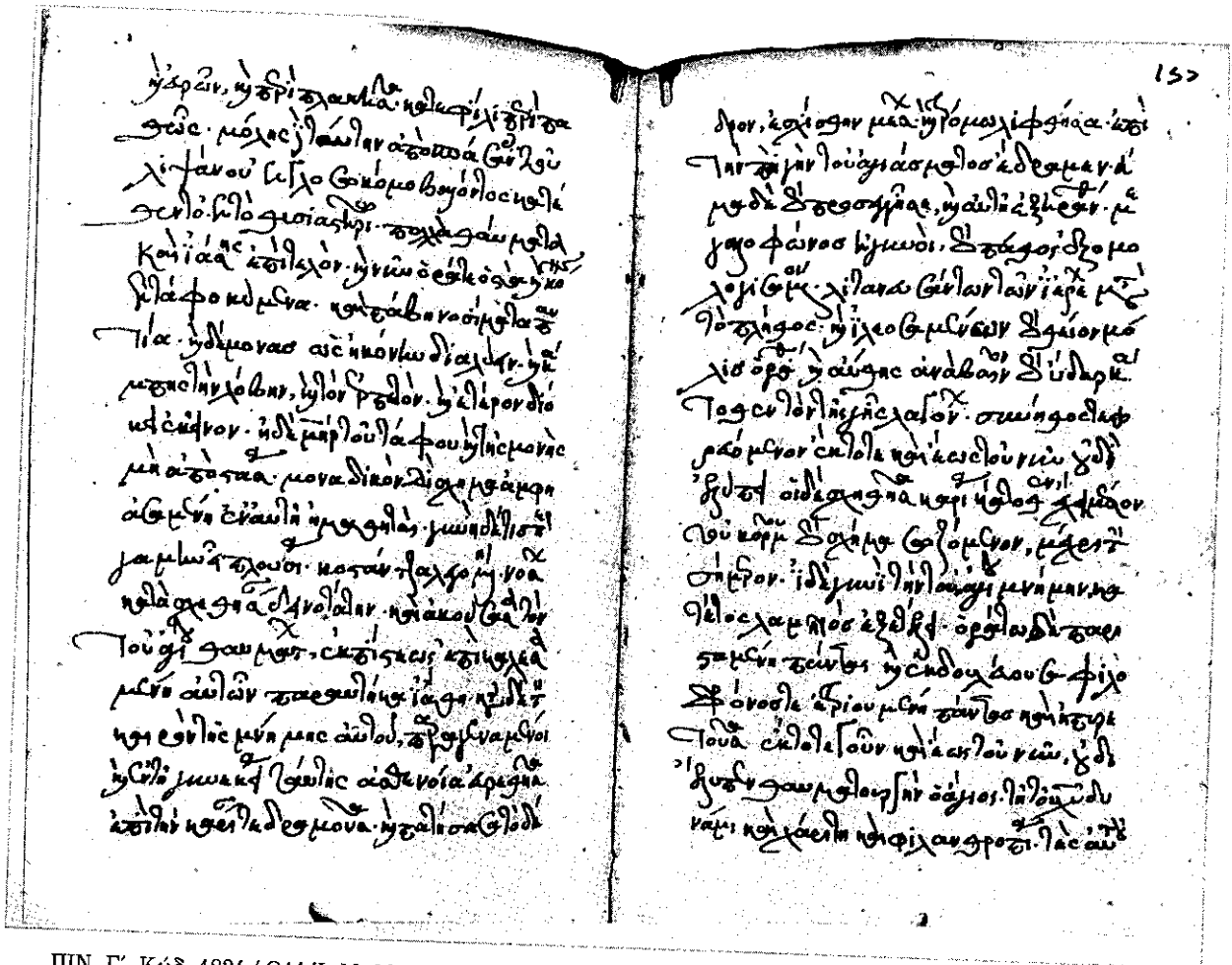
ΠΙΝ. Α'. Κώδ. 1824 / Ω14 Γ. Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, ΙΣΤ' αι., φφ. 144^v-145^r, δπου δ αρχικός Βίος του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου (ή αρχή του χειμένου, στ. 1-20).

ΠΙΝ. Β'. Κώδ. 1824 / Ω14 Τ. Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, ΙΕΤ' αί., φφ. 148^v-149^r, όπου ο αρχικός Βίος του Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου (στ. 83-106).

354

Α.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

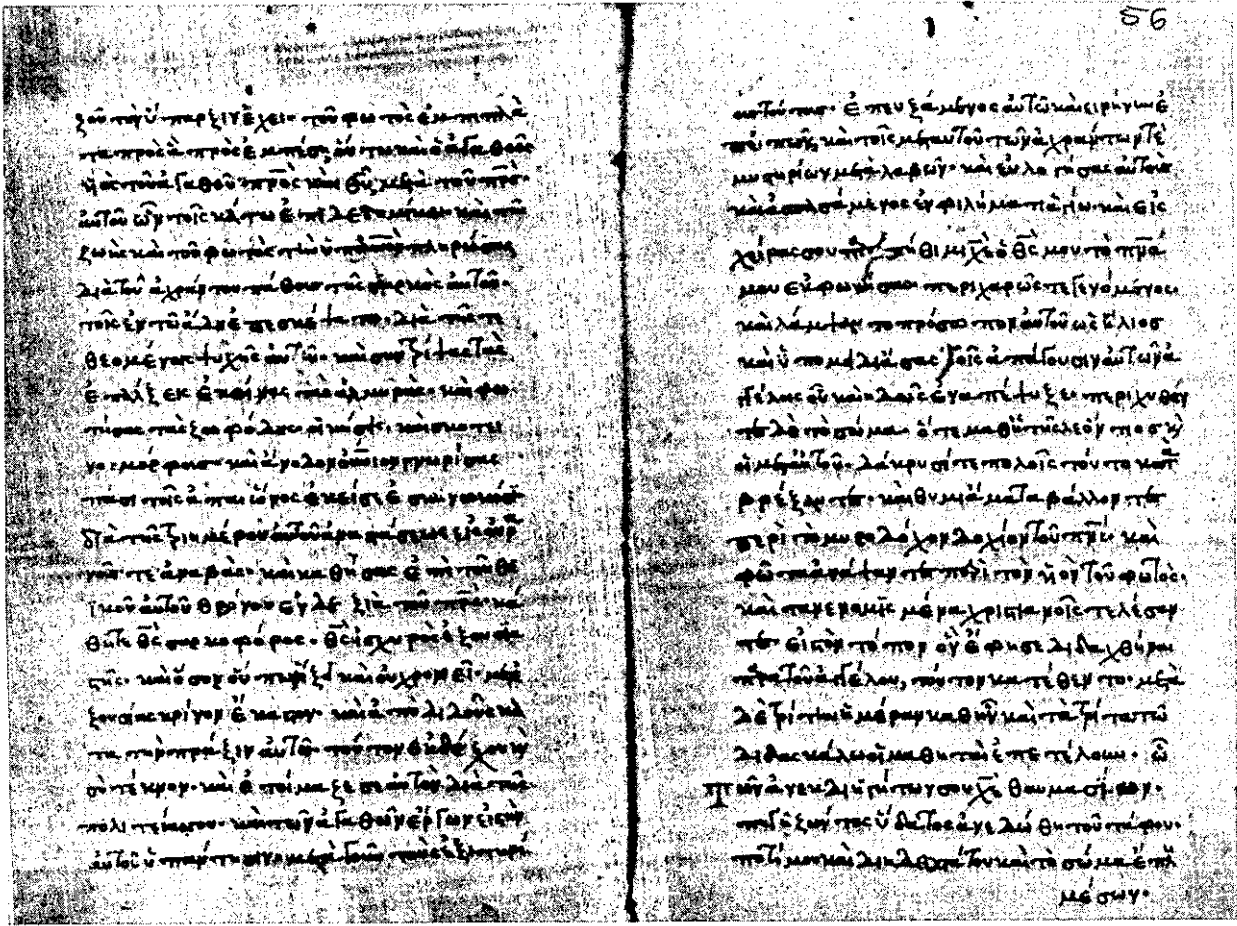

ΠΙΝ. Γ'. Κώδ. 1824 / Ω14 Τ. Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, ΙΕΤ' αί., φφ. 156^v-157^r, όπου ο αρχικός Βίος του Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου (στ. 259-281).

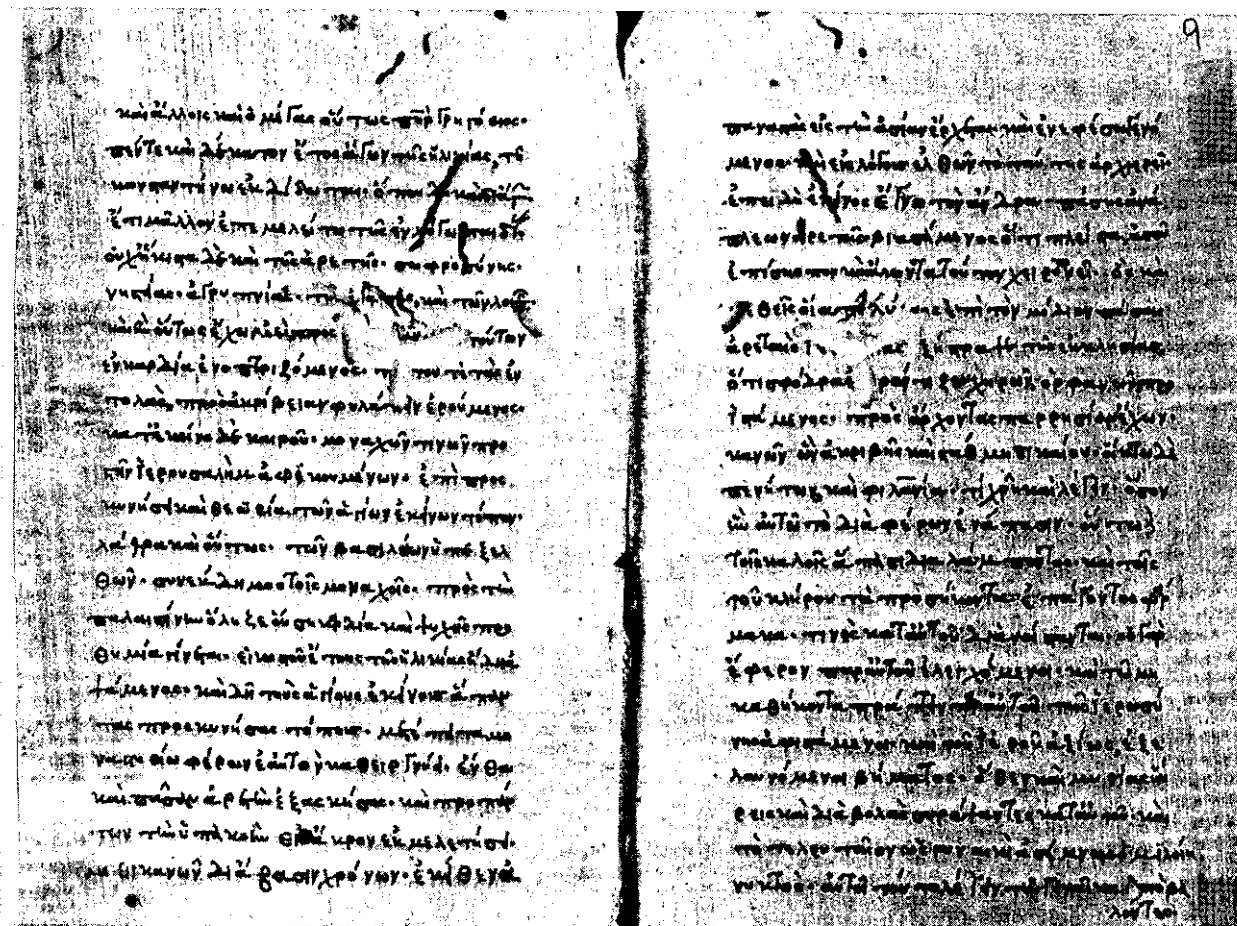
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΣΣΟΥ

355

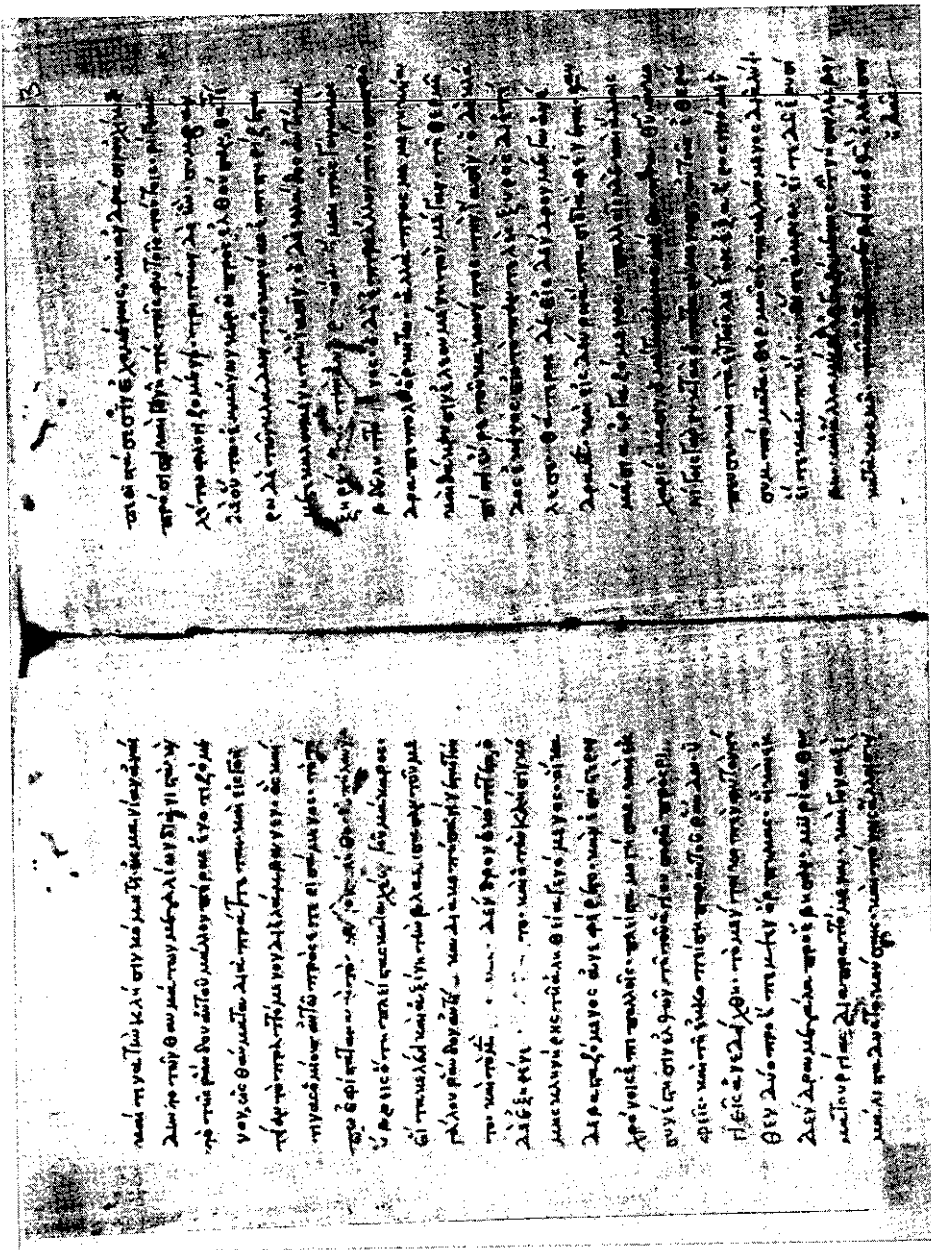

ΠΙΝ. ΣΤ'. Κώδ. 448 Γ. Μ. Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, ΙΕ' αί., φφ. 55^ο-56^ο, όπου ο διασκευασμένος Βίος του αγίου Γρηγορίου επίσκοπου Άσσου (στ. 646-672).

ΠΙΝ. Ζ'. Κώδ. 448 Γ. Μ. Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, ΙΕ' αί., φφ. 8^ο-9^ο, όπου το Συναξάριο στον άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Άσσου, του Νικηφόρου Καλλίστου Ξαυθοπούλου (στ. 14-41).

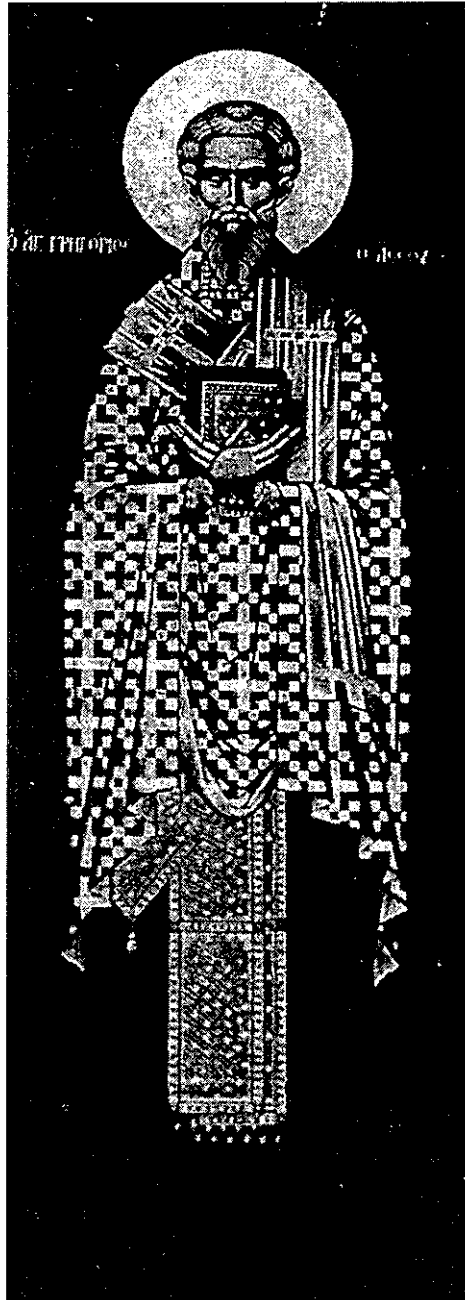

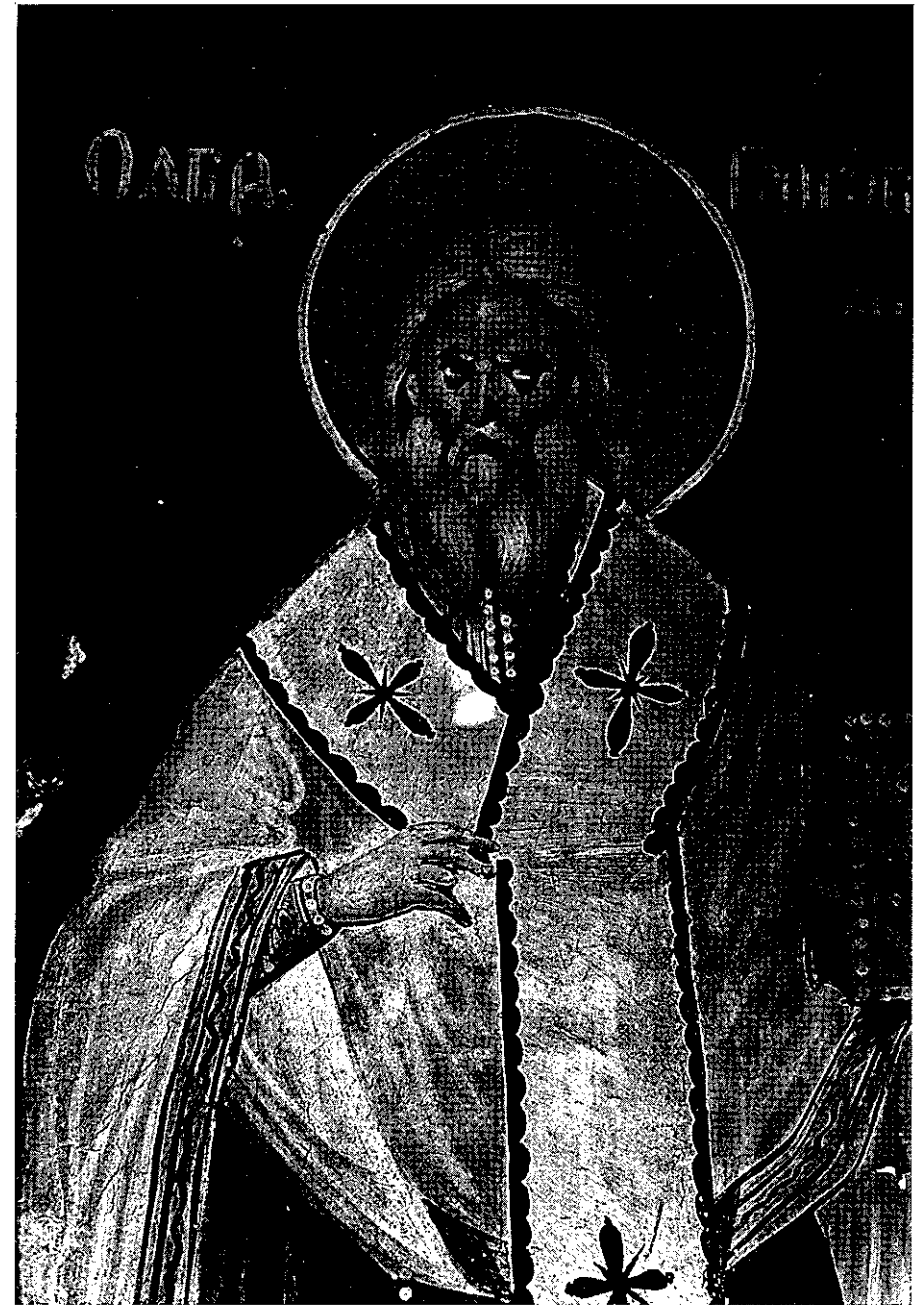
ΠΙΝ. Η. Κωδ. 448 Γ. Μ. Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, 18^ο αι., φφ. 12^ο-13^ο, όπου το Συναξάριο στον άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Άσσου, του Νικηφόρου Καλλίστου Σανθοπούλου (στ. 118-144, τέλος του χειμένου).

ΠΙΝ. Θ'. Παλαιά φορητή εικόνα του άγιου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου, στον Ι. Ναό Αγίου Γεωργίου Σκοπέλου Γέρας Λέσβου.

ΠΙΝ. Γ. Εικόνα του αγίου Γρηγορίου επίσκοπου Άσσου, που καλύπτει τὸν τάφο του στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγίου Γεωργίου Σκοπέλου Γέρας Λέσβου. Ἔργο τῶν Παχωμαίων τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

ΠΙΝ. ΙΑ'. Τοιχογραφία (10' αϊ.) ἁγίου Γρηγορίου επίσκοπου Άσσου, στὸ παρεκκλήσι Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Μονῆς Ξενοφάντος τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

ΠΙΝ. ΙΒ'. Ο ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἄσσου,
 με ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία, σὲ φορητὴ εἰκόνα (ἔτ. 1870)
 τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ταξιαρχῶν Ἀσωμάτων Λέσβου.
 Ἄγιογράφος: Γεώργιος Χριστόφας ἐξ Ἀσωμάτων.

ΠΙΝ. ΙΓ'. Ο ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἄσσου,
 με ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία, σὲ φορητὴ εἰκόνα (ἔτ. 1870),
 τοῦ Ἱ. Ναοῦ Παναγίας Ἀγιάσου Λέσβου. Με τὸ ἀριστερὸ του χέρι ὁ ἅγιος
 κρατεῖ τὴν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.
 Στὸ πλαίσιο τῆς εἰκόνας 11 σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἁγίου.
 Ἄγιογράφος: Γεώργιος Χριστόφας ἐξ Ἀσωμάτων.

ABSTRACTS - RÉSUMÉS - RIASSUNTI

Constantin Lappas, *La correspondance de G. Rizaris avec A. Coray. Bienfaisance et éducation pendant la Révolution grecque.*

Cet article a comme objet l'étude des lettres échangées en 1825 et 1826 entre G. Rizaris, riche marchand épirote installé en Russie, et le savant A. Coray, à Paris. Du contenu de ces lettres et de la correspondance de Rizaris avec d'autres personnes, résulte son vif intérêt pour l'éducation des jeunes Grecs, sa décision d'acheter des éditions de Coray et surtout son vouloir de fonder une école en Grèce. Ses pensées au dernier sujet reflètent les changements faits à cette époque à la conception et à la pratique de la bienfaisance.

Rizaris avait décidé de laisser sa fortune, ainsi que la fortune de son frère décédé Manthos, pour la fondation d'une école à leur pays natal, le village de Zagori en Épire. Mais sous l'influence de Coray et de C. Oikonomos, un savant prêtre installé aussi en Russie, dont il a demandé le conseil, Rizaris s'orienta à offrir sa fortune pour la création d'un établissement scolaire dans l'état grec récemment libéré, sans pourtant abandonner son intention initiale. Si avant la Révolution de 1821 le receveur d'un legs était presque exclusivement le pays natal du donateur, après 1821, le nouvel état revendiquait une part de ces donations.

Dans l'article sont aussi publiées deux lettres de G. Rizaris à Coray, dont l'une est inconnue. L'autre, connue seulement d'une esquisse, est publiée ici dans sa forme définitive. La comparaison entre les deux textes permet de formuler des observations intéressantes sur le rôle prépondérant des secrétaires des marchands à la rédaction des lettres et sur les pratiques de la correspondance à cette époque.

Penelope Stathis, *The changes in the ascension to the patriarchal throne of Constantinople, 17th-18th centuries.*

Since the beginning of the 17th and until the mid 18th century the ascension to

the patriarchal throne of Constantinople was particularly difficult and complicated as various different issues had to be considered.

In the period 1602-1741 one can register 71 changes of patriarchs. Although the main reason for these changes can be attributed to the financial demands of the Sublime Port, there were some other factors that in their turn caused this extraordinary phenomenon.

- 1) The influence and interference of the Jesuits in the internal affairs of the Patriarchate.
- 2) The financial problems and the increasing debts of the Patriarchate.
- 3) Internal strives, calumnies and institutional changes.
- 4) External interventions.

A letter of 1714 written and sent by a certain Zacharias to Nicolaos Mau-rokordatos, prince of Wallachia, in which he describes the attempts of two prospective patriarchs, Kyprianos and Kosmas, to seize the throne is published at the end of this study to illustrate some of the circumstances already mentioned. A list of the dates of ascension and deposition completes this research.

Chariton Karanasios, *The reasons for Sevastos Kyminetes' dismissal from the Patriarchal Academy and the exact date of the foundation of the Phrontisterion of Trebizond.*

In an unpublished letter addressed to Neophytos bishop of Adrianople, written in Trebizond in the end of 1682, Kyminetes mentions the reasons for his dismissal from his position as headmaster of the Patriarchal Academy: a rebellion of some students against him and the accusations that he professed the mortality of the soul. However the real reason seems to be the ideological dispute between conservative and innovatory scholars in Constantinople.

Kyminetes' letter also combined with other sources provides the exact date of the foundation of the Phrontisterion of Trebizond, namely September 1682. The school curriculum offered mostly theological courses, strengthening the people's faith against the impending danger of renegation. Lack of financial resources, capable teachers and students caused to the school many problems. Kyminetes left the school in 1693 to become headmaster of the Academy of Bucharest. The letter in question is published at the end of the article.

Kostas E. Lambrinòs, *Le donne della classe dirigente di Creta nel periodo della dominazione veneziana. Condizione giuridico-sociale, percezioni, comportamenti (secc. XVI-XVII).*

L'argomento dello studio è la condizione delle gentildonne di Creta durante l'ultimo periodo della dominazione veneziana. Lo studio è basato su materiale archivistico di vario tipo: decisioni degli organi amministrativi veneziani, registri delle nascite e dei battesimi dei nobili, atti processuali relativi alla "prova di nobiltà" e atti notarili (testamenti di donne). Vengono, inoltre, utilizzati testi religiosi, iscrizioni ed epigrammi sepolcrali, nonché, in secondo luogo, rappresentazioni figurative (affreschi e icone) e testi di letteratura cretese.

Le considerazioni si incentrano su alcuni aspetti dello *status* giuridico e sociale delle nobildonne. In particolare, viene esaminato il modo in cui il loro comportamento sociale veniva percepito in quel periodo ed anche l'importanza che aveva la pudicizia e l'astensione dalle arti manuali, regole aristocratiche veneziane che dovevano essere rigorosamente rispettate. Parallelamente, si cerca di esaminare alcuni aspetti della loro vita quotidiana, come i rapporti di confidenza ed amicizia con altre donne, molto spesso di ceto inferiore, che le assistevano in circostanze difficili o che erano presenti in occasione di avvenimenti felici della vita. Viene poi studiato il modo in cui le nobildonne affrontavano i momenti critici del parto, le relazioni di lunga durata con levatrici abili e il legame affettivo nei confronti delle nutrici dei loro figli e anche con quelle che allattavano bambini di parenti. Nel presente studio si prendono anche in esame i diversi atteggiamenti delle donne nei confronti della morte: lo sforzo di tenere viva la memoria sia personale che familiare, seguendo varie pratiche, quali la sepoltura in luoghi sacri, le beneficenze verso chiese e monasteri, la filantropia e i ripetuti riti di commemorazione; l'ansia di assicurare a se stesse e alle persone più care la salvezza dell'anima; la tristezza per la perdita dei figli, soprattutto del figlio unico o dell'unico fratello, in conformità a come veniva percepito, nella società del tempo, il ruolo del discendente maschile per la continuità della famiglia; infine, il desiderio di essere seppellite in una tomba di famiglia, con la speranza di una probabile continuità *post mortem* dei rapporti con i parenti, per i quali non di rado facevano costruire tombe molto curate, ornate con le insegne della vita terrena.

Dimitris Tsougarakis – Helen Angelomatis-Tsougarakis, *Unpublished graffiti and inscriptions from churches and monasteries of Crete, part II.*

A large number of over 700 graffiti, including several inscriptions, are pu-

blished in this article. These range chronologically from the 14th to the early 19th centuries and are both Latin or Italian (72 per cent) and Greek (28 per cent). Together with the graffiti and inscriptions a significant number of over one hundred monograms and over twenty coats of arms are published. The concentration, both geographical as well as chronological, of the graffiti is interesting and can provide an important insight and in some cases various interpretations. Finally, the graffiti provide a large prosopography of persons active in Crete, many of whom were Venetian or local dignitaries, priests, donors and the like.

Paschalis M. Kitromilidis, *The library of printed books at Dionysiou Monastery, Mt. Athos*

Dionysiou Monastery on Mt. Athos is justly famous for its great collection of manuscripts. The present study suggests that it possesses an equally important collection of early printed books. The collection is made up of approximately 3.800 volumes, whose dates of publication range between 1494 and 1899. The library possesses nine books printed in the 15th century, 194 printed in the 16th century, 78 printed in the 17th century and 484 printed in the 18th century. The remaining books in the collection were printed in the 19th century. The collection includes copies of some very rare editions, including six fifteenth-century Aldines and Theocritus's *editio princeps* of 1516, two copies of the only book ever printed on Athos, which is a 1759 *Psalter*, and an extremely rare copy of a 1798 counter-revolutionary tract printed in Constantinople.

What is particularly striking is the presence in the library of an impressive number of books of secular learning representing the literature of the Greek Enlightenment, including first editions of works by such famous authors as E. Voulgaris, N. Theotokis and A. Korais. The greatest part of the collection is made up of works of religious content, including rare editions of liturgical books, important editions of patristic works and extensive holdings of ascetic texts.

Manuscript notes in the books provide important evidence on the formation and history of the collection. The most important liturgical works were ordered by the monastery itself for use in church services. Many other books, including practically all books of secular learning, entered the library as part of book collections brought there by members of the brotherhood and bequeathed to their monastery following their death. On the evidence of autograph notes by

the original owners it is possible to identify a number of such individual collections, the earliest going back to the 17th century.

Other books came to the library as presentation copies by well known personalities of Greek ecclesiastical and intellectual history in the post-Byzantine period, including Gabriel Seviros, archbishop of Philadelphia in charge of the Greek colony in Venice (1577-1616) and the patriarchs of Jerusalem Dositheos (1669-1707) and Chrysanthos Notaras (1707-1731).

A variety of testimonia in the books reveal their wide-ranging itineraries and successive owners before they reached the library at Dionysiou. Finally a number of books have preserved in their pages or inside their covers important manuscript notes recording recollections of memorable events, catastrophes and wars. The earliest such notes date from the years 1625, 1633, 1671 and 1674 but perhaps the most interesting and at the same time the most tragic one records a massacre at the church of the Holy Trinity in the city of Ruse on the Danube on 20 December 1772 provoked by the presence of Russian troops across the river in the context of the Russo-Turkish war of 1768-1774.

Rodi Stamoulis, *Contribution à la prosopographie ionienne. La famille Aleandri et Lavrentios, un correspondant de Rhigas Pheraios (18e-19e siècles).*

Cet article fournit plusieurs informations sur la famille Aleandri, dont un membre, Lavrentios ou Lolo, est connu comme correspondant de Rhigas Velestinlis à Prévéza (1797), sinon même comme son collaborateur ou sa liaison avec les cercles des patriotes et des démocrates des Sept-Iles. Les données sont essentiellement puisées dans les archives notariales, administratives et judiciaires de Prévéza et de Leucade et couvrent les années 1741-1830 pour Prévéza et c.1770 – c.1810 pour Leucade. La documentation étant subordonnée aux restrictions de ce genre de sources, toute possibilité d'aborder l'activité révolutionnaire de Lavrentios ou d'élucider ses rapports avec Rhigas est presque exclue d'avance.

Né probablement vers 1765 à Prévéza, Lavrentios Aleandris fût lieutenant-colonel dans l'armée russe. Il descend d'une famille de fonctionnaires et de militaires, réfugiés de la Morée, probablement d'origine corse. Son père et son grand-père ont fait carrière dans les chancelleries des provéditeurs vénitiens à Sainte-Maure, à Vonitza, à Prévéza et à Corfou. Ils sont liés par mariage avec les familles les plus illustres et les plus puissantes de la région. Comme rétri-

bution pour ses exploits pendant la prise de Sainte-Maure par la flotte russo-turque, Lavrentios est nommé surintendant des Cernidi de l'île de Sainte-Maure (1799). Il garde le même poste à la tête de la Troupe Civique au moins jusqu'au 1808. Il se trouve à Aix-la-Chapelle en 1818.

Le jeune élève (1858) Jean Aleandris, fils d'Achille, descendant selon toute apparence de Lavrentios, est le dernier membre connu de cette famille.

Dimitrios Z. Sofianos, *Saint Grégoire, évêque d'Assos (deuxième moitié du XIIe siècle) et ses textes hagiographiques (édition critique)*.

St. Grégoire originaire de Lesbos, évêque d'Assos, dans la région de Trôas de l'Asie Mineure, a vécu selon le texte de sa *Vie* aux temps de l'empereur byzantin Manuel I Comnène (1143-1180).

L'ancienne *Vie* de St. Grégoire, écrite en grec ancien, nous est parvenue dans deux mss, l'un du monastère de Lavra au Mont Athos (cod. 1824/Ω 14, ff. 144^v-157^v, XVIe s.) et l'autre du monastère de Patmos (cod. 448, ff. 31^v-58^r, XVe s.). La *Vie* du cod. de Lavra, inédite jusqu'aujourd'hui, représente le texte original et le plus ancien, tandis que la *Vie* du cod. de Patmos, beaucoup plus étendue que celle de Lavra, a été éditée par Fr. Halkin, *Anal. Boll.* 102 (1984), pp. 5-29.

Dans la présente étude nous procédons à l'édition critique des deux *Vies* de St. Grégoire ainsi que du synaxaire bref de Nicéphore Callistos Xanthopoulos.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἀβασιῶτης Ἀθανάσιος 254
 Ἀβδού, τοπων. Κρήτης 102
 Ἀβδουλάχ, βοεβόδας [264], [265]
 Ἀβειρών 312, 330, 332
 Ἀβέρκιος, ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσίου 219
 Ἀγαθή, ἐξαδέλφη Ἀντωνίου Βαλεντίνη 277
 Ἀγάθων, ἱερομόναχος 297, 308, 309, 321, 322, 323, 324, 327, 329
 Ἀγγλία 48· βλ. καὶ Μεγάλη Βρεταννία
 Ἁγία Μαύρα 227-292 πολλ.
- Ἁγία Τριάδα, τοπων. Πρέβεζας 260
 Ἁγίας Αἰκατερίνης Μονῆ (Χάνδακας) 126, 139
 Ἁγίας Αἰκατερίνης ναὸς (Ρέθυμνο) 108, 123
 Ἁγίας Ἄννας ναὸς (Ρέθυμνο) 123, 132
 Ἁγίας Ἄννης σκήτη (Ἅγιο Ὄρος) 76, 224
 Ἁγίας Βαρβάρας ναὸς (Ρέθυμνο) 123
 Ἁγίας Δωρεᾶς παρεκκλήσι (Santa Maria τῶν Αὐγουστινιανῶν, Ρέθυμνο) 131
 Ἁγίας Κλάρας βρεφοκομεῖο (Χάνδακας) 91, 116, 118, 122, 138
 Ἁγίας Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς ναὸς (Ρέθυμνο) 123
 Ἁγίας Μονῆ (Ἄνδρος) 303
 Ἁγίας Παρασκευῆς Μονῆ (Μυλοπόταμος) 131
 Ἁγίας Τριάδας ναὸς (Ρουσσοῦκ) 224
 Ἅγιοι Ἀπόστολοι, τοπων. Πρέβεζας· βλ. Santi Apostoli
 Ἅγιοι Τόποι 297, 310· βλ. καὶ Ἱεροσόλυμα
 Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) 67, 76, 95, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226
 ἅγιος Γρηγόριος, ἐπίσκοπος Ἄσσου (κατὰ κόσμον Γεώργιος Ἀναστασόπουλος) 293-365
- «Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος», ὄνομα πλοίου 254, 255
 ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίῃ 303
 Ἅγιος Νικόλαος, τοπων. Μεραμπέλλου Κρήτης 132
 Ἅγιος Πέτρος, τοπων. Βόνιτσα 276
 Ἁγίου Ἀθανασίου ναὸς (Ρέθυμνο) 123
 Ἁγίου Ἀνδρέα συνοικία/ἐνορία (Πρέβεζα) 231, 249, 250, 259, 263
 Ἁγίου Ἀντωνίου ναὸς (Τρίγωνα Λέσβου) 294
 Ἁγίου Γεωργίου Μονῆ (Παρασίγειο Λέσβου) 299
 Ἁγίου Γεωργίου ναὸς (Βόιλα Σητείας) 134
 Ἁγίου Γεωργίου ναὸς (Ρουσσοῦκ) 225
 Ἁγίου Γεωργίου ναὸς (Σκόπελος Γέρας Λέσβου) 361, 362
 Ἁγίου Θωμᾶ ναὸς (Πρέβεζα) 240, 241
 Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Μονῆ (Πάτμος) 294, 319, 347, 356-360
 Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου συνοικία (Πρέβεζα) 264
 Ἁγίου Νικολάου ναὸς (φρούριο Ρεθύμνου) 123
 Ἁγίου Νικολάου «nella corte di Barozzi» ναὸς (Ρέθυμνο) 139
 Ἁγίου Νικολάου τῶν Δομηνικανῶν ναὸς (Χανιά) 132
 Ἁγίου Νικολάου τῶν Τζαγγάρων ναὸς (Χάνδακας) 131
 Ἁγίου Παντελεήμονος Μονῆ (Ἅγιο Ὄρος) 212, 214
 Ἁγίου Σπυρίδωνος ναὸς (Βόνιτσα) 287
 Ἁγίου Στεφάνου τῶν Συρόπουλων ναὸς (Ρέθυμνο) 139
 Ἁγίου Τίτου ναὸς (Χάνδακας) 140
 Ἁγίου Φραγκίσκου Μονῆ (Χάνδακας) 127,

- 128, 129, 135, 138, 139, 140.
 Ἁγίου Φραγκίσκου ναὸς (Ρέθυμνο) 123
 Ἁγίου Φραγκίσκου ναὸς (Χάνδακας) 134
 Ἁγίου Χαράλαμπος συνοικία (Ἁγία Μαύρα) 238, 260, 276
 Ἁγίων Ἀποστόλων καλύβη (Ἅγιο Ὅρος) 67, 76, 78, 79, 80, 81
 Ἁγίων Ἀποστόλων ναὸς (Παξοί) 280
 Ἁγίων Θεοδώρων ναὸς (Σέρρες) 223
 Ἁγίων Πάντων γιορτὴ 138, 139
 Ἀγκώνα 255
 Ἄδερρα 312, 330
 Ἀδριανούπολη 43, 55, 57· μητροπολίτες, βλ. Νεόφυτος, Παρθένιος Β'
 Ἀθανασιάδης Κωνσταντίνος· βλ. Μάνος
 Ἀθανάσιος Γ' Πατελάρος, πατριάρχης Κων/πόλεως 42, 48, 50, 57, 66
 Ἀθανάσιος Δ', πατριάρχης Κων/πόλεως, ὁ ἀπὸ Ραιδεστού καὶ Πανίου 43, 66
 Ἀθανάσιος Ε', πατριάρχης Κων/πόλεως 55, 61, 66
 Ἀθήνα 31, 57, 214· Ἀθηνῶν ἀρχιεπισκοπὴ 211· Λατινικὴ ἀρχιεπισκοπὴ 211· μητροπολίτες-ἀρχιεπίσκοποι, βλ. Θεόκλητος, Λούκιος, Μελέτιος
 Ἀθωνιάδα Σχολὴ 223
 Ἄθως· βλ. Ἅγιον Ὅρος
 Αἴγυπτος 307, 320
 Αἰκατερίνη Β', αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας 228, 245, 258
 Ἀκαδημία Βουκουρεστίου 75
 Ἀκαδημία τῶν Stravaganti 123
 Ἀκαρνανία 230, 232, 279
 Ἀκόρνα Γέρας Λέσβου 296, 299, 307, 320, 334
 Ἀκρωτηριανῆς (κερὰ-) Μονὴ (Σητεία) 131
 Ἀλεξάνδρου οἰκογένεια 229· βλ. καὶ Ἀλεάνδρου οἰκογένεια
 Ἀλεάνδρη Ἀντωνία (Τονίνα) τοῦ Ἰωάννη, σύζ. Ἄναστ. Κεχρᾶ 235, [247], [249], 253, 254, 256, [262], 279, 282-283, 283, 284
 Ἀλεάνδρη Ἀντωνία (Τονίνα) τοῦ Πέτρου, σύζ. Μιχαὴλ Μπαρμπαρίγου 235, 237, 238, 244, 253
 Ἀλεάνδρη Ἑλένη τοῦ Δανιὴλ, σύζ. Ἄναστ.
- Πολίτη 235, 237, 238, 239, 242, 245, 257, 259, 260, 261, 262, 274-276, 286, 287
 Ἀλεάνδρη Μανταλένα τοῦ Τζουάνε 233, 235, 242, 243
 Ἀλεάνδρη Μαρία τοῦ Ἰωάννη, σύζ. Παύλου Μασ(ι)έρα 235, [247], [249], 254, [262], 279-280, 282, 283, 284, 291
 Ἀλεάνδρη Μαύρα τοῦ Ἰωάννη, σύζ. Εὐτύχιου Ζαμπέλη 235, [247], [249], 254, [262], 279, 280-282, 283, 284
 Ἀλεάνδρη Μπιάνκα τοῦ Πέτρου, σύζ. Δανιὴλ Βαλεντίνη 232, 235, 237, 238, 244, 250-251, 253, 277
 Ἀλεάνδρη οἰκογένεια 227-292
 Ἀλεάνδρη Τονίνα· βλ. Ἀλεάνδρη Ἀντωνία
 Ἀλεάνδρης (ἄγνωστο βαπτιστικὸ) τοῦ Τζουάνε 233, 242
 Ἀλεάνδρης Ἀχιλλέας (Πέτρος-Ἀχιλλέας) 235, [284], 285
 Ἀλεάνδρης Δανιὴλ τοῦ Πέτρου 231, 232, 235, 237, 238, 241, 244-250, 251, 253, 257, 259, 260, 261, 262, 274, 283, 287, 289, [250]· σύζυγος Δανιὴλ Ἀλεάνδρη, βλ. Χαλκιοπούλου Μαύρα
 Ἀλεάνδρης Ἰωάννης (Τζουάνε) τοῦ Δανιὴλ 233, 235, 236, 241, 242, 245, 246, 247, [248], 249, 253-257, 259, 261, 262, [263], 275, 279, 282, [283], 284, 287· σύζυγος Ἰωάννη Ἀλεάνδρη, βλ. Βελλανίτη Ἰωάννα
 Ἀλεάνδρης Ἰωάννης τοῦ Ἀχιλλέα 235, 285
 Ἀλεάνδρης Λαυρέντιος (Λόλος) τοῦ Δανιὴλ 227-292· σύζυγος Λαυρέντιου Ἀλεάνδρη, βλ. Κράλη Ἑλένη
 Ἀλεάνδρης Παῦλος-Ερρίκος τοῦ Τζουάνε 233, 235, 239-242, 243, 259, 260, 261, 262, 264, 287· σύζυγος Παύλου-Ερρίκου Ἀλεάνδρη, βλ. Κακογιάννη Ἀθάνω
 Ἀλεάνδρης Πέτρος-Ἀχιλλέας τοῦ Λαυρέντιου 235, 264, 284· βλ. καὶ Ἀλεάνδρης Ἀχιλλέας
 Ἀλεάνδρης Πέτρος τοῦ Τζουάνε 232, 233, 234-237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 247, 250, 253, 258, 259, 260, 261, 262, 287· σύζυγος Πέτρου Ἀλεάνδρη, βλ. Ἀσπρογέρακα Θεοδούλα
 Ἀλεάνδρης Τζανανδρέας 242, 243

- Ἀλεάνδρης Τζουάνε 233, [234], 235, 242, [243], [253]
 Ἀλεξανδρείας πατριάρχης 39· βλ. καὶ Κοσμάς Γ', Κύριλλος Α' Λούκαρης
 Ἀλέξανδρος Α', αὐτοκράτορας τῆς Ρωσίας [268], [274]
 Ἀλεξάνδρου Μαύρα, χήρα Ζαμπέλη 229, 280
 Ἀλεξάνδρου οἰκογένεια 229, 281· βλ. καὶ Ἀλεξάνδρου οἰκογένεια, Ἀλεάνδρη οἰκογένεια
 Ἀλεξιάνος, διοικητὴς τῶν ρωσικῶν δυνάμεων τῆς Κέρκυρας 257, 270, 271, 272, 273
 Ἀλέξιος Γ' Κομνηνὸς 209
 Ἀλέξιος, μοναχὸς Μονῆς Διονυσίου 219
 Ἀλῆ πασάς 22, 228, 236, 252, 263, 278
 Ἀλισανδράτος Γεώργιος 285
 Ἄλμπαλη (Ἄλμπανη) Μανταλένα τοῦ Δημητρίου, χήρα Δούσμανη (Τουσμάνη) 243
 Ἄλμπαλη οἰκογένεια 243
 Ἄλμπαλη Ρουσέτα, σύζ. Σωτῆρη Παπατριαντάφυλλου 243
 Ἄλμπαλης 235, 242
 Ἄλμπαλης Ἀνδρέας 243
 Ἄλμπαλης Γεώργιος 243
 Ἄλμπαλης παπα-Γιάννης, ἐπονομαζόμενος Πατρινὸς 243, 244
 Ἄλμπαλης Δημήτριος 243
 Ἄλμπαλης Τζανανδρέας 242, 243
 Ἄλμπανης· βλ. Ἄλμπαλης
 Ἄλφιερὸ Φίλιππος Β' 285
 Ἀμαρτωλῶν Σπηλιὰ 95
 Ἀμασειᾶς Γρηγόριος· βλ. Γρηγόριος Δ'
 Ἀμβροσίος Ἰωάννης 224
 Ἀναστασόπουλος Γεώργιος· βλ. Γεώργιος - Ἀναστασόουλα, ἐξαδέλφη Ἀντωνίου Βαλεντίνη 277
 Ἀνατολὴ 209, 220, 223, 224
 Ἀνάχαρσις 228
 Ἄνθιμος Γ', πατριάρχης Κων/πόλεως 45, 66
 Ἄνθιμος, ἡγούμενος Μονῆς Προυσοῦ 219
 Ἄνιμος Νικόλαος, πρῦτανος Λευκάδας 264
 Ἄννα, τροφὸς (Χάνδακας) 121
 Ἀννίτσα, τροφὸς (Χάνδακας) 120
 Ἀντώνεας (τῆς-) Εἰάρχης τοῦ Δήμου 248
 Ἀνώπολη, τοπων. Κρήτης 139
 Ἄπαντα τῆς Θείας Γραφῆς 218
- Ἀραβία 69, 221
 Ἀργέντης 228
 Ἀργυρούπολη 70
 Ἀριστοτέλης 10, 70, 213, 217, 218
 Ἀριστοφάνης 213, 214, 221
 Ἀρμένης Κάρολος τοῦ Πέτρου [249], 250
 Ἀρμένης Πέτρος (Armeni Pietro) 246, 248, 249, 250, 262
 Ἀρμένιοι 51
 Ἀρνόπουλος Ἰωάννης 274
 Ἀρπιτζά (Ἀρπιτσα, Ἀρπίτσα) Θεσπρωτίας 255
 Ἄρτα, Ἄρτινοὶ 232, 251, 278· μητροπολίτες, βλ. Ἰγνάτιος, Νεόφυτος
 Ἀρχαγγέλων παρεκκλήσι (Μονὴ Διονυσίου) 217
 Ἀσδραχὰς Σπύρος 230
 Ἀσπρέα Λουκία· βλ. Βλαστοπούλα Λουκία
 Ἀσπρέας Μιχάλης 106
 Ἀσπρογέρακα Θεοδούλα (Θεοδούλη) τοῦ Πολυχρόνη, σύζ. Πέτρου Ἀλεάνδρη 232, 235, [236], 237, 237-239, 242, 253, 258, 259, 260, 261, 274, 275, 291
 Ἀσπρογέρακα Μαρία, σύζ. Πολυχρόνη - 237, [238]
 Ἀσπρογέρακα οἰκογένεια 237
 Ἀσπρογέρακα Χρυσή, σύζ. παπα-Βασιλείου Ζαμπέλη 238
 Ἀσπρογέρακας Πολυχρόνης 237
 Ἀσπρονήσι Λέσβου 298· βλ. καὶ Λεῦκες
 Ἀσομφιονιστῶν Ρώμης Βιβλιοθήκη 214
 Ἄσσοι, Ἀσσός, πόλη τῆς Τρωάδος Μ. Ἀσίας 293-364 πολλ.
- Ἀσώματος Λέσβου 364
 Ἄτραμύτινο (Μ. Ἀσία) 307, 320
 Ἄττικὴ 59
 Αὐστρία, Αὐστριακοὶ 48, 227, 228
 Ἀχαϊκός, πρεσβύτερος 303
 Ἀχέλης Ἀνδρέας 89
 Ἀχμέτ ἁγὰς 48
 Ἀχμέτης, σουλτάνος 222
 Ἀχριδῶν Μητροφάνης· βλ. Μητροφάνης
- Βαθὺ Ἰθάκης 280
 Βαλεντίνη Ἀντζολέτα τοῦ Δανιὴλ 235, 277
 Βαλεντίνη Ἀντωνίου ἀνηψιά· βλ. Μπιάνκα
 Βαλεντίνη Ἀντωνίου ἐξαδέλφη· βλ. Ἀγαθὴ,

- Ἀναστασοῦλα
Βαλεντίνη Κυράνα τοῦ Πέτρου, σύζ. Ἀναστασίου Μαυροματῆ 277
Βαλεντίνη οἰκογένεια 229, 232, 233, 251
Βαλεντίνης Ἀλέξανδρος τοῦ Δανιὴλ 229, 235, 277, 278-279· σύζυγος Ἀλεξ. Βαλεντίνη, βλ. Δεβάρη Χριστίνα
Βαλεντίνης Ἀντώνιος τοῦ Δανιὴλ 235, 253, 277-278, 282, 283
Βαλεντίνης Αὐγουστῆς τοῦ Δανιὴλ 235, 277
Βαλεντίνης Αὐγουστίνος (Αὐγουστῆς) 237, 250, [277]· σύζυγος Αὐγουστίνου Βαλεντίνη, βλ. Κακάτζη Ἀκριβή
Βαλεντίνης Δανιὴλ τοῦ Αὐγουστῆ 232, 235, 277, 250-251
Βαλεντίνης Δημήτριος τοῦ Πέτρου 252
Βαλεντίνης Πέτρος 251-252, 277
Βαλκάνια 225, 226
Βάλτος, τοπων. Ἀκαρνανίας 232, 240
Βαρβάκης 22, 24
Βαρετό, τοπων. Χαλδίας 222
Βάρνα 220
Βαρούχας Γεώργιος 87
Βαρούχας Μανόλης 113
Βαρουχοπούλα Ἀνέζα 136
Βασίλειος, βοεβόδας 57
Βασίλειος ὁ Μέγας 218
Βασιλεύουσα 297, 329· βλ. καὶ Κωνσταντινούπολη
Βατοπέδι 212, 214, 223
Βέης Νίκος 211
Βεϊτζα, τοπων. Ζαγορίου 20
Βεκκάριας 10, 216
Βελιανίτη Ἰωάννα τοῦ Θωμᾶ, σύζ. Ἰωάννη Ἀλεάνδρου 235, 247, 253, [254], 257, 263, 279, [280-281], 281, 282, 283, 284, 287
Βελιανίτη οἰκογένεια 254
Βελιανίτης Θωμᾶς 253
Βελιανίτης Ἰωάννης τοῦ Θωμᾶ, ἱατρὸς 253
Βελιανίτης Σταματέλος 254, 255, 256
Βενετία, Βενετοὶ 48, 51, 84, 86, 87, 88, 91, 94, 95, 101, 118, 119, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 243, 244, 251, 252, 253, 255, 266, 278, 288· βενετικὴ σημαία 255. Βλ. καὶ Ἐνετοὶ
βενετοτουρκικὸς πόλεμος 237
Βεντούρας Κωνσταντίνος 63
Βερνίκος Νικόλαος 260
Βερροίας Κύριλλος· βλ. Κύριλλος Β' βιβλιοθήκη Μονῆς Διονυσίου (Ἅγιο Ὅρος) 207-226
Βιέννη 16, 27, 245
Βιζύη 219
Βιτζέντζο, σύζυγος Μανταλένας Ἄλμπαλη 243
Βλασσόπουλος Ἰωάννης 265
Βλασσόπουλος Στυλιανός, πρῦτανης Ἁγίας Μαύρας 262
Βλαστοπούλα Λουκία, σύζ. Μιχάλη Ἀσπρέα, μαία (Ρέθυμνο) 106, 107, 109
Βλαστός Γιάννης 139
Βλαστός Ζανῆς 15, 21, 22, 24, 27, 30
Βλαχία 55, 75
Βλαχούτζης Νικ. 278
Βόζαρης 22
Βόϊλα, τοπων. Σητείας 134
Βολταίρος 216
Βόνιτσα 231, 232, 232, 234, 240, 243, 244, 250, 252, 253, 261, 268, 274, 276, 283, 287
Βοστίτσα 244
Βουκουρέστι 69, 75, 211
Βούλγαρης Εὐγένιος 215
Βουλγαρία 225
Βρανούσης Λεάνδρος 230
Βρετὸς 256
Βρόδι, τοπων. Γαλικίας 15
Γαβαλᾶς Μπερνάρδος, συμβολαιογράφος Ἁγίας Μαύρας 275
Γαβριὴλ Β', πατριάρχης Κων/πόλεως, πρῶν Γάνου καὶ Χώρας, μετέπειτα Προύσης 53, 54, 57, 58, 66
Γαβριὴλ Γ', πατριάρχης Κων/πόλεως 41, 66
Γαβριὴλ Δ', πατριάρχης Κων/πόλεως 41
Γαβριὴλ, ἡγούμενος Μονῆς Διονυσίου 212, 213
Γαβριὴλ Σεβήρος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας 221
Γαβριὴλ Γεώργιος τοῦ Σπύρου, ἐπονομαζόμενος Γαλανὸς 248
[Γαζῆς] Θεόδωρος 213
Γαλανός· βλ. Γαβριὴλ
Γαλατὰς 48

- Γαληνὸς 10
Γαλιλαία 221
Γαλλία, Γάλλοι 47, 48, 106, 227, 230, 252, 265, 267, 269-270· βλ. καὶ Φραντζέζοι, francesi
Γάνου καὶ Χώρας Γαβριὴλ· βλ. Γαβριὴλ Β'
Γάνου ὄρος (Προποντίδα) 301, 304, 348
Γανόχωρα 216
Γεδεὼν Μανουὴλ 39, 45, 61, 219
Γεδεὼν Ξηροποταμηνὸς 225
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 214
Γεννάδιος Γεώργιος 18, 32
Γεννάδιος Ἡρακλείας 64
Γενοβέλης (Γκινοβέλης) Ἰωάννης 250, 276, 283
Γέρα (Γερά) Λέσβου 296, 304, 307, 320, 347, 361, 362
Γεράσιμος Ἀκαρναν 68, 69
Γεράσιμος Ἡρακλείας 37
Γεράσιμος, μοναχὸς 215
Γεράσιμος, μοναχὸς Μονῆς Διονυσίου 209
Γερβάσιος, προηγούμενος Μονῆς Διονυσίου 221
Γερμανὸς Νύσσης 67, 69-71
Γερογιάννης Πάνος 255
Γερουσία Ἑπτανήσου (Senato) 231, 257, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 286
Γεώργιος Ἀναστασόπουλος, πατέρας ἁγ. Γρηγορίου Ἄσσου 296, 307, 320
Γιαλιά, τοπων. Πρέβεζας 246, 284
Γιαννούλης Εὐγένιος 67, 75
Γιάσιον· βλ. Ἰάσιο
Γκίκα Μαριώρα 52
Γκίκας Γρηγόριος 52, 60, [61]
Γκινάκα οἰκογένεια 232, 233
Γκινάκας Κωνσταντίνος 254
Γκινοβέλης· βλ. Γενοβέλης
Γκράβαρης Δημήτριος 251
Γληγοροπούλα Μαρία, μαία (Σπήλι Ρεθύμνου) 108, 113
Γοῦρνες, τοπων. Κρήτης 139
Γραμματικοπούλα Γεωργίτσα, θυγ. ποτὲ Μανούσου Γραμματικόπουλου 111
Γραμματοφυλακίω Μετοχίου Παναγίου Τάφου 45, 56
Γρηγόριος Δ', πατριάρχης Κων/πόλεως, ὁ ἀπὸ Ἀμασείας 43, 47, 48, 66
Γρηγόριος Ε', πατριάρχης Κων/πόλεως 265
Γρηγόριος ΙΓ', πάπας Ρώμης 140
Γρηγόριος, ἱεροδιδάσκαλος 75
Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 218
Γρίβα Βασίλη σύζυγος· βλ. Θιακογιάννη Κατέρω
Γύργεβον 225
Δαθάν 312, 330, 332
Δαμιανῆς Ἀποστόλης 274
Δαμιανῆς Γεώργιος 275
Δαπόντες Καισάριος 215
Δαυὶδ 324, 331, 337
Δαφλὸρ Μπαφούνω, σύζ. Πάνου Κράλη 263
Δεβάρη Χριστίνα τοῦ παπα-Νικολάου, σύζ. Ἀλεξάνδρου Βαλεντίνη 277, 279
Δερβίς πασὰς 58, 59
Δεσύλλας Ἄνδρεας 278
Δεσύλλας Σταμούλης· βλ. Μάστρακας
Δημητσάνας σχολῆ 223
Δημοκρατικὴ Κατήχηση 227, 230
Δημοσθένης 213
Διαμαντάκης, ἄρχων καμινάρης 214
Διαταγαὶ Ἀποστόλων 225
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 73
Διονύσιος Δ' Μουσελίμης, πατριάρχης Κων/πόλεως 38, 43, 56, 66
Διονυσίου Μονῆ (Ἅγιο Ὅρος) 207-226
δόγης Βενετίας 49, 51, 54
Δοσίθεος Διονυσιάτης 224
Δοσίθεος, ἡγούμενος Μονῆς Διονυσίου 210
Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 53, 56, 57, 70, 72, 73, 221, [222]
Δουκάκης Κ. 303
Δούκας Νεόφυτος 18, 32
Δούσμανη Μανταλένα, χήρα -· βλ. Ἄλμπαλη Μανταλένα
Δυρράχιο 255
Δύση· βλ. Εὐρώπη
Ἐβραῖοι 54, 58
Εἰκοσιφοινίσσης (Κοσφοινίτζας) Μονῆ 219, 220
Ἐκκλησία Ἀνατολική, Ἑλληνική 39, 49· Ἐκκλησία Δυτικὴ 47
Ἐλευθέριος, ἀδελφὸς Σεβαστοῦ Κυμινῆτη 73

- Ἑλλάδα, Ἑλληνες 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 51, 55, 61
 Ἑνετοὶ 268· βλ. καὶ Βενετία
 Ἐπανάσταση τοῦ 1821 9, 14, 17, 21, 23, [24], 30
 Ἐπισκοπόπουλος Βενέδικτος 139
 Ἐπισκοπόπουλος Γεωργιάδης 139
 Ἐπτάνησος Πολιτεία 266, 268, [269]
 Ἐργινούσα, «σάντολα» τῆς Ντιάνας Κορναροπούλας 102
 Ἐρήνη, τροφὸς τῆς Μαρούλας Mudacio (Χάνδακας) 121
 Ἐρήνη, τροφὸς τοῦ Πέτρου Quirino (Χάνδακας) 121
 Ἐρλάγγη 220
 Ἐρμούπολη 224
 Ἐρωτόκριτος 99, 116, 126
 Ἐρωφίλη 99
 Ἐσφιγμένον Μονὴ 214
 Ἐθαγγέλιο 217
 Ἐθαγγελισμός, μονύδριο στὴ σκίτη Ἁγίας Ἄννης 224
 Ἐθαγγελιστὲς 217
 Ἐυγένιος, ἱερέας 241
 Ἐυγενού, τροφὸς (Χάνδακας) 121
 Ἐυλόγιος, ἡγούμενος Μονῆς Διονυσίου 209
 Ἐϋξεινος Λέσχη Ναούσης 70
 Ἐυρώπη, Δύση 90, 99, 103, 106, 108, 109, 110, 114, 117, 119, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 133, 136, 138, 211, 215, 225
 Ἐφεσος 297, 298, 311, 329
 Ἐφραίμ Δέκαρχος, ἱερομόναχος 75
 Ἐωσφόρος, περιοδικὸ 285
- Ζαβέλας 22
 Ζαγόρι Ἡπείρου, Ζαγορίσιοι 10, 16, 18, 20, 21, 23, 25, 31, 34
 Ζάκυνθος 243, 267, 273, 276
 Ζαμπέλη οἰκογένεια 237, 281
 Ζαμπέλη παπα-Βασιλείου σύζυγος· βλ. Ἀσπρογέρακα Χρυσῆ
 Ζαμπέλη Ρόζα, σύζ. Εὐτύχιος – 281
 Ζαμπέλη χήρα· βλ. Ἀλεξάνδρου Μαύρα
 Ζαμπέλης Εὐτύχιος (Φελίτζε), Κορφιάτης, Μπολονέζος 235, 280, 281, 284· σύζυγος Εὐτύχιος Ζαμπέλη, βλ. Ἀλεάνδρη Μαύρα
 Ζαμπέλης Εὐτύχιος (Φελίτζε), διοικητῆς Παξῶν 281
 Ζαμπέλης Ζαχαρίας τοῦ παπα-Βασιλείου 238
 Ζαμπέλης Ἰωάννης 237
 Ζαμπέλιος Σπυρίδων 237
 Ζαμπέτα, σύζ. Μάρκου 102
 Ζαφείρα ἀπὸ Κεφαλονιά, οἰκονόμος, ὑπηρέτρια, νένα (Ρέθυμνο) 111
 [Ζαχαρία] Δέσπω 258
 [Ζαχαρία] Νικολὸς 258
 Ζαχαρίας 63, 65
 Ζαχαρία(ς) Ἀναστάσης 258
 Ζερβάκος Φιλόθεος· βλ. Φιλόθεος Λογγοβαρδίτης
 Ζερβοῦ Παναγιώτη χήρα· βλ. Κακάτζη Ἀκριβή
 Ζωσιμάδες 22, 23, 24, 27
- Ἡλιάδης Θεοδόσιος Μ. 216
 Ἡλίας· βλ. Λιάς
 Ἡλιόδωρος 10
 Ἡπειρος, Ἡπειρώτες 23, 34, 229, 230, 232, 278-279
 Ἡρακλείας μητροπολίτης· βλ. Γεννάδιος, Γεράσιμος, Ἰωαννίκιος Β', Νεόφυτος Γ'
 Ἡσίοδος 218
- Θάσος 214
 Θείας Εὐχαριστίας ἀλτάριο (Santa Maria τῶν Αὐγουστινιανῶν, Ρέθυμνο) 131
 Θεοδόσιος 224
 Θεοδώρητος Κύρου 223
 Θεόδωρος· βλ. [Γαζής] Θεόδωρος
 Θεόκλητος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν 211
 Θεόκριτος 214
 Θεοτόκης Νικηφόρος 216
 Θεοτόκου Μονὴ (Λεῦκες Λέσβου) 298
 Θεοτόκου Μονὴ (Μικρὸ Λευκοπέδι Λέσβου) 300, 315, 316, 338
 Θεσπρωτία 255
 Θεσσαλία 224
 Θεσσαλονίκη 222· βλ. καὶ Παῖσιος Θεσσαλονίκης
 Θιακογιάννη Κατέρω ποτὲ Νάστου, σύζ. Βασίλη Γρίβα 264
 Θιακογιάννη Μαρία, χήρα ποτὲ Νάστου – 264

- Θιακογιάννη Χρυσούλα τοῦ Νάστου 264, 265
 Θιακογιάννης Νάσης 264
 Θνητοφυχίται 69
 Θούριος τοῦ Ρήγα 228
 Θράκη Ανατολική 219
- Ἰάκωβος Β' Μυτιλήνης, ὁ ἀπὸ Σιασίου καὶ Σιατίστης (Εὐάγγελος Κλεόμβροτος) 300, 303
 Ἰάκωβος Διονυσιάτης 219, 220, 224
 Ἰάσιο, Γιάσιον 57, 71
 Ἰβηρία 209
 Ἰβήρων Μονὴ 212
 Ἰγνάτιος Ἄρτης 265
 Ἰγνάτιος (Ἰσίδωρος), ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσίου 207, 214, 218
 Ἰδὴ, ὄρος Λέσβου 297
 Ἰδομαῖος 312, 330
 Ἰερά Λέσβου 304· βλ. καὶ Γέρα
 Ἰερά Συμμαχία 274
 Ἰερεμίας Γ', πατριάρχης Κων/πόλεως 45, 55, 60, 66, 219
 Ἰερεμίας, μοναχὸς Εἰκοσιφοινίσσης 219, 220
 Ἰεροκλῆς 10
 Ἰεροσόλυμα 297, 310, 325, 347· πατριάρχης 39, 221, 222, 224, βλ. καὶ Δοσίθεος, Νικόδημος, Παῖσιος, Χρύσανθος Νοταρᾶς
 Ἰησουῖτες 47, 48, 49
 Ἰθάκη 279, 280
 Ἰλαρίων, μοναχὸς Ξηροποταμηνὸς 215
 Ἰνστιτοῦτο Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (Βουκουρέστι) 211
 Ἰόνιο πέλαγος 227, 228, 230, 231, 232, 265, 287· νησιὰ Ἰονίου 236, 245, 278, 282
 Ἰόνιος Βουλὴ 253
 Ἰορδάνης ποταμὸς 221, 297, 310
 Ἰουδαῖοι 61
 Ἰούδας 312, 330, 332
 Ἰουλιάννα, τροφὸς (Χάνδακας) 120
 Ἰπποκράτης 10
 Ἰταλία 281
 Ἰταλίσκι Ἀνδρέας, πρέσβης τῆς Ρωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη 256
 Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 69
 Ἰωάννης Κομνηνὸς 208, 210
 Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 214, 221, 224
 Ἰωαννίκιος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως, ἀπὸ Ἡρακλείας 42, 51, 57, 66
 Ἰωάννα 19, 23, 256
 Ἰωάσαφ Ἀγιαννανίτης, ἡγούμενος Κουτλουμουσίου 223
 Ἰωάσαφ, ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσίου 219, 222, 223
 Ἰωάσαφ Σερῶν 48
 Ἰωσήφ, ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσίου 214
 Ἰωσήφ, μοναχὸς 224
- Καβανόζης Μουχτάρ 255
 Καζακίας χάτμανος 57
 Καζαντζάκης Νίκος 211
 Κακάτζη Ἀκριβή τοῦ Ἀποστόλου, χήρα Παναγιώτη Ζερβοῦ ἢ Σέρβου, σύζ. Αὐγουστῆ Βαλεντίνη 250, 251
 Κακογιάννη Ἀθάνω, σύζ. Παύλου-Ἐρρίκου Ἀλεάνδρη 235, 240-242, 261
 Κακογιάννη Ἀθάνωσ ἀνηψιός· βλ. Λιάς
 Κακογιάννη Μαρία, χήρα Ἀποστόλης – 241
 Κακογιάννης Ἀποστόλης 240
 Κακογιάννης Γιωργάκης, λεγόμενος Τζουμάνης 240, 241
 Καλ(ι)κιοπούλα Μαύρα· βλ. Χαλ(ι)κιοπούλου
 Καλαβρία 237
 Καλαμοτινὴ Εἰρήνη 338
 καλβινισμὸς 71
 Κάλβος Ἀνδρέας 282
 Καλλέργη Agnese, σύζ. Νικολάου Corner 105
 Καλλέργη Ἐλενα, θυγ. ποτὲ Γεωργίου, σύζ. Φραγκίσκου Καλλέργη Ἀλεξανδρόπουλου τοῦ ποτὲ Γεωργίου 107
 Καλλέργη Νικολόζα, σύζ. Φραγκίσκου Mocenigo 89, 90
 Καλλέργη Ρεγγίνα, σύζ. ποτὲ Ἰακώβου Contarini 94
 Καλλέργη Φαντίνα, θυγ. ποτὲ Γεωργίου, σύζ. Γεωργίου Corner τοῦ ποτὲ Ἰωάννη Φραγκίσκου 106, 107, 108
 Καλλέργης 214
 Καλλέργης Ἀλεξανδρόπουλος Φραγκίσκος τοῦ ποτὲ Γεωργίου 107

- Καλλέργης Ανδρέας του Ματθαίου 100
 Καλλέργης Γεώργιος, γιός της Thadea Gribbia 132
 Καλλέργης Γεώργιος, condottiero 107
 Καλλέργης Γεώργιος του ποτέ Ανδρέα 106, 107
 Καλλέργης Ίάκωβος του Γεωργίου 107
 Καλλέργης Ίωάννης του Άλεξάνδρου 100
 Καλλέργης Μαρίνος του ποτέ Γεωργίου 107
 Καλλέργης Ματθαίος του ποτέ Γεωργίου 111, 113
 Καλλέργης Φραγκίσκος 107
 Καλλίνικος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως, πρώην Προύσης 56, 59, 66, 69
 Καλλονή Λέσβου 299
 Καλοχρυσός Νικόδημος 140
 Καλύβαινα Καλή, μαία (Χάνδακας-Σητεία) 112, 113
 Καμπίτης Γεράσιμος, γεροισιαστής Έπτανήσου 257
 Κανᾶ Γαλιλαίας 221
 Καπλάνηδες/Καπλάναι 22, 23, 24
 Καποδίστριας Ίωάννης 20, 30, 274
 Καραπιδάκης Νικόλαος 232
 Καρέρ Αναστάσιος, γεροισιαστής Έπτανήσου 257
 Καραθαγένη 44
 Καρλέτος Γιάννης 279
 Καρμανιόλα, επαναστατικό τραγούδι 227
 Καρπενήσι 219
 Καρυοφύλλης Ίωάννης 68-72, 74, 75
 Καρυστηνός Γεώργιος 140
 Καστέλλι της Φουρνής (Κρήτη) 140
 Κάστρο Πεδιάδας (Κρήτη) 117
 Κατούνα, τοπων. Άχαρνανίας 247
 Κατσώνης Λάμπρος 228, 245, 258
 Καψάλης Γεώργιος 139
 Κέρκυρα 11, 16, 25, 26, 228, 232, 234, 236, 237, 239, 244, 255, 258, 269, 270, 272, 273, 279, 280, 281, 282· Αρχαία Νομού Κερκύρας 266. Βλ. και Κορφοί
 Κεφαλάς Νεκτάριος· βλ. Νεκτάριος
 Κεφαλλονιά 111, 232, 245
 Κεχρά οικογένεια 282
 Κεχράς Αναστάσιος του Δημητρίου (Δήμος) 235, 282-283· σύζυγος Αναστασίου Κεχρά, βλ. Άλεάνδρη Άντωνία
 Κεχράς Δημήτριος (Δήμος) 282
 Κεχράς Διαμάντης 282
 Κεχράς Ίωάννης 282
 Κεχράς Πέτρος 282
 Κεχράς Χρήστος 282
 Κίεβο 208
 Κίσαμος 92
 Κισινόβι Ρωσίας 28
 Κιτζίλης Τζόρτζης 275
 Κλαδάς 274
 Κλεόμβροτος Εδάγγελος· βλ. Ίάκωβος Β' Μυτιλήνης
 Κο(ν)τζάκαρης Γεώργιος 255
 Κοδρικᾶς Παναγιωτάκης 216
 Κοιμήσεως Θεοτόκου ναός (Τήνος) 224
 Κοιμήσεως της Θεοτόκου ναός/συνοικία (Πρέβεζα) 250, 260, 277
 Κοιμήσεως της Θεοτόκου παρεκκλήσι (Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους) 363
 Κοκόλη Αικατερίνη του Χρήστου 246
 Κοκόλη Άλεξάνδρα του Χρήστου 246
 Κοκόλης Ίωάννης του Χρήστου 246
 Κοκόλης Χρήστος, επονομαζόμενος Μάτης 246
 Κόλυσμα ὄρος 297, 324, 327
 Κομενιώτης Πάνος 248, 249
 Κόμης 351
 Κομινιώτης Θεωδωρής 260
 Κομνηνοί 209
 Κονάκης Αναστάσιος, ιατρός 260, 276
 Κόνιαρης Αναστάσιος 11, 13, 16, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 35
 Κονιδάρης Ζαφειρίου 274, 275
 Κονιδάρης Τζουάνε 274
 Κοντινέντε 268
 Κοραῆς Αδαμάντιος 9-36, 216
 Κόρακος ὄρος (Λέσβος) 298, 333
 Κορή (Κορῆ) 312, 330, 332
 Κορίνθου Κύριλλος· βλ. Κύριλλος Γ' ὁ Σπανός
 Κορναρόλα, θυγ. της τροφοῦ της Ντιάνας
 Κορναροπούλας (Χάνδακας) 122
 Κορναροπούλα Έλενέτα, θυγ. Βιτσέντζου
 Κορνάρου, σύζ. Μάρκου Foscari 128, 140
 Κορναροπούλα Ζαμπία, θυγ. Ίωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, σύζ. Ματθαίου Zen

- 121, 126, 128, 135, 137
 Κορναροπούλα Ντιάνα, θυγ. Ίωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου, σύζ. Νικολάου Muddazzo 102, 122, 126, 128, 133, 135, 137, 139, 141
 Κορνάρος Ανδρέας του Ίακώβου 113
 Κορνάρος Βιτσέντζος του Ίακώβου 110, 112, 122, 128, 129
 Κορνάρος Ίάκωβος 112, 113
 Κορνάρος Ίωάννης Φραγκίσκος 102, 122, 128, 129, 131, 133, 135
 Κορνάρος Τζουάν Φραντζέσκος 133
 Κορνάρου Ζαμπέτα, σύζ. Ίακώβου 110, 112, 113
 Κορνάρου Κατερούτσα, θυγ. Βιτσέντζου, σύζ. Μικέλε Demezzo 102, 129
 Κορνάρων οικογένεια 102, 112, 113, 121, 126, 127, 137, 138
 Κορσική, Κορσικανοί 231, 233
 Κορυδαλέας Θεόφιλος 70
 Κορφιάτης Εὐτύχιος (Φελίτζε)· βλ. Ζαμπέλης
 Κορφοί 35, 237· βλ. και Κέρκυρα
 Κοσμάς Γ', πατριάρχης Κων/πόλεως, ὁ ἀπὸ Άλεξανδρείας 45, 55, 64, 66
 Κουινιάδαινα Μαριέτα 110
 Κουρμεμένος Σταύρος 266
 Κουρκουμέλης Χριστόδουλος 255
 Κουρκούτα, τοπων. Λέσβου 296
 Κουτλουμουσίου Μονή 223
 Κράλη Έλένη του Πάνου, σύζ. Λαυρέντιου Άλεάνδρη 235, 263, 264, 265, 273, 284
 Κράλης Αναστάσιος 263
 Κράλης Γεώργιος 263
 Κράλης Πάνος Άναγνώστης (ἀναγνώστης) 263· σύζυγος Πάνου Κράλη, βλ. Δαφλὸρ Μπαφούνω
 Κρήτη 48, 51, 83-142· βλ. και Νεόφυτος Πατελάρος
 Κρόμη, τοπων. Χαλδίας 222
 Κρουπτοφέρρης Μονή 211, 212
 Κυζίκου μητροπολίτες 37· βλ. και Παΐσιος Α'
 Κυμινήτης Σεβαστός· βλ. Σεβαστός - Κυπριανός 63, 64
 Κύπρος 44, 45, 57
 Κυριακοδρόμιον 224
 Κύριλλος Α' Λούκαρης, πατριάρχης Κων/πόλεως, πρώην Άλεξανδρείας 38, 40, 47, 48, 50, 53, 66
 Κύριλλος Β' Κονταρής, πατριάρχης Κων/πόλεως, ἀπὸ Βερροίας 48, 50, 66
 Κύριλλος Γ' ὁ Σπανός, πατριάρχης Κων/πόλεως, πρώην Κορίνθου, πρώην Τορνόβου 42, 57, 66
 Κύριλλος Δ', πατριάρχης Κων/πόλεως 64, 66
 Κωνσταντζα, γυνή Περγαμηνή 317, 318, 345
 Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος 297, 347
 Κωνσταντίνος, ρῶσος πρίγκιπας, ἔγγονος Αικατερίνης Β' 245
 Κωνσταντινούπολη / Κωνσταντίνου πόλις 37-63, 67, 68, 72, 74, 75, 139 (·), 217, 221, 223, 256, 257, 272, 279, 284, 286, 297, 298, 304, 311, 312, 313, 322, 329, 332, 347
 Κωνσταντίος ἀπὸ Σιναίου, πατριάρχης Κων/πόλεως 45
 Κωνσταντίος Χαλκηδόνος 64
 Κωσταντᾶς Γρηγόριος 23
 Λάκκοι, τοπων. Πρέβεζας 247, 248, 260
 Λαμπινή, τοπων. Ρεθύμνου 113
 Λάμπρος Γεώργιος του Ίωάννη 236
 Λάμπρος Δημήτριος του Ίωάννη, ταγματάρχης, πρόξενος της Ρωσίας στην Πρέβεζα 236, 249
 Λάμπρος Σπυρίδων 209, 219
 Λάνδος Άγάπιος (Άθανάσιος) 95, 96, 115
 Λαοδικείας Νικηφόρος· βλ. Νικηφόρος
 Λάππας Κώστας 256, 274
 Λαρίσης μητροπολίτες· βλ. Παΐσιος Α', Τιμόθεος
 Λάσκαρη Άντωνία, σύζ. Κωνσταντίνου 111, 112
 Λάσκαρης Κων. 213
 Λατίνο 221
 Λειψία 220
 Λεόντιος μοναχός, μαθητής και ὑποτακτικός ἀγ. Γρηγορίου Άσσου (κατὰ κόσμον Λέων) 298, 300, 301, 313, 314, 317, 330, 331, 333, 337, 340, 344
 Λέσβος 57, 296, 298, 299, 301, 304, 309, 313, 319, 321, 322, 333, 347, 348, 351, 361, 362

- Λευκάδα/Άρχαία Νομού Λευκάδας 227-292
πολλ.
- Λεῦκες ἢ Λευκές, νησίδες Λέσβου (σήμερα
Ἀσπρονήσι) 298, 313, 333
- Λευκοπέδι Μικρό· βλ. Μικρό –
Λέων· βλ. Λεόντιος
- Λῆμνος 44
- Λιάς, ἀνηψιὸς Ἀθάνως Κακογιάννη 240
- Λιβάνιος σοφιστὴς 213
- Λίβανος, ὄρος Λέσβου 298, 299, 313, 333
- Λιβόρνο 10, 15, 25, 26, 30, 34, 36, 236
- Λίμα Ἐλιζαμπέτα, θυγ. ποτὲ Ἰωάννη, σύζ.
Ματθαίου Καλλέργη τοῦ ποτὲ Γεωργί-
ου 111, 113
- Λιόντας Γεώργης 139
- Λουδοβίκος ΙΓ', βασιλεὺς τῆς Γαλλίας 47
- Λούκαρης Κύριλλος· βλ. Κύριλλος Α'
- Λούκιος (;) Ἀθηνῶν 59
- Λουρόπουλος Μαρίνος 246, 247, 256, 281,
283
- Λουτρά, τοπων. Λέσβου 338
- Λυκοῦργος 15, 27, 30
- Μαθᾶς Ζαχαρίας 59
- Μαθιά, βαπτιστικὴ τῆς Μαθιάς Bon 102
- Μακαρονοπούλα Κλάρα 91
- Μακάτζης Στάμος, ἱερέας 249
- Μάλαμας Ἰωάννης 256
- Μαματοπούλα Ἑλένα 136
- Μαματοπούλα Καλὴ 136
- Μανολάκης 68, 69, 71
- Μάνος Ἰάκωβος 60
- Μάνος Κωνσταντῖνος τοῦ Ἀθανασίου (Ἀθα-
νασιάδης), συμβολαιογράφος Πρέβεζας
277
- Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς 296, 302, 308
- Μάξιμος Καλλιουπολίτης 225
- Μαργαρίτες, τοπων. Ρεθύμνου 89
- Μαργαρίτι, τοπων. Θεσπρωτίας 255
- Μαργούνιος Μάξιμος 221
- Μαρία (Βόιλα Σητείας) 134
- Μαρία, σύζυγος Γ. Ἀναστασοπούλου, μητέ-
ρα ἀγ. Γρηγορίου Ἄσσου 296, 307, 308,
309, 313, 314, 317, 320, 321, 322, 334,
344, 345, 349
- Μαρία, τροφὸς τοῦ Μαρινέλλου Baroci
119
- Μαρία, τροφὸς τοῦ Μαρινέλλου, ἐγγονοῦ
τῆς Magdalucia Barbadoico 121
- Μαρινέλλος, ἐγγονὸς τῆς Magdalucia Barba-
dico 121
- Μαρίνος Σταμουλάς· βλ. Σταμουλάς
- Μαριώνας 60
- Μαρκεζίνα, ἐγγονὴ τῆς Ἀντίσας de Mulino
121
- Μάρκος, ἡγούμενος Μονῆς Διονυσίου 211
- Μάρκος Αὐρήλιος 10
- Μασ(ι)έρας Παῦλος τοῦ Σωτήρη 235, 279,
280, 283, 284· σύζυγος Παύλου Μασέρα,
βλ. Ἀλεάνδρη Μαρία
- Μασσαλία 10, 15
- Μάστρακας Δεσύλλας Σταμούλης 274
- Μάτης· βλ. Κοκόλης
- Ματθαῖος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως 55,
59, 66, 222
- Μαυρογένους Εὐφροσύνη 225
- Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 71
- Μαυροκορδάτος Ἰωάννης 63
- Μαυροκορδάτος Νικόλαος 63, 75
- Μαυρομάτη Ἀναστασίου σύζυγος· βλ. Βα-
λεντίνη Κυράνα
- Μαυρομάτη οἰκογένεια 247, 251
- Μαυρομάτη Χρυσάνα, χήρα Σταμούλη –
247, 248, 251, 268
- Μαυρομάτης Γιωργάκης τοῦ Μήτζου
248
- Μαυρομάτης Ἰωάννης τοῦ Μήτζου 248
- Μαυρομάτης Μήτζος 248
- Μαυρομάτης Πάνος τοῦ Μήτζου 248
- Μαυρομάτης Σταμούλης 251, 268
- Μαχμοῦτ Α', σουλτάνος 37, 222
- Μεγάλη Βρετανία 252· βλ. καὶ Ἀγγλία
- Μέγας Συναξαριστὴς 303
- Μεγίστης Λαύρας Μονὴ (Ἅγιο Ὅρος) 212,
214, 294, 295, 303, 304, 307, 353, 354,
355
- Μελέτιος Ἀθηνῶν 57, 216
- Μελέτιος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως 304
- Μέλισσα 223
- Μελχισεδέκ, ἐπίσκοπος Ραιδεστοῦ καὶ Πα-
νίου 40
- Μεραμπέλλο Κρήτης 132
- Μέρωνας, τοπων. Κρήτης 136
- Μεσολογγίτες 255

- Μεταμορφώσεως Μονὴ (Μετέωρα) 303
- Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρα ἀλτάριον
(Ἅγιος Τίτος, Χάνδακας) 140
- Μεχμέτ Β', σουλτάνος 40
- Μεχμέτ Γ', σουλτάνος 58
- Μεχμέτ Δ', σουλτάνος 59
- Μεχμέτ πασὰ Κιοπροουλοῦ 49, 54
- Μητροφάνης Ἀχριδῶν 48
- Μητροφάνης Νύσσης 219, 220
- Μικέλη Μαρία 264, 265
- Μικρὰ Ἀσία 222, 293
- Μικρὸ Λευκοπέδι, τοπων. Λέσβου 300, 304,
314, 334-335, 349
- Μιλαλοπούλα Μανολία 136
- Μιλαλοπούλα Μαρία 136
- Μολδαβία 55
- Μολιν Ἀλουΐσιος 51
- Μοναστηράκι Ἀμαρίου (Κρήτη) 113
- Μονεμβασία 221
- Μονές· βλ. Ἁγίας, Ἁγ. Αἰκατερίνης, Ἁγ. Πα-
ρασκευῆς, Ἁγ. Γεωργίου, Ἁγ. Ἰωάννη
Θεολόγου, Ἁγ. Παντελεήμονος, Ἁγ.
Φραγκίσκου, Ἀκρωτηριανῆς, Βατοπεδί-
ου, Διονυσίου, Εἰκοσιφοινίσσης, Ἐσφι-
γμένου, Θεοτόκου Λεύκων, Θεοτόκου
Μικροῦ Λευκοπεδίου, Ἰβήρων, Κου-
τλουμουσίου, Κρυπτοφέρρης, Μεγίστης
Λαύρας, Μεταμορφώσεως, Ξενοφών-
τος, Εηροποτάμου, Περιστερᾶ, Πρου-
σοῦ, Σινᾶ, Σουμελᾶ, Ὑψηλοῦ
- Μονοδένδρι, τοπων. Ζαγορίου 14, 16, 18,
19, 20, 31, 35
- Μοντεσάντος Ἀθανάσιος 265
- Μοντεσάντος, καρχελλάριος 234
- Μοριάς 59, 231, 234, 253· βλ. καὶ Πελοπόν-
νησος
- Μόσκοβος 225· βλ. καὶ Ρωσία
- Μόσχα 10, 12, 15, 16, 27, 28, 32, 35, 221
- Μοσχονήσια 298
- Μουδατσοπούλες 141
- Μουράτ Γ', σουλτάνος 58
- Μουράτ Δ', σουλτάνος 48
- Μούρμουρας Ἰωάννης 276
- Μουσταφᾶς σουλτάν 304
- Μπάττα· βλ. Πάλτα
- μπαρμπα-Σίμου σ(υ)κιά, τοπων. Πρέβεζας
260
- Μπαρμπαρίγος Μιχαὴλ (Barbarigo Michiel)
235, 253· σύζυγος Μιχαὴλ Μπαρμπαρί-
γου, βλ. Ἀλεάνδρη Ἀντωνία
- Μπαρμπαρίγος Νικολὸς 253
- Μπάρασκ Βασίλειος Κιεβοπολίτης 208
- Μπεκίρ ἀγάς, ἐπωνομαζόμενος Τζογαδόρος
278
- Μπελικοπούλα Μαρία, μαία (Φωτεινὸς Ρε-
θύμνου) 113
- Μπενάκης Λιμπέριος (Λιμπεράλ), γενικὸς
πρόξενος τῆς Ρωσίας στὰ Ἐπτάνησα
236, 268, [282]
- Μπερτιέ Καίσαρ, γάλλος στρατηγὸς 267
- Μπιάνκα, ἀνηψιὰ τοῦ Ἀντωνίου Βαλεντίνη
277
- Μπολόνια 281· Μπολονέζος, βλ. Ζαμπέλης
Εὐτύχιος
- Μπότσαρης· βλ. Βόζαρης
- Μπουκουβάλας 240
- Μπούμπας Ἀναστάσιος 15, 29
- Μπουτανέλου στάνη (Πρέβεζα) 248
- Μυλοπόταμος Κρήτης 131
- Μυτιλήνη 45, 300, 303, 304, 307, 320, 347
- Μωσῆς 312, 316, 330, 336
- Νάξος 93, 94, 128, 138, 141
- Ναπολέων 267
- Ναύπλιο 30, 116
- Νεάνερ Ἑρμαν 211
- Νέγρης Πιέ(τ)ρος 239, 258
- Νεῖλος 307, 320
- Νεκτάριος Κεφαλάς, μητροπολίτης Πεντα-
πόλεως 224
- Νέον Ἐκλόγιον 303
- Νεόφυτος Ἀδριανουπόλεως 67, 68, 72-76
- Νεόφυτος Ἄρτης 64
- Νεόφυτος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως 44,
45, 66
- Νεόφυτος Γ', πατριάρχης Κων/πόλεως, ἀπὸ
Ἡρακλείας 50, 66
- Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης 214
- Νεόφυτος Πατελάρος, μητροπολίτης Κρή-
της 69
- Νησια (Πιρίγκηπος) 57
- Νικαίας μητροπολίτες 37, 57
- Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος 295,
297, 301, 304, 347, 359, 360

- Νικηφόρος Λαοδικεΐας 40
 Νικόδημος Ἁγιορείτης 214, 223, 303
 Νικόδημος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 224
 Νικολέτα, θυγ. τῆς τροφῆς Ἀντίσας (Χάν-
 δακας) 120
 Νικομηθεΐας μητροπολίτης 37· βλ. καὶ Σε-
 ραφεῖμ Α΄
 Νίκων, ἱερομάρτυς (Δ΄ αἰ.) 301
 Νοταρᾶς Χρυσάνθος· βλ. Χρυσάνθος
 Νύσσης ἐπίσκοποι 219, 220· βλ. καὶ Γερμα-
 νός, Μητροφάνης
- Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιστος· βλ.
 Νικηφόρος
 Ξενοκράτης 10
 Ξενοφάντος Μονῆ (Ἅγιον Ὅρος) 363
 Ξηρόμερο 232, 240, 247, 251
 Ξηροποτάμου Μονῆ 215, 225
- Ὀδησὸς 15, 29
 Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, Ὀθωμανοὶ 72,
 268, 283· ὀθωμανικὴ σημαία 255. Βλ.
 καὶ Τουρκία
 Οἰκονόμος Κωνσταντίνος 18, 19, 21, 23, 28,
 31, 32
 Οἰκουμένιος 218
 Ὀλλανδία 48
 Ὀμηρος 10
 Ὀνήσανδρος 10
 Ὀξφόρδης Πανεπιστήμιο 211
 Ὄριος Ἄγγελος 266, 271, 286
 Οὐγγαρία 59
 Οὐρβανὸς Η΄, πάπας Ρώμης 48
 Οὐσακὼφ (Ushaköf), ρώσος ἀντιναύαρχος
 236, 266, 271
- Παγγαῖο 220
 Πάγκαλος Κωνσταντίνος τοῦ Μοσχονᾶ 245
 Πάγκαλος Νικολὸς 245
 Πάγκαλος Νικολὸς τοῦ Μοσχονᾶ 245
 Πάγκαλος Φραγκίσκος τοῦ Μοσχονᾶ 245
 Παΐσιος Α΄, πατριάρχης Κων/πόλεως, πρῶην
 Λαρίσσης, μετέπειτα Κυζίκου 42, 46, 66,
 51, 57
 Παΐσιος Θεσσαλονίκης 53
 Παΐσιος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 57
 Παλαιστίνη 221, 347
- Πάλης Ἀλέξιος Ε. 19
 Πάλης Παναγιώτης 10, 15, 21, 22, 25, 26, 30,
 34, 36
 Παλιάμπελα, τοπων. Πρέβεζας 268
 Πάλτα (Μπάλτα), τοπων. Πρέβεζας 284
 Παναγία Μπαλίνου, ναὸς Κων/πόλεως 223
 Παναγίας ναὸς (Ἀγιάσος Λέσβου) 365
 Παναγίας ναὸς (Ἅγιος Νικόλαος Μεραμ-
 πέλλου) 132
 Παναγίας ναὸς (Σπήλι Ρεθύμνου) 108
 Πανάγιος Τάφος 55
 πανῶλη 72
 Πανῶρια 100
 Παξοί, Παξινοὶ 229, 253, 254, 256, 280, 281
 Παπᾶ Ἰωάννου Γεώργιος 15
 Παπᾶ Ἰωβάνου παπᾶ Χρήστος 225
 Παπαδοπούλα Εἰρήνη, τροφὸς (Κάστρο
 Πεδιάδας καὶ Χάνδακας) 117
 Παπαδόπουλος Ἰωάννης 95, 97
 Παπαδόπουλος Μαθίος τοῦ παπα-Γιάννη
 102
 Παπαδόπουλος Ὀλύμπιος Κων. 18, 19, 21
 Παπάδος, τοπων. Λέσβου 296
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας 207
 Παπαπολύζος Κώστας 275
 Παπατριαντάφυλλος Νικολέτος τοῦ Σωτή-
 ρη 243
 Παπατριαντάφυλλου Σωτήρη σύζυγος· βλ.
 Ἄλμπαλη Ρουσέτα
 Παρασίγειον Καλλονῆς Λέσβου 299, 313,
 334
 Παρατηρητής, ἐφημ. 285
 Πάργα, Πάργιοι 268, 278
 Παρθένιος Α΄, πατριάρχης Κων/πόλεως (ὁ
 Γέρων) 57, 66
 Παρθένιος Β΄, πατριάρχης Κων/πόλεως (ὁ
 Νέος), πρῶην Ἀδριανουπόλεως 55, 57,
 66
 Παρθένιος Γ΄, πατριάρχης Κων/πόλεως 48,
 53, 54, 57, 66
 Παρθένιος Δ΄ Μογιλάλος, πατριάρχης
 Κων/πόλεως, πρῶην Προύσης 38, 45, 48,
 51, 58, 66
 Πάριος Ἀθανάσιος 217
 Παρίσι 12, 35, 217
 Παρούσης Εὐστάθιος 265
 Πατελάρος Ἀθανάσιος· βλ. Ἀθανάσιος Γ΄

- Πατελάρος Νεόφυτος· βλ. Νεόφυτος
 Πατελλάρος Γεώργιος 100
 Πατελλάρου Μαρούσα, θυγ. Γεωργίου, σύζ.
 Ἰωάννη Καλλέργη τοῦ Ἀλεξάνδρου 100
 Πατελλάρου Σοφιόλα, θυγ. Γεωργίου, σύζ.
 Ἀνδρέα Καλλέργη τοῦ Ματθαίου 100
 Πάτρα 219, 224, 234, 243, 244· Παλαιῶν
 Πατρῶν Τιμόθεος, βλ. Τιμόθεος Β΄
 Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία 67, 68, 71, 72
 Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο 217
 Πατριεῖος Τζόρτζης 245
 Πατριεῖου Ἑλένη τοῦ Τζόρτζη, σύζ. Σεβα-
 στιανοῦ Χαλκικόπουλου 244-245
 Πατρινὸς παπα-Γιάννης· βλ. Ἄλμπαλης
 Πατριωτικὸς Ὕμνος 227, 228, 230
 Παχωμαῖοι Ἁγίου Ὁρους 362
 Παχώμιος, μοναχὸς Μονῆς Διονυσίου 219
 Πελοπόννησος 118, 219, 224, 234· βλ. καὶ
 Μοριάς
 Πενταπόλεως Νεκτάριος· βλ. Νεκτάριος
 Κεφαλάς
 Πεντηκοστάριον 214
 Πέραμα, τοπων. Λέσβου 296
 Περαιτεία 209
 Πέργαμος Μικρᾶς Ἀσίας 307, 320
 Πέρδικα, τοπων. Θεσπρωτίας 255
 Περδικάρης Νικολέτος 273
 Περιστερᾶ Μονῆ 73
 Περραιβὸς 228
 Πεταλᾶς Κωνσταντίνος, συμβολαιογράφος
 στὸ Βαθὺ Ἰθάκης 280
 Πέτρις (·), ὁ 225
 Πετριτζόπουλος Δημήτριος 265
 Πέτρος Ἀπόστολος 217
 Πέτρος, γιὸς τῆς τροφῆς Ἰουλιάνας (Χάν-
 δακας) 120
 Πέτρος, ἡγούμενος Μονῆς Διονυσίου 207
 Πετρούπολη 18, 27, 271· βλ. καὶ Petroburgo
 Πίνα, τοπων. Πρέβεζας 240
 Πίνδαρος 218
 Πλούταρχος 10
 Πολίτης Ἀναστάσιος 235, [262], 274, 275,
 276, 286, 287· σύζυγος Ἀναστασίου Πο-
 λίτη, βλ. Ἀλεάνδρη Ἑλένη
 Πολίτης Δημήτριος τοῦ Ἀναστασίου 235,
 275
 Πολίτης Μιχαὴλ τοῦ Ἀναστασίου 235, 275
- Πολίτης Νικόλαος 274
 Πολίτης Πάνος 276
 Πολυαίνης Νικόλαος 28, 29
 Πολυχρονιάδης Κων. 23, 24
 Πόντος 209, 222
 Πρασσακάκης Θεόδωρος 10
 Πρέβεζα/Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης
 227-292 πολλὰ· προξενεῖο βρετανικὸ
 252· πρόξενος Ρωσίας, βλ. Λάμπρος Δη-
 μήτριος
 Πρίαντος ὄρος (σήμερα Πριγιάμι) Λέσβου
 299, 300, 313, 314, 334
 Πριγιάμι· βλ. Πρίαντος
 Προδρόμου Μονῆ· βλ. Διονυσίου Μονῆ
 Προύσα 54, 55, 58· μητροπολίτες, βλ. Γα-
 βριήλ Β΄, Καλλίνικος Β΄, Παρθένιος Δ΄
 Μογιλάλος
 Προυσοῦ Μονῆ 219
 Πτολεμαῖος 218
- Ραιδεστοῦ καὶ Πανίου μητροπολίτες· βλ.
 Ἀθανάσιος Δ΄, Μελχισεδεῦκ
 Ραπτάρης Ι. Μ. 210
 Ραφαήλ Β΄, πατριάρχης Κων/πόλεως 44, 55,
 66
 Ρέθυμνο 87, 88, 89, 93, 100, 104, 105, 106,
 108, 110, 111, 112, 113, 122, 123, 124,
 127, 129, 132, 139
 Ρεμπεκὸς Γιώργος 258
 Ρέντζος Νικολὸς τοῦ παπα-Θεόδωρου 246,
 248, 275
 Ρήγας Βελεστινλῆς 227, 228, 230, 245, 259,
 287
 Ριζάρειος Σχολῆ 9, 19, 31, 32, 224
 Ριζάρης Γεώργιος 9-36
 Ριζάρης Μάνθος (Ματθαῖος) 10, 15, 16, [17],
 18, 19, 21, [23], 31, 32, 33, [34]
 Ροδαλίνος 100
 Ρόδος 44, 45, 48, 54
 Ροδωπὸς Κισάμου (Κρήτη) 92
 Ρουμανία 211
 Ρουσσουκ (Ρουσε) Βουλγαρίας 225
 Ρωμαῖοι 308, 321
 Ρώμη 47, 49, 214
 Ρωμυλία Ἀνατολική 220
 Ρωσία, Ρῶσοι 15, 19, 28, 49, 212 (βιβλία),
 228, 236, 255, 258-259, 259, 265, 266,

- 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 282, 288· βλ. και Μόσχοβος, Russia
 ρωσοτουρκικός στόλος 265
 Ρώτας Ίάκωβος 9, 15, 21, 22, 24, 27, 30
- Σεβαστὸς Κυμινήτης 67-81
 Σεβῆρος Γαβριήλ· βλ. Γαβριήλ –
 Σεραφεὶμ Α΄, πατριάρχης Κων/πόλεως, ἀπὸ
 Νικομηδείας 60
 Σέρβος Σπυρ. 265
 Σέρβου· βλ. Ζερβοῦ
 Σεργιάνενα 260
 Σερντινιάρης Πάνος 276
 Σέρρες 223· μητροπολίτες 52, βλ. και Ἰωά-
 σαφ, Χρυσόστομος
 Σητεία 102, 110, 112, 126, 127, 129, 131, 134
 Σικάγου Πανεπιστήμιο 211
 Σικελιανὸς Ἄγγελος 211
 Σίμου σ(υ)κιά· βλ. μπαρμπα-Σίμου –
 Σινᾶ Ὅρος/Μονὴ 44, 45, 55, 60
 Σιναίου Κωνστάντιος· βλ. Κωνστάντιος
 Σίνας Σίμων 16
 Σισανίου και Σιατίστης Ἰάκωβος· βλ. Ἰά-
 κωβος Β΄ Μυτιλήνης
 Σκόπελος Λέσβου (δ) 294, 300, 301, 361,
 362
 Σκουλοδοπούλα Σοφία, σύζ. Γιάννη Lecca
 136
 Σκυλίτζης Νικολὸς 224
 Σμιθ Ροδόλφος, πρέσβης τῆς Αὐστρίας στὴν
 Κων/πολη 48
 Σμύρνη 219, 224
 Σολομών 312, 321, 330
 Σουηδίας Λουθηρανικὴ Ἐκκλησία 211
 Σουΐδας 214, 222
 Σουλεϊμάν Β΄, σουλτάνος 59
 Σουλιῶτες 228
 Σουμελᾶ Μονὴ 73, 209
 Σουμελίτης Ἰωάννης, ἀπὸ Χαλδία 222
 Σούντιας Σπυρ., συμβολαιογράφος Ἀγίας
 Μαύρας 276
 Σοφιανὸς Γεώργιος τοῦ ποτὲ Μάρκου 124
 Σοφιανὸς Ἰωάννης 122, 124
 Σοφιανὸς Μαρκέτος τοῦ ποτὲ Ἰωάννη 125
 Σοφιανοῦ Βικτωρία, θυγ. ποτὲ Ἰωάννη 125
 Σοφιανοῦ Φραντζεσκίνα, χήρα Ἰωάννη 122,
 123, 124, 127, 129, 136, 139
- Σοφιανῶν οἰκογένεια 123, 124
 Σπανδωνῆς Ἀντωνάκης 68, 69, 73-75
 Σπήλι, τοπων. Ρεθύμνου 108, 113
 Σταμάτα, τροφὸς (Χάνδακας) 119
 Σταμουλᾶς Μαρίνος 276
 Στέφανος, ἀρχιμανδρίτης Μονῆς Διονυσίου
 219
 Στέφανος Ροβέρτος 217
 Στράβων 10
 Σύβοτα Θεσπρωτίας 255
 Σύλλατα, τοπων. Μ. Ἀσίας 222
 Συμεῶν, μοναχὸς Μονῆς Διονυσίου 207
 Συμεῶν Τραπεζούντιος 50
 Συναξάρια 223
 Συρία 221
 Συρόπουλων οἰκογένεια 139
 Σωτήρα ναὸς (Ρέθυμνο) 139
 Σωτήρα, τοπων. Πρέβεζας 260
 Σωτήρης Δούκας Θάσιος 214
 Σωτήρης Λουδοβίκος 228, 258
 Σωτήρω, τοπων. Βόνιτσας 261
- Ταμᾶρα Βασίλειος, πρέσβης τῆς Ρωσίας
 στὴν Κωνσταντινούπολη [272], [286]
 Ταμπάκης Γεώργιος τοῦ Ἀθανασίου 255
 Ταξιαρχῶν ναὸς (Ἀσώματος Λέσβου) 364
 Ταραμπόκιας Ἰωάννης, καπετάνιος 256
 Τάρδο Λαυρέντιος 211
 Ταταρχάνης 57
 Τένεδος 44
 Τεργέστη 15, 27, 30, 227, 228, 245, 255
 Τζαβέλας· βλ. Ζαβέλας
 Τζανκαρόλ οἰκογένεια 237
 Τζανκαρόλ Π(ι)έτρος 237, 238, 258, 265
 Τζιτζόνης Μῆτζος 251
 Τζογαδόρος· βλ. Μπεκίρ ἀγάς
 Τζουμάνης Γιωργάκης· βλ. Κακογιάννης
 Τζούμας Ἀντώνιος τοῦ Κώστα 256-257, 284
 Τζούνης Ἀντώνιος Θεοδ. 224
 Τζούνης (ι) Γεώργιος 224
 Τῆνος 224
 Τιζεγκχάουζεν, ρώσος ὑποναύαρχος 267,
 272, 273, 290
 Τιμόθεος Β΄, πατριάρχης Κων/πόλεως, πρῶ-
 ῆν Παλαιῶν Πατρῶν 53, 218
 Τιμόθεος Λαρίσσης 53
 Τοκμάκια Λέσβου 298

- Τορνόβου Κύριλλος· βλ. Κύριλλος Γ΄
 Τουρκία, Τοῦρκοι 49, 51, 54, 58, 225, 228,
 232, 234, 251· βλ. και Ὀθωμανικὴ αὐτο-
 κρατορία
 Τουρκομερίτες 233, 251
 Τουσμάνη· βλ. Δούσμανη
 Τραπεζούντα 67, 68, 70, 72-75, 223· αὐτο-
 κρατορία 209. Βλ. και Χρῦσανθος Τρα-
 πεζούντος
 Τριανταφυλλίδης Μανόλης 211
 Τρίγωνας Λέσβου 294
 Τρουμπέταινα Γιαννέζα, τροφὸς (Χάνδα-
 κας) 122
 Τρωᾶς 293
 Τσεργὸς Δ. Θ. 224
 Τσερὲς Τάκης 285
 Τσιλιγγιζατέ Ἀχμετεφέντης 56
 Τυπάλδος Γρηγόριος, γεροϋσιαστής Ἑπτα-
 νήσου 257, 269, 273
- Υψηλάντης Ἀλέξανδρος 21
 Υψηλάντης Κομνηνὸς 45, 46, 47, 50, 54, 57,
 59
 Υψηλοῦ Μονὴ (Λέσβος) 304
- Φανάρι, Φαναριῶτες 62, 69, 71
 Φασσαροπούλα Ἐργίνα, μαία (Ρέθυμνο) 109
 Φατζέας Γρηγόριος 216
 Φιλαδελφείας Γαβριήλ· βλ. Γαβριήλ Σεβῆ-
 ρος
 Φιλάρετος, ἱεροδιάκονος Βατοπεδινὸς 223
 Φιλικὴ Ἐταιρεία 21
 Φιλόθεος, ἱεροδιάκονος Μονῆς Λογοβάρ-
 δας (Ζερβάκος Φιλόθεος) 211
 Φλακί, τοπων. Κρήτης 111
 Φλωρεντία 114
 Φλωρεντινὴ Σύνοδος 49
 Φόρτε Ἀβραὰμ 231
 Φόσκαρης, προνοητὴς Ἀγίας Μαύρας 234
 Φουντούλης Ἰω. 304
 Φουρνῆ· βλ. Καστέλλι τῆς Φουρνῆς
 Φουτριδῆς Ἀριστείδης 211
 Φράγκοι 50
 Φραντζέζοι 273· βλ. και Γάλλοι
 Φραντζῆς Γεώργιος 222
 Φροντιστήριον Τραπεζούντας 67, 68, 70, 72,
 74
- Φώκαια Μικρᾶς Ἀσίας 307, 320
 Φωτεινός, τοπων. Ρεθύμνου 113
 Φωτιάδης 22
 Φωτιάδης Ἰωακείμ Γανοχωρίτης 216
 Φώτιος (Φῶτος) Νικολὸς 275
- Χαγιατῆ, ἀρχίατρος τοῦ σουλτάνου 37
 Χαλδία 222
 Καλ(ι)κίόπουλος Δημήτριος τοῦ Σεβαστια-
 νοῦ 244
 Καλ(ι)κίόπουλος Μάρκος, γεροϋσιαστής
 Ἑπτανήσου 257, 269, 273
 Καλ(ι)κίόπουλος Νικόλαος 283
 Καλ(ι)κιοπούλου Μαύρα τοῦ Δημητρίου,
 σύζ. Δανιὴλ Ἀλεάνδρη 232, 235, 244,
 245, 250, 257, 260, 274
 Καλ(ι)κίόπουλου Σεβαστιανοῦ σύζυγος·
 βλ. Πατρίκιου Ἐλένη
 Καλκιδόνος μητροπολίτες 37· βλ. και Κων-
 στάντιος
 Καλοκοκονδύλης Δ. 214
 Χάνδακας 88, 91, 95, 97, 102, 112, 116, 117,
 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 128,
 129, 131, 133, 138, 140
 Χανιά, Χανιώτες 91, 92, 132, 237
 Κατζηδανιὴλ Δημήτριος· βλ. Χρυσόστομος,
 ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσίου
 Κατζῆ Φιλιππίδης Βασίλειος Α. 222
 Χίος 44, 57, 218· Βιβλιοθήκη Κοραῆ 9· μη-
 τροπολίτης 64, 65
 Χορτασοπούλα Ἀντωνία, μαία (Ρέθυμνο)
 111, 112
 Χουσεῖν πασὰς 48
 Χριστόφας Γεώργιος, ἀγιογράφος 364, 365
 Χρῦσανθος, διδάσκαλος ἀπὸ Ἰωάννινα
 256
 Χρῦσανθος Νοταρᾶς, πατριάρχης Ἱεροσο-
 λύμων 45, 55, 60, 61, 70, 73, 221, [222]
 Χρῦσανθος Τραπεζούντος 211
 Χρυσοβέργαινα Θεοτοκοῦ, τροφὸς (Χάνδα-
 κας) 117, 118
 Χρυσόστομος ἀπὸ Σερρών, πατριάρχης
 Κων/πόλεως 45
 Χρυσόστομος, ἱερομόναχος Μονῆς Διονυσι-
 ου (Δημήτριος Χατζηδανιὴλ) 220
 Ψαλίδας Ἀθανάσιος 16, 26

- Aix-la-Chapelle 274
 Albali papa-Janni· βλ. Ἐλμπαλης παπα-Γιάννης
 Archivio di Stato di Venezia (ASV) 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 122, 125, 139
 Armeni Pietro· βλ. Ἀρμένης
 Avastago Ἐλενα, θυγ. Φραγκίσκου, σύζ. Γεωργίου Βαρούχα 87
 Avogadori di Comun (Βενετία) 87, 88, 89, 91
 Avonal Μάρκος 87
 Avonal οἰκογένεια 87
 Barbado Magdalucia, χήρα Μιχαήλ 21
 Barbado οἰκογένεια 120
 Barbarigo Michiel· βλ. Μπαρμπαρίγος Μιχαήλ
 Barbarigo Νικόλαος 122, 129
 Baroci Ἰάκωβος 119
 Baroci Μαρινέλλος τοῦ Ἰακώβου 120
 Baroci οἰκογένεια· βλ. Barozzi
 Barozzi οἰκογένεια 119
 Barozzi Φραγκίσκος τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα, ἐγγονὸς τοῦ Φραγκίσκου 95
 Beccaria· βλ. Βεκκαρίας
 Beto Μαριτσόλη, θυγ. ποτὲ Alevrandini 117
 Bissoli 214
 Blake Robert 211
 Bon Μαθιά, θυγ. Μπερναρδῆ, σύζ. Ἰωάννη Φραγκίσκου Κορνάρου 102, 121, 122, 126, 128, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 139
 Bon οἰκογένεια 128
 Byron Robert 211
 Cagnola Γεώργιος 123, 125
 Cagnola Γιάννης 139
 Cagnola (Cagnuola) οἰκογένεια 123
 Cambridge 219
 Capello Carlo, δούκας Κρήτης 134
 Capello Ἐλενα, θυγ. Carlo 134
 Cardami Ἐρήνη, τροφὸς (Χάνδακας) 121
 Carlyle J. D. 208, 210
 Carrara Giulio, ἐπίσκοπος Ρεθύμνου 93
 Catterin Φαντίνα, σύζ. ποτὲ Ἀλβίξε Chiozza 88
- Césy, κόμης, πρέσβης τῆς Γαλλίας στὴν Κων/πολι 47
 Chiozza Κατερίνα, σύζ. ποτὲ Ἀνδρέα Barozzi 95
 Chiozza Κατερού, θυγ. ποτὲ Ἀλβίξε 88
 Choropula (Curopula) Ἐργίνα, μαία (Ρέθυμνο) 106, 108
 Collegio τῶν Ἐννέα τοῦ Χάνδακα 88
 Conant Kenneth 212
 Congregatione 49
 Contarini Cipriano 132
 Contarini Ἰερώνυμος
 Contarini Λορέντζος τοῦ Cipriano 132
 Contarini Μπιάνκα, θυγ. Cipriano 132
 Contarini Πέτρος τοῦ ποτὲ Ἰακώβου 94
 Coray 35· βλ. καὶ Κοραῆς
 Cornario Ἀνδρέας τοῦ Μάρκου 119
 Cornario Μάρκος 119
 Cornario οἰκογένεια 119
 Corner Γεώργιος τοῦ ποτὲ Ἰωάννη-Φραγκίσκου 107
 Corner Ἐλισάβετ, σύζ. Φραγκίσκου Καλλέργη 107
 Corner Μανταλένα, θυγ. Φραγκίσκου, σύζ. Ἀντωνίου Manolesso τοῦ Ἰωάννη 107
 Corner Νικόλαος 105
 Corner Φραγκίσκος τοῦ Νικολάου 105
 Cortessa, ἐγγονὴ τῆς Ἀντίτσας de Mulino 121
 Curopula Ἐργίνα· βλ. Choropula Ἐργίνα
 Curzon Robert 208, 209, 210
 Daferara Μαρούσα, γιὰ Φραγκίσκου Barozzi τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα 95
 Daferrara Μαρία, θυγ. ποτὲ Ἰερώνυμου, σύζ. Γεωργίου Καλλέργη τοῦ ποτὲ Ἀνδρέα 106
 Dalacolorpula Καλή, «ἀναθρεφτὴ» 111
 Dal Legname Desiderio 130, 132
 Dandolo Ντάντολα, γιὰ Ἰωάννη-Μαρία Semitecolo 89
 Dandolo Agneta, θυγ. Belignus 121
 Dandolo Belignus 120
 Dandolo Gratonus 119
 Dandolo οἰκογένεια 119, 120
 Dandolo Φραγκίσκος, σύζ. Belignus 120
 Dawkins Richard 211

- de Franceschis Peregrina, σύζ. Alvise Diedo, συμβούλου στὸ Ρέθυμνο 111
 de Medio Francischinus τοῦ Λουδοβίκου 120
 de Medio Λουδοβίκος 120
 de Medio οἰκογένεια 119
 Demezzo Ἐλενέτα, θυγ. Μικέλε, σύζ. Νικολάου Barbarigo 122, 126, 129, 131, 135, 137, 138, 140
 Demezzo Μικέλε 129, 140
 de Molino Μαρία 121
 de Mulino Ἀντίτσα, σύζ. Frangulius 121
 de Portu Σταμάτης 117
 de Ragusia Thomasina, χήρα Μιχαήλ 121
 Diedo Alvise, σύμβουλος στὸ Ρέθυμνο 111
 Dölger Franz 211
 Donà οἰκογένεια (Βενετία) 119
 Emo, Avogadore di Comun Βενετίας 91
 Fallmerayer Jacob Philipp 209
 Fontenelle 216
 Forlan (Furlan) Δανιήλ 123, 125
 Forlan οἰκογένεια 123
 Foscarini Giacomo, γενικὸς προνοητὴς Κρήτης 96
 Foscarini Μάρκος 128
 Fourcroy 216
 Fradello Ἰωάννης 117, 118
 Fradello Νικόλαος τοῦ Ἰωάννη 117
 francesi, truppe- 266· βλ. καὶ Γάλλοι
 Freut euch des Lebens, γερμ. τραγούδι 227, 230
 Furlan· βλ. Forlan
 Gribbia Μανταλένα, θυγ. ποτὲ Νικολάου, σύζ. Γεωργίου Καλλέργη 107
 Gribbia Thadea 132
 Halkin Fr. 295, 304
 Harvard 211, 212
 Holland Henry 252
 Hunt Philip 208
 Inalcik Halil 52
 Lacus, τοπων. Πρέβεζας· βλ. Λάκκοι
 Langlois Victor 209
 Lecca Γιάννης 136
 Malipiero Ἰάκωβος 132
 Malipiero Λορέντζος τοῦ Ἰακώβου 132
 Manolesso Ἀντώνιος τοῦ Ἰωάννη 107
 Manolesso Βερνάρδος 91
 Manolesso Ἰωάννης τοῦ Βερνάρδου 108
 Mavromati Mizzo· βλ. Μαυρομάτης Μήτσος
 Megano (Mengano) οἰκογένεια 92
 Megano Ὅρσα, θυγ. Γεωργίου 91
 Mengano· βλ. Megano
 Mere Hüseyin, βεζύρης 47
 Mica, ἀρματολὸς 261
 Mizzio Eustachio 240
 Mocenigo Κατερούτσα (Κατερού), θυγ. Φραγκίσκου, σύζ. Ἰακώβου Mudazzo τοῦ ποτὲ Ἰωάννη 89
 Mocenigo οἰκογένεια 90, 91
 Mocenigo Zuanne, γενικὸς προνοητὴς Κρήτης 88
 Morelo Μαρία, σύζ. Νικολάου 120
 Moresini κρήνη (Ἡράκλειο) 97
 Moscana, τροφὸς (Χάνδακας) 121
 Mudacio Ἀντώνιος 120
 Mudacio Ἐλενα, σύζ. Λορέντζου (Laurentius) 108
 Mudacio Μαρούλα, σύζ. Ματθαίου 121
 Mudacio οἰκογένεια 120
 Mudacio Φραγκίσκος τοῦ Λορέντζου (Laurentius) 108
 Mudazzo Ἀντριάννα 127, 130
 Mudazzo Ἰάκωβος τοῦ ποτὲ Ἰωάννη 89, 91
 Mudazzo Ἰωάννης τοῦ ποτὲ Ἰακώβου 113
 Mudazzo Μαρία 127, 130
 Mudazzo Νικόλαος 128
 Museo Civico Correr (Biblioteca del-) (Βενετία) 86
 Nointel, μαρκήσιος, πρέσβης τῆς Γαλλίας στὴν Κων/πολι 48
 Paris 35· βλ. καὶ Παρίσι
 Patellaro Σοφιόλα· βλ. Πατελλάρου Σοφιόλα
 Petit Louis 211
 Petroburgo 272· βλ. καὶ Πετρούπολη

- Pisani Γεώργιος 120
 Pisani Χριστόφορος 120
 Plachina Νικόλαος 120
 Plachina Σιμονέτος 120
 Polani Ανδρέας του ποτέ Ιακώβου 111
 Polani Αντώνιος του Λορέντζου 92
 Polani Βερναρδίνος 132
 Polani Νικόλαος του Μαρίνου 107
 Polani Sanctutius του Γεωργίου 132

 Quirino οικογένεια 120
 Quirino Πέτρος του ποτέ Ρωμαίου 121

 Rollin Charles 216
 Rycault Paul 52
 Russia 262, 263· armata russa 266. Βλ. και Ρωσία

 Salamon οικογένεια 134
 Sanguinacio Κατερούτσα, σύζ. Βερνάρδου Manolesso 108
 Sanguinacio Μανταλένα, θυγ. Ανδρέα, σύζ. Ανδρέα Polani του ποτέ Ιακώβου 107, 111, 112
 Sanguinazzo Όρσα, σύζ. Ιωάννη Mudazzo του ποτέ Ιακώβου 113
 Sanguinazzo Ρεγγίνα, θυγ. Ιακώβου, σύζ. Νικολάου Polani του Μαρίνου 107
 Santa Maria, ναός των Αύγουστινιανών (Pé-θυμνο) 123, 127, 129, 132

 Santi Apostoli, τοπων. Πρέβεζας 248
 Scheni Emiliano 130
 Secreto Μαριτσόλη, θυγ. ποτέ Άγγελου 120
 Semitecolo Ιωάννης-Μαρία του ποτέ Γεωργίου 88, 89
 Semitecolo οικογένεια 89
 Semitecolo Όρσα, θυγ. Ιωάννη-Μαρία, σύζ. Μαρίνου Καλλέργη του ποτέ Γεωργίου 107
 Senato· βλ. Γερουσία Έπτανήσου
 Sinori Μαρία, τροφός (Χάνδακας) 120
 Soranzo Lorenzo, προνοητής Κέρκυρας 236
 Sprengling Martin 211
 Stravaganti· βλ. Ακαδημία των Stravaganti

 Tachamari, τροφός (Χάνδακας) 121
 Tedaldi Marino 94, 95

 Ushacòff, Ussacòf· βλ. Ούσακώφ

 Venerio Βερνάρδος του Μάρκου 121
 Venerio Καταρίνα, σύζ. Μάρκου 121
 Venerio οικογένεια 120
 Venerio Φραγκίσκος του Μάρκου 121

 Weitzmann Kurt 212

 Zanetti 214
 Zangaruol Βερναρδίνος 132
 Zen Ματθαίος 121

Ο ΕΒΔΟΜΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
 ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
 ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
 ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
 «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
 ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2004